İslam ve Yorum V

CİLT III

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İSLAM VE YORUM V

III. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İNÖNÜ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

İnönü Üniversitesi Yayınları: 108

İSLAM VE YORUM V
III. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Editörler
Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Emine GÜZEL
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEMİZ
Arş. Gör. Mehmet Ali YAVUZ

ISBN
978-605-7853-72-1 (3.c)
978-605-7853-55-4 (Tk)

Sertifika No
49391

İsteme Adresi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 97
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Adres
Merkez Kampüs, 44280 Battalgazi MALATYA
0422 377 32 24 e-posta: yayinevi@inonu.edu.tr

Baskı
İnönü Üniversitesi Matbaası MALATYA
Eylül 2021

© Bu kitabın yayım hakkı İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesine aittir. 5846, 2936 sayılı Fikir ve Sanat Eserileri Yasası gereği herhangi bir bölümü, resmi veya yazısı, yazarların, yayımcısının yazılı izni alınmadan tekrarlanamaz, basılamaz, kopyası çıkarılamaz, fotokopisi alınamaz, hiçbir biçimde, hiçbir yolla çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Yazıların ve görsellerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM VII
ÖNSÖZ IX
EDİTÖRLER ÖNSÖZÜ XI

1. BÖLÜM
DİN, DİJİTALLEŞME VE DİN EĞİTİMİ

DİJİTALLEŞME VE PANDEMİ DÖNEMİNDE DİN EĞİTİMİ (SORUNLAR VE ÖNERİLER)
Prof. Dr. H. Mehmet SOYSALDI 3

DİN EĞİTİMİ ALANINDA YAYINLANAN DİJİTALLEŞME KONULU ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ (DERGİ PARK ÖRNEĞİ)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KURTTEKİN 11
Arş. Gör. Dr. Rabia YILDIRIM 11

COVİD-19 PANDEMİ SÜRECİNDE İLAHİYAT FAKÜLTESİ LİSANSÜSTÜ ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVRİMİÇİ ÖĞRENME DENEYİMİNE İLİŞKİN GENEL TUTUMLARI
Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN 31
Dr. Yasemin İPEK
Dr. Vahdeddin ŞİMŞEK

DİJİTAL ORTAMLARDA DİN ÖĞRETİMİ: KAMERA ÖNÜNDE ÖĞRETMEN OLMAK
Dr. Şefika MUTLU 47

ANNE BABA TUTUMLARININ DİJİTAL BAĞIMLI ÇOCUKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ
Prof. Dr. Tuncay DİLCİ 81
Kübra SANCAK

DİJİTALLEŞME: YAPISALLAŞMIŞ YAPAY YAŞAM VE GELECEK TASAVVURU
Dr. Veysel Karani ALTUN 101

DİNİ BİLGİ VE DAVRANIŞ EDİNMEDE DİJİTAL ORTAMLARDA ELDE EDİLEN BİLGİLENMENİN OLUMLU VE OLUMSUZ YÖNLERİ
Dr. Zehra GELİCİ 121

DİJİTAL ÖĞRENME ORTAMLARINDA ELİFBÂ ÖĞRETİMİ
Hatice AYAR 135

ONLİNE CİNSELLİK KÜLTÜRÜNDE ÇOCUK YETİŞTİRMEK VE AİLEDE MAHREMİYET EĞİTİMİ
Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ 157

DİJİTAL DÜNYA ETİK ANLAYIŞA MUHTAÇTIR
Doç. Dr. Mustafa ÖNDER 169

التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية الإسلامية ودورها في بناء الفكر الإنساني وتحقيق الأمن المجتمع

İSLAMİ EĞİTİM MÜESSESELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN DİJİTAL EĞİTİMİN İNSANLIĞIN FİKRİNİ İNŞA ETMEDE VE TOPLUMSAL EMNİYETİ SAĞLAMADA ETKİSİ
Prof. Dr. Muhammed Halaf Beni Salama / محمد خلف بني سلامه 183

(استخدام الفضاء الإلكتروني كوسيلة في التعليم عن بعد (تعليم القرآن الكريم أنموذجاً

UZAKTAN EĞİTİMDE BİR YÖNTEM OLARAK SOSYAL MEDYA KULLANIMI KUR'AN-I KERİM'İN ÖĞRETİMİ ÖRNEĞİ
Öğr. Gör. Charif Murad/ شريف مراد 205

2. BÖLÜM
DİN, DİJİTALLEŞME VE BİREY

DİNDARLIĞIN DİJİTAL GÖRÜNÜMÜ: SOSYAL MEDYA PAYLAŞIMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Dr. Öğr. Üyesi Sezai KORKMAZ 223

SOSYAL MEDYADA ÇOCUĞUN SAMİMİYET-GÖSTERİŞ ALGISINDA EBEVEYNLİK TARZLARININ ETKİSİ
Doç. Dr. Abdulvahid SEZEN 243

COVİD-19 SALGIN DÖNEMİNDE KOSOVA'DA DİN GÖREVLİLERİN DİJİTAL İLETİŞİM ÜZERİNDEN DİNİ ÇALIŞMALARIN SAĞLANMASI
Dr. Öğr. Üyesi Feim GASHİ 255

DİJİTALLEŞME, KÜRESELLEŞME, DİNDARLAŞMA
Dr. Öğr. Üyesi Hasan ARSLAN 271

FENOMEN VAİZLERDEN YAPAY ZEKÂLI VAİZLERE
Öğr. Gör. Dr. Murat DAĞITMAÇ 299
İsmihan ŞİMŞEK

3. BÖLÜM
DİN, DİJİTALLEŞME VE TOPLUM

DİN VE DİNDARLIĞIN DİJİTAL TÜKETİMİ: TÜKETİM VE DİN ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA
Doktora Öğrencisi Didem GAZNELİ 323
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün SOFUOĞLU KILIÇ

"DİNDAR" VE "OYUNCU": BEKLENMEDİK İKİ ALANIN KESİŞİMİ VE DRAMATURJİK YANSIMALARI
Arş. Gör. Ömer Faruk CENGİZ 353
Prof. Dr. Kemal ATAMAN

DİJİTAL KÜLTÜR, DİN VE MUHALİF OLMAK: DİNİ GRUPLARIN KAMUSAL ALANDAKİ ETKİNLİKLERİNİN ARTMASINDA SOSYAL MEDYANIN İŞLEVİ
Arş. Gör. Fatma ÇİÇEK 363
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN

DİJİTALLEŞMENİN TEMEL AYGITLARI VE DİJİTAL ÇAĞIN SERÜVENİ
Arş. Gör. Dr. Gültekin EROĞLU 399

DİNÎ VE MİLLÎ DEĞERLERİ TAHRİP EDEN DİJİTAL ÇAĞIN ENSTRÜMANLARI VE YOL AÇTIĞI SORUNLAR ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME
Dr. Büşra KUTLUAY ÇELİK 427

SELEFİLİĞİN İNTERNET FIKHI: EBU HANZALA GRUBU ÖRNEĞİ (TEVHİD VE SÜNNET CEMAATİ)
Doç. Dr. Ramazan AKKIR 449

DİJİTAL ORTAMLARDA OLUMSUZ DİNDAR ALGISI: EKŞİ SÖZLÜK ÖRNEĞİ
Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit BUDAK 475

PANDEMİ SÜRECİNDE DİJİTAL ORTAMLARDA GERÇEKLEŞTİRİLEN DİN ÖĞRETİMİ VE İRŞAT FAALİYETLERİNİN BİREY VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN SOSYOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Dr. Halime KORKMAZ 505

TERÖR VE ŞİDDETİ MOTİVE EDEN SANAL EVREN VE GERÇEKLİK İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
Dr. Musa GELİCİ 537

DİJİTAL MECRALARLA DEĞİŞEN TOPLUMSALLIK VE DİNDARLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ
Fatma EKİNCİ 545

DİJİTAL KÜLTÜR VE DİNİ GRUPLAR
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN 561

Z تمظهر الدين الرقمي للجيل

Z KUŞAĞINDA DİJİTAL DİNİN TEZAHÜRLERİ
Doç. Dr. Bellil ABDELKARIM / عبد الكريم بليل 577

الوضع الإنساني بين الإفتراضي والواقعي

SANAL İLE GERÇEK ARASINDA İNSANIN DURUMU
Dr. Ahmet KAZA/ كازى أحمد 609

TAKDİM

Bilginin kâğıtla paylaşıldığı ve saklandığı sanayi çağından, dijital bir veriye dönüştürüldüğü teknoloji çağına hızla dönüşüyoruz. Dijitalleşen veriler, bilgisayar ve internet sayesinde daha kolay erişilebilir, yorumlanabilir ve paylaşılabilir hale gelerek hayatımızda hem zaman hem de para tasarrufu sağlamaktadır. Bu süreçte gerçek dünya yerini sanal âleme, klasik iletişim şekilleri yerini sosyal medyaya, matbaa kültürü yerini dijital kitaba, mektup ise yerini e-postaya bırakmıştır. Artık kitaplar, ansiklopediler, kılavuzlar karıştırmak yerine birkaç parmak hareketiyle ulaştığımız dijital dünya, özgür ve sınırsız bir kaynağı önümüze seriyor. En küçüğünden en büyüğüne kadar hepimiz bu dijital dünyada hem okuyor hem çalışıyor hem eğleniyor hem de ihtiyaçlarımızı karşılıyoruz. Bu bilgi çağında nüfus bilgilerimizden kütüphane dokümanlarımıza kadar tüm verilerimiz erişilebilir, denetlenebilir ve ölçülebilir bir niteliğe kavuşmuştur.

İnsan hayatını doğrudan etkileyen dijitalleşme süreciyle birlikte din ve dindarlık kavramları değişmeye, din ile fert arasındaki ilişki de farklılaşmaya başlamıştır. Yerleşik dinî kabullerin, örgütlenme sistemlerinin ve dindarlık algısının farklı bir nitelik kazanmaya başlamasıyla ortaya çıkan ya da çıkabilecek siyasi, içtimai, iktisadi, hukuki, ahlaki, ruhî ve tıbbî pek çok soruna karşı hazırlıklı olmak, bilim insanlarının sorumluluğundadır. Üniversitemiz İlahiyat Fakültesi tarafından 20-23 Mayıs 2021 tarihleri arasında bu yıl beşincisi gerçekleştirilen *İslam ve Yorum Sempozyumu*'nun ana teması *"Din ve Dijitalleşme: İmkânlar, Sorunlar ve Sınırlar"* şeklindedir. Hayatın tüm alanlarında dijitalleşmenin sonuçlarıyla yüzleşen insanlığın bireysel ya da toplumsal sorunlarına çözüm sunabilme amacı güden bu

güncel çalışmada aralarında yurt dışından akademisyenlerin de bulunduğu 86 tebliğ sunulmuştur.

Farklı disiplinlerde araştırmalar yapan bilim insanlarının konu ile ilgili tebliğlerinin bir araya getirilerek kitaplaştırıldığı bu çalışmanın *uluslararası yayınevi* statüsüne sahip *İnönü Üniversitesi Yayınevimiz* tarafından yayımlanması, yapılan çalışmaları hem daha ulaşılabilir hem de daha kalıcı hale getirecektir. Bu vesile ile sempozyumu düzenleyen, yürüten ve makaleleri ile sempozyuma katkıda bulunan bütün bilim insanlarına teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ahmet KIZILAY
İnönü Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından birincisi 2017 yılında düzenlenen *Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu*'nun beşincisi, 20-23 Mayıs 2021 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bir etkinliğin ara verilmeden ve aksamadan beş yıl uygulanması önemli bir başarıdır. İlk sempozyumdan itibaren her yıl yurt içinden ve yurt dışından programa büyük katılımlar olmaktadır. Bu olumlu gelişmelerle İslam ve Yorum Sempozyumları, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* ile özdeşleşmiş bulunmaktadır. Fakültemiz, söz konusu sempozyumlarda sunulan tebliğleri sorumluluk anlayışı içinde özenle korumakta ve takvim yılı içinde basımını yaparak bilim dünyasına kazandırmaktadır.

Bu uygulama ile şu ana kadar yüzlerce bilim insanının akademik çalışmalarına katkıda bulunulmuştur. Bu araştırmaların editoryal süreçlerinin tamamlanmasıyla *uluslararası kitap bölümü* olarak neşri mümkün olmuş ve bu kitaplar *İnönü Üniversitesi Yayınevi* tarafından basılmıştır. Özellikle her sempozyumun öncesinde ve sonrasında elimize ulaşan metinler değerlendirilmiş ve metinler ciltler halinde yayınlanmıştır. 2021 yılında gerçekleştirilen bu sempozyumu ile birlikte, *İslam ve Yorum* ana başlığı altında 15 cilte ulaşan büyük bir kitap seti oluşmuştur. Bu metinlerin tamamı, dünyanın sayılı araştırma merkezlerinden biri olan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi* (İSAM)'ın veri tabanında okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

İslam dini, Allah'ın bize lütfettiği en son ve mükemmel bir dindir. Onu sahih kaynaklarından doğru bir şekilde öğrenmek, öğretmek, yorumlamak ve çağın idrakine sunarak; Allah'a kulluk etme erdemliğini teşvik etmek ve insan hayatını kolaylaştırmak önem arz etmektedir. Bugün İslam dünyasında olup biten siyasi, sosyal ve kültürel olaylar değerlendirildiğinde, Müslümanların örnek bir görüntü sergiledikleri söylenemez. Oysa bu yüce dinin mensupları, asırlar boyunca insanlığa hak, adalet, barış ve

huzur alanında öncülük yapmıştır. Dolayısıyla bugün dünyanın değişik coğrafyalarında toplam 1,7 milyar gibi bir nüfus potansiyeline sahip Müslümanların tarihteki misyon ve sorumluluğunu yeniden üstlenmeleri için bir engel yoktur. Aksine insanlığın huzuru için bu husus, zorunlu bir hal almıştır.

Bilindiği üzere 2020 yılının ilk aylarından itibaren Covid-19 salgını, küresel anlamda çalışma hayatını olumsuz etkilemiş ve bazı zaman aralıklarında evlere kapanmalar olmuştur. Bu nedenle insanlar ulusal ve uluslararası işlerin yürütülmesi için yeni yol ve yöntem arayışına girmişlerdir. Bu bağlamda, kongre, konferans, seminer, eğitim, ticari ve diplomatik görüşmeler, dijital sistemlerle gerçekleştirilmiştir. Böylece son iki yılda, iletişim teknolojisine dayalı daha hızlı ve pratik buluşlara imza atılmıştır.

Fakültemiz öğretim elemanları, bu gelişmeleri yakından izlemiş, 2021 yılı İslam ve Yorum Sempozyum konusunu *Din ve Dijitalleşme* ana teması üzerine inşa etmeyi uygun görmüştür. Bu düşüncenin doğru ve yerinde olduğu yurt içi ve yurt dışından gelen çalışmalarla teyit edilmiştir. Son beş yıl boyunca bu zengin programın üniversitemizde uygulanmasına ev sahipliği yapan rektörümüz SayınProf. Dr. Ahmet KIZILAY'a ve rektör yardımcılarına teşekkür etmeyi bir görev kabul ediyorum. Ayrıca bu programı pandemi sürecinin zorluklarına rağmen hazırlayan, dijital ortamda icra eden ve elinizdeki bu eseri basım aşamasına hazırlayan Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR başta olmak üzere yürütme ve bilim kurulu üyelerine, fakültemizdeki işlemlerinin yürütülmesinde gayret gösteren idari ve sözleşmeli personelimize de tebrik ve teşekkürlerimi sunuyorum.

17 Ağustos 2021 - Malatya

Prof. Dr. Fikret KARAMAN
İnönü Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı

EDİTÖRLER ÖNSÖZÜ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla;

Fakültemiz tarafından her yıl farklı bir konuda düzenlenmesi gelenek haline gelen "Uluslararası İslâm ve Yorum Sempozyumu"nun 2021 yılındaki teması "Dijitalleşme ve Din (İmkânlar, Sorunlar ve Sınırlar)" şeklinde tespit edilmiştir. Bu temanın çıkış noktası, dijital çağda kendisini dindar olarak tarif eden insanların dini yaşama ve ifade biçimlerinin farklılık gösterdiği gözlemine dayanmaktadır. Dijitalleşme günlük yaşamın her alanını etkilediği gibi dini ifade biçimlerini de etkilemiştir. Dolayısıyla dini yaşama ve ifade biçimlerinin dijitalleşme ile olan ilişkisi bu sempozyumun odak noktasını oluşturmaktadır.

Dijitalleşme, hayatın neredeyse her alanına sirayet eden dünya tarihinin en önemli teknolojik gelişmelerinden biri olarak görülmektedir. 1990'lı yıllar internet ve çevrimiçi iletişimin hızla yayılmaya başladığı, bilgiye ulaşma kaynaklarındaki artışın ve sosyal medya kültürünün her kesime tesir ettiği bir dönem olarak göz önünde bulundurulabilir. İnternetin yaygınlaşmasıyla beraber insanların ve toplumların yaşantılarında, alışkanlıklarında ve kültürlerinde bir takım değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Bu kapsamda dijital çağda dinin ve dindarlığın aldığı veya alacağı yeni şekil ve anlayışın etüdü önem arz etmektedir.

Eserin bu cildinde üç bölüm bulunmaktadır. Birinci bölüm "Dijitalleşme, Din ve Din Eğitimi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde 11 adet yazı bulunmaktadır. Bunlar; Fatma Kurttekin ve Rabia Yıldırım'ın "Din Eğitimi Alanında Yayınlanan Dijitalleşme Konulu Çalışmaların Değerlendirilmesi (DergiPark Örneği)", Hasan Sözen, Yasemin İpek ve Vahdeddin Şimşek'in "Covid-19 Pandemi Sürecinde İlahiyat Fakültesi Lisansüstü Öğrencilerinin Çevrimiçi Öğrenme Deneyimine İlişkin Genel Tutumları", Şefika Mutlu'nun "Dijital Ortamlarda Din Öğretimi: Kamera Önünde Öğretmen

Olmak", Tuncay Dilci ve Kübra Sancak'ın "Anne Baba Tutumlarının Dijital Bağımlı Çocuklar Üzerindeki Etkisinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi", Veysel Karani Altun'un "Dijitalleşme: Yapısallaşmış Yapay Yaşam ve Gelecek Tasavvuru", Zehra Gelici'nin "Dini Bilgi ve Davranış Edinmede Dijital Ortamlarda Elde Edilen Bilgilenmenin Olumlu ve Olumsuz Yönleri", Hatice Ayar'ın "Dijital Öğrenme Ortamlarında Elifbâ Öğretimi", Muhammed Esat Altıntaş'ın "Online Cinsellik Kültüründe Çocuk Yetiştirmek ve Ailede Mahremiyet Eğitimi", Mustafa Önder'in "Dijital Dünya Etik Anlayışa Muhtaçtır", Muhammed Halaf Beni Salama'nın "İslami Eğitim Müesseselerinde Gerçekleştirilen Dijital Eğitimin İnsanlığın Fikrini İnşa Etmede ve Toplumsal Emniyeti Sağlamada Etkisi", Charif Murad'ın "Uzaktan Eğitimde Bir Yöntem Olarak Sosyal Medya Kullanımı (Kur'an-ı Kerim'in Öğretimi Örneği)" başlıklı yazıları bulunmaktadır.

"Dijitalleşme, Din ve Birey" başlığını taşıyan ikinci bölüm 5 adet yazı bulunmaktadır. Bunlar; Sezai Korkmaz'ın "Dindarlığın Dijital Görünümü: Sosyal Medya Paylaşımları Üzerine Bir İnceleme", Abdulvahid Sezen'in "Sosyal Medyada Çocuğun Samimiyet-Gösteriş Algısında Ebeveynlik Tarzlarının Etkisi", Feim Gashi'nin "Covid-19 Salgın Döneminde Kosova'da Din Görevlilerin Dijital İletişim Üzerinden Dini Çalışmaların Sağlanması", Hasan Arslan'ın "Dijitalleşme, Küreselleşme, Dindarlaşma", İsmihan Şimşek ve Murat Dağıtmaç'ın "Fenomen Vaizlerden Yapay Zekâlı Vaizlere" başlıklı çalışmaları bulunmaktadır.

"Dijitalleşme, Din ve Toplum" başlığını taşıyan son bölüm 13 araştırmadan oluşmaktadır. Bunlar; Didem Gazneli ve Nilgün Sofuoğlu Kılıç'ın "Din ve Dindarlığın Dijital Tüketimi: Tüketim ve Din Üzerine Nitel Bir Araştırma", Ömer Faruk Cengiz ve Kemal Ataman'ın "Dindar ve Oyuncu: Beklenmedik İki Alanın Kesişimi ve Dramaturjik Yansımaları", Fatma Çiçek ve Mustafa Arslan'ın "Dijital Kültür, Din ve Muhalif Olmak: Dini Grupların Kamusal Alandaki Etkinliklerinin Artmasında Sosyal Medyanın İşlevi", Gültekin Eroğlu'nun "Dijitalleşmenin Temel Aygıtları ve Dijital Çağın Serüveni", Büşra Kutluay Çelik'in "Dinî ve Millî Değerleri Tahrip Eden Dijital Çağın Enstrümanları ve Yol Açtığı Sorunlar Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", Ramazan Akkır'ın "Selefiliğin İnternet Fıkhı: Ebu Hanzala Grubu Örneği (Tevhid Ve Sünnet Cemaati)", Abdulhamit Budak'ın "Dijital Ortamlarda Olumsuz Dindar Algısı: Ekşi Sözlük Örneği", Halime Korkmaz'ın "Pandemi Sürecinde Dijital Ortamlarda Gerçekleştirilen Din Öğretimi ve İrşat Faaliyetlerinin Birey ve Toplum Üzerindeki Etkilerinin Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi", Musa Gelici'nin "Terör ve Şiddeti

Motive Eden Sanal Evren Ve Gerçeklik İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", Fatma Ekinci'nin "Dijital Mecralarla Değişen Toplumsallık ve Dindarlığın Dönüşümü", Mustafa Arslan'ın "Dijital Kültür ve Dini Gruplar", Bellil Abdelkarim'in "Z Kuşağında Dijital Dinin Tezahürleri", Ahmet Kaza'nın "Sanal ile Gerçek Arasında İnsanın Durumu" başlıklı araştırmaları bulunmaktadır.

Dijitalleşme ve din konusu, üzerinde pek çok araştırmanın gerçekleştirilmesi gereken bir sahadır. Gerçekliğin büyük ölçüde dijital olarak inşa edildiği günümüzde, bu konuda çalışanlara farklı imkânlar ve önemli işler düşmektedir. Alanında uzman pek çok araştırmacının konuyu farklı perspektiflerden ele alarak meydana getirdikleri yazıların bir araya getirildiği bu çalışma, dijitalleşme ve din ile ilgili birçok çalışmaya kapı aralayacaktır. Araştırmaların içerik ve dil bakımından sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir. Son olarak yazıları ile katkı veren yazarlarımıza teşekkür ederek, bu çalışmaların hayırlara vesile olmasını temenni ederiz. Çalışmak bizden, takdir ve tevfîk Allah'tandır.

EDİTÖRLER

1. BÖLÜM

DİN, DİJİTALLEŞME VE DİN EĞİTİMİ

DİJİTALLEŞME VE PANDEMİ DÖNEMİNDE DİN EĞİTİMİ (SORUNLAR VE ÖNERİLER)

Prof. Dr. H. Mehmet SOYSALDI
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / msoysaldi@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7611-9935

Giriş

Çağımızda teknoloji akıllara durgunluk verecek derecede artmış ve artmaya devam etmektedir. Buna paralel olarak da dijitalleşme hızla artmakta ve adeta zirve noktaya ulaşmaktadır. Dijitalleşme hayatımızın her alanına girmiş durumdadır. İnsan hayatında dijitalleşmenin büyük bir yeri ve önemi vardır. Dolayısıyla bu çalışmada, evvela dijitalleşmenin tanımını yapacak daha sonra da dijitalleşmenin önemi üzerinde durduktan sonra pandemi döneminde din eğitiminde dijital teknolojinin kullanımı ve bunun olumlu ve olumsuz yönleri üzerinde durulacak ve bu dönemdeki din eğitiminin daha verimli bir hale getirilmesi için öneri ve tekliflerde bulunulacaktır.

1. Dijitalleşme Nedir?

Dijitalleşme, dijital teknolojinin günlük hayata girmesiyle birlikte teknolojiye dayalı yeni bir hayat tarzının oluşmasıdır. Başka bir deyişle dijitalleşme, hayatımızdaki mevcut işleri dijital teknolojiyi kullanarak yapmak demektir.

2. Dijitalleşmenin Önemi

İçinde yaşadığımız çağa bilgi çağı, enformatik çağ, bilişim çağı denildiği[1] gibi aynı zamanda dijitalleşme çağı da denilebilir.[2] Dijitalleşme

1 Fadime Şimşek İşleyen, Dijital Çağda Bilginin Değişen Niteliği ve İnfobezite: Z Kuşağı Üzerine Bir Odak Grup Çalışması, Selçuk İletişim, 2020, 13 (1), 248.

2 İşleyen, 2020, 250.

hayatımızın her alanına entegre olmuş olup sosyal, siyasal, ticarî ve eğitim alanları gibi pek çok alanda hızlı bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Dijitalleşme insan hayatını oldukça kolaylaştırmıştır. Örneğin internet bağlantılı bir akıllı telefon, insana bütün banka işlemlerini kolaylıkla yapılabilme imkânı verdiği gibi aynı zamanda trafikte, yol ve adres bulmada insana yardımcı olmaktadır. E-posta ile belgeleri hızlı bir şeklide göndermek ve almak, resim çekmek, ses kaydı yapmak gibi birçok işi kolaylıkla yapmayı sağlamaktadır. Dijitalleşmenin hız, zaman tasarrufu, kolaylık, güvenlik, fizikî gücü en alt seviyeye indirme, üretim ve ticarette kârın artması gibi pek çok faydası vardır. Ayrıca dijitalleşmeyle birlikte her türlü bilgiye ulaşmak kolaylaşmıştır. Bir usb bellek içerisine kütüphaneler dolusu kitapları sığdırmak ve onlardan faydalanmak mümkündür.

Dijitalleşme bir taraftan insanlığın hayatını kolaylaştırırken diğer yandan da birtakım sorunları beraberinde getirmektedir. Örneğin sürekli bilgisayar ve cep telefonu kullanma sonucunda boyun fıtığı, el ve kollarda sinir sıkışmaları ve göz kuruluğu başta olmak üzere çeşitli göz rahatsızlıklarına neden olmaktadır.

Günümüz insanları, özellikle gençler yeni bir anlam arayışı içindedirler. Günümüzde gençlerin dini sorgulamalarının temel sebeplerinden biri de dijitalleşmedir. Geçmişte dini bir bütünlüğe sahip olan dini bilgi, dijitalleşme ile birlikte bilgi kaosu ve yorum anarşisi ortaya çıkmıştır. Böylece dini bilgiler parçalanmış ve bozulmaya başlamıştır. Dijitalleşme ile birlikte görsel idrak egemen olmuştur.

3. Pandemi Döneminde Din Eğitimi

2019 yılı Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Korona virüsü (Covid-19), kısa sürede dünyada yayılmış ve bütün insanlığı tehdit eden küresel bir salgın haline gelmiştir. Ülkemizde ise ilk Korona virüsü vakası 11 Mart 2020 tarihinde ortaya çıkmıştır.

11 Mart 2020 tarihinde Korona virüsün ülkemize girmesi ve pandemi döneminin başlamasıyla birlikte Milli Eğitim'de olduğu gibi üniversitelerde de yüz yüze eğitime ara verilip uzaktan eğitime geçilmiştir. Üniversitelerin diğer birimlerinde olduğu gibi İlahiyat Fakültelerindeki din eğitimi de online olarak çevrimiçi yapılmaya başlanmıştır. 2019-2020 Bahar yarıyılı ve 2020-2021 güz ve bahar yarıyılı din eğitimi online olarak devam etmektedir. Din eğitiminin online olarak yapılmasının birtakım olumlu yönleri olduğu gibi bazı olumsuz yönleri de vardır. İşte burada pandemi dönemindeki online olarak yapılan din eğitiminin olumlu ve olumsuz yönleri üzerinde durmak istiyorum.

Ülkemizde 2020 yılının başlarında ortaya çıkmış olan Covid-19 virüsünün yaygınlaşmasıyla pandemi süreci başlamıştır. Türkiye'de en yüksek din eğitimini vermekte olan İlahiyat Fakültelerinde din eğitimi, zorunlu olarak online yapılır hale gelmiştir. Ne yazık ki bu türlü eğitime gerek kurumsal olarak gerekse öğretim elemanları bazında kişisel olarak hazırlıksız bir şekilde yakalanmış bulunmaktayız. Online eğitim sistemindeki eksikliklerimizi kısa bir sürede gidermek durumundayız. Bu eğitimin olumlu yönleri olduğu gibi bir takım olumsuz yönleri de mevcuttur.

3.1. Online Eğitimin Olumlu Yönleri:

Pandemi dönemi, insanları dijital cihazları daha fazla kullanmaya yönlendirmiştir. İlahiyat Fakültelerinde din eğitiminin uzaktan eğitim şeklinde online olarak yapılmasına karar verilince bazı öğretim elemanları Zoom gibi uygulamalarla online ders vermeye başlamıştır. Bazı öğretim elemanları ise Bandicam gibi programlarda ders videosu çekip Youtube'ye yüklemek suretiyle derslerini bu şekilde vermeye başlamışlardır. Bu şekilde yapılan din eğitiminin olumlu yönlerini şöyle sıralayabilirim:

1. Uygun Bir Ders Ortamının Sağlanması: İnternette yapılan canlı derslerde öğrenciler aynı ortamda olmamaları sebebiyle ders esnasında ders harici konuşma ve gürültü yapma ve diğer öğrencilerin bundan olumsuz yönde etkilenmeleri söz konusu olmamaktadır. Ders hocası dersini sakin ve güzel bir şekilde aktarmakta ve dersi takip etmek isteyen öğrenciler de hocanın dersini dinleyip istifade edebilmektedirler.

2. İnternet Bağlantısının Olduğu Her Yerde Dersin Takip Edilebilmesi: Online eğitimin başka bir olumlu yönü ise, online olarak yapılan derslerde zaman ve mekan şartlarının ortadan kalkmasıdır. Öğretim elemanı dersini internet bağlantısı olan her yerde yapabilmekte, öğrenci de internetin olduğu her yerde gerek cep telefonundan gerek masaüstü veya dizüstü bilgisayardan veya tabletten dersi takip edebilmektedir.

3. Dersin Kaydedilmesi: Uzaktan eğitimde yapılan dersler portala kaydedilmektedir. Özellikle çalışmakta olan öğrenciler başta olmak üzere dersi canlı olarak o anda takip etme imkânı bulamayan öğrenciler, kayıt altına alınarak uzaktan eğitim portalına kaydedilmiş dersleri istedikleri uygun bir vakitte indirip dinleyebilme imkânını bulmaktadırlar.

4. Dersi Tekrar Dinleyebilme İmkânı Vermesi: Öğrenci, canlı derste kaçırmış olduğu bir hususu, ders videosundan tekrar dinlemek suretiyle notunu alıp dersi daha iyi anlayabilme imkânını bulabilmektedir.

Ayrıca öğrenci bütün ders materyallerine istediği zaman kolaylıkla erişebilmektedir.

5. Eğitim Masraflarının Asgariye İndirilmesi: Yüz yüze eğitimde farklı şehirlerden yükseköğrenim için gelen öğrenciler, konaklama, barınma ve beslenme gibi ek harcamalar için büyük meblağlar ödemek zorunda kalmaktaydılar. Öğrenciler uzaktan eğitimde bu gibi ek harcamalar yapmaktan kurtulmuşlardır.[3]

6. Dijital Cihazları Kullanma Becerisi Kazandırması: Pandemi döneminde uzaktan eğitim sürecinin başlamasıyla birçok öğretim elemanı ve öğrenci teknolojik imkânları daha etkili kullanır hale gelmişlerdir.

7. Daha Fazla Kitleye Ulaşılması: Çeşitli alanlarda uzman öğretim elemanları, kendi alanlarıyla ilgili çok başarılı ders videoları hazırlayıp Youtube'ye yüklemektedirler. Böylece bu dersler, hem kalıcı olmakta hem de farklı üniversitelerden birçok öğrencinin uzman öğretim üyelerinin hazırlamış olduğu ders videolarından istifade etmelerine vesile olmaktadır.[4]

8. Farklı Üniversitelerden Ders Almayı Kolaylaştırması: Pandemi döneminde tüm üniversitelerde eğitim ve öğrenimi uzaktan eğitim şeklinde yaptıkları için öğrencilerin, bulundukları il dışındaki üniversitelerden özel/misafir öğrenci olarak ders almaları kolaylaşmıştır. Bu durum, öğrencilerin yol ve konaklama masraflarını sıfıra indirirken zaman kaybını da önlemektedir.

9. Uzaktan Eğitim Altyapısının Oluşturulması: Pandemi öncesi bazı üniversiteler bazı derslerde uzaktan eğitim hizmeti vermekte idiler. Pandemi süreci, tüm üniversitelerin uzaktan eğitim altyapısı edinmelerine vesile olmuştur. Bu sayede belki pandemi sonrasında da bazı derslerin online olarak yapılabilmesi için altyapı sağlanmış olmaktadır. Bu da üniversiteler için önemli bir kazanım olmuştur.

---

3 Andsoy, Güngör, Bayburtluoğlu ve Yaman, I. I., Güngör, T., Bayburtluoğlu, T. ve Yaman, S. (2012). Karabük üniversitesi sağlık yüksekokulu birinci sınıf hemşirelik öğrencilerinin uzaktan eğitim sistemine ilişkin düşünceleri, *Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi*, *4(2)*: 67; Çiftçi, A. (2015). *Örgün eğitim-öğretim ile yaygın eğitim-öğretim ikilemi üzerine*, *Yeğitek Uzaktan Eğitim Özel Sayısı*, 42-45. Ankara: MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü. 2015: 44; Demir, E. (2014). Uzaktan eğitime genel bir bakış, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39: 207; http://uzem.gediz.edu.tr.

4 Andsoy ve ark., 2012: 67; örnek olarak bk., https://youtube.com/channel/UCKR_rvmOICM9PTZkr6R1EZg

10. Kaynaklara Erişimi Kolaylaştırması: Pandemi öncesi bazı kütüphaneler ve bazı hakemli dergiler yayınlarını dijital ortamda yayınlamaktaydılar. Pandemi dönemiyle birlikte dünya genelinde kütüphanelerdeki kaynaklara erişim dijital ortamda açılmıştır. Böylece araştırmacıların bu kaynaklardan kolaylıkla istifade etmeleri mümkün hale gelmiştir.

11. Çalışan Öğrencilere Eğitimde Kolaylık Sağlanmıştır: Hem çalışıp hem okuyan öğrenciler için dersleri takip etmek daha kolay hale gelmiştir. Böylece öğrenciler hem çalışıp hem de eğitimlerine devam edebilmektedirler. Yani eğitim hayatı ile aile-iş hayatını birlikte yürütebilme imkânı bulabilmektedirler.

3.2. Online Eğitimin Olumsuz Yönleri:

Uzaktan online eğitimin olumlu yönleri yanında bir takım olumsuz yönleri de mevcuttur. Bu olumsuz yönleri şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Derslere Katılım Kalitesini Azaltması: Uzaktan eğitimde online derslere özellikle köy, kasaba ve şehirlerde teknolojik altyapıya sahip olmayan öğrenciler katılamamaktadırlar. Örneğin bir dersi alan 50 öğrenci varsa bunlardan belki canlı derse katılan öğrenci sayısı 10 veya 15'i geçmemektedir.

2. Dersi Dinleyenlerin Tespit Edilmesinin Zorlaşması: Canlı dersler sırasında güvenlik sebebiyle öğrenci kameralarının kapalı kalması ile öğrencinin dersi dinleyip dinlemediğini kontrol etme imkânı olmamaktadır.

3. Dersin İşleyişinde Beklenmedik Aksaklıkların Yaşanması: Her ne kadar ders esnasında öğrencinin anlamadığı bir hususu ders hocasına yazı ile veya sözlü olarak sorma imkânı olsa da kullanılan telekonferans programından veya internet altyapısından kaynaklanan bir takım aksaklıklar yaşanmaktadır. Örneğin; ders esnasında elektrik kesintilerinin veya internet bağlantı problemlerinin yaşanması, dersin daha önceden belirlenen süre zarfında tamamlanmasını imkânsız hale getirmektedir. Veya öğrenci soru sorduğu esnada hocanın internetinde meydana gelen bir kopma öğrencilerin cevabı duyamamalarına neden olmaktadır.

4. Öğrencilerle Etkili İletişim Kurulamaması: Online eğitimde yüz yüze eğitimde olduğu gibi öğretmen öğrenci iletişimi sağlıklı bir şekilde kurulamamaktadır. Ayrıca öğrenciler, yüz yüze etkileşim, grup çalışması, sınıf içi etkinlik ve sosyal gelişimden mahrum kalmaktadırlar.[5]

---

5 Arzu Özyürek, Zuhal Begde, "Uzaktan Eğitim Uygulamasının Öğrenci Bakış Açısına Göre Değerlendirilmesi", Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, 6 (2), 594.

5. Altyapı Kaynaklı Mağduriyetlerin Yaşanması: Bilgisayar ve internetin ülkemizde oldukça yaygınlaşmış olmasına rağmen özellikle köyde veya kırsal kesimde ikamet eden öğrencilerimizin bu imkânlardan yoksun olmaları bu eğitime katılmalarını zorlaştırmaktadır.

6. Eğitimde Verimin Düşmesi: Özellikle uygulama gerektiren Kur'an-ı Kerim, Arapça, Dini Hitabet ve Mesleki Uygulama gibi derslerde pratik/uygulama yaptırmak yüz yüze eğitim gibi başarılı bir şekilde yapılamamaktadır.

7. Değerlendirmenin Zorlaşması: Uzaktan eğitimde öğrenciyi ölçme ve değerlendirme yüz yüze eğitimdeki kadar objektif olamamaktadır.

8. Öğrencileri Değerlendirmede Adaleti Sağlanmanın Zorlaşması: Uzaktan eğitimde sınavlar online olarak test şeklinde veya araştırma ödevi vermek suretiyle yapılmaktadır. Öğrencilerin kopya çekmelerine engel olmak âdeta imkânsız hale gelmiştir. Dolayısıyla öğrencileri değerlendirmede adaleti sağlamak güçleşmiştir.

9. Sınav Kontrolünün Zorlaşması: Eğer sınav esnasında kamera zorunluluğu yoksa sınavdaki sorulara cevap verenin dersi alan öğrenci olup olmadığı garanti edilememektedir. Dolayısıyla sınavlarda kopya çekmenin önüne geçilememektedir.

10. Ders Hocalarının İş Yüklerinin Artması: Uzaktan eğitimde öğrencinin değerlendirilmesini düzgün bir şekilde yapabilmek için farklı stratejiler (test sınavının yanında ödev, quiz, proje) geliştiren öğretim elemanlarının iş yükü artmış oldu.

11. Eğitici Kaynaklı Problemler: Bazı öğretim elemanlarının teknolojiye ayak uyduramaması, öğrenci merkezli ders notu hazırlayamamaları ve dijital cihazları etkin kullanamamaları birtakım problemlere sebep olmaktadır.[6]

12. Çeşitli Sağlık Problemlerine Yol Açması: Gerek öğretim elemanlarının gerekse öğrencilerin bilgisayar karşısında çok fazla vakit geçirmeleri sebebiyle birçok sağlık sorunlarıyla karşı karşıya gelmelerine sebep olmaktadır.

13. İletişimin Azalması: Uzaktan eğitim gerek öğretim elemanlarının gerekse öğrencilerin sosyalleşmelerini önlemektedir.

---

6 Torkul, O. (2012). Uzaktan eğitim ve Türkiye'de yaygınlaşması önündeki engeller, Eğitime Bakış, *Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi.* 8 (23): 44.

14. Psikolojik Problemlerin Oluşması: Pandemi sürecinin ne zaman sona ereceği bilinmediği için gerek öğretim elemanlarında gerekse öğrencilerde çeşitli psikolojik problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

15. Öğrencilere Mesleki Yetkinliğin Kazandırılamaması: Pandemi dönemindeki uzaktan eğitim, öğrencilerin meslekleriyle ilgili kazanımları tam alamamalarına, kendilerini tam yetiştirmeden mezun olmalarına sebebiyet vermektedir. Bu da maalesef ileride liyakatsiz insanların iş başına gelmesine neden olabilir.

Sonuç

Çağımızda teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesi soncunda dijitalleşme hayatımızın her alanına entegre olmuştur. Gelişen teknolojinin insana sunduğu dijital cihazları müspet anlamda kullanmak gerekir. Yani dijital cihazları bilinçli bir şekilde kullanmak gerekmektedir. Zira dijitalleşmenin insan hayatında olumlu yönleri olduğu gibi birçok olumsuz yönleri de mevcuttur. O halde toplumdaki her yaştaki insana dijital cihazları bilinçli kullanmayı öğretmek gerekmektedir. Bu da okullarda eğitim, radyo, televizyon ve internette eğitici yayınlar vasıtasıyla insanlarda farkındalık yaratmakla mümkün olabilir.

Uzaktan eğitimde bilgi ve iletişim teknolojisi en üst düzeyde kullanılmaktadır. Dijitalleşmenin en etkin olduğu alanlardan biri bilgi ve enformasyondur. Dijitalleşme ile birlikte bilgi/enformasyon nicelik ve nitelik bakımından çok değişikliğe uğramıştır. Çağımızda dijital ortamda bilgi oldukça arttığı gibi bilgiye ulaşmak da o derece kolaylaşmıştır. Bunu sağlayan ise internettir. Zira günümüzde bilgiye uluşmak için ilk müracaat edilen şey internet olmaktadır. Ancak internetteki bütün bilgilerin doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. İnterneti bilinçli bir şekilde kullanmak ve doğru bilgiye ulaşmak önemlidir.

Öneri ve Teklifler

- Uzaktan eğitim problemlerini asgariye indirebilmek için sistem ve altyapı güçlendirilmelidir.
- İnsanlarımıza dijital cihazları bilinçli kullanma öğretilmelidir.
- Okullarda çeşitli aralıklarla bu konuda konferans ve seminerler düzenlenmelidir.
- Televizyon, internet gibi insanların çok kullandığı dijital cihazlarda eğitici yayınlar vasıtasıyla insanlarda farkındalık oluşturulmalıdır.

- Öğretim elemanlarının bilgisayardaki programları etkin kullanabilmeleri için sık sık eğitici seminerlerin düzenlenmesi gerekmektedir.
- Online dersler 30 dakikadan fazla sürdürülmemelidir.
- Online derslerin blok yapılmaması, dersler arasında en az 10 dakika ara verilmesi uygun olur.
- İnternetteki her sitede sunulan dini bilgilere güvenilmemelidir.
- Öğrencilerin dini konularda güvenilir kaynaklara yönlendirilmesi gerekir.
- Öğrencilere dersle ilgili makaleler vererek veya kitaplar tavsiye ederek onları okuma ve araştırmaya yönlendirmek gerekmektedir.
- Öğrencileri derslerde aktif hale getirip derse katılımın sağlanması gerekir.

Kaynakça

Andsoy, Güngör, Bayburtluoğlu ve Yaman, I. I., Güngör, T., Bayburtluoğlu, T. ve Yaman, S. (2012). Karabük üniversitesi sağlık yüksekokulu birinci sınıf hemşirelik öğrencilerinin uzaktan eğitim sistemine ilişkin düşünceleri, *Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi*, *4(2)*: 67.

Arzu Özyürek, Zuhal Begde, "Uzaktan Eğitim Uygulamasının Öğrenci Bakış Açısına Göre Değerlendirilmesi", Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, 6 (2), 594.

Çiftçi, A. (2015). *Örgün eğitim-öğretim ile yaygın eğitim-öğretim ikilemi üzerine*, *Yeğitek Uzaktan Eğitim Özel Sayısı*, 42-45. Ankara: MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü. 2015: 44.

Demir, E. (2014). Uzaktan eğitime genel bir bakış, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39: 207.

http://uzem.gediz.edu.tr/uzaktan-egitim-nedir Gediz Uzaktan Eğitim ve Araştırma Merkezi. (Erişim Tarihi: 28.07.2015).

İşleyen, Fadime Şimşek Dijital Çağda Bilginin Değişen Niteliği ve İnfobezite: Z Kuşağı Üzerine Bir Odak Grup Çalışması, Selçuk İletişim, 2020, 13 (1), 248.

Torkul, O. (2012). Uzaktan eğitim ve Türkiye'de yaygınlaşması önündeki engeller, Eğitime Bakış, *Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi.* 8 (23): 44.

DİN EĞİTİMİ ALANINDA YAYINLANAN DİJİTALLEŞME KONULU ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ (DERGİ PARK ÖRNEĞİ)

Dr. Öğr. Üyesi Fatma KURTTEKİN
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/fkurttekin@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5083-4746

Arş. Gör. Dr. Rabia YILDIRIM
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/rabia.yildirim@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8208-3513

Giriş

Akıllı bir varlık olan insan doğuştan öğrenmeye ve değişime açıktır. Bu fıtrata sahip insanoğlu için yaratılışı ile birlikte eğitim süreci başlamaktadır. Çünkü eğitim "Kendini ya da başkalarını yetiştirme ya da geliştirme süreçlerinin toplamıdır." (Timuçin, 2004, 184). Eğitim tarihinde mürekkep, kâğıt, matbaa gibi icatların kullanımı ile eğitim yöntemleri, araçları ve anlayışları çeşitlenmiştir. 20. yüzyılda internetin icadı ve devamında yaşanan teknolojik gelişmeler eğitim ve öğretime yeni boyutlar kazandırmaya devam etmektedir.

Teknolojik gelişmelerin toplumsal hayata etkisiyle oluşan değişim ve gelişmeler eğitim anlayışının da bir revizyon süreci geçirmesine yol açmıştır. Günümüzde sınırsız bilginin takip edilemeyen değişimi ile bireyler birçok deneyimi eğitim kurumlarının yanında çeşitli kaynaklardan kazanmaktadır. Giderek genişleyen bu alandaki eğitim sürecinde gazete, radyo, televizyon, sinema, bilgisayar, internet ve benzeri teknoloji ürünleri aktif unsurlar haline gelmiştir.

Dijitalleşen dünyada din eğitiminin yeni öğrenme ve öğretme becerilerine kayıtsız kalması mümkün değildir. Dolayısıyla din eğitimi ile ilişkili olarak öğrencinin, öğretmenin, ders kaynaklarının dijitalleşmeye entegrasyonu, beklentiler ve karşılaşılan sorunlar gibi birçok husus akademik araştırmalara konu olmuştur. Çalışmada amacımız, DergiPark'ta yayımlanan din eğitimi ve dijitalleşme konulu makaleleri teması, yöntemi, türü gibi çeşitli yönlerden incelemek ve elde edilen verilerle ortaya çıkan genel bir tablonun analizini yapmaktır.

1. Kavramsal Çerçeve: Dijitalleşme, Eğitim Teknolojisi, Online Eğitim

Kavramsal çerçeve başlığı altında dijitalleşme ve din eğitimi araştırmalarında sıklıkla kullanılan "dijitalleşme", "eğitim teknolojisi", "uzaktan eğitim modeli" kavramlarıyla ilgili kısa açıklamalara yer verilmiştir.

1.1. Dijitalleşme

Dijitalleşme, analog bilginin dijital forma dönüşme sürecidir. Bu bilgisayar kontrollü güdüm ile dönüşüp değişebilen dijital form, çeşitli şekillere bürünebilmektedir. Artık dijitalleşme ile metin, ses ve görüntülerin sınırsız kullanım imkânı mevcuttur (Mutlu, 2015, 215).

İnsanlığı her yandan kuşatan dijitalleşmenin, eğitim alanında görmezden gelinmesi veya eğitimi etkilememesi mümkün değildir. Bu bağlamda teknoloji ile eğitimin etkileşiminden dijital eğitim doğmuştur. Dijital eğitim, eğitimin her kademesinin alanı, yönü, yöntemi, içeriği, hedefi ve kazanımlarının teknolojik gelişmeler doğrultusunda şekillenmesi ve değişmesiyle yeni vizyon ve kapsam kazanmasıdır şeklinde tanımlanabilir. Yeni vizyon ve kapsamın araçlarını ise internet ve internet tabanlı teknolojik cihazlar oluşturmaktadır.

1.2. Eğitim Teknolojisi

"Etkin bir öğretimin temini için insan-makine sistemlerinde personel ve öğretim araçlarının faaliyetlerini kontrol eden; çevresel faktörleri artan bir duyarlılıkla kontrol altında bulunduran kuram ile uygulamanın birleştiği ve eğitim işlemlerinin devamlı olarak geliştiren bir disiplin alanıdır." (Alkan, 1974, 340). Eğitimde kullanılan araç gereçler olarak ifade edilebilen eğitim teknolojisi, kalem kâğıttan çeşitli yazılımlara dayanan site ve uygulamalara kadar birçok aracı akıllara getirmektedir.

1.3. Online Eğitim

İnternet tabanlı sisteme dayanan, tercih edilen çeşitli araçlarla erişilen senkron ve asenkron olarak yürütülebilen eğitim-öğretim faaliyetleri online eğitimi oluşturmaktadır. Uzaktan eğitim, çevrimiçi eğitim gibi isimlerle anılan online eğitimin temel özelliği eğitimin paydaşlarını zamandan ve mekândan bağımsızlaştırmasıdır denilebilir.

2. Ülkemizde Eğitim Öğretim Alanında Dijitalleşme Bağlamında Yaşanan Gelişmeler

Yarım yüzyıldan daha uzun bir süreden beri bilgisayar, tablet ve cep telefonu gibi vasıtalar ile internet üzerinden edinilen bilgiler insanların bilgiye bakışı ve eğitim formatlarını değiştirmektedir. Nitekim 2020 Birleşmiş Milletler E-Devlet Raporu'nda ülkemiz kamu alanlarında dijitalleşme oranlarına göre 53. sırada yer almaktadır (UN E-Government Survey 2020). Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği'nin (TÜBİSAD) "2020 Türkiye Dijitalleşme Dönüşüm Endeksi" raporuna göre hanelerde bilgisayara sahip olma durumu %51,25, bireysel internet kullanımı %71,04 ve internet erişim oranı %83,79 iken (Dijital Dönüşüm Endeksi 2020), 2021 yılı ocak ayı Türkiye dijitalleşme verilerine göre 84.69 milyonluk nüfusun 65.80 milyonu internet kullanıcısıdır. 60 milyon aktif sosyal medya kullanıcısı nüfus genelinin %70,8'ini oluşturmaktadır (We Are Social and Hootsuite, Digital in 2021). Raporda da belirtildiği üzere internet kullanım oranlarındaki genel ve yerel artışta pandemi süreciyle birlikte iş ve eğitim hayatının sanal ortama kaymasının büyük payı vardır. Bir anda eve kapanma, iş ve eğitim hayatının çevrimiçi yürütülmesi zorunluluğu ile insanların ekran başında geçirdikleri süreler uzamıştır (We Are Social and Hootsuite, Digital in 2021).

Günümüzde salgın süreci ile eğitimin yönü geleneksel yüz yüzeden senkron-asenkron online eğitime kaymıştır. Dolayısıyla eğitimde kullanılan araçlar, ortam ve kaynaklar dijitalleşmiştir. Akıllı tahtalar, projektörler, tabletler ve mobil araçlar eğitim-öğretim süreç ve ortamında yerlerini almıştır. Online eğitim platformları (Future Learn, Khan Academy, Udemy, Coursera vs.) ve kaynakları artış göstermiştir. Bunun yansımalarından biri de eğitim kanallarıdır. 2011 yılından itibaren Anadolu Üniversitesi'nin katkılarıyla eğitim-kültür programları sunan TRT Okul, Covid süreciyle TRT EBA TV adıyla 4 ayrı (TRT EBA Anaokulu, TRT EBA İlkokul, TRT EBA Ortaokul, TRT EBA Lise) kanal olarak Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) ile Türk Radyo ve Televizyon Kurumu (TRTK) işbirliğiyle yayın

hayatını sürdürmektedir (Kamupersoneli.net: Anadolu Ajansı, 3.4.2021). 2019-2021 yılları arasında açılan "dijital okul, dijital eğitim, evde eğitim" gibi internet siteleri (Dijital Okul: Dijital eğitim: Eğitim Dijital: Evde Eğitim, 3.4.2021) ve YouTube'daki eğitim kanalları bireylerin dijital eğitime olan ilgisini göstermektedir. Ayrıca Google'un yayınladığı "2019 Yılının Arama Trendleri" Türkiye listesinde "kelime" kategorisinde EBA ilk sırada yer alırken, "nasıl" kategorisinde Zoom programının nasıl kurulacağı ikinci sırada ve uzaktan eğitimin nasıl olacağı dördüncü sırada yer almıştır (Google, 1.4.2021). Gelişmeler sadece eğitim ortamı, araç ve gereçlerini çeşitlendirmekle kalmamış öğretmen, öğrenci ve ailenin rol ve işlevlerine de farklı anlamlar yüklemiştir.

Ülkemizde teknolojik gelişmelerin eğitime entegrasyonunun ilk ciddi adımı "Vizyon 2023" kapsamında 2012'de hayata geçirilen FATİH projesidir. "Eğitimde FATİH Projesi, eğitim ve öğretimde fırsat eşitliğini sağlamak ve okullarımızdaki teknolojiyi iyileştirmek amacıyla bilişim teknolojileri araçlarının öğrenme-öğretme sürecinde daha fazla duyu organına hitap edilecek şekilde, derslerde etkin kullanımı için başlatılmıştır." (MEB Fatih Projesi, 3.4.2021). Proje erişilebilirlik, verimlilik, eşitlik (fırsat eşitliği), ölçülebilirlik, kalite şeklinde beş temel esasa dayandırılmıştır. Bu projenin hedefleri arasında, öğrencinin sınav sonuçlarını görsel olarak görüp analiz edebilmesi, ders dışındaki ilgi alanlarını belirleyerek özel yeteneklerini keşfetmesi bulunmaktadır. Ayrıca öğrenci daha kolay öğrendiği yol ve yöntemleri anlayarak, ilgi alanlarını, kabiliyet ve becerilerini fark etmesini sağlamaktadır. Öğrenci okul dışında da öğrenme sürecine devam edebilmekte ya da pekiştirebilmektedir. Projede 21. yüzyıl dünya vatandaşlığı becerileri olarak tarif edilen etkili iletişim, analitik düşünme, problem çözme, teknoloji kullanımı gibi becerilerin gelişeceği ve öğrencinin edilgen olmaktan çıkarıldığı belirtilmektedir (MEB Fatih Projesi, 3.4.2021).

2015'te FATİH projesi ile birlikte çevrimiçi sosyal eğitim platformu *Eğitim Bilişim Ağı* (EBA) öğretmen ve öğrencilerin kullanımına sunulmuştur. (TRT Haber, 19.03.2021). Salgın sürecinde daha aktif olarak kullanılan platformun içeriğindeki "ders içerik (haber, video, görsel, ses, kitap, dergi, doküman), yarışma, e-kurs, uzaktan eğitim ve hayat boyu öğrenme TV bölümleri" (Turan ve İşçitürk, 2018, 39) her geçen gün zenginleşmektedir.

2.1. Ülkemizde Din Eğitimi ve Öğretiminde Bilişim Teknolojinin Kullanımı

Mak Danışmanlık şirketi tarafından 2017 yılında gerçekleştirilen "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı" isimli araştırmada dini bilginin nasıl elde edildiğine dair soruya verilen cevaplara göre en çok kullanılan kaynak olan interneti tercih edenlerin oranı %45 iken geleneksel kaynaklar olan dini kitaplara başvuranların oranı %30'dur (Kulat, 2017, 18). Bu bağlamda dijital araçların ve uygulamaların formal ve informal din eğitiminde aktif bir şekilde kullanıldığı ifade edilebilir.

İnternete erişimin kolaylaşması ve hızlı bir şekilde ihtiyacı karşılaması yaygın ve örgün din eğitimi kurumlarına birçok yenilik getirmiştir. Yaygın din eğitimi kurumu olan cami, mescid gibi ibadethanelerde dijital ses sistemleri, projeksiyon, bilgisayar gibi araçlar kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) personeline yönelik ilk olarak 2010 yılında ele alınan kalite standartlarını ortaya koyma çalışmaları 2014 yılında günümüzdeki mevcut halini almıştır (DİB, 2014, 7)[1]. DİB bünyesinde görev yapan öğreticilerde "genel kültür yeterlikleri, temel yeterlikler ve özel yeterlikler" olmak üzere üç temel alanda yeterlilik aranmaktadır. Tüm görevliler için ortak olan genel kültür yeterliliği başlığı altında teknoloji kullanma becerisine (madde 11, DİB, 2014, 10), vaiz olarak görev yapacaklar için "özel yeterlikler" kategorisinde "eğitim ve bilişim teknolojisinden yararlanma" (madde 8, DİB, 2014, 15) kriterlerine yer verilmiştir. Atılan bu adımlarda bilişim teknolojileriyle ortaya çıkan beklenti ve ihtiyaçların payı vardır.

Din eğitimi veren örgün eğitim kurumları da çağın sunduğu inovatif gelişmelere entegre çalışmalarına odaklanmıştır. Örgün eğitim kurumlarında din öğretimi programı, ortam ve yöntemleri dijitalleşmeden istifade edilerek yeniden düzenlenirken, yaygın din eğitimi kurumlarının sunduğu çoğu hizmet özellikle kutsal mekânların arttırılmış gerçeklik ortamlarına taşınmasıyla dini tecrübe deneyimleri kalıcı izler bırakarak kazanılma imkânı bulmuştur. Dolayısıyla 21. yüzyıl iletişim ve teknolojiye/yeniliğe adaptasyon zemininde sürdürülebilir, yaşam boyu eğitim sistemi ve politikaları üzerine yoğunlaşılmıştır. Ayrıca çeşitli kurumlarla (Intel, Microsoft) işbirliğiyle öğretmen eğitim programları düzenlenmiştir.

---

1 T.C. Diyanet İşleri Başkanlğı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Program Geliştirme Daire Başkanlığı) DİB Personel Yeterlikleri, Ankara 2014.

2018 yılında güncellenen öğretim programlarında "dijital yetkinlik" kavramına yer verilmiştir. İlk ve ortaöğretim kurumlarının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi öğretim programında teknoloji entegrasyonuna dair "Programın uygulanmasına/kitap yazımına ilişkin ilke ve açıklamalar" bölümünde kazanımlara uygun EBA ortamında hazırlanan materyallerin kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Ortaokulların ve İmam-Hatip Lisesi (İHL) hariç liselerin programlarında seçmeli, İmam-Hatip ortaokullarının zorunlu dersleri arasındaki Temel Dini Bilgiler (TDB) ve Peygamberimizin Hayatı ile Anadolu İHL meslek derslerinin öğretim programlarında teknolojik entegrasyona dair herhangi bir açıklama yer almamıştır. Yine seçmeli olarak ortaokul ve liselerde sunulan Kur'ân-ı Kerîm derslerinin öğretim programlarına Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (DÖGM) üzerinden erişim sağlanmıştır. Ancak programın içeriğinde dijital yetkinlik ve teknolojik entegrasyon ile ilgili bilgi bulunamamıştır. Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerîm dersi hariç din eğitimini ilgilendiren derslerin öğretim programında dijital yetkinliğe denilmiş ancak bu yetkinliğin nasıl öğretileceği belirtilmemiştir. Teknolojik entegrasyonun din eğitimi boyutu tek cümlelik EBA'da kazanımlara uygun olarak hazırlanan materyallerin kullanılması talebiyle sınırlı kalmıştır (MEB Müfredat: DOGM, Öğretim programları, 3.4.2021). Bu nedenle entegrasyon sürecinin başarısı öğretmenin bilgi ve becerisinin yanında isteğine bağlı olduğu söylenebilir. Ayrıca öğretmenlerin kıdemleri dolayısıyla yaşları ve hangi (İlahiyat Fakültesi, Eğitim Fakültesi veya Yüksek İslam Enstitüsü) fakültenin hangi bölümünden (DKAB, İDÖB, İlahiyat) mezun oldukları yenilik ve değişime ayak uydurma eğiliminde önemli faktörler olduğu düşünülmektedir.

3. Yöntem

Bu çalışmada Türkiye'de 2010-2020 yılları arasında DergiPark'ta yayımlanan din eğitimi, teknoloji ve dijitalleşme konulu makaleler üzerinde durum tespit çalışması yapılmıştır. Çalışma verileri içerik analizi ile çözümlenmiştir. Birbirine benzer verilerin ortak tema ve kavramlar kapsamında birlikte değerlendirilmesi ve anlaşılabilir şekilde yorumlanmasına içerik analizi denir. İçerik analizinde, verilerin daha derin işleme tabi tutulması, verilerin içinde saklı olan gerçeklerin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, 187-188). Nicel analiz tekniklerinden frekans analizi yapılmış ve betimsel analiz ile bulgular yorumlanmıştır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan makalelere "teknoloji, dijitalleşme ve din eğitimi" anahtar kelimeleriyle DergiPark sisteminde yapılan taramayla

ulaşılmıştır. İlahiyat Lisans Tamamlama (İLITAM) hakkındaki makalelerin ayrı bir araştırma konusu olabileceği ve bu çalışmanın diğer makaleleri ile uyumlu olmadığı kanaatinden dolayı İLITAM'ı konu alan makaleler kapsam dışında bırakılmıştır. Neticede 22 makalenin, araştırmanın amacına uygun olduğuna karar verilmiştir. Eldeki makaleler konuları itibariyle üç tema altında değerlendirilmiştir. Bu temalardan ilki öğretmen, ikincisi öğrenciyken üçüncüsü teknoloji kullanımıdır. Bu kapsamda öğretmen temasında öğretmenlerin görüşleri ve tutumları; öğrenci temasında öğrenci tutumları, görüşleri ve yeterlikleri; teknoloji kullanımı temasında örgün ve yaygın eğitim olarak alt kategorilere ayrılmıştır.

4. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) tarafından akademik dergilerin tek bir çatı altında toplanması amacı ile geliştirilen DergiPark veri tabanında 2010-2020 yılları arasında yayınlanan makalelerden yayın sınıflama formuna göre elde edilen sonuçlar tablolar halinde gösterilmiş ve yorumlanmıştır. Tablo 1'de Makalelerin yıllara göre dağılımları verilmiştir.

Yıllar	f	%
2011	1	4
2012	2	9
2014	1	4
2017	1	4
2018	4	17
2019	6	26
2020	8	35
Toplam	**22**	**100**

Tablo 1: *Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı*

Makalelerin yıllara göre dağılımına bakıldığında 2010, 2013, 2015 ve 2016 yılları dışında konuyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Teknolojinin gelişimi göz önünde bulundurulduğunda yıllar ilerledikçe makale yayınlarının artması doğaldır. Dijitalleşme ve din eğitim ilişkisinin 2017'den itibaren niceliksel artışı teknolojik entegrasyona dair süreçteki bütün ögeleri kapsayan bir eğilime girildiğini göstermektedir. Konuya dair çalışmaların yoğunlaşmasında özellikle pandemi sürecinin göz ardı edilemez bir payı vardır.

	2011	2012	2014	2017	2018	2019	2020		
Makale yöntemleri								**f**	**%**
Nitel				1	2	1		4	18
Nicel	1	1			1	2		5	23
Karma		1				1	6	8	36
Deneysel			1				1	2	9
Litaratür tarama					1	1	1	3	14
Toplam	**1**	**2**	**1**	**1**	**4**	**5**	**8**	**22**	**100**

Tablo 2: *Makalelerin Yöntemlerine Göre Dağılımı*

Makalelerin yöntemleri incelendiğinde %36'sı (8 makale) karma araştırma yöntemleri, %23'ü (5 makale) nicel yöntemleri, %18'si (4 makale) nitel yöntemleri, %14'si (3 makale) doküman incelemesi yöntemi, %9'u (2 makale) deneysel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. En fazla karma araştırma yöntemi, en az deneysel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

	2011	**2012**	**2014**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**		
Makalelerin Veri Toplama Araçları								f	%
Tutum, Beceri, Yetenek Testleri			1			2	3	6	23
Doküman					1	1	1	3	12
Başarı Testleri							1	1	4
Anket	1	2		1	1	1	4	10	38
Yarı yapılandırılmış Görüşme					2	1	3	6	23
Toplam	**1**	**2**	**1**	**1**	**4**	**5**	**12**	**26**	**100**

Tablo 3: *Makalelerin Veri Toplama Araçlarına Göre Dağılımı*

Tabloda görüldüğü gibi araştırmada en çok tercih edilen anket tekniğini (%38) görüşme ve tutum, beceri testleri (%23) sonrasında doküman incelemesi (%12) izlemiştir. Sadece bir makalede başarı testlerine (%4) yer verilmiştir. Araştırmacıların hipotezlerine daha güçlü delil ve argüman elde etmek ve sonuçların genellenebilirliğini artırmak veri toplama araçları tercihinde dikkate aldıkları hususlardır.

	2011	**2012**	**2014**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**		
Temalar								f	%
Öğretmen		2	1		3	2		8	36
Öğrenci	1					1	4	6	27
Teknoloji Kullanımı				1	1	2	4	8	36
Toplam	**1**	**2**	**1**	**2**	**4**	**5**	**8**	**22**	**100**

Tablo 4: *Makalelerin Temalara Göre Dağılımı*

Tablodan anlaşılacağı üzere öğretmen, öğrenci ve teknoloji kullanımı temalarındaki araştırmaların frekansları birbirlerine yakındır. Dolayısıyla araştırmalarda dengeli bir dağılım olduğu söylenebilir. Bu dağılımda dikkat çeken bir durum ise 2020 yılında öğretmenleri örneklem edinen herhangi bir araştırmaya rastlanmamış olmasıdır.

Teknolojinin kullanımı temasında bulunan makaleler şunlardır:

Örgün din eğitimi kategorisinde; "Din dersi öğretmenlerinin bir öğretim materyali olarak filmleri kullanma durumları (2017), İslam eğitim tarihinde öğretim teknolojileri ve materyal kullanımı: tarihsel bir analiz (2018) Kur'an-ı Kerîm öğretiminde teknolojik imkânlar ve kullanımı (2019), Kuran öğretiminde yeni yaklaşımlar: on saatte online kuran eğitimi örneği (2020), Artırılmış gerçeklik teknolojisinin Arapça yazma becerilerine yönelik kullanımının değerlendirilmesi (2020), DKAB dersinin assure modeline göre tasarımı (2020), Etkili öğrenme için powerpoint sunumu yeterli midir? DKAB dersine dönük deneysel bir çalışma (2020)".

Yaygın din eğitimi din eğitimi kategorisinde, "Yaygın din eğitim kurumlarında teknolojinin önemi ve kullanımı (2019)".

Öğretmen eğilim, tutum ve görüşleri temasında bulunan makaleler şunlardır:[2]

Öğretmen Görüşleri kategorisinde: "DKAB öğretmenlerinin bilgisayar teknolojilerini kullanım düzeylerine ilişkin görüşleri (2012), DKAB öğretmenlerinin eğitim bilişim ağına ilişkin görüşleri (2018), İmam Hatip meslek ve DKAB dersi öğretmenlerinin EBA ile ilgili görüşleri (2018), DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin derslerinde kullandıkları öğretim teknolojileri-materyaller ve konuya ilişkin görüşleri (2019)".

Öğretmen eğilim ve tutumları kategorisinde: "DKAB dersinde teknolojik materyal kullanımı ve DKAB öğretmenlerinin teknolojik materyal kullanma eğilimleri (2012), İlköğretim DKAB öğretmeni adaylarının öğretim amaçlı teknolojiyi kullanma ve materyal geliştirme tutum ve özgüvenleri üzerine bir araştırma (2014), İmam hatip meslek dersleri öğretmenlerinin materyal geliştirme durumları (2018), Sanal gerçeklik gözlüğüne dayalı din öğretimine yönelik öğretmen adaylarının tutumu (2019)".

---

2 Çalışma kapsamında incelenen makaleler "Ek" başlığı altında verilmiştir.

Öğrenci eğilim, tutum ve görüşleri temasında bulunan makaleler şunlardır:

Öğrenci görüşleri kategorisinde; "DKAB Öğretimi Dersi"nde artırılmış gerçeklik uygulamalarının öğrenci görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi (2020), Dinler Tarihi dersinde sanal gerçeklik gözlüğü uygulamasına ilahiyat öğrencilerinin bakışı: Hatay örneği (2020), Covid-19 salgını sürecinde ilahiyat fakültesi öğretmenlik uygulaması dersinin uzaktan eğitim yoluyla yapılması: örnek bir uygulama modeli (2020)".

Öğrenci yeterlikleri; "DKAB bölümleri öğrencilerinin bilgisayar ve internet kullanma durumları ve yeterlikleri (2011), ilahiyat fakültesi öğrencilerinin XXI. Yüzyıl öğrenen ve öğreten becerilerini kullanım düzeyleri (2019).

Öğrenci tutumları kategorisinde; İlahiyat fakültesi öğrencilerinin mobil öğrenmeye yönelik tutumları (2020)".

Teknoloji Kullanımı Teması ile İlgili Bulgu ve Yorumlar

Teknoloji kullanımına odaklanan 8 makalenin genel olarak konuları; din eğitimi ve öğretiminde kullanılan yöntem ve materyaller, aplikasyon kullanımı, medya araçlarının (film sinema vb.) kullanımı ve öğretim yaklaşımlarının (assure modeli) geliştirilmesine yöneliktir.

İncelenen makaleler içerisinde Kur'ân-ı Kerîm öğretiminde teknolojinin kullanımı konulu araştırmalar dikkat çekmektedir. Nitekim 2014 yılı "Türkiye'de Dini Hayat" araştırmasına göre nüfusun %99,2'si İslam dinine mensuptur. Kur'ân-ı Kerîm'i Arapçasından okumayı bilenlerin oranı %41,9 iken, bilmeyenlerin oranı %57'dir. Kur'ân-ı Kerîm okumayı bilmeyenlerin %74,2'si Arapçasından okumayı öğrenmek istediklerini dile getirmişlerdir (Subaşı, 2014, 88-93). Bu veriler hem DİB hem de MEB aracılığıyla verilen Kur'ân-ı Kerîm eğitimine rağmen bazı problemlerin olduğunu göstermektedir (Tunç, 2018, 5). Dolayısıyla yeni çalışmalarda dinin temel eğitim-öğretim ve bilgi kaynağının öğretimi üzerine odaklanan geleneksel yöntem ve yaklaşımlar yanında yeni teknolojilerin Kur'ân-ı Kerîm öğretiminde kullanımı ve alternatif öğretim ortam ve araçlarının verimliliği sorgulanmaktadır. Ayrıca din eğitimde yenileşme hareketleri ilk olarak soyut olan dini konuları teknolojiden faydalanılarak somutlaştırma, resimlendirilmesi, renklendirilmesi, seslendirilmesiyle kutsal kitaplar ekseninde başlamıştır (Güneş, 2018, 208).

Genel olarak teknoloji kullanımı teması altında ele alınan makalelerden yaptığımız çıkarımlar şu şekildedir:

• Soyut konuları içeren dinin öğretiminde somutlaştırmayı içeren ileri teknolojik araçların kullanılıp kullanılamayacağı sorusuna cevap aranmakla birlikte bu teknolojilerin verilen eğitimin kalitesini arttıracağı düşüncesi hâkimdir.

• Bilginin doğası ve bilgi edinme araçları ile ilgili düşüncelerin değiştiği görülmektedir. Gelişen teknoloji ezberlemek yerine bilginin düşünme, anlama, problem çözme, analiz etme, çıkarımda bulunma ile kazanılmasını gerektirmektedir.

• Bireysel farklılıkları ve ihtiyaçları temel alan öğretim ortamını ve yöntemini çeşitlendiren araç ve unsurların kullanımı öğretici ve öğrenci açısından etkili sonuçlar vereceği düşünülmektedir. Bu husus özel eğitime ihtiyaç duyan bireylerin dini duygularının gelişimine yani din eğitimlerine olumlu katkı sağlayacaktır.

• Artırılmış gerçeklik ile ilgili bir çalışmanın dikkat çekici sonuçlardan birisi de din eğitimi ve öğretimi alanında aplikasyonların yetersiz olması ve kullanılan uygulamaların Türkçe dil desteğinin olmamasıdır (Karasu 2018, 938).

Öğretmenlerin Tutum ve Görüşleri Teması ile İlgili Bulgu ve Yorumlar

Öğretmenlerin tutum ve görüşlerinin incelendiği 8 makalede genel olarak bilgisayar, EBA ve arttırılmış sanal gerçeklik uygulamalarının derslerde kullanımına odaklanıldığı görülmüştür.

Eğitim ve teknolojinin entegrasyonu bağlamında 1998'de Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) tarafından pedagojik formasyon derslerine öğretim teknoloji ve araçlarını verimli, aktif ve etkili şekilde kullanabilecek bilgi ve beceri donanımı kazandıracak Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı (ÖTMT) dersi eklenmiştir. Öğretmen yetiştiren fakültelerin programlarında ÖTMT teorik ve uygulamalı bir ders olarak verilmektedir (YÖK, 2007, 56). Öğretmenlerin gelişmelere kendilerini adapte etme hususunda net bir tablolunun ortaya konulması için ÖTMT derslerinin yeterli ve verimli olup olmadığının tartışılmasına ihtiyaç vardır.

Öğretmen yeterliliklerini belirlemeyle ilgili ilk resmi çalışmalar YÖK ve Dünya Bankası işbirliği ile 1998 yılında başlamıştır. 1999'da MEB bu

kapsamda öncelikle öğretmen yeterlilikleri komisyonu oluşturmuştur. Daha sonra 2004'de "Temel Eğitime Destek" programı kapsamında öğretmen yeterliliklerinin ele alındığı bir çalıştay düzenlenmiştir. 2006 yılında belirlenen "Öğretmen Mesleği Genel Yeterlikleri" 2590 sayılı Tebliğler dergisinde yürürlüğe girmiştir. Öğretmen yeterlikleri ile ilgili çalışmalar belli bir noktaya ulaştıktan sonra özel alan yeterlik çalışmaları hız kazanmıştır. Bu kapsamda DKAB öğretmenliği dahil 14 branşa yönelik özel alan yeterlikleri hazırlanmış ve 2008 yılında yürürlüğe girmiştir (MEB, 2017, 6-7). MEB'in öğretmenlik yeterlikleri şu şekilde belirtilmiştir; "Mesleki bilgi; alan bilgisi, alan eğitimi bilgisi, mevzuat bilgisi, Mesleki beceri; öğrenme öğretme sürecini planlayabilme, oluşturabilme yönetebilme ve ölçme değerlendirme yapabilme, Tutum ve değerler; milli manevi ve evrensel değerler, öğrenciye yaklaşım, iletişim ve işbirliği, kişisel ve mesleki gelişim." (MEB, 2017, 8).

"2023 Eğitim Vizyonu" belgesinde YÖK "eğitim kurumları ile işbirliği içinde 21. yüzyıl becerilerini kazandırmak üzere ihtiyaç duyulan alanlarda öğretmenlere yönelik lisansüstü düzeyde" (Can, 2019, 470) programların açılacağını belirtmektedir. Bu ifade ile öğretmenlerin lisans eğitiminden sonra ömür boyu devam edecek olan geliştirme sürecinin özellikle lisansüstü programlarla zenginleştirilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Öğretmenler temasında incelenen makalelerden elde edilen sonuçlar şu şekilde özetlenebilir;

• DKAB derslerinin verimliliğini artırmak için öğretmenlerimizin materyal kullanma ve hazırlama bilgi ve becerilerini artırmaları gerekmektedir. Çünkü teknoloji entegrasyonu "doğal akışa" (Kaya, 2019, 1084) yani öğretmenin bilgi, beceri ve isteğine bırakıldığı söylenebilir.

• DKAB öğretmen adaylarının öğretim amaçlı teknolojiyi kullanma ve materyal geliştirmeye yönelik tutumlarının yüksek olduğu tespit edilmiştir (Turan, 2012, 38; Güneş, 2012, 508; Çınar, 2014, 130; Korkmaz, 2018, 208; Demir-Cesur, 2019, 94) Yaygın din eğitimi kurumlarında din eğitimcisi olarak çalışan personeli örneklem edinen çalışmada teknolojik materyal kullanımlarının istenilen düzeyde olmamakla birlikte konuyla ilgili eğitim almaya istekli olmaları gelişime açık olduklarını göstermektedir (Erpay, 2019, 1349-1350).

• Araştırmalarda ayrıca öğretmenlerin gözünden EBA'nın kullanımı ve sistemin geneli ile öğelerine dair olumlu ve olumsuz tespitler dile getirilmiştir. Bunlardan bazısı şöyle aktarılabilir: Şartların yetersizliği,

bilgisayar kullanımındaki eksiklik, vakit azlığı, yerli uygulamaların yeterli olmayışı. EBA'nın içeriğinde bulunan eksik, kullanışsız, öğrenci seviyesine uygun olmayan materyalin güncellenmesine ve ögelerin kullanıcıların rahatlıkla bulabileceği kategori ve tasnife ihtiyacı vardır. Öğretmenlerin EBA'ya vakit azlığı, bilgi yetersizliği ve onay almanın zorluğundan dolayı sınav modülü dışında çok az katkı sağlayabildikleri (İşçitürk-Turan, 2018; Karasu, 2018) ortaya çıkmıştır.

Öğrenci Teması ile İlgili Bulgu ve Yorumlar

Öğrencilerin tutum ve görüşlerinin incelendiği 6 makalede genel olarak araştırılan konular; teknoloji kullanımı (sanal gerçeklik uygulamaları vs.) ve sorunları, uzaktan eğitim ve mobil öğrenmeye yönelik tutumlardır. Bu makalelerin yükseköğretim öğrencilerini örneklem olarak seçtikleri ve temel eğitim öğrencileri ile ilgili makalelerin DergiPark'ta yetersiz olduğu söylenebilir. Bununla birlikte genellikle dijital araçlar ve uygulamalara yönelik olumlu tutuma sahip öğrenciler aktif şekilde eğitim hayatlarında bu gelişmelerden faydalanmaktadırlar (Keskin, 2012; Koç, 2020; Kirman-Schlergmann, 2020). Makalelerden ulaştığımız sonuçlar şu şekildedir:

• Uzaktan eğitim ile ilgili öğrencilerin karşılaştıkları teknik altyapı sorunları ve öğretmenler ile diyalog ortamına imkân tanıyan platformların yetersiz olduğu tespit edilmiştir (Koç, 2020, 868, 871-872).

• Uzaktan eğitim öğrencilere eğitim sürecinde daha fazla söz hakkı sunmaktadır. Böylelikle yüz yüze eğitimde yaşanabilecek çekingenliğin de azaldığı saptanmıştır (Koç, 2020, 872).

• Uygulamalı derslerin uzaktan eğitim yoluyla verilmesine yönelik paydaş görüşlerini alan ve çeşitli modeller geliştiren yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (Koç, 2020, 873).

• Örgün ve yaygın din eğitim kurumlarındaki derslerin, artırılmış gerçeklik uygulamasından faydalanılarak yürütülmesinin programların hedeflerine ulaşmasına katkı sağlayacağı öngörülmüştür. Bu öngörüyü teyit edecek çalışmaların arttırılması tavsiye edilmiştir (Demir, 2019, 860; 2020, 215).

Sonuç

Eğitimin dijital platformlara kayması yeni politikaların hazırlanmasını ve uygulanmasını gerektirmiştir. Çağın getirileri ile birlikte bilgiye

bakışın değişimi anlatım ve ezber odaklı sistemden yenilikçi ve üretim odaklı bir eğitim anlayışına geçişi mecburi kılmıştır. Yaşanan hızlı dijitalleşme ile var olan imkânların genişletilmesi ve bunlara alternatif arayışları, eğitim sistemini oluşturan her bir ögenin yenilenmesine ivme kazandırmıştır. Bu yenilenme hareketinin temelini, okul binalarının gerekli donanım ve altyapı desteğiyle modernizasyonu, öğretmen standartlarının güncellenmesi ve eğitimi, eğitimde fırsat ve imkân eşitliğinin ülke geneline yaygınlaştırılması oluşturmaktadır.

Eğitim ve dijitalleşmenin buluşmasında imkân, beklenti ve sınırlılıklar üzerine yapılan çalışmaların bir boyutunu din eğitimi oluşturmaktadır. Din eğitimi alanında teknolojinin, sunduğu avantajlardan istifade etmek, teknolojinin getirdiği genel ve özel sorunları tespit etmek, bunlara çözüm yolları üretmek için çeşitli araştırmalara girişilmiştir. Dolayısıyla din eğitimi ile ilişkili olarak, öğrencinin, öğretmenin, ders kaynaklarının dijitalleşmeye entegrasyonu, beklentiler ve karşılaşılan sorunlar gibi birçok husus akademik araştırmalara konu olmuştur.

Konuyla ilgili 2010-2020 yılları arasında kaleme alınan makalelerin 2017 yılından sonra bir ivme kazandığı, özellikle son iki yılda iki katına ulaştığı ifade edilebilir. Genel olarak anket tekniğinin kullanıldığı makalelerde ağırlıklı olarak karma yönteminin tercih edildiği görülmektedir. İncelenen araştırmaların teknolojik araçların kullanımı konusuna yoğunlaştığı söylenebilir. Öğretim programlarındaki teknolojik- dijital donanım ve yetkinliğin DKAB ve İmam-Hatip meslek derslerinde nasıl gerçekleşeceği çok sınırlı kapsamda yüzeysel ele alınmıştır. Yaygın din eğitimde teknolojinin kullanımı, İmam-Hatip liselerinde teknolojinin yeri gibi konularda ise sınırlı sayıda çalışma yürütülmüştür. Ayrıca 2020 yılında öğretmenlerin örneklem olduğu tek bir makalenin bulunmaması ve temel eğitim seviyesindeki öğrencileri örnek edinen çalışmaya rastlanmaması dikkat çekmektedir. Her ne kadar örnek grupları ya da ele alınan temalar değişse de makalelerde temel görüş din eğitimi ile alakalı derslerde dijital araçlardan faydalanılmasının ilgi ve motivasyonu artırdığı, aktif öğrenmeyi sağladığı ve bireysel öğrenmeyi desteklediği yönündedir. Bu bağlamda eğitim-öğretim ilkeleri arasında yer alan bireye görelik ve ilerlemeci öğrenmeyle öğrencilerin bireysel özellikleri, kabiliyet ve becerileri doğrultusunda öğrenme engelleri asgari düzeye indirilebilecektir. Aynı zamanda eğitimin hedeflerine ulaşmasının kolaylaşacağı, zaman açısından kısalacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Teknoloji bilgi ve becerisine sahip 21. Yüzyılın dijital yetkinleriyle nesillerini donatan bir

eğitim sistemi bireyleri ve toplumu geleceğe hazırlamada başarılı bir profil çizebilecektir.

Dijitalleşmenin eğitimle ve özelde din eğitimiyle buluşmasının yukarda bahsi geçen olumlu getirilerin yanında altyapı yetersizliği, ekonomik imkânsızlıklardan kaynaklanan fırsat eşitsizliği gibi olumsuzlukları da söz konusudur. Ayrıca dijital imkanların hedefe ulaşmada sağlayacağı katkı programlara entegrasyon ve öğretmenlerin kabiliyetine bağlı olduğu ortadadır. Buna ilaveten öğrenme ortamında eğitimde önemli yeri olan yüz yüze etkileşimin ve iletişim sınırlı kalması bir dezavantaj olarak görülebilir. Bireyler için önemli olan sosyalleşme, arkadaş edinme, toplumla iç içe olup iletişim içinde olma gibi gelişimini etkileyen çevresel faktörler, uzaktan eğitim ile bireye verilemediği için toplum olma bilinci, toplumsal sorumluluk duygusu gibi sosyal yetilerin kazandırılmasında güçlük yaşanabilir. Teknolojik araçların kullanımına bağlı oluşan e-hastalıklar olarak adlandırılan bağımlılıklar neticesinde zamanını ekran önünde geçiren öğrenciler insanlarla yüz yüze iletişim kurmaktan kaçınmakta, içine kapanık bireylere dönüşebilmektedirler.

Bu noktada konuyla alakalı öneriler şöyle sıralanabilir:

• Yaygın ve örgün eğitim kurumlarının din eğitimi ile alakalı ders programları güncellenmiş olsa da dijital yetkinliklerin nasıl kazandırılacağı ve buna dair uygulamalar henüz detaylı ve açık değildir. Din eğitimden beklentilerin ve hedeflerin gerçekleşmesi için öncelikle programlarda nasıl sorusuna cevap verilmelidir. Sonrasında personele bu becerilerin kazandırılmasını sağlayacak eğitim programları sunulmalıdır. Mevcut durumun analiziyle süreç yönetilebilecek ve geliştirici stratejiler ortaya konulabilecektir.

• Teknolojik gelişmeler dini bilgi edinme yol ve imkânlarını kolaylaştırıp çeşitlendirirken bireylerde güçlü duygular uyandıran din eksenli kutuplaşmaya ve hatalı öğrenmeye yol açabilmektedir. Dinin ayrıştıran değil, bütünleştirip dayanışmayı arttıran etkisinden faydalanmak için din eğitiminin planlanma, sunulma ve değerlendirme basamaklarının dijital yetkinlik ve bilgi okuryazarlığı konularıyla yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç vardır.

• Din eğitiminde kullanılan Türkçe dil seçenekli aplikasyonlara ihtiyaç vardır. Bu noktada ilgili uzmanların bir araya gelerek ortak projeler geliştirmeleri eksikliğin giderilmesi noktasında atılacak adımlardan biridir.

Kaynakça

AA, Anadolu Ajansı," Türkiye'de günde ortalama 7 saat 29 dakika internette geçiyor". Erişim 3 Nisan 2021. https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/turkiyede-gunde-ortalama-7-saat-29-dakika-internette-geciyor/1899392, https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/trt-eba-tv-ile-uzaktan-egitim-dersleri-basladi, https://www.aa.com.tr/tr/vg/video-galeri/trt-eba-anaokulu-yayin-hayatina-basladi/0

Alkan, Cevat. "Eğitim teknolojisi". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 7/1 (1974), 339-344.

Birleşmiş Milletler. "UN E-Government Survey 2018". Erişim 24 Mart 2021. https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/176-Turkey

Can, Ertuğ. "2023 Eğitim Vizyon Belgesi Öğretmenlik Mesleğinde Gelişim İhtiyacı".*14. Uluslararası Eğitim Yönetimi Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı*. Ed. Yaşar Kondakçı ve dğr. 468-472. Ankara: Nobel, 2019.

Çınar, Fatih. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni Adaylarının Öğretim Amaçlı Teknolojiyi Kullanma ve Materyal Geliştirme Tutum Ve Özgüvenleri Üzerine Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 115-139.

Dataportal, "Digital 2021: Global Overview Report". Erişim 3 Nisan 2021. https://datareportal.com/reports/digital-2021-global-overview-report

Demir, Ömer- Cesur, Fatma. "DKAB ve İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Derslerinde Kullandıkları Öğretim Teknolojileri-Materyaller ve Konuya İlişkin Görüşleri". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2019), 63-97.

Demir, Rıdvan. "'Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretimi Dersi' nde Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/1 (2020), 201-219.

Demir, Rıdvan. "Sanal Gerçeklik Gözlüğüne Dayalı Din Öğretimine Yönelik Öğretmen Adaylarının Tutumu". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2019), 847-861.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı, "Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri". (Ankara, 2014). Erişim 3 Nİsan 2021.https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Diyanet%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Personel%20Yeterlikleri.pdf.

Dijital Okul, "Online Eğitim Platformu". Erişim 19 Mart 2021. https://www.dijitalokul.com/

Dijital Eğitim, "Dijital Eğitim Platformu". Erişim 19 Mart 2021. https://dijitalegitim.net/anasayfa.php

Evde Eğitim, "Evde Eğitim". Erişim 19 Mart 2021. https://evdeegitim.com.tr/

Erpay, İlyas. "Yaygın Din Eğitim Kurumlarında Teknolojinin Önemi ve Kullanımı". *Şarkiyat* 11/3 (2019), 1318-1352.

Google. "Yılın Arama Trendleri Türkiye". Erişim 1.4.2021.https://trends.google.com.tr/trends/yis/2020/TR/

Güneş, Abdurrahman. "Medyanın Olumsuz Din Algısına Etkisi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (2018), 203-216.

Güneş, Adem. "DKAB Dersinde Teknolojik Materyal Kullanımı ve DKAB Öğretmenlerinin Teknolojik Materyal Kullanma Eğilimleri (Gaziantep İli Örneği)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2012), 479-506.

Kamupersoneli.net, "TRT-EBA TV ve Eğitim Bilişim Ağı (EBA) ile uzak-tan eğitim yarın başlıyor!". Erişim 3 Nisan 2021. https://www.kamupersoneli.net/171380/trt-eba-tv-ve-egitim-bilisim-agi-eba-ile-uzaktan-egitim-yarin-basliyor/

Karasu, Tecelli. "İmam Hatip Meslek ve DİKAP Dersi Öğretmenlerinin Eğitim Bilişim Ağı (EBA) İle İlgili Görüşleri". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2018), 925-943.

Kaya, Mehmet Fatih. "İlkokul Öğretim Programlarının Teknoloji Entegrasyonu Bakımından İncelenmesi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/ (2019), 1063-1091.

Kirman, Mehmet Ali - Schreglmann, Sinan. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mobil Öğrenmeye Yönelik Tutumları". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/24 (2020), 311-324.

Koç, Ahmet. "Covid-19 Salgını Sürecinde İlahiyat Fakültesi Öğretmenlik Uygulaması Dersinin Uzaktan Eğitim Yoluyla Yapılması: Örnek Bir Uygulama Modeli". *Milli Eğitim Dergisi* 49/1 (2020), 851-875.

Korkmaz, Mehmet. "İmam Hatip Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Materyal Geliştirme Durumları". *Bilimname* 2018/35 (2018), 175-216.

Kulat, Mehmet Ali. *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*. Ankara: MAK Danışmanlık, 2017.

MEB, Milli Eğitim Bakanlığı Öğretmen Geliştirme ve Yetiştirme Genel Müdürlüğü, "Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlikleri". Erişim. 26 Mart 2021. http://oygm.meb.gov.tr/?gclid=CjwKCAjwpKCDBhBPEiwAFgBzj-zUmeutw5PLg2hvmu98WvKMkhk-bv9RaONit_3aIZ1ktG4rWjOlw-jhoCBSkQAvD_BwE

MEB, Milli Eğitim Bakanlığı Öğretim Programlarını İzleme ve Değerlendirme Sistemi, " Öğretim Programları". Erişim. 20 Mart 2021. http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx

MEB, Milli Eğitim Bakanlığı, "Fatih Projesi". Erişim 24 Mart 2021. http://fatih-projesi.meb.gov.tr/

Mutlu, Erol. Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya. Ankara: Ütopya, 2005.

Subaşı, Necdet. "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması". Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014. https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/340/ekutuphane3.5.1.2.15.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Şimşek, Hasan - Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Hasan Şimşek-Ali Yıldırım). Seçkin Yayıncılık, 11. Basım, 2018.

Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayın Dağıtım, 5. Basım, 2004.

TRT, Türkiye Radyo Televizyon, "TRT Haber". Erişim, 19 Mart 2021. https://www.trthaber.com/haber/egitim/turkiyede-dijital-egitim-surecine-hizli-bir-gecis-yapildi-548187.html

Tunç, *İbrahim. Elifbâ (Kur'an) Öğretim Tekniklerinin Standardizasyonu ve Yeni Bir Elifbâ Önerisi*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Turan, E , Becit İşçitürk, G . (2018). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Nomofobi Düzeylerinin Çeşitli Faktörler Açısından İncelenmesi . *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9 (16), 1931-1950. DOI: 10.26466/opus.461523

TÜBISAD, Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği."Türkiye Dijital Dönüşüm Endeksi 2020". Erişim 3 Nisan 2021. http://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/tubisad-dde-2020.pdf

Ek

1. Yakup Keskin, "DKAB bölümleri öğrencilerinin bilgisayar ve internet kullanma durumları ve yeterlikleri", 2011.
2. Emine Zehra Turan, "DKAB öğretmenlerinin bilgisayar teknolojilerini kullanım düzeylerine ilişkin görüşleri", 2012.

3. Adem Güneş, "DKAB dersinde teknolojik materyal kullanımı ve DKAB öğretmenlerinin teknolojik materyal kullanma eğilimleri", 2012.
4. Fatih Çınar, "İlköğretim DKAB öğretmeni adaylarının öğretim amaçlı teknolojiyi kullanma ve materyal geliştirme tutum ve özgüvenleri üzerine bir araştırma", 2014.
5. Mehmet Korkmaz, "Din dersi öğretmenlerinin bir öğretim materyali olarak filmleri kullanma durumları", 2017.
6. Gökçe Becit İşçitürk- Emine Zehra Turan "DKAB öğretmenlerinin eğitim bilişim ağına ilişkin görüşleri", 2018.
7. Teceli Karasu, "İmam Hatip meslek ve DKAB dersi öğretmenlerinin EBA ile ilgili görüşleri", 2018.
8. Mehmet Korkmaz, "İmam hatip meslek dersleri öğretmenlerinin materyal geliştirme durumları", 2018.
9. Ali Baltacı, "İslam eğitim tarihinde öğretim teknolojileri ve materyal kullanımı: tarihsel bir analiz", 2018.
10. Ömer Demir- Fatma Cesur, "DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin derslerinde kullandıkları öğretim teknolojileri-materyaller ve konuya ilişkin görüşleri", 2019.
11. Rıdvan Demir, "Sanal gerçeklik gözlüğüne dayalı din öğretimine yönelik öğretmen adaylarının tutumu", 2019.
12. İlyas Erpay, "Yaygın din eğitim kurumlarında teknolojinin önemi ve kullanımı", 2019.
13. Aybiçe Tosun, "İlahiyat fakültesi öğrencilerinin XXI. yüzyıl öğrenen ve öğreten becerilerini kullanım düzeyleri" 2019.
14. Süleyman Kablan, "Kur'an-ı Kerîm öğretiminde teknolojik imkânlar ve kullanımı" 2019,
15. Rıdvan Demir, "DKAB Öğretimi Dersi"nde artırılmış gerçeklik uygulamalarının öğrenci görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi", 2020.
16. İlbey Dölek, "Dinler Tarihi dersinde sanal gerçeklik gözlüğü uygulamasına ilahiyat öğrencilerinin bakışı: Hatay örneği", 2020.
17. Ahmet Koç, "Covid-19 salgını sürecinde ilahiyat fakültesi öğretmenlik uygulaması dersinin uzaktan eğitim yoluyla yapılması: örnek bir uygulama modeli", 2020.
18. Mehmet Ali Kirman- Sinan Schreglmann, "İlahiyat fakültesi öğrencilerinin mobil öğrenmeye yönelik tutumları", 2020.

19. Mustafa Başkonak, "Kuran öğretiminde yeni yaklaşımlar: on saatte online kuran eğitimi örneği", 2020.

20. Mustafa Serkan Abdüsselam, "Artırılmış gerçeklik teknolojisinin Arapça yazma becerilerine yönelik kullanımının değerlendirilmesi", 2020.

21. Salih Aybey, "DKAB dersinin assure modeline göre tasarımı", 2020.

22. Özgen Korkmaz -Yasin Keklikçi- Recep Çakır "Etkili öğrenme için powerpoint sunumu yeterli midir? DKAB dersine dönük deneysel bir çalışma", 2020.

COVİD-19 PANDEMİ SÜRECİNDE İLAHİYAT FAKÜLTESİ LİSANSÜSTÜ ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVRİMİÇİ ÖĞRENME DENEYİMİNE İLİŞKİN GENEL TUTUMLARI

Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN
Bayburt Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
hasan.sozen@mail.com
ORCID: 0000-0002-3141-2994

Dr. Yasemin İPEK
Pamukkale Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
yaseminipek2004@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5218-0870

Dr. Vahdeddin ŞİMŞEK
Kırıkkale Üniversitesi
İslâmi İlimler Fakültesi
v.simsek@kku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3973-850X

Giriş

Uzaktan eğitim, COVİD-19 salgınıyla ortaya çıkmış yeni bir eğitim modeli değildir. Temelleri 1700'lü yıllara dayanan ve bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle günümüzdeki anlam ve önemini kazanan uzaktan eğitimin (Holmberg, 1995; Kaya, 2002: 9; Özbay, 2015: 378), gerek ülkemizde gerekse dünyanın farklı ülkelerinde çeşitli uygulama örnekleri (Mektuplaşma, Radyo ve Televizyon, Açık Üniversite, Telekonferans, İnternet) bulunmaktadır. Türkiye'de başta mektup ve video yoluyla gerçekleştirilen uzaktan eğitim, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesinin faaliyete geçmesiyle farklı bir boyut kazanmış, daha düzenli ve nitelikli bir hale dönüşmüştür (İşman 2011; Kaymakcan ve diğerleri, 2013; Yıldız, 2016: 304).

Uzaktan eğitim, geniş kitlelere eğitim hizmeti götürebilmek, eğitimde fırsat ve imkân eşitliği sağlayabilmek amacıyla farklı mekânlardaki öğretmen ve öğrencilerin, çeşitli iletişim araçları yardımıyla etkileşimde bulundukları, eğitim-öğretim faaliyetlerinin karşılıklı olarak gerçekleştirildiği bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Yalın, 2001). Bir başka tanıma göre ise uzaktan eğitim, eğitim ve öğretim sürecinde kaynak ile alıcının farklı ortamlarda bulunduğu, alıcıya yer, zaman, mekân ve yöntem

bakımından esneklik olanağı tanıyan planlı ve sistematik bir öğretim teknolojisi uygulamasıdır (Simonson, Smaldino, Albright ve Zvacek, 2003; Uşun, 2006: 7). Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere uzaktan eğitim, bilgisayar ve çoklu ortam teknolojisi aracılığıyla; geleneksel eğitim sisteminin sınırlılıklarını minimize eden, öğrencilerin öğretim faaliyetlerinin dışında kalmasını engelleyen, öğrenene kendi hızında, ilgi ve yetenekleri ölçüsünde öğrenme imkân ve olanağı sunan, zaman ve mekân esnekliği tanıyan planlı ve sistematik bir eğitim uygulamasıdır.

Uzaktan eğitim uygulamaları her ne kadar bazı sınırlılıkları ortadan kaldırsa da - eğitim sürecinde yaşanan teknik aksaklıklar, ders materyallerinin genellikle uzaktan eğitime uygun olmaması, yüz yüze etkileşimin sağlanamaması, ölçme ve değerlendirme işlemlerinde yaşanan zorluklar gibi nedenlerle – etkililiğinin sorgulanmasına neden olan bir takım sorunları da bulunmaktadır (Yıldız, 2016: 305). Tüm bu değişkenler öğrencilerin uzaktan eğitime dair görüş ve tutumlarına tesir ederken, onların başarılarını ve öğrenme güdülerini de yakından ilgilendirmektedir (Uzun, Ünal ve Yamaç, 2013). Öğrencilerin uzaktan eğitimle ilgili görüş ve tutumlarının tespit edilmesi tam da bu noktada önem teşkil etmektedir

COVİD-19 salgınının neden olduğu son değişikliklere kadar ilahiyat ve İslami ilimler lisansüstü programları geleneksel olarak yüz yüze eğitim şeklinde tasarlanmış ve yapılandırılmıştır. Ancak örgün lisansüstü eğitimin kesintiye uğramaması ve pandemi sürecinin en az hasarla atlatılması yönünde alınan kararlar, bütün yükseköğretim kurumlarında olduğu gibi ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde de çevrimiçi eğitime geçilmesine neden olmuştur. Bu noktada ilahiyat ve İslami ilimler fakültesi lisansüstü öğrencilerinin pandemi dönemindeki çevrimiçi eğitime yönelik tutumlarının incelenmesi önemli bir ihtiyacı karşılık gelmektedir. Nitekim ilahiyat ve İslami ilimler fakültesi lisansüstü öğrencilerinin çevrimiçi eğitimle ilgili tutumlarının incelenmesi onların ilgi, ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanmasıyla, bir diğer ifadeyle öğrenen özelliklerinin dikkate alınmasıyla doğrudan ilgilidir. Bu durum ilahiyat ve İslami ilimler fakültesi lisansüstü öğrencilerinin çevrimiçi öğrenmeye yönelik tutumlarının altında yatan nedenlerin ortaya konulması için de önemli görülmektedir. Ayrıca öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye yönelik tutumlarının çeşitli değişkenlere göre incelenmesinin, uzaktan eğitim sürecinin sağlıklı bir şekilde tasarlanmasına katkı sağlayacağı da düşünülmektedir. Nitekim araştırmadan elde edilen tespitlerin çevrimiçi eğitimin paydaşlarına, bir diğer ifadeyle eğitmenlere ve öğretim tasarımcılarına fikir sağlaması; öğretim kurumlarına yol göstermesi beklenmektedir.

Bu çalışmada, ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerine devam eden lisansüstü öğrencilerinin deneyimlemiş oldukları çevrimiçi (online) eğitim ve öğretimle ilgili görüşlerine başvurulmuştur. Çalışmadan elde edilen veriler, çevrimiçi ilahiyat/İslami ilimler lisansüstü eğitimlerinin güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesinde, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutum düzeylerinin açıklanmasında, genel tutumlarının çeşitli değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğinin ortaya konulmasında kullanılmıştır.

Buna göre araştırmanın amacı, ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde öğrenim gören lisansüstü öğrencilerinin deneyimlemiş oldukları çevrimiçi eğitime yönelik genel tutum düzeylerinin tespit edilmesidir. Ayrıca çalışmada, deneyimlemiş oldukları çevrimiçi eğitime yönelik genel tutumlarının; cinsiyet durumuna, öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumuna, öğrencilerin lisansüstü öğrenim gördüğü üniversite ile ikamet ettikleri yerin birbirine göre konumuna, öğrencisi olunan anabilim dalı türüne ve öğrencilerin çevrimiçi (online) eğitim sürecinde sahip oldukları internet bağlantı durumuna/gücüne göre farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi de amaçlanmıştır. Söz konusu amaçları gerçekleştirmek üzere aşağıdaki araştırma sorularına cevaplar aranmıştır:

- İlahiyat ve İslami ilimler fakültesi lisansüstü programı öğrencilerinin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları nasıldır?

- İlahiyat ve İslami ilimler fakültesi lisansüstü programı öğrencilerinin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin tutumlarını etkileyen faktörler nelerdir.

1. Yöntem

Araştırmanın Modeli

Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama araştırmalarıyla; kişilerin, belirli konulardaki tutum, inanç, görüş, davranış ve beklentilerinin kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tespit edilmesi amaçlanmaktadır (İslamoğlu & Alnıaçık, 2016, s. 99; Gürbüz & Şahin, 2004, s. 103). Bu araştırmada da yapılandırılmış soru formları ile ilahiyat ve İslami ilimler fakültesi lisansüstü programı öğrencilerinin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları ve tutumlarının bazı değişkenlerle ilişkisi betimlenmek üzere tarama modelinden yararlanılmıştır.

Evrem ve Örneklem/Çalışma Grubu

Bu araştırmanın genel evreni, 2019-2020 akademik yılı bahar dönemi ve 2020-2021 akademik yılı güz dönemlerinde ilahiyat/İslami ilimler alanında lisansüstü eğitim programlarına devam eden ve COVİD-19

sınırlamaları nedeniyle çevrimiçi (online) eğitim sürecini deneyimlemiş olan öğrencileri kapsamaktadır. Araştırmanın çalışma evreni ise 2019-2020 bahar dönemi ve 2020-2021 güz eğitim-öğretim dönemlerinde çeşitli üniversitelerin ilahiyat/İslami ilimler alanında lisansüstü eğitim programlarına devam eden ve COVİD-19 sınırlamaları nedeniyle çevrimiçi (online) eğitim sürecini deneyimlemiş olan öğrencilerden oluşturulmuştur. Araştırma verileri iki ayrı dönemde toplanmakla birlikte her bir katılımcının bir defaya mahsul olmak üzere araştırmaya dâhil edilmesi sağlanmıştır.

Örneklem grubunun belirlenmesinde olasılıksız örnekleme yaklaşımı kullanılmıştır. Nitekim olasılıklı örneklemeyi kullanmanın mümkün olmadığı nicel yaklaşımlı araştırmalarda olasılıksız örneklemenin kullanılması mümkün görülmektedir (Creswell 2017, 193). Bazı durumlarda araştırma evreninin kesin sayısının ve bir örneklem çerçeve listesinin tespitinde ya da katılımcılara ulaşmakta güçlük yaşanabilmektedir (Creswell 2017, 193-194; Gürbüz ve Şahin 2004, 129). Bu araştırma da hâlihazırda sosyal bilimler enstitülerine bağlı bulunmak üzere ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde yüksek lisans ve doktora programlarına devam eden öğrencilerin istatistiksel bilgilerine ulaşmada bir güçlükle karşılaşılmış ve dolayısıyla olasılıklı olmayan örnekleme yaklaşımının kullanımı tercih edilmiştir. Katılımcılara ulaşmak için olasılıksız örneklemede yaygın olarak başvurulan kartopu (Creswell 2017, 193) stratejisinden yararlanılmıştır. Kartopu örnekleme araştırmacının katılımcılara ulaşmada güçlük yaşadığı durumlarda araştırmanın kriterlerine uygun olmak şartıyla çalışma grubuna ulaşması, onların öneri ve yönlendirmeleriyle diğer deneklere ulaşmalarını ifade etmektedir (Gürbüz - Şahin 2004, 131) Bu araştırmada da araştırma kriterlerine uygun katılımcılara (öğrencilere) ulaşılmış, onlardan alınan referanslarla aynı programlardaki diğer katılımcılara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Değişken Türü	Değişken Düzeyi	N	%
Üniversite	Ankara Üniversitesi	71	35,5
	Kırıkkale Üniversitesi	20	10,0
	Süleyman Demirel Üniversitesi	14	7,0
	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	12	6,0
	Gaziosmanpaşa Üniversitesi	12	6,0
	Pamukkale Üniversitesi	12	6,0
	Marmara Üniversitesi	9	4,5
	Sakarya Üniversitesi	7	3,5
	Kastamonu Üniversitesi	5	2,5
	Uludağ Üniversitesi	5	2,5
	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi	4	2,0
	İstanbul Üniversitesi	4	2,0
	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	4	2,0
	Bayburt Üniversitesi	4	2,0
	Erciyes Üniversitesi	3	1,5
	Dicle Üniversitesi	3	1,5
	Necmettin Erbakan Üniversitesi	3	1,5
	İnönü Üniversitesi	2	1,0
	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	1	,5
	Çukurova Üniversitesi	1	,5
	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi	1	,5
	Kâtip Çelebi Üniversitesi	1	,5
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	,5
	Siirt Üniversitesi	1	,5
	Toplam	200	100
Program Türü	Yüksek Lisans	117	58,9
	Doktora	83	41,5
	Toplam	200	100
Öğrenim Dönemi	Ders Dönemi	134	67,0
	Yeterlik Dönemi	11	5,5
	Tez Dönemi	55	27,5
	Toplam	**200**	**100**

Tablo 1: *Katılımcılara Ait Bazı Demografik Bilgiler*

Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak; kişisel bilgilere dönük soruların yer aldığı form ile Usta, İlker ve Okur (2016) tarafından geliştirilen "Çevrimiçi

Öğrenme Tutum Ölçeği" gerekli izinler alınarak kullanılmıştır. Ayrıca nicel verilerin nitel veriler çerçevesinde tartışılmasını sağlamak üzere, öğrencilerin çevrimiçi eğitim sürecini genel olarak değerlendirmelerine imkân veren açık uçlu soruların bulunduğu bir form uygulanıştır.

Çalışmada kullanılan ölçekte 20 madde bulunmaktadır. Ölçeğin geçerlik ve güvenirlik analizleri, ölçeği geliştirenler tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı 0,90 olarak belirtilmiştir (Usta, Uysal ve Okur 2016).

Araştırmada kullanılan bu ölçek, 2019-2020 bahar dönemi ve 2020-2021 güz eğitim-öğretim dönemlerinde ilahiyat/İslami ilimler alanında lisans üstü eğitim programlarına devam eden ve Covid-19 sınırlamaları nedeniyle çevrimiçi (online) eğitim sürecini deneyimlemiş olan 200 öğrenciye uygulanmıştır. Uygulama sonucunda elde edilen verilerle ölçeğin güvenirlik kontrolü sağlanmıştır. Bu bağlamda ölçek maddeleri arasındaki iç tutarlılık düzeyi tekrar incelenmiş ve bu araştırma için Cronbach's Alpha değeri 0,94 olarak saptanmıştır. Alan yazında, her ne kadar güvenirlik için 0,7 ve üzeri değerler yeterli görülse de 0,8 ve üstündeki değerlerin tercih edilmesi gerektiği belirtilmektedir (Pallant, 2017, s. 116). Buna göre, çalışmada kullanılan ölçeğin yeterli düzeyde güvenilir olduğu ifade edilebilir.

Çalışma grubuna uygulanan bu ölçekten elde edilen verilerin faktör yapısını keşfetmek üzere açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Verilerin açımlayıcı faktör analizine uygunluğunu anlamak için öncelikle Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerlerine bakılmıştır. Buna göre ölçekten elde edilen verilerin KMO değerinin 0.935 olduğu ve Barlett değerinin ($p<0,05$) de anlamlı çıktığı saptanmıştır. Söz konusu test değerleri göz önünde bulundurularak veri yapısının faktör analizi için uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çevrimiçi Öğrenme Tutum Ölçeğinde yer alacak faktör sayısını belirlemek üzere Açımlayıcı Faktör Analizi Testi yapılmıştır. Yapılan bu test sonucunda faktörlerin öz değerlerine, öz değerlerin açıkladıkları birikimli varyans miktarına bakılmıştır. Öz değeri en az 1 olan 4 faktörün olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak ilk faktörün toplam varyansı tatmin edici bir düzeyde açıkladığı görülmüştür. (Bu dört faktör birlikte toplam varyansın %64,9'unu açıklarken birinci faktör tek başına toplam varyansın %48,0'ını açıklamaktadır.) Bu durum yapının tek faktörlü olarak nitelendirilebileceğini ortaya çıkarmıştır (ilgili kararı destekleyen literatür için bkz. Erkuş, 2016, s. 95)

Veri Analizi

Bu araştırmada, çalışma grubundan elde edilen verilerin analiz edilmesinde SPSS paket programından yararlanılarak betimsel yapılmıştır. Elde edilen bulguların nitel verilerle de desteklenmesini sağlamak üzere öğrencilerden elde edilen nitel verilerden örnek alıntı ifadelerine yer verilmiştir. Nicel analize geçmeden önce "Çevrimiçi Öğrenme Tutum Ölçeği"nden elde edilen veri setine hangi nicel testlerin uygun olabileceğini belirlemek üzere verilerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Yapılan Kolmogrow-Smirnov normallik testlerinin sonucunda araştırma verilerinin normal dağılım sağlamadığı görülmüştür (p<,05). Dolayısıyla analizlerde parametrik olmayan istatistiksel yöntemler tercih edilmiştir. Bu amaçla veriler araştırmanın alt problemleri doğrultusunda betimleyici analizler (ortalama ve standart sapma) ile parametrik olmayan analizler olan Mann -Whitney U testi ve Kuruskal-Wallis H testi kullanılarak test edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS istatistik program yazılımı kullanılmış ve anlamlılık düzeyi p<,05 alınmıştır.

2. Bulgular ve Yorum

Nicel verilerin analiz edilmesinden elde edilen bulgular bu başlık altında sunulmuştur. Öncelikle öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları saptanmıştır. Öğrencilerin çevrimiçi tutum ölçeğinden aldıkları puanların bazı değişkenlere göre anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığı da incelenmiştir. Bu kapsamda cinsiyetleri, öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumu, lisansüstü öğrenim gördüğü üniversite ile ikamet ettiği yerin birbirine göre konumu, devam ettikleri anabilim dalının türü ve internet bağlantısının çekim gücü şeklindeki değişkenler temel alınmıştır. Bu kapsamda elde edilen bulgular şunlardır:

Öğrencilerin Çevrimiçi Öğrenmeye İlişkin Genel Tutumları ve Bunun Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi

Çevrimiçi Öğrenme Ölçeği Toplam Puanı	N	X2	S.S.
	200	3,1568	,78725

***Tablo 2**: Öğrencilerin Çevrimiçi Öğrenmeye İlişkin Genel Tutumları*

Araştırmada öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarını belirlemek üzere kullanılan ölçekte toplamda 20 madde bulunmaktadır. Elde edilen veriler, analize uygun hale getirildikten sonra öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarına ait ortalama

puanları ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının orta bir düzeyde olduğu saptanmıştır. (X^2=3,1568).

Değişken Düzeyi	N	Sıra Ort.	Sıra Toplamı	U	p
Kadın	130	92,61	12039,00	3524,00	,009
Erkek	70	115,16	8061,00		
Toplam	**200**				

***Tablo 3**: Öğrencilerin Çevrimiçi Öğrenmeye İlişkin Genel Tutumlarının Cinsiyet Değişkeni Açısından İncelenmesi*

Öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının cinsiyet durumlarına göre değişip değişmediğini ortaya koyabilmek için Mann-Whitney U testi yapılmıştır. Bu testin sonuçları incelendiğinde, öğrencilerin cinsiyet durumlarının çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığa neden olduğu ortaya çıkmıştır (U=3524,00; p=,009). Tablo 3'de gruplara ait ortalama puanlar karşılaştırıldığında; erkek öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının, kız öğrencilerden daha olumlu olduğu görülmüştür.

Değişken Türü	Değişken Düzeyi	N	Sıra Ort.	Gruplar Arası Fark
a) Öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumu	1-Hayır	78	74,78	3 ve 1 3 ve 2 2 ve 1
	2-Kararsızım	59	103,69	
	3-Evet	63	129,36	
	H: 31,26	Sd:2	P: ,000	
b) Lisansüstü öğrenim gördüğü üniversite ile ikamet ettiği yerin birbirine göre konumu	1- Lisansüstü eğitim gördüğüm şehirde ikamet ediyorum	107	93,21	3 ile 1,2
	2-Lisansüstü eğitim gördüğüm şehirde ikamet etmiyorum ancak ulaşım sıkıntısı da yaşamıyorum	52	97,15	
	3-Lisansüstü eğitim gördüğüm şehirde ikamet etmiyorum ve ulaşım sıkıntısı yaşıyorum	41	123,76	
	H: 8,49	Sd:2	P: ,014	
c) Anabilim Dalı	1-Temel İslam Bilimleri	50	81,87	2 ve 1 3 ve 1
	2-Felsefe ve Din Bilimleri	132	105,34	
	3-İslam Tarihi ve Sanatları	18	116,72	
	H: 7,52	Sd:2	P: ,023	

Değişken Türü	Değişken Düzeyi	N	Sıra Ort.	Gruplar Arası Fark
d) İnternet bağlantı durumu	1-Zayıf İnternet Bağlantısı	18	83,83	3 ile 1, 2
	2-Orta İnternet Bağlantısı	110	92,32	
	3-Güçlü İnternet Bağlantısı	72	117,16	
	H: 9,66	Sd:2	P: ,008	

***Tablo 4**: Öğrencilerin Çevrimiçi Öğrenmeye İlişkin Genel Tutumlarının Diğer Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*

Öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının, öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumu, lisansüstü öğrenim gördüğü üniversite ile ikamet ettiği yerin birbirine göre konumu, devam ettikleri anabilim dalının türü ve internet bağlantısının çekim gücü şeklindeki değişkenlere göre değişip değişmediğini belirlemek üzere Kruskal Wallis-H testi yapılmıştır.

a) Kruskal Wallis-H testi sonuçları incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ortaya çıkmıştır (H=31,26; SD=2; P=,000).

Grupların sıra ortalama puanları dikkate alındığında, en yüksek puanı öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olduklarını düşünen öğrencilerin; en düşük puanı ise öğretim elemanlarının istekli olduklarını düşünmeyen öğrencilerin aldığı görülmektedir. Farkın hangi grup ya da gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere ikili gruplar arasında Mann-Whitney U testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu testin sonuçları incelendiğinde ikili grup karşılaştırmalarında öğretim elemanlarının çevrimiçi (online) eğitim sistemlerini kullanmaya daha istekli gören öğrencilerin lehine olduğu görülmüştür.

b) Tablo 4 de öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının lisansüstü öğrenim gördüğü üniversite ile ikamet ettiği yerin birbirine göre konumuna açısından değişip değişmediğine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Bu kapsamdaki Kruskal Wallis-H testi sonuçları incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının öğrenim gördüğü üniversite ile ikamet ettiği yerin birbirine göre konumu açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ortaya çıkmıştır (H=8,49; SD=2; P=,014).

Grupların sıra ortalama puanları dikkate alındığında, en yüksek puanı lisansüstü eğitim gördüğü şehirde ikamet etmeyen ve ulaşım sıkıntısı yaşayan grubun; en düşük puanı ise lisansüstü eğitim gördüğü şehirde ikamet eden grubun aldığı görülmektedir. Farkın hangi grup ya da gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere ikili gruplar arasında Mann-Whitney U testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu testin sonuçları incelendiğinde lisansüstü eğitim gördüğü şehirde ikamet etmeyen ve ulaşım sıkıntısı yaşayan grubun, lisansüstü eğitim gördüğü şehirde ikamet eden veya ulaşım sıkıntısı yaşamayan öğrencilere göre çevrimiçi öğrenmeye ilişkin tutumlarının daha olumlu olduğu görülmüştür.

c) Tablo 4 de öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının devam ettikleri anabilim dalının türüne göre değişip değişmediğine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Bu kapsamdaki Kruskal Wallis-H testi sonuçları incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının devam ettiği anabilim türüne göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ortaya çıkmıştır (H=7,52; SD=2; P=,023).

Grupların sıra ortalama puanları dikkate alındığında, en yüksek puanı İslam Tarihi ve Sanatları bölümündeki öğrencilerin; en düşük puanı ise Temel İslam Bilimleri Bölümündeki öğrencilerin aldığı görülmektedir. Farkın hangi grup ya da gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere ikili gruplar arasında Mann-Whitney U testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu testin sonuçları incelendiğinde İslam Tarihi ve Sanatları Bölümündeki öğrencilerin ile Felsefe ve Din Bilimleri Bölümündeki öğrencilerin, Temel İslam Bilimleri Bölümündeki öğrencilere göre çevrimiçi öğrenmeye ilişkin tutumlarının daha olumlu olduğu görülmüştür.

d) Tablo 4 de öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının Çevrimiç (online) eğitim sürecinde sahip oldukları internet bağlantı durumuna göre değişip değişmediğine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Bu kapsamdaki Kruskal Wallis-H testi sonuçları incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının devam ettikleri anabilim türüne göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ortaya çıkmıştır (H=;9,66 SD=2; P=,008).

Grupların sıra ortalama puanları dikkate alındığında, en yüksek puanı güçlü internet bağlantısına sahip öğrencilerin; en düşük puanı ise zayıf internet bağlantısına sahip öğrencilerin aldığı görülmektedir. Farkın hangi grup ya da gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere ikili gruplar arasında Mann-Whitney U testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan

bu testin sonuçları incelendiğinde güçlü internet bağlantısına sahip olduğunu düşünen öğrencilerin, orta ve zayıf düzeydeki internet bağlantısına sahip olduğunu düşünen öğrencilere göre çevrimiçi öğrenmeye ilişkin tutumlarının daha olumlu olduğu görülmüştür.

3. Tartışma

Bu çalışmada ilahiyat ve İslami ilimler alanında lisansüstü eğitim gören öğrencilerin, COVİD-19 sürecinde deneyimlemiş oldukları çevrimiçi eğitimle ilgili görüş ve değerlendirmelerine başvurulmuştur. Çalışmada ilahiyat ve İslami ilimler alanında lisansüstü eğitim alan öğrencilerinin uzaktan eğitim algılarının; cinsiyet, öğretim elemanlarının çevrimiçi eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma, lisansüstü öğrenim görülen üniversite ile ikamet edilen yerin birbirine göre konumu, devam edilen anabilim dalı türü ile çevrimiçi eğitim sürecinde sahip olunan internet bağlantısı durumu değişkenlerine göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Bu çerçevede elde edilen bulgular, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları ve bu tutumları etkileyen faktörler şeklindeki başlıklar altında tartışılmıştır.

Öğrencilerin Çevrimiçi Öğrenmeye Dair Genel Tutumları ve Bu Tutumlarını Etkileyen Faktörler

Çalışmada öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının orta düzeyde olduğu saptanmıştır (bkz. Tablo 2). Bu durum, ilahiyat ve İslami ilimler alanında lisansüstü eğitim gören öğrencilerinin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının "kararsız" düzeyde olduğu; çevrimiçi eğitime dair tutumlarının yerine göre olumlu veya olumsuz yönde bir eğilim gösterebileceği şeklinde yorumlanabilir. Benzer bulgulara Ateş ve Altun tarafından 2008 yılında yapılan bir araştırmada da rastlanmıştır. Söz konusu çalışmada da katılımcıların normal dağılıma yakın oldukları görülmüştür. Bu durum öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının kararsız seviyeye yakın olduğunu göstermektedir. Türkiye'de yapılan bir diğer araştırmaya göre (Ağır, Gür ve Okçu, 2007), araştırmaya katılan bireylerin uzaktan eğitim programlarının hem olumlu hem de olumsuz özellikler barındırdığını ifade ettikleri görülmüştür.

Cinsiyet Durumu

Çalışmada, ilahiyat ve İslami ilimler alanında lisansüstü eğitim alan öğrencilerinin uzaktan eğitime ilişkin genel tutum düzeyleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı incelenmiştir. Araştırma

sonucunda öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının cinsiyet durumlarına göre değiştiği, bir başka ifadeyle cinsiyet durumlarının, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyici olduğu nicel bulgulardan hareketle tespit edilmiştir (bkz. Tablo 3). Buna göre erkek öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının, kız öğrencilerden daha olumlu olduğu görülmüştür. Benzer bulgulara farklı alanlarda yapılmış çalışmalarda da ulaşıldığı görülmektedir. Özer (2011) tarafından yapılan çalışmada, kadın ve erkek katılımcılar arasında, uzaktan eğitim programı, değerlendirme ve amaç alt boyutlarına ilişkin görüşler bakımından anlamlı bir fark bulunmuştur. Ortalamalar incelendiğinde, erkek katılımcıların uzaktan eğitim, değerlendirme ve amaç alt boyutlarına, bayan katılımcılara göre daha olumlu baktıkları görülmektedir. Benzer bulgulara Buluk ve Eşitti (2020) tarafından yapılan çalışmada da rastlanmıştır. Çalışmada, araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetleri ile uzaktan eğitim ders memnuniyetleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Araştırma sonuçlarına bakıldığında, erkek öğrencilerin kız öğrencilere kıyasla uzaktan eğitim ders memnuniyetlerinin daha fazla olduğu ve bu derslerin etkililiğine daha fazla katıldıkları görülmüştür.

Öğretim Elemanlarının Çevrimiçi (Online) Eğitim Sistemlerini Kullanmaya İstekli Olma Durumu

Nicel bulgulardan hareketle saptanan bir diğer husus, öğretim elemanlarının çevrimiçi eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumlarının, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyici olduğu sonucudur (bkz. Tablo 4). Buna göre, öğretim elemanlarının çevrimiçi eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olduklarını düşünen öğrencilerin istekli olduklarını düşünmeyen öğrencilerden daha yüksek puanlar aldıkları tespit edilmiştir. Benzer bulgulara Selçuk ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada rastlanmıştır. Buna göre öğretim elemanlarının uzaktan eğitim ilişkin nitelikleri, öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik tutumları üzerinde belirleyici olmaktadır.

Lisansüstü Öğrenim Görülen Üniversite İle İkamet Edilen Yerin Birbirine Göre Konumu

Öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyici olan bir diğer değişken, öğrenim görülen üniversite ile ikamet edilen yerin birbirine göre konumu olmuştur. Buna göre lisansüstü eğitim gördüğü şehirde ikamet etmeyen ve bununla birlikte ulaşım sıkıntısı

yaşayan öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye yönelik tutumlarının, öğrenim gördüğü şehirde ikamet eden veya ulaşım sıkıntısı çekmeyen öğrencilerden daha olumlu olduğu nicel bulgularla saptanmıştır.

Devam Edilen Anabilim Dalı Türü

Öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyici olan bir diğer değişken ise, çevrimiçi eğitim sürecinde devam edilen anabilim dalının türüdür. Araştırmada bu yönde devam edilen anabilim dalı türünün, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarını anlamlı düzeyde farklılaştırdığı nicel verilerle ortaya konulmuştur. Buna göre İslam Tarihi ve Sanatları Bölümündeki öğrencilerin ile Felsefe ve Din Bilimleri Bölümündeki öğrencilerin, Temel İslam Bilimleri Bölümündeki öğrencilere göre çevrimiçi öğrenmeye ilişkin tutumlarının daha olumlu olduğu görülmüştür. Nitekim benzer bulgulara farklı alanlarda yapılmış çalışmalarda da ulaşıldığı görülmektedir. Özer (2011) tarafından yapılan çalışmada, bilgisayar mühendisliği ve endüstri mühendisliğinde öğrenim gören öğrenciler arasında, uzaktan eğitim programı ve içerik, süreç alt boyutuna ilişkin görüşlerinde anlamlı bir fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre ortalamalar incelendiğinde, bilgisayar mühendisliği öğrencilerinin uzaktan eğitimin süreç alt boyutuna, endüstri mühendisliği öğrencilerine göre daha olumlu baktıkları görülmektedir. Gündüz (2013) tarafından yapılan çalışma incelendiğinde, eğitim fakültesinde öğrenim görmekte olan öğretmen adaylarının öğrenim gördükleri bölümlere göre uzaktan eğitim algılarının anlamlı bir farklılık gösterdiği saptanmıştır.

Çevrimiçi Eğitim Sürecinde Sahip Olunan İnternet Bağlantısı Durumu

Nicel bulgularla saptanan bir diğer sonuç; çevrimiçi eğitim sürecinde sahip olunan internet bağlantısının öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarını anlamlı düzeyde farklılaştırdığı, bir diğer ifadeyle öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyici olduğu meselesidir. Buna göre güçlü internet bağlantısına sahip olduğunu düşünen öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin tutumlarının, orta ve zayıf düzeydeki internet bağlantısına sahip olduğunu düşünen öğrencilere göre daha olumlu olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde öğrenim gören lisansüstü öğrencilerinin çevrimiçi eğitime yönelik genel tutumlarını çeşitli değişkenlere göre ele alan bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Çalışma grubunun çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumlarının orta düzeyde olduğu saptanmıştır.

- Öğrencilerin çevrimiçi eğitime yönelik tutumları, cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.

- Öğretim elemanlarının çevrimiçi eğitim sistemlerini kullanmaya istekli olma durumları, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyici olmaktadır.

- Öğrenim görülen üniversite ile ikamet edilen yerin birbirine göre konumu, öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin genel tutumları üzerinde belirleyicidir.

- Çalışma grubunun çevrimiçi eğitime yönelik tutumları, devam edilen anabilim dalına göre anlamlı farklılık göstermektedir.

- Çevrimiçi eğitim sürecinde sahip olunan internet bağlantı gücü, öğrencilerin çevrimiçi eğitime yönelik tutumları üzerinde belirleyici olmaktadır.

Bu noktada çevrimiçi lisansüstü ilahiyat/İslami ilimler öğrenimine dair şunlar önerilebilir:

- Çevrimiçi eğitim almaya engel olabilecek durumlarda ya da çok sayıda öğrenciye nitelikli ve uygun maliyette eğitim hizmetleri sunabilmek amacıyla uzaktan eğitim yöntem ve teknikleri araştırılmalı ve uygulanmalıdır. Bu noktada eğitim ve din eğitimi disiplinleriyle iş birliği yapmak suretiyle çevrimiçi lisansüstü ilahiyat/İslami ilimler süreçlerini daha verimli kılmak üzere farklı ders grubu formlarına özgü yöntem ve teknikler belirlenebilir.

- Lisansüstü ilahiyat/İslami ilimler programlarında hangi derslerin Hibrit, hangilerinin çevrimiçi eğitim modeline daha uygun olduğu tespit edilebilir. Etkili sanal sınıf uygulamaları ve sınıf yönetimi için belirlenen model ve yaklaşımlardan hangilerinin lisansüstü ilahiyat/İslami ilimler eğitimine daha uygun olduğu üzerinde çalışmalar yapılabilir.

- Çevrimiçi lisansüstü ilahiyat/İslami ilimler eğitim süreçlerine uygun ders materyali geliştirme çalışmaları teşvik edilebilir, alan uzmanlarıyla iş birliği yapılabilir.

- Öğrencilerin, çeşitli seminerler yoluyla uzaktan eğitim programlarıyla ilgili daha fazla deneyim ve tecrübe kazanmaları sağlanabilir. Öğrencilerle birlikte öğretim elemanlarının da uzaktan eğitime ilişkin olumlu tutum geliştirmeleri sağlanabilir.

Kaynakça

Ağır, Fatma vd. "Uzaktan Eğitime Karşı Tutum Ölçeği Geliştirmesine Yönelik Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması" 3/2 (2007), 128-139.

Ateş, Alev ve Altun, Eralp. "Bilgisayar Öğretmeni Adaylarının Uzaktan Eğitime Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 28/3 (2008), 125-145.

Bayram, Metin vd. "Üniversite Öğrencilerinin Uzaktan Eğitim Dersine Karşı Tutumlarının İncelenmesi". Gaziantep Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi 4/3 (2019), 330-345.

Bozkurt, A. vd. "A Global Outlook to the Interruption of Education Due to Covid-19 Pandemic: Navigating in a Time of Uncertainty and Crisis". Asian Journal of Distance Education 15/1 (2020), 1-126.

Bozkurt, Aras and Sharma, Ramesh. "Emergency Remote Teaching in a Time of Global Crisis Due to Coronavirus Pandemic" 15/ (2020), i-vi.

Buluk, Buket ve Eşitti, Bekir. "Koronavirüs (covid-19) Sürecinde Uzaktan Eğitimin Turizm Lisans Öğrencileri Tarafindan Değerlendirilmesi". Journal of Awareness 5/3 (2020), 285-298.

Creswell, John W. Eğitim Araştırmaları & Nicel Ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi Ve Değerlendirilmesi. İstanbul: Edam Yayınları, 2017.

Erkuş, Adnan. Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme-I. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.

Gündüz, Abdullah Yasin. Öğretmen adaylarının uzaktan eğitim algısı. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Gürbüz, Sait ve Şahin, Faruk. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (Felsefe-Yöntem-Analiz). Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014.

Holmberg, B. Theory And Practice of Distance Education. London: Routtedge, 1995.

İslamoğlu, Hamdi ve Alnıaçık, Ümit. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016.

İşman, Aytekin. Uzaktan Eğitim. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2011.

Jaggars, Shanna Smith. "Full article: Choosing Between Online and Face-to-Face Courses: Community College Student Voices". American Journal of Distance Education 28/1 (2014), 27-38.

Kaya, Zeki. Uzaktan Eğitim. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2002.

Kaymakcan, Recep vd. "Paydaşlarına Göre İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programının Değerlendirilmesi". Değerler Eğitimi Dergisi 11/26 (2013), 71-110.

Özbay, Özkan. "Dünyada ve Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Güncel Durumu". Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi 5 (2015), 376-394.

Özer, Beyza. Uzaktan Eğitim Programlarının Öğrenci ve Öğretim Üyesi Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi (Sakarya Üniversitesi Örneği). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Pallant, Julie. SPSS Kullanma Kılavuzu. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2017.

Selçuk, Mualla et al. "Full article: The Online Learning Experience of Theology Students in Turkey during the COVID-19 Pandemic: A New Disposition for RE?" The official journal of the Religious Education Association 116/1 (2021), 74-90.

Simonson, Michael vd. Teaching and Learning at a Distance: Foundations of Distance Education. Boston; New York; Paris etc., 2003.

Şen, Baha vd. "Düşük Maliyetli Web Tabanlı Uzaktan Eğitim Sistemi Uygulaması". Muğla: Muğla Üniversitesi, 2010.

Usta, İlker vd. "Çevrimiçi Öğrenme Tutum Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerliği ve Güvenirliği". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2215-2222.

WHO. "Coronavirus Disease (COVID-19) – World Health Organization". 2020a. Erişim 25 Mayıs 2021. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019

WHO. "WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard". 2020b. Erişim 25 Mayıs 2021. https://covid19.who.int

Yalın, Hali İbrahim. Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2001.

Yildiz, Sevilay. "Pedogojik Formasyon Eğitimi Alan Öğrencilerin Uzaktan Eğitime Yönelik Tutumlari". Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 16/1 (2016), 301-329.

YÖK. "YÖK Üniversitelerde Uygulanacak Uzaktan Eğitime İlişkin Açıklama". 2020. Erişim 25 Mayıs 2021. https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/universitelerde-uygulanacak-uzaktan-egitime-iliskin-aciklama.aspx

DİJİTAL ORTAMLARDA DİN ÖĞRETİMİ: KAMERA ÖNÜNDE ÖĞRETMEN OLMAK

Dr. Şefika MUTLU
Millî Eğitim Bakanlığı (Din Öğretimi Genel Müdürlüğü)/sefikakirmizi@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6394-6651

Giriş

Pandemi, Covid 19, korona virüsü, salgın, aşı gibi kavramların 2020 yılında en çok tartışılan kavramlar olduğu muhakkaktır. Çin'den başlayan ve "küresel köy" çağında tüm dünyayı etkileyen süreç Türkiye'de de beklenmedik gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı alanlardan biri de eğitimdir. Ülkemizde ilk vakanın görülmeye başlandığı Mart 2020 tarihinden itibaren salgının seyrine göre eğitim sürecinde değişimler yaşanmıştır. Okullardaki eğitim, ilk dönem kısa süreli olacağı düşünülerek uzaktan eğitim yapılması, daha sonra 8. ve 12. sınıflar öncelikli olarak yüz yüze yapılması, yaz tatilinde telafi eğitimlerin verilmesi, sonrasında esnek, haftada 2 gün ve ders saati azaltılmış bir şekilde kademeli geçiş uygulamaları gibi çeşitli uygulamalardan sonra tekrardan tamamen uzaktan eğitim şeklinde olmuştur. Halihazırda ise bölgelerin salgın riskine göre tamamen uzaktan eğitim veya yüz yüze ile uzaktan eğitimin birlikte verildiği hibrit model uygulanmaktadır.

Öğrenme ortamlarında meydana gelen değişim ile eğitimin dijital ortama taşındığı görülmektedir. Bu ortam değişikliği en başta eğitim kurumları ve eğitim yönetimi olmak üzere öğretmen, öğrenci ve velileri de değişime zorlamıştır. Bu noktada ülkemizdeki eğitimin yönetiminin, pandeminin yarattığı kriz ortamına verdiği cevaplardan biri de Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) iş birliğinde TRT EBA TV olmuştur. TRT EBA TV, geniş işlevlere sahip Eğitim Bilişim Ağının (EBA) bir parçası

olarak televizyon yayını yapan bir eğitim ortamı şeklinde nitelendirilebilir. Bu araştırmada uzaktan eğitimin kısa tarihi, uzaktan eğitimde televizyon yayıncılığı, salgın sürecinde uzaktan eğitim ve TRT EBA TV'ye değinilmiş, TRT EBA TV'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersleri ile İmam Hatip Lisesi (İHL) Meslek Dersleri videolarını hazırlayan ekipte kamera önünde yer alan öğretmenlerin sürece yönelik görüşleri ele alınmıştır.

1. Uzaktan Eğitim

Uzaktan eğitimin tarihsel gelişimi mektupla öğretim, radyo ve televizyon yayını, açık üniversite, telekonferans ve internet/web aşamaları şeklinde bölümlenebilir. 1728 yılına kadar uzanan uzaktan eğitimin tarihi Boston Gazetesi'nde verilen "Steno Dersleri" ile başlamaktadır. 1833 yılında İsveç Üniversitesi kadınlara "Mektupla Komposizyon Dersleri" vermiştir. İlk defa 1910 yılında radyo, 1932 yılında ise televizyon ile uzaktan eğitim faaliyetleri yapılmıştır.[1]

Uzaktan eğitimin tarihsel gelişiminde uygulamaların değişiklik gösterdiği görülmektedir. Teknolojilerdeki değişimler uzaktan eğitimin araçlarını ve kapsamını da değiştirmektedir. Yine bu anlamda uzaktan eğitimin yapılma amaçlarında da değişiklikler olmaktadır. Bu ise eğitimin dinamik yönünün uzaktan eğitime de yansıması olarak belirtilebilir.

Uzaktan eğitim; okuryazarlık, yetişkin eğitimi gibi yaygın eğitim alanlarını kapsadığı gibi örgün eğitimin tüm kademelerinde kullanıldığı da görülmektedir. Yine Covid 19 salgınının ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle uzaktan eğitim, eğitim sistemlerinin devamlılığında önemli bir unsur olmuştur. Türk Dil Kurumu uzaktan eğitimi "Öğrenci ile öğretmenin yüz yüze olmadan çeşitli iletişim araçları kullanılarak belli bir merkezden yapılan eğitim biçimi" olarak tanımlamaktadır.[2] Gökdağ, uzaktan eğitimi "öğretmen ve öğrencinin fiziksel olarak aynı mekânda bulunmasına gerek olmaksızın öğretme-öğrenme etkinliklerinin düzenlenmesi" şeklinde tanımlamaktadır.[3] İşten'e göre ise uzaktan eğitim "Geleneksel nitelikteki eğitim-öğretim sorunlarına bir seçenek olarak ortaya çıkmış, eğitim etkinliklerini planlayarak ve uygulayıcılar ile öğrenciler arası iletişim ve

---

1 Deniz Atal, "Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi", Ankara Üniversitesi. https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=84552 erişim: 13 Mart 2021.

2 Türk Dil Kurumu, Uzaktan Eğitim Maddesi. https://sozluk.gov.tr/. erişim: 13 Mart 2021.

3 Dursun Götdağ. Uzaktan Öğretimde Basılı Materyaller (Açıköğretim Fakültesi Örneği), (Eskişehir: Anadolu Üniveristesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 1986), 6, akt. Meral Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon,* (Ankara: Ankara Yayınları, 1996), 133.

etkileşimin özel olarak hazırlanmış öğretim üniteleri ve çeşitli ortamlar yoluyla belirli bir merkezden sağlandığı bir öğretim yöntemidir."[4] Covid 19 salgını sürecindeki uzaktan eğitimin geleneksel eğitimdeki sorunlara bir çözüm olarak değil, okullarda geleneksel eğitim yapılamamasına bir çözüm seçeneği olarak sunulduğu görülmektedir.

Türkiye'de uzaktan eğitimle ilgili ilk uygulama 1956'da Ankara Üniversitesi Bankacılık ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsünde banka görevlilerine eğitim verilmesiyle başlamıştır.[5] 1961'de Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) Mektupla Öğretim Merkezinin kurulması ile uzaktan eğitimin kapsama alanı genişletilmiş ve 1983 yılında Açıköğretim Fakültesinin kurulmasıyla birlikte sistemli bir uygulama hâline dönüşmüştür.[6]

1.1. Uzaktan Eğitimde Televizyon

Dünyada televizyon aracılığı ile uzaktan eğitim çalışmalarında 1960'lı yıllar önem kazanmaktadır. Özellikle UNESCO'nun 40 ülkede televizyon yayınlarıyla desteklediği okur-yazarlık kampanyaları birçok ülkenin televizyonu eğitimde kullanmasına yol açmıştır.[7] Türkiye'de ise televizyon programları ilk olarak Açıköğretim Fakültesinde, öğrencilerle iletişimde araç olarak kullanılmıştır. MEB tarafından 1993 yılında Açıköğretim Lisesi kurulduğunda uzaktan eğitim araçlarından televizyon da kullanmış, TRT iş birliği ile derslerin TRT-4 kanalından yayınlanması sağlanmıştır.[8]

Bates, televizyonun eğitimdeki ana rolünü var olan hizmetleri tamamlama ve eğitimsel fırsatları eşitleme ve genişleme diğer bir deyişle fırsat eşitliğinin sağlanması veya fırsat eşitsizliğinin giderilmesi olarak açıklar. Örgün eğitimdeki eksikleri tamamlama ve toplumun kalkınmasını sağlamanın da televizyonun eğitimdeki kullanım amaçlarından olduğunu belirtir.[9]

---

4 Tarık İçten, "*Uzaktan Eğitim Öğrencileri İçin Çevrimiçi Sınav Sistemi Uygulamasının Geliştirilmesi*" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006), akt. Özkan Özbay, "Dünyada ve Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Güncel Durumu", *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi* 2/5 (Aralık 2015), 377.

5 Ali Murat Kırık, "Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu", *Marmara İletişim Dergisi*, 21 (2014), 83.

6 Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon,* 157-158.

7 Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*, 140-141.

8 Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon,* 163-168.

9 Anthoney Bates, Brodcsting in education: An Evaluation, (London: 1989), 9-68-72 akt. Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*, 112-116.

Ekonominin tarıma dayanması, nüfusun kırsal alanlarda yaşaması, eğitim imkânlarının kırsalda yaygınlaşmaması radyo ve televizyonunun eğitimde kullanılmasında etkili olan nedenlerdendir.[10] Bu nedenlere ek olarak bilişim teknolojileri imkânlarının bu bölgelerde yeterince desteklenmemesi, kırsal ve/veya şehirde ekonomik imkânların bilişim teknolojilerini sağlamada yetersiz kalması ve internete yönelik altyapının olmaması gibi nedenlerin de TRT EBA TV'nin kurulmasında belirleyici olduğu söylenebilir.

1.2. COVİD 19 Pandemi Sürecinde Uzaktan Eğitim ve TRT EBA TV

COVİD 19 pandemi sürecinde MEB, diğer ülkelerdeki eğitim bakanlıkları gibi eğitimde birçok yeniliğe gitmiştir. Yüz yüze eğitime ara verilen Mart 2020 tarihinden itibaren uzaktan eğitim süreci EBA ve TRT EBA TV kanalları aracılığıyla yürütülmüştür. İlkokul, ortaokul ve lise öğrencilerine yönelik haftalık ders çizelgeleri ve günlük ders programları hazırlanmıştır. Eğitim programının sonunda ise "Veli Kuşağı" programı yapılmıştır. TRT EBA TV, EBA platformu ile birlikte önemli bir eğitim kaynağı olmuştur.[11] Yaz tatili sürecinde de aynı kanallarda yayınlar devam etmiş ve telafi eğitimleri gerçekleştirilmiştir. EBA altyapısının 2 milyon çevrimiçi ders yapabilme kapasitesine ulaşması sağlanmıştır. Öğrencilere 500 bin tablet dağıtım süreci başlatılmıştır.[12]

OECD araştırmasına göre salgın sürecinde, eğitim sistemlerinin hem öncelikli ihtiyaç alanı hem de en zorlayıcı alanı akademik öğrenmenin sağlanmasıdır. Sistemleri en çok zorlayan kısım ise teknolojik altyapının ulaşılabilirliğidir.[13] Türkiye açısından ise EBA ve çevrimiçi eğitim platformlarına erişim imkânının kısıtlılığı daha ön planda olmuştur. Buna bir çözüm olarak kurulan TRT EBA TV'de kısıtlılık alanı ise teknolojik altyapının ulaşılabilirliğinden çok, temel eğitimden ortaöğretim seviyesine kadar uzaktan eğitim içeriğinin olmamasıdır. Bu nedenle TRT EBA TV çalışmalarda içerik hazırlama, video çekimi, kayıt ve düzenleme çalışmaları daha yoğun olmuştur.

---

10 Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*, 123.

11 Mahmut Özer, "Educational Policy Actions by the Ministry of National Education in the Times of COVID-19", *Kastamonu Education Journal* 28/3, 2020.

12 https://www.meb.gov.tr/uzaktan-egitim-surecinin-detaylari/haber/21990/tr. erişim: 13 Mart 2021.

13 Fernando M. Reimers - Andreas Schleicher, *Covid-19 Pandemisine Karşı Eğitimde Atılabilecek Adımlara Rehberlik Edecek Bir Çerçeve*, (OECD, 2020), 13-17.

Okulların uzun süreli kapatılması veya çeşitli nedenlere eğitime ara verilmesinde karşılaşılan durumlardan biri de öğrenme kayıplarıdır. Araştırmalara göre öğrenme kayıpları bilgi ve beceri kaybına neden olmaktadır. Bu kaybın dar gelirli öğrencilerde daha fazla olduğu ortaya konulmuştur. Evde veya kursta özel eğitim fırsatları, uzaktan eğitime erişim imkânı farklılıkları öğrenciler arasındaki farkın daha da büyümesine yol açmaktadır. OECD, planlı ve etkili uygulamalar yapılmazsa, bu farkın "büyük olasılıkla bir neslin dünya çapındaki en büyük eğitim aksamasına" sebep olacağını belirtmektedir. Bu nedenle OECD pandemi sürecinin başında ülkelerin eğitim kurumlarına yapabilecekleri önerileri belirtmiştir.[14] Bunlardan biri de online eğitim stratejisin mümkün olmadığı durumlarda televizyon kanalı ve programları gibi alternatif eğitim verme yöntemlerinin geliştirilmesidir. Yine kısa vadede internet teknolojisine erişim imkânı olmayacak eğitim sistemleri için televizyon kanalı gibi daha az maliyetli, uygulama süreci daha kolay araçların tercih edilebileceğini ifade etmiştir. Ancak bu araçlarda yayınlanacak içeriklerin öğrenci dönütü ve etkileşime imkân verecek şekilde tasarlanması gerektiği üzerinde durulmuştur.[15] Çünkü eğitimin sürekliliğini sağlamak için yapılabilecek teknolojik çözümler, var olan farkların daha da artmasına neden olabilir. Bu da okulların, eşitsizliği azaltan bir faktör olmasını kesintiye uğratabilir.

9,1 milyar tıklanmayla dünyanın en çok ziyaret edilen eğitim web sitesi olduğu belirtilen EBA portalına[16], ilkokul seviyesinde %66, ortaokul seviyesinde %73, lise seviyesinde %77 katılım sağlandığı görülmektedir.[17] Buna göre öğrencilerin %23 ile %34 düzeyinde çevrimiçi derslerden uzak kaldığı söylenebilir. TEDMEM'in yayınladığı daha erken tarihteki bir rapora göre ise sadece erişim imkânların yetersizliği nedeniyle değil çeşitli sebeplerle de olsa öğrencilerin %60'ının EBA'ya giriş yapmadığı tahmin edilmektedir.[18] Bu oranın yüksek bir tahmin olduğu belirtilebi-

---

14 Reimers - Schleicher, *Covid-19 Pandemisine Karşı Eğitimde Atılabilecek Adımlara Rehberlik Edecek Bir Çerçeve*, 4.

15 Reimers - Schleicher, *Covid-19 Pandemisine Karşı Eğitimde Atılabilecek Adımlara Rehberlik Edecek Bir Çerçeve*, 5-8.

16 https://www.meb.gov.tr/uzaktan-egitim-surecinin-detaylari/haber/21990/tr. erişim:13 Mart 2021.

17 https://www.sabah.com.tr/yasam/2021/03/23/son-dakika-milli-egitim-bakani-ziya-selcuk-sabaha-konustu-uzaktan-egitim-kalici-olacak?paging=11. erişim: 23 Mart 2021.

18 Derya Şahin İpek v.dğr., *Covid-19 Sürecinde Eğitim Uzaktan Öğrenme, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, TEDMEM Analiz Dizisi 7, (Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları, 2020), 11.

lirse de her dört öğrenciden birinin çevrimiçi derslere girmediği verisi de ortadadır. EBA'ya giriş imkânlarının sınırlı olduğu salgın sürecinde, eğitime erişim imkânının en yaygın bir şekilde TRT EBA TV aracılığıyla sunulduğu bilinmektedir.[19] Ancak MEB açıklamalarından EBA platformuna erişim verilerine ulaşılmakta, TRT EBA TV'nin izlenme oranlarına ilişkin ise herhangi bir veri paylaşılmamaktadır.

TRT EBA TV aracılığıyla yapılan uzaktan eğitimde birçok kurum görev almıştır. MEB bünyesinde çalışma alanlarına uygun olarak Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (DÖGM), TRT EBA TV için DKAB, Arapça ve İHL Meslek Dersleri videolarını hazırlamıştır. TRT EBA TV çekim sürecinde toplam 75 öğretmen kamera önünde görev almıştır. 1300 ders videosu çekilmiştir. Bunun için öğretmenlere sunu hazırlama, diksiyon eğitimi, kamera önü duruş, ders anlatım teknikleri gibi eğitimler TRT iş birliğinde verilmiştir. Ders videoları için çekim öncesi, çekim sırası ve çekim sonrası çalışmalar olarak ise her dersin yıllık planı oluşturulmuş, iş takvimi temelinde ders bölüm sayıları tespit edilmiştir. Kamera önünde ders anlatacak öğretmenler sunularını hazırlamış ve denetmen öğretmelere kontrole gönderilmiştir. Çekim esnasında iki denetçi çekimi izlemiştir. Çekimi yapılan dersler TRT kurgusundan sonra video inceleme sistemine yüklenmiştir. Denetçi öğretmenlerce tekrar izlenip gerekli incelemeler yapılarak videolar yayına hazır hâle getirilmiştir.[20]

Bu araştırmada TRT EBA TV'de DKAB dersleri ile İHL Meslek Dersleri videolarında kamera önünde olan öğretmenlerin sürece ilişkin görüşlerinin derinlemesine incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde araştırmanın, video çekim süreçleri, uzaktan eğitim ve kamera önünde öğretmen olma, dijital ortamda din eğitimi, fırsat ve tehditleri ve önerilere yönelik görüşlerin ortaya konulmasıyla alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Yöntem

Bu araştırmada TRT EBA TV çekimlerinde yer alan öğretmenlerin kamera önünde yer alma ve dijital ortamda din eğitimine ilişkin

https://tedmem.org/yayin/covid-19-surecinde-egitim-uzaktan-ogrenme-sorunlar-cozum-onerileri. erişim: 10 Mart 2021.

19 Şahin İpek v.dğr., *Covid-19 Sürecinde Eğitim Uzaktan Öğrenme, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, xviii.

20 Millî Eğitim Bakanlığı. "Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün 19.03.2021 tarihli ve E-45123216622.03-22711514 Sayılı Yazısı". (15.03.2021 tarihli dilekçeye verilen yazı).

görüşlerinin derinlemesine incelenmesi amaçlandığından araştırma nitel araştırma yöntemiyle yürütülmüştür.[21]

2.1. Araştırmanın Deseni

Araştırma, incelenecek duruma yönelik düşünce ve görüşlerin derinlemesine incelenmesi, konu ile ilgili çeşitli faktörlerin bütüncül bir yaklaşımla ortaya çıkarılması ve analizin ortaya konulmasına imkân sağlayan durum çalışması deseni ile yapılmıştır.[22]

2.2. Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, TRT EBA TV çekimlerinde kamera önünde görev alan DKAB ve İHL Meslek Dersi öğretmenlerinden oluşmaktadır. Çalışma, sınırlı sayıda olan bu öğretmenlerden gönüllü olarak araştırmaya katılan 7 katılımcı ile yürütülmüştür. Bu anlamda araştırma konusunda çeşitli bakış açılarının ortaya çıkarılabilmesi için maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi[23] ile belirlenmeye çalışılmış, cinsiyet ve ders dağılımına dikkat edilmiştir. Her bir katılımcının demografik özellikleri ayrı ayrı değil, değişkenler dikkate alınarak katılımcılara ilişkin veriler verilmiştir. Bunda sınırlı sayıda olan öğretmenlerin demografik bilgilerinden kaynaklı katılımcı tespitine yönelik olabilecek etik kaygılardan hareket edilmiştir. Katılımcılara ilişkin genel demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Cinsiyet	Kadın	Erkek	**Görev Yapılan Okul Türü**	AİHL	Diğer
	4	3		3	4
Eğitim	İlahiyat Fakültesi	Eğitim Fakültesi	**Hizmet Yılı**	5-10 Yıl	20 ve Üstü Yıl
	5	2		6	1

Tablo 1. *Katılımcılara İlişkin Genel Demografik Bilgiler*

Katılımcıların dördü kadın ve üçü erkektir. İlahiyat mezunu katılımcı sayısı 5, eğitim fakültesi mezunu katılımcı sayısı 2'dir. 2 katılımcı

21 Bakınız Ali, Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (9. Genişletilmiş Baskı), (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013); Burke Johnson – Larry Christensen, *Eğitim Araştırmaları Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar*, trc. ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2014).

22 Johnson – Christensen, *Eğitim Araştırmaları Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar*, 395; Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* 83.

23 John W. Creswell - Vicki L. Plano Clark, *Karma Yöntem Araştırmaları Tasarımı ve Yürütülmesi,* 2. Baskı, trc. ed. Yüksel Dede - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 186; Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 135-137.*

lisansüstü eğitim almış, bir katılımcı doktora eğitimine devam etmektedir. Katılımcılardan 3'ü Anadolu imam hatip lisesinde, 4'ü ise diğer okullarda görev yapmaktadır. Katılımcılardan 6'sı 5-10 yıl arasında hizmet süresine sahiptir. Katılımcıların 4'ü DKAB dersi, 3'ü ise meslek dersi video çekimlerinde görev almıştır.

2.3. Verilerin Toplanması

Araştırmanın veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Böylece katılımcının durum hakkındaki duygu, bilgi, inanç, düşünce ve görüşlerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.[24] Görüşme formunda, TRT EBA TV'de yer alma süreci, çekim hazırlıkları, süreçte yer alan kurumlara yönelik görüşler, kamera önünde öğretmen olma, çekimlerin kişisel ve mesleki gelişime etkisi, dijital ortamda din eğitimi-öğretimine yönelik görüşler ve bunun etkililiğine yönelik nelerin yapılabileceğine ilişkin sorulara yer verilmiştir. Taslak görüşme formuna, doktorasını yapmış daire başkanı, TRT EBA TV çekim sürecinde görev almış 2 millî eğitim uzmanı ve dil uzmanı uzman görüşü vermiştir. Araştırmanın izni DÖGM'den alınmış (13.01.2021 tarihli ve E-98029973-605.01-19148550 sayılı yazı), katılımcılar için bilgilendirilmiş gönüllü onam formu kullanılmıştır. Görüşmeler 2021 yılı Ocak ayında Zoom platformu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler izin alınarak video kaydına alınmış ve 257 dakikalık ses kaydı transkript yapılmış 64 sayfalık görüşme verisi elde edilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri NVivo 10 programında, çalışılan duruma ilişkin alanyazında halihazırda bir kod listesi olmadığı için kodlama açık, eksen ve seçici kodlama esas alınarak analize tabi tutulmuştur. Verilerin yorumlanmasında betimsel ve içerik analizi birlikte kullanılmıştır. Betimsel analizde katılımcı görüşlerini yansıtabilmek amacıyla doğrudan alıntılara, içerik analizinde ise toplanan veriyi açıklayabilen kavram ve ilişkilerin anlaşılır bir biçimde düzenlenmesi ve yorumlanmasına yer verilmiştir.[25] Bu süreçte anlaşılırlığın artırılması için kod, kategori ve temalara ilişkin örüntü şeması ile katılımcı görüşleri kaynak ve referans değerleriyle birlikte verilmiştir.

---

24 Johnson – Christensen, *Eğitim Araştırmaları Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar*, 202.

25 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 254-260.*

Çalışmanın geçerlik ve güvenirliği için inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit stratejileri kullanılmıştır.[26] Bu çerçevede alanyazın inceleme, veri toplama aracının geliştirilmesi, izinlerin alınması, görüşmelerin kayıt edilmesi ve yazıya geçirilmesi çalışmaları inandırıcılık stratejisi; çalışma grubunun belirlenmesi ve demografik özelliklerin belirtilmesi, verilerin kodlama ve yorumlanma süreci aktarılabilirlik stratejisi; sürecin nitel araştırma yöntemlerine uygun olarak yürütülmesi ve bunun açıklanması tutarlılık stratejisi; görüşme formu, bilgilendirilmiş onam formu, video kaydı ve transkriptleri, kodlamanın yer aldığı program verilerinin incelenebilir şekilde saklanması teyit edilebilirlik stratejisi kapsamında yapılmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

TRT EBA TV video çekimlerinde görev yapan öğretmen görüşleri 4 tema altında toplanmıştır. Bunlar TRT EBA TV video çekim sürecine yönelik görüşler, uzaktan eğitime ilişkin görüşler, dijital ortamda din öğretimine ilişkin görüşler ve önerilerdir. Kategori ve temaları gösteren örüntü Şekil 1'de verilmiştir.

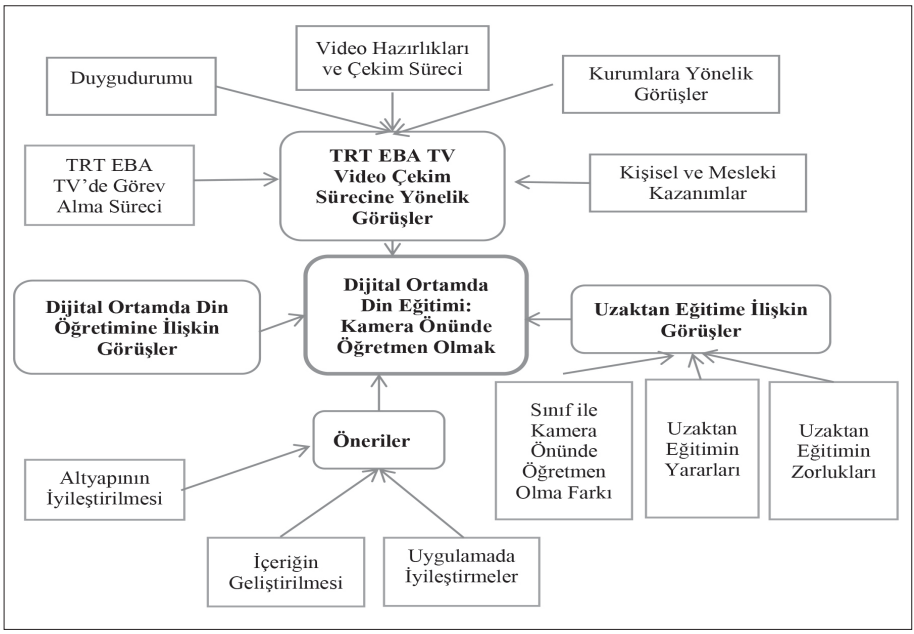

***Şekil 1**. Katılımcı Görüşlerinden Elde Edilen Kategori ve Temaları Gösteren Örüntü*

26 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 79-92.

3.1. TRT EBA TV Video Çekim Sürecine Yönelik Görüşler

Bu bölümde katılımcıların TRT EBA TV'de görev alma süreci, süreçteki duygudurumu, süreçte yer alan kurumlara yönelik düşünceler ve sürecin kendileri açısından kazanımları kategorileri yer almaktadır. Temaya ait kategori ve kodlara ilişkin örüntü Şekil 2'de sunulmuştur.

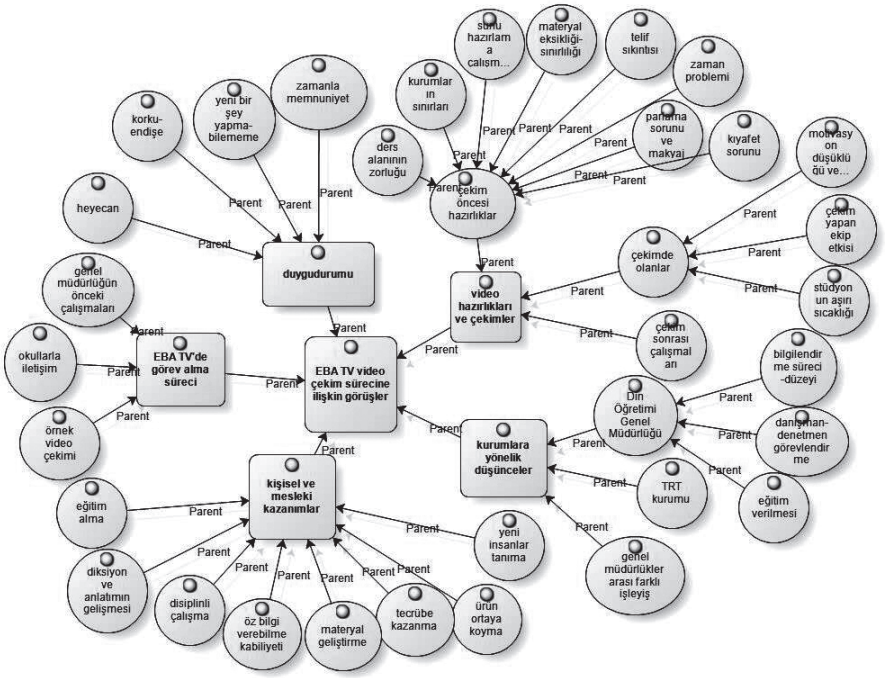

Şekil 2. *TRT EBA TV Video Çekim Sürecine Yönelik Görüşler Temasına İlişkin Örüntü*

MEB personeli açısından bir TV kanalında belli aralıklarla yayınlanan programlarla eğitim çalışmalarında yer almak yeni bir gelişmedir. Covid-19 salgını nedeniyle yeni ve hızlı bir şekilde yapılan çalışma planlamalarına ilişkin olarak, görüşmelerde tüm katılımcılara sürecin yeni bir işleyiş olduğu, bundan dolayı eksikliklerin olabileceği ancak süreç ilerledikçe daha planlı olunması gerektiği belirtilmiştir. Özellikle 2020 yaz tatili sonrası çekimlerde profesyonellik boyutunun daha da artmasının beklendiği ifade edilmiştir.

TRT EBA TV'de Görev Alma Süreci: Katılımcıların TRT EBA TV'de yer alma süreci incelendiğinde katılımcıların daha önceki Genel Müdürlük çalışmalarında yer alması, Genel Müdürlük tarafından taşra teşkilatına TRT EBA TV çekimlerinde yer almak isteyenlerin tespitine yönelik yazılan

resmi yazı ve örnek video çekimlerinin Genel Müdürlükçe incelenmesi sonucunda çalışmalarda yer aldığı görülmektedir. K1, K2, K3, K6 ve K7 daha önceki Genel Müdürlük çalışmalarının [çalıştay (K6), kitap yenileme (K2), kitap komisyonu ve materyal geliştirme toplantısı (K1)] bu süreçte etkili olduğunu belirtmiştir. K1, K2, K5 ve K7 okullara gelen resmi yazı dolayısıyla da süreçten haberdar olduklarını, "*2020 yılında Mart ayında okullar tatil olduktan sonra okul müdürüm söyledi, böyle bir haber geldi diye (K5*)", *"evde kalma süreci başladığında okullara yazı gönderildi bizim genel müdürlükten. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü bütün okullara bu işte görev almak isteyen öğretmen var mıdır şeklinde yazı göndermişti."* (K2) şeklinde ifade etmişlerdir. K4 video çekimlerinde örnek video çekme sürecini "*bir sunum hazırlamam gerektiği söylendi bir de bir deneme çekimi yapıp onlara göndermem gerektiği söylendi ona göre olur ya da olmaz diye belirteceklerdi."* diyerek beyan etmiştir. Bu süreçte DÖGM'nin hem daha önceki çalışmalarında yer alan hem taşra teşkilatı aracılığıyla süreçte görev alabilecek kişilerin tespiti hem de örnek video çekimlerinin incelenmesiyle öğretmenleri belirlediği görülmektedir.

Duygudurumu: Katılımcıların süreçte yer alırken korku, endişe, yeni bir şey yapmanın verdiği bilememe, heyecan ve zamanla duyulan memnuniyet duygudurumuna sahip olduğu belirlenmiştir. Tüm bu duygudurumunun sınıftan farklı bir ortamda, kamera önünde öğretmen olma ve bunu ilk defa yapıyor olmaktan kaynaklandığı görülmektedir. K3'ün "İlk defa kamera karşısında yer alacaksınız… Normalde sınıfta hiç yaşamadığım korkuyu, heyecanı orada yaşamış oldum. Korku da değil heyecan da değil aslında değişik bir duygu, yanlış yapmama gayreti." şeklindeki ifadesiyle katılımcıların da duygudurumun çeşitli duygular içerdiği görülmektedir.

Katılımcılar, *"Geri dönülemez hataları yapmaktan çok korkuyordum… En büyük korkum şu oldu Türkiye genelinde ortalama bir anlatım düzeyi belirlemek öğrencilerin tümüne hitap edebilmek önemliydi, bu dengeyi sağlayabilir miyim sağlayamaz mıyım bunun korkusu endişesini yaşadım hep hâlâ da var."* (K1), *"Normalde ben fotoğraf bile çekilmeyi bilmem, sevmem. Ekranmış, kameraymış o kadar uzak şeyler ki benim için… Koskocaman karanlık bir stüdyo… Tamam hadi başlıyoruz dedikleri andan itibaren bir boşluk anlatıyorsun ama heyecan hiç o anlamda bir tecrübeniz olmamış."* (K2), "*İlk başlarda ki o işi yapabilir miyiz kaygısı, heyecanı, korkusu…"* (K6) ve "*Açıkçası korkularım oldu. Bizim alan dersi her zaman için eleştiriye açık, herkesin kendini uzman gibi gördüğü bir ders… Beni*

kıracak, incitecek eleştirilerden ve söyleyeceklerimin maksadının dışına çekilmesinden çok korktum." diyerek korku ve endişelerini dile getirmiştir.

Katılımcılarda bu süreçte görev alırken oluşan başka bir duygu da heyecan duygusudur. *"Orada da bir stres bir heyecan… Ne yapacağım, elimi nereye koyacağım, nasıl duracağım kameranın önünde… Ellerim falan titriyor benim, cümlelerimi kuramıyorum, bir an elimi bir attım yüzüme ter damlası süzülüyormuş."* (K4) ve "*Çok heyecan verici, kelimeleri toparlayabilmek peş peşe konuşabilmek."* (K1) ifadeleri heyecanın nedenini ve sonuçlarını ortaya koyan katılımcı cümleleridir.

Heyecan, korku, endişe gibi duyguların zamanla azalsa da kaybolmadığını belirten katılımcılar zamanla yapılan işten keyif aldıklarını ve memnuniyet duyduklarını da ifade etmişlerdir. K1 bu durumu *"Zaman geçtikçe, öğrendikçe iyi taraflarını da görmeye başladım. Kamera önünde olmak hoşuma gidiyor, önceden hazırlık yapmak, yapacağım esprileri düşünmek. İlk önce böyle bir stres heyecan ardından eğlenceye bıraktı yerini."* şeklinde belirtmiştir. Yeni bir süreçte yer almanın ve ortaya çıkacak ürünlerin "küresel köy" sınırları içinde her zaman ve her yerde izlenebilecek olmanın verdiği heyecan, korku, endişe duygularının olması, daha önce kamera karşısında yer alma tecrübesi olmayan öğretmenlerce hissedilmesi ve buna rağmen görev almalarının da değerli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Video Hazırlıkları ve Çekimler: Katılımcı görüşleri analiz sonuçlarına göre video hazırlıkları ve çekimler kategorisi; çekim öncesi hazırlıklar, çekimde olanlar ve çekim sonrası çalışmalar şeklinde üç alt kategoriden oluşmaktadır. Şekil 2'de görüldüğü üzere çekim öncesi hazırlıklar alt kategorisi ders alanının zorluğu, kurumların sınırları, sunu hazırlama çalışmaları, materyal eksikliği, zaman ve telif problemi, kıyafet ve ışık parlama sorunu olarak 8 koddan oluşmaktadır. Motivasyon düşüklüğü ve yorgunluk, çekim yapan ekip etkisi ve stüdyonun aşırı sıcaklığı da çekimde olanlar kategorisinin kodlarıdır.

Katılımcılara göre din kültürü ve ahlak bilgisi dersi başta olmak üzere meslek dersleri üzerine eğitim videolarının televizyonda verilmesinin zorluğu bulunmaktadır. Din eğitimi alanının diğer eğitim alanlarına nazaran daha hassasiyet içerdiğini ve bu nedenle hem sunularda hem kamera karşısında daha fazla dikkat etmeleri gerektiğini K2, "*çok gündemde olan ve herkes tarafından konuşulan bir konu"* olması, *"tartışmaya yol açabilecek şeylerden kaçınmak",* K3'ün *"sürekli bir çizgide kalmanız gerekiyor ağzınızdan çıkan bir kelime*", "*bir yandan da sürekli ağzınızın alışık olduğu kelimeler var dikkat etmeniz gerekiyor"*, K4'ün *"bazı*

konulara da böyle değinmiyoruz sosyal medyada yanlış anlaşılır diye... bazılarını yüzeysel anlatıyoruz" ve K5'in *"kısaca temkinli ilerlemeniz gerekiyor... farklı anlaşılabilir"* şeklinde belirtmişlerdir.

Ders alanı zorluğuna kurumların kurallarının da eklendiğini belirten katılımcılar, DÖGM'nin daha çok sunu ve ders içeriğine, TRT'nin ise daha çok marka, logo vb. ekrandaki reklam ve kendi yayın ilkelerine yönelik sınırları olduğunu ifade etmişlerdir. Ders kitabına bağımlı olma (K2), kitap veya kişi örneği verememe (K3), ayrımcı ifadeler kullanmamaya dikkat etme (K6) katılımcılar tarafından belirtilen hususlardan bazılarıdır. Yine TRT'nin kendi yayın kalitesi seviyesinde ve telif sıkıntısı olmayan yayınların kullanılması zorunluluğu da çekimlere hazırlık sürecindeki diğer zorluklardır. Bununla birlikte hareketli kamera veya dış çekim konularında kurumların teknik sınırları olduğu belirtilmiştir.

Çekimler için sunu hazırladıklarını belirten katılımcılar sunu hazırlama sürecinin yoğun olduğu belirtmişlerdir. Bunda materyal eksikliğinin, çekim programının yoğun olmasına bağlı olarak zaman problemi olmasının da etkisi olduğu ifade edilmiştir. Bu problemlerin hep birlikte çekim öncesini yorucu hale getirdiği dile getirilmiştir. Yine bu konuda genel müdürlük uygulamaları arasında farklılık olduğu belirtilmiştir. DÖGM olarak sunuyu hazırlayan, düzenleyen ve video çekimi yapan kişilerin aynı kişiler olduğu ifade edilmiştir.

Sunu hazırlama çalışmaları konusundaki görüşlerden bazılarına örnek olarak; *"Süreç kısa olduğu için çok fazla materyal kullanamadık."* (K1), "*20 dakikanın arkasında 200 dakikalık bir hazırlığın olması gerekiyor, aksi taktirde kem küm etmeye başlarsın."* (K2), "*Slayt hazırlıkları için saatlerimi geçirdim ben... Ders hazırlığı konusunda en yoğun çalıştığım dönem oldu."* (K2), *"Ders çalışmamız da gerekti açıkçası, bu anlamda öğrenciliğe de döndük diyebiliriz. Ben her akşam İslam Ansiklopedisi'nden anlatacağım konunun kavramlarını çalışmaya başladım."* (K5), "*Kazanımları 20-25 dakikalık bir süreye indirgemek..."* (K5), *"Dersi nasıl daha etkili hale getirebiliriz?" sorusu ekseninde ilgili kitap, hikâye, görsel, video, şarkı gibi bütün materyallerin taramasını yaptım."* (K7) ifadeleri yer almıştır.

Telif probleminin de sunu hazırlama çalışmalarında katılımcıların dikkat ettiği ve kendilerini zorlayan bir husus olduğu görülmektedir. Telif problemine ilişkin K5 *"TRT'nin farklı kanallarında yayımlanmış olan belgesellerden parçaları kullanmak istediğimizde bunların telif problemi oluşturacağı..."* K3 "*Telif kısmı da bir sıkıntıydı, hiçbir kitabı örnek veremiyorsunuz, web sitesi örneği veremiyorsunuz.",* K1 "*Bir de telif sıkıntısı vardı. İstediğim, beğendiğim her görseli kullanamıyordum."* sözlerini

belirtmişlerdir. Bu anlamda K7 "*Telif sorunu olmayan her materyali de kullanmaya çalıştım*." diyerek sunu çalışmalarında materyal kullanımı kriterlerinden birini ifade etmiştir. Tüm bunların sunu hazırlamada zaman problemi oluşturduğunu belirten katılımcılar, yoğun ve disiplinli çalışma ile süreci yürüttüklerini belirtmişlerdir.

Katılımcılar çekim öncesi kıyafet ve ekran karşısında parlama sorununa ilişkin de hazırlık yaptıklarını dile getirmişlerdir. Kadın katılımcıların kıyafet sorununu daha çok yaşadığı görülmektedir. Bunda TRT'nin kıyafetlerin marka, logo vb. reklam unsuru içermemesi ve ışık ve parlama sorunlarına neden olmaması gerekliliği etkili olmuştur. Yine çekimlerin peş peşe yapılmasından her hafta aynı kıyafet giyildiği algısı, çekim ve yayım tarihi farklılığı nedeniyle yayım tarihine uygun giyinme hassasiyetinin bir zorluk oluşturduğu belirtilmiştir. K1'in "*Benim en büyük problemlerinden bir tanesi kıyafet sorunu. Yani belirli bir tarzda giyinmek gerekiyor, o yasak, bu yasak. Şöyle giyinmelisiniz, kamerada şu parlar bu parlar. Din kültürü öğretmenisin, örneklik teşkil ediyorsun."* K2'in *"Şu renk giyilecek, bu renk yapılmayacak, marka olmayacak vs."* ve K5'in "*Şu eleştiriler çok oldu. Annem başka kıyafetin yok mu sürekli aynı kıyafetle anlatıyorsun. Çünkü bir gidişimizde 3, 4 ders çekiyorduk. Kıyafeti her zaman değiştirme imkânımız olmuyordu.*" ifadeleri katılımcı görüşlerinden bazılarıdır. Katılımcılar, kıyafeti kendilerinin karşılamaları ve bu konuda herhangi bir sponsor veya kurum yardımı olmadığı için maddi olarak da zorlandıklarını dile getirdiklerini ancak yine de K7'in belirttiği gibi *"Şık ama sade, gençlere özenerek hazırlandığımı düşünmelerini sağlayacak şekilde giyinmeye"* çalıştıklarını belirtmişlerdir. Ekran karşısında parlama sorununa ilişkin kozmetik ürün kullanma da hazırlıklardan biridir. Kadın katılımcıların çoğunluğu bu süreçte makyaj yapmaları gerektiği (K1-K2-K4-K7) ve bunu öğrenmek durumunda kaldıklarını belirtmişlerdir (K1-K2-K4).

Hazırlanan sunuların akıllı tahtalara yüklenmekte ve TRT ekibine teslim edilmektedir. Mikrofon, ses ve görüntü kontrollerinden sonra çekime başlanılmaktadır (K7). Ancak aynı gün birden çok çekim olduğu için gittikçe yorgunluk belirtileri olmaktadır (K6). Çekim yapılırken stüdyodaki hareketliliğin dikkati dağıttığı (K1), çekimin durdurulup yeniden başlatıldığında motivasyonun azaldığı (K3) ifade edilmiştir. Çekimlerin TRT ana stüdyosundan alınıp uygun olan okullara kurulan stüdyolarda yapılmasıyla birlikte yaz aylarında yapılan çekimlerde stüdyo sıcaklığının kendilerini çok zorladığı belirtilmiştir (K2-K3-K4-K5). Katılımcılara göre çekim yapan ekibin davranışları çekim esnasında çok önemli olmaktadır. Motivasyonu artırıcı şekilde davranan ve kendilerine yardımcı olan ekip

olduğu gibi "bitse de gitsek" şeklinde bakan ekip de olmaktadır. Katılımcıların çekim ekibine ilişkin görüşleri incelendiğinde, ["*Yönetmen ve kameraman anlamında ekiplerin bazıları hakikaten çok anlayışlı, sizi yönlendiren nasıl yapmanız gerektiği konusunda rahatlatan… Bu işi bir yük gibi gören*." (K2), *"Yönetmenler çok iyi idiler, çok yardımcı oldular. Hiç stres yapmama izin vermediler… Bir de farklı bir yönetmenimiz vardı. Hiç umursamazdı mesela kamerayı sabitlemiş, evet hocam başlayalım deyip, sonuna kadar öyle giden yönetmen de vardı mesela. Tabi bu kişisel de olabilir."* (K4) "*İçlerinde işini büyük bir özenle yapanlar olduğu kadar, 'bitse de gitsek' diye bakan, motivasyonumuzu düşüren, dikkatimizi dağıtan çalışanları da vardı. Bu da sanırım her ortamda karşımıza çıkacak bir durum."* (K7)], insan unsurunun önem arz ettiği bakış açısıyla çalışmanın verimini artıran ve azaltan bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Katılımcılar çekim sonrası yapılan çalışmalara ilişkin, TRT'den kurgulanmış olarak gelen videonun DÖGM sistemine düştüğü, videolarını izleyip gerekli düzeltmeler için video inceleme denetmenine bilgi verdiklerini, denetmenlerin yine ayrıca videoları incelediklerini ifade etmişlerdir (K1-K2-K4-K5-K7).

Kişisel ve Mesleki Kazanımlar: TRT EBA TV video çekim sürecinde yer alan katılımcılar birçok kişisel ve mesleki kazanım elde ettiklerini belirtmişlerdir. Birçok konuda eğitim alma, diksiyon ve anlatımın gelişmesi, öz bilgi verebilme kabiliyetinin artması, materyal geliştirme, yeni ürün ortaya koyma, disiplinli çalışma, yeni insanlar tanıma ve tecrübe kazanma bu kazanımlara örnek olarak verilebilir. Katılımcılar bu süreçte MEB ve TRT'nin kendilerine eğitim verdiğini, bu eğitimlerin de etkisiyle diksiyon ve anlatım gücünün arttığını ifade etmişlerdir. Bu durumu *"Diksiyonum gelişti, bu güzel. Anlatış gücümün arttığının farkındayım. Kelime hazinemin geliştiğinin farkındayım, çünkü evvelinde çalışmam gerekiyor."* (K1), "*Özgüvenim arttı, bir de konuşma şeklimin değiştiğini düşünüyorum."* (K4) şeklinde belirtmişlerdir. Yine video çekimine hazırlık olarak birçok kaynak taradıklarını, birçok bilgi birikimi elde ettiklerini ancak ders kazanımlarının 20-25 dakikalık bir sürede anlatmaları gerektiği, bu nedenle öz bilgi verebilme kabiliyetlerinin geliştiği dile getirilmiştir. Dersinde geçen tüm kavramları İslam Ansiklopedisi'nden araştırdığını ve bunun tamamını olmasa da televizyonda bir ürüne dönüştürebilmesini K6, *"Benim için bir konuya odaklanıp 20 dakika konuşmak, bu kıymetli."* olarak ifade etmiştir. Yine K5, çağın hız çağı olduğunu ve öğrencilerin öz bilgiyi daha çok önemsediklerini "*kilit bilgileri" "zip dosyası*" hâline getirmeyi öğrendiğini ve bu anlamda *"bana bir kabiliyet kazandırdı kısa sürede anlatma anlamında*" demiştir. Çekimlerin yoğun olması disiplinli çalışmayı gerektirmiştir. K7'nin ifadesiyle "*Çok sistemli ilerledik ve bütün*

olasılıkları düşünerek çalıştık bu da bana müthiş bir disiplin kattı... En ufak bir imla hatası bile bizim için önemli bir çalışmaya vesile oldu. Dilbilgisi birikimimizi bile yeniden gözden geçirdik." disiplinli çalışma ve birçok kazanım elde edilmiştir.

Katılımcılar bu süreçte materyal hazırlama, kamera karşısında ders anlatma becerilerinin arttığını ve bu konuda tecrübe kazandıklarını ifade etmişlerdir. Öğrenci seviyesine, ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olarak materyal geliştirmeye çalıştıklarını, sunularına görsellik eklediklerini, "*yalın ama kapsayıcı ve tabii tutarlı*" (K7) materyal geliştirdiklerini, hazırlanan sunuların profesyonelliğinin arttığı (K1), bir ürün ortaya koyduklarını ve "*bir eser olarak bu çalışmanın bir ömür olarak sitelerde kalacağını"* (K3), "*insanlık tarihinde kalacağını"* (K4) belirtmişlerdir. Yine katılımcılar ilk çekim ile son çekim arasında "*Yüzünüz, mimikleriniz, kolunuz ve benzeri şeyler oturmuş oluyor."* (K6), "*Tecrübemiz olmayan bir şeydi zaman geçtikçe tecrübe edinmiş olduk."* (K5), "*Sunu hazırlamada... çok büyük bir kademe atladığımı düşünüyorum."* (K1) diyerek hem sunu hazırlama hem de çekim anlamında tecrübe kazandıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca katılımcılar, video çekim süresince yeni insanlar tanıdıklarını ve bunun kendilerini için önemli bir kazanım olduğunu belirtmişlerdir. Farklı kurumları tanımak, Genel Müdürlük personeli ve yeni meslektaşlarıyla tanışmak ve fikirlerini almak bu süreçte ayrı bir kazanım oluşturmuştur (K1-K2-K3-K4-K5-K6).

Kurumlara Yönelik Görüşler: Bu kategoride TRT EBA TV sürecini iş birliği içinde yürüten MEB ve TRT kurumuna yönelik görüşler yer almaktadır. Katılımcıların genel olarak DÖGM yönelik görüşlerinin olumlu olduğu söylenebilir. TRT'ye ilişkin görüşlerde ise iletişim eksikliği ve değişken bir ekip atmosferinin varlığından bahsedilmiştir. Bakanlığın yemek, konaklama vb. destek hizmetlerine yönelik imkânların yeterli olduğu, personel ile iletişim hâlinde oldukları belirtilmiştir (K1-K2-K4-K6-K7). Ancak "*Daha iyi rehberlik faaliyeti yapılabilirdi."* (K4) denilerek öneri de getirilmiştir. Yine DÖGM'nin öğretmenleri sürecin işleyişi hakkında bilgilendirme düzeyi çoğunlukla yeterli görülmüştür (5 katılımcı). Özellikle Ağustos ayından sonra yapılan çekimlerin ve bilgilendirme sürecinin daha organize olduğu belirtilmiştir. Bilgilendirme sürecinin yetersizliğinin (3 katılımcı) ise daha çok sunu hazırlama çalışmalarıyla ilgili olduğu görülmektedir. DÖGM'nin video çekimi yapan her öğretmene bir danışman-denetmen görevlendirdiği görülmektedir. Bu anlamda "*Danışmanların da gerçekten çok önemli olduğunu fark ettim. Tek başına yürümüyor bu iş, onların da desteği önemliydi."* (K1) denilmiş,

sunuların noktalama işaretlerinden görsellere kadar kontrol edildiğini ve eksikliklerinin giderilmeye (K7) çalışıldığı belirtilmiştir. Bu noktada MEB genel müdürlükleri arasında farklılıklar olduğu da dile getirilmiştir. Katılımcılar sunuları hazırlama, video çekimi ve videoların inceleme işlemleri sürecinin tümünde yer aldıklarını, diğer genel müdürlükler de ise bu işlemlerin farklı kişilerce yapıldığını belirtmişlerdir (K1-K5). Katılımcılar hem DÖGM'nin hem de TRT'nin kendilerine eğitim verdiğini ancak eğitimlerin yetersiz kaldığını, daha uzun süreli eğitimlerin olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

TRT'ye yönelik görüşler incelendiğinde teknik altyapının çekimlerde optimum şekilde kullanılmadığı, dış çekim, hareketli kamera gibi isteklerinin kabul görmediği ve personel ile iletişimde yetersizlikler olduğu belirlenmiştir. Buna göre "*Genel manada yüzleri asık oluyordu ve onlara karşı ders anlatmak zihnini toplayabilmek zordu.", "Onlardan çekindiğimiz için bizler de yeni bir adım atmaya da çekindik açıkçası*." (K1), *"Dış çekimler olsun istedik mesela. Ben kendi dersim için fakülte hocalarından birkaç dakikalık videolar çekelim istedim, dersin içine koyalım onları, yok kabul etmediler."* (K2), "*TRT bu işten ekstra hiçbir para almadıkları için. Kesinlikle yapmak istemiyorlardı bu net. Örneğin bir dersi ikinci kez çektiği zaman sanki zül gibi geliyordu."* (K3), "*Biz sadece kameramızın kayıt tuşuna basarız, siz orada anlatırsınız, bizim yapacağımız bu kadardır, bunun haricinde bizden bir şey çıkmaz.*" (K5) gibi ifadeler belirtilmiştir. Bununla birlikte "*Neyse ki benim çalıştığım yönetmenler çok çok iyi idiler, çok çok yardımcı oldular, hiç stres yapmama izin vermediler*." (K4) ve "*TRT de bir kurumsal aidiyet gördüm, dolayısıyla bu çok hoşuma gitti açıkçası… Nezaketsizlik belirtisi olabilecek bunu çağrıştırabilecek bir tepkiyle hiç karşılaşmadım kendi çekimlerinde. Dolayısıyla TRT özelinde söylüyorum gerçekten süreç açısından başarılı ve tebrik edilmesi gerekir."* (K6) ifadeleri de kullanılmıştır. K7 ise TRT'ye yönelik düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir.

"*Doğrusu bu süreçte TRT'nin gerekli özeni göstermediğini düşünüyorum. Çalışanlarının çoğu "rahatınızı bozuyormuşuz" gibi bakıyordu bize. Hepimiz tamamen Allah rızası, vatan sevdası için oradaydık oysa. Bu durum inciticiydi. Ancak dediğim gibi bizi baş tacı eden çok kıymetli insanlarla da çalıştık. Çekim ekiplerinin bazıları büyük bir özveri ve dikkatle çalışmıştı. Ancak yeterli denetim mekanizması olmadığı için birçoğu, işi bir an önce bitirip evine gitmek derdindeydi. Bu da verimliliğin düşmesine neden oldu çoğu zaman."*

Katılımcıların görüşmelerde, TRT kurumuna ilişkin insan faktörünün ön plana çıktığı, olumlu ve olumsuz tavırların bir arada yaşandığı ve

teknik altyapısının istenildiği gibi kullanılmadığı görüşlerinin öne çıktığı söylenebilir. Bununla birlikte DÖGM personeliyle daha etkili bir iletişim süreci yaşanmıştır. Ancak burada da yoğun video çekim planlamalarının getirdiği zorluklar ön plandadır. Temada yer alan kategori ve kodlara ilişkin katılımcı sayısı ve frekans verileri aşağıda verilmiştir.

Kategori		Kod	Katılımcı Sayısı	Frekans
TRT EBA TV'de Görev Alma Süreci		Genel müdürlüğün önceki çalışmaları	6	8
		Okullarla iletişim	4	4
		Örnek video çekimi	3	4
Duygudurumu		Heyecan	5	10
		Korku-endişe	7	17
		Yeni bir şey yapma-bilememe	4	4
		Zamanla memnuniyet	5	10
Video Hazırlıkları ve Çekim Süreci	**Çekim öncesi hazırlıklar**	Ders alanının zorluğu	5	13
		Kurumların sınırları	3	6
		Sunu hazırlama çalışmaları	6	21
		Materyal eksikliği-sınırlılığı	5	5
		Telif sıkıntısı	5	7
		Zaman problemi	4	6
		Kıyafet sorunu	4	8
		Parlama sorunu ve makyaj	4	5
	Çekimde olanlar	Motivasyon düşüklüğü ve yorgunluk	4	4
		Çekim yapan ekip etkisi	4	6
		Stüdyonun aşırı sıcaklığı	4	4
		Çekim sonrası çalışmaları	5	7
Kurumlara Yönelik Görüşler		Din Öğretimi Genel Müdürlüğü	7	10
		Bilgilendirme süreci-düzeyi	7	10
		Danışman-denetmen görevlendirme	4	5
		Eğitim verilmesi	2	4
		Genel müdürlükler arası farklı işleyiş	2	2
		TRT kurumu	7	20

Kategori	Kod	Katılımcı Sayısı	Frekans
Kişisel ve Mesleki Kazanımlar	Eğitim alma	2	2
	Diksiyon ve anlatımın gelişmesi	4	6
	Disiplinli çalışma	2	5
	Öz bilgi verebilme kabiliyeti	3	5
	Materyal geliştirme	5	6
	Tecrübe kazanma	5	8
	Ürün ortaya koyma	2	4
	Yeni insanlar tanıma	6	11

***Tablo 2**. TRT EBA TV Video Çekim Sürecine Yönelik Görüşlerin Katılımcı Sayısı ve Frekansı*

3.2. Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşler

Uzaktan eğitime ilişkin görüşler teması uzaktan eğitimin yararları, zorlukları ve sınıf ile kamera önünde öğretmen olmanın farkı kategorilerinden oluşmaktadır. Temaya ilişkin kategori ve kodlar örüntüsü Şekil 3'te sunulmuştur.

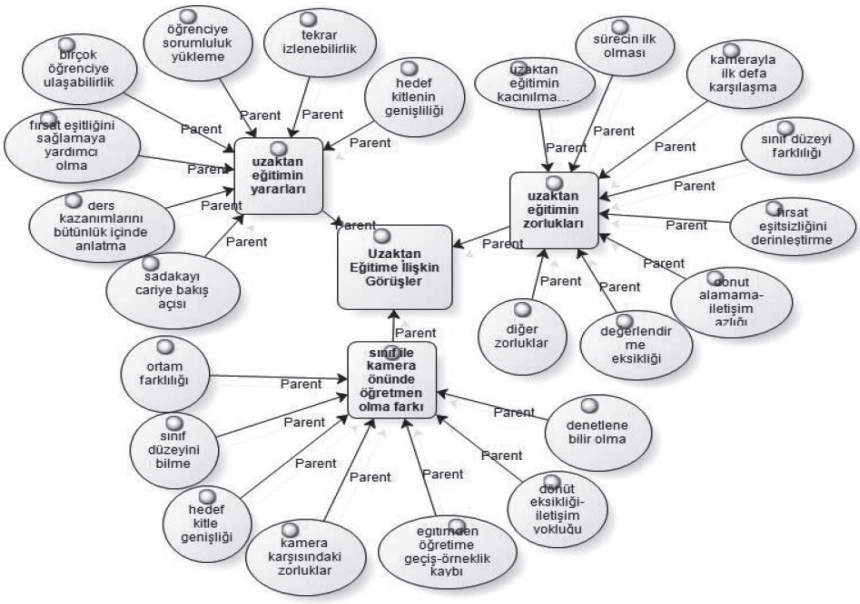

***Şekil 3**. Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşler Temasına Ait Örüntü Şeması*

Katılımcıların uzaktan eğitime ilişkin görüşlerinin analizi sonucunda uzaktan eğitimin yararları ve zorlukları olduğu ve TRT EBA TV çekimlerinde yer alma açısından kamera önü ile sınıfta öğretmen olma arasında farklılıkların varlığı görülmektedir. Katılımcılar bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin pandemi süreciyle birleşmesi sonucu artık uzaktan eğitimin çeşitli araçlarla kaçınılmaz olduğunu ve din eğitimi alanının da bunun dışında kalamayacağını düşünmektedir.

Uzaktan Eğitimin Yararları: Bu kategoride uzaktan eğitim aracılığıyla aynı anda birçok öğrenciye ulaşılabildiği, ürünlerin tekrar izlenebilirliği, açık erişim olması nedeniyle hedef kitlenin genişleyebildiği, fırsat eşitliğini sağlamaya yardımcı olduğu, öğrencinin bireysel öğrenmesi ve sorumluluğu üstlenmesi, ders kazanımlarının daha öz olarak anlatıldığı araçların sunulması, tebliğ ve sadakayı cariye bakış açısı ile üretimlerin yapılabildiği sıralanmaktadır.

"Daha çok kişiye ulaşabiliyorsun, anlattığın dersi farklı şehirlerde farklı öğrencilere ulaştırabiliyorsun." (K1), *"hiçbir zaman tanıma imkânınız olmayacak öğrencilere ders anlatıyorsunuz... Yurt dışında herhangi bir yerde sizin anlattığınız bahsettiğiniz dersin kazanımları."* (K5) veya *"Sınıfınızdan olmayan herkes dersinize dahil olabilir. Bu bir yönüyle büyük bir nimet ve fırsat."* (K7) ifadeleriyle birçok öğrenciye ulaşılabilirlik noktasında uzaktan eğitimin bir fırsat olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda televizyon için üretilen videoların çeşitli platformlar aracılığıyla tekrar izlenebilir olması da uzaktan eğitimin faydası olarak görülmektedir (K2, K3 ve K5). Bu anlamda hem internet altyapısının ulaşmadığı bölgelerdeki öğrencilere yayın yapabilme hem de öğrencinin videoları tekrar izleyebilmesiyle bireysel öğrenme hızının ayarlanması fırsat eşitliğini sağlamaya yardımcı olmaktadır. Bu anlamda K4 *"Her öğrencinin evinde tablet yok, internet yok ama her öğrencinin evinde neredeyse bir karasal yayınla televizyon izleyebiliyor."*, K1 ise her yerde televizyon imkânı da olmadığını ancak *"Ortalama olarak herkesin ulaşabileceği düşünüyorum."* diyerek bilgisayar teknolojilerine göre daha ulaşılabilir olduğunu ifade etmiştir.

Birçok öğrenciye ulaşabilirlik fırsatından kaynaklı olarak video çeken öğretmenlerin, bu sürece tebliğ ve sadakayı cariye bakış açısıyla yaklaştıkları görülmektedir. K5'in "*Dersin kazanımları, dini gerçekler, ayetler, hadisler bunları anlatıyorsunuz, bunları paylaşıyorsunuz. O anlamda da çok ciddi bir motivasyon kaynağı... İnsanlara ulaşma ve idealistlik anlamında ise kesinlikle uzaktan eğitim.*" K2'in "*Hiç tanımadığım bir yerdeki belki de hiç tanımayacağım bir çocuğun kalbine dokunan bir şey söylemişimdir.*" K6'nın

"*Ulaşırsak bir kişiye daha ulaşmak*" ve K1'in "*Bir sadakayı cariye, ahiretime de çalışmış olduğumun farkındayım, yani oraya biz gönüllü olarak geliyoruz sonuçta ek bir ücret ödenmiyor bizlere… Biliyorum ki sen internet imkanı olmayan, televizyonda sadece seni izleyebilecek, sadece bundan faydalanabilecek öğrencilere anlatıyorsun, bunun bilincinde ol.*" şeklindeki beyanları katılımcıların uzaktan eğitimin yararına ilişkin görüşleri ve bu görüşün süreçte görev almalarının etkisini göstermektedir.

Televizyon yayınları ile yapılan uzaktan eğitime herkesin ulaşabildiği, dolayısıyla hedef kitlenin K12 düzeyinden çıkıp genişlediği de görüşmelerde belirtilmiştir. Özellikle din eğitimi alanına ilişin konularda bunun yaygın olduğu K4 "*Çevremden gördüğüm kadarıyla büyüklerin de izlediği bir hedef kitle söz konusu, özellikle lise kanalını açıp izleyen birçok kişi var. Orada imam hatip liselerinde daha çok din dersi var diye hadis, siyer gibi orayı açıp izleyenler var.*" şeklinde ifade etmiştir. K6 ise videoların yayına konulduğu anda hedef kitlenin genişlediğini "*sınıfların kaybolduğunu*", "*yayına konduğu anda herkes var*", "*içerik üretiyorsunuz, bu içerik herkese ulaşıyor*" diyerek din eğitimi açısından bunun hem fırsat hem de zorluk oluşturduğunu belirtmektedir. Katılımcıya göre buradaki zorluk veya risk din eğitimi alanında pedagojiyi ortadan kaldırmasıdır. Çünkü sınıf düzeylerine göre hazırlanan materyallerin farklı hazırbulunuşluğu olan öğrencilere veya herkese ulaşmaktadır.

Uzaktan eğitimin bir diğer yararı da öğretmenin ders kazanımlarını bir bütünlük içinde sunma fırsatını elde etmesidir. Çünkü burada öğretmenin sınıf yönetiminde karşılaştığı sorunlar yer almamaktadır (K7). Yine uzaktan eğitim öğrenme konusunda öğrenciye sorumluluk yüklemektedir. Videolar öğrenciye ulaştıktan sonra etkili izleme veya tekrar izleme gibi sorumluluklar öğrenciye aittir (K2).

Uzaktan Eğitimin Zorlukları: Teknolojiden daha fazla yararlanılan bu dönemde uzaktan eğitimin kaçınılmazlığı beraberinde birtakım zorlukları ve riskleri de getirmektedir. Hemen hemen her gelişim ve değişim fırsat ve riskleri de içinde barındırmaktadır. Görüşme analizlerine göre bu boyutta uzaktan eğitim sürecinin ilk olmasının getirdiği sorunlar, kamerayla ilk defa karşılaşma, öğrenciden dönüt alamama ve onlarla iletişim kuramama, eğitimin değerlendirme boyutunun eksik kalması ve fırsat eşitsizliğini derinleştirmesi uzaktan eğitimin zorlukları arasında yer almaktadır.

Pandemi süreciyle birlikte *"zorunlu bir dijitalleşme"*nin olduğu (K7) "*dijital ortamda her şeyin yapılabilir olduğu"* ve *"eğitimin de yapılabildiği"* (K5) ve *"devir video devri"* (K3) olduğunun belirtildiği görüşmelerde uzaktan eğitimin kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır. Ancak bu süreçte okulların kısmen veya tamamen kapanıp büyük ölçüde uzaktan eğitime geçilmesi ve bunun ilk olması çeşitli sorunları ortaya çıkarmıştır. K2 *"Hiç alışık olmadığımız bir süreç, hani hiç öncesi yok, örnekliği yok, daha önce yaşanmışlığı yok."* diyerek tecrübesizliğin olduğunu belirtmiştir. Tecrübesizliğin ise birtakım hatalara neden olduğu (K2, K5), *"ihtiyaç analizi yapacak ve daha nitelikli içerik üretmeye zamanın"* da olmadığı ifade edilmiştir. Video çekiminde görev alan öğretmenler açısından ise ilk defa kamera önünde yer almanın da zorluğu söz konusudur. K3'ün *"Kamera karşısında 30 dakika ders anlatmak ölüm yani. Hareket etmemeniz lazım, dikkat etmeniz lazım, dilinizin sürçmemesi lazım, sürçse baştan alınıyor."* ve K6'ın "*Bizimki tamamen hiçbir kamera eğitimi almamış insanın ortaya koymuş olduğu bir ürün oldu."* diyerek bu durumun zorlukları olduğu ifade edilmiştir. Çünkü katılımcılar sınıfta dersleri hareket hâlinde interaktif bir şekilde anlattıklarını, stüdyoda "bol bir alana konuşmanın" kendi alışık oldukları formatın dışında bir şey olduğunu belirtmişlerdir.

Televizyon ile uzaktan eğitim yapmanın öğrenciden dönüt alamama ve iletişim eksikliği zorluğu da bulunmaktadır. Bu anlamda katılımcıların tümü sınıfta öğretmenlik yapmayı tercih ettiklerini belirtmiştir. K2 bu durumu şu şekilde ifade etmiştir. "*Çocukların yok karşında, sadece iki tane kamera, iki kameraman ve yönetmen var. Seni dinleyip dinlemediklerinden bile emin değilsin... Öğrenciye soru yöneltemiyorum, öğrencinin günlük yaşantısından sorular alamıyorum, bir şeyler cevaplandıramıyorum, öğrenci ile birlikte içselleştiremiyorum."* K5 ise televizyonda kendilerini dinleyen, dinleme ihtimali olan kişilere dersin kazanımlarını anlatmanın önemli olduğunu ama nihayetinde "*kesinlikle sınıfta öğretmen olmayı*" tercih edeceğini, sınıfta *"Canlı kanlı öğrenciler var, dönüt alıyorsunuz. Şu an biz çekimde hiçbir dönüt alamıyoruz."* diyerek eğitimde dönüt ile iletişime vurgu yapmıştır.

Televizyonda yapılan uzaktan eğitimin değerlendirme boyutunun eksik kalması da bir problem alanı ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda televizyondan yapılan video yayınlarını esas alarak bir ölçme kriterinin belirlenmesi de fırsat eşitsizliğini derinleştirmeye yol açabilir. Neticede televizyona da erişim sıkıntısı yaşanabilir. Ancak ortada bir süreç/sonuç/ürün olduğu ama bu ürüne yönelik bir ölçme ve değerlendirmenin

yapılamadığı görülmektedir. Bununla birlikte videoların ne kadar izlendiği, erişimin hangi noktalarda yoğunlaştığı veya azaldığına ilişkin verinin de olmaması izleme ve değerlendirme boyutuna ilişkin diğer bir zorluktur. Bununla birlikte hem K1'in belirttiği televizyona erişim sıkıntısı "*Bir evde 5-6 tane kardeş olabiliyor, kaç tane televizyon verilebilir?"* hem de K5'in belirttiği *"Öğrencilerin teknolojiye erişim imkânı olamayabiliyor, yani uzaktan eğitimde bir etkileşim olmadığı için dersleri sadece dinleyerek öğrenmeye çalışıyor."* dönüt ve değerlendirme boyutunun eksikliği "*fırsat eşitsizliğini daha da derinleştirdiğini"* (K1) düşündürmektedir. Uzaktan eğitimin öğrenci ve velilerde "ekran bağımlılığına" neden olabileceği (K6) de bu sürecin bir riski olarak belirtilmiştir.

Sınıf ile Kamera Önünde Öğretmen Olmanın Farkı: Bu kategoride ortam farklılığı en çok vurgulanan husus olmuştur. Buna bağlı olarak kamera karşısında ilk defa yer almanın getirdiği zorluklar, öğrenciden dönüt alamama ve iletişim eksikliğinin olması, eğitimden öğretime geçiş ve öğretmen örnekliğinin kaybolması, öğrencilerin düzeyini bilme ve sınıfa göre video çekimlerinin her aşamada daha denetlenebilir olması bu kategoride yer alan kodları oluşturmaktadır.

Katılımcılara göre sınıf ile kamera önünde öğretmenlik yapmak arasında öncelikle ortam farklılığı bulunmaktadır. Sınıfın stüdyolara göre daha "sıcak iklim"i bulunmaktadır. Çünkü sınıfta "canlı ve kanlı" bir insan, öğrenci bulunmaktadır. Stüdyoda ise kameranın "soğuk yüzü" olduğu için "*sınıftaki iklimi yaşamama"* (K1) durumu vardır. Diğer bir deyişle "*Kamera önünde ders anlatmak sınıf ortamına göre başlı başına daha sınırlı, daha kısa bir süre, daha az bir hareket alanı hakim*."dir (K1). K3 ise *"Okul çok eğlenceli ama bu EBA çekimleri onların yanında tuzsuz yemek gibi, teknik olarak baktığımızda hiç tadı yok*." demektedir. Katılımcı 4 ise stüdyonun sınıfa göre "*daha gergin bir ortam*" olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda katılımcıların tümü sınıfta öğretmen olmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.

Kamera karşısında öğretmen olmanın zorluklar içerdiğini "*Ekran önünde olmak, aman yaparım sınıfta da ders anlatmıyor muyum? gibi bir bakış açısıyla"* (K7) şeklinde belirtmiştir. Katılımcılar, sınıfta "*metne bağlı kalmadan*" (K7) konuştuklarını, kameraya konuşmanın ise "*tepkisiz konuşmak"* (K6) olduğunu, sınıftaki hatanın, bilgi yanlışlığının telafi edilebildiğini ancak stüdyonun "*hata kabul etmeyen bir ortam olduğu için çok büyük bir hazırlık yapılması*" (K2) zorunluluğu olduğunu ve bu nedenle yoğun bir çalışma gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Buna göre kamera

karşısında öğretmen olmanın hem teknik hem de öğretme süreçleri açısından zorluklar içerdiği söylenebilir.

Öğrenme-öğretme sürecinin verimli geçirilebilmesi için dönüt önemlidir. Öğrenciyle kurulan iletişim süreçleri ve geri bildirim, öğrenmenin kalıcılığı için vazgeçilmez bir unsurdur. Kamera karşısında ise bu unsurun yokluğu iki ortam arasındaki farklardan biridir. Kamerada "*sürekli olarak konuştuğunu ve sürekli olarak bilgi yüklediğini*" belirten K2, bu anlamda TRT EBA TV'de "*pasiflikten aktifliğe, interaktif bir ortama*" geçilmesi gerektiğini söylemiştir. Kamera karşısında "*çocuğu olaya dahil edebilme*" olmadığını ifade eden K3, video bazında izlenme oranlarının bilinmemesinin de eksiklik olduğunu dile getirmektedir. K4 ise kamera karşısında *"sınıftaki bir öğretmen değilsiniz"* diyerek, öğrencilerin görüşlerini, sorularını alamadığı bir ortam olduğunu belirtmiştir. Öğrenci ile iletişim ve dönüt yokluğunu K7 ise şöyle ifade etmiştir. "*Karşınızda size besleyici sorular soran, anlattıklarınızı merakla dinleyen, zil çaldığında yanınıza gelerek sizinle fikirlerini paylaşan, şakalaşıp gülüştüğünüz, didiştiğiniz öğrencileriniz yok."*

Katılımcılara göre sınıf ortamındaki geri bildirim olmaması ve bilgi akışının tek yönlü olması eğitimden öğretime geçişe ve öğretmen örnekliğinin de yok olmasına neden olmaktadır. Sınıf ile kamera önünde öğretmen olmanın farklarından biri de budur. K7 "*eğitimin karşılıklı bir eylem olduğu",* K2 "*Kamera önünde yapılan şey ise tamamen öğretim yani bir bilgi aktarma işi*", K4 "*Biz bu dersleri sırf bilgi içerikli anlatıyoruz.*", K3 "*EBA'da örneklik sıfır, en fazla sizi örnek alacağı şey kıyafetinizdir, konuşma tarzınızdır, onun haricinde örnek alacağım hiçbir şey yok."* ifadeleri ile kamera karşısında dersin kazanımlarının bilişsel olarak verilebildiği ancak duyuşsal boyutuyla sınıf ortamının yerini tutamayacağını dile getirmişlerdir.

Katılımcılar TRT EBA TV'de "*Türkiye geneli ortalama bir anlatım düzeyi*" belirlediklerini, sınıf ortamında ise sınıf düzeyini bildiklerini belirtmiştir (K1). Merkezi sınavla öğrenci alan bir okulda görev yapan K3, eğitim-öğretim sürecinde sınıf düzeyini bilmenin önemli olduğunu kendi okulundan örnek vererek anlatmıştır. Buna göre K3, görev yaptığı okuldaki öğrencilere hitap etmek ile genele hitap etmenin farklı olduğunu, okulunda soruları birçok farklı yönüyle farklı kitap ve materyal ile işlediklerini belirterek ifade etmeye çalışmıştır. Kamera önünde ve sınıf ortamında öğretmen olmanın farkına denetlenebilir olma açısından yaklaşıldığı da görülmektedir. Kamera ortamının sınıf ortamına göre daha

denetlenebilir olduğu K4 ve K7 tarafında ifade edilmiştir. Temaya ilişkin kodların katılımcı ve frekans sayıları aşağıda sunulmuştur.

Kategori	Kod	Katılımcı Sayısı	Frekans
Uzaktan Eğitimin Yararları	Birçok öğrenciye ulaşabilirlik	4	8
	Ders kazanımlarını bütünlük içinde anlatma	1	1
	Fırsat eşitliğini sağlamaya yardımcı olma	3	3
	Hedef kitlenin genişliği	3	5
	Öğrenciye sorumluluk yükleme	1	1
	Tebliğ ve sadakayı cariye bakış açısı	3	3
	Tekrar izlenebilirlik	3	5
Uzaktan Eğitimin Zorlukları	Değerlendirme eksikliği	2	2
	Dönüt alamama-iletişim azlığı	3	4
	Fırsat eşitsizliğini derinleştirme	2	2
	Kamerayla ilk defa karşılaşma	4	6
	Sürecin ilk olması	3	6
	Uzaktan eğitimin kaçınılmazlığı	4	10
Sınıf ile Kamera Önünde Öğretmen Olmanın Farkı	Denetlenebilir olma	2	2
	Dönüt eksikliği-iletişim yokluğu	7	19
	Eğitimden öğretime geçiş-örneklik kaybı	6	11
	Kamera karşısındaki zorluklar	7	15
	Ortam farklılığı	7	20
	Sınıf düzeyini bilme	3	5

***Tablo 3**. Uzaktan Eğitime Yönelik Görüşlerin Katılımcı Sayısı ve Frekansı*

3.3. Dijital Ortamda Din Öğretimine Yönelik Görüşler

Katılımcı görüşleri analiz edildiğinde dijital ortamda din öğretimine yönelik düşünceler teması ve bu temanın altında dijital ortamda din eğitiminin yapılabilirliği, bu alana göre yeni bir dil, materyal ve içerik geliştirilmesi, öğretmen örnekliğinin kaybı, kalıcı öğrenmeye etkisi, uygulama alanı eksikliği ve örgün eğitimden yaygın eğitime geçişlilik kodları yer almıştır. Temaya ilişkin örüntü Şekil 4'te yer almıştır.

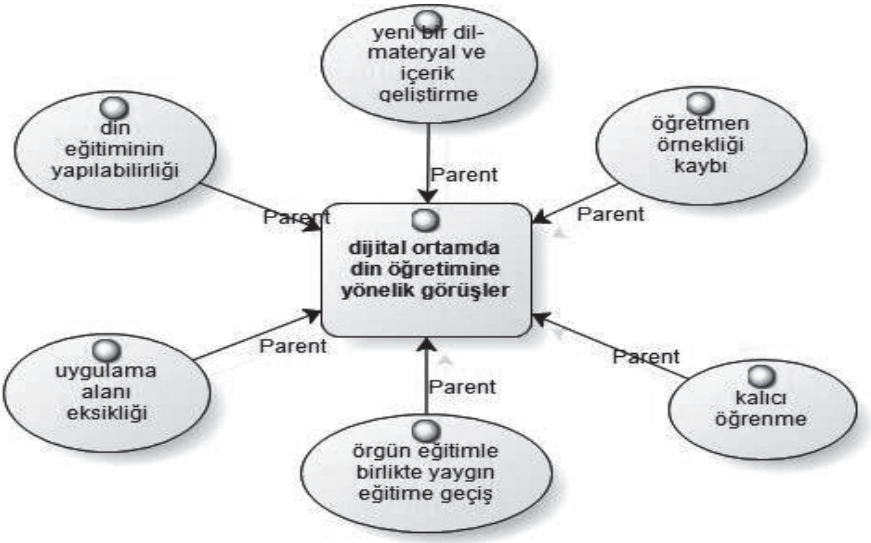

***Şekil 4**. Dijital Ortamda Din Eğitimine Yönelik Görüşler Temasına İlişkin Örüntü*

Katılımcılar dijital ortamlarda din eğitiminin yapılabileceğini düşünmektedir. Hatta uzaktan eğitim süreciyle bunun kaçınılmaz olduğu dile getirilmiştir. Televizyonda din eğitimi yapılabileceğini *"Çok şey öğretiliyor çocuklara, sayıları İngilizce renkleri şunları bunları. Üç yaşındaki çocuklara bile öğretilebiliyorsa televizyon aracılığıyla yine televizyon aracılığıyla din öğretilebilir."* şeklinde belirten K1, uzaktan eğitim yoluyla din eğitiminin ise ancak üst sınıflar ve bazı üniteler için daha uygun olduğunu belirtmiştir. K2 ise dijital ortamda din eğitimi yapılabileceğini ancak uygulamaya dönük dersler için "*Dijital ortamda çok zor, orada geliştirilebilir. Bir Kur'an dersi için, bir mescit uygulaması için ne yapılabilir bilemiyorum."* demiştir. K6 ise dijital ortamlarda "*din eğitiminin temel meselelerinin aktarılabileceğini*" bu ortamların "*öğretim kısmının bilgi boyutunda kullanılması"* gerektiğini düşünmektedir. K7 de dijital ortamların "*yeni çağın zorunluluğu"* olduğu ve "*bu alanda iyi olunması"* ve bunun *"fırsata çevrilmesi*" gerekliliği belirtmiştir.

Dijital ortamlarda din eğitiminin yapılabileceğini belirten katılımcıların bu alana yönelik bir dil geliştirilmesi, materyal ve içerik geliştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu anlamda din eğitimi alanında dijital içerik üretiminin az olduğu "*Mesela bir Türkçe dersinden yüzlerce video bulabilirsiniz internet ortamında... ama bizim alanda özellikle İHL meslek*

dersleri için söylüyorum... Çok az, bu bir özeleştiridir." (K2) şeklinde belirtilmiştir. Yine K4 içeriklerin "*etkileşimli*" olması, "*yeni bir dil üretilmesi"* (K5), içeriklerin "*pedagojik olarak uygun*" ve "*özgün içeriklerin üretilmesi*" (K6) gerektiği belirtilmiştir. Bunun için ise içerik üretiminin aceleye getirilmeyip, ciddi bir şekilde araştırılarak hazırlanması gerektiği "*Üzerine uzun süre düşünme fırsatımız olmuyor, hep kriz zamanında bir şeyler üretmeye çalışıyoruz otomatikman o da eksik oluyor ya da eksik olması sebebiyle uzun süreli olmuyor."* (K6) şeklinde ifade edilmiştir. İçerik üretiminde ise K7 *"Didaktik olmaktan kurtularak daha esnek bir dil kullanılmalı ve dikkat çekici detaylarla içerikler zenginleştirilmeli*." diyerek içerikte olması gereken kriterleri de belirtmiştir.

Dijital ortamda din eğitiminin uygulama alanlarının eksik kalabileceği (K2, K3 ve K5) görüşü ifade edilmiştir. Örneğin Kur'an-ı Kerim dersinde "*usta-çırak ilişkisi"* olduğunu belirten K2, hitabet gibi derslerde yapılan uygulamaların bu ortamlarda eksik kalacağını söylemiştir. Ancak burada dijital ortamlarda interaktif uygulamalar, simülasyon çalışmaları ile bu problemler aşılabilir. Keza artık gemiadamlığı, pilotluk veya tıp alanında bazı ameliyatların yapılış şeklinin öğrenilmesinde simülasyon çalışmaları olduğu da bilinmektedir. Katılımcılar, dijital ortamda öğretmen örnekliğinin ortadan kalkabileceğini düşünmektedir (K3, K4 ve K5). K3, *"Öğrenci sizi okulda görüyor. Sizi örnek alıyor, size gelip düşüncelerini birebir soruyor. Örneklik din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde çok önemli."* diyerek öğretmenin derse ilişkin tutumda önemli olduğunu belirtmiştir.

Dijital ortamda kalıcı öğrenmenin bilgi düzeyinde mümkün olabileceği ifade edilmiştir (K1-K3-K4-K5-K6-K7). Buna göre öğrencinin kendi kendine bir çalışma düzeni oluşturduğunda kalıcı öğrenme modeli olabileceği (K1), bunun için farklı etkinlikler yapılabileceği (K4), öğrencilerin bilgiye her alandan ulaşabileceği (K6), öğrenmenin değerlendirme kriterlerinin belirlenebileceği ve çeşitli ölçme araçlarının geliştirilebileceği (K5) belirtilmiştir. Yine görüşmelerde dijital ortamda din öğretimi yapılabilirliği ile örgün eğitimden yaygın eğitime geçildiği dile getirilmiştir (K3-K4-K6). Çünkü üretilen içerikler dijital ortamda yayınlandığı andan itibaren bunlara herkesin ulaşma fırsatı bulunmaktadır. Bu temanın kodlarına ilişkin frekans ve katılımcı sayısı Tablo 4'te verilmiştir.

Kategori	Kod	Katılımcı Sayısı	Frekans
Dijital Ortamda Din Öğretimine Yönelik Görüşler	Din eğitiminin yapılabilirliği	7	21
	Kalıcı öğrenme	6	7
	Öğretmen örnekliği kaybı	3	6
	Örgün eğitimle birlikte yaygın eğitime geçiş	3	3
	Uygulama alanı eksikliği	3	4
	Yeni bir dil-materyal ve içerik geliştirme	5	12

***Tablo 4**. Dijital Ortamda Din Öğretimine Yönelik Görüşlerin Katılımcı Sayısı ve Frekansı*

3.4. Öneriler Temasına İlişkin Görüşler

Bu tema altyapının iyileştirilmesi, içeriğin geliştirilmesi ve uygulamada iyileştirmeler kategorilerinden oluşmaktadır. Ayrı stüdyoların oluşması ve bu stüdyoların öğrenciye uygunluğu, bu anlamda profesyonel ekiplerin oluşturulması ve videolara erişim kolaylığı kodları altyapının iyileştirilmesi kategorisinde yer almaktadır. İçeriğin geliştirilmesi kategorisi; süreç ve dersin değerlendirilmesi, öğrenci dönütü alma ve içerik geliştirme çalışmaları kodlarından oluşmaktadır. Planlı bir din eğitimi, diksiyon ve kamera eğitimi, prova yapma imkânı, kıyafet yardımı ve ödül verilmesi kodları ise uygulamada iyileştirmeler kategorisinde yer almaktadır. Bu temaya ilişkin kategori ve kodlar örüntüsü Şekil 5'te sunulmuştur.

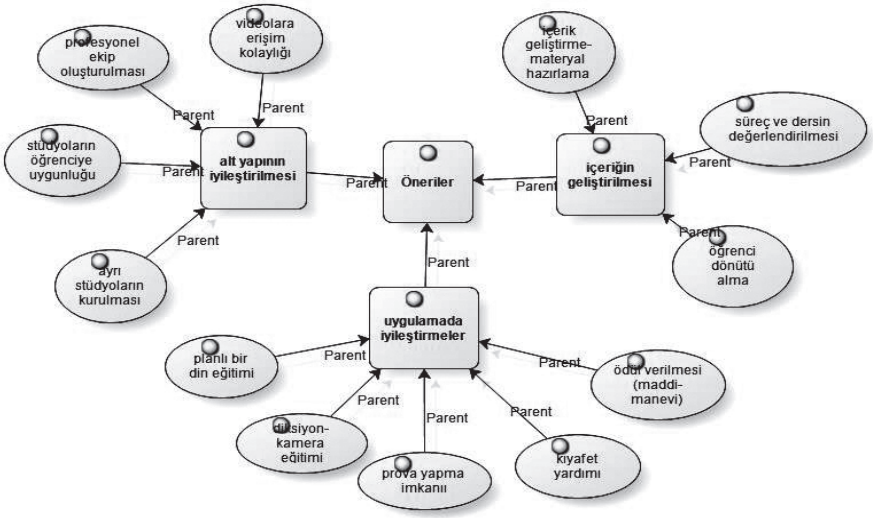

***Şekil 5**. Öneriler Temasına İlişkin Görüşlere Ait Örüntü Şeması*

Altyapının İyileştirilmesi: Bu bölümdeki önerilere göre ayrı bir stüdyonun oluşturulması ve bu stüdyoların ders ve öğrenciye uygun olarak yeniden tasarlanması gerekmektedir. Yine burada profesyonel bir ekip yer almalıdır (K1). K2, çekimlerin anaokulundan 12. sınıfa kadar TRT'nin gözetimi altında tek birim tarafından yapıldığı ve bunun genel müdürlükler bazında özelleştirebilir olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak "*O zaman çok daha farklı içerikler üretilir, bu şekilde olmaz. Şu anda baktığınız zaman hepsi standart. Bakın bir ekran, en fazla bir masa öğretmenin önünde, ilkokul birinci sınıftan başlıyor 12. sınıfa kadar hep aynı.*" demiştir. "*Kamera önünde sadece işte akıllı tahtanın etkileşimli tahtayla slayt açıp anlatmayla bundan kesinlikle vazgeçilmesi lazım*." diye belirten K3, orijinal stüdyoların yapılması ve bunun öğrencinin ilgisini çekebilecek şekilde olması gerektiğini ifade etmiştir. K1 ise dijital ortamda din öğretiminin geliştirilebilmesi için *"kesinlikle profesyonel olarak bir öğretmen grubunun oluşturulması"* gerektiğini belirtirken, K7 de "*Dijitalleşmede öyle hızlı değişimler yaşanıyor ki... Sadece bu alanda uzman içerik üreticilerinin olduğu birimler kurulmalı.*" demiştir. Altyapının iyileştirilmesine yönelik bir görüş de videolara erişim kolaylığının sağlanmasıdır. EBA'da "*Kendi videolarını bulabilmek için 15 dakika araştırma yapıyorum, oraya gir oraya gir oraya gir. Youtube'a bir giriyorum ..... yazıyorum on tane video, on saniyede karşıma çıkıyor yani erişim zor*." diyen K3, bunun "*çok büyük bir eksiklik*" olduğunu belirtmiştir.

İçeriğin Geliştirilmesi: Video hazırlıklarında katılımcıları en çok zorlayan alanlardan biri de materyal ve içerik eksikliğidir. Buna göre içerik geliştirme çalışmalarının gerekliliği en çok vurgulanan husus olmuştur (f=22). Katılımcılar bu konuda *"Dijitale yönelik üretim çok az... Bu çok büyük bir gereklilik*." (K2), "*İçerik olarak zenginleştirilebilir."* (K1), "*Farklı içeriklere kafa yormaya da fayda var."* (K3), "*Öğrencinin etkili olabileceği etkileşimli içerikler*" (K4), "*Ciddi anlamda bir içerik geliştirmeye ihtiyaç olduğunu bunu mutlaka eklememiz gerekiyor."* (K5), "*Özgün içerikler üretmek, mesela şimdi öyle bir içerik üretelim ki yapılmamış olsun.*" (K6) ve K7 "*Daha profesyonel içerikleri hazırlanmalı, dikkat çekici detaylarla içerikler zenginleştirilmeli, özellikle animasyon içerikli kısa, öz ama net içerikler hazırlanmalı.*" ifadelerini kullanmışlardır. Bu kategorideki önerilerden biri de içeriklerin öğrenci dönütü alacak şekilde üretilmesidir. Youtube benzeri soru-cevap, yorum bölümlerinin olması gerektiği (K2-K3-K4-K5) belirtilmiştir. Geri bildirim olmadığında ise süreci

ve dersin değerlendirilmesi yapılamadığı belirtilerek bu ikisinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Değerlendirmelerin "*illaki not olması gerekmiyor*" (K3), bunun "*öğrenciyi işin içine katılabilecek şekle dönüştürmek lazım*" (K3) gerektiği ifade edilmiştir. K5 ise dönüt olmadığında ve değerlendirme yapılmadığında *"yaptık oldu"* mantığıyla iş yapıldığı düşüncesinin hâkim olduğunu söylemiştir.

Uygulamada İyileştirmeler: Bu kategoride planlı bir din eğitiminin yapılması öneriler arasında yer almıştır. *"Hadi bir hafta içerisinde yapalım karar verelim şeklinde*." bir düşünceyle dijital ortamda din eğitimi yapılamayacağı belirtilmiştir (K1). Kısa sürede bitirilmesi gereken video çekimleri, prova yapma fırsatının olmamasına yönelik eleştiriler dile getirilmiştir. Görüşmelerdeki "*Prova imkânı verilmeliydi."* (K2), "*Bu ürünün kaliteli olması lazım bir yandan ama bir yandan da yeteri kadar süre yok farklı bir deneme çekimi yapamıyoruz*." (K3), "*Örnek çekimler yapılabilirdi."* (K4) ve "*Deniliyor ki iki ay içerisinde tüm çekimler bitsin dolayısıyla mesela bazı haftalar üç çekim bazı haftalar dört çekim yapabiliyorduk*." (K6) ifadeleri örneklerden bazılarıdır. Bu anlamda diksiyon ve kamera önünde yer alma eğitiminin verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Çünkü verilen eğitimlerin ya geç verildiği ya da yetersiz kaldığını ifade edilmiştir (K1-K2-K6).

Bu kategoride katılımcılar en çok ödül verilmesi (maddi-manevi) görüşünü belirtmişlerdir. Bu süreçte öğretmenlerin gönüllü bir şekilde görev yaptığı, ancak teşvik beklentisi de oluştuğu görülmektedir. Bu anlamda ek ders, çeşitli ödül belgeleri, ek hizmet puanı vb. teşviklerin verilmesi dile getirilmiştir. Çünkü öğretmenler salgın döneminde görev aldıklarını, her gün test yaptırmak durumunda kaldıklarını, kıyafet için harcama yaptıklarını, medya olumsuz durumlara konu olabildiklerini ve bu anlamda "*riskli bir iş*" yaptıklarını belirtmişlerdir (K1-K3-K4-K5-K6). Katılımcılar kamera önünde görev alanlara kıyafet yardımı yapılması veya sponsor bulunmasını öneri olarak sunmuşlardır. Kıyafete yönelik olarak "*maddi olarak bunun bir zorluk oluşturduğu"* (K1) ve *"Bütün Türkiye'ye insan sunuyorsunuz ama bunun kıyafet meselesini çözmemişsiniz."* (K6) ifadeleriyle eleştiri ve öneriyi bir arada belirtmişlerdir. Bu temaya ilişkin kodlara ait frekans bilgileri Tablo 5'te verilmiştir.

Kategori	Kod	Katılımcı Sayısı	Frekans
Altyapının İyileştirilmesi	Ayrı stüdyoların kurulması	3	4
	Profesyonel ekip oluşturulması	3	3
	Stüdyoların öğrenciye uygunluğu	2	3
	Videolara erişim kolaylığı	1	2
İçeriğin Geliştirilmesi	İçerik geliştirme-materyal hazırlama	7	22
	Öğrenci dönütü alma	4	7
	Süreç ve dersin değerlendirilmesi	2	3
Uygulamada İyileştirmeler	Diksiyon- kamera eğitimi	3	3
	Kıyafet yardımı	4	5
	Ödül verilmesi (maddi-manevi)	5	10
	Planlı bir din eğitimi	3	4
	Prova yapma imkânı	4	6

Tablo 5. *Öneriler Temasına Ait Görüşlerin Katılımcı Sayısı ve Frekansı*

Sonuç ve Öneriler

Pandemi süreci, eğitimin yegâne ve yoğunlukla yapıldığı yerin sınıf olmadığı ve birçok araç ile öğrenmenin gerçekleşebileceğini göstermiştir. Bunlardan biri de televizyondur. TRT EBA TV'nin kurulmasında öğrencilerin bilgisayar, tablet veya internet olanağının olmaması ve öğrencilerin eğitimden geri kalmasının uzun vadeli olumsuz sonuçlarının ortadan kaldırılması amacının etkili olduğu belirtilebilir. TRT EBA TV'nin salgın sürecinde eğitimde merkezi bir rol olarak değil, daha çok ikincil bir kaynak olarak fırsat eşitliğini sağlayıcı veya fırsat eşitsizliğinin derinleşmesini önleyici bir rol üstlendiği ve çok araçlı eğitim sürecinin bir parçası olarak düşünüldüğü belirtilebilir. Ancak TRT EBA TV'de öğrenci dönütünün olmaması, öğretme etkinliklerinin verimliliği ve değerlendirmesinin yapılamaması eksikliği ön plana çıkmaktadır. Öğrenmeyi ne düzeyde desteklediği, öğrencinin öğrenmenin sorumluluğunu üstlenmesine katkı sağlayıp sağlayamadığı da bilinmemektedir.

Özellikle din eğitiminde TRT EBA TV yayınlarının sadece örgün eğitimdekiler tarafından değil aynı zamanda daha geniş bir kitleye hitap ettiği ve izlenebildiği de görülmektedir. Bu bağlamda din eğitiminin, planlı bir şekilde yapılmamış olsa da, hedef kitle yönünden kapsamının

genişlediği söylenebilir. Bu durum televizyon aracılığıyla yapılan eğitim faaliyetlerinin eğitimi bireyselleştirmesinin yanında, eğitimi kitle eğitimi haline getirmektedir.

Görüşmelerde uzaktan eğitimin kaçınılmazlığı ve dijital ortamlarda din eğitiminin olması gerekliliği vurgulanmıştır. Eğitimsel televizyon yayınlarının geleneksel eğitim ortamından farklı bir ortam sunması, aynı anda birden çok kişinin izleyebilmesi, tekrar izlenebilirliği ile telafi imkânı sağlaması ve öğrenme kayıplarının azaltılması gibi yararları bulunmaktadır. Ancak uzaktan öğrenmenin etkililiği üzerine yapılan metaanaliz çalışmasına göre uzaktan eğitimin etkili olabilmesi için eğitim içeriği ve niteliği, teknolojik araçlara erişim, öğrenciler arası etkileşim, ders içeriği ve kazanımlarına göre farklı yaklaşımlar gerekmektedir.[27] Bu bağlamda görüşmelerde geribildirim ve öğrenci iletişimi eksikliği ile içerik zenginleştirme-geliştirme çalışmalarına ihtiyaç duyulması sıkça ifade edilmiştir.

Millî Eğitim Bakanı'nın açıklamaları incelendiğinde salgın süreci bitse dahi uzaktan eğitimin hibrit model üzerinden kalıcı olacağı, uzaktan eğitim konusunda hem teknik altyapı hem de deneyim olarak ilerleme kaydedildiği, okulların birçoğunun altyapısının buna uygun olduğu, süreçteki çalışmalarla eğitim-öğretim ortamlarının teknoloji ile bütünleşmede kaldıraç görevini üstlendiği belirtilmektedir.[28] Eğitimin hibrit model üzerinden tartışıldığı bu dönemde içeriğin geliştirilmesi ve uygulamada yapılacak iyileştirmelere yönelik katılımcıların belirttiği öneriler katkı sağlayabilir.

Kaynakça

Atal, Deniz. *Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişim.* Ankara Üniversitesi. https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=84552. Erişim: 13.03.2021.

Creswell, John W. - Vicki L. Plano Clark. *Karma Yöntem Araştırmaları Tasarımı ve Yürütülmesi.* 2. Baskı. Trc. Ed. Yüksel Dede - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.

Johnson, Burke – Christensen, Larry. *Eğitim Araştırmaları Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar.* Trc. Ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2014.

27 Şahin İpek v.dğr., *Covid-19 Sürecinde Eğitim Uzaktan Öğrenme, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, 5-6.

28 https://www.sabah.com.tr/yasam/2021/03/23/son-dakika-milli-egitim-bakani-ziya-selcuk-sabaha-konustu-uzaktan-egitim-kalici-olacak?paging=11.

Kırık, Ali Murat. "Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu". *Marmara İletişim Dergisi* 21 (2014): 73-94. Doi: 10.17829/midr.20142110299.

Millî Eğitim Bakanlığı. "Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün 19.03.2021 tarihli ve E-45123216-622.03-22711514 Sayılı Yazısı.

Millî Eğitim Bakanlığı. https://www.meb.gov.tr/uzaktan-egitim-surecinin-detaylari/haber/21990/tr. Erişim: 13 Mart 2021.

Özbay, Özkan. "Dünyada ve Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Güncel Durumu". *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi* 2/5 (Aralık 2015): 376-394.

Reimers, Fernando M. - Schleicher, Andreas. *Covid-19 Pandemisine Karşı Eğitimde Atılabilecek Adımlara Rehberlik Edecek bir Çerçeve*. OECD, 2020.

Şahin İpek, Derya - Çetinkaya Aydın, Gamze – Çelikdemir, Kübra –Demirci Celep, Nilgün –Sunar, Sabiha. "Covid-19 Sürecinde Eğitim Uzaktan Öğrenme, Sorunlar ve Çözüm Önerileri". TEDMEM Analiz Dizisi 7. Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları, 2020. https://tedmem.org/yayin/covid-19-surecinde-egitim-uzaktan-ogrenme-sorunlar-cozum-onerileri. Erişim: 10 Mart 2021.

Tekin, Meral. *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*. Ankara: Ankara Yayınları, 1996.

Türk Dil Kurumu. *Uzaktan Eğitim Maddesi.* https://sozluk.gov.tr/. Erişim: 13 Mart 2021.

Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.* 9. Genişletilmiş Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.

https://www.sabah.com.tr/yasam/2021/03/23/son-dakika-milli-egitim-bakani-ziya-selcuk-sabaha-konustu-uzaktan-egitim-kalici-olacak?paging=11. Erişim: 23 Mart 2021.

Özer, Mahmut. "Educational Policy Actions by the Ministry of National Education in the Times of COVID-19". *Kastamonu Education Journal* 28/3 (2020): 1124-1129. Doi: 10.24106/kefdergi.722280.

ANNE BABA TUTUMLARININ DİJİTAL BAĞIMLI ÇOCUKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Prof. Dr. Tuncay DİLCİ
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
(DİBAMDER) Dijital Bağımlılıkla Mücadele Derneği Genel Başkanı/tuncaydilci@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6901-5492

Kübra SANCAK
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Programlama ve Öğretimi ABD,
Yüksek Lisans Öğrencisi/kbrsnck@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4601-5940

Giriş

Dijital çağa girdiğimiz bu dönemde yeni gelişmelerin getirdiği birtakım sorunlarla da karşılaşabilmekteyiz. Teknolojide yaşanan bu değişim ve gelişim bireylerin yaşamında da önemli değişikliklere yol açabilme fırsatını beraberinde getirirken bir taraftan da çeşitli risk ve olumsuz sonuçlarla insanı baş başa bırakabilecek durumlara karşı da hazırlıklı olmalıyız. Dijital yetkinlik noktasında sıkıntı yaşamamız hâlinde dijital çağın kölesi olma durumuna gelebiliriz. Dijital çağın olumlu yönlerini insanlık lehine kullanabilmek, buna karşın tehlikelerine karşı hazırlıklı ve bilinçli olmak durumundayız.[1]

Yazılı, görsel ya da dijital medya, hangisi olursa olsun Dünya'da olup biten her şeyden bizi haberdar etmektedir. Lakin bunu gerçekleştirirken kendi amacına uygun yöntem ve teknikleri kullanarak, yine kendi

1 (Dilci, 2020).

amacına uygun bir şekilde işleyerek topluma sunmaktadır. Bu bağlamda, medya kendisini takip edenlerin algılarını yönlendirerek, ters yüz ederek amacına ulaşmaya çalışır ve reyting artışını garantilemeye çalışır. Medya amacını gerçekleştirmek için gençler, çocuklar, yetişkinler erkek ya da kadın cinsiyet figürlerini çeşitli kategorilerde irdeler ve buna bağlı olarak çalışmalarını hedef kitlenin zihinsel yapısını tasarlayacak şekilde gerçekleştirir.[2]

Bağımlılık: Bireylerin, kendilerinin ruhsal ve bedensel sağlığına ya da sosyal yaşamına zarar vermesine karşın, belirli bir eylemi yinelemeye yönelik önüne geçilemez bir istek duymaları halidir.[3]

Dijital Bağımlılık: Gündelik hayat faaliyetlerini aksatacak şekilde, dijital mecralarda insanların gerektiğinden fazla zaman geçirmesi ve bunu takıntılı bir davranış haline getirerek her türlü sosyal çevresini yok edecek şekilde kendisini çevreye karşı izole etmesi, yoksunluk hissine bağlı olarak dürtüsel kontrol becerilerinin zayıflaması, performans düşüklüğü ve benlik algısına ilişkin giderek zayıflayan davranım bozukluğudur.[4] Ele alınan dijital bağımlılık tanımlarına bakıldığında, genellikle davranış bozukluklarının ortaya çıkış sebebi olarak dijital nesnelerin kontrolsüz kullanımı gösterilmektedir.

Literatürdeki yapılan araştırmalara bakıldığında; Güney (2017), ''Dijital Bağımlılığın Dijital Kültüre Dönüşmesi: Netlessfobi'' adlı çalışmasında, Türkiye'de dijital bağımlılığın nereye gittiğini, nelere yol açtığının boyutlarını etkileşim kuramı bağlamında incelemiştir. Dijitalliğin ortaya çıkış süreci, sosyal medya, internet bağımlılığı, Netlessfobi kavramlarını detaylı bir şekilde açıklamış ve örnekler sunmuştur. İnternet kullanıcılarının, kullandıkları internetlerini kendilerine farkında olmadan yükledikleri bu yükleri, göz ardı etmeyip, psikolojik ve her açıdan önüne geçilmesi için neler yapılması gerektiğini aktarmaya çalışmıştır. Ancak Güney (2017) çalışmasında bağımlılığa neden olan değişkenlere değinmemiştir.

Ortaokul öğrencilerinin dijital oyun bağımlılık düzeyi ile öz denetim becerileri ve sosyal eğilimler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi ve dijital oyun bağımlılığı, öz denetim becerisi ve sosyal eğilimlerin demografik

---

2 (Dilci, 2020).

3 (wikipedia.org, 2020).

4 (Dilci, 2015).

özelliklere göre nasıl farklılaştığının ortaya konulması amaçlanmıştır.[5] Ancak bu araştırmada aile tutumlarımı değişkenine yer verilmemiş ve araştırma dijital bağımlılık yerine oyun bağımlılığı olarak sınırlandırmıştır.

Başka bir çalışmada, lise öğrencilerinin dijital bağımlılık düzeylerini belirlemek amaçlanmışlardır. Araştırmalarını cinsiyet, yaş ve sınıf düzeyi değişkenleri çerçevesinde incelemişlerdir. Ancak aile tutumları değişkenini ele almamışlardır.[6]

Başka bir çalışmada, çocukların dijital bağımlılık düzeylerini ebeveynlerin cinsiyeti, medeni durumu, eğitim düzeyi, çocukların yaş ve cinsiyetleri değişkenlerine göre ele almıştır. Ancak bu araştırmada aile tutumları değişkenini ele almamışlardır.[7]

Bazı çalışmalarda, gelişen teknolojinin bir sonucu olarak dijital bağımlılığın ortaya çıktığı savunulmaktadır. Dijital bağımlı birey, çevresiyle yüz yüze konuşmak yerine iletiyle konuşmayı, paylaşımlarına gelen beğeniler sayesinde moralini yükseltmeyi, aynı zamanda teknolojiyi hayatlarının temel belirleyicisi olarak konumlandırmıştır. Ancak bu çalışmada sosyo-ekonomik durum, ailenin eğitim durumu, aile tutumları gibi değişkenler ele alınmamıştır.[8]

Ortaöğretim öğrencilerinin dijital bağımlılık düzeylerini cinsiyet, sınıf düzeyi, ekonomik durum, anne eğitim durumu ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından incelenmiştir. Ancak araştırmada aile tutumları değişkeni ele alınmamıştır.[9] Ergenlerin aşırı dijital oyun oynama davranışını anne tutumu ve benlik kontrolünde incelendiği araştırmada sadece anne tutumu değişkeni 3 alt boyutta (Koruyucu, Demokratik ve Otoriter Anne Tutumları) ele alınmış ve araştırma dijital oyun oynama bağımlılığıyla sınırlandırılmıştır.[10]

Bütün bu yukarıda ifadelendirilen çalışmaların ötesinde dijital bağımlılığa neden olan bazı faktörlerin olduğu literatüre yansımıştır. İnsanlar farklı nedenlerle dijital bağımlı olabilmektedir. Çoğu zaman depresyon,

---

5 (Aksel, 2018).

6 (Eryılmaz ve Çukurluöz, 2018).

7 (Arslan, Dilci ve Ersoy, 2019),

8 (Yengin, 2019).

9 (Arslan, 2019).

10 (Orman ve Arıcak, 2019).

anksiyete, stres ya da yalnızlık gibi hoş olmayan durumlarla başa çıkamayarak kaçış yolu olarak internete sığınmaktadırlar. Bazı kişilerin sosyal ilişkilerini iyi yürütememesi, insanlarla iyi iletişimde bulunamaması internet bağımlısı olmasına davetiye çıkarmaktadır. Çünkü kişi kendini daha mutlu hissetmek için, sosyal mecralarda arkadaşlıklar kurarak, iletişimi dijital nesnelerle sağlayabilmektedir. Birçok ruhsal sebepten dolayı, dijital bağımlı olunabilir. İnternet bağımlısı olan bir bireyin, zamanla benlik saygısı düşecektir ve kendini daha güvensiz, güçsüz hissedecektir. Söz konusu bireyler bu durumu insanlardan kaçmak için bir bahane sayarak, Dijital Dünya'ya daha bir sıkı sarılmaktadır.

Söz konusu bağımlılığın yaygınlaşmasının nedenlerini biraz daha açacak olursak:[11]

- Popüler kültürün insan yaşamına dönük dayatmaları,
- Kültürel yozlaşma,
- Hayat şartlarının giderek ağırlaşması,
- Milyonlar içerisinde yalnız yaşama duygusu,
- Yaşama dair adanmışlık duygusunda zayıflama,
- Teknolojinin hızla gelişmesi,
- Bilinçli birey olamama,
- Bar, kafe gibi eğlence mekânlarının giderek fazlalaşması,
- Ailelerin çocuklarını yeterince tanımaması,
- Gençlerin aileleriyle yaşadığı kuşak çatışması,
- Ailelerin çocuklarına uyguladığı baskıcı tutum,
- Köyden kente göç,
- Gençlerdeki bilgi ve yüz yüze sağlıklı paylaşım eksiklikleri,
- Terör örgütlerinin faaliyetleri,
- İllegal oluşumlar vb.

İşte bu çalışmada yukarıda sıralanan bu olası faktörleri sınırlandırmak, aile boyutunu daha sistemli ele almak adına aile tutumları önem teşkil etmektedir.

Medya içerik sunumu olarak bilinçli ve bilinçsiz şekilde yaşama yön verirken bir nevi rol model olabilmektedir. Medya okuryazarlığı noktasında toplumsal öğretiler yetersizdir. Bunlara aşağıdaki öğretiler örnek verilebilir:

---

11 (Dilci, 2015).

- Sosyal medyanın bir takım paylaşım aracı olarak kabul edilmesi ve bu kabul edilişin bir taassup kültürüne dönüşmesi.

- İçerik düzenlemeye ilişkin sınırlayıcı ve düzenleyici kurallar çerçevesinde RTÜK ve yönetsel erkin sosyal medya kullanımına dönük bilinçli yönlendirme yapamaması.

Başta çocuklar ve tüm kullanıcılar medyaya pasif katılım sağladığı için, edilgen bir konuma gelen kullanıcılar medya içeriklerinin takipçisi olabilmektedir. İşte bu noktada, medyanın tek taraflı olarak çocukları etkilemesi yeni bir takipçi ve hedef kitle oluşturmaktadır. Geçmişte medyada dikkat edilen değer yargıları günümüz şartlarında aşınmıştır. Medyayı kontrol eden mekanizmalarda da büyük değişimler olmuştur. Toplum günden güne değişime aşina olurken dün olumsuz olarak algılanan içerik, bugün toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından alışılmış bir hâle gelmiştir. Bunu şöyle örneklendirebiliriz; geleneksel yaşamda yer alan şiddet, saldırganlık vb. uygulamaların eşiği daha yukarılarda kabul edilebilir noktaya gelmiştir. Medya zaman içerisinde kullanmış olduğu toplumsal şiddet ve saldırganlığa karşı her geçen gün kabul edilebilirlik çıtasını yükselterek, sistematik bir duyarsızlaştırmayı toplumsal bir değişim hâline getirmiştir. Medya içeriklerinin normalde yetişkinler tarafından izlenilmesi gereken boyutu, çocuklar tarafından izlenerek, çocuklarda ayrı bir şiddet kültürünü artırarak, acımasız dünya sendromu gibi edilgen çocuklar üzerinde olumsuz bir algıya dönüşmüştür. Diğer taraftan, amaçlandırılmış ve güdümlü davranış değişikliği oluşturulurken subliminal içerikli hipnotik tekniklerin kullanılması, tüm bunlara ilave olarak, düzenlenen içeriklerin nöropsikolojik sağlık açısından zararlı paylaşımlara fırsat verecek düzeyde olması da çocukları olumsuz etkilemektedir.[12]

Tutum; yaşantı ve deneyimler sonucu oluşan, ilgili olduğu nesne ve durumlara karşı bireyin davranışları üzerinde yönlendirici veya dinamik bir etkiye sahip ruhsal ve sinirsel yönden hazır olma durumudur. Anne baba tutumlarının çocuğun kişilik gelişimi üzerinde oldukça büyük rol oynadığı hemen hemen tüm ruh sağlığı uzmanlarının birleştiği bir konudur. Ana-babanın tutumu, gelişmekte olan çocuğa örnek model oluşturarak çocuğun benzer tutumları sergilemesine neden olur. Ana-babaların çocuklarına yönelttikleri tutumun sağlıklı olması, büyük ölçüde

12 (Dilci, 2020).

onların kendi içlerinde barışık, kararlı, dengeli, huzurlu ve birbirlerine karşı sevgi ve saygılı olmalarına bağlıdır.[13]

İlgili literatür incelendiğinde, anne-baba tutumları; baskıcı ve otoriter, aşırı hoşgörülü, kararsız ve dengesiz, aşırı koruyucu, hoşgörülü ve güven verici, tutarsız, reddedici, mükemmeliyetçi ve ayrımcılık yapan olarak 9 ayrı kategoride ele alınmaktadır:

• Baskıcı ve Otoriter Anne-Baba Tutumu:

Aile katı, kuralcı ve disiplinlidir. Anne, baba veya her ikisinin de otoriter tutumu karşısında, çocuk nazik, dürüst, disiplinli, yardımsever ve dikkatli olmasına rağmen, ürkek, çekingen, kendine güveni olmayan veya çok zayıf, başkalarının etkisi altında kalabilen, duyarlı, korkak, kendi başına iş yapma yeteneği gelişmemiş bir yapıya sahip olabilirler.

• Aşırı Hoşgörülü Anne-Baba Tutumu:

Bu tip ailelerde çocuk tek hükmedendir. Aile tüm hayatını çocuğun istek ve arzusuna göre belirler. Aile çocuğa aşırı sevgi gösterirler. Bütün tutumları dengesiz ve çocuk merkezlidir. Bu tip ailelerde çocuk ne derse o olur. Böyle ailelerde yetişen çocuklar; bencil, sevgi arsızı, kural tanımayan, doyumsuz kişilik yapılarına sahip olabilmektedirler. Bu çocuklar ev hayatı ve sosyal hayatta geçimsiz, sosyal yönleri zayıf ve benmerkezci bir yapıya sahip bir görünüm çizerler.

• Kararsız ve Dengesiz Anne-Baba Tutumu:

Bu tip aileler genellikle anne ve babanın iyi anlaşamadığı ve her iki tarafın da baskın karaktere sahip olduğu ailelerdir. Anne / babanın çocukla ilgili bir konuda ak dediğine, diğeri kara diyebilmekte çocuk hangisine bakacağına, hangisine uyacağına karar verememekte çoğunlukla kararsız kalarak herhangi bir tepki vermemeyi tercih etmektedir. Bu tip ailelerde yetişen çocuklar genellikle kararsız, her türlü etkilenmeye açık, tutarsız, çabuk karar değiştirebilen çocuklardır. Aynı zamanda duygusal açıdan sakat bir yapıya sahip olmaları da mümkündür.

• Aşırı Koruyucu Anne-Baba Tutumu:

Çocuğun her zaman, her an kontrol altında tutulduğu, aşırı ilgi ve alaka gösterildiği, zarar gelebilir endişesi ile gündüzleri bile sokağa çıkması bile istenmediği veya kısıtlandığı aile tipidir. Bu tip ailelerde yetişen çocuklar,

13 (Anonim, 2020).

aileye aşırı bağımlı, özgüveni olmayan, duygusal açıdan zayıf, sıkıştırıldığında başkalarına suç atabilecek yapıda olabilmektedirler. Bu bağımlılık hali genelde ömür boyu sürmekte ve ailesinden gördüğü şeyleri eşinden de beklemektedirler.

• Hoşgörülü ve Güven Verici Anne-Baba Tutumu:

İdeal aile tipine uygun bir yapıdır. Bu tip ailede temel kural ve kısıtlamalar haricinde çocuklar özgür bir şekilde, fakat sorumluluklarının bilincinde olarak yetişirler. Birey olmanın ayırtına varan çocukların özgüvenleri tam, sosyal ilişkiler kuvvetli ve geleceğin ideal yetişkin adaylarıdır.

• Tutarsız Anne-Baba Tutumu:

Bu tip ailede genelde kurallar yok anlık çözümler, anlık kavgalar ve anlık mutluluklar vardır. Çocuk için konulan kuralların bazen çok katı bir şekilde uygulandığı, bazen de hiç yokmuş gibi davranıldığı tutumlar; çocukta güvensizlik, kurallara karşı kayıtsızlık, çözümün parçası olmayı reddetme, kararsız ve kişiliksiz karakter yapısı meydana gelebilmektedir.

• Reddedici Anne-Baba Tutumu:

Çocuğun sağlık hizmetlerini aksatarak çocuğun aslında istenmediğini hissettirmek ve çocuğa karşı düşmanca tutumlar beslemek olarak tarif edilebilir. Bu tip ailelerde yetişen çocuklarda kendisinden daha zayıf olanı ezme, tüm çevresine karşı nefret besleme, kimseye güvenememe, çevresindekilere düşmanca tutum sergileme düşüncelerine sahip olabilirler.

• Mükemmeliyetçi Anne-Baba Tutumu:

Bu tip aileler genellikle kendilerinin yapamadıklarını, yaşayamadıklarını çocuklarından bekleyen, biraz egosu yüksek ailelerdir. Genellikle benmerkezci bireylerin oluşturduğu bu ailelerin çocuklarında; yaptığı işi beğenmeme, yetersiz olduğu duygusu, devamlı olarak başkalarını mutlu etmeye çalışma duyguları görülebilir.

• Ayrımcılık Yapan Anne-Baba Tutumu:

Anne, babanın veya her ikisinin de ayrımcılık yapmadıklarını söylemelerine rağmen çocukları arasında ayrımcılık yapmaları, sevdikleri çocuklarını, diğerlerinden ayırarak kayırmaları sonucu kayırılan ve dışlanan çocuklarda duygusal kırıklıklar oluşur. Birbirlerine düşman olurlar. Bu çocuklarda sosyopati gelişebilir.

1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada çocukları dijital bağımlı olan ailelerin tutumlarının, dijital yaşam kültüründe çocuklar üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Bu kapsamda başta aşağıda bulunan problem cümlesi olmak üzere, bu sorular katılımcıların görüşleri doğrultusunda yorumlanmıştır.

2. Araştırmanın Önemi

Aile tutumları en geniş anlamıyla ebeveynlerin çocuklarına karşı sergilediği davranışlar bütünü olarak adlandırılabilir. Aile tutumları 9'a ayrılmaktadır. Bunlar; baskıcı ve otoriter, aşırı hoşgörülü, kararsız ve dengesiz, aşırı koruyucu, hoşgörülü ve güven verici, tutarsız, reddedici, mükemmeliyetçi ve ayrımcılık yapan anne-baba tutumlarıdır. Aile tutumlarının ayrıntılı olarak bu kadar alt boyuta ayrılma sebebi çocuk üzerinde sahip olduğu büyük etkiden kaynaklanmaktadır. Aile tutumları, bir çocuğun hem fiziksel hem de psikolojik gelişiminde en önemli etkenlerden birisi olarak görülmektedir. Çocuk üzerinde bu kadar etkisi olan bu tutumların, çocukların tutum ve davranışları üzerinde de etkisi büyük olacaktır. Küçük yaşta çocuğun rol model olarak gördüğü anne-babasının ona karşı takınmış olduğu tutum, çocuğun inşa edeceği kişiliğin de temelini oluşturmaktadır. Modern hayatın bize sunduğu ve çocukların doğrudan içinde bulunduğu dijital yaşam kültüründe, çocukların tutum ve davranışları üzerinde aile tutumunun etkisi kaçınılmazdır. Hangi aile tutumunun, çocuğun davranışlarını ne yönde etkilediği tespit etmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır.

3. Problem Durumu

Aile tutumlarının, dijital yaşam kültüründe çocuklar üzerinde anlamlı bir etkisi var mıdır?

Bu kapsamda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1) Dijital yaşam kültürü ile çocuğun ailesiyle birlikte yaşama durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

2) Dijital yaşam kültürü ile ailenin eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

3) Dijital yaşam kültürü ile ailenin sosyoekonomik düzeyi arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

4) Ebeveynlerin günlük ortalama dijital cihaz kullanım süreleri, çocukların dijital cihaz kullanma sürelerinin yordayıcısı mıdır?

5) Ailenin dijital yaşam kültürü üzerine görüşleri ile çocuklardaki dijital yaşam kültürü üzerine görüşler arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

4. Yöntem

Bu araştırma aile tutumlarının dijital yaşam kültürü içerisinde çocuklar üzerindeki etkisinin; çocuğun ailesiyle birlikte yaşama durumu, ailenin sosyoekonomik durumu, ailenin eğitim durumu, ebeveynlerin dijital yaşam kültürü ile ilgili düşünceleri ve ortalama dijital cihaz kullanım süreleri değişkenleriyle birlikte incelemeyi hedefleyen tarama modelinde bir çalışmadır. Bu bağlamda çalışma nitel bir özellik arz etmektedir. Nitel durum çalışmalarında belirli bir duruma yönelik sonuçların ortaya konulması amaçlanmaktadır. Ayrıca nitel durum çalışmasının temel özelliği belli bir ya da birkaç durumu derinlemesine araştırmaktadır. Duruma ilişkin etkenlerin (birey, ortam, olay, süreç vb.) araştırılan durumu nasıl etkilediği ve araştırılan durumdan nasıl etkilendiğine yönelik derinlemesine araştırmayı kapsamaktadır.[14] Durum çalışmalarında sonuçların birbirini doğrulaması amacıyla kapsamlı ve sonuçlarının benzer durumlara ilişkin örnekler ve deneyimler oluşturması beklenmektedir.[15] Çalışmanın deseni de olgu bilim biçiminde düzenlenmiştir. Bireylerin bir olguya ilişkin yaşantılarını ve bu yaşantılara yüklediği anlamları ortaya çıkarma, olgu bilim araştırma desenin amacıdır. Bir olguya ilişkin yaşanmışlıkları ve anlamları gün yüzüne çıkartmak olgu bilim araştırmalarıyla yapılmaktadır. Olgu bilim araştırmaları bir olguyu daha iyi anlamımızı sağlayacak örnekler ve açıklamalar içeren bilgiler elde etmemizi sağlamaktadır. Bu nedenle araştırma amaç itibariyle bir durum tespit çalışmasıdır. Tarama modelleri geçmişte ve bugün var olan bir durumun mevcut hali ile betimlenmesi ve açıklanmasına dayanmaktadır.[16]

4.1. Araştırmanın Çalışma Grubu

Çalışmada nitel veriler için evren örnekleme uygulamasına gidilmemiştir. Bunun yerine nitel veriler için çalışma grubu tercih edilmiştir. Bu

---

14 (Yıldırım ve Şimşek, 2005).

15 (Kaya, 2008).

16 (Balcı, 1995; Karasar, 2005, Akt; Karadaş, 2020).

kapsamda; 2020-2021 bahar dönemi itibariyle daha önceden *Dijitanaliz Tekniği* ile tespit edilen dijital bağımlı çocukların aileleri ile iletişim kurulmuştur (N= 698). Bu ailelere e-posta aracılığı ile ulaşılmıştır.

Dijitanaliz Tekniği, dijital bağımlılık ve dijital temas boyutlarının/ sürelerinin ölçüldüğü bir teknik olmakla beraber, bireysel ve kurumsal raporları yapay zekâ temelli algo-ritmik bir sistemle neden, sonuç ve çözüm önerileri bileşeninde sonuç verirken; diğer yandan da beş faktöriyel boyut (yoksunluk, dürtüsellik, performans, benlik algısı, sosyal izolasyon) üzerinden bireye özgü akademik ve davranışsal sorunlara dönük veriler sağlamaktadır. Söz konusu çalışmadaki veriler için DİLCİ, 2019 tarafından hazırlanan ve *Dijitanaliz* olarak bilinen (Universal Journal of Educational Research 7(1): 32-39, 2019 tarihinde, DOI: 10.13189/ujer.2019.070105 numaralı http://www.hrpub.org adresinde geçerlilik ve güvenirlik çalışması tescillenerek yayınlanmış) nicel karakterli bir ölçek kullanılmaktadır. İlgili ölçek *Ek 1*'de yer almaktadır.

4.2. Verilerin Toplanması

Araştırmanın çalışma grubunu oluşturan ailelerin görüşlerini almak üzere 5 sorudan oluşan yarı-yapılandırılmış bilgi formu kullanılmıştır. Bu doğrultuda daha önceden araştırma portföyünde arşivlenen mail adreslerinden ailelere ulaşılmıştır. Bu ailelerden 698'i çalışmamıza dönüt sağlamışlardır.

Görüşmeler tüm dünyayı etkisi altına alan ''Covid-19'' nedeniyle yüz yüze değil, *Google Formlar* üzerinden gerçekleştirilmiştir.

4.3. Verilerin Analizi

Nitel araştırma yöntemi veri toplama tekniği olan görüşmeler ile elde edilen verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. *Bulgular ve Yorum* kısmında yer alacak içerik analizi öncesinde ebeveynler ile yapılan görüşmelerindeki nitel verilerden yararlanılmıştır.

Analiz işlemi başında tüm veriler okunarak ve incelenerek bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Analizin sağlıklı olabilmesi için veriler birkaç kez gözden geçirilmiş ve gerekli yerlerde düzenlemeler yapılmıştır. *Bulgular ve Yorum* kısmında önceden yapılan analizler okuyucunun anlayabileceği bir dille açıklanmıştır.

5. Bulgular ve Yorumlar

Bu başlık altında aile tutumlarının dijital yaşam kültüründe çocuklar üzerindeki etkisine ilişkin görüşlere yer verilmiştir.

5.1. "Dijital yaşam kültürü ile çocuğun ailesiyle birlikte yaşama durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?" Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Çocuğun anne-babası ile birlikte yaşama durumu ile çocuğun dijital bağımlı olması arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı bu alt problemde incelenmiştir.

Aile ile birlikte yaşama durumu 3 başlık altında ele alınmıştır. Bunlar; anne ve baba ile birlikte, anne ile birlikte, baba ile birliktedir. Temaya ilişkin frekanslar Şekil 1'de gösterilmektedir.

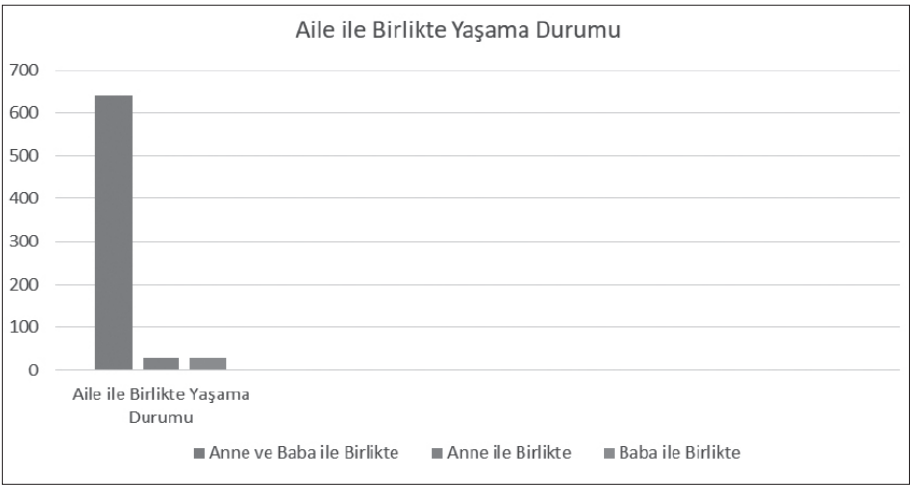

Şekil 1: *Çocuğun Ailesiyle Birlikte Yaşama Durumu*

Şekil 1'de görüldüğü üzere bağımlı çocukların çok büyük bir kısmı "anne ve baba ile birlikte" (f=642) birlikte yaşamaktadır. Diğer iki kategori ise eşit frekanstadır.

Görüşme yapılan ailelerin çocuklarının dijital bağımlı olduğu göz önüne alındığında, dijital bağımlı çocukların %91,97'lik kısmının anne ve babasıyla birlikte yaşadığı görülmektedir.

5.2. "Dijital yaşam kültürü ile ailenin eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?" Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Çocuğun ebeveynlerinin eğitim durumu ile çocuğun dijital bağımlı olması arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı bu alt problemde incelenmiştir.

Ailenin eğitim durumu 4 başlık altında ele alınmıştır. Bunlar; ilkokul, lise, üniversite, yüksek lisans ve üzeridir. Temaya ilişkin frekanslar Şekil 2'de gösterilmiştir.

***Şekil 2**: Ailelerin Eğitim Seviyesi*

Dijitanaliz Tekniği'ne katılım göstererek, ölçeği cevaplandıran katılımcı ailelerin elde edilen verilerine bakılarak; ebeveynlerin eğitim seviyesi yükseldikçe çocuklardaki dijital bağımlılık oranının düştüğü tespit edilmiştir. Bu oranlar sırası ile aşağıdaki gibidir:

- Bağımlı çocukların ebeveynlerinin %52'lik kısmı lise (f=362) mezunudur.
- İlkokul mezunu ebeveynler %24'lük kısım (f=168) 'dir.
- Üniversite mezunu ebeveynler %16'lık kısım (f=112) 'dır.
- Yüksek lisans ve üstü %8'lik kısım (f=56) bulunmaktadır.

5.3. "Dijital yaşam kültürü ile ailenin sosyoekonomik düzeyi arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?" Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Ailenin sosyoekonomik durum ile çocuğun dijital bağımlı olması arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı bu alt problemde incelenmiştir.

Ailenin sosyoekonomik durumu 4 başlık altında ele alınmıştır. Temaya ilişkin frekanslar Şekil 3'de gösterilmiştir.

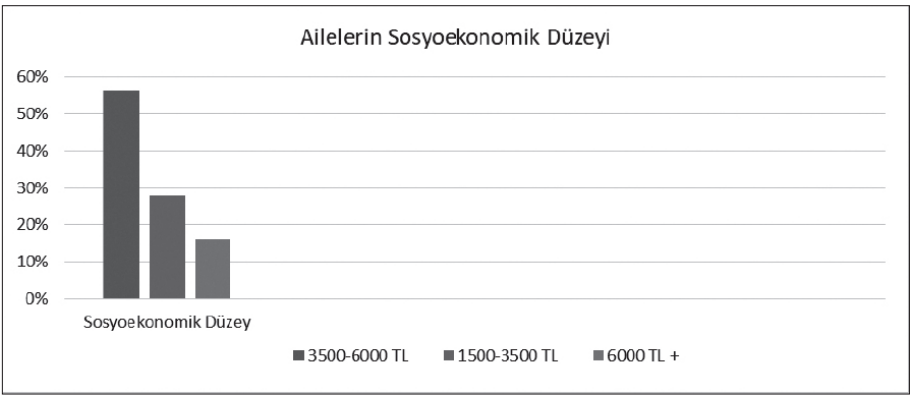

Şekil 3: *Ailelerin Sosyoekonomik Düzeyi*

Bağımlı çocukların ailelerin nispeten iyi denilebilecek sosyoekonomik düzeye sahip oldukları görülmektedir.

- Bağımlı çocukların ailesinin %56'sı 3500-6000 TL aralığında (f=392) gelire sahiptir.
- Ailelerden 1500-3500 TL aralığında gelire sahip olanlar %28 ile (f=194)'dır.
- Ailelerden 6000 TL ve üzeri gelire sahip olanlar %16 ile (f=112)'dır.
- 0-1500 TL aralığında (f=0) ise kimse bulunmamaktadır.

5.4. "Ebeveynlerin günlük ortalama dijital cihaz kullanım süreleri, çocukların dijital cihaz kullanma sürelerinin yordayıcısı mıdır?" Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Ebeveynlerin günlük ortalama dijital cihaz kullanım süreleri ile çocuğun dijital bağımlı olması arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı bu alt problemde incelenmiştir.

Ebeveynlerin günlük ortalama cihaz kullanım süreleri 4 başlık altında ele alınmıştır. Temaya ilişkin frekanslar Şekil 4'te gösterilmiştir.

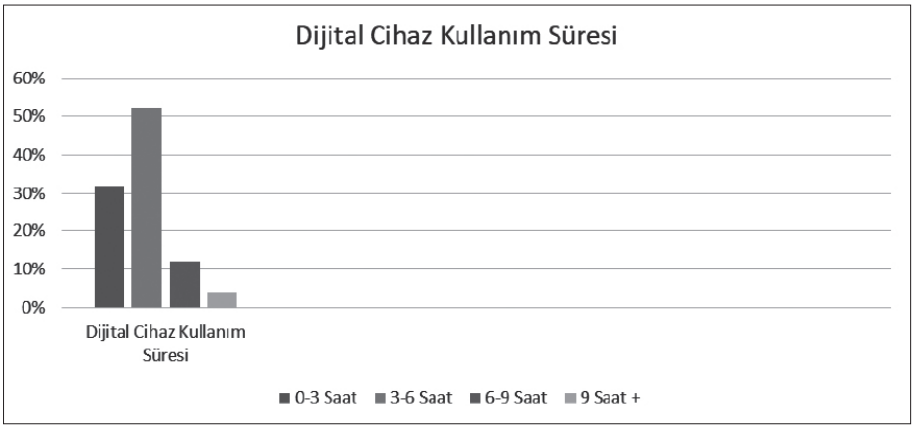

Şekil 4: *Ebeveynlerin Günlük Ortalama Dijital Cihaz Kullanım Süreleri*

Şekil 4'te görüldüğü üzere bağımlı çocukların ebeveynleri çoğunlukla günde 3-6 saat arasında (f=362) dijital cihaz kullanmaktadır. Onu takip eden 0-3 saat (f=224) günlük kullanımdır. 0-3 saat ortalama kullanımın normal karşılandığı göz önüne alınırsa bağımlı çocukların ebeveynleri de bağımlılık riski altındadır.

Ebeveynlerin %68'i günlük ortalama 3 saat üzerinde dijital cihaz kullanmaktadır. Bu veriler Bandura'nın sosyal öğrenme kuramını da desteklemektedir; çocuklar ebeveynlerini model alırlar ve onlar gibi davranırlar.

5.5. "Ailenin dijital yaşam kültürü üzerine görüşleri ile çocuklardaki dijital yaşam kültürü üzerine görüşleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?" Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Ebeveynlerin dijital yaşam kültürü üzerine görüşleri ile çocuğun dijital bağımlı olması arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı bu alt problemde incelenmiştir.

Ebeveynlerin Aile Tutumları Forumu'na verdikleri cevaplar doğrultusunda dijital yaşam kültürü üzerine görüşleri elde edilmiştir. Her bir cevap belirli bir tutumla ilişkilendirilmiş olup, tutumlar 9 başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklara ilişkin yüzdeler Tablo 1'de gösterilmektedir (Tabloda ilgili sorulardan 50 ailenin yüzde kaçının o tutuma ilişkin cevaplar verdiği gösterilmiştir. Bir kişi birden fazla tutum sergileyebilmektedir).

Tema	Kategoriler	Yüzde
Ailelerin Tutumları	Baskıcı ve otoriter tutum	37,33
	Aşırı hoşgörülü tutum	8
	Kararsız ve dengesiz tutum	4
	Aşırı koruyucu tutum	64
	Hoşgörülü ve güven verici tutum	38
	Tutarsız tutum	12
	Reddedici tutum	4
	Mükemmeliyetçi tutum	8
	Ayrımcılık yapan tutum	8

***Tablo 1**. Ailelerin Tutumları*

Tablo 1'deki yüzdelik dilimler incelendiğinde çocuğu dijital bağımlı olan bireylerin ebeveynlerinin %64'lük kısmının (f=447) aşırı koruyucu tutum sergilediği görülmektedir. Ebeveynlerin %38'inin (f=272) hoşgörülü ve güven verici, %37,33'ünün (f=258) ise baskıcı ve otoriter tutum sergilediği görülmektedir. Tutarsız tutum sergileyen ebeveynler %12 iken; %8'lik oranlar ile aşırı hoşgörülü tutum, mükemmeliyetçi tutum ve ayrımcılık yapan ebeveynler karşımıza çıkmaktadır.

Elde edilen verilerden yola çıkarak, ebeveynlerinin çocuklarına karşı sergiledikleri aşırı koruyucu, hoşgörülü ve otoriter tutumlar karşısında çocuklar daha fazla dijital nesnelerle temas halinde bulunmakta ve bağımlılık riski artmaktadır.

Aile tutumlarına ilişkin verilere genel olarak bakıldığında; ailelerin günlük dijital nesne kullanım oranıyla bağımlılık arasında yüksek düzeyde ilişki olduğu 698 aile %52'lik oran ile (f=363) bulgularda yer almaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada aile tutumlarının dijital yaşam kültüründe çocuklar üzerindeki etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Araştırma, belirli değişkenler belirlenerek yürütülmüştür. Elde edilen verilen incelendiğinde bağımlı çocukların büyük çoğunluğunun anne ve babası ile birlikte kaldığı tespit edilmiştir.

Bulgularda ailelerin eğitim durumu değerlendirildiğinde bağımlı çocukların ebeveynlerinin daha çok ilkokul ve lise mezunu olduğu görülmüştür. Ebeveynlerin eğitim durumu arttıkça, çocukların bağımlılık oranının azaldığı söylenebilmektedir.

Ailelerin sosyoekonomik durumları incelendiğinde büyük bir kısmının aylık gelirinin 3500-6000 Türk Lirası aralığında olduğu görülmektedir. Yani sosyoekonomik durumu iyi olan ailelerin çocuklarında bağımlılık daha fazla görülmektedir. Bu durumun dijital cihaz alım gücüyle doğrudan ilişkisi bulunmaktadır.

Ebeveynlerin günlük ortalama dijital cihaz kullanım sürelerine bakıldığında %68'inin 3 saatten fazla dijital cihaz kullandığı tespit edilmiştir. 0-3 saat arası kullanımın normal kabul edildiği düşünülürse, ebeveyni dijital cihazla daha fazla temasta bulunan çocukların kendisinin de dijital bağımlı olma ihtimali oldukça yüksektir.

Ebeveynlerin, Aile Tutumları Formu'na verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde en fazla aşırı koruyucu tutum sergileyen ailelerin çocuklarda dijital bağımlılık görülmektedir. Bu tutumu ise aşırı hoşgörülü ve güven verici tutum ile baskıcı ve otoriter tutum takip etmektedir.

Her ne kadar ulaşılan sonuçlarda Türkiye'deki tüm ebeveynlerin görüşleri alınamasa da daha fazla denekle yapılacak bölgesel ve ulusal bir araştırmada da benzer sonuçlar elde edilmesi büyük olasılıktır.

Sonuç olarak çocukların içinde bulunduğumuz çağın vazgeçilmezi olan dijital yaşam kültürü içerisindeki tutumlarında; ebeveynlerin benimsedikleri tutumlar, eğitim durumları, günlük ortalama dijital cihaz kullanım süreleri, ailenin sosyoekonomik durumu ve çocuğun ailesiyle birlikte kalma durumları etkili olmaktadır.

Kaynakça

"Aile Nedir?". Erişim 6 Mart 2020. http://www.sorularlaaile.com/aile-nedir

Akdağ, İhsan. "Dijital Bağımlılık Nedir?". Erişim 6 Mart 2020. https://www.doktortakvimi.com/blog/dijitalhttps://www.doktortakvimi.com/blog/dijital-bagimlilik-nedirbagimlilik-nedir

Aksel, Neslihan. *Ortaokul öğrencilerinin dijital oyun bağımlılığı ile öz denetim ve sosyal eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi.* Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

"Anne Baba Tutumları". Erişim 6 Mart 2020. https://www.fenomenpsikoloji.com/anne-baba-tutumlari-nelerdir

"Anne Baba Tutumları". Erişim 6 Mart 2020. http://ilkgelisim.com/annebabatutumlari

Arıcak, Tolga ve Orman, Kübra. "Aşırı Dijital Oyun Oynama Davranışında Anne Tutumu ve Benlik Kontrolünün Etkisi". *Cpyrus Turkish Journal of Psychiatry & Psychology,* 1:71-84, 2019.

Arslan, Aysel. "Ortaöğretim Öğrencilerinin Dijital Bağımlılık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi: Sivas İli Örneği". *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi (GEBD), 5,* 2:63-80, 2019.

Arslan, Aysel. "Bağımlılık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Belirlenmesi". *Tarih Okulu Dergisi,* 38:122-142, 2019.

Ayaz, Bayram. *Sanal Bağımlılık*. İstanbul: İdeal Akademi, 2018.

"Bağımlılık Nedir". Erişim 25 Kasım 2020. www.wikipedia.org/bağimlilik

Büyüköztürk, Ş., Çakmak Kılıç, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri.* Ankara: Pegem Yayıncılık, 2014.

Çetinkaya, Semra. *Algılanan Anne Baba Tutumlarının Ergenlerde Akıllı Telefon Bağımlılığı ile İlişkisinin İncelenmesi.* İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çukurlu, Ömer ve Eryılmaz, Sezen. "Lise Öğrencilerinin Dijital Bağımlılıklarının İncelenmesi: Ankara İli, Çankaya İlçesi Örneği". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S:67, s.889-912, 2018.

Dilci, Tuncay, Arslan, Aysel ve Ersoy, Mustafa. "0-12 Yaş Aralığındaki Çocukların Dijital Bağımlılık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Belirlenmesi (Sivas İli Örneklemi)". *Tarih Okulu,* 5, 2:63-80, 2019.

Dilci, Tuncay. "Dijitanaliz". Erişim 11 Nisan 2020. https://dijitanaliz.com/amac-ve-tanitim/

Dilci, Tuncay. *Dijital Diyet Zamanı*. Kayseri: Geçit Yayınları, 2015.

Dilci, Tuncay. "A study on validity and reliability of digital addiction scale for 19 years or older". *Universal Journal of Educational Research* 38:122-142, 2019.

Dilci, Tuncay. *Dijit@lim.* Ankara: Son Çağ Yayıncılık, 2020.

Güney, Büşra. "Dijital Bağımlılığın Dijital Kültüre Dönüşmesi: Netlessfobi". *Yeni Medya Elektronik Dergi, 1,* S:2, 2017.

Karadaş, Tolga. *KYK'da Kalan Kız Öğrencilerin Dijital Yaşam Durumunun İncelenmesi.* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi.* Ankara: Nobel Yayınları, 1995.

"Lori Lewis Media". Erişim 8 Eylül 2020. https://lorilewismedia.com/

"T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme". Erişim 8 Eylül 2020. https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html

Yengin, Deniz. *Yeni Medya ve Dokunmatik Toplum.* İstanbul: Derin Yayınları, 2014.

Yıldırım, Ali ve Şimşek Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi.* Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006.

Ek1: Dijitanaliz Tekniği – Dijital Bağımlılık Ölçeği

Okulunuz:		Kaçıncı Sınıfsınız?	Cinsiyetiniz:
Babanızın Eğitim Durumu:		☐ İlkokul ☐ Lise ☐ Üniversite	
Yaşınız:		Kaç kardeşiniz Var?	

DİJİTAL BAĞIMLILIK ÖLÇEĞİ					
Aşağıdaki her bir maddeyi okuyun bu madde sizin için her zaman doğruysa "Kesinlikle Katılıyorum", genelde doğru ise "Katılıyorum", emin değilse "Kararsızım", genelde doğru değilse "Katılmıyorum", hiçbir zaman doğru değilse "Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde işaretleyiniz.	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
1. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet kullandıktan sonra kendimi kötü hissederim					
2. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet başındayken kendimi çok mutlu hissederim					
3. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet nedeniyle yemeği pek önemsemem					
4. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet nedeniyle bir sonraki günü uyku halinde, gergin ve verimsiz geçiriyorum					
5. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internete bağlanacağım anı sabırsızlıkla beklerim					
6. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet için bazı kazanımlardan sıklıkla ödün veririm					
7. Bilgisayar başına bir iki dakikalık bir iş için oturup saatler sonra bilgisayar başından kalkıyorum					
8. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet başında bu kadar çok zaman geçirmekten hem suçluluk duyuyor hem de çok büyük haz duyuyorum					
9. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internetten uzak kaldığımda huzursuzluk duyuyor ve yoksunluk belirtileri gösteriyorum					
10. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet ile temas gün içerisinde yoğundur,					
11. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internete işim bitse dahi kendimi "Biraz daha bakayım" derken buluyorum					
12. Bilgisayar, cep telefonu, TV internet yanımda olmadığında onunla yapacağım işlemleri düşünürüm					

DİJİTAL BAĞIMLILIK ÖLÇEĞİ					
Aşağıdaki her bir maddeyi okuyun bu madde sizin için her zaman doğruysa "Kesinlikle Katılıyorum", genelde doğru ise "Katılıyorum", emin değilse "Kararsızım", genelde doğru değilse "Katılmıyorum", hiçbir zaman doğru değilse "Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde işaretleyiniz.	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
13. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet kullanamadığımda huysuz ve sinirli hissederim					
14. Zaman geçtikçe Bilgisayar, cep telefonu, TV, internetİ daha sık kontrol etme gereği hissediyorum					
15. Bilgisayar, cep telefonu, TV, interneti planladığımdan daha uzun süre kullanırım					
16. Bilgisayar, cep telefonu, TV, interneti kullandıktan hemen sonra tekrar kontrol etme gereği hissederim					
17. Bilgisayar, cep telefonu, TV, interneti kullanmazken, daha önce kullandığımda yaptığım işlemleri düşünürüm					
18. Bilgisayar, cep telefonu, TV'ye geçtiğimde hemen internet bağlantısını kontrol ederim					
19. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internete fazla girmediğimi iddia ederek yalan söylerim					
20. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet başındayken aşırı yemek yerim					
21. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet başındayken gereğinden az yemek yerim					
22. Günlük hayattaki dışkılama aktivitelerini Bilgisayar, cep telefonu, TV yüzünden aksatıyorum					
23. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet başında her zamanki zamanı geçirdiğim halde eskisi gibi keyif almıyorum, daha fazlasını istiyorum					
24. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internetle ilgili saplantılı düşüncelerim var					
25. Bilgisayar, cep telefonu, TV'de sürekli tuşlara basma hareketi yaparım					
26. Bilgisayarda, cep telefonunda, TV'de, internette olmamdan dolayı eleştirilirim					
27. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet kullanırken planladığım işleri unuturum					

DİJİTAL BAĞIMLILIK ÖLÇEĞİ					
Aşağıdaki her bir maddeyi okuyun bu madde sizin için her zaman doğruysa "Kesinlikle Katılıyorum", genelde doğru ise "Katılıyorum", emin değilse "Kararsızım", genelde doğru değilse "Katılmıyorum", hiçbir zaman doğru değilse "Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde işaretleyiniz.	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
28. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet kullanmamı engelleyen işler bana sıkıcı gelir					
29.Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet nedeniyle yapmam gereken işlerime geç kalıyorum					
30. Yorgunluk, halsizlik, uykusuzluk ve stresli olma, durumum var					
31. Sıkıntılı anlarımda Bilgisayar, cep telefonu, TV, internetle ilgilenmek beni rahatlatır					
32. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet beni sorunlardan ve olumsuz düşüncelerden uzaklaştırır					
33. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet olmadan hayat boş gelir					
34. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet nedeniyle ailemle ya da arkadaşlarımla iletişimim kötüdür					
35. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet nedeniyle sosyal hayattan uzaklaşma, yalnız kalma isteği ve arkadaşlarımla olan ilişkilerde zayıflama oluyor					
36.Bilgisayar, cep telefonu, TV, interneti aşırı kullanmam çevredekileri ihmal etmeme yol açar					
37. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internet kullanmam her şeyden daha cazip gelir					
38. Bilgisayar, cep telefonu, TV, internete bağımlı olduğumu düşünüyorum					
39. Aile ya da arkadaşlarla vakit geçirmek yerine bilgisayarda, cep telefonunda, TV'de, internette vakit geçirmeyi tercih ederim					
40. Bilgisayara, cep telefonuna, TV'ye internete dalarak, dış dünya ile bağlantılarımı kopartırım					

DİJİTALLEŞME: YAPISALLAŞMIŞ YAPAY YAŞAM VE GELECEK TASAVVURU

Dr. Veysel Karani ALTUN
Milli Eğitim Bakanlığı/v_altun44@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-4128-5394

Giriş

İnsanoğlu yeryüzüne geldiği günden beri hem değişme hem de değiştirme özelliklerine sahip olarak hayatını sürdürmektedir. Bu özellikler, insana çevreye uyum sağlama ve çevreden etkilenme sürecini de beraberinde getirmektedir.

Son yıllarda bilim ve teknolojinin insan hayatının merkezi konumunda olması geleceği şekillendirmede büyük rol üstlenmektedir. İnsan hayatını büyük oranda şekillendiren önemli etkenlerden biri olarak bilim ve teknolojinin, varlık âlemi içinde müstesna bir yere sahip olan ve kendini dönüştüren bir varlık olarak insanın "ben"i üzerindeki etkisi daha da belirgin bir hal almaktadır. Bu teknolojik ilerlemelerin, aynı zamanda insan hayatı üzerinde bazı sorunlara da yol açtığı bilinmektedir. Bu anlamda yapay zekâ bağlamında özellikle gen teknolojisindeki hızlı ilerlemenin canlı yaşam ve insanlar için ne büyük sakıncaları beraberinde getireceği merak konusu olmaya başlamıştır.

Bilim ve teknolojideki gelişmelerin zirve noktası konumundaki yapay zekânın insanlığın geleceğine dair farklı seçenekler sunduğunu ifade etmek gerekir. Bu seçenekler, ileri teknoloji aracılığıyla zihnin sınırlarını zorlayan, hatta onu aşan ve teknoloji aracılığıyla insan aklını kontrol

altına alan gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır.[1] Bilim ve teknolojik ilerlemelere bağlı olarak yaşanan gelişmeler insanlığın geleceğinin tasavvurunda yapay zekânın yerinin ne olduğu konusunu gündeme getirmektedir.

Yapay zekâ, önceden planlanan program çerçevesinde tanımlanan görevleri yerine getirmek için insan zekâsını taklit eden ve topladıkları bilgilere göre istenilen şekilde hareket eden sistemler veya makineler anlamına gelmektedir. Yapay zekâ aynı zamanda güçlendirilmiş veri analizi yeteneği sayesinde insanlığın hayatını kolaylaştırma süreci ile ilgili bir teknolojidir.[2]

Günümüzde yapay zekâ yaşamın içinde çok yönlü olarak kendini göstermektedir. İnsanların sorunlarını daha hızlı bir şekilde anlamak ve cevap geliştirmek için artık işbaşında olan yapay zekâ, insan hayatını günden güne daha çok etkilemekte ve nerdeyse insan hayatının büyük bölümünü kontrol altında tutabilmektedir. Yapay zekânın toplumsal hayatta bireylere kendini en çok hissettireceği alanlardan biri de iletişim alanı olacak gibi görünmektedir. Hayatımızda var olan çağrı merkezleri, başvuru hizmetleri, giriş çıkış kontrol üniteleri şimdiden yapay zekânın kontrol ettiği alanlar arasındadır.

Yapay zekâ, her ne kadar insanlığa katkı sunmak için ve insanoğlunun yaşamının bir parçası haline gelecek şekilde yaşam standardını yükseltmek için tasarlanmış olsa da gelinen noktada hedeflenen yerden uzak bir dizi endişeyi de beraberinde getirmektedir. Yapay zekânın yapabilecekleri fark edildikçe bu endişe giderek daha da artmaktadır.[3]

Yapay zekânın yaygınlaşmasıyla insan hayatını olumlu ve olumsuz etkileyeceği düşünülen hususlar zaman zaman akademik alanda tartışma zemini bulmaktadır. Örneğin, yapay zekânın yapabileceklerinin tasarlananın da ötesine geçmesi ve günümüzde insanlığın kontrolünde hareket ederken daha sonra insan denetiminden kurtulup kurtulamayacağı veya insanları kontrol edip edemeyeceği belirsizliğini korumaktadır.[4] Bu sebepten kaynaklı yapay zekânın ekonomi, güvenlik, hukuk, ahlak,

---

1 Aysel Demir, "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-Hümanizm", *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi* 9/31 (2018), 95.

2 Süleyman Dönmez, "Felsefi Bağlamda Yapay Zekâ ve 2025 Sendromu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/2 (ts.), 749.

3 Dönmez, "Felsefi Bağlamda Yapay Zekâ ve 2025 Sendromu", 750.

4 Yuval N. Harari, *21. Yüzyıl İçin 21 Ders*, çev. Selin Sıral (İstanbul: Kolektif Kitap, 2018), 37.

din, eğitim gibi insan hayatını ne yönde şekillendireceğinin bilinmemesi konuyu tartışmaya açık bırakmaktadır.

Yapay zekâ, öğretilmiş ve öğrenen makinelerden ibaret olduğu için onlardan insan gibi değişken tepki vermeleri beklenmez. İnsan, zaman ve mekâna göre birbirinden değişik duygusal tepkiler verirken yapay zekâ, programlandığı şekilde hareket etmektedir. Bu da insan yaşamının belli bir güç tarafından kontrol altına alınabileceği endişesine sebebiyet vermektedir.

Türkiye'de yapay zekânın ne götürüp ne getireceği ile ilgili meselenin yeterince tartışılmadığı ve konu ile ilgili çalışmaların yetersiz olduğu bilinmektedir. Oysa ABD, Çin, Rusya gibi devletler hem yapay zekâ teknolojisine büyük yatırımlar yapmakta hem de bütün yönleriyle yapay zekâ konusu değişik mahfillerde araştırılıp incelenmektedir.[5] Ülkemizin bu konuda tamamen duyarsız olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuda yapılıp edilenlerin de genelde bireysel ve ticari girişimlerle sınırlı olduğu görülmektedir. Oysa meselenin gelecekte insanlığı nasıl etkileyeceğinin ve dünyayı nasıl şekillendireceğinin şimdiden düşünülmesi önem arz etmektedir. Giderek doğallıktan uzaklaşan, teknolojiye ve sanal âlemde var olmayı yaşamak olarak gören insan yaşamının gelecekte hayatı nasıl etkileyeceği üzerinde düşünmek gerekmektedir.

Çalışmamız, yapay yaşamın tarihi arkaplanını ve geleceğin şekillenmesindeki etkisini irdelemek üzere kurgulanmıştır. Özellikle inanç sistemlerinin insan hayatındaki rolünden yola çıkarak giderek yapaylaşan insanın geleceğini şekillendirmesinde etkili olan faktörlerin ve insanın gerçeklikten uzaklaşmasının ne anlam ifade ettiği üzerinde durulmaktadır. Nitel bir araştırma olan çalışmamızda, yöntem olarak içerik analizi, metot olarak ise kavram analizi kullanılmıştır.

İnsanoğlunun yıllarca çeşitli yollar deneyerek insan aklını ve zekâsını araştırdığı, onları taklit etmeye veya modellemeye çalıştığı söylenebilir. Bu alanda yapılan çalışmalar ileri noktalara taşındığı için literatüre birçok terim ve konu kazandırılmıştır. Bu terimlerden biri de yapay zekâdır.

Zekâ, belirli bir konuda çalışılarak, öğretilerek, eğitilerek, edinilen bilgi ve birikimlerle, deneyimlere dayalı geliştirilebilir. İlk kez karşılaşılan ya da ani olarak gelişen bir olaya uyum sağlayabilme, anlama, öğrenme, analiz etme zekâ ile gerçekleştirilebilmektedir. Zekânın yazılım veya

5 Dönmez, "Felsefi Bağlamda Yapay Zekâ ve 2025 Sendromu", 757.

tümleşik yollarla taklit edilebilmesi ise yapay zekâ olarak adlandırılmaktadır.[6]

İlk olarak bilgisayar veya robotların düşünebilmesi ve hissedebilmesi gibi kavramlarla birlikte ortaya çıkan yapay zekâ kavramı, insan beynini taklit etme çabasını temsil etmekten öteye geçememiştir. Yapay zekâ ile ulaşılmak istenen hedef, makinelerin insanlar gibi düşünmesi ve yorum yapmasıdır. Bu yönde pek çok çalışma yapılmakla birlikte istenilen hedefe tam olarak ulaşılamasa da bu yolda kayda değer mesafenin alındı görülmektedir.

Gelinen noktada bazı araştırmacılar yapay zekânın insan zekâsına eşit, hatta ondan üstün olma potansiyeline sahip olduğuna inanırken, bazıları da böyle bir gelişmenin imkânsız olduğunu ifade etmektedir.[7] Bu çalışmada ise, bu iddiaların uzağında yapay zekânın tarihi arka planını irdelemek ve insanlığın geleceğini şekillendirmesindeki etkisinden söz edilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi, yapay zekâ ile birlikte giderek insan hayatına hâkim olan yapay yaşamın dini inançları etkileme biçimini ortaya çıkarmak olarak belirlenmiştir. Gelecekte yapay zekâ ile makineleşen insan yaşamının ne gibi olası sonuçlar doğuracağı tartışılmaktadır.

1. Yapay Zekâ ve Tarihi Arka Plan

Zekâ gibi soyut bir kavramın önüne yapay kelimesi eklendiğinde kavramın daha da karmaşık ve soyut hale geldiği söylenebilir. Bundan daha da önemlisi, kavramın uyandırdığı merakın gün geçtikçe artması ve yapay zekâyı farklı disiplinlerin sahiplenmesidir.[8] Yapay zekâ daha çok Batı kaynaklı teknolojik ilerlemelerin ürünü olduğu için konu ile ilgili Türkçe bilimsel çalışmalara ulaşmak zorlaşmakla birlikte yapay zekânın tanım denemelerinde bulunulmuştur.

Bilinçaltı, ruh, akıl gibi soyut kavramlardan müteşekkil bir kavram olan zekânın evrensel bir tanımı yapılamadığı gibi buna paralel olarak yapay zekânın tanımlanması da güç görünmektedir. Bunun için daha fazla teknolojik ilerlemeye ihtiyaç duyulduğu açıktır. Hâlihazırda yapay zekâ ile çalışan robotların verdiği tepkinin henüz bir insanın verdiği tepki

---

6 İbrahim Yaşar Kazu - Oğuzhan Özdemir, "Öğrencilerin Bireysel Özelliklerinin Yapay Zeka İle Belirlenmesi (Bulanık Mantık Örneği)", *Akademik Bilişim*, (2009), 461.

7 Mahmud Davudî, "İnsan Zekâsı ve Yapay Zekânın Oluşması Üzerine Bir İnceleme", *İslami Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (1993), 9.

8 Harun Pirim, "Yapay zeka", *Journal of Yaşar University* 1/1 (2006), 81.

kadar olmadığı bilinmektedir. Bununla birlikte yapay zekâ, bilim terimleri sözlüğünde, bilgisayar mühendisliği, sinirbilim, felsefe, ruhbilim, robot bilimi ve dilbilim gibi birçok alanı içine alan algı, akıl yürütme, düşünme, kavrama, sezgi ve tasarlama gibi insan zekâsına özgü davranışlar sergileyen bilgisayar yazılımı, robot tasarımı gibi konuları inceleyen bilimsel alan ve bu biçimde ortaya çıkan ürün şeklinde tarif edilmektedir.[9]

Yapay zekâ meselesinin insanlık için ehemmiyetini vurgulamak için tarihin üç önemli olaya ev sahipliği yaptığı söylenmektedir. Bunlardan birincisi, kâinatın oluşumu, ikincisi yaşamın başlangıcı, üçüncüsü ise yapay zekânın ortaya çıkışıdır.[10] Yapay zekânın, yapay yaşamın çekirdeğini oluşturan önemli bir kaynak teşkil ettiğini burada ifade etmek gerekmektedir. Dolayısıyla tarihin önemli olaylarını sıralarken yapay yaşamı son sırada zikretmek gerekir.

Yapay zekânın ortaya çıkışına zemin hazırlayan tarihsel dönemler ele alındığında, ilk olarak binlerce yıl öncesinde rüzgâr Tanrısı zannedilen Daedelusun "yapay insan" teşebbüsünün[11] ve Antik Yunan'daki Pygmalion[12] efsanesinin insanların bedenlerini kendisi dışındaki maddelere teslim etmesinin yapay zekâya ilham kaynağı olduğu ifade edilmektedir. Bunlarla birlikte Yahudi ve Hristiyan kültüründe gelecek senaryoları apokaliptizm olarak isimlendirilmektedir. Apokaliptizm, özellikle Yahudilik tarihinde, dünyanın sonuna ilişkin konuların üzerinde durularak, kıyamete kadar olacak olayların dile getirildiği süreci ifade eder ve nihayetinde tarihin bitiminde Tanrı yeni bedenlerle yeni bir dünya yaratacak ve insanlığı diriltecektir.[13] Apokaliptik yapay zekâ savunucuları ise geleceğin garanti altına alınması için ilahi güce güvenmezler, yeni dünyaya aşkın bir garanti olarak tekâmül etmek ister.[14]

Teknolojik gelişmelerin toplumsal değişimleri de beraberinde getirdiği bilinmektedir. Avcı toplumundan tarım toplumuna, daha sonra sanayi

---

9 *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*, "Yapay Zeka" (İstanbul: Tüba Yay., 2011).

10 Pirim, "Yapay zeka", 82.

11 Pirim, "Yapay zeka", 83.

12 Pygmalion efsanesi, kendi yaptığı heykele aşık olan ve büyük sevgiyle heykeli canlandıran Kıbrıslı bir heykeltıraşın yaşadığı anektoddan ibarettir. Yaptığı heykele Galateia adını veren bu heykeltıraşın efsanesi Yunan mitolojisinde sıklıkla adı geçen bir efsanedir. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), "Pygmalion", 423.

13 Hasan Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 149.

14 Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", 152.

toplumundan bilgi toplumuna uzanan tarihi serüven insanlığın hayatında büyük değişim ve dönüşümlerin yaşanmasını sağlamıştır. İnsan hayatında sınırsız değişime neden olan yapay zekâ ise ilk nüvelerini sanayi toplumunda bulmuştur.

17. yüzyılda başlayan makine devrimi olarak da adlandırılan sanayi devrimi ile birlikte aletlerin insan hayatında belirgin rol alması sonucu insanoğlu gereksinimlerini kendisi dışında alternatifler arayarak karşılamaya başlamıştır. Makinelerin insan hayatına girdiği bu dönem aynı zamanda toplum hayatının da topyekûn değişmesini zaruri kılmıştır.[15]

20. yüzyılın başından itibaren elektrik enerjisinin üretimde yer alması ise insanlık tarihinde yeni bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Elektriğin keşfiyle başlayan bu yeni süreç bilgi toplumunun da temellerini oluşturmuştur. Özellikle daha sonraki süreçte kitle iletişim araçlarının çoğalması ile birlikte ve bilgisayarın insan hayatına girmesi sonucu veri madenciliğine dayalı bilgi toplumunun zemini oluşmuştur.[16]

21. yüzyıl ile birlikte ise bilginin hayatın tüm sektöründe veri analizine gerek duyması sonucu robotik teknolojiler ve yapay zekâ insan hayatını biçimlendirmeye başlamıştır.[17]

İnsanlık hayatı yukarıda da belirtildiği gibi tarım toplumu, sanayi toplumu ve bilgi toplumu olarak sınıflandırıldığında bugün gelinen nokta ayrı bir sınıflamayı gerekli görmektedir. Özellikle insan davranışlarını yöneten ve yönlendiren akıllı aygıtların yapay zekâ sistemlerini kullanması son olarak süper akıllı toplum adı altında yeni bir toplumun doğuşunu haber vermektedir. Bu toplumun insan hayatında sarsıcı sonuçlar doğurması muhtemeldir.[18] Yapay zekânın tarihsel arka planında çeşitli medeniyetlerin zemin hazırladığı felsefi düşünceye bu şekilde yer verdikten sonra denilebilir ki, tarihi süreç içinde insanoğlu kendi zekâsının yansıması olacak şekilde teknolojik girişimde bulunmuş, bu konuda ilerlemeler sağlamıştır. Son zamanlarda ise hem teknolojik hem de teorik gelişmeler ışığında bazı araştırmacılar yeniden genel amaçlı zeki sistemlerin geliştirilmesini sağlamak amacı ile çalışmalar başlatmışlardır. Artık gelişen bilgisayar teknolojisinden, yapay zekâ tekniklerinden istifade

---

15 Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi*, çev. Taylan Doğan - Şirin Özgün (İstanbul: BGST Yay., 2012), 87.

16 Recep Koçak, "Beşinci Sanayi Devrimi Toplum 5.0 Ve Yapay Zeka Kültürü", *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (ts.), 5.

17 Nebi Özdemir, *Medya Kültür ve Edebiyat* (Ankara: Grafiker Yay., 2012), 211.

18 Atsushi Deguchi, *From Smart City to Society 5.0* (Singapore: Springer, 2020), 121.

ederek daha genel amaçlı sistemlerin oluşturulması imkânı araştırılmaktadır. Bu çalışmaların çoğu özel amaçlı sistemlerden genel amaçlı sistemlere geçiş noktasında her iki türün de özelliklerini göstermekte olup genel olarak şu aşamada laboratuvar çalışmaları halindedir.[19]

Doğanın matematiksel bir modelleme olabileceği fikrinin ilk tohumları ilkçağlarda atılırken özellikle 1950'li yıllardan sonra ise insanoğlunun bu kez kendi beyninin matematiksel modellemesini yapacağı yapay zekânın gelişmeye başladığı söylenebilir.

Araştırmacıların bazı programlar yazmayı başararak robotlara zekâ kazandırmanın yolunu açmayı başarmalarından sonra 1956 yılında Darmouth'ta yapılan bir konferans ile bu gelişmelere "yapay zekâ" adı verilmiş ve yeni bir bilimin doğmasına yol açmışlardır. Gelinen noktada zeki makineler olarak da adlandırılan yapay zekâ ürünü teknolojilerden temel beklenti, insan zekâsının karakteristik özelliklerini bilgisayara kazandıran algoritmalar geliştirmek ve problemlere insan gibi zeki davranışlar sergileyerek çözümler üretebilen sistemler oluşturmaktır. Zaman zaman bu beklentinin de ötesine geçilerek insanoğluna hükmeden sistemler geliştirme hayallerinin kurulduğu mecrada da yapay zekâ adı sık sık duyulur olmuştur.[20]

Yapay zekâ ile makinelerin neler yapabildiklerine gelince onların yorum yapma, problem çözme, ilişki kurma, karar verme, yapay sinir ağları sayesinde öğrenebilme, genetik algoritmalar vasıtasıyla karmaşık problemlere çözüm üretebilme, bulanık önerme mantığı ile kelimeleri anlayarak işlem yapabilme, hareket etme, merdivenleri çıkabilme, odaklanabilme, önceliklendirebilme gibi becerilere sahip olduklarını görmek mümkündür.

Yakın gelecekte yapay zekâ ile makinelerin birbiriyle konuşabilmeleri, aynı amaca yönelebilmeleri, yardımlaşarak birbirlerine destek üretebilmeleri, birden fazla işi tek başına yapabilmeleri, işletmelerde sanal yöneticiler olarak hizmet verebilmeleri, kişiselleştirilmiş eğitim-öğretim sistemleri oluşturabilmeleri mümkün görünmektedir.[21] Bu becerilerin bazılarını şimdiden görebilmekteyiz.

---

19 Abdullah Doğan, *Yapay Zeka* (İstanbul: Kariyer Yay., 2002), 117.

20 Ercan Öztemel, "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*, ed. Muzaffer Şeker vd. (Ankara: Berk Grup Matbaacılık, 2020), 779.

21 Öztemel, "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", 781.

Gelinen noktada var olan insan yerine iş yapan makinelerden insan yerine düşünen ve bilen makinelere evrilme söz konusudur. Yapay zekâ yardımıyla iş yapmakla yetinmeyen makinelerin yapma düşüncesini ve bilgisini de üzerine almaya başladığı görülmüştür. Bu süreçte akla gelen bir soru da şudur ki, iş yapma bilgisi ile hareket eden makineler insanlar tarafından izlenirken meselenin duygu boyutunda nasıl bir gelişme olacaktır? Yani insan düşünme ve yapma dışında duygularını, hislerini ve heyecanını da yapay zekâ ile devredebilecek midir? En önemlisi de insanın insanla eğitilmesi artık tarihe karışacak mı sorusudur. Bu sorular, yapay zekâ-insan ilişkisinin ne olacağı konusunda merak uyandırmaktadır.

2. Yapay Zekâ-İnsan İlişkisi

Tarım toplumundan bilgi toplumuna doğru insanlığın hayat serüveninde varlıklarla olan ilişki biçimi sürekli değişiklik göstermiştir. Bugüne kadar insanların kendisi ve diğer varlıklarla ilişkisinde belirleyici otorite akıldır. Ne var ki yaşamın yapay zekâ ile yapaylaşmasında makinelere devredilen yaşamda akıl, bilinç, şuur gibi özellikler devre dışı kalmaktadır. Bu durumda eğitim ile makinelere devredilen yaşam arasında nasıl bir ilişki kurulacağı hususu oldukça düşündürücüdür.

Yapay yaşamın getirdiği "kurgusal insan" ile yaşamın yeni bir boyut kazanması beklenirken "kurgu" dünyasında eğitimin varlığı sorgulanan hususların başında gelmektedir.

Yapay zekâ ve insan ilişkisinde meseleyi insanlığın hayrına olacağını düşünenlerin bakış açılarına göre yapay zekâ uygulamalarıyla ve gelişimiyle insanlığa büyük fayda sağlayacaktır. Meseleyi sağlık boyutuyla düşünenler yapay zekânın sağlık hizmetlerinde kolaylaştırıcı rol üstlenmesinden yola çıkarak yapay zekânın insanlık için bir gereklilik olacağını dile getirmektedir. Şehir hayatında ve iletişimdeki etkisinden söz edenler yapay zekânın insanlığın geleceği için vazgeçilmez bir alan olacağını ifade etmektedir.[22]

Özellikle sanayi devriminden sonra insanın iş yaşamında kolaylaştırıcı rol alan makinelerin yerini, bilen ve düşünen makinelere bırakması toplumun dijitalleşmesinde önemli dönüm noktası olarak görülürken artık yapay zekâ ile kurgulanan makinelerin konuşan, dinleyen, tartışan makinelere dönüşerek dijitalleşme evresini bambaşka bir boyuta taşıdığını dile getiren düşünürler de bulunmaktadır. Her ne kadar yapay zekâ ile donatılan robotlar insan telkini ile hareket etse de robotların insani

22 Öztemel, "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", 84.

özellikler ile hareket etmesi yani konuşması, bilmesi, adeta bilinçli bir makine olması yaşamın merkezinde var olan insanın konumunu da sorgular hale getirebilmektedir. Akla gelen en önemli soru ise yapay zekâ ile dünya daha erdemli mi olacak, yoksa daha kötü bir gelecek mi bizi bekliyor sorusudur. İnsan yaşamının ve eğitiminin insan dışı makinelerle nereye evrileceği merak edilmektedir.

Yapay zekâ ile birlikte robotlara yüklenen insansı özellikler sayesinde yaşamın çekilmez bir hal alacağını ifade edenler daha çok bilgiyi yapay zekâ yoluyla makineye işleyenlerin de insan olduğu gerçeğini dile getirmektedir.[23] Yapay zekâ ile yapılan makinelerin insan hayatında yer almasında endişe duyanlar, herhangi bir tehdit veya tehlike karşısında insanlığın nasıl tepki vereceğinin bilinmediğini de vurgulamaktadır.

İnsan, bilinç sayesinde duyarlılığı ve hisleriyle ahlaksal sonucu olan seçimler yaparken yapay zekâ kavramında bu mümkün görünmemektedir. İnsanın eğitim ile olan ilişkisi bilinçli bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. Yapay zekânın yaygınlık bulduğu yaşamda eğitim meselesinin de bu anlamda olumlu ve olumsuz yönden etkileneceği vurgulanmaktadır. Çünkü yapay zekâ insan aklının yerini tamamen alamasa da insan yaşamına üçüncü bir boyut kazandıracak, bu nedenle yaşam tarzımız değişikliklere uğrayacaktır.

İnsanın makineyle ve robotik teknoloji ile ilişkisi iş ile sınırlı kalmamakta duygusal alana da kaymaktadır. İnsanın yapay zekâ ile bir ilişkisi de evlilik kurumunda ortaya çıkmaktadır ki bunun ilk örnekleri ABD ve Japonya'da görülmüştür. 2018 yılı verilerine göre 3700 robotla evlilik gerçekleşmiştir. Bu tür evliliğin yıllar içinde katlanarak arttığı bilinmektedir.[24] Bu ilişki boyutu insanoğlunun artık yapay zekâ ürünü makinelere farklı baktığını göstermektedir ki burada inanç ve kültür olgusu devreye girmektedir. İnsan robot ilişkisinin evlilik ile kendisini göstermesi gelecekte hem bu tür evliliğin ne tür bir zemine oturacağı hem de dijital vatandaşlık döneminin başlayıp başlamayacağı sorularını akla getirmektedir.

Hayatımıza hızla giren ve hayatımızda daha çok yer alacak olan yapay zekânın toplumsal sonuçlarının olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte ele alınması gerekmektedir. Özellikle son zamanlarda bireylerin giderek

---

23 Steven Pinker, *Zihin Nasıl Çalışır* (İstanbul: Alfa Yay., 2017), 83; Harari, *21. Yüzyıl İçin 21 Ders*, 232.

24 Koçak, "Beşinci Sanayi Devrimi Toplum 5.0 Ve Yapay Zeka Kültürü", 5.

sanal bir hayatta neredeyse tüm zamanını geçirmesi davranışlarının ahlaki sorumluluğu ile ilgili bir takım sorgulamaları beraberinde getirmektedir.[25]

İnsanlığın doğal yaşamında genel olarak insan-insan ilişkisi, insan-varlık ilişkisi ve insan-Allah ilişkisinin hâkim olduğu ifade edilmektedir. İnsanları diğer varlıklardan ayıran özellik, hem akıllı hem de ahlaksal bir varlık olmasıdır. İnsanın ahlaksal yönü eğitimin konusudur. O halde yapay zekânın dini yaşamla olan ilgisini irdelemek önem arz etmektedir.

3. Ekonomik, Psikolojik, Siyasi ve Hukuki Açıdan Yapay Zekâ

Yapay zekânın bugün gelinen noktada ekonomik, siyasi, psikolojik ve hukuki açıdan incelenmesi gerekmektedir. Bu açılardan konuyu irdelemek yapay zekânın insan hayatına olan ilişkisini farklı açılardan irdelemek anlamına gelir.

Dijitalleşmenin ekonomiyi çeşitli düeylerde etkilediği bilinmektedir. Yapay zekâ ile birlikte maliyeti azaltma ve verimliliği arttırma kolay bir hal almaktadır. Özellikle istihdam konusunda iki görüş öne çıkmaktadır ki bunlardan ilki dijitalleşmenin işsizliğe yol açağı düşüncesidir. Buna karşın ekonomide yeni teknolojilerin kullanımı beraberinde yeni ürünler, sektörler ve istihdam alanları oluşturacağı tezi de savunulmaktadır.[26] Bunun yanında internet teknolojisinde yapay zekânın kullanımı ile ülkeler arası sınırlar anlamını yitirdiği için birbirinden çok uzakta olan piyasalar ticari işlemlerini yürütebilmektedir. Son 20 yılda küreselleşme ve bilgi-iletişim teknolojilerindeki başdöndürücü hız ticaretteki olağanüstü artışa da yansımıştır.[27] Üreticiler ve tüketiciler arasındaki aracı unsurlar dijitalleşme ile önemini yitirmektedir.

Son yıllarda dijital iletişim ağının etkisine giren dünya yaşanan gelişmelerle insanlığın hayata olan bakışını değiştirmektedir. İnsanların tüketim ve yatırım tercihlerinde artık belirleyici rol alan dijital dönüşüm bilgiyi de tüketim malına dönüştürmektedir. Dijital teknoloji, toplum açısından önem derecesi yüksek olan sağlık, eğitim, haberleşme, yatırım, tüketim, tasarruf, eğlence gibi alanlarda bireylerin geleceğe

---

25 Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", 165.

26 Yusuf Balcı, "İleri Teknolojilerin Yayılması Hızının İstihdama Etkileri", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 37-38 (2012), 181.

27 Kadir Karagöz, "Bilgi Iletişim Teknolojilerindeki Gelişmenin Ihracata Etkisi: Türkiye Için Ampirik Bir Analiz", *Maliye Dergisi* 153/ (2007), 215.

yönelik beklentilerini değiştirmektedir.[28] Yapay zekâ, gelecek beklentisi içinde hayal gücünün kullanılmasıyla ortaya çıkan bir teknolojidir ve bu anlamda insan psikolojisini derinden etkileyen bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Duygusal bir varlık olarak insanların psikoljik ve duygusal özelliklerinin yapay zekâ ile makinelere aktarma düşüncesi meseleyi psikolojik açıdan değerlendirmeye açık kapı bırakmaktadır. İnsanların sorumluluklarını üstlenecek makinelerin doğuracağı boşluk kadar onların insan hayatını kolaylaştırıcı yönü de insanın sosyal hayattaki rolüne bir yenilik getirdiği bilinmektedir. Yapay zekânın en üst kullanım alanı olan sanal gerçeklik insanların duygularını yanıltabilme gücüne sahipken aynı zamanda bireyleri gerçeğe yakın ortamlarda bulunma hissi yaratmayı amaçlamaktadır.[29]

Dijitalleşmenin hayatımıza getirdiği bir diğer yenilik ise klasik politika yapıcıların ve bürokratların sosyal hayatı ilgilendiren kararları tek başına almak yerine sürece vatandaşları ve sivil toplum kuruluşlarını da ekleyerek karar almada aktör sayısının artmasıdır.[30] Öte yandan yapay zekânın giderek dünyaya hâkim olmaya başladığı son yıllarda tehdit algısı da şekil değiştirmiş ve tahmin edilemeyen asimetrik saldırılar üzerinde endişeler yoğunlaşmıştır. Özellikle sanal dünyanın da kendisini her alanda hissettirmesiyle ulus devletlerarası sınırlar giderek önemini yitirmiştir.[31] Bu durum ülkelerin siyasi ve sosyal alışkanlıklarının da dönüşümünü zaruri kılmıştır. Ordu, güvenlik ve ekonomi üzerindeki olası etkileri değerlendirildiğinde yapay zekânın uluslararası ilişkiler ve politika belirleme sürecinde önemli rol alacağı düşünülmektedir.

Yapay zekânın gelişmesi ile beraber insanlar ve makineler arasındaki etkileşimin daha farklı ve daha kompleks bir boyut aldığını söyleyebiliriz. Bu etkileşim beraberinde birçok hukuki sorun da getirmektedir. Bu etkileşim sonucu yapay zekâ ve yapay zekâ kullanımından kaynaklı bazı zararlara maruz kalma durumu da muhtemeldir. Sanal âlemde bir

---

28 Ayhan Orhan - Sema YILMAZ GENÇ, "Bilişim Teknolojisindeki Gelişimin Sosyoekonomik Etkileri", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2018), 265.

29 Görkem Derin - Erdinç Öztürk, "Yapay Zeka Psikolojisi Ve Sanal Gerçeklik Uygulamaları", *Siber Psikoloji* (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2020), 45.

30 Fatih Kırışık - Özcan Sezer, "Bilgi Ve İletişim Teknolojilerinin Kamu Politikası Oluşturma Sürecindeki Rolü", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2015), 200.

31 Burcu Tugay - Resul Tugay, "Uluslararasi Sİstemİn Geleceğİnİ Yapay Zekâ Üzerİnden Analİz Etmek", *Journal of Academic Value Studies* 5/3 (2019), 377.

örnek verecek olursak, Microsoft şirketinde Tay adlı yapay zekâ, twitter hesabı üzerinden dünynanın dört bir yanındaki insanlarla sohbet etmiş sonrasında insanları ırk ve cinsiyet üzerinden kategorize ederek ötekileştirmeye başlamıştır. Microsoft şirketi ise Tay adlı yapay zekâyı kontrolden çıktığını belirterek kapatmak zorunda kalmıştır. Aslında Tay adlı yapay zekânın verdiği tepki insanların verdiği tepkiyle hemen hemen aynıdır. İnsanlar da öğrendiği veya gördüğü şekilde tepki verirler. Burada mesele kontrolden çıkma durumudur.[32]

Yapay zekânın verdiği zararlardan sorumluluğun nasıl belirleneği sorusu meselenin hukuki boyutunu oluşturmaktadır. Zira eşya olarak kabul edilen makinelerden farklı olan yapay zekânın hukuki karşılığının olması için en azından tüzel kişiliğinin olması gerektiği fikri son zamanlarda akademik camiada tartışılan bir husustur.[33] Yapay zekâya kişilik verilmesi gerektiğini düşünenler olduğu gibi, biyolojik ve ontolojik olarak insan dışı bir varlığa kişiliğin verilmemesi gerektiğini dile getirenler de vardır.[34] İnsan hayatında artık doğrudan izler bırakacağı düşünülen yapay zekâ için hukukta var olan boşluğun çeşitli yönlerle tartışılacağa benzemektedir.

Yapay zekâ konusunda hukuki anlamda ilk somut uluslararası düzenleme 2017 yılında Avrupa parlamentosu tarafından yapılmıştır. Bu düzenleme tavsiye niteliğinde olduğu için ülkeler açısından bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Suudi Arabistan[35] ve Japonya[36] gibi bazı ülkeler yapay zekâlı robotlara vatandaşlık verirken bazı ülkeler de yapay zekâya kişilik vereceklerine dair açıklamalar yapmaktadır. Türkiye'de de yapay zekânın hukuki statüsü çerçevesinde somut bir düzenleme bulunmamaktadır.

Yapay zekâya yönelik hukuki tartışmalar henüz başlamış olmakla birlikte nihayete ermiş değildir. Yapay zekânın otonom yapısı ve gelecekte bilişsel özelliklere sahip makinelerin ortaya çıkacak olması bu alanda bir düzenlemeyi zaruri kılacağa benzemektedir.

---

32 Başak Bak, "Medeni Hukuk Açisindan Yapay Zekânin Hukuki Statüsü Ve Yapay Zekâ Kullanimindan Doğan Hukuki Sorumluluk", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 35 (2018), 218.

33 Bak, "Medeni Hukuk Açisindan Yapay Zekânin Hukuki Statüsü Ve Yapay Zekâ Kullanimindan Doğan Hukuki Sorumluluk", 216.

34 Seda Kara Kılıçarslan, "Yapay Zekanin Hukuki Statüsü Ve Hukuki Kişiliği Üzerine Tartişmalar", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 2 (ts.), 363-389.

35 "Dünyanın İlk Robot Vatandaşı Suudi Arabistanlı" (Erişim 27 Ocak 2021).

36 "Bu Sefer de Japonya'da Bir Yapay Zekâ Vatandaşlık Aldı" (Erişim 27 Ocak 2021).

4. Yapay Zekânın Dini Yaşama Olan Etkisi

Teknolojinin insan hayatının bütün yönlerini etkilediği gerçeğinden hareketle yaşamın değişmesi ile birlikte toplumun inanç sistemleri üzerinde bir takım değişim ve dönüşümlerin olacağı düşünülmektedir. Nitekim teknolojinin iletişim araçlarının gelişmesi ile birlikte inanç sistemlerinde bazı değişim ve dönüşümler meydana getirdiği bilinmektedir. Sözlü kültürün etkisiyle çağları aşan inanç sistemi artık iletişim araçlarının eliyle varlığını sürdürmektedir. Yapay zekâ uygulamalarının insan hayatına egemen olmaya başladığı andan itibaren inanç sistemi ve ibadet kültüründe bazı dönüştürücü etkilerin olacağı düşünülmektedir. Burada dinin yapay zekâ dünyasında nerede duracağı önemlidir.

2016 yılında geliştirilen robot, Budist tapınağında çalışmaya başlamış, üzerinde taşıdığı teknoloji ile din adamlarının sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Yine Almanya'da bir kilisede robot rahip, kilisenin hizmetine sunularak din alanında teknolojinin kullanılmasının yolu açılmıştır.[37]

Arttırılmış gerçekliğe dayalı akıllı robotların dini hayatta kullanılması, dijital putperestliği beraberinde getirmesi olarak anlamlandırılırken bunun da inanç sistemleri üzerinde yıkıcı etkisinin olabileceği düşünülmektedir. 2017 yılında yapay zekâ'ya dayalı bir Tanrı geliştirebilmek amacıyla "Way of Futurue" adında bir dini hareket kurularak kendisine inananlara istediğini verebileceği şekilde bir tanrı robot tasarlanmıştır.[38]

Uzak Doğu dinleri ile Hristiyanlık dininde başlayan teknolojiyle bütünleşmiş inanç sistemine Müslüman toplumunda da izine rastlamak mümkündür. Sesli Seccade, Kur'an okuyan kalem, namaz kılmayı öğreten seccade gibi teknolojik aletler yapay zekâ ile inanç alanında dönüşümün sağlanacağı değişimin ilk hareketleri olarak görülebilir. Yapay zekâ ile tasarlanan insansı robotların insanların ibadet ve inanç hayatında ne gibi işlerlik kazanacağı şimdiden tartışılırken meseleye teolojik bağlamda eğilmek önem arz etmektedir.

Yapay zekânın dindarlık üzerinde önemli etkisinin olacağı düşünülmektedir. Teknolojinin ileri derecede hayatımıza girmesiyle dindarlık boyutlarında bir takım değişikliklerin olması beklenen bir durumdur. Özellikle inanç ve ibadet pratiklerindeki farklılıklara teknolojinin de

---

37 Koçak, "Beşinci Sanayi Devrimi Toplum 5.0 Ve Yapay Zeka Kültürü", 13.

38 "Eski Google Mühendisi Anthony Lewandowski, Yapay Zekaya Dayalı Bir 'Tanrı' Geliştirilebilmek Amacıyla 'Way of Future' (Geleceğin Yolu) İsimli Bir Dini Hareket Kurdu." (Erişim 29 Mart 2021).

bağımsız değişken olarak etki etmesi dini hayatı yeniden düzenleyeceğe benzemektedir.[39] Yapay zekânın dini hayata dâhil olabileceği durumlarda dini hüküm verebilmek için ilgili kurumların meseleyi tekip etme zorunluluğu bulunmaktadır. Öte yandan yapay zekânın ahlaki temele dayalı muhakeme gücüne sahip olması gerektiğine dair tartışmalar da sürmektedir. Bu tartışmada bazı düşünürler, yapay zekâda etik kodun gerekli olmadığını ve etik kavramının kodlanabilir bir şey olmadığını savunmaktadır. Bu teze karşı çıkanlar ise makine etiğinin gerekli olduğunu ve robotların ahlaksal çözümlemelerle değerlendirmeleri iyi ve tutarlı bir şekilde uygulayabileceğini düşünmektedir.[40]

Yapay zekâya bilinçsiz ve şuursuz varlıklar olarak bakmak onları sorumluluktan kurtarmamakta veya meseleyi teolojik zeminde tartışmaya kapatmamaktadır. Her ne kadar insana benzer üzülme ve sevinme gibi duygusal tepkiler görülmese de onlardan etkilenen insanların duygularında bir takım değişmelerin meydana geldiği unutulmamalıdır. Yapay zekânın insanlarla etkileşim içinde olması, meseleyi teolojik zeminde tartışmaya açmak için yeterli sebep olarak görülebilir.

En önemlisi de arttırılmış gerçeklikle sanal ortamda oluşturulan yapay hayatta dini ve ahlaki sınırların ne kadarı aşılmakta sorusuna teolojik cevaplar geliştirmek gerekmektedir. Bugün reel dünya ile birlikte sanal ortamda oluşturulan yapay hayatın insanların ilgisini daha çok çektiği bilinmektedir. Son zamanlarda hayatımızda var olmaya başlayan kripto paralar, kripto sanat, kripto mülk satışı gibi kavramlar insanlığın bu dünyada gün geçtikte ilişkisini keseceğini düşündürtmektedir. Block zinciri şifresiyle bilgisayarda yapılan bir resim veya ev çok yüksek meblağlarda satılabilmektedir. Bilgisayarda yapay şekilde yapılan şehirlerde iş yerlerinin satıldığı veya kiraya verildiği bilinmektedir. Bütün bunlar yapay yaşamda insanın reel dünyadaki ilişkisinin nasıl bir hal alacağını merak konusu haline getirmektedir. Bu meseleye fıkhi açıdan nasıl bakılması gerektiği veya sosyolojik ve psikolojik açıdan nasıl yaklaşılması gerektiği soruları çerçevesinde akademik tartışma zemininin oluşması önemli bir husustur.

---

39 Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", 166.

40 Gizem ÖZTÜRK Dilek, "Yapay Zekanin Etik Gerçekliği", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2019), 50.

5. Yapay Yaşamın Geleceği Şekillendirmedeki Etkisi

Yapay zekâ ile insanın kendisini adeta modelleyerek yapay bir yaşam kurabildiğini gösteren olağanüstü bir teknoloji olduğu ifade edilmişti. Tabii ki insanın kendisini birebir modellemesi burada söz konusu değildir. Burada ifade edilen husus, insanın yapabileceklerini makineler yoluyla yapmasıdır. Yapay zekâ teknolojisine insansı modelleme olarak bakıldığında insanın kendisini çözme yolunda mesafe aldığını da göstermektedir. Elbette insanoğlu henüz idrak ettiğini bütünüyle ve yetkin bir şekilde modelleyebilmiş değildir. Zira yapay zekâdan alınan sonuç insanın kendisini anladığı ölçüdedir.[41] İnsan zekâsına ve düşünme kabiliyetine sahip bir teknoloji ön görülmese de yapılan çalışmalar bu doğrultuda ilerlemektedir.[42] Lakin insanların bilgisine sahip olma hususunda aynı durum söz konusu değildir. Bilgisayar teknolojisi alanındaki gelişmeler şu andaki hızıyla ilerlemeye devam ederse, tüm dünya üzerindeki insanların toplam işlem gücüne sahip bir bilgisayarın gelecekte üretileceğini düşünenler bulunmaktadır. Ancak işlem gücündeki bu büyüklük bilgisayarların insana benzeyeceği anlamına gelmemektedir. Bunda insan beyninin kendine has ve benzetilemez özelliklerinin yanı sıra, geçirdiği hızlı değişimin de etkileri vardır.[43]

Günümüzde insan hayatının neredeyse büyük bir bölümü yapay yaşam içinde geçmekte iken gelecekte yapay yaşamın insanoğlunun hayatına olan etkisinin tahmini güç değildir.

İnsanoğlu tarihi süreç içinde doğal yaşamın bir parçası ve öznesi konumunda iken gelişen teknolojik ilerlemelerle birlikte edilgen bir varlık konumuna düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Hayatın işlevlerini yerine getiren her şeyin yapayı yapılırken sıra yapay insan yapımına gelip dayanmaktadır. Bu durumda yapay bir biçimde hayat süren insanın yaratıcısı ile olan ilişkisindeki doğallığın biçiminin de değişikliğe uğraması kaçınılmazdır.

Yapaylaşan yaşamda insan aklı, artık giderek fayda ve maliyet yönünde çalışmakta ve insanların işlerini nasıl en kısa sürede tamamlayacağı hususunda araçsal konuma gelmektedir.[44] Bu akıl yüzünden insanoğlu fıtratının kendisine öngördüğü şekilde değil kendisinin varoluş

---

41 Dönmez, "Felsefi Bağlamda Yapay Zekâ ve 2025 Sendromu", 752.

42 Ali Orhan Aydın, *Yapay Zekâ: Bütünleşik Bilişe Doğru* (İstanbul: Hizmet Vakfı Yay., 2013), 38.

43 Doğan, *Yapay Zeka*, 117.

44 Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, çev. Uğur Canbilen (İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995), 12.

zincirindeki yerini kaybederek her şeyi yararlanılması gereken bir varlık olarak görmek istemektedir. Bu sayede insanoğlu çevresine kendi çıkarları doğrultusunda bakmalarında bir sakınca görmemektedir.

Kendini her şeyin öznesi haline getiren hatta ilahlaştıran insanın, oluşan yaşamın yapaylığı ile birlikte neler yapacağı sorusunu akla getirmek gerekir. Bu durumda evrenin bir parçası olan insanın yeni yapay düzene uyum sağlamasının ne derece mümkün olacağı ve uyum sağladığı düzenin inanç boyutunun nasıl olacağı soruları da yine cevap bekleyen sorular arasında bulunmaktadır. İnsanoğlunun değer yargılarının ve ahlaklarının yeni ortaya çıkmakta olan yapay düzene uyum sağlaması sosyal hayatı nasıl etkileyeceği hususunun dini paradigmalar çerçevesinde düşünülmesi ve bir fikir teatisinde bulunulması önem arz etmektedir. Güncellenme zaruriyeti doğan değer yargılarının din ayağı ile sabitelerini kurmak çare olur mu sorusu yine bu çalışmanın üzerinde durduğu soruların başında yer alacaktır.

Suudi Arabistan[45] ve Japonya[46] gibi bazı ülkelerin yapay zekâlı robotlara vatandaşlık vermesi ise konuyu başka bir boyuta taşımaktadır. Jest ve mimikleri ile insana benzeyen soru sorabilen ve insanın birçok ihtiyacını karşılayabilen bu teknoloji ürünlerinin insan hayatında giderek daha fazla yer alması yapay yaşamın tartışmalarla gündelik hayatımızda var olacağının ilk belirtileri olarak kabul edilebilir. Son zamanlarda ise arttırılmış gerçeklik teknolojisi ile bir anne, 4 yıl önce ölen çocuğu ile sanal ortamda bir araya gelmekte, onunla konuşmakta hatta kahvaltı masasına birlikte oturabilmektedir.[47] İnsanın kendi zekâsını makinelere yüklediği mekanik bir gelecek ve sanal gerçekliklerin sanal bedenlerde hayat bulduğu bir hayat düzeni farklı şekillerde tartışma konusu olmaya başladı. Kimileri bu gelişmeleri, insanın varoluşsal tehlikesi olarak görmekte, Stephen Hawking gibi kimi bilim adamları ise "Yapay zekâ, insanlığın başına gelen iyi şey de olabilir kötü şey de" şeklinde değerlendirmektedir.

Sonuçta insan üretimi olan yapay zekâda önemli olan insana zarar verebilecek konuları sınırlandırmak veya onlara hukuki bir zemin oluşturmaktır. Aksi takdirde insandan daha yıkıcı sonuçlar doğurabileceği açıktır. Bu ise insanlığı çok ciddi bir ahlak sorunuyla yüzleşmek zorunda bırakacaktır.[48] İnsanoğlunun temel ahlaki hususlarda ciddi zaaflarının

---

45 "Dünyanın İlk Robot Vatandaşı Suudi Arabistanlı".

46 "Bu Sefer de Japonya'da Bir Yapay Zekâ Vatandaşlık Aldı".

47 "Anne, Ölen Kızıyla Sanal gerçeklik Sayesinde Bir Araya Geldi" (Erişim 27 Ocak 2021).

48 Arslan Topakkaya - Yağmur Eyibaş, "Yapay Zekâ ve Etik İlişkisi", *Felsefe Dünyası* 70/1 (2019), 95.

olduğu bilinmektedir. İnsandan daha becerikli yapay zekâ ile çok daha fazla ahlaki tahribata sebep olunabileceği öngörülmektedir.

Teknolojik gelişmeler dini alanda da varlığını hissettirmek istemektedir. Söz konusu teknolojik gelişmelerin Tanrının yapay zekâ olduğu bazı inanç şekillerinin gelişimine de ön ayak olduğu düşünülmekte ve bu durumda dini sorumluluk hissinin gerçek hayatta olduğu gibi yapay yaşamda da doğallığını ne kadar sürdüreceği tartışılmaktadır. Bu tartışmalar aynı zamanda insanın fıtri inanma ihtiyacının yeni gelişmelerle yeni şekillere büründüğünü göstermekte, inanma ihtiyacının tüm teknolojik gelişmelere ve insanın kendisine yetmesi yönündeki ilerlemelere rağmen devam ettiğini de göstermektedir.[49] Bütün bunlar, yapay zekânın insan hayatının her aşamasında var olmaya devam edeceğini göstermekte ve yapay zekânın rol üstlendiği yapay yaşam ile nasıl bir gelecek tasavvurunun olacağı düşünülmesi gereken bir husustur.

Gelecekte insan yaşamında daha fazla yer alacağına kesin gözle bakılan insansı robotların bir koloni oluşturabileceği düşünüldüğünde dünyada bambaşka bir varlığın olacağı tahmin edilmektedir. Bu varlık âleminde insanlarla olan ilişkilerinden kaynaklı hukuki, dini, sosyolojik, psikolojik açıklama yapmanın ve konuyu sorumluluk çerçevesinde tartışarak bir gelecek tasavvurunda bulunmanın ise insanlığın hayrına olacağı düşünülmektedir.

İnsanoğlu bile tek başına teknolojiyi kullanarak yaşamı çekilmez kılabilirken insandan daha zeki ancak akıldan yoksun yapay zekâ teknolojileri dünya hayatını çok daha fazla tahrip edebilir. Bu konuda yapılan uyarılar dikkate alındığında insanlığın önlem almasının zaruriyetinin kendiliğinden ortaya çıktığı görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada insanlığın gelecekteki hayatını büyük oranda şekillendirmesi beklenen yapay zekânın hayatımızda geldiği noktaya bir projeksiyon sunma hedeflenmiştir. İnsan zihninin ve bedeninin bir takım kodlamalarla ve yapay yollarla kontrol altına alınması ve gerektiğinde en ileri teknoloji ile şekillenmesi düşüncesi her zaman arzu edilen durumdur. Bu bağlamda yapay yaşam arzularının zemininin geçmişten geldiği söylenebilir.

---

49 Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", 148.

Günümüzde gelinen noktada öğrenebilen bir algoritmaya sahip olan ve sayısal tecrübeleri algılayabilen makinelerin insan hayatına getireceği değişimlerin sınırı yok gibi görünmektedir.

Yapay zekânın üzerinde inşa olan yapay yaşam, insanlığın iyiliğine mi yoksa kötülüğüne mi neden olacağı tartışmalarına bakıldığında şüphesiz insan hayatı için yararlı gelişmelerin olduğu üzerinde durulmaktadır. Ancak özellikle yapay zekânın insanlığın sonunu getirme tehlikesine de işaret edildiği görülmektedir. Tartışmalardan çıkan sonuçlardan en önemlisi ise yapay zekâyı belirli sınırlar içinde tutacak kanunlar çıkarılması gerekliliğinin altının çizilmesidir. Bu önlemin insan medeniyetinin geleceği için alınması gerektiğini ifade edenler, aslında insanın fıtri yaşamlarına da vurgu yapmaktadırlar.

Yaşanan gelişmeler göstermektedir ki mekân ve fiziksel sınırlılıkların ortadan kalktığı ve toplumsal yaşam dönüşümünün sağlandığı her türlü öğrenme ortamı dijital toplum olma yolunda ilerleyen insanlık için bir gerekliliktir. Mesele dini ve ahlaki alana indirgendiğinde ise dijitalleşen toplumun ahlaki bütünlüğünün nasıl korunacağı sorusu önemle üzerinde durulması gereken bir husustur.

Teknolojinin ileri düzeyde hayatımıza girdiği son yıllarda yapay zekânın insan hayatını sağlık, eğitim, güvenlik, dini yönden doğrudan veya dolaylı etkileyeceği tahmin edilmektedir. Özellikle ibadet pratiklerinde teknolojinin ve yapay zekânın bağımsız değişken olarak etki edecek olması dini yaşamın bir takım değişikliklere uğrayabileceğini göstermektedir. Yapay zekânın otonom yapısından kaynaklı özelliğiyle ve insanlarla olan etkileşimiyle ahlaki sorumluluk kapsamında değerlendirilebilecek olması meseleyi dini ve ahlaki alanda tartışmaya açık kapı bırakmaktadır. Yapay zekânın dini hayata dâhil olabileceği durumlarda dini hüküm verebilmek için ilgili kurumların veya disiplinlerin meseleyi tekip etme zorunluluğu bulunmaktadır.

Yaşanan gelişmelerle birlikte yapay zekânın hayatın hangi alanlarını kontrol altına alacağı ve kontrol altına aldığı alanlarda insanın nasıl benliğini koruyabileceği üzerinde az sayıda tartışma ve bilimsel çalışmanın mevcudiyeti insanlığın bu konuya özellikle eğilmesi gerektiğini göstermektedir. Akademik camiada ve sosyal hayatın her alanında yapay zekânın getirebileceği faydalı ve zararlı gelişmelerin ele alınıp geniş perspektifle değerlendirilmesi bir zaruret olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

Aydın, Ali Orhan. *Yapay Zekâ: Bütünleşik Bilişe Doğru*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yay., 2013.

Bak, Başak. "Medeni Hukuk Açisindan Yapay Zekânin Hukuki Statüsü Ve Yapay Zekâ Kullanimindan Doğan Hukuki Sorumluluk". *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 35 (2018), 211-232.

Balcı, Yusuf. "İleri Teknolojilerin Yayılması Hızının İstihdama Etkileri". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 37-38 (2012), 181-188.

Davudî, Mahmud. "İnsan Zekâsı ve Yapay Zekânın Oluşması Üzerine Bir İnceleme". *İslami Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (1993), 9-25.

Deguchi, Atsushi. *From Smart City to Society 5.0*. Singapore: Springer, 2020.

Demir, Aysel. "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-Hümanizm". *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi* 9/31 (2018), 95-104.

Derin, Görkem - Öztürk, Erdinç. "Yapay Zeka Psikolojisi Ve Sanal Gerçeklik Uygulamaları". *Siber Psikoloji*. 41-47. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2020.

Dilek, Gizem ÖZTÜRK. "Yapay Zekanin Etik Gerçekliği". *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2019), 47-59.

Doğan, Abdullah. *Yapay Zeka*. İstanbul: Kariyer Yay., 2002.

Dönmez, Süleyman. "Felsefi Bağlamda Yapay Zekâ ve 2025 Sendromu". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/2 (ts.), 748-760.

Hançerlioğlu, Orhan. *Dünya İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

Harari, Yuval N. *21. Yüzyıl İçin 21 Ders*. çev. Selin Sıral. İstanbul: Kolektif Kitap, 9. Basım, 2018.

Kafalı, Hasan. "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 145-172.

Karagöz, Kadir. "Bilgi Iletişim Teknolojilerindeki Gelişmenin Ihracata Etkisi: Türkiye Için Ampirik Bir Analiz". *Maliye Dergisi* 153/ (2007), 214-223.

Kazu, İbrahim Yaşar - Özdemir, Oğuzhan. "Öğrencilerin Bireysel Özelliklerinin Yapay Zeka İle Belirlenmesi (Bulanık Mantık Örneği)". *Akademik Bilişim*, 11-13.

Kılıçarslan, Seda Kara. "Yapay Zekanin Hukuki Statüsü Ve Hukuki Kişiliği Üzerine Tartişmalar". *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 2 (ts.), 363-389.

Kırışık, Fatih - Sezer, Özcan. "Bilgi Ve İletişim Teknolojilerinin Kamu Politikası Oluşturma Sürecindeki Rolü". *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2015), 199-215.

Koçak, Recep. "Beşinci Sanayi Devrimi Toplum 5.0 Ve Yapay Zeka Kültürü". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (ts.), 1-17.

Orhan, Ayhan - YILMAZ GENÇ, Sema. "Bilişim Teknolojisindeki Gelişimin Sosyoekonomik Etkileri". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2018), 264-275.

Özdemir, Nebi. *Medya Kültür ve Edebiyat*. Ankara: Grafiker Yay., 2012.

Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği". *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*. ed. Muzaffer Şeker vd. 75-90. Ankara: Berk Grup Matbaacılık, 2020.

Pinker, Steven. *Zihin Nasıl Çalışır*. İstanbul: Alfa Yay., 2017.

Pirim, Harun. "Yapay zeka". *Journal of Yaşar University* 1/1 (2006), 81-93.

Sahlins, Marshall. *Taş Devri Ekonomisi*. çev. Taylan Doğan - Şirin Özgün. İstanbul: BGST Yay., 2012.

Taylor, Charles. *Modernliğin Sıkıntıları*. çev. Uğur Canbilen. İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995.

Topakkaya, Arslan - Eyibaş, Yağmur. "Yapay Zekâ ve Etik İlişkisi". *Felsefe Dünyası* 70/1 (2019), 81-99.

Tugay, Burcu - Tugay, Resul. "Uluslararasi Sİstemİn Geleceğİnİ Yapay Zekâ Üzerİnden Analİz Etmek". *Journal of Academic Value Studies* 5/3 (2019), 376-384.

"Anne, Ölen Kızıyla Sanal gerçeklik Sayesinde Bir Araya Geldi". Erişim 27 Ocak 2021. https://www.posta.com.tr/anne-olen-kiziyla-sanal-gerceklik-sayesinde-bir-araya-geldi-2237878

"Bu Sefer de Japonya'da Bir Yapay Zekâ Vatandaşlık Aldı". Erişim 27 Ocak 2021. https://www.yenisafak.com/teknoloji/bu-seferde-japonyada-bir-yapay-zeka-vatandaslik-aldi-2807800

"Dünyanın İlk Robot Vatandaşı Suudi Arabistanlı". Erişim 27 Ocak 2021. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41780346

"Eski Google Mühendisi Anthony Lewandowski, Yapay Zekaya Dayalı Bir 'Tanrı' Geliştirilebilmek Amacıyla 'Way of Future' (Geleceğin Yolu) İsimli Bir Dini Hareket Kurdu." Erişim 29 Mart 2021. https://tr.sputniknews.com/abd/201710091030506183-google-muhendis-tanri-gelecegin-yolu/

Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Tüba Yay., 2011.

DİNİ BİLGİ VE DAVRANIŞ EDİNMEDE DİJİTAL ORTAMLARDA ELDE EDİLEN BİLGİLENMENİN OLUMLU VE OLUMSUZ YÖNLERİ

Dr. Zehra GELİCİ
Diyanet İşleri Başkanlığı/zehra3772@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0622-5062

Giriş

1990'lı yıllarda internetin bulunması ve özellikle de 2005 yılından sonra sosyal medya platformlarının oluşması ve internet kullanıcıları arasında yaygınlaşması insanlar arasındaki iletişim ve etkileşim biçimini hızla değiştirmeye başlamıştır. Günümüzde internet ve cep telefonu gibi dijital araçlar hayatımızın bir parçası ve zorunlu ihtiyaçlarımızdan biri olarak görülmektedir. Özellikle Z kuşağı olarak tanımladığımız genç jenerasyon bu araçların içinde doğmuş ve bu etkiyle büyümüştür veya büyümektedir. Sonuç itibariyle geldiğimiz noktada bilgisayarı, tableti ya da telefonu kitap okumaya tercih eden, bilgiye kendi kendine ulaşmaya çalışan, özgüveni yüksek, araştırmacı, hızı seven ve hızlı yaşayan bir nesille karşı karşıyayız. Her yönüyle farklı olan bu kuşağın farklılıklarının doğal bir sonucu olarak öğrenme yapıları ve algıları, kendilerinden öncekilerden farklı olmaktadır. Örneğin yeni nesil artık öğrenmek istedikleri şeyin koşullarını ve zamanını, neyi ne kadar ve nasıl öğrenmek istediğine kendileri karar vermek istemektedirler. Bu kuşağın bir diğer özelliği dijital araç kullanımından kaynaklı el, göz, kulak gibi motor becerilerinin ahengi, kendilerinden önceki kuşaklara göre daha yüksek olmasıdır (Savaş ve Karataş, 2019, s.232). Bu da yeni nesile aynı anda birden fazla işi yapabilme yeteneği kazandırmaktadır.

Öte yandan 1980-2000 yılı arasında doğan ve sosyolojik olarak Y kuşağı olarak tanımlanan kuşak ise dijital dünyanın gelişim sürecini çok yakından yaşamış ve teknolojinin gelişimini yetişmeleri süresince izlemişlerdir. Gerek teknolojinin gelişim sürecini yaşamaları gerekse de aldıkları eğitim sebebiyle internetin getirmiş olduğu veri ve bilgi birikimini çok üst düzeyde kullanan bir özelliğe sahiptirler. Yine bu kuşak da tıpkı Z kuşağı gibi yetiştikleri süre içerisinde hızla gelişen sosyal medya ağları, tabletler ve akıllı uygulamalar sayesinde kendilerini teknolojik olarak geliştirmişlerdir (Seymen, 2017, s.470). Bu iki kuşak 2020 verilerine göre nüfusumuzun yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır (Türkiye Nüfusu Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2020). Bu da ülkemizde en az %70'lik bir kesimin internet gibi dijital araçları aktif olarak kullandığını varsaymamızı sağlayacak önemli bir veridir. Tablet, bilgisayar, telefon, internet gibi cihazların öncelikli kullanım amaçları oyun oynamak, haberleri takip etmek, sosyal medyayı kullanarak sosyalleşmek ve tabi merak edilen konularda araştırma yapmaktır. Bu durum her kurum ve kuruluşun dijital araçlar vasıtasıyla amaca ve hedef kitleye ulaşmaya çalışmasına ve yaygın bir şekilde bu araçları kullanmasına sebep olmaktadır.

Dijitalleşme ve etkileşim, bir toplumsal kurum olarak din üzerine de etki etmektedir. Bunu dini iletişim ve dinin dijitalleşmesi şeklinde iki yönden bir etki olarak değerlendirebiliriz. Dinlerin geleneksel görevlerinden biri olan tebliğ vazifesinde 90'lı yıllarla birlikte zamanın imkanlarına ayak uydurularak yeni metotlar kullanılmaya başlanmış ve tüm dünyada hangi din ve inanç grubuna dahil olursa olsun din adamları ve dindarlar TV, internet, sosyal medya vs. gibi dijital araçları kullanarak inançlarını ve dini mesajlarını çok daha büyük kitlelere ulaştırmaya gayret göstermişlerdir (Yorulmaz, 2015. s. 371). Geleneksel dini kurumların ve dinle ilgilenen kullanıcıların, interneti özellikle de sosyal medyayı tercih etmesindeki en büyük etken şüphesiz çok daha büyük topluluklara hızlı bir şekilde ulaşabilmek ve onlara tesir edebilmektir. Örneğin, Facebook gibi, ortamlar sadece Müslümanlar için değil, diğer din ve inançlar için de yeni bir irşat ve tebliğ (açıklama ve davet) vasıtası, propaganda aracı ve toplanma ortamıdır (Gezginci ve Işıklı, 2018, s.111).

Dini içeriklerin internet ortamıyla buluşması sürecinde din ile bilgisayar teknolojilerinin karşılaşmasını, insanların manevi hayatlarının sanal dünyaya taşınmasını ve yeni etkileşim biçimini ifade etmek için "Sanal Din" kavramı kullanılmaya başlanmıştır. 2000'li yıllardan sonra ise dinin interneti bir iletişim aracı olarak kullanmasını ifade etmek için "Religion

Online", dinin interneti ve yeni medyayı bir etkileşim aracı olarak kullanmasını ifade etmek için ise "Online Religion" şeklinde kavramsallaştırmalar ortaya çıkmıştır. Son yıllarda ise, çevrimiçi dini pratiği ifade etmek üzere "Dijital Din" kavramının daha yaygın olarak kullanılmaya başladığı görülmektedir. Diğer tanımları da içine alacak şekilde daha kapsamlı bir kavram olarak "Dijital Din" kavramı; dijital medya ve kültürü aracılığıyla ortaya çıkan din olgusunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu tanım, sadece çevrimiçi ortamda ifade ve pratiğini bulan bir din anlayışını değil, aynı zamanda dijital medya ve ortamların dini pratiği nasıl şekillendirdiğine ve dini pratikler tarafından nasıl şekillendirildiğine gönderme yapmaktadır (Haberli 2019, s.310).

Bu kısa girişte anlatmaya çalıştığımız şey özet olarak insanlarımızın önemli bir kesimi çeşitli amaçlarla dijital araçları yoğun olarak kullanıyor ve bunun farkında olan çeşitli kurumlar ya da bireyler farklı saiklerle bu ortama girerek hedef kitlesine ulaşmaya çalışıyor. Bizim burada asıl sorumuz ise dijital araçlarla iç içe olan çağımız insanının dini konularda da merak ettikleri şeyleri araştırmak için internete başvurduğunu varsayarsak, bir bilgilenme ya da eğitim vasıtası olarak dijital araçların kullanılmasının olumlu veya olumsuz tarafları neler olabilir?

Bir Eğitim Aracı Olarak Dijital Aletlerin Din Eğitimi Alanında Kullanılması

Kimi zaman öğretimi kolaylaştırmak için bir araç olarak kimi zaman da tamamen öğretmenin yerine geçerek bilgi aktarımını sağlamak için eğitimde materyaller kullanılmaktadır. Öğretim ortamında başta yazılı materyaller olmak üzere birçok materyal kullanılabilir. Bunun dışında resim ve grafikler, nesne ve modellerden de eğitim ortamında yararlanılmaktadır. Son yıllarda ise bunlara TV, bilgisayar ve internet gibi dijital materyaller de dahil olmuştur. (Seçer ve diğerleri, 2020, s.189)

Günümüzde her alanda kullanılmakta olan dijital araçlar; eğitimin amacına göre öğretim sürecini daha verimli kılabilmek için eğitimin gerek planlama, gerek uygulama gerekse değerlendirme aşamalarında yer alarak eğitime yardımcı bir unsur haline gelmiştir. Bu sebepten eğitimi düzenleyen kurum olarak MEB da ülkemizde Fırsatları Arttırma Teknolojiyi İyileştirme hareketi adıyla FATİH Projesi, diğer öğretim düzeylerinde de yaygınlaştırılmak üzere ilk defa 2010-2011 öğretim yılında ortaöğretim kurumlarında başlatılmıştır. Bu bağlamda tüm Türkiye'deki okullara akıllı tahta, tablet bilgisayar, internet ağı alt yapısı sağlanmaya

çalışılmıştır (Yolcu ve Bayram, 2016, s. 2113). Bu projeyle tüm okullara teknolojik alt yapı sağlanarak, öğretmen ve öğrenciler için eğitime yardımcı olacak imkanlar sunulması hedeflenmiştir.

Konuya din öğretimi açısından baktığımızda ise teknoloji alanında yaşanılan gelişmeler din öğretimini de etkilemiş ve Din Öğretimi Bilimi çatısı altında "Din Eğitimi/Öğretimi Teknolojisi" adıyla bir bilim dalı (Akyürek, 2010, s.104) ortaya çıkmıştır. Din Öğretimi Teknolojisi bireylerin dinle ilgili öğrenmelerine rehberlik etmektedir. Bunu yaparken öğretme-öğrenme süreçlerine yardımcı olacak araç, materyal ve ortamlarla ilgilenmektedir. Ayrıca, bu süreçlerde yararlanılabilecek bilgisayar destekli öğretim materyallerinin, programlarının, internet sitelerinin geliştirilmesini yapmak, bütün bu unsurlarla öğretmen, öğrenci, ortam, zaman gibi değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek ve açıklamak, dolayısıyla daha nitelikli bir din öğretimi hizmetinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak din öğretimi teknolojisinin görev ve işlevleri arasında değerlendirilmektedir (Korkmaz, 2014, s.11). Her alanda hızlı bir değişimin yaşandığı günümüzde din eğitimi teknolojileri de farklılaşmış ve değişime uğramıştır. Din dersi öğretmenlerinin bu teknolojileri öğretimi alanında görev yapan öğretmenlerin söz konusu teknolojileri yakından tanımaları ve derslerinde bunları etkili bir şekilde kullanmaları son derece önemlidir. Zira öğrencilerin din öğretimi programlarında belirlenen hedeflere ulaşabilmeleri, uygun öğrenme yaşantılarını geçirmelerine, bunun için de onlara uygun teknolojileri (araç-gereçleri) kullanmalarına bağlıdır (Yorulmaz, 2015, s.256). Okul ortamında öğretmenin kontrolünde dijital materyallerin kullanımıyla gerçekleşen öğrenmenin okul dışında gerek çocuk ve gençler gerekse yetişkinler için aynı ortamlarda kontrolsüz bir şekilde cereyan etmesi dini bilgi edinme açısından bazı olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Bu olumlu ve olumsuz yönleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Dijital Aletlerin Din Eğitimi Alanında Kullanımının Olumlu Yönleri

Dijital aletler günümüz dünyasında çocuk, genç ve yetişkinlerin hayatında önemli ve hatta vazgeçilmez bir yere sahiptir. Yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye'deki insanların %92'si akıllı telefon, %81'i dizüstü bilgisayar, %63'ü de tablete sahip olduklarını belirtmişlerdir. Akıllı veya normal telefon sahiplerinin toplam oranı %94'e çıkarken, masaüstü bilgisayar da dahil edildiğinde katılımcıların %89'unda bilgisayar sahipliği

görülmektedir. Yapılan araştırma ayrıca her 13 dakikada bir telefonumuzu karıştırdığımızı ortaya koymaktadır. Telefonu elimize aldığımızda da en çok sırasıyla sosyal medya hesaplarına ve arama motoruna girildiği sonrasında oyun ve haberlere bakıldığı şeklinde bir sonuç ortaya konmuştur (Dijitalleşen Hayatımızda Mobil Teknolojilerin Yeri Deloitte Global Mobil Kullanıcı Anketi 2017).

Çocuk ve gençler daha çok interneti kullanabilecekleri telefon, tablet, bilgisayar gibi araçlara yönelirken ileri yaş grubu telefonu kullanmakla beraber TV'yi daha çok tercih etmektedir. Televizyon izleyicileri sırasıyla haberler, dizi ve spor programlarını tercih etmektedir. Ancak tercih edilen ilk on program arasında dini programlar da yer almaktadır (RTÜK, Televizyon izleme araştırması, 2018, s.15). Gerek akıllı telefonlarla gerekse televizyon vasıtasıyla dini bilgiye ulaşımın kolaylaştığı günümüzde bunun bir takım olumlu ve olumsuz yönleri olabilmektedir. İlk olarak hayatımızı her anlamda kolaylaştıran ve sayısız faydasını sayabileceğimiz dijital araçların dini bilgilenmeye olabilecek olumlu katkılarını ortaya koymaya çalışacağız:

1. Bilgiye ulaşmada kolaylık sağlaması: İnternet ve teknoloji hayatımıza girmeden önce dini bilgiye ulaşmanın yolu bu alanda yazılmış kitaplar ve din görevlileri idi. Günümüzde ise Kur'an-ı Kerim, Tefsir ve Hadis külliyatları başta olmak üzere dini literatürün büyük bir bölümüne dijital ortamlarda ulaşılabilmektedir. Bununla beraber çeşitli internet sitelerinde, sosyal medya ortamlarında, telefon ya da tablet uygulamalarında herkesin kolaylıkla ulaşabildiği çok sayıda dini doküman bulunmaktadır. Bütün bunlar insanların dini bilgiye ulaşmasını oldukça kolaylaştırmaktadır (Haberli, 2019. S.309). Örneğin, Ezan vakitleri, İlmihal, Kur'an öğrenme gibi mobil uygulamalar, her Müslümanın dini bilgiye kolay erişimini sağlamakla birlikte onların günlük dini vecibelerini ifa etmesine yardımcı olacak, merak ettikleri sorulara yanıt bulabilecekleri uygulamalardır. Bu uygulamalar sayesinde çağın gereklerini en iyi şekilde ortaya koyan bu dijital araçlar ve internet ortamı her türlü bilgiye olduğu gibi dini bilgiye ulaşma noktasında da çok güzel imkanlar sunmaktadır. Örneğin, internet kütüphaneleri, başta islami literatür olmak üzere hemen hemen her konuda yazılmış eserlere rahat erişim (Eker, 2015, s.295) sayesinde bilgiye ulaşma konusunda daha önceden tahmin bile edemeyeceğimiz çok büyük fırsatları bizlere sunmaktadır.

2. Öğrenmeyi daha etkin ve kalıcı hale getirebilmesi: Dijital araçlarla hazırlanan eğitici materyaller, etkin ve kalıcı öğrenmeyi

kolaylaştırabilmektedir. Teknoloji çağı da denilen günümüzde, din öğretimi süreçlerinde öğrencilerin birden çok duyu organına hitap edecek araç ve materyallerin kullanılması son derece önemlidir. Dijital araçlarla oluşturulan ve çoklu duyu organlarına hitap eden bu materyaller deneyimsel öğrenmeye katkı sağlayarak bilginin içselleştirilmesine ve kalıcılığına katkıda bulunmaktadır. Örneğin bu materyallerden film ve videolar, öğrencilere ses, görüntü, hareket vb. yönden uyarıcılar sunarak daha kalıcı öğrenmelerin gerçekleşmesine katkıda bulunabilmektedir. Çünkü, kişinin maruz kaldığı uyarıcı ne kadar çok ve çeşitli duyuya hitap ederse öğrenmenin kalıcılığı da o kadar artmaktadır. Yani bir konuyu sırf sözlü olarak anlatmak yerine sözün yanında yazılı, resimli hareketli görseller kullanıldığında muhataplar, anlatılan konu hakkında, çok daha fazla bilgiyi aklında tutar. Mesela bir insan, okuyarak öğrendiği bir bilginin iki hafta sonra yaklaşık %10-20'sini aklında tutabilirken, diğer uyarıcılar da dahil edilerek aynı bilginin verildiği kişiler, öğrendiği bilgilerin yaklaşık %70-80'ini anımsayabilmektedir. Bu da insanların bizzat içinde bulunarak bilgiyi deneyimlediği zaman daha kalıcı bilgiyi elde ettiğini göstermektedir (Yamamoto ve Altun, 2020, s.30).

Bu durum dini bilgiyi aktarmak ve öğretmek konusunda görevli olanların ve Din dersi öğretmenlerinin söz konusu materyallerden yararlanmalarını günümüz şartlarında önemli bir ihtiyaç (Korkmaz, 2017, s.59) olarak görüp, tercih etmelerini gerektirmektedir.

3. Yaratıcılık ve Düşünme becerilerini geliştirmesi: Gerek eğitim ortamında gerekse farklı ortamlarda bilgi edinme maksadıyla kullandığımız dijital araçların yaratıcılık ve düşünme becerilerinin gelişmesine olanak sağladığını söyleyebiliriz. Örneğin televizyon ya da internet vasıtasıyla izlenilen bir film veya video kişinin problem çözme, eleştirel ve farklı düşünme becerilerinin geliştirmesine katkı sağlayarak yeni öğrenme yaşantılarını deneyimleyebilmelerine imkân vermektedir. Aynı zamanda izlenilen filmde kişilerin kendilerini kahramanların yerine koymaları yaratıcılığın temel şartı olan düş kurmayı kişilere yaşatmaktadır. Ayrıca eğitimde veya din eğitiminde bireyin dış dünyadan elde ettiği bilgiler önemli bir yere sahiptir. Televizyon veya internette izlenilen bir videoda kişi başkalarının yaşadığı tecrübeleri izleyerek deneyimleyebilmektedir. Bu bağlamda insanların dini, sosyal ve kültürel hayatları üzerinde, dijital araçların uzun vadeli etkileri bulunduğunu da söylemek mümkündür (Furat, 2008, s.8).

4. İnsanları etkileme gücü tartışmasız olan dijital araçların insanlarda davranış değişikliğine yol açtığı bilinmektedir. Bu gücün din eğitimi özelinde de kullanılması tartışılmaz bir gerekliliktir. Örneğin daha önce televizyonda dini içerikli diziler ile ilgili yaptığımız tez çalışmasında bu dizileri izleyenlere dizileri takip etmek ibadetlere karşı hassasiyetinizi geliştirdi mi şeklinde soru yönelttiğimizde ankete katılanların %42'si evet %26'sı kısmen cevabını vermiştir (Gelici, 2007, s. 77). En iyi öğrenmenin göz marifetiyle gerçekleştiği, televizyon veya internet videolarının başta göz olmak üzere birçok duyu organına hitap etmesi bu araçları insanlar üzerinde etkili kılmakta ve onlarda davranış değişikliği meydana getirebilmektedir.

5. Son olarak dijital araçlarda yer alan Zoom gibi görüntülü ve canlı ders yama olanağı sunan uygulamaların çeşitli sebeplerle dini eğitim almaya fırsat bulamayanlar ve birebir ders görme imkanı olmayanlar için önemli bir kolaylık sağladığı ve aynı uygulamayı kullanan kimselerle bir etkileşim imkanı sunması (Haberli, 2019, s.311) da dijital araçlarla yapılan eğitimin olumlu yönleri arasında sayılabilir.

Dijital Aletlerin Din Eğitim Alanında Kullanımının Olumsuz Yönleri

1. Dijital aletlerin eğitim alanındaki olumsuz yönlerinin başında teknolojinin her geçen gün hızla gelişmesi ve değişmesi gelir. Bu durum eğitimcilerin iş yükünün artmasına ve değişime ayak uydurmada zorlanmalarına sebep olabilmektedir. Teknolojinin hızla ilerlemesi ve gelişmesiyle eğitimciler artık sadece öğreten değil; öğrenen ve öğrencilerine öğrenme sürecinde rehberlik eden kişi konumuna gelmiştir (Erpay, 2019, s. 1321). Bu süreçte öğretmenleri, derslerin içeriğine ve amacına uygun filmler, haritalar, fotoğraflar, cd-rom'lar, multimedya ve hipermedya ile internet gibi telekomünikasyon araçlarını imkân ölçüsünde kullanmaya teşvik edecek (Geçit, 2015, s.3) şekilde hazırlanan öğretim programları eğitimciler için ayrı bir iş yükü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca teknik olarak yaşanabilecek sorunlar da sınıf içi uygulamalarda zaman kaybına sebep olabilmektedir.

2. Yine bilgisayar, tablet ve telefon gibi araçlar vasıtasıyla herhangi bir okuma yapmanın bazı güçlükleri söz konusudur. Özellikle bu aletlerden daha sık olarak telefonun kullanılmış olduğunu değerlendirirsek, ekranın okuma eylemi için küçük kaldığı bunun için büyütme yapıldığında metni bir bütün olarak derli toplu görmenin verdiği zorluk hem

okuma eyleminden duyulacak zevki azaltmakta, hem de metni ileri - geri, aşağı - yukarı kaydırmak suretiyle kişinin okuduğu şeyi anlamasını zorlaştırmaktadır. Bu da ekran okumada okuyucunun görme, anlama ve zihinde yapılandırma becerilerinin farklılaştığını göstermektedir (Güneş, 2015, s.5). Telefon üzerinden herhangi bir kitap okumanın zorluğu kadar Kur'an okumanın da zorluğunun yanında matbuu bir Kur'an okumadan duyulan manevi hazzın da az olacağını düşünebiliriz. Örneğin, batıda İncil mobil uygulaması hakkında yapılan bir araştırmada insanların nezdinde bu uygulamalar aracılığıyla okunan İncil'in kutsallığının zayıfladığı ve basılı İncil'e göre daha az anlamlı bir ilişki kurulduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmanın sonucu Kur'an okuma bağlamında değerlendirildiğinde aynı yorumu mobil Kur'an için de söylemek mümkündür. Örneğin; bizim dini geleneğimizde mushafı okumak istediğimizde abdest almak gibi bazı ön hazırlıklar vardır. Aynı şekilde bayanlar kutsal kitabımızı eline almadan önce abdest ile beraber başörtüsü takarlar. Ancak telefon ya da tabletten açarak okunduğunda bu tür adapların yerine getirilmesinde özensiz davranılabilmektedir. Bu da internet ortamında yer alan Kur'an'a yüklenen kutsallık ile basılı Kur'an'a yüklenen kutsallık arasında fark olduğunu, dolayısıyla internet ortamına aktarılan Kur'an'ın kutsallık yönünün zedelendiğini düşünmek mümkündür (Haberli, 2019, s.311).

3. Dijital araçlar, formal eğitim içinde sınıf içi uygulamalarda öğretmen kontrolünde olması dolayısıyla faydalı yönüyle değerlendirilebilecekken yaygın din eğitimi ya da uzaktan eğitim kapsamında bazı sıkıntılara yol açabileceği varsayılabilir. Bu yönüyle, dijital kaynaklardan bilgi edinmenin belki de en olumsuz tarafı kontrolsüz, herhangi bir kaynağa ya da güvenilir kaynaklara dayanmayan bilgilerin yer alabilmesidir. Yine televizyonlarda tartışma programı adı altında bilim insanları arasında tartışılmasının uygun olacağı pek çok konunun halkın gözü önünde tartışılması gibi durumlar hem kafa karışıklıklarına hem de yanlış yönlendirmelere sebep olabilmektedir.

Dijital araçların kitlelere ulaşma hızı ve gücü islam hakkında bilgisi olanların yanında hiçbir bilgisi bulunmayanların da dijital ortamlarda paylaşımda bulunmasına olanak sağlamaktadır. Bunun sonucunda sahih bilgiyi sunanın da tahrif edenin de aynı ortamda bulunması, sahih olanla olmayanın ayırt edilmesini güçleştirmektedir. Özellikle din gibi hassas bir konuda aktarılan bilginin kaynağı o bilgiye güvenebilmemiz için önem arzetmektedir. Çünkü bir bilginin doğruluğu kaynağının doğru olmasıyla bağlantılıdır (Ekinci,2015, s.293).

4. Dinin en önemli boyutlarından biri kutsal ile olan iletişimi sağlama ve güçlendirmedir (Oruç, 2013, s. 259). Oysa reyting ya da beğeni alma çabasıyla yapılan yayınların veya paylaşımların dinin kutsallık yönünü zedelediği ve insanlara manevi olarak pek bir şey katamadığını düşünürsek dijital araçların bu anlamda ruhsuz kaldığını söylemek mümkündür. Dinin sanallaşması ve medya programlarının, geleneksel otoriteleri ve toplumsal meşruiyet kaynaklarını ortadan kaldırmaya başlaması da (Ekinci, 2012, s. 295) dijital kaynakların din eğitimine olumsuz etkileri arasında sayılabilir. İnsanlar artık merak ettikleri her hangi bir dini konuyu öğrenmek için din görevlilerine daha az başvurabilmektedirler. Bu da din adamlığının dini bilginin aktarılmasındaki rolünün azalmasına doğru gitmektedir. Bu durum dinin asli kaynaklardan öğrenimi konusunda risk oluşturmaktadır.

5. Bilindiği gibi bazı Kur'an ayetleri ve hadisler, tefsir ve hadis ilminde uzmanlaşmış kimseler tarafından bazı kurallar çerçevesinde o alanın metot ve yöntemleriyle açıklamasına ihtiyaç duymaktadır. Özellikle internet ortamında yorumsuz haliyle aktarılan müphem, müteşabih türünden ayetler veya rivayet sebebinin bilindiği taktirde daha rahat anlaşılabilecek hadislerle kullanıcıların karşı karşıya kalması zihinleri bulandırabilmektedir. Bu şekilde ayet ve hadisleri motamot okuma biçimi insanları dini gelenekten uzaklaştırma riski oluşturmaktadır (Gezginci, Işıklı, 2018, s116). Ayrıca bu türden bilgilerin neden bir açıklamaya ihtiyaç duyduğu Kur'an'ı anlamak için neden bir başkasına gerek olduğu gibi sorular özellikle gençler arasında kafa karışıklığına neden olabilmektedir.

6. Yine bildiğimiz gibi internet ortamında kendi düşünce ve inancını yaymak isteyen kişi ve kuruluşların varlığı her geçen gün artmaktadır. Bu tür ortamlarda çok sayıda kişiye ulaşma fırsatı her ne kadar müsbet bir şey olarak kabul edilse de zamanla kurumsal din yapısına zarar vermektedir. Bu süreç içerisinde din olgusunun internet ortamında gösteriş halini aldığı, dinin maneviyatından uzaklaşılarak yapılan bazı dini etkinlikleri yayınlamak suretiyle daha ziyade politik bir kimliği ifade etme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir veya bu paylaşımları gören insanlar tarafından bu şekilde değerlendirilmektedir. Bu da toplumu bir arada tutan en önemli kurumlardan dini sıradanlaştırmaktadır. Böylece din de sanat, siyaset, spor veya iletişim gibi kültürel ve sosyolojik bir kurum olarak görülmektedir. Dinin kutsallığından daha çok sosyal yönü ve siyasetle girdiği ilişki dikkate alınmaktadır. Örneğin her Cuma "Hayırlı

cumalar" şeklinde süslü ifadelerle atılan mesajlar, bu mesajları atan çoğu insanın mesaj dışında Cuma gününün mübarek oluşundan mütevellit hiçbir dini faaliyette bulunmaması, bu insanların Cuma gününü mübarek sayışından ziyade milli, muhafazakar veya siyasi bir gruba aidiyet ihtiyacından kaynaklandığı fikrini uyandırmaktadır. Bu sebepten aslında çok sayıda dini ifade ve işaret, kullanıcılar tarafından din-dışı bir güdülenmeyle kullanılmaktadır. Öyle ki zaman zaman bazı dini ifadeler, örneğin, ayetlerin hadis, hadislerin ayet olarak aktarımı gibi bilinçsiz şekilde kullanımı dini terimlerin gerçek anlamından uzaklaşma riskini doğurmaktadır. Bu riski daha iyi anlatabilmek için bizzat internette gördüğüm bir paylaşımı aktarmakta yarara görüyorum. Paylaşım aynen şu şekildedir:

"Kur'an'ın tamamı hadislerden oluşur zaten.. Kur'an dışındaki hadisler insanı şirke götürür. Şirkse insanı cehennemle buluşturur. Cehennemle buluşan insan keşke Kur'an'ın yeterli olduğu uyarısını dikkate alsaydım, der"(Türkiye'nin İstanbul sözleşmesinden çekilmesiyle ilgili haberin yorumlarından)

Sonuç olarak internet ortamındaki bilgi ve paylaşımlar sebebiyle dijital din olarak isimlendirdiğimiz bu yeni durum, geleneksel din anlayışımızın manevi yönünü zayıflatmakta, zaman zaman din siyasete alet edilerek yozlaştırılmakta, bu şekilde dini, hayatının her alanında referans alan, onu yaşam biçimi haline getiren insanlar değil de bir şekil dindarlığı ortaya çıkmaktadır (Gezginci ve Işıklı, 2018, s.129-130).

7. Son olarak, baştan sona, girişten gelişmeye, sorudan cevaba doğru akan ve bir bütünlük arz eden "klasik doğrusal metinlerin yerini "dijital doğrusal-olmayan hiper-metinler hatta Twitter ve Facebook paylaşımları gibi kısa metinlere bırakması, geleneksel okuyucu rollerini değiştirmektedir. Hiper-metinler, sosyal medya paylaşımları ve mobil uygulamalar, git gide dini kitapların yerini almaktadır. Bu teknolojiler, dindar kullanıcıları yeniden biçimlendirmekte ve ibadet pratiklerini değiştirebilmektedir. Dini bilgilerin geleneksel yöntemlerle değil de mobil uygulamalardan veya internet aramalarıyla edinilmesi, hangi bilgilerin öğrenileceğine karar veren "Otorite odaklı din"in yerini alan "kullanıcı odaklı din" olgusu, referans kitaplar düşüncesini ve dini ana akımların zayıflamasına yol açacağı düşünülmektedir (Gezginci ve Işıklı, 2018, s.116).

Sonuç

Çalışmamızda din eğitiminde bir araç olarak kullanılabilecek dijital aletleri okul ortamı ve okul dışı alanlarda kullanımının olumlu ve olumsuz yönlerini ele almaya çalıştık. Sonuç olarak her iki alanda da kullanılabilecek bu aletlerin insanlar üzerindeki etkisinin altı çizilip bu etkinin olumlu olmasındaki en büyük faktörün kontrollü ve bilinçli kullanım olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda özellikle okul içi din eğitiminde çağın bir gereği olarak bu aletlerden yararlanılması tavsiyeden öte zorunluluktur. Bilgi ve iletişim teknolojileri araçlarının kullanımının bu denli büyük boyutlara ulaştığı günümüzde, çoğunluğunu dijital yerliler olarak adlandırdığımız Z kuşağının oluşturduğu sosyal yaşam alanlarına kayıtsız kalınamamaktadır. Günümüz öğrencileri de Z kuşağı öğrencileri olduğundan, eğitim öğretim ortamlarının da internet araçlarından bağımsız yürütülmesi mümkün görünmemektedir (Savaş, 2019, s.232)

Yapılan araştırmalar öğretmenlerin de bu durumun farkında olduğu ve derslerinde dijital araçları kullanmaya çalıştıklarını göstermektedir. Örneğin bir araştırmada derslerinde film kullandığını söyleyen din dersi öğretmenlerinin en çok kullandıkları film türünün "kısa filmler/videolar" olduğu tespit edilmiştir. Bunu "çizgi filmler" izlemektedir. Onların din öğretiminde en az yararlandıklarını söyledikleri film türleri ise, sırasıyla, "klipler", belgeseller ve sinemadır (Korkmaz,2017, s.60). Şüphesiz her öğretmenin en çok arzuladığı şey anlattığı konunun öğrencileri tarafından öğrenilmesidir. Açıkça ortadadır ki, dijital araçlar ses ve görüntüyü bir arada sunmasıyla öğrenen üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu sebepten din dersi öğretmenlerimizin dijital içerik geliştirmeyle ilgili gayretli olması gerekmektedir. Öğretmenlerin gayretine bakanlık ve eğitim müdürlükleri de destek olmalıdır. bu alanda hem öğretmenlerin hem de müdürlükler veya bakanlık bünyesinde din eğitimcileri ve iletişim uzmanlarından oluşan bir birim oluşturulup özellikle çocukların ve gençlerin gündemindeki konularla ilgili sağlıklı ve doğru bilgilerden oluşan etkili videolar hazırlanabilir. Bu videolar yaygın din eğitimi kapsamında internet ortamında da şifresiz ve kolay ulaşılabilir olmalıdır.

Hız çağında olduğumuz bu dönemde başta gençler olmak üzere insanlar, uzun uzadıya anlatılan şeyleri dinlemekte ve odaklanmakta zorluk yaşamaktadırlar. Bu yüzden olsa gerek çocuk ve gençler daha çok kısa videoları izlemekten hoşlanmaktadır ve bu videolara en kolay ulaştıkları yer ise YouTube'dur. Gençler, %97 oranında YouTube kullanmakta akranlarının paylaşımlarını takip etmekte, gündemdeki konularla

ilgili eğlenceli videolar yayınlayan kanallara olmakta ve sevdikleri oyunların videolarını izlemektedirler. Sanal ortamlarda konuşulan konuların başında ise %38 ile oyun gelmektedir (Savaş ve Karataş, 2019, s.231). Bu sebepten gençlerin gündelik hayatının merkezinde olan ve öğrencileri etkileme gücüne sahip olan oyunları eğitimde de kullanmak yararlı olacaktır. Bunun için doğru kaynaklardan besleyerek hazırlanmış ilgi çekici oyunlar, kısa filmler, eğlenceli videolar üretmek önemlidir.

Yine okul dışı din eğitimi kapsamında çalışmamızda bu alanın kontrolsüz olmasından kaynaklanan olabilecek olumsuz yönlerine dikkat çektik. Temelde dinin gerek sosyal medyada gerekse televizyon ekranlarındaki algılanış ve temsil biçimi, amacı ve etkisine dair fırsat ve tehditleri gündeme getiren tartışmalar iki kategoride ele alınabilir:

1) Dijitalleşmenin geleneksel din algısında radikal bir dönüşüme yol açma olasılığına dair "dijital din" tartışmaları,

2) Dini içerikli paylaşımların dinî samimiyet ve mahremiyete uygunluğuna dair "gösteriş/riya – teşvik/tebliğ" tartışmaları. Literatürde dijital dinin, geleneksel dini yapıların mevcut etkilerini azaltacağı, bunun yerini ise "yeni" bir dijital dinin alacağı dile getirilmektedir (Gezginci ve Işıklı, 2018, s.111).

Bu sebepten yeni kriz adayı internet aracılığıyla gelen meydan okumalar karşısında yalnızca savunmacı bir tutum belirlemek yeterli olmayacaktır. İnternetin sağladığı imkân ve alt yapıyı İslam'ın doğru bir şekilde bilinmesi ve öğrenilmesi için araç haline getirmek de mümkündür. İnternet Müslümanların bizatihi kendi dinlerini daha iyi öğrenmeleri ve araştırmalarını daha zahmetsiz hale getirmenin de aracı olmaktadır. Bundan dolayı, kaynaklara dayalı doğru bilgiyi sunan kitapların internet ortamında daha rahat görülebilir ve ulaşılabilir olmasını sağlamalıyız.

Bütün bunlarla beraber yapılan bazı araştırmalar, geleneksel dini metin ve kurumlara duyulan güvenin, dijital ortamdaki paylaşımlara duyulmadığını ortaya koymaktadır (Gezginci, Işıklı, 2018, s129). Bu sebepten başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere dini kurumlarımıza büyük vazifeler düşmektedir. Ancak çok yönlü çalışmayı gerektirecek bu tür ortamlardaki faaliyetlerle ilgili olarak devletin gücü de kullanılarak çeşitli bakanlıklarla veya bakanlıklara bağlı ilgili başkanlıklarla işbirliği halinde çalışılmalıdır. Zira çocuk ve gençleri korumak, halka sağlıklı bir dini eğitim sunmak başkanlık veya bakanlık gibi kurumlar vasıtasıyla devletin görevlerindendir. Son olarak, din konusu özel bir alan kabul

edilerek bu konuda yapılacak yayınların mümkün mertebe uzman kontrolünde olmasının sağlanması ve takip edilmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça

Akyürek, S. (2010) Din eğitiminin alt bilim dallarına ilişkin bir analiz. *Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Konya İlahiyat Derneği (95-113).

Aydın, H. (2013). "İnternetin Getirdiği Avantajlar ve Riskler (İtikad ve Ahlak Açısından)", *Küreselleşme ve Din Eğitimi Sempozyum Bildiri Kitabı. (85-96)*

Ekinci, F. (2015). Dijitalleşen Din (Din ve Medya). (ed. M. Çamdereli, B. Ö. Doğan, N. K. Şener) içinde *Sanallaştırılma sürecinde dini bilginin hakikat problemi.* (289-299). İstanbul: Köprü Kitapları

Erpay, İ. (2019). Yaygın din eğitimi kurumlarında teknolojinin kullanımı. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 11(3) (25). (1318-1352).

Furat, A.Z. (2008). Yetişkinlerin yaygın din eğitiminde televizyonun yeri ve fonksiyonları (İstanbul örneği)- Sır dizileri ve dini programlar). Yayınlanmamış *Doktora tezi.* İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Gelici, Z. (2007). Sırlara Vurgu Yapan Mistik Televizyon Programlarının Din Eğitimi Açısından Tahlili, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya

Geçit Y. (2015). "Eğitim, Öğretim Teknolojisi ve İletişim", Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, ed. Küçük Mehmet (Ankara: Nobel Yayıncılık)

Gezginci, G. Işıklı, Ş. (2018). Dindar Facebook etkisi: Türk kullanıcılar üzerine bir analiz. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*. 1 (1) (111-133).

Güneş, F. (2015) Kâğıttan Ekrana Okuma Alanındaki Gelişmeler, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5 (1). 1 – 18.

Haberli, M. (2019). Dijital çağda din ve dindarlığın dönüşümü. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi.* 2(2). (307-315).

Korkmaz, M. (2017). Din Dersi Öğretmenlerinin Bir Öğretim Materyali Olarak Filmleri Kullanma Durumları *Bilimname: Düşünce Platformu* XXXIII

Korkmaz, M. (2014) Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme, Kayseri, Tezmer yay.

Oruç C. (2013). "Çocuk Medyalarında Dinin Sunuluşu", *Türkiye 1. Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, 1, İstanbul.

Savaş, S., Karataş, S. (2019). "Z kuşağı öğrencilerini tanımak", Eğitim Araştırmaları içinde (223- 237). İstanbul: Eğitim Yöneticileri ve uzmanları derneği

Seymen, A. F. (2017). Y ve Z kuşak insanı özelliklerinin Milli Eğitim Bakanlığı 2014-2019 Stratejik Programı ve TÜBİTAK vizyon 2023 öngörüleri ile ilişkilendirilmesi. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi.* 10 (4) (467-489)

Seçer, Z., Dere, Z., Yalman, D., Çağlar, E. E. (2020). *Oyun ve Oyun Materyalleri.* Erişim: 28.12.2020. İnternet ortamı:

https://cdnacikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Guz/oyun_ve_oyun_materyalleri/1/index.html

Türkiye Nüfusu Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2020, Erişim: 09.03.2020. İnternet ortamı: https://www.nufusu.com/turkiye-nufusu-yas-gruplar

Türkiye'nin İstanbul sözleşmesinden çekilmesi TBMM genel kurulu gündeminde, 21. Mart. 2021, İnternet ortamı: https://www.sondakika.com/haber/haber-turkiye-nin-istanbul-sozlesmesi-nden-cekilmesi-14007494/

Yamamoto, G. T., Altun, D. (2020). Coronavirüs ve Çevrimiçi (Online) Eğitimin Önlenemeyen Yükselişi, *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3(1) (25-34).

Yolcu, H., Bayram, A. (2016). Eğitimde teknoloji kullanımı: Fatih Projesine eleştirel bakış. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16 (2112-2113).

Yorulmaz, B. (2015). Dijitalleşen Din (Din ve Medya). (ed. M. Çamdereli, B. Ö. Doğan, N. K. Şener) içinde *Dijital oyunlardaki din ve din eğitiminde dijital oyunların kullanılma imkanı* (365-410). İstanbul: Köprü Kitapları

Yorulmaz, B. (2015), Sinema ve Din Eğitimi, Dem Yay. İstanbul.

Dijitalleşen Hayatımızda Mobil Teknolojilerin Yeri Deloitte Global Mobil Kullanıcı Anketi 2017: Türkiye Yönetici Özeti, Erişim: 11.03. 2021. İnternet ortamı: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/technology-media-telecommunications/deloitte_gmcs_2017.pdf

Televizyon İzleme Eğilimleri Araştırması, 2018, Erişim:11.03.2021. İnternet ortamı: https://www.rtuk.gov.tr/assets/Icerik/AltSiteler/televizyonizlemeegilimleriarastirmasi2018.pdf

DİJİTAL ÖĞRENME ORTAMLARINDA ELİFBÂ ÖĞRETİMİ

Hatice AYAR
Diyanet İşleri Başkanlığı/haticeayar83@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2259-2567

Giriş

Dijital çağın öğrenme kabullerini değiştirdiği günümüzde Kur'an-ı Kerim öğretimi de farklı öğrenme boyutlarıyla tartışılmaya ve incelenmeye açık hale gelmiştir. Hoca-öğrenci etkileşiminin olduğu öğretim faaliyetleri gelişen teknoloji ile birlikte farklı bir boyut kazanmış ve yazılı dokümanlara ek olarak yeni materyaller kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte ilk olarak işitsel materyallerden olan kasetlerden istifade edilmiş, elifbâda yer alan örnek hece ve kelimeler kasetlere kaydedilerek dinleyicilerin Kur'an-ı Kerim öğrenmesi hedeflenmiştir.[1] Zamanla işitsel ve görsel materyallerden olan CD ve DVD'ler kasetlerin yerini almıştır. Elifbâ öğretiminde kullanılan söz konusu materyallerin bazılarında elifbâ sayfası bilgisayar ekranına yansıtılarak imleç takibi eşliğinde örnek kelimelerin okunuşuna yer verilirken, bazılarında elifbâdaki kelimeleri okuyan hocanın görüntüsüne yer verilmiştir. Çocuklar için hazırlanan CD ve DVD'lerde ise örnek kelimeler okunurken çeşitli animasyonlardan istifade edilmiştir.[2] Elifbâ öğretiminde kullanılan bir diğer öğretim mater-

1 Hüseyin Kutlu, *Tecvid Uygulamalı Kur'an Öğreniyorum* (İstanbul: Damla Yayınları, 1991).

2 Heyet, *Tecvidli Kur'an-ı Kerim Elif-Bâ'sı- İnteraktif CD Destekli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011); Hüseyin Kutlu, *Tecvid Uygulamalı Kur'an Öğreniyorum* (İzmir, Işık Yayınları, 2006).

yali olan elifbâ okuyan kalem ise elifbâ cüzü ile birlikte verilen elifbâdaki konuları ve alıştırmaları seslendiren bir cihazdır.[3]

İlerleyen süreçte yetişkinlere ve çocuklara yönelik radyo ve televizyonlarda Kur'an-ı Kerim öğretim programları hazırlanmıştır.[4] Yetişkinlere yönelik hazırlanan TV programlarında sunucu olan hoca elifbâdaki örnek hece ve kelimeleri karşısında öğrencileri varmış gibi izah ederek seslendirirken, çocuklara yönelik hazırlanan programlar daha hareketli ve eğlenceli bir formattadır. Bir sonraki aşamada ise internet tabanlı, bilgisayar, tablet veya akıllı telefon destekli Kur'an-ı Kerim öğretim programları yapılmaya başlanmıştır. 1 Saatte Kur'an Öğreniyorum, 3 Günde Kur'an Öğreniyorum, 10 Günde Kur'an Öğreniyorum, Adım Adım Kur'an Öğreniyorum[5] gibi farklı isimlerle yayınlanan bu internet tabanlı videolar yüz binlerce kişi tarafından izlenmektedir. Söz konusu gelişmelerle eş zamanlı olarak öğrenme ortamlarına bir yenisi daha eklenmiş, teknolojinin gelişmesi ve toplumsal yaşamın her alanına girmesi ile akıllı cihazlara yüklenen mobil uygulamalar da bir öğrenme ortamı olarak kabul edilmeye başlanmıştır.[6] Son olarak yüz yüze eğitimden ve söz edilen gelişmelerden farklı olarak Covid 19 pandemisi sebebiyle örgün ve yaygın öğretim kurumlarında eğitime zorunlu olarak ara verilmesinin ardından Nisan 2020'den itibaren Kur'an-ı Kerim öğretimi öğreticiler/öğretmenler nezaretinde çevrimiçi yapılmaya başlanmıştır. Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Aralık 2020 itibarıyla "Haydi Türkiye Evden Kur'an Öğrenmeye" sloganı ile çevrimiçi Kur'an-ı Kerim öğretimini daha geniş bir kitleye ulaştırmıştır.

Eğitimde teknoloji kullanımının yaygınlaşması, her koşulda hiçbir zaman kısıtlaması olmaksızın eğitim içeriklerine erişimi kolaylaştırmaktadır. Özellikle son yıllarda gelişen teknolojik ilerlemeler e-öğrenme

---

3 Muhammed Ali Ensari, *Çocuklar İçin Neşeli Elifba* (İstanbul: Hayrat Neşriyat, ts.).

4 Eylem Altun, "Kur'an Öğreniyorum", *Diyanet TV* (31 Temmuz 2013); Alpaslan Durmuş, "Çocuğuz Kur'an Okuyoruz", *Diyanet TV* (29 Haziran 2015); Zeliha Akın, "Kur'an Öğreniyorum- Yaz Kur'an Kursu", *Diyanet TV* (29 Haziran 2020).

5 Kur'an Dünyası, "1 Saatte Kuran Öğreniyorum", *YouTube* (6 Ocak 2019); İslam ve İhsan-İlam Tv, "3 Günde Kur'ân Öğreniyorum", *YouTube* (16 Haziran 2016); Kur'an. Global, "10 Saatte Kur'an Öğreniyorum", *YouTube* (8 Aralık 2014); Semerkand TvFan, "Adım Adım Kur'an Öğreniyorum", *YouTube* (6 Haziran 2016).

6 Tuğba Yanpar Yelken, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 248. Süleyman Kablan, "Kur'an-ı Kerîm Öğretiminde Teknolojik İmkânlar ve Kullanımı", *İlahiyat Akademi Dergisi 10* (Gaziantep, 2019).

hakkında derinlemesine çalışmalar yapılmasını gerekli kılmaktadır. Kullanıcıların internete bağlanarak, istedikleri ortamdan diledikleri zaman kendi kendilerine gerçekleştirdikleri eğitim olarak tanımlanan e-öğrenme günden güne daha yaygın hale gelmektedir.[7] E-öğrenmenin bir çeşidi olan m-öğrenme ise mobil cihazlar ve kablosuz internet ile gerçekleştirilen e-öğrenme olarak tanımlanmaktadır. Mobil öğrenme her yere taşınabilmesi, hareket halinde bile gerçekleştirilebilmesi, milyarlarca uygulama içerisinde ilgi ve ihtiyaca yönelik uygulamalardan dilediğini seçebilme gibi avantajlara sahiptir.[8] Dijital öğrenme ortamlarının avantajları olduğu gibi dezavantajları da bulunmaktadır. Bu avantajların aksine mobil öğrenme özellikle yüz yüze eğitimde var olan hoca-öğrenci ilişkisinin gerçekliğinden yoksun olduğu için, soru sorma, sorulan soruya cevap alma, yapılan hatalarda geri bildirim alma gibi etkileşimler sınırlıdır. Diğer bir ifade ile çoğu dijital ortamlarda öğrenci sadece arayüz ve içerik ile etkileşim halindedir.[9] Bu etkileşimin daha verimli olması için içeriğin iyi belirlenmesi ve uygulamaların tasarımı önem arz etmektedir.

Söz konusu öğrenme biçiminin avantaj ve dezavantajları dikkate alındığında mobil öğrenme ortamlarının elifbâ öğretimi için tercih edilir ve ulaşılabilir olmasının sağlanması önem arz etmektedir. Zira elifbâ öğretimin Kur'an harf, hareke ve işaretlerinin doğru seslerle okunmasının öğretilmesi sürecidir. Kaynaklarda öğrencinin, hocasının doğru okuyuşunu duyması ve hatalı okuduğunda hocasından doğru geri bildirim alabilmesi için Kur'an-ı Kerim'in uzman okuyuşu olarak ifade edilen fem-i muhsinden öğrenilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'e geçildiğinde yanlış öğrenilmiş mahreçleri doğru mahreçlerle değiştirme sürecinin harflerin ilk olarak doğru öğretilmesinden daha zor olduğu belirtilmektedir.[10] Bu yüzden mobil öğrenme ortamlarındaki içeriğin Kur'an'ın doğru seslerle öğretilmesi temel prensibi göz önünde bulundurarak hazırlanması beklenir. Diğer yandan mobil uygulamadaki içerik, uygulamanın arayüzü ile kullanıcıya ulaşır. Bu sebeple arayüz hem kullanıcının dikkatini çekmeli hem de içerikten daha rahat

---

7 Şakir Gözütok, "E-Öğrenme ve Yeni Öğrenme Ortamları", *Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyum Bildiri Kitabı* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2013), 37.

8 Yelken, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı*, 248-250.

9 Nilgün Tosun ve Hasan Özgür, "E-Öğrenme Ortamlarında Öğrenci-İçerik Etkileşimi", *3rd International Computer and Instructional Technologies Symposium* (Trabzon, 2009), 329.

10 Mustafa Kılıç, "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'ân Eğitimi Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 80-81.

istifade edebilmek için tasarım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Öncelikle mobil uygulamanın arayüz tasarımı her marka ve model cihaz ve bu cihazların çözünürlükleri dikkate alınarak tasarlanmalıdır. Daha sonra kullanılan yazı karakterinin açık ve anlaşılır olmasına, okuma örneklerinin ekranın tamamını yoğun şekilde kaplamamasına veya ekranda küçük bir alana hapsedilmemesine, harflerin hitap edilen kullanıcı kitlesine uygun boyutlarda seçilmesine, harf ile zemin renginin kontrast olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca uygulamanın ara yüzünde ve akış şemasında kullanılan renklerin uyum içine ve göz yormayacak nitelikte seçilmesi, ekrandaki yatay ve dikey eksenin dengeli şekilde dağıtılması, kullanılan objelerdeki oranın doğru belirlenmesi, ekrandaki boşlukların bütündeki ahengi bozmaması kullanıcı dostu arayüz tasarımı açısından beklenen diğer özelliklerdendir.[11] Son olarak uygulamadaki ekranlar arasında hızlı ve kolay geçiş yapılması, uygulamayı kullanma süresinin ve kullanıcının hedefine yakınlığının belirtilmesi yani arayüzü kullananlara gerekli durumlarda geri bildirim verilmesi kullanıcılar açısından önemli kriterlerdir.[12]

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Öğrenme biçimlerinin dijitalleşmeye bağlı olarak artması ve dijital öğrenme ortamlarının yaygınlaşması bu ortamlarındaki eğitim içeriklerinin değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu araştırmada ülkemizde dijital öğrenme ortamlarında Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğretmek amacıyla hazırlanan ve mobil cihazlara yüklenen uygulamalar ele alınmıştır. Araştırmanın amacı söz konusu dijital uygulamaların avantajlarını ve dezavantajlarını ortaya koymak ve uygulamaları öğretim materyali olmaları bakımından değerlendirmektir.

Araştırmanın temel problemi mobil uygulamalarda elifbâ öğretiminin nasıl yapıldığıdır. Araştırmanın alt problemleri ise şu şekilde sıralanabilir:

❖ Elifbâ öğrenmek amacıyla indirilen mobil uygulamaların genel özellikleri nelerdir?

---

11 Tuğba Yanpar Yelken, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı* (Ankara, Anı Yayıncılık, 14. Baskı, 2017), 116-120.

12 Baran Şen, *Oyunlaştırma Temelli Mobil Uygulamalarda Arayüz Tasarımı* (İstanbul: Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 35-46.

❖ Mobil uygulamalarda Arap alfabesinin öğretimi nasıl yapılmaktadır?

❖ Mobil uygulamalarda elifbâ öğretimine özgü yöntemlerden hangileri tercih edilmektedir?

❖ Mobil uygulamalarda elifbâ öğretilirken hangi oyunlardan istifade edilmektedir?

2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmalar belli konular özelinde yapıldığı için bazı sınırlamaları beraberinde getirmektedir. Elifbâ öğretmek amacıyla hazırlanan tüm mobil uygulamaları araştırma kapsamında incelemek, araştırmanın problemleri çerçevesinde konuya bütüncül bakabilmek ve değerlendirebilmek açısından mümkün değildir. Bu nedenle çalışma dördü yetişkinler üçü de çocuklar için hazırlanan yedi uygulama ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın sınırlılığı ise kullanıcıların uygulamadan istifade edip etmediklerinin bilinmemesi ve bu platformlar aracılığı ile Kur'an okumayı öğrenenlerin olup olmadığının henüz herhangi bir araştırma ile tespit edilmemiş olmasıdır. Bu sınırlılıklara rağmen araştırma, 2010 yılından itibaren milyonlarca insana ulaşan elifbâ öğretimi uygulamalarının ilk kez ele alınması bakımından özgün bir değere sahiptir.

3. Literatür Taraması

Literatürde elifbâ öğretimi hakkında yapılmış çalışmalar arasında Hatice Ayar'ın O*smanlı'dan Cumhuriyet'e Elifbâlar (1824-1928)*[13]isimli kitabı, Ahmet Bayraktar'ın "*Yeni Kur'an Okuma Öğretim Yöntemi* isimli makalesi[14], İbrahim Yaman'ın *Elifbâ (Kur'an) Öğretim Tekniklerinin Standardizasyonu ve Yeni Bir Elifbâ Önerisi*[15], *Tuğba Tamer'in Kur'an Öğretiminde Materyal ve Yöntem Analizi (Elifbâlar Üzerine Bir İnceleme)*[16] *Fadime*

---

13 Hatice Ayar, O*smanlı'dan Cumhuriyet'e Elifbâlar (1824-1928)*(Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).

14 Ahmet Bayraktar, "Yeni Kur'an Okuma Öğretim Yöntemi", *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi/ Internatıonal Journal of Educatıonal Scıences 1(* 2017).

15 İbrahim Tunç, *Elifbâ (Kur'an) Öğretim Tekniklerinin Standardizasyonu ve Yeni Bir Elifbâ Önerisi* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

16 Tuğba Tamer, *Kur'an Öğretiminde Materyal ve Yöntem Analizi (Elifbâlar Üzerine Bir İnceleme),*(Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Sarı Korkmaz'ın Ses Temelli ve Gruplama Sistemli Kur'an-ı Kerim Öğretimi[17] *ve Yunus Biceğez'in Kur'an Öğretiminde Temel İlkeler, Yöntem ve Teknikler* isimli yüksek lisans tezleri bulunmaktadır.[18] Ayrıca Süleyman Kablan tarafından hazırlanan *Kur'an-ı Kerîm Öğretiminde Teknolojik İmkânlar ve Kullanımı*[19] isimli makale geçmişten günümüze Kur'an-ı Kerim öğretiminde kullanılan materyaller hakkında bilgi vermesi bakımından ve Mustafa Başkonak ve Ayşe Akşener tarafından hazırlanan *Kuran Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar: On Saatte Online Kuran Eğitimi Örneği*[20] isimli makale dijital öğrenme ortamlarında elifbâ öğretimi hakkındaki yapılmış bir çalışma olması bakımından önemlidir.

4. Araştırmanın Metodolojisi

Nitel yöntemin kullanıldığı araştırmada yazılı dokümanların yanı sıra görsel ve işitsel temelli dijital öğrenme ortamları analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında dijital öğrenme ortamlarında Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğretmek amacıyla hazırlanan ve mobil cihazlara yüklenen uygulamalar ele alınmıştır.1 Ocak 2021 tarihi itibarıyla Play Store'da "elif-ba, Elifbâ, elifbe, elif-be, Kur'an öğreniyorum" anahtar kelimeleri ile tarama yapılmış listelenen elli altı mobil uygulama tek tek incelenmiştir. Çalışmanın örneklem grubu seçilirken elifbâ öğretimi için hazırlanan uygulamaların 100.000'den fazla indirilmesi, ücretsiz olması ve kullanıcı değerlendirmelerinde en az 4,5 yıldız alması temel kriter olarak belirlenmiştir. Bu uygulamalar arasından belirlenen usul ile seçilen yedi uygulamanın üç tanesi 1.000.000[21], iki tanesi 500.000[22], iki tanesi ise 100.000'den[23] fazla kullanıcı tarafından indirilmiştir. Çalışmada aşağıda kısaca tanıtılan

---

17 Fadime Sarı Korkmaz, *Ses Temelli ve Gruplama Sistemli Kur'an-ı Kerim Öğretimi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

18 Yunus Biceğez, *Kur'an Öğretiminde Temel İlkeler, Yöntem ve Teknikler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

19 Kablan, "Kur'an-ı Kerîm Öğretiminde Teknolojik İmkânlar ve Kullanımı", 72-80.

20 Mustafa Başkonak – Ayşe Akşener, Kuran Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar: On Saatte Online Kuran Eğitimi Örneği, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi11/25* (Aralık 2020).

21 *Diyanet Elifba 1.1.1* (Yazılım, Türkiye: T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014); *Elif Ba Oyun 2.1* (Yazılım, Türkiye: Silent Coderz, 2012); *Sesli Elifba Kur'an Öğren 2.7* (Yazılım, Türkiye: Still New Again, 2015).

22 *Elifba-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli 34* (Yazılım, Türkiye: TNTS- Elifba Quran Learn, 2017); *Kur'an Öğreniyorum 0.9.5* (Yazılım, Türkiye: Homemade Software, 2013).

23 *Elif Ba Kur'an Öğreniyorum 1.3* (Yazılım, Türkiye: Enes Aydın, 2017); *Elifba Lite 2.1.3* (Yazılım, Türkiye: cağrısoft, 2014).

mobil uygulamalar dışında yer geldikçe konuyla ilgili farklı uygulamalara da değinilmiştir. Araştırmaya konu olan uygulamaların arayüzü ve içeriği aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Diyanet Elifbâ 1.1.1:Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılan elifbânın mobil uygulamaya dönüştürülmüş hali olan uygulamanın akış şemasında elifbâ, tecvid ve Kur'an-ı Kerim'in tamamını temsil eden üç seçenek bulunmaktadır. Elifbâda yer alan tüm konu başlıkları akış şemasında verilmiştir. Her bir başlığın içinde konular isteğe bağlı olarak liste halinde, tekli liste şeklinde veya Fatih Çollak Hoca'nın videosu ile öğretilmektedir. Kullanımı kolay olan arayüzde örnek hece ve kelimelerin tamamı okunmaktadır.

Elif Ba Oyun 2.1:Akış şemasında ilk olarak "Oyunlar" ve "Videolar" seçenekleri bulunmaktadır. Oyunların içindeki akış şemasında bulunan üç seçenekten sadece "Hafıza Oyunu" oyun olarak değerlendirilebilir. Diğer iki seçenek olan "Oyun-Resimli" ve "Oyun Telaffuz" harflerin öğretimini hedefleyen çalışmalara yer vermektedir. Videolar seçeneğinde ise Arap alfabesinin melodik olarak seslendirildiği iki videoya yer verilmiştir. Aynı yazılımcı tarafından hazırlanmış benzer içerikte ve tasarımda farklı mobil uygulamalar bulunmaktadır.

Sesli Elifbâ Kur'an Öğren 2.7: Akış şemasında üç seçenek bulunmaktadır. Birinci seçenek elifbâ öğrenimi sırasında reklam almamak için uygulamanın ücretli versiyonuna yönlendirme, ikinci seçenek "Dersler", üçüncü seçenek ise "Diğerleri" başlığı ile birçok uygulamaya yönlendiren reklam bölümüdür. Dersler seçeneğinin akış şemasında bir elifbâda bulunan konu başlıklarının tamamına yer verilmiştir. Üzerine tıklanan kelimeler okunmakta, aynı zamanda tercihe bağlı olarak Türkçe okunuşlarına da yer verilmektedir. Mobil uygulamadan istifade edilirken çok fazla reklama maruz kalınmaktadır. Aynı yazılımcı tarafından hazırlanmış benzer içerikte ve tasarımda farklı mobil uygulamalar bulunmaktadır.

Elifbâ-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli 34: Mobil uygulamanın akış şemasında harflerin, hareke ve işaretlerin ve med konularının verildiği "Elifbâ Öğren" seçeneği, uygulamadaki elifbâ öğretiminde kullanılan örnek kelimelerden oluşan "Oyun Oyna" seçeneği, yine aynı şekilde öğretilen kelimelerle oluşturulmuş "Hafıza Oyunu" seçeneği bulunmaktadır. "Tecvid Öğren" seçeneği medler ve idğam konuları ile sınırlandırılmıştır. "Namaz Sureleri" ve "Sure Dinle" seçeneklerinin akış şemasından namaz dua ve surelerine yer verilmektedir. Mobil uygulamada tüm örnek

kelimeler seslendirilmekte, istifade edilirken çok fazla reklama maruz kalınmaktadır. Aynı yazılımcı tarafından hazırlanmış benzer içerikte ve tasarımda farklı mobil uygulamalar bulunmaktadır.

Kur'an Öğreniyorum 0.9.5: Mobil uygulamada Damla Yayınevi tarafından hazırlanan *Kur'an Öğreniyorum* isimli elifbâ aynen kullanılmaktadır. Daha önce kaset ve video ile desteklenen elifbâ geliştirilerek mobil uygulamaya dönüştürülmüştür. Elifbâdaki tüm örnek kelimeler ve sonunda yer alan sureler seslendirilmektedir.

Elif Ba Kur'an Öğreniyorum 1.3: Mobil uygulamanın akış şemasında "Oyna" ve "Öğren" seçenekleri yer almaktadır. Bu seçeneklerin altında elifbâda yer alan konular sağa doğru kaydırılarak görülmekte, seçilen konuya uygun şekilde öğren seçeneği tıklayan kullanıcı örnek kelimelerin okunuşu ile karşılaşmaktadır. Oyna seçeneği tıklandığında ise konuyla ilgili okunan örnek kelimelerin yer aldığı çoktan seçmeli bir oyun bulunmaktadır. Uygulamadaki tüm kelimeler seslendirilmektedir. Bahsi geçen oyun dışında harf eşleştirmece ve hafıza oyununa da yer verilmektedir. Mobil uygulamadan istifade edilirken çok fazla reklama maruz kalınmaktadır.

Elifbâ Lite 2.1.3: Mobil uygulamanın akış şemasında kaydırılarak aşağıya doğru indirilen 20 seçenek bulunmaktadır. Her bir seçenek harfler, hareke ve işaretler gibi elifbâ öğretimindeki konuları göstermektedir. Uygulamada yer alan tüm kelimeler üzerine tıklandığında seslendirilmektedir. "Kendimizi Sınayalım" seçeneğinde uygulamada yer alan örnek kelimelerden oluşturulmuş bir oyuna yer verilmekte, "Namaz Sure ve Duaları" seçeneğindeki tüm dua ve sureler okunmaktadır. Aynı yazılımcı tarafından hazırlanmış benzer içerikte ve tasarımda farklı mobil uygulamalar bulunmaktadır.

4.1. Araştırmanın Bulguları

Bu bölümde araştırma bulguları mobil uygulamaların arayüz tasarımları, elifbâ harflerinin öğretimi, hareke ve işaretlerin öğretimi ve oyun tabanlı öğrenme konuları çerçevesinde ele alınacak ve değerlendirilecektir.

4.1.1. Mobil Uygulamaların Arayüz Tasarımının Değerlendirilmesi

Kur'an-ı Kerim öğretimi için hazırlanan mobil uygulamaların bir kısmı genel kullanıcılar için bir kısmı ise çocuklara yönelik hazırlanmıştır.

Genel kullanıcılar için hazırlanan uygulamalar seslendirilmiş bir elifbâ cüzü niteliğindedir.[24] Çocuklar için hazırlananlar ise daha renklidir ve çeşitli oyunlarla desteklenmiştir.

İncelenen uygulamaların Kur'an öğretim materyali olduğu dikkate alındığında öğretim materyali hazırlama ilkelerine uygun olmaları beklenmektedir. Fakat incelenen bazı görseller ya haddinden fazla büyük ya da göz yoracak kadar küçük seçilmiştir. Ayrıca Şekil 1 ve Şekil 2'de görüleceği gibi mobil uygulamaların bazılarında ekran tasarımı ölçülü kullanılmamış, görseller-metinler ortalanmamıştır.[25]

***Şekil 1**: Elif Ba Oyun 2.1*

***Şekil 2**: Sesli Elifbâ Kur'an Öğren 2.7*

Mobil uygulamalardaki yazı rengi seçimini genel olarak tasarım ilkelerine uygun olmasına rağmen Şekil 2'de görüleceği gibi açık renk arka plan üzerine beyaz metin rengi ya da siyah arka plan üzerine Şekil 3'te olduğu gibi sadece etrafında beyaz ile çerçevelenmiş siyah metin rengi kullanan uygulamalar da mevcuttur. Diğer bir örnek olan Şekil 4'teki üstün hareke öğretim ekranında siyah zemin üzerine siyah hareke tercih edildiği için harekeler görünmemektedir.[26] Bazı mobil uygulamalarda da okuma metinlerindeki yazıda bir birliktelik bulunmamakta, kelimeler ya ince ya kalın ya da bulanık görünmektedir.[27]

---

24 *Diyanet Elifba* 1.1.1*; Kur'an Öğreniyorum* 0.9.5; *Sesli Elifba Kur'an Öğren* 2.7.

25 *Sesli Elifba Kur'an Öğren* 2.7;*Kur'an Öğreniyorum* 0.9.5;*Elif Ba Oyun* 2.1.

26 *Elif-Be Çocuklar İçin* 2.6 (Yazılım, Türkiye: Uğur Ersoy, 2020).

27 *Elifba Lite* 2.1.3; *Sesli Elifba Kur'an Öğren* 2.7.

***Şekil 3**:Elifbâ Lite 2.1.3*

***Şekil 4**:Elif-Be Çocuklar İçin 2.6*

Uygulamaların bazılarında Şekil 5'te de görüleceği gibi harekeler eksikken bazılarında da Şekil 6 örneğinde olduğu gibi oyun sırasında seslendirilen kelime olması gereken kutucukta yazmamaktadır.[28]

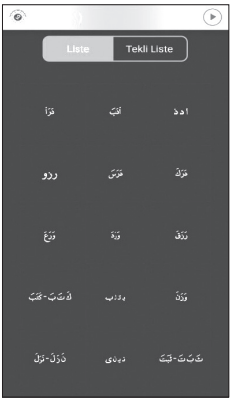

***Şekil 5**: Diyanet Elifbâ 1.1.1*

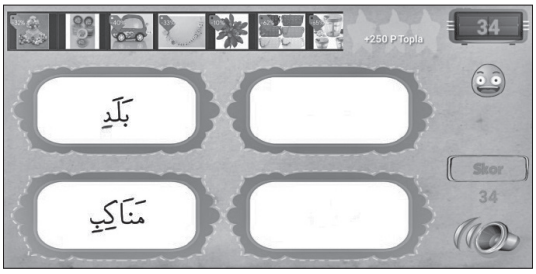

***Şekil 6:** Elifbâ-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli 34*

Her biri farklı mobil uygulamadan alınan örneklerden anlaşılacağı üzere mobil uygulamaların bazı sayfalarının ekran tasarım ilkelerine uygun olarak hazırlanmadığı görülmektedir. İncelenen elifbâların her birinde az veya çok bulunan söz konusu problemler mobil uygulamanın işlevselliği açısından problemlere sebep olabilmektedir.

28 *Diyanet Elifba* 1.1.1.

4.1.2. Mobil Uygulamalarda Harflerin Öğretimi

Kur'an-ı Kerim öğretimi için hazırlanan mobil uygulamalarda çocuklara ve yetişkinlere yönelik olmak üzere iki ayrı içerik oluşturulmakta ve hedef kitleye uygun şekilde tasarım yapılmaktadır. Yetişkinler için hazırlanan mobil uygulamalarda bir elifbâda bulunan tüm konulara yer verilmektedir. Çocuklar için hazırlanan uygulamalar ise üç grupta değerlendirilebilir. Birinci grupta sadece harfler, ikinci grupta harfler ve harekeler, üçüncü grupta ise Kur'an-ı Kerim okumak için gerekli olan tüm konular yer almaktadır.[29] İncelenen mobil uygulamaların neredeyse tamamında harfler üzerine tıklandığı zaman bir yetişkin tarafından birkaçında ise çocuk tarafından seslendirilmektedir.[30] Çocuk tarafından seslendirilen uygulamalarda harflerin mahreç ve sıfatlarına uygun olarak seslendirilmemekte ve gereksiz medli okuyuşlar yapılmaktadır.

Uygulamaların tamamında harfler isimleri ile öğretildikten sonra hece okumalarına geçilmekte diğer bir ifade ile harfler harf/adlandırma yöntemi üzere öğretilmektedir. Harflerin isimlerinin öğretimi iki farklı şekilde yapılmaktadır. *Elif Ba Kur'an Öğreniyorum*1.3.isimli uygulamada harfler (الف , باء , تاء , ثاء , جيم) olarak Arapça isimleri ile öğretilirken *Elif-bâ-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli* 34, *Elif Ba Oyun* 2.1 isimli uygulamalarda (الف, به,ته , ثه , جيم) olarak Türkçe isimleri kullanılmakta ve harfler Şekil 7'de görüleceği gibi bazı canlı veya nesne isimlerinin ilk hecesi ile ses benzerlikleri kurularak sepetin ث'si, damacananın ض'sı, tavşanın ط'sı, zarfın ظ'sı şeklinde öğretilmektedir. Mahreci Türkçede olmayan harflerle ilgili yapılan bu tür benzetmeler, harfin sesini kendi doğru mahrecinden uzaklaştırmaktadır. Mesela Şekil 7 örneğinde görüleceği gibi ض harfinin sesi "damacana" kelimesindeki "da" hecesi ile ses benzerliği kurularak öğretildiğinde öğrencinin ض harfini doğru mahrecinden çıkarmasını beklemek neredeyse imkânsızdır.

---

29 *Elif-Be Çocuklar İçin* 2; *Elifba* 10 (Yazılım, Türkiye: TNTS- Elifba Quran Learn, 2019); *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli* 3.3 (Yazılım: Türkiye: 6th Pro, 2020); *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli* 3.3 (Yazılım: Türkiye: 6th Pro, 2020).

30 *Elif-Be Çocuklar İçin* 2.6; *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli* 3.3.

Şekil 7: *Elifbâ-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli 34*

Elifbâ Lite 2.1.3 isimli uygulamada harflerin Türkçe okunuşları altına yazılırken, *Sesli Elifbâ Kur'an Öğren* 2.7 isimli uygulamada harflerin Türkçe yazılışlarına ulaşma noktasında kullanıcı seçim yapabilmektedir.

Mobil uygulamalarda özellikle harflerin öğretimini gerçekleştirmek için okul öncesi ve ilkokul düzeyine yönelik çeşitli çalışmalara da yer verilmektedir. Harfin boyanması, yapboz ile tamamlanması şeklinde olan bu çalışmalar harflerin şekillerinin öğretimi hedeflenmektedir.[31] İncelenen mobil uygulamalarda harflerin öğretiminde kullanılan videoların tamamında alfabe Şekil 8'de görüleceği gibi animasyon eşliğinde Arap okuyuşu ile melodik bir şekilde seslendirilmektedir. Harfler Arap okuyuşu ile verilmesine rağmen uygulamanın diğer bölümlerinde harfler Türk okuyuşu ile seslendirilmektedir.[32] Yine benzer şekilde bazı uygulamalarda örnek kelimeler Türk okuyuşu ile öğretilirken aynı uygulamada yer alan sure ve duaların Arap kıraati ile okunmaktadır.[33]

Şekil 8: *Elifbâ 10*

31 *Eğlenceli ELİF BA* 1.2 (Yazılım, Türkiye: Mustafa Bayraktar, 2020).

32 *Elifba* 10.

33 *Elifba-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli* 34.

Uygulamaların kendi içinde okuyuş tutarlılığına sahip olması önemlidir. Zira aynı uygulamada iki ayrı kıraatin okuma örneklerine yer verilmesi Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenme çabası içinde olan kullanıcı için anlaşılması ve öğrenilmesi güç bir durumdur.

4.1.3. Mobil Uygulamalarda Hareke ve İşaretlerin Öğretimi

Kur'an-ı Kerim öğretiminde hareke ve işaretlerin üzerine geldikleri harfe verdikleri sesin doğru öğrenilmesi önem arz etmektedir. İncelenen mobil uygulamalar arasında yetişkinlere yönelik olarak hazırlananlarda hareke ve işaretlerin tamamına içerik olarak yer verilmektedir. Fakat çocuklara yönelik olarak hazırlanan bazı uygulamalarda sadece harflerin öğretimine[34] bazılarında ise harfler ve harekelerin öğretimine yönelik içerik bulunmaktadır.[35]

Diyanet Elifbâ 1.1.1 ve *Elifbâ-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli* 34 isimli uygulamalarda hareke ve işaretler ilk olarak müstakil harfin üzerine yerleştirilmekte harekenin harfe verdiği ses ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmadan doğrudan (اَ اِ اُ ..., اَبْ اَتْ اَثْ ..., اً اٍ اٌ بً بٍ بٌ ... gibi) seslendirilmektedir. Böylelikle harflerin hareke ve işaretlerle ortaya çıkan doğru seslerinin öğretimi hedeflenmektedir. *Elifbâ Lite* 2.1.3 ve *Sesli Elifbâ Kur'an Öğren* 2.7 isimli uygulamalarda ise harekelerin harflere verdiği sesler yazılı ve/veya sesli olarak izah edilmekte fakat doğru seslerin yerleşmesi için sadece harekelerin müstakil harflerle ortaya çıkan seslerine yer verilmeden doğrudan örnek kelimeler seslendirilmektedir.

Hareke ve işaretlerin öğretiminde yaşanan diğer bir durum gereksiz medli okumalar ve ötre harekenin "ü" sesi ile seslendirilmesidir.[36] Her iki durum da kullanıcının yanlış sesleri öğrenecek olması sebebiyle mahzurludur.

4.1.4. Mobil Uygulamalarda Oyun Tabanlı Elifbâ Öğretimi

Eğitim öğretim faaliyetlerinde önemli bir faktör olan oyun, dijital öğrenme ortamlarında çok sık kullanılmaktadır. Kullanıcıların iyi vakit geçirmelerinin yanı sıra becerilerini de artırmalarına da yardımcı olan oyunlar her yaş grubundan birey için çeşitli avantajları ve dezavantajları

---

34 *Elif Ba Oyun* 2.1;*Elifba* 10; *Elif Ba Uzay Macerası 2.1* (Yazılım, Türkiye: Bal Akademi, 2017); *Eğlenceli ELİF BA* 1.2 (Yazılım, Türkiye: Mustafa Bayraktar, 2020).

35 *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli* 3.3; *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli* 3.3; *Hece Elifba* 1.0.3 (Yazılım, Türkiye: Bilgisel, 2020).

36 *Hece Elifba* 1.0.3; *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli* 3.3; *Elifba* 10.

vardır. Oyun tabanlı öğrenme ortamlarının, dikkat çekmesi, öğrenme isteği uyandırması ve yaşayarak öğrenme imkanı sunması sebebiyle öğrenmeyi arttırdığını, motivasyon düzeyini yükselttiğini; stres ve kaygı düzeyini azalttığını ortaya koyan araştırmalar, dijital öğrenme ortamlarında da oyundan istifade etmenin avantajları olarak sayılabilir.[37] Bu bağlamda elifbâ öğretiminde de dijital oyunlardan istifade edilmesi kullanıcıların Kur'an-ı Kerim okumayı istekli şekilde keyifli bir ortamda öğrenmesi bakımından değerlidir. Eğitsel dijital oyunların kontrolünün zor olması, bazılarının eğitsel değerinin düşük olması, kontrolsüz zaman kullanımına sebep olması da dezavantajları olarak sıralanabilir. Bu dezavantajlar oyun üreticileri ile din eğitimcilerinin ortak çalışmalar yapması ve kullanıcıların özdenetimlerinin geliştirilmesi ile bir ölçüde bertaraf edilebilir. Son yıllarda elifbâ öğretiminde de oyunlardan istifade edilmekte ve mobil uygulamalarda da çeşitli oyunlara yer verilmektedir. İncelenen uygulamalarda yer alan oyunlar şöyledir:

Harf Eşleştirme: Uygulamada harfleriki sütun halinde verilmekte sürükleyerek harflerin eşleştirilmesi beklenmektedir. Harfler kullanıcı tarafından doğru eşleştirildikten sonra uygulamada harfin ismi söylenmektedir. Oyunda süre sınırlaması yoktur ve kullanıcı tüm harfler doğru eşleştirilince alkış sesi ile ödüllendirilmektedir.[38]

Kelime Eşleştirme: Oyunda sistem tarafından seslendirilen kelimenin doğru seçilmesini hedeflenmektedir.[39] Mesela *Elif Ba Kur'an Öğreniyorum* 1.3 isimli uygulamada oyun kullanıcının seçmiş olduğu konu ile ilgili örneklerle çalışılabildiği gibi tüm konuların yer aldığı genel bir tekrar olarak da çalışılabilmektedir. Sistem tarafından seslendirilen kelime, 4 seçenek arasından yanlış işaretlenmesi durumunda kelime ekrandan silinmekte doğru işaretlenmesi halinde ise bir tik atılarak diğer örneklere geçilmektedir. Kullanıcı kelimeyi hoparlör işaretine tıklayarak istediği kadar dinleyebilmektedir. Oyunda Şekil 9'da görüleceği gibi kullanıcıyı motive edecek ve çalışmaya heyecan katacak süre sınırlaması, ikon ve puanlandırma bulunmaktadır.

---

37 Çetin Toraman vd., "Oyun-Tabanlı Öğrenme Ortamlarının Akademik Başarıya Etkisi: Bir Meta– Analiz Çalışması", *Kastamonu Education Journal* 26/6(November 2018), 1805.; Yorulmaz, "Dijital Oyunlardaki Din ve Din Eğitiminde Dijital Oyunların Kullanılma İmkanı", 2/394.

38 *Elif Ba Kur'an Öğreniyorum* 1.3.

39 *Elifba Lite* 2.1.3.

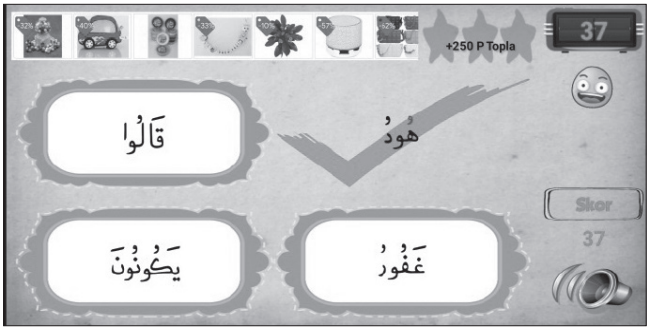

Şekil 9: *Elif Ba Kur'an Öğreniyorum 1.3*

Hafıza Oyunu: Harflerin şekillerinin tanınmasına yönelik olarak hazırlanmış olan hafıza oyunu farklı zorluk derecelerinde tasarlanmıştır. Mesela *Elif Ba Oyun* 2.1 isimli uygulamadaki zorluk derecesi bakımından beş aşamalı olarak tasarlanmış 16, 20, 30, 36, 42 kart açılarak harf eşleştirmeleri yapılması istenmektedir. Oyunda eşleştirilen harflerin sistem tarafından seslendirilmemekte sadece kullanıcı alkışlanarak ödüllendirilmektedir. Diğer bir uygulama olan *Elif Ba Kur'an Öğreniyorum* 1.3'te ise harfler doğru eşleştirildiğinde isimleri söylenerek hem görsel hem de işitsel olarak kullanıcı desteklenmektedir.

İki Kişilik Test Yarışması: Sistem tarafından seslendirilen harfi işaretleme oyunun ileri bir versiyonu olan bu oyunu iki oyuncu aynı anda birbirleri ile yarışarak oynamaktadır. Seslendirilen harfi önce işaretleyen oyuncu 1 puan kazanırken yanlış işaretleyen oyuncudan 1 puan eksiltilmektedir. 10 puana ulaşan oyuncunun birinci olduğu oyunda, kazanan alkışlar eşliğinde "Tebrikler Oyunu Tamamladınız" yazısı ile ödüllendirilmektedir.

Şekil 11: *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli 3.3*

Uzay Macerası: Oyunda puanlar toplanarak uzay boşluğunda yer alan labirentteki harflere ulaşmayı hedeflemektedir. Ulaşılan harfin ismi anlaşılmaz bir şekilde seslendirilmektedir.[40] Oyun eğlenceli vakit geçirmenin yanı sıra harflerin şekillerine aşinalık kazandırmaktadır.

Şekil 12: *Elif Ba Uzay Macerası 2.1*

Seslendirilen Harfi Bulma: Harfin sesi ile şeklinin doğru eşleştirilmesini hedefleyen bu oyunda uygulama tarafından seslendirilen harfin üzerine dokunularak silinmesi istenmektedir. Mobil uygulamada ayrı ayrı karelere yazılmış 3 tanesi seslendirilen harf olmak üzere 12 harf bulunmaktadır. Oyuncu söz konusu üç harfi doğru olarak seçerse alkışlanarak ödüllendirilmektedir. Yanlış harfin üzerine tıklanması durumunda tıklanan harfin ismi söylenerek başka bir harf seçmeye yönlendirilmektedir. Oyun içinde yanlış yapıldığında geri bildirim veriliyor olması bu oyunun avantajlarındandır.[41]

Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli 3.3 isimli uygulamadaki "Hareket Eden Harfleri Verilen Sıra ile Yakala" oyunu seslendirilen harfi bulma oyunun bir benzeri olarak tasarlanmıştır. Şekil 10'da ekran resmi paylaşılan oyunda sistem tarafından seslendirilen harfler hareket ederken sırasıyla üzerine tıklanarak yok edilmektedir. Elifbâ öğretimini hedefleyen uygulamalarda hareketli oyunlara nadir rastlanması nedeniyle dikkat çekici olan oyunda zaman zaman sesler üst üste gelmekte ve oyun tutukluk yapmaktadır.

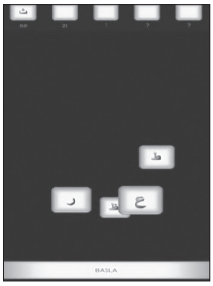

Şekil 10: *Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli 3.3*

40 *Elif Ba Uzay Macerası 2.1* (Yazılım, Türkiye: Bal Akademi, 2017).

41 *Elif Ba Oyun* 2.1.

Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli 3.3 isimli uygulamada ise alfabetik sıra ile yazılmış harflerin içinden sistem tarafından ismi söylenen harfin işaretlenmesi istenmektedir. Doğru harf tıklandığında "Doğru" yazısı gelirken yanlış tıklandığında kullanıcı uyarılmaktadır. Oyuncu "Tekrar Duy" butonuna basarak harfi istediği kadar dinleyebilmektedir.

Çocuklara Kur'an-ı Kerim'i sevdirerek öğretmek ya da öğrenmiş veya öğrenmekte oldukları bilgileri tekrar ettirmek amacıyla mobil öğrenme ortamlarına yoğun olarak başvurulmaktadır. Çocuklara yönelik hazırlanan mobil uygulamaların neredeyse tamamında dikkat çekmek ve öğretim faaliyetini eğlenceli hale getirmek amacıyla hazırlanan oyunlar özellikle harflerin isimlerinin ve şekillerinin kavranıp kavranmadığını, duyulan kelimenin doğru seçip seçilemeyeceğini test etmektedir. Harflerin veya kelimelerin seslerinin kullanıcı tarafından doğru çıkarılıp çıkarılmadığını test eden oyunlar bulunmamaktadır. Bu durum oyunların olduğu kadar uygulamaların da en büyük eksiklerindendir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmada gelişen teknolojinin bir ürünü olarak sunulan mobil uygulamalarda elifbâ öğretiminin nasıl yapıldığı ele alınmıştır. Araştırma kapsamında milyonlarca kişi tarafından indirilen mobil uygulamalar öğretim materyali olarak değerlendirilmiş, hoca yerine arayüz ve içerik ile muhatap olunduğu için uygulamalar bu iki esas üzerinden irdelenmiştir. Kullanıcıların mobil uygulamalara diledikleri yerden, diledikleri zaman ve diledikleri kadar erişme imkânına sahip olmaları mobil öğrenme ortamlarında yapılan elifbâ öğretiminin avantajlarındandır. Yapılan incelemede uygulamalarının tamamının program tarafından seslendirilen harfi, heceyi veya kelimeyi görmeye, işitmeye ve bazen de doğru seçmeye yönelik olarak hazırlandığı tespit edilmiştir. Mobil elifbâ uygulamalarında kullanıcının kelimeleri doğru okuyup okumadığının -yabancı dil öğretiminde yaygın olarak kullanılan- ses analizleri yoluyla tespit edilmemesi, kullanıcıya geri dönüt verilmemesi ise uygulamaların dezavantajlarındandır.

Mobil uygulamalardaki arayüz ve içerik, elifbâ öğretimine özgü yöntemler ve tasarım ilkeleri bağlamında değerlendirildiğinde bazı sorunların olduğu görülmüştür. Çalışmaya konu olan mobil uygulamaların bazıları tasarım ilkelerine uygun olarak hazırlanırken bazılarında uygun renkler kullanılmadığı, ekrandaki içeriğin orantılı dağıtılmadığı, içerikte yazı karakteri ve yazı rengi seçiminin okunaklı olmadığı, bazı yerlerde

hareke eksiği, bazı yerlerde kelime eksikleri olduğu belirlenmiştir. Ayrıca ücretsiz indirilen uygulamalarda çok sık reklama maruz kalınmakta bu durum öğrenme ortamı ile kullanıcı arasındaki etkileşimi zedelemektedir.

İncelenen uygulamaların tamamı harf yöntemi üzere hazırlanmış, hece ve ses temelli yöntem üzere hazırlanan uygulamaya rastlanmamıştır. Bu durum iki şekilde izah edilebilir: *(i)* Birincisi modern bir öğrenme ortamında bile Kur'an-ı Kerim öğretiminin klasik usul dışında öğretilmesinin mahzurlu görülmesi, *(ii)* ikincisi ise mobil öğrenme ortamlarına içerik hazırlayanların günümüzde elifbâ öğretimde uygulanan usullere vakıf olmamalarıdır. Her iki durum da elifbâ öğretimi açısından çözülmesi gereken sorunlardandır. Diğer yandan mobil uygulamalar arasında harflerin doğru seslendirilmesine özen gösterenler olduğu gibi harfleri Türkçe sesleri ile öğretenler de bulunmaktadır. Hatta bazı uygulamalarda harflerin Türkçe kelimelerin ilk harfi veya ilk hecesi ile ses benzerlikleri kurularak sepetin ث'si, damacananın ض'sı, tavşanın ط'sı, zarfın ظ'sı şeklinde öğretilmesi harfleri doğru mahreçlerinden uzaklaştırmaktadır.

Sonuç olarak milyonlarca kişiye kolaylıkla ulaşabilmeyi sağlayan mobil uygulamalar önemli bir öğrenme ortamı olarak kabul edilmeli, mevcut uygulamaların bir kısmı revize edilmeli ve elifba öğretimine özgü farklı yöntemler de kullanılarak yeni uygulamalar hazırlanmalıdır. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından farklı yaş gruplarına uygun harfi duyma, farklı sesler arasından ayırt etme, harfi mahrecinden çıkarma gibi öğrenme aşamalarını dikkate alarak, ses temelli bir mobil uygulama hazırlanması çalışma boyunca ortaya koyulan bazı eksikleri büyük ölçüde bertaraf edebilir. Hazırlanan mobil uygulamada kullanıcının ses analizlerinin yapılarak doğru seslerle okuması durumunda ilerlemesine, doğru seslerle okuyamaması durumunda tekrar çalışmasına yönlendirecek bir arayüzle hoca-öğrenci etkileşimindeki verim bir nebze olsun sağlanmaya çalışılabilir. Ayrıca elifbâ öğretiminde kullanılacak oyunların bilgiyi doğrudan aktaran bir formattan çıkarılıp gizem, heyecan, merak ve başarma duygusu gibi duyguları harekete geçirecek nitelikte geliştirilmesi hem oyun tasarımının gelmiş olduğu seviyenin eğitsel amaçlı kullanılmasını sağlamış olmak hem de kullanıcıların ilgisini daha fazla çekecek olması bakımından güzel bir girişim olacaktır.

Kaynakça

Akın, Zeliha. "Kur'an Öğreniyorum- Yaz Kur'an Kursu". *Diyanet TV*. Yayın Tarihi 29 Haziran 2020. https://www.diyanet.tv/kuran-ogreniyorum-yaz-kuran-kursu/bolumler

Altun, Eylem. "Kur'an Öğreniyorum", *Diyanet TV.* Yayın Tarihi 31 Temmuz 2013. https://www.diyanet.tv/kuran-ogreniyorum

Ayar, Hatice. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Elifbâlar (1824-1928)*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Bayraktar, Ahmet. "Yeni Kur'an Okuma Öğretim Yöntemi". *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi/Internatıonal Journal Of Educatıonal Scıences 1(* 2017). 54-101.

Bektaş, Mahir. *Ortaöğretim Öğrencilerinin Mobil Uygulamaları Eğitsel Amaçlı Kullanma Durumlarının İncelenmesi: Sakarya Kaynarca Örneği.* Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Biceğez, Yunus. *Kur'an Öğretiminde Temel İlkeler, Yöntem ve Teknikler.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Diyanet Elifbâ 1.1.1. Yazılım. Türkiye: T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.mobilion.diyanet.elifbâ&gl=TR

Durmuş, Alpaslan. "Çocuğuz Kur'an Okuyoruz". *Diyanet TV.* Yayın Tarihi 29 Haziran 2015. https://www.diyanet.tv/cocuguz-kuran-okuyoruz/video/cocuguz-kuran-okuyoruz-1-bolum.

Elif Ba Oyun 2.1. Yazılım. Türkiye: Silent Coderz, 2012. https://play.google.com/store/apps/details?id=tr.silentcoderz.elifbâoyun&gl=TR

Elifbâ-Kur'an Öğreniyorum Tecvidli 34. Yazılım. Türkiye: TNTS- Elifbâ Quran Learn, 2017. https://play.google.com/store/apps/details?id=platform.tnts.tecvidogren&gl=TR

Elif Ba Kur'an Öğreniyorum 1.3. Yazılım. Türkiye: Enes Aydın, 2017. https://play.google.com/store/apps/details?id=ns.com.elifbâ&gl=TR

Elifbâ Lite 2.1.3. Yazılım. Türkiye: cağrısoft, 2014. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.cmgmobilsoft.ElifbâLite&gl=TR

Elifbâ 10. Yazılım. Türkiye: TNTS- Elifbâ Quran Learn, 2019. https://play.google.com/store/apps/details?id=platform.tnts.eliffirstpage&gl=TR

Elif Ba Oynayarak Öğren Sesli 3.3. Yazılım. Türkiye: 6th Pro, 2020. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.Gthpro.arapcahafizaoyunu&gl=TR

Elif Ba Uzay Macerası 2.1. Yazılım. Türkiye: Bal Akademi, 2017. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.BalAkademi.ElifbâUzayda&gl=TR

Elif-Be Çocuklar İçin 2.6. Yazılım. Türkiye: Uğur Ersoy, 2020. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.ersoft.elifbâ&gl=TR

Eğlenceli ELİF BA 1.2. Yazılım. Türkiye: Mustafa Bayraktar, 2020). https://play.google.com/store/apps/details?id=com.MustafaBayraktar.EglenceliElifbâ&gl=TR

Gözütok, Şakir. "E-Öğrenme ve Yeni Öğrenme Ortamları". *Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyum Bildiri Kitabı*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2013. 37-42

Hece Elifbâ 1.0.3. Yazılım. Türkiye: Bilgisel, 2020. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.bilgisel.syllabicarabic&gl=TR

Heyet. *Tecvidli Kur'an-ı Kerim Elif-Bâ'sı- İnteraktif CD Destekli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.

İslam ve İhsan- İlam Tv. "3 Günde Kur'ân Öğreniyorum". *YouTube.* Yayın Tarihi 16 Haziran 2016. https://www.youtube.com/watch?v=17vuW2G75Is.

Kablan, Süleyman. "Kur'an-ı Kerîm Öğretiminde Teknolojik İmkânlar ve Kullanımı". *İlahiyat Akademi Dergisi 10* (Gaziantep, 2019), 65-86.

Kur'an Dünyası. "1 Saatte Kuran Öğreniyorum". *YouTube.* Yayın Tarihi 6 Ocak 2019. https://www.youtube.com/watch?v=iAcqZ14QZMY&t=745s.

Kur'an. Global. "10 Saatte Kur'an Öğreniyorum". *YouTube.* Yayın Tarihi 8 Aralık 2014. https://www.youtube.com/watch?v=FQkXNWepNd4&t=357s.

Kılıç, Mustafa. "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'ân Eğitimi Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 80-81.

Korkmaz, Fadime Sarı. *Ses Temelli ve Gruplama Sistemli Kur'an-ı Kerim Öğretimi.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kur'an Öğreniyorum 0.9.5. Yazılım. Türkiye: Homemade Software, 2013. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.homemade.oku&gl=TR

Kutlu, Hüseyin. *Tecvid Uygulamalı Kur'an Öğreniyorum*. İstanbul: Damla Yayınları, 1991.

Kutlu, Hüseyin. *Tecvid Uygulamalı Kur'an Öğreniyorum*. İzmir: Işık Yayınları, 2006.

Semerkand TvFan. "Adım Adım Kur'an Öğreniyorum". *YouTube.* Yayın Tarihi 6 Haziran 2016. https://www.youtube.com/watch?v=rNneY0-O-v1I&t=1s.

Sesli Elifbâ Kur'an Öğren 2.7. Yazılım. Türkiye: Still New Again, 2015. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.stillnewagain.elifbâ&gl=TR

Şen, Baran. *Oyunlaştırma Temelli Mobil Uygulamalarda Arayüz Tasarımı.* İstanbul: Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Tamer, Tuğba. *Kur'an Öğretiminde Materyal ve Yöntem Analizi (Elifbâlar Üzerine Bir İnceleme).* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Toraman, Çetin vd., "Oyun-Tabanlı Öğrenme Ortamlarının Akademik Başarıya Etkisi: Bir Meta–Analiz Çalışması". *Kastamonu Education Journal 26/6* (Kasım 2018), 1803-1811. doi: 10.24106/kefdergi.2074

Tosun, Nilgün - Özgür, Hasan. "E-Öğrenme Ortamlarında Öğrenci-İçerik Etkileşimi". *3rd International Computer and Instructional Technologies Symposium.* (2009). 327-331.

Tunç, İbrahim. *"Elifbâ (Kur'an) Öğretim Tekniklerinin Standardizasyonu ve Yeni Bir Elifbâ Önerisi"*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Varinlioğlu, Güzden vd., "Oyun Tabanlı Öğrenme İle Dijital Mirasın Yaygınlaştırılması", *Journal of the Faculty of Architecture* 36/1 (1/2019), 23-44.doi.org/10.4305/metu.jfa.2018.2.9

Yelken Yanpar, Tuğba. *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı.* Ankara: Anı Yayıncılık, 14. Baskı, 2017.

Yorumaz, Bilal. "Dijital Oyunlardaki Din ve Din Eğitiminde Dijital Oyunların Kullanılma İmkânı", *Dijitalleşen Din [Medya ve Din 2]*, ed. Mete Çamdereli vd. İstanbul: Köprü Kitapları, 2015. 345-410.

ONLİNE CİNSELLİK KÜLTÜRÜNDE ÇOCUK YETİŞTİRMEK VE AİLEDE MAHREMİYET EĞİTİMİ

Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/maltintas@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1677-9982

Giriş

Dünyadaki birçok çocuk ve genç için pornografi, bilinçli kullanım veya bilinçsiz karşılaşmalar nedeniyle başlıca cinsel eğitim aracı olarak işlev görmektedir. İnternetteki indirme oranlarına, trafiğe, aramalara bakıldığı zaman internetin 1/3'ünü pornografi oluşturmaktadır. Porno sitelerine her ay Netflix, Amazon ve Twitter'in toplamından çok daha fazla ziyaretçi girmektedir. Dünyanın en büyük porno sitelerinden Pornhub'un 2019 verilerine bakıldığında 42 milyar ziyaretçisi vardır (2018'de bu sayı 33 milyar), günde ortalama 100 milyon kişi bu siteye giriş yapmaktadır. Bu siteye 18 yaş altındaki çocukların giremeyeceği ifade edilmesine karşın bu ücretsiz siteye çocuk ve gençlerin girebilmeleri için bir kutucuğun işaretlenmesi yeterli olmaktadır. Bu siteye girildiğinde ise bir labirente girilmiş gibi diğer pornografik siteler de bir bir çıkmaya başlamaktadır. Bazen bu sitelerden çıkabilmek için bilgisayarın kapatılması gerekmektedir. Binlerce porno sitesi Pornhub'un reklamını yapmakta, o da diğerlerinin reklamını gerçekleştirmektedir. Hepsi birbirlerinin içeriğini kullanmakta, Pornhub sürekli başka porno sitelerinden içerik paylaşmaktadır, birbirlerine yönlendirme yapmaktadır (CultureReframed, 2020; Dines, 2020).

Türkiye'de porno sitelerine erişim engeli olmasına rağmen özel sanal ağ (VPN) vasıtasıyla bu sitelere erişim sağlanabilmektedir. VPN, kamuya açık bir internet bağlantısı üzerinden özel bir ağ yaratarak kullanıcılara

online bir gizlilik sağlamaktadır. VPN'ler internet protokol adresini gizleyerek online eylemlerin izinin sürülmemesine de yardımcı olmaktadır. Yani Türkiye'deki yetişkinler, gençler ve çocuklar pornoya VPN üzerinden ulaşım imkânı bulabilmektedir. VPN satan sitelerden alınan hizmetler sayesinde porno sitelerine nasıl ulaşım sağlanacağı adım adım anlatılmaktadır (Dines, 2020).

Çocuk ve gençlerin büyük çoğunluğunun akıllı telefonu olduğu varsayılırsa birçoğu Instagram, Twitter, Snapchat, Tiktok, vb. uygulamaları kullanmaktadır. Sadece porno izlenmesi amacıyla kurulmuş sitelere giremeyenler, bu tür siteler üzerinden pornografiye kolay bir şekilde yönlendirilmektedir. Yani çocukların çoğunluğu pornografik materyallerle bilinçsiz/tesadüfi bir şekilde karşılaşmaktadır (CultureReframed, 2020). 13-22 yaş aralığının yoğun olarak kullandığı Snapchat uygulamasının çok daha büyük tehlikeler arz ettiğini vurgulayan Dines (2020) konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: *"Okullara araştırma için gittik ve çocuklara nereden porno bulduklarını sorduk. Hepsi, Snapchat Premium, dedi. Porno sektörü şunu yapmaktadır: Kendi pornografik sitelerinden kendi porno oyuncularına Premium'da sayfa açtırmaktadırlar ve premium'dan doğruca Pornhub'a üç saniyede gidilebilmektedir. Yani çocukları Pornhub'a çekmek için bunu yem olarak kullanmaktadırlar. Peki porno bu sitede nasıl bulunmaktadır? Çocuklar emojiler kullanmaktadırlar ve ebeveynlerinden saklamaktadırlar. Her bir emojinin bir anlamı var, çocuklar bu emojileri bilmekte, bunlar vasıtasıyla arama yapmaktadırlar, yani pornoyu bu emojilerin arkasına saklamaktadırlar. Ebeveynler ise çocuklarının sadece elma, şeftali, vb. emoji gönderdiklerini zannetmektedirler. Instagram, snapchat ve diğer uygulamalar pornografiyi normalleştirerek porno sektörüne geçişi kolaylaştırmaktadırlar."*

Pornografinin çocuklar ve gençler üzerindeki etkilerine bakılan araştırmalarda pek iç açıcı sonuçlarla karşılaşılmamıştır: Çocuklar ne kadar erken yaşlarda pornografiye erişim sağlarsa karşı cinsle sağlıklı ve yakın ilişki kurma kapasiteleri o kadar azalmaktadır. Cinsel içerikli mesajlaşmalar gibi risk içeren cinsel davranışlarda bulunma, cinsel taciz, tecavüze uğrama ihtimalleri artmaktadır. Daha kaygılı, depresyonlu, bağımlı olma ihtimali daha yüksek çıkmaktadır (CultureReframed, 2020; Dines, 2020).

Tüm bunlar göstermektedir ki, pornografi dijital çağın kamu sağlığı krizidir. Pornografi konusundaki araştırmalarıyla ve aktivistliğiyle tanınan Dines'a göre (2010, 2020), çocuklara ve gençlere aktarılan bu korkunç toksik kültür karşısında ebeveynler bir an evvel harekete

geçmelidir. Fakat burada 'ebeveynin saflık oranı' denilen bir durum nedeniyle Dines (2010, 2020) bazı ebeveynlerin çocukların izlediği pornonun oranın gerçekte izlediklerinin onda biri kadar olduğunu düşündüğünü ve pornonun ne olduğunu anlamadıklarını vurgulamaktadır. İşte bu tebliğde, dijital çağın halk sağlığı krizi olan pornografi karşısında ailede mahremiyet eğitimi bağlamında çocukların dijital araçları kullanımında ebeveynlerin dikkat etmeleri gereken noktalar ve çocuklarıyla nasıl iletişime geçecekleri üzerinde durulacaktır.

Mahremiyet eğitimi hem gerçek hayatta hem de sanal ortamda devam etmesi gereken bütüncül bir eğitimdir. Küçüklükten itibaren çocuklara ebeveynlerin dijital ortamlarda da mahremiyet bilinci kazandırmaları günümüzde son derece önemlidir. İnternet ortamında çocuklar mahremiyet ihlali açısından birçok tehdit ile karşı karşıyadır. Çocuklar internet ortamında tanımadıkları kişilerle irtibat kurma durumunda bu kişilerin söylediklerine güvenerek mahrem bilgilerini ve görüntülerini paylaşabilmektedir (Ünal, 2019). İnternet kanalıyla çocuklardan elde edilen fotoğraflar ve videolar pornografik sitelerde kullanılabilir ve niyeti kötü kişiler onlara tuzak kurarak çeşitli yollarla istismara maruz kalabilirler. Çocuk ve ergen psikiyatristi Semerci (2008: 164-165) bu durumun ciddiyetini göstermesi açısından kendisine danışan bazı ebeveynlerin paylaşımlarına eserinde şöyle yer vermiştir:

"On beş yaşındaki kızımın internette uygunsuz ve büyük kişilerle mesajlarını okudum. Kendini daha büyük göstermişti. Onlarla açık saçık konuşmalar yapmış. Adam buluşmak istediğini yazıyor. Çok telaşlandım. Yasakladım ama arkadaşının bilgisayarından devam ettiğini fark ettim."

"On dört yaşında olan oğlumun arkadaşları ile internette cinsellikle ilgili garip yazışmalarını gördüm. Penislerinin resimlerini bir siteye yolladıklarını ve kiminkinin daha büyük olduğunu anlaşılacağı yazıyordu."

Çocukların ve gençlerin internet ortamında masum gibi görünen birçok sitede mahremiyet algılarını ve cinsel kimlik gelişimlerini olumsuz etkileyecek içeriklerle karşılaşmaları muhtemeldir. Bazı siteler içeriklerinin çocuklara uygun olmadığından, çocuklarının bu siteye girerken ailelerinin yanında bulunmalarını kullanım sözleşmesinde önermektedirler. Bu sitelerin bazılarında kız çocuklarına yönelik oyunların adlarına bakıldığı zaman mahremiyet eğitimi açısından ne kadar ciddi mahzurlar taşıdığı aşikardır: Çarşı Güzeli, Plaj Güzeli, Flört Prensesi, Aşkın Testi,

Pou Öpücük, Gizli Öpücük, Zayn Malik Randevu, Okul Güzeli, Prenses Aşk Hikâyesi, Prenses Sevgisi, Okulda Sevgi, Yılbaşı Öpücüğü, Pasaj Güzeli, vb.

Medya iletişim araçları içerisinde cinselliğe etki eden televizyonun yanı sıra internetin de cinselliğe yönelik yaygın bir biçimde kullanıldığı günümüzde çocuklar ve gençler pornografik içerikleri ihtiva eden sitelere kolaylıkla erişebilmektedir. 17 yaşındaki bir genç böyle sitelerin nasıl bağımlısı olduğunu, mahremiyet algısının ve cinsel kimlik gelişiminin bu durumdan nasıl olumsuz etkilendiğini bir pedagoga şöyle anlatmıştır (Güneş, 2015: 182-183): *"Evimize internet bağlandığında 14 yaşındaydım. İlk günler kimi zaman ders çalışıyor, kimi zaman da oyunlar oynuyordum. Ailem çok güveniyordu bana. Artık dışarıda kötü arkadaşlara bulaşmayacağımı düşündükleri için mutlulardı. Bütün gün evdeydim ve odamda internet sayfalarını gezip duruyordum. Bir gün yine sanal dünyada dolaşırken önüme gelen bir reklama bilinçsizce bastım, ahlaksız bir siteye girmişim, korktum ve hemen kapattım. Birileri görecek ve hakkımda kötü düşünecek diye bilgisayarın hafızasından o sitenin adresini sildim. Ama oradaki görüntülere karşı içimde garip bir merak oluştu. Aradan birkaç gün geçince yeniden aynı sayfaya girdim. Bu kez evde kimse yoktu ve saatlerce o sayfalarda oyalandım. Aradan bir yıl geçti. Önceleri iğrenerek gözümü kapattığım sitelerin esiri oldum artık. Anne-babamın hiçbir şeyden haberi yok. Artık kendimi kontrol edemez bir durumdayım. Kız kardeşimi odasında giyinirken görmeye çalışıyorum. Mahallemizdeki küçük çocuklara karşı içimde bir ilgi oluştuğunu hissediyorum. Kendimden iğreniyor, intihar etmek istiyorum, ama bundan korkuyordum da. Şimdi bu alışkanlığımdan kurtulmak için her gün ağlıyorum, dua ediyorum."*

Özellikle erotik ve pornografik unsurları ihtiva eden film ve siteler, çocuklarda erken cinsel olgunlaşmaya ve hatta cinsel sapmalara yol açabilmektedir. Çocuk ve ergen psikiyatristi Semerci'ye (2008: 65, 166) bazı ebeveynlerin sorduğu sorular, bu durumun vahametini göstermesi açısından dikkate değerdir:

"6 yaşındaki kızım bilgisayarda cinsellik içeren bir şey seyretmiş. Gece ağlayarak, korkarak geldi. Çıplak adamla kadını seyrettiğini, pişman olduğunu söyledi. 'Pişmanım, mutsuzum.' diye ağladı. Teselli edemedik. Bir zararı olmuş mudur?"

"6 yaşındaki yeğenim geçen gün internette yanlışlıkla cinsel birleşme içerikli yani porno yayınına tanık olmuş. Çocuğun kafası karışmış. Ne

yapacağımızı bilemedik. Sorular soruyor. Dört yaşındaki kızımla oynuyor. Ona bir şey anlatır mı ya da gördüklerini yapmaya çalışır mı?"

"12 yaşındaki oğlumun cep telefonunda porno video görüntüsünü gördüm. Telefonunu karıştırmamızı hiç istemiyor. Gördüğünü söyleyip söylememe konusunda kararsız kaldım. Nasıl bir yol izlemem gerektiği konusunda bilgi verirseniz çok memnun olurum."

"12 yaşındaki oğlumun internette pornografik sitelere girdiğini keşfettim. Bu yaşlardaki çocuklar için bu normal midir?"

"15 yaşındaki oğlumun odasında porno CD buldum. Cd'yi alıp onun yerine başkası CD koydum. Bir şey söylemedim, nasıl davranmalıyım?"

"16 yaşındaki oğlumun internette porno sitelerine sık sık girdiğini fark ettim. Bu konuyu onunla nasıl paylaşacağım, nasıl yapılacağı konusunda yardımcı olabilir misiniz?"

Cinsellik hakkında merak ettiği soruları ebeveynlerine soramayan ve bu konuda eğitim almayan çocuklar arkadaşlarına, televizyona ve internete yönelebilir. Bedenlerini merak eden ve bu konuda iyi, bilimsel olarak sağlam bilgi edinemeyen çocuklar ise pornografiye bilinçli/bilinçsiz gidebilmektedirler. TV ve internete hayatında önemli bir yer ayıran çocuk ve gençlerin yoğun cinsel içerikli mesaj ve görüntülerle karşı karşıya gelmeleri ise korkmalarına, yanlış bilgilenmelerine ve ileriki yaşlarda cinsel yaşamlarının olumsuz etkilenmesine yol açabilir. Çünkü pornografik siteler çocukların ruhunda yaralar açacak tehlikeli görüntüleri ihtiva etmektedir, bu durum onlarda travmatik sonuçlar ortaya çıkarabilir. Özellikle 7-11 yaş grubundaki çocuklar birçok şeyi bilmek istediklerinden ötürü bu türlü sitelere fazlaca meraklıdırlar (Semerci, 2008). Bir araştırma kapsamında bazı rehber öğretmenleri çocukların etrafından duyduğu ya da bir şekilde merak ettiği her şeye internet ve televizyon aracılığı ile ulaşabildiğini, cinsel içerikli paylaşımların çocuklarda cinsellik ilgisini artırabildiğini, merak duygusu ile gördükleri cinsel içerikli fotoğrafları veya videoları denemek istediklerini dile getirmişlerdir (Ünal, 2019: 66).

Çocukları ve gençleri genelde internetin, özelde pornografinin yol açtığı tehlikelerden korumak için ebeveynler bazı hususlara aile içerisinde dikkat etmelidirler. Çocukların daha önce göstermediği bazı işaretler görüldüğü zaman hareket geçilmelidir. Örneğin çocuklar eskiden yaptığı aktivitelerden zevk almamaya başladıysa, odalarına girildiğinde panikle bilgisayar/akıllı telefonunda açtığı sayfayı kapatmaya yöneliyorsa, bu

durum önemli bir sinyal olabilir. Veyahut sürekli banyoya gitme ihtiyacı duyuyorsa, banyoda çok fazla vakit geçiriyorsa, sürekli yorgun görünüyorsa, uyku problemleri çekiyorsa, yaşından büyük cinsel/argo kelimeler telaffuz ediyorsa, normal olmayan cinsel davranışlar varsa bu durumun kökeninde pornografiyle ilgili bir durum olup olmadığına bakmakta fayda vardır. Ayrıca ebeveynler çocuklarının çevrimdışı arkadaşlarını tanıdığı gibi çevrim içi arkadaşlarını da tanımaları/takip etmeleri önemlidir. Zira pornografiyle bağlantılı olumsuz durumlar video oyunlarındaki veya normal sohbet odalarından da gelebilir.

Kötü niyetli kişiler özellikle ebeveyn denetiminden yoksun ve internet kullanımında sınırı olmayan çocukları sanal ortamlarda daha çok hedef alabilirler. Çocukların yaşlarına ve gelişimlerine uygun olmayan görüntü ve kişilerle karşılaşma, kandırılma ve istismar edilme olasılıklarını ortadan kaldırmak için kontrol her zaman ebeveynde ve çocuğa bakım veren kişilerde olmalı, belli bir yaşa kadar çocukların akıllı telefonları olmamalı ve internete tek başına girmemeli, belli bir yaştan sonra ise tablet, bilgisayar, akıllı telefon, vb. araçlar denetimsiz bir şekilde verilmemeli, çocukların telefonuna/bilgisayarına girilebilmeli, tüm şifreleri bilinmeli, düzenli olarak dijital geçmişleri kontrol edilmeli, bilgisayar evde görünen bir yerde (kesinlikle çocuğun odasına değil) konumlandırmalı, evdeki internetin çocuk ve aile koruma paketi eşliğinde kullanılmalıdır. Gece belli bir zamanda bütün telefonlar, bütün elektronik aletler bir çekmeceye konulmalı, hiç kimse dokunmamalı ve yatağa akıllı telefonla gidilmemelidir. Ebeveynler de bu konuda çocuklarına örnek model olmalıdır. Çocuğa alınan her video oyun önce ebeveynin kendisi tarafından oynanmalıdır.

Çocukların mahremiyet bilincine zarar verecek ve cinsel gelişimlerini olumsuz etkileyecek içeriklere baktığı fark edildiği zaman ise öfke ve panikle hareket etmeden, onları utandırmadan, azarlamadan, korkutmadan bazı şeyleri merak ettiklerini anladığımızı onlara hissettirmek ve sabırlı bir şekilde adım adım bu içeriklerin olumsuzlukları anlatılarak mahremiyet bilinçlerinin güçlenmesine yardımcı olunmalıdır. Böyle durumlarla karşılaşan ebeveynler hemen çocukları cezalandırma yoluna gitmemeli veya yasaklarla bu süreci yönetmeye çalışmamalıdırlar. Bu, sorunu daha da derinleştirebilir, utanma duygusunun zedelenmesine yol açabilir. Mahcup edilen çocuk zamanla mahcubiyet hissine de kaybedebilir, utanma duygusu utanca dönüşebilir. Ebeveynler çocuğun onurunu kırmadan sabırla hareket edebilirlerse vicdani gelişimini doğru bir

şekilde yönlendirip besleyebilirler. Zira vicdan iyiyi kötülüklerden ayırt etmeyi ve iyiyi keşfetmelerine kılavuzluk eden bir yetenektir (Güneş, 2015; Güneş, 2017; Semerci, 2008).

Çocuk ve gençler ebeveynleriyle konuşmak yerine bir tıkla pornografi dünyasına yönelmesini engellemek için ebeveyn-çocuklar arasında açık, samimi, rahat, güvenli ve etkin bir iletişim olması son derece önemlidir. Arabadayken, bisiklete binerken, piknikteyken bu konularda çocukla ebeveynler açık ve samimi sohbetler yapabilirler. Burada konuşmanın didaktik bir şekilde nasihat verir gibi değil de organik bir şekilde başlaması önemli; onlara konuşmak için alan tanınmalıdır. Örneğin normal veya sanal hayatta görülen mahremiyete aykırı fotoğraflar ve videolar karşısında 'A, bunda ne sorun var sence?', 'Kadınlar normalde böyle giyinir mi?', 'Çok açık değil mi?', 'Böyle giyinen bir erkek görüyor musun?' gibi ucu açık sorular yönlendirerek kısa sohbetler yapılabilir. Veya çocukların pornografik görüntülerle karşılaştığı fark edildiği zaman şöyle sorular sorularak üzerine konuşulabilir: 'O kişinin hangi şartlarda soyunup çıplak resim çektirdiğini biliyor musun?', 'Bu kadınlar insan kaçakçılığı sonucunda orada olup pazarlanıyor olabilir mi?', 'Eğer bu kadınlar bunu isteyerek yapıyor olsalardı, neden bütün dünyanın kendilerini en hassas ve kırılgan halinde görünmelerini istesinler?', 'Herhangi birinin, özellikle bir kadının daha adını, geçmişini, geleceğini, hakkında hiçbir şeyi bilmezken onun en hassas ve mahrem anlarını izlemeye hakkımız olabilir mi?', 'Onun beden bütünlüğünü bunun izleyicisi olarak ihlal etmeye hakkımız var mı?', vb. Buna 'öğretilebilir anlar' denilmektedir. Bu anlarda çocuğa 100 dakikalık konuşma yapmak yerine 100 tane 1 dakikalık konuşma yapmak çok daha etkili olabilir. Bu önerilerde bulunan anne akademisyen Dr. Gail Dines (2020) kendi oğluyla olan tecrübesini şu şekilde anlatmaktadır: *"Bunu kendi oğlumla yaptık, yirmili yaşlarına geldiğinde pornografi hakkında konuşuyorduk, bana 'anne, bu konuyu benim için bitirdin zaten.' dedi. Zaten benim yapmak istediğim de buydu, pornografiyi onun için bitirmek. Böylece kendi cinselliğinin yazarı olabildi. Oğlumun cinsel şablonunun ne olacağına pornografi sektöründeki o ürkütücü adamların karar vermesini istemedim. Evet, yapmak istediğim tam da buydu; konuyu bitirmek yani seksi bitirmek değil, pornografiyi bitirmekti."*

Ebeveynler çocukların kendi bedeninin mahremiyetine, kendi bedeninin kontrolüne sahip olmasının ne kadar önemli olduğuyla ilgili konuşmalar yapmaları gerekmektedir. Dines (2020) 11 yaşına gelen oğluyla pornografi üzerine yaptığı sohbetler yaptığını şu şekilde anlamaktadır:

"11 yaşındayken ona şöyle dedim: Bak tatlım, bir noktada kesinlikle pornografiyle karşılaşacaksın. Sen arayabilirsin veya bir arkadaşın sana gösterebilir veya bir şekilde göreceksin. Bak sana şunu söyleyeyim ve senin bu konuda düşünmeni istiyorum: Bakma seçimi sana ait, sen o seçeneğe sahipsin. Sen bu seçimi yapmadan sana bir şey söylemek istiyorum. Şu anda cinsel anlamda kim olduğunu bilmiyorsun. Kim olacağını da bilmiyorsun. Ve aslında büyüyüp bunu anlayacaksın ve o senin bir parçan olacak. Ve sen muhteşemsin. Senin cinselliğin de seninle ve ne kadar muhteşem olduğunla ilgili. Ama eğer pornografiye bakarsan, bu ürkünç adamlar onu senden çalacaklar. Bu pornoculara daha kendinin sahip olmadığı bir şeyi vereceksin. Ve bu kaybetmesi korkunç bir şey. O seçimi yapmadan önce bunu düşün, dedim. İlginç olan gelişimiydi. Sizin çocuğunuz için istediğiniz, kendi değer pusulanız. Her an ona ne yapması gerektiğini söylemek istemezsiniz. Kendi değer pusulasını geliştirmesini istersiniz. Oğlumun gerçekten bir değer pusulası geliştirdiğini anladığım bir örnek şu oldu: Üniversiteye gittiğinde arkadaşları onu striptiz kulübüne götürmek istemiş, o da geri dönüp eve gelmiş. Ben de ona 'neden böyle yaptın?' dedim. Ben de kadınlara yönelik şiddet argümanı duyacağımı sandım. Öyle olmadı. Söylediği çok ilginçti. 'Anne biliyor musun, sadece bu bedenim var. Bu bedende yaşamalıyım ve sanırım bir kadını sömürdüğümü bilerek bu bedenin içinde yaşayamam.' Yani neye dayanıp dayanamayacağına, kendi değer pusulasını kullanarak karar verdi. Çocuklarımızı yetiştirirken, bir değer sistemi kurmamız çok önemli. Bunun anlamı da son derece nazik ebeveyn olmak anlamına geliyor. Çünkü eğer boğucu bir ebeveyn olursanız, size karşı isyan ederler. Eğer onlara isyan edecek bir şey vermezseniz, kendi kendileriyle konuşmaları gerekecektir. Kim olduklarına kendi kendileri karar vermeleri gerekecektir. Sizinle savaşmak yerine, bunu yapacaklar. Bizim önerimiz, nazik ebeveynlikle bir değer sistemi kurmak, nihayetinde nasıl yetişkin olacaklarına karar vermelerini sağlar." Bu değer sistemi çocuklarda tesis edildiği zaman o değerler çocuğa güç verir, duruş verir. Bu güç ve duruş sayesinde çocuk kendisine yakışan veya yakışmayan davranışların neler olduğunu fark eder; kendine yakışanı kuşanıp, kendine yakışmayandan uzaklaşabilir (Dinç, 2021).

Aileler de sanal mecraları kullanırken çocuklarının mahremiyetlerine özen göstermelidir. Çocuklar, kendilerine rol model olan anne babalarının sosyal medya kullanımlarını takip edip taklit ederler, yaptıklarını normal görüp onlar da kendi bedenlerini ve çocuklarının görüntülerini teşhir etmeye yoluna gidebilirler (Hablemitoğlu, 2016). Ebeveynler ailede

mahremiyet eğitimi verirken bir yandan çocuklarına küçüklükten itibaren bedenin özel olduğunu, özel alan bilincini, iyi dokunma ve kötü dokunmayı anlatmaya çalışırlar diğer yandan kendileri sosyal medya paylaşımları ile çocuklarının mahremiyet alanlarını korumayı bazen ihmal edebilmektedirler. Bu bağlamda Şişman'ın (2019:18) bu çelişkiye işaret ettiği şu sorusu üzerinde düşünmek gerekir: *"Kendi fotoğrafını Facebook profiline koymayacak kadar muhafazakar/dindar bir anne, mahremiyeti nasıl tanımlıyor olmalı ki çocuğunun fotoğrafını yayınlarken aynı ilkeler geçerli olmuyor."*

Çocukların fotoğraflar ve videoları sosyal medyada paylaşılmamalıdır. Bu paylaşımlar hem kötü niyetli insanların eline ulaşabilir hem de küçük yaşlarda içinde oldukları durumu net olarak ayırt edemeseler bile, ergenlik çağında bedenlerinin mahrem olduğunu hissettikleri zaman çocukluk görüntülerinin sürekli karşılarına çıkmasından ötürü çok ciddi rahatsızlık duyabilirler, kendilerini değersiz hissedebilirler, arkadaşları arasında küçük düş(ürül)müş gibi hissedebilirler. Bu durum ebeveyn-çocuk ilişkini olumsuz bir şekilde etkileyebilir, çocuklar ailelerine öfke duyabilir, aileleriyle çatışma yaşayabilirler (Hablemitoğlu, 2016). Ebeveynlerin çocuklarıyla empati yapıp kendilerini onların yerine koymalarında fayda vardır. Böylece çocukların mahremiyetine ve kişisel alanlarına hem evde hem de sanal mecralarda saygı göstermeleri mümkün hale gelebilir (Duygulu, 2018).

Çocukların fotoğraflarının sosyal medyada beğeni ve takipçi toplamak için teşhir edilmesi temelde bir çocuk hakları ihlali ve istismarıdır. Sanal ortamlarda çocuklarının, bebeklerinin fotoğraflarını, her anını, gününü, videolarını paylaşan ebeveynlerin ciddi bir çocuk hakları ihlali yaptığını vurgulayan Hablemitoğlu (2016) konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: *"Özellikle anneler sosyal medyada çocuklarının hangi fotoğraflarını paylaşacaklarını dikkatle düşünmelidirler. Özellikle yazın tatil yerlerinde, banyoda, kendi odasında üzerini değiştirirken çocukların vücudunu teşhir eden fotoğrafların konulması, çocukların beden mahremiyetini ihlal ediyor. Ya da çocukların oynadığı parkın, okulun, devamlı gittiği mekanların bilgisini içeren paylaşımlar, çocuğun güvenliğini tehdit ediyor. Bu konu özel dikkat gerektiriyor. Son zamanlarda suçların dijitalleşmeye başlaması; ailelerin bilinçli davranmasını zorunlu kılıyor. Evet, sosyal medya her birimiz için gerçekten bir özgürlük alanı, kendimizi ifade ettiğimiz ve görünür olabildiğimiz bir yer. Ancak, çocuğumuzun her fotoğrafını paylaşmak zorunda değiliz. Ayrıca bu konuda özgür değiliz yazık ki. Sizi*

bilmem ama ben artık bu paylaşımların ciddi bir çocuk hakları ihlali sınırında olduğunu düşünmeye başladım. Çocuklarını yemek yerken, yüzerken, uyurken evde dışarda her alanda çeşit çeşit giysilerle fotoğraflarını videolarını çekerek yayınlayan aileler ciddi bir patolojik sosyal olguya dönüştüler. Çocuklarının kendilerinin karar veremeyecekleri durumlarda (bebek beziyle, çıplak, komik pozlar verdirilerek) fotoğraflarının sosyal medyada paylaşılmasının ömür boyu peşlerinden gidecek izler bırakacağı konusunda uyarıda bulunuyorlar."

İnternet gibi TV izlerken de mahremiyet bağlamında çeşitli olumsuzlukları göz önünde bulundurarak hareket edilmelidir. Yapılan bir araştırmaya göre akşam 19-23 arasında televizyonda cinsel ilişkiyi akla getiren 9 binin üzerinde sahneye veya söze şahit olunmaktadır (Başgül, Bayrak ve Gündüz, 2011). Çocuklarla birlikte televizyon izlerken aniden karşımıza mahremiyet ihlalini ihtiva eden görüntüler çıkabilir. Örneğin bir çocuk veya genç televizyonu izlerken dondurma reklamı çıkabilir ve cinsel temalar gösterilebilir. Böyle durumlarda hemen görüntüyü değiştirmek veya birden kalkıp TV'yi kapatmak çocuğun merakını daha da artırabilir. Bunun yerine sesli bir şekilde tepki gösterilebilir. Televizyon izlerken bir sahnede karşı tarafın mahrem alanına dokunan bir kişiye 'insanların özel yerlerine dokunmak sence doğru mudur?" şeklinde sorular yöneltip bu eylemin doğru olmadığı üzerine konuşulabilir. Çocuklar anne babalarının başkalarına gösterdiği tepkileri modelleyerek daha kolay bir şekilde öğrenebilmektedirler. Aksi takdirde izlediği görüntüleri belli bir süre sonra normal olarak algılamaya başlayabilirler (Başgül, Bayrak ve Gündüz, 2011; Güder, 2016; Pedagoji Derneği, 2013).

Kaynakça

Bayrak, G. Başgül, Ş.Z. ve Gündüz, T. (2011), Ailede cinsel eğitim. İstanbul: Timaş Yayınları.

CultureReframed. (2020). https://www.culturereframed.org/the-porn-crisis/. 01.04.2021.

Dinç, M. (2021). Bize yakışan. İstanbul: Aşina.

Dines, Gail. (2010). Pornland: How porn has hijacked our sexuality. Boston: Beacon Press.

Dines, Gail. (2020). Porno kültüründe çocuk yetiştirmek. 30.01.2021, https://vimeo.com/484338528

Duygulu, S. (2018). Sosyal medyada çocuk fotoğraflarını paylaşmak - mahremiyet ihlali. 30. 12. 2020, https://www.serapduygulu.com.tr/makaleler/anne-baba/sosyal-medyada-cocuk-istismari-sosyal-medyada-cocuklarin-fotograflarini-paylasmak-mahremiyet-ihlali-midir.html.

Güder, S. Y. (2016). Erken çocuklukta cinsel eğitim ve toplumsal cinsiyet. Ankara: Eğiten Kitap.

Güneş, A. (2015). Mahremiyet eğitimi. İstanbul: Timaş Yayınları

Güneş, A. (2017). Cinsel istismar olgusu ve mahremiyet eğitimi. İnsan&Toplum Dergisi. 7 (2). 25-67.

Hablemitoğlu, Ş. (2016). Çocuk hakları ihlali ve çocukların istismar alanı olarak ''sosyal medya''. 03. 01.2021, https://tr.linkedin.com/pulse/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1-ihlali-v%C3%A7ocuklar%C4%B1n-istismar-alan%C4%B1-ii-hablemito%C4%9Flu.

Semerci, Bengi. (2008). Çocuklarımızla cinsellik hakkında konuşalım. İstanbul: Alfa Yayınları.

Şişman, N. (2019). Mahremiyet hayatın sırları ve sınırları. İstanbul: İnsan Yayınları.

Ünal, F. (2019). Çocuk cinsel istismarında cinsel kimlik ve mahremiyet eğitiminde rehberlik öğretmenlerinin rolü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yalova Üniversitesi.

DİJİTAL DÜNYA ETİK ANLAYIŞA MUHTAÇTIR

Doç. Dr. Mustafa ÖNDER
Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi/monder@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9624-0716

Giriş

Toplumlar bireylerden oluşur. Güçlü bir toplum ise, bireylerin sorumluluklarını bilmesi, bu sorumlulukları yerine getirmesi ve uyum içerisinde yaşaması ile mümkün olabilir. Bir toplumda yaşayan fertlerin tamamı tüketmek, üretmek ve birbirleri ile ilişki kurmak durumundadır. Sosyal bir varlık olan insan, çevresini etkileyebildiği gibi, kendisi de çevreden etkilenmektedir. Bu nedenle her sözümüzün, davranışımızın ve iletişim biçimimizin olumlu ya da olumsuz sonuçları olabilir. İyi bir söz ya da davranış iletişim imkânları sayesinde kısa sürede bütün dünyaya yayılabileceği gibi, kötü bir söz ve davranışta aynı hızla yayılabilir. Uzmanların "kelebek etkisi" diye adlandırdığı bu olay aynı zamanda bizlerin sorumluluğunu da ortaya koymaktadır (Özdeş, 2014: 227). Her türlü davranışta belirli bir yükümlülüğe sahip olduğumuzu, muhatabımız olan insanların hak ve özgürlüklerine saygılı olmamız gerektiğini unutmamak mecburiyetindeyiz. Aksi halde hem kendimiz hem de iletişim kurduğumuz insanlara maddi, manevi zararlar verebilir, çeşitli cezalarla yüzleşebiliriz. Bu ceza sadece dünyevi olmayabilir. İnancımıza göre hakkını ihlal ettiğimiz herkes ahirette bizimle hesaplaşacak ve hakkını alacaktır.

Batı medeniyeti dünyada önemli işlere imza attı. Ancak bunların hepsi iyi sonuçlar doğurmadı. Bilim yaptı, ama bilimsel araştırmaların sonuçlarının yanlış kullanılmasını önlemek için gerekli hikmetten yoksundu. Teknoloji üretti, ama yüksek verimli büyük teknolojinin

önceden görülmeyen risklerini kontrol altına almak için gerekli olan manevi enerjiden yoksundu. Endüstri geliştirdi, ama durmadan güçlenen ekonominin ortaya çıkardığı çevreyi düşünmedi. Demokrasi dedi, ama çeşitli güç odaklarının ve güçlü insanların iktidar hırslarına karşı etkili olabilecek moral değerleri yerleştiremedi (Küng - Kuschel, 1995:99). Burada asıl sorun böyle bir duyarlılığın nasıl kazandırılacağı sorusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette ilk aklımıza gelen aile ortamıdır. Bir çocuk içinde yaşadığı toplumun örf, adet ve geleneklerini, toplumun kendisinden beklentilerini aile içinde öğrenir. Adet, gelenek ve kurallar ise büyük ölçüde dini inançlar tarafından şekillenir. Bunun yanında çocuklara kazandırmak istediğimiz davranışların mutlaka zamanında ve rol model olarak, yani uygulamalı olarak verilmesi gerekmektedir. Modern eğitim paradigmalarına göre zamanında verilmeyen bilgi ve davranışların sonradan öğrenilmesi ve içselleştirilmesi çok zordur: İlgili davranış kazanılması gereken dönemde kazanılmadığı zaman, daha sonraki dönemlerde kazanılamaz ya da telafi edilemez. Gelişim psikologları ve eğitimciler bu döneme "kritik dönem" demektedirler (Bacanlı, 2011: 51). Ailelerin genelde yaptığı iş öğüt vermekten ibarettir ve uygulama yoktur. Bu nedenle ailelerin bilinçli olması, yapmadıkları davranışları çocuklarından istememesi gerekmektedir.

Bir eğitim klasiği olan Salzmann'ın "Yengeç Kitabı" hepimize bu sorumluluğu çok güzel anlatmaktadır. Bir gün dere kenarına gittiğini ve orada en önde anne-babası ile arkasından yürüyen yengeç yavrularını gören Salzmann, eğer yavrulara niçin yan yan yürüyorsunuz? diye sorsaydım yavrular bana: Anne- babamız önümüzde yan yan yürüyorlar, biz de onlara bakarak yan yan yürüyoruz cevabını vereceklerdi. Eğer yanlışları çocuklara gösterirsek, doğrular kendiliğinden ortaya çıkacak, çocuklarımızı doğru eğitmiş olacağız (Salzmann, 2004: 149,150).

Çocuklara sorumluluk ve duyarlılığın kazandırılacağı ikinci önemli ortam okul ve arkadaş çevresidir. Okul formel boyutu ile çocukların toplumsallaşmasında ve değerleri öğrenmesinde etkili bir kurumdur. Ancak sadece derslerin yapılması, verilen bilgilerin bilişsel düzeyde kalması yeterli değildir. Bilmek, yapmayı garanti etmez. İşin duygusal ve psiko-motor boyutunu da dikkate almalıyız. Bu nedenle "örtük program" ın bütün okul idarecileri, öğretmenler ve diğer personel tarafından bilinçli bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Eğitim programları genelde ders içi etkinlikleri ve formal eğitimi içerir. Ders dışı, sosyal ve yazılı olmayan etkinlikler ise örtük program olarak nitelenmekte ve öğrenciyi resmi programdan daha çok etkilediği belirtilmektedir (Yüksel, 2004: 7,8).

Ders dışındaki zaman ve etkinliklerin iyi planlanması öğrenciye davranış kazandırmada ciddi bir katkı sağlar. Bu yönü ile sosyolojik ağırlığı olan bir kavramdır. Örtük program ile öğrenciye değer kazandırma, öğrenci ile öğretmen arasındaki etkileşimlerde kasıtlı veya kasıtsız olarak ortaya çıkar. Örtük program daha çok öğretmen ve idareci davranışlarına, onların sahip oldukları inanç ve değerler sistemine bağlı olan ve resmi programla birlikte çalışan bir programdır. Okul atmosferinin niteliği, öğrencilere sağladığı etkileşim örüntüsü ve kültürel tutum örtük eğitimin unsurlarıdır (Şişman, 2012: 12).

Biz bu çalışmamızda nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan Doküman Analizi Tekniğini kullandık. Bu teknikte araştırmanın konusu ile ilgili bilgi içeren kitap, dergi, gazete, arşiv, resmi yayın ve istatistikler incelenerek analiz yapılması söz konusudur (Aktaş, 2014:363). Çalışma ile farkındalık oluşturmak ve ortak değerlerden hareketle sanal alemde yaşanan problemleri en aza indirmek için çözüm önerileri sunmayı amaçladık.

1. Örtük Program Örgün Program Kadar Etkilidir

Örtük programın can alıcı noktası, yazılı olmamasına rağmen değerlerin kazanım sürecinde yazılı programdan daha etkili olmasıdır. Resmi programda ahlak derslerinin olması öğrencilerin ahlaklı olmasını garanti etmez. Öğrenci değer ve normları sadece teorik olarak değil, örtük programla tespit edilmiş duyuşsal ve psiko-motor olarak ta öğrenmeli ve benimsemelidir. Burada rol model olacak öğretmenin davranışları son derece önemlidir. Bir başka konu da, idareci ve öğreticilerin böyle bir programın ve sürecin varlığından haberdar olması ve bilinçli olarak katılmasıdır. Değer eğitimi insanların bulunduğu her yerde yapılır. Yetişkinler öğrenciler için pozitif, negatif ya da belirsiz bir modeldir. Okul, servis, spor, oyun değer eğitiminin bir parçasıdır. Eğitim programı, kitap ve öğretimin nasıl yapıldığı değer eğitimini biçimlendirir (Ulusoy-Dilmaç, 2013: 60-78).

Bütün okulların bir örtük programı vardır. Bu programın okulun örgütsel işleyişinde, verilen eğitimin kalitesinde önemli bir payı bulunmaktadır. Aynı programları uygulamalarına rağmen ülkemizde ve dünyada bazı üniversite ve liselerin çok tercih edilmelerinin nedeni örtük program yoluyla gerçekleştirdikleri faaliyetlerdir (Yüksel, 2013: 11,12). Sadece mesleki bilgisi ile değil, rol model davranışları ile öğrencilerine örnek olan öğretmenler, saygı, sevgi ve güven veren kişilikler olarak, öğrencilerin akademik başarılarına, istendik davranışları kazanmalarına

çok büyük katkılar yapabilecektir. Okullarımızda etik ve ahlak eğitimi verilmeli ama bu dersi veren öğreticiler de etik ve ahlaki davranış sahibi kişiler olmalıdır. Okullarda verilecek etik ve ahlak eğitiminin şu amaçları gerçekleştirmesine dikkat etmeliyiz:

1- Verilecek eğitim, çocuklarda etik duyarlılığı arttırmalıdır,
2- İstendik davranış ilkeleri ile ilgili bilgileri öğretmelidir,
3- Etik karar verebilme yeteneğini geliştirmelidir,
4- Etik davranma isteğini pekiştirmelidir (Özdeş, 2014: 230).

Çocuk eğitiminin önemli bileşenlerinden birisi de arkadaş çevresi ve dijital ortamlardır. İnternet, bilgisayar, cep telefonu ve televizyonu günah keçisi ilan ederek sorumluluktan kurtulamayız. Günümüzde bunlar olmadan bir hayatın mümkün olmadığını hepimiz biliyoruz. Sadece tenkit ederek çocuklarımızı bu ortamlardan ve verebilecekleri zararlardan korumak mümkün değildir. Diğer bir ifade ile bu konularda edilgen değil, etken olmalıyız. Başkalarının ürettiği bilgiyi, teknolojiyi sadece kullanan ve peşinden giden pozisyondan, kendimizin ürettiği ve aktör olduğu pozisyona geçmeliyiz. Gençlerimizi ve çocuklarımızı bu şekilde eğitmeli ve yetiştirmeliyiz. Merhum Hilmi Ziya Ülken'in dediği gibi: "*Eğitimin vazifesi değişen kültür şartlarına sürekli uyum sağlayan gençlerden ziyade, değişimlere olumlu bir yön verme gücüne sahip olan gençler yetiştirmektir*" (Berber, 2018. 226).

Dijital ortamlarda en büyük tehlike, bireylerin kendi menfaatleri için doğruluk, güven, adalet, özgürlük, kişi hakları gibi değerleri kolayca ihlal etmeleri ve bunun neticesinde kötü örneklerin topluma yayılması, normal karşılanmaya başlanmasıdır. Bu nedenle öğretimin her safhasında, ilkokuldan üniversiteye kadar etik ve ahlak eğitimi programda yer almalı ve bu eğitim diğer paydaşlar tarafından (aile, çevre vb.) mutlaka desteklenmelidir. W. Gardner konu ile ilgili olarak "*Belli ahlaki sorumluluklar konusunda, genel anlamda uzlaşmaya varmamış toplumlarda, hiçbir kanun kaosu önleyemez. Kanundan önce toplumsal vicdanın oluşması gerekir"* tespitinde bulunmaktadır (Akt: Özdeş, 2014: 229). Toplumsal vicdanın oluşmasında okullara çok önemli sorumluluklar düşmektedir. Ancak etik eğitimini sadece okula bırakmak iyimserlik olacaktır. Hayat boyu öğrenme çerçevesinde ele alınmalıdır. Etik ve ahlaki duyarlılığın azalması kültürel bağları ve değerleri yıpratmaktadır. Bu değerler ve popüler kültür arasında sıkışıp kalmış nesillere yol açmalı ve çözümler sunabilmeliyiz. Bunun yolu etik ve ahlak eğitiminden geçmektedir.

2. Problem Nerede?

Aslında bütün çocuklar bazı potansiyellere sahip olarak doğmaktadırlar. Bu potansiyeli öncelikle keşfetmek, yönlendirmek ve geliştirmek aileye düşen en önemli görevlerden biridir. Okula başlayıncaya kadar geçen süre zarfında sağlıklı bir etkileşimin çocuğun davranışlarında belirleyici olduğunu ve bunun etkilerinin bütün yaşam boyunca görülebileceğini gelişim psikolojisi ortaya koymuştur (Heinelt, 2009:50). Bu temeli doğru atabilirsek okul üzerine bir şeyler bina edebilir ve çocuğun sağlıklı gelişimine katkı yapabilir (Çakmakçı, 2010:23). Arkadaşları ile birlikte olmasını sağlamak, kendini ifade edebileceği ortamları aile içinde oluşturmak, ona değer verip dinlemek, dengeli beslenmesine ve sağlığına dikkat etmek, duygularına cevap vererek dikkate almak, sıcak ve yakın ilgi göstermek bu davranışlardan sadece birkaçıdır. Çocuğun ayrı bir birey ve kişilik olduğu asla unutulmamalıdır. Fiziki ihtiyaçlarının yanında sosyal ve duygusal ihtiyaçları da dikkate alınmalı, ikisinin birbirini etkileyeceği unutulmamalıdır (Tosun, 2013:144).

Çocuklarımız için yararı kadar zararı da olabilen internetin beyni fazla çalıştırdığı veya bazı yetenekleri körelttiği iddiaları hala tartışılmaktadır. Ancak internette maruz kalınan bilgi bombardımanı yararlı olanı seçmeyi hayli zorlaştırmaktadır. Anlayarak okumanın yerini hızlıca göz atma almakta bu da dikkat eksikliğinden tutunda başka birçok probleme neden olmaktadır. İnternetin eğitimdeki artan etkisi ile artık neyi ne kadar bildiğimizden ziyade, bilgiye en hızlı nasıl ulaşırız anlayışı ağırlık kazanıyor. Şimdiden Güney Kore gibi bazı ülkeler, çocukları internetin menfi etkilerinden korumak için çaba harcıyor ve "İnternet Kurtarma Kampları" düzenliyor. İnternet teknolojisinden önce ahlakının öğretilmesi gerekir diyen uzmanlar haklı olmalılar (Ünalan, 2010:511). Mart 2009 da Almanya'da eski okulunu basarak 16 kişiyi öldüren 17 yaşındaki Tim Kretschmer, aslında sanal oyunların kurbanı oldu. Katliamdan bir gece önce sabaha kadar Counter Strike ve Cry Far 2 oyununu oynamıştı. Uzmanlar "Herkesi öldür ve geri dön" şeklinde lanse edilen bu tür oyunların çocukları adeta bir şiddet ve ölüm makinesi haline getirdiğini belirtiyorlar. Aileler genellikle kendi çocuklarının asla bu dereceye ulaşmayacaklarını, onların uslu, çalışkan olduğunu düşünerek uyarıları üzerine almazlar. Ancak, yukarıda bahsi geçen Tim Kretschmer'in ailesi de çocukları için aynı şeyi düşünüyorlardı.

Bu tür sanal oyunlar ciddi bir psikolojik alt yapı ile hazırlanıyor. Çocuk olsun, yetişkin olsun böyle bir oyunu oynamaya başlayan birisi kısa sürede bağımlı hale geliyor. Oyunun bağımlısı olan kişi eline silah alıp

katliam yapmıyorsa da, böyle bir potansiyele sahip oluyor, anne babaya isyan, arkadaşları tehdit ve kavga başlıyor. Şiddet içeren film, oyun ve dizilerin seyredilmesi, gözlemsel öğrenme, kontrolün kaybolması ve duyarsızlaşma gibi davranış ve özelliklerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kendilerine saldırgan davranışlar içeren hırsız-polis filmi ile aynı süreli spor filmi seyrettirilen iki çocuk grubu daha sonra aynı odada serbest bırakılmışlardır. Oyun esnasında gözlenen çocuklardan hırsız polis filmini seyredenlerin diğer gruba göre daha saldırgan oldukları belirlenmiştir (Özkaya vd. 2010: 221,222). Belki yasaklara ve aile içi çatışmaya gerek kalmadan bilinçli olmak ve gerekli tedbirleri almak daha akıllıca bir davranış olacaktır. Sürekli bilgisayar oyunu oynama ve televizyon seyretmenin çocukları obez yaptığı, düzenli yemekten ziyade atıştırma tarzı beslenmeye yol açarak sindirim sistemi rahatsızlıklarına, tüketici olmaya ve cinsel problemlere yol açtığı da belirlenmiştir (Önder, 2009: 183-190). İnternet üzerinden oynanan ve piyasada satılan bu tür oyunlar, ilgili kurum ve ailelerce denetlenmeli, gerekli uyarılar yapılmalıdır.

Çocuklar üzerinde etkili araçlardan biri de televizyondur. Özellikle pembe dizilerin çocuklarla birlikte seyredilmesi, dini içerikli dizilerin hiçbir tedbir alınmadan izlenmesi zararlı olabilmektedir. Yapılan araştırmalara göre halkımızın büyük çoğunluğu günde iki saatten fazla vaktini televizyon karşısında geçirmekte, bu süre altı saate kadar çıkabilmektedir (Özkaya vd. 2010: 220). Günde üç saat televizyon seyreden bir kişi yıllık 45 gününü, 75 yıllık ömründe ise 9 yılını televizyon karşısında geçirmiş olmaktadır (Önder, 2009: 183). Gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelen televizyon, faydalarının yanında olumsuzluklara da yol açabilmektedir. Yaşanan aile huzursuzluklarının sebeplerinden biri olarak televizyondaki dizi ve filmler gösterilmektedir (Özkaya vd. 2010. 145).

Küçük çocuklarla birlikte bu dizilerin ve filmlerin seyredilmesi onların zihninde bu programlarda sergilenen her davranışı meşrulaştırmaktadır. Bu günlerde çok izlenen bir dizinin başrol oyuncusu Sakarya Üniversitesi öğrencilerine yönelik yaptığı bir programda: "Ben bile oynadığım karaktere lanet ediyorum ve kesinlikle çocuklarıma bu diziyi izlettirmiyorum, siz de izlettirmeyin. Onların izleyebileceği daha önemli şeyler var onları izlesinler" (Milliyet, 5.5.2011) sözleriyle böyle yapımların çocuklar için ne kadar zararlı olabileceğini ifade etmektedir. Son dönemlerde muhatap kitlenin özellikleri ve hassasiyeti dikkate alınmadan yayınlanan ve daha çok ahiret, ölüm, yeniden dirilme, yapılan hataların cezasının daha bu dünyada iken çekilmesi gibi temaları işleyen dizilerin, çocuğun manevi

dünyasında telafisi mümkün olmayan zedelenmelere yol açtığını, okumayı ve düşünmeyi engellediğini, kültürel yabancılaşmaya, dilin yozlaşmasına, kimliğin yitirilmesine, çocukluğun ve masumiyetin yok oluşuna neden olduğunu unutmamalıyız (Önder, 2009: 106).

İngiltere'de yapılan bir araştırma, internet ve televizyon başında vakit geçirerek sokağa çıkıp arkadaşları ile oyunlar oynamayan çocukların fiziken daha zayıf ve dayanıksız olduklarını ortaya koymuştur. Dr.Sandercock ve ekibi tarafından yapılan ve Acta Paediatrica dergisinde yayınlanan araştırmada; zamanının büyük bölümünü internet ve televizyon başında geçiren çocukların, arkadaşları ile dışarıda oyun oynayan yaşıtlarına göre önemli ölçüde güç kaybına uğradıkları, çok basit fiziksel aktivitelerde dahi (şınav, mekik, tutuş gücü, barfiks vb.) başarısız oldukları görülmüştür (Hürriyet, 23.5.2011). Belki çocuklar için hazırlanan ya da onların çok seyrettiği film, çizgi film, dizi ve oyunların içinde gerekli mesajlar verilebilir. Bunun için uzmanların çalışması, kurumların işbirliği yapması gerekiyor.

Üzerinde durulması gereken ama genellikle üstünü örterek çözdüğümüzü zannettiğimiz diğer bir konu da çocukların cinsel eğitimidir. Cinselliği geçiştirerek, farklı isimler vererek ya da hayali bilgilerle açıklamak suretiyle öğretmeye çalışmamız çocuğumuza zararlı olabilir. Cinsel konuları onlarla açıkça, doğru kavramlarla ve ciddi olarak konuşmalıyız. Çünkü bu konularda çocuklarımızın tek bilgi kaynağı biz değiliz. Onlar her gün cinsel içerikli dizileri, filmleri, reklâm ve klipleri zaten izliyorlar. Başka kaynaklardan yanlış öğreneceklerine ebeveynlerden doğrusunu ve sağlıklı olanını öğrenmeleri daha mantıklıdır. Bu konuların özel olduğunu ve çok sık gündeme gelmemesi gerektiğini de çocuğumuza hatırlatabiliriz. Onun cinsellikle ilgili sorularını sabırla dinlemeli ve açık, kısa cevaplar vermeliyiz. Ayıp, yasak, günah şeklinde vereceğimiz cevaplar konuyu çocuklar için daha çekici hatta tabu haline getirebilir. Mahremiyeti, başkalarının mekânlarına izinle girilmesi gerektiğini, tuvalet kültürünü yerinde ve zamanında öğretmeliyiz. Nerede ve nasıl giyinilmesi gerektiğini, ergenlik dönemini ve bu dönemdeki fiziksel değişiklikleri, bedeninin sadece kendine ait olduğunu ve yabancının dokunmaması gerektiğini anlatmalıyız. Onlara, herhangi bir problemle karşılaştıklarında bize rahatlıkla bunu söyleyebileceklerine dair güven vermeliyiz. Bütün bunlar elbette sadece sözle başarılamaz. Ebeveynlerin davranışları çok önem arz etmektedir. Üç yaşından sonra çocukları ayrı banyo yaptırmak, onları yıkarken giyinik olmak bunlardan sadece bazılarıdır

Dijital ortamların çocuklar için büyük katkısının olduğu özellikle son dönemde yaşadığımız pandemi sürecinde daha iyi anlaşılmıştır. Çocukların her türlü bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor davranışları kazanmasında, dersleri ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşmada, ödevlerini yapmada bu ortamların katkısı inkâr edilemez. Ancak, dijital ortamın tehlikeleri ve bu ortamda işlenen suçlar da görmezden gelinemez (Dilci, 2020:1). Genelde bu fiiller gece saatlerinde gerçekleşmektedir. Porno, sanal bahis, özel bilgileri ve resimleri paylaşma vb. eylemler herkesin şikâyet ettiği konuların başında gelmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş ülkeler gelecek planları yapmak için bilgi ve belgelere ulaşmayı, onları saklamayı bir politika olarak geliştirmeye başladılar. Zamanla bu konu ile ilgili altyapılar ve teknolojiler geliştirilmeye başlandı. Günümüzde ise konu adeta bir "Dijital Diktatörlük" e doğru evrilmeye başladı. Yapılan çeşitli hukuki düzenlemeler ise, önleyici olmaktan çok, suçun işlenmesinden sonraki cezai müeyyideleri içermektedir. AB yasalarına göre kişisel verilerin korunması gerekir ve başkalarıyla paylaşılmaz. ABD de ise veriler korunmaz ve paylaşılabilir. Büyük şirketlerin önemli bir bölümünün merkezleri ABD de bulunmaktadır. Bu merkezlerde veriler depolanmakta, istihbarat çalışmalarında, ticari faaliyetlerde ve gelecek planlarında kullanılmaktadır.

Burada problem şudur: Sizin hakkınızda neler biliyorlar, uygulamaların arka planında neler var? bunları bilmiyoruz. Mesela sağlıkla ilgili bilgilerimizi, kişisel tercihlerimizi, tüketim alışkanlıklarımızı vb. tespit ederek, bunlara göre yeni strateji ve ürünler geliştiriyorlar. İlginç bağlantılar tespit edilirse içeriğine de erişebiliyorlar. Bunu genelde terör olaylarını önlemek için yaptıklarını söyleseler de, ne kadar inandırıcı olduğunu bilmiyoruz. Güncellemeler belki de bizim verilerimize ulaşmak için masum bir yöntem olarak sunuluyor. Şu an Dünyada Facebook'un yaklaşık 2.7 milyar, Watsapp'ın 2 milyar, Instagram'ın 1.6 milyar civarında kullanıcısı bulunmaktadır. Bu rakamlar dijital ortamı kullanan insan sayısının Dünya nüfusunun ciddi bir bölümüne karşılık geldiğini göstermektedir. Bir defa irtibat kurduğumuz kişi, kurum veya şirket sizi ömür boyu takip edebilir. Teknoloji asla unutmaz. Sahte kimlik ve hesaplarla yapılan dolandırıcılık, yanlış bilgilendirme ve yönlendirme günümüzde ciddi bir problemdir.

Öyle anlaşılıyor ki, bundan sonraki hayatımız yapay zekâ ve sanal ortamlarla kurulan ciddi bir ortaklık üzerinden yürüyecek. Askeri alandan tutun da sağlık sektörüne kadar her konuda dijital ve mekanik bir yaşam söz konusu olacak. 5G teknolojisi çok büyük kolaylıklar sağlamanın

yanında insanlar ve doğa için problemler de getirecek. Bu teknolojinin yaydığı elektromanyetik dalgaların insan sağlığına ve diğer canlılara zarar verdiği biliniyor. Belki bizim yapmamız gereken şey bu zararları en aza indirmek için çalışmak olmalıdır. Rusya'nın yakın geçmişte yerli yazılım kullanmayan cep telefonları için yaptığı düzenleme örnek olabilir.

WPN adında internette iz bırakmadan dolaşım portali var. TOR sistemi ile DeepWeb, Darknet gibi sitelerin arka yüzünde kişisel bilgiler, kredi kartı bilgileri, her türlü kirli işler belli ücretle satılıyor. Arama motorları ile ulaşılamayan bu sitelerde geçerli para birimi bitcoindir. Yakın zamanda dijital paraya geçileceğinin işaretlerini görmekteyiz. Yasal olmayan bu siteler, yasal olan sitelerden veya uygulamalardan bilgi alabiliyor. Saniyeler içinde her türlü bilgi ve belgeye ulaşmak mümkün. Buralardan başta Çin olmak üzere ülkeler veri satın alıyorlar. Bu verilere göre yeni stratejiler, ürünler ve yazılımlar üretiyorlar. Son günlerde gündeme gelen Deepfake (sahte gerçeklik) programı ile ilgili ciddi endişeler söz konusu. Elbette etik Hacker'lık gibi iyi şeyler de var. Bir bilgisayar ağına güvenlik testi amacıyla sızan ve herhangi bir bilgi hırsızlığı yapmadan bulduğu problemleri görevlilere anlatan kişiler, etik hacker olarak anılıyor (https://www.webtekno.com/etik-hackerlik-nedi, 15.03.2021).

Diğer ciddi bir tehlike, dijital ortamda sürekli misyonerlik reklamları ve subliminal mesajların varlığıdır (Dilci, 2020:3). İlginç resim ve başlıklarla hemen her yerde bu tür reklamlarla karşılaşmak mümkündür. Ücretsiz kitap, CD, barınma imkânı, kurs ve burs vaatleriyle misyonerler bizim çocuklarımızın aklını çelmek derdindeler. İletişimde artık "Dijital Zorbalık" devrinin başladığını söylemek mümkündür. Son dönemlerde çok konuşulan Watsapp'ın yeni uygulaması buna bir örnektir. Uçtan uca şifreleme dahi ilgili firmanın her türlü bilgiye ulaşabileceği ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Sadece üçüncü şahıs ve kurumlar için bulunduğu söylenen bir çözümdür. Google'ın ortam dinlemesi yaptığını kendisi itiraf ediyor. Bunu daha ziyade ticari amaçlar için yaptığını söylüyor. Silinen mesajlar geri gelebiliyor. Yani dijital ortamlarda her şeyimiz kayıtlı duruyor. Bunların art niyetle kullanılamayacağına dair hukuki düzenlemeler yapılmalı ve ciddi yaptırımları olmalı.Diğer ciddi bir problem ise etik olan her husus yasal olmayabiliyor. Yasal olan bir hususta etik olmayabiliyor. Bu ikisinin birbirine uyumlu hale getirilmesi acil bir ihtiyaç olarak karşımızda durmaktadır.

Buradan hareketle, dijital ortamda yaptığımız her konuşma, her mesaj, her paylaşım bir şekilde kaydediliyor. Bu kayıtlar asla silinmiyor ve nerede, ne zaman karşımıza çıkacağını bilmiyoruz. Dijital ortam

hayatımızın bütün safhalarını, sevaplarımızı, iyiliklerimizi ve maalesef günahlarımızı da kaydediyor. Açıklandığında ya da ortaya çıktığında utanmayacağımız sözler söylemeli, mesajlar yazmalı ve bilgiler paylaşmalıyız. Yüce kitabımız bu konuyu nasıl anlatıyor bakalım: *"Oysa sizi gözetleyen muhafızlar, değerli yazıcılar var. Onlar yaptığınız her şeyi biliyorlar"* (İnfitar 82/10-12). "*Artık kitap (amel defteri) ortaya konmuştur; suçluların, onda yazılı olanlardan korkuya kapılmış olarak, "Vay halimize! Bu nasıl kitapmış! Küçük-büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş!" dediklerini görürsün" Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez*. (Kehf 18/ 49). *"İnsan ne zaman bir söz söylese yanındaki gözcü melekler onu hemen kaydederler"* (Kaf 50/18).

Hesabın sadece ahirette değil, dünya hayatında da olabileceğini aklımızdan çıkarmamalı, buna göre bir hayat yaşamalı ve en önemlisi de çocuklarımıza bu anlayışı kazandırmalıyız. Teknoloji ve onun sunduğu imkânlar olmadan yaşamak zor görünüyor. Biz bu imkânları kısıtlama ve zararlarından kurtulmayı konuşurken dünya aynı kulvarda hızla ilerliyor. Diğer bir ifade ile biz uçağın kaza yapma riskini tartışırken, gelişmiş ülkeler hızla yolculuklarına devam ediyorlar, hatta yeni ve hızlı uçaklar tasarlayıp, pazarlıyorlar. Gerekli tedbirleri alarak bizim de bu yarışta yer almamız ve aktörlerden biri olmamız gerekiyor. Aksi halde senaryosu yazılmış, çekimi tamamlanmış filmi seyretmekten başka bir pozisyonda olamayız. Çözüm haberleşme ve iletişim altyapısının tamamen milli ve bizim kontrolümüzde olmasıdır. Bunu başarabilecek potansiyelimiz mevcuttur. Başka ülkelere ait altyapıları, yazılımları kullandığımızda olayın kontrolü ve yönlendirilmesi de onlara ait olmaktadır. Her alanda olduğu gibi iletişim ve dijital alanda da hukuki düzenlemeler vardır. Ancak bunların teorisinden ziyade uygulanması önemlidir. Uluslararası büyük şirketlere karşı bu düzenlemelerin bir yaptırımının olmadığını da görmekteyiz. Okul programlarında bütün bunlarla ilgili dersler ve konular olmalıdır. Sadece internet kullanımı ile ilgili değil, tüm sosyal medya ağları ile ilgili bilgiler verilmelidir. TRT de yayınlanan "Dijital Tayfa" isimli çizgi film olumlu bir gelişmedir. Bunlar yapılırken kültürümüzden ve ona büyük oranda etki eden inanç ve değerlerimizin öğretilerinden de yararlanılmalıdır.

3. Bütün Dinlerde Mevcut Ortak Paydalar ve Buna Bir Örnek

Kaynağına bakılmaksızın yeryüzündeki bütün dinlerin ortak paydaları ve kuralları olduğunu görmekteyiz. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Dininin ortak paydası olan 10 Emir bunlardan birisidir. On emirde yer alan kurallar insan tabiatının bir gereği ve evrensel ilkeler olduğu için

sadece Yahudilik'te değil diğer ilâhî dinlerde de söz konusudur. On emrin birincisini teşkil eden tevhid inancı Kur'an'ın ısrarla üzerinde durduğu ilk ve temel ilkedir (Bakara 2/163; En'âm 6/19, 102; İsrâ 17/23). İkinci emir putperestliğin yasaklanmasıyla ilgilidir ki Kur'an hem şirki hem Allah'tan başkasına tapınmayı yasaklamaktadır (Nisâ 4/36, 116, 171; En'âm 6/151; A'râf 7/191-195; Yûnus 10/18; Nahl 16/20). Allah'ın adının boş yere ağza alınması, yani Allah'ın adının kullanılarak yalan yere yemin edilmesi Kur'an'da da yasaklanmıştır (Bakara 2/224; Mâide 5/89; Nahl 16/91). Cumartesi yasağı sadece İsrâiloğulları'na ait bir ceza ve müeyyide olup Hz. Muhammed geçmiş ümmetlere ait diğer mükellefiyetler gibi bunu da kaldırmıştır (A'râf 7/157). Ana babaya hürmet (Bakara 2/83; İsrâ 17/23), insan öldürmeme (Bakara 2/84; Nisâ 4/29; Mâide 5/32), hırsızlık yapmama (Mâide 5/38; Mümtehine 60/12), zina etmeme (Nûr 24/30-31), komşuya karşı yalan şahitlikte bulunmama, komşunun malına mülküne tamah etmeme (Bakara 2/83; Nisâ 4/36; Furkân 25/72) gibi hususlar Kur'an'da da yer almaktadır. İbn Abbas, İsrâ sûresindeki (17/22-39) emir ve yasakların Mûsâ'nın levhalarında da bulunduğunu belirtmiştir (Fahreddin er-Râzî, XX, 214). En'âm sûresinde (6/151-153) yer alan emir ve yasaklar da on emirle benzerlik göstermekte, on emir veya on vasiyet olarak bilinmektedir (Harman, 2007: 350).

Aynı şekilde başka ortak öğretiler de bulmak mümkündür. Bizim inancımızda hadis olarak yer almış bir örneği ve diğer inançlardaki benzer ifadelere bakalım:

"*Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek mü'min olamaz*" (Buhari, İman/7)

Konfüçyüs aynı konuyu şöyle ifade ediyor: "*Kendine yapılmasını istemediğin şeyi, sen de başkasına yapma*" (Konuşmalar,2017: 15,23; Günay-Küçük, 1993:63).

Rabbi Hilel: "*Başkalarının sana yapmasını istemediğin şeyi, sen de başkalarına yapma"* (Sabbat, 31/a).

Hristiyanlıkta: "*Diğer insanların size yapmalarını istediğiniz şeyi, siz de aynıyla onlara yapın*" (Kutsal Kitap/ Matta 7/12, Luka 6/31).

Caynizm: "*İnsan dünyevi şeylere meyilli olmamalı ve kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa bütün yaratıklara öyle davranmalıdır"* (Sutrakritanga 1/11-33).

Budizm. "Benim *için rahat ve sevindirici olmayan bir durum, onun için de olmamalı ve benim için rahat ve sevindirici olmayan bir duruma,*

bir başkasını nasıl zorlarım?" (Samyutta Nikkaya 5/353, 354; Glasenapp, 1996:123).

Hinduizm: "*Bir kişi kendisi için rahatsızlık verici bir şeyi bir başkası için yapmamalıdır*" (Muhabbarata 8/114, Glasenapp, 1996:65).

Sonuç ve Öneriler

Sanal ortam ve bu ortamların kullanımı engellenemez bir hızla yayılmaktadır. Yakın gelecekte günlük yaşamımızın en önemli aktiviteleri bu ortamlar üzerinden yapılacak gibi görünüyor. Sanal paradan tutunuz da, yapay zekânın günlük hayatımıza girmesi, eğitim-öğretim faaliyetlerine kadar birçok alanda artık dijital dünyanın birer ferdi konumuna geldik. Gereken altyapıyı ve bilinci oluşturarak bizim bu yarışa dâhil olmamız ve rekabet etmemiz gerekmektedir. Sürekli olumsuzluklara ve zararlı yönlere odaklanarak zaman kaybediyoruz. Acaba çocuklarımızı sanal dünyanın zararlarından korumak isterken onlara zarar mı veriyoruz? En kötü reklam, en iyi reklamdır sözünde olduğu gibi, onların dikkatlerini farkında olmadan bir yerlere mi çekiyoruz? Mavi Balina oyununda yetişkinler olarak bizler bunu yaptık maalesef. Dünyada her alanda iş birliği, ortaklık, dayanışma söz konusu. Askeri, siyasi, ekonomik, çevre sorunları, özel günler vb. birçok uluslararası oluşum mevcut. Aynı şekilde ahlaki temele dayalı ve inançlardan gücünü alan oluşumlar gerçekleşebilir. Elbette bu tür antlaşmalar, sözleşmeler de mevcuttur. Ancak hiçbiri istenilen amacı gerçekleştirememiş, adaletsizliği, işkenceyi, insan hakları ihlallerini önleyememiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Çocuk Hakları Bildirgesi ve daha onlarca uluslararası oluşuma rağmen ihlaller devam etmektedir. Çünkü bu organizasyonların manevi yönü ekşitir. İnsan davranışlarına ve düşüncesine büyük oranda inançlar ve duygular şekil verir. Dijital dünyanın olumsuzluklarından manevi dayanaklarla desteklenmiş ortak oluşumlar ve antlaşmalarla çözüm bulmak mümkündür. Dijital ortamların tamamı insanlar tarafından üretilmekte ve kullanılmaktadır. Çok büyük faydaları olan bu programların elbette problemli ve zararlı yönleri de bulunabilir. Ancak bu zararları önleyebilecek yegâne varlıkta yine insandır. Bütün mesele insanı eğitmeden ve onu ahlaki, vicdani erdemlerle donatmaktan geçmektedir. Dijital değişim ve gelişimi engellemek mümkün değildir. Bu değişim ve gelişimleri olumlu yönlendirmek için bizim altyapımızı oluşturarak aktör pozisyonuna geçmemiz gerekmektedir. Ülkemizde bu potansiyel mevcuttur.

Dünyamız dijital teknolojiyi ve ortamları üretenler ve kullananlar şeklinde iki guruptan oluşmaktadır. Hem üretenlerin hem de kullananların

etik ve ahlaki değerlere sahip olmalarını sağladığımız takdirde dijital imkanlar daha faydalı hale gelebilecektir. Dijital ortamdaki eğitim sadece pandemi sürecinde değil, gelecekte de devam edecektir. Yerli yazılım ve program geliştirme çabalarının teşviki ile yetişkinlere yönelik dijital ortamlar ve kullanımına dair eğitim faaliyetleri yapılabilir. Konfüçyüs'ün deyimi ile: "Geceyi zemmetmekten vazgeçip bir mum ve ışık yakmayı öğrenmeliyiz".

Kaynakça

Aktaş, M. Cansız, "Nitel Veri Toplama Araçları", *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ed: Mustafa Metin, Pegem Akademi Yayınları, Ankara2014.

Bacanlı, Hasan, *Eğitim Psikolojisi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2011.

Berber, Şakir, "Hilmi Ziya Ülken ve Eğitim", *Eğitim Felsefesi*, Ed: Faruk Manav, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2018.

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu-l Buhari*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Çakmakçı, Nuran, "Kalıcı Öğrenme Okul Öncesi–1 ", *Hürriyet Gazetesi*, 26 Nisan 2010, s.23.

Dilci, Tuncay, *Dijitalim*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2020.

Glasenapp, Helmut Von, *Die Fünf Weltreligionen*, Eugen Diederisch Verlag, Ausburg 1996.

Harman, Ö. Faruk, "On Emir Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007.

Heinelt, Gottfried,"Okulöncesi Dönemde Çocuğun Gelişiminin Psikolojik Temeli" , Joseph

Sauer, *Okul Öncesi Çağdaki Çocukların Din Eğitimi*, Ter: Mustafa Önder, Arı Ofset Basımevi,

Tokat 2009.

Hürriyet Gazetesi, 23.05.2011 Tarihli Nüsha.

Konfiçyüs, *Konuşmalar*, Çev: Giray Fidan, Dedalus Kitap, İstanbul 2017.

Kutsal Kitap (Tevrat-Zebur-İncil), Kitab-ı Mukaddes Yayınevi, İstanbul 2011.

Küng. Hans & Kuschel, Karl-Josef, *Evrensel Bir Ahlaka Doğru*, Ter: Beyza Bilgin-Cemal Tosun-N.Yaşar Aşıkoğlu-Recai Doğan, Gün Yayıncılık, Ankara 1995.

Milliyet Gazetesi, 05.05.2011 Tarihli Nüsha.

Önder, Mustafa, "Medya Kıskacındaki Çocuklar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8.Cilt, 4.Sayı, Şubat 2009, Samsun.

Önder, Mustafa, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Aile Eğitimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 1, Sivas 2011.

Önder, Mustafa, *Yaz Kur'an Kurslarında Dini Öğretmek (Sorunlar ve Çözüm Öneri-leri)*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2009.

Özden, Yüksel. *Eğitimde Yeni Değerler*, Pegem Akademi Yayınları. Ankara 2013.

Özdeş, Gamze, "Öğrenci ve Öğretmenlere Sosyal Duyarlılık Nasıl Kazandırılır", *Öğretmenlik Mesleğinde Etik,* ed: İbrahim Kaya, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014.

Özkaya, Cevat ve Arkadaşları, *Türkiye'de Aile*, Sekam Yayınları, İstanbul 2010.

Salzmann, C.Gotthılf, *Nerede Hata Yaptık* (Yengeç Kitabı), Ter: Zeki Karakaya, Etüt Yayınları, İstanbul 2004.

Şener, Abdülkadir & Sofuoğlu, Cemal & Yıldırım, Mustafa, *Yüce Kur'an ve Açıkla-malı -Yorumlu Meali*, TDV Yayınları, İzmir 2009.

Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.

Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013.

Tümer, Günay & Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Ulusoy, Kadir & Dilmaç, Bülent. *Değerler Eğitimi*. Pegem Akademi Yayınları. Ankara 2013.

Ünalan, Zeynep, "İnternet Kıskacındaki Beyin", *Bilim ve Teknik Dergisi*, Haziran 2010, S.511.

Yüksel, Sedat, *Örtük Program Eğitimde Saklı Uygulamalar*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004.

https://www.webtekno.com/etik-hackerlik-nedi

التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية الإسلامية ودورها في بناء الفكر الإنساني وتحقيق الأمن المجتمع

İSLAMİ EĞİTİM MÜESSESELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN DİJİTAL EĞİTİMİN İNSANLIĞIN FİKRİNİ İNŞA ETMEDE VE TOPLUMSAL EMNİYETİ SAĞLAMADA ETKİSİ

Prof. Dr. Muhammed Halaf Beni Salama / محمد خلف بني سلامه
كلية الشريعة والقانون
جامعة العلوم الإسلامية العالمية – الأردن
Ürdün Uluslararası İslami İlimler Üniversitesi/mohadbanisalameh@yahoo.com

Geniş Özet[1]

Teknoloji tüm hızıyla gelişmeye devam ederken, modern teknoloji aletlerini kullanamayan bir toplum meydana geldi. Bununla beraber öğretmenler ve birçok bilgisayar kullanıcıları ellerindeki bilgisayarlardan birçok bilgiye ulaşmaktan aciz kaldılar. Buradan farklı hükümetlerin ileriye yönelik bakış açıları oluşturmadaki rollerinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma; dijital ortamın ne kadar önemli olduğunu ve buna bağlı birçok bilgileri ele almaktadır. Ayrıca eğitimin geliştirilmesinde teknoloji kullanımının karşılaştığı zorluklar ile ilgili görüş ve beklentilerden de bahsetmektedir.

Ayrıca bu çalışma birtakım öneriler içermektedir bunlardan biri de; Dini yükseköğretim kurumları ve toplumdaki eğitimin desteklenmesinin gerekliliğidir.

Bu çalışmada şu başlıklara değinilecek:

1- Ümmetin buhran ve sıkıntılı durumu ve İslam dünyasını etkileyen şeyler.

---

1 Tercüme edip derleyen: Öğr. Gör. Hamit MEMUR

2- Yüce Şeriatın rolünü (önemini) İslam'ın hoşgörüsü ve büyüklüğü çerçevesinde açıklamak.

3- Dijital eğitimin İslam'da eğitim kurumlarında ki rolü, Şeriat ve ilahiyat fakültelerinin gerçek İslam'ı resmetmede ki rolü ve disiplinli bir bilimsel müfredatı pekiştirmedeki rolünün açıklanması.

İnsanoğlu yılmadan günlük kullandığı aletler ile hayatını inşa edebilmesi için yaptığı hizmetleri tamamlayabilmesi, hayat kalitesinin anlamını daha çok artırmak için bir yol sayılır. Bu, toplum veya dijital ortamla bilinir (bu topluluk insanlığın tüm toplumsal faaliyet alanlarında bilgi yayma, üretme ve verimli bir şekilde kullanmak üzerine devam ederler).

Muhammet Mekkavi, dijital toplumla kast olunanı şöyle görür: Bilgi üretimi ile ilgili tüm faaliyetler kaynaklar önlemler uygulamalar yayma ve kullanma alanlarının içerik üretimi geliştirmeyle beraber üretimlerin değişikliği üzerine araştırma faaliyetleri öğrenimine hizmet yapabilmek için yaratıcı bir gayret gerektirir. Dijital toplum bugün bilinen entelektüel teknolojiye güvenerek kendini geliştirmekte ilim ve sosyal medyaya güvenir.

Burada birçok devletin üzerine düşen; büyüme ve gelişme konusunda bilgilerin doğruluğunun teyit edilmesidir. Dijital ortamdan söz ederken ***siber suç*** terimi ile şeriat ve hukukçuların görüşlerinin alınması gerekir ve bu verileri silme ve düzenleme veya otomatik veri işleme sistemi içinde sistemin işleyişinin ayarlanması gerekir. Bilgilerin güvenliği önemli konulardandır ve onu tehdit eden herhangi bir tehlikeden bilgilerin korunması için elde edilen görüşler araştırılmalıdır. Bu da bilgileri genel tehlikeden korumak için takip edilmesi zorunlu bir yoldur.

Muhammet Mekkavi, görüldüğü gibi bazı araştırmacılar elektronik kütüphane için dört özellik belirlemiştir:

1- Sistemin gücü, bilgi kaynağını yönetebilme becerisi.

2- Elektronik kanallar yoluyla bilgi sağlayıcıyı yararlanıcıya iletme becerisi.

3- Yararlanıcının ihtiyacı olduğunu beyan etmesi halinde çalışanların elektronik işlemlere müdahale edebilmesi.

4- Bilgileri elektronik ortamda saklama, düzenleme, veri iletişimi iletme becerisi.

Kitaptaki bilgiler ve elektronik kütüphane beraber devam edecek, ancak elektronik kütüphane bu alanda daha güçlü ve daha kalıcı olacaktır. Bu durum şöyle açıklanabilir:

1- Çeşitli yollarla büyük miktarda bilgi sağlama yeteneği.

2- Veri ve bilgileri organize etme, depolama ve arşivleme açısından kapsayıcılarını doğru ve kolay bir şekilde kontrol etme yeteneği.

3- Kelime işlem yazılımlarını kullanırken elektronik kütüphanelerin olanaklarından yararlanma becerisi.

4- E-posta kullanma ve herkesle iletişim halinde olma.

5- Araştırma ve sonuçların kolay ve erişilebilir bir şekilde yayılması.

Şüphesiz dijital toplumu benimsemek için birçok gerekçeyle karşı karşıya olduğumuzdan şüphe yoktur.

Şöyle sıralayabiliriz:

1- Geleneksel kanallara fazlasıyla yoğunlaşması.

2- Bu sistemin coğrafi engelleri aşması ve büyük bir kesime hizmet verebilme göçüne sahip olması.

3- Zamanı ve gayreti doğru kullanması, geleneksel eşyalara yapılan aşırı harcamalar.

4- Kütüphanelerin bilgi hizmetleri pazarında sürekliliği.

المقدمة:

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على رسوله الكريم محمد بن عبد الله وعلى آله وصحبه أجمعين.

يُعد التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية في العالم الإسلامي اليوم هو الضابط الرئيس في ترسيخ المنهج العلمي المنضبط لإعداد الدراسات العلمية خاصة فيما يتعلق بمشكلات العالم اليوم.

وتأتي أهمية هذه الدراسة لما يلي:

1- أزمات الأمة ونكباتها اليوم والتي تجتاح العالم الإسلامي

2- بيان دور الشريعة السمحة في إبراز سماحة الإسلام وعظمته.

3- بيان دور التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية في الإسلام ودور كليات الشريعة والإلهيات في رسم صورة الإسلام الحقيقي وترسيخ المنهج العلمي المنضبط.

أهداف الدراسة:

1- إبراز دور المنهج العلمي والبحث العلمي المنضبط في إعداد الدراسات العلمية.

2- إبراز دور التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية في العالم الإسلامي وكليات الشريعة ولإلهيات بصفتها الحامل للواء الدين في التأكيد على سماحة الإسلام ودورها من خلال المنهج العلمي المنضبط.

الدراسات السابقة:

قامت العديد من كليات الشريعة والإلهيات في العالم الإسلامي في التأكيد على أهمية هذا الموضوع من خلال عقد العديد من المؤتمرات العلمية إلا أن هذه الدراسة تأتي لتعميق أهمية ودور التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية الإسلامية ودورها في بناء الفكر الإنساني وتحقيق الأمن المجتمعي وعليه فإن البحث العلمي اليوم هو الأساس في ترسيخ المنهج العلمي المنضبط في ظل الأزمات التي تعاني منها الإنسانية.

منهجية البحث:

سيعتمد الباحث في هذا البحث إن شاء الله:

- المنهج الوصفي التحليلي: من خلال ضبط مصطلح الرقمنة وتحليل بعض صوره هدف الوصول إلى النتائج المرجوة من البحث.

- المنهج الاستقرائي: بتتبع موضوعات الدراسة في المصادر ذات الصلة.

وعليه فقد كانت خطة البحث حسب الآتي:

الملخص.

المقدمة.

المبحث الأول: أهمية البيئة الرقمية وما يتعلق بها من معلومات.

المبحث الثاني: الأفاق والطموحات والتحديات التي تواجه توظيف التكنولوجيا في تطوير التعليم وتحقيق الأمن المجتمعي.

المبحث الثالث: دور التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية في تحقيق بناء الفكر الإنساني.

الخاتمة والتوصيات.

المبحث الأول: أهمية البيئة الرقمية وما يتعلق بها من معلومات:

المطلب الأول: البيئة الرقمية:

يُعد الاستخدام الآلي المستمر اليوم وبصورة غير مسبوقة من أجل العمل على إنجاز نشاطات الإنسان لبناء حياته اليومية ممهداً لبناء المفهوم الأكثر تطوراً لحياته، وهو ما يُعرف بالمجتمع أو البيئة الرقمية (وهو ذلك المجتمع الذي يقوم في الأساس على نشر المعارف وإنتاجها وتوظيفها بكفاءة في جميع مجالات النشاط المجتمعي للبشرية)[2]، ويرى الدكتور محمد مكاوي أن المقصود بمجتمع المعلومات: (جميع الأنشطة والموارد والتدابير والممارسات المرتبطة بالمعلومات إنتاجاً، ونشراً، واستثماراً، ويشمل إنتاج المعلومات أنشطة البحث على اختلاف مناهجها وتنوع مجالاتها بالإضافة إلى تطوير الابتكار والجهود الإبداعية من أجل خدمة الأهداف التعليمية)[3]، فمجتمع المعلومات يعتمد على المعلومات وشبكات التواصل في تطوره أي يعتمد على ما يُعرف اليوم بالتقنية الفكرية.

وفيما يتعلق اليوم بالأمية ومجتمعاتها حيث نشأت الأمية الحاسوبية، والتي يتضح من خلالها عدم قدرة الكثير من المتعلمين على التعامل مع وسائل التكنولوجيا الحديثة، بالإضافة إلى الأمية المعلوماتية والتي تبين عجز الكثير من المتعلمين أو حتّى مستخدمي الحواسيب للوصول إلى المعلومة أو التعامل مع مصادرها[4]، ومن هنا يجب على حكومات

2 محمد محمود مكاوي، البيئة الرقمية بين سلبيات الواقع وآمال المستقبل Cybrarians Journal – دورية محكمة العدد 3، ديسمبر/ 2004.

3 المرجع السابق نفسه.

4 حسني، عبد الرحمن، الكتاب الورقي بين الزوال والبقاء، 1995، الشبكة العنكبوتية.

الدول المختلفة بصياغة رؤية واضحة للمستقبل حتّى تتميز عن غيرها بالطرح والبناء، وعند الحديث عن البيئة الرقمية وأمن المعلومات لا بد لنا من بيان رأي فقهاء القانون بمفهوم الجرائم الإلكترونية وهو: محو أو تعديل البيانات أو ضبط تشغيل النظام داخل نظام المعالجة الآلية للبيانات، فأمن المعلومات من القضايا الهامة التي تبحث في نظريات توفير حماية المعلومة من أي مخاطر قد تهددها، وهو من الوسائل الواجب توفرها لحماية المعلومات من المخاطر العامة[5] واستخدام هذا المصطلح أصبح من الضرورة بمكان بل من الهواجس التي أخذت تؤرق الكثير.

وعليه فإن أغراض أبحاث ووسائل أمن المعلومات وهدف التدابير في هذا المجال ما هو إلاّ ضمان توفر ما يلي لأية معلومة[6]:

1- السرية، أي عدم كشف المعلومة وعدم الإطلاع عليها.

2- التكاملية وسلامة المحتوى أي محتوى المعلومات.

3- استمرارية توفر المعلومات أو الخدمة من خلال التأكد من استمرار عمل النظام المعلوماتي.

4- عدم إنكار التصرف المرتبط بالمعلومة أو الخدمة وخاصة مع التحذير الدائم من قبل الخبراء بتفاقم أزمة أمن المعلومات[7].

وعليه لا بد لنا أن نتحدث عن إيجابيات النظام الرقمي حيث يرى الكثير من العلماء وأصحاب الاختصاص أن من إيجابيات هذا النظام القدرة على تخزين وتنظيم وبث المعلومات إلى المتلقي من خلال المصادر المعلوماتية[8]، وكما يرى الدكتور محمد مكي أن بعض الباحثين حدد سمات أربع للمكتبة الإلكترونية هي[9]:

1- قدرة هذا النظام على إدارة مصادر المعلومات.

2- القدرة على ربط متعهد المعلومات بالمستفيد من خلال القنوات الإلكترونية.

3- قدرة العاملين على التدخل في التعامل الإلكتروني عندما يعلن المستفيد عن حاجته ذلك.

---

5 المرجع السابق نفسه.

6 محمد مكاوي، مرجع سابق.

7 مجلة الأهرام العربي، 2004، العدد (385)، ص30.

8 الموقع الإلكتروني: http//www.kfnl.org.sa.

9 محمد مكاوي، مرجع سابق.

4- القدرة على تخزين المعلومات وتنظيمها ونقلها الإلكتروني، ومع أن المعلومة الورقية ستبقى مستمرة مع المعلومة الإلكترونية إلاّ أن هذه المعلومة هي المعلومة الأبرز والأقوى في المستقبل في ظل هذا التطور لما يلي[10]:

1- قدرتها على توفير الكم الهائل للمعلومات بالوسائل المختلفة.

2- القدرة على السيطرة على أوعيتها بدقة وسهولة من حيث تنظيم البيانات والمعلومات وتخزينها وحفظها.

3- القدرة على الاستفادة من إمكانيات المكتبات الإلكترونية عند استخدام برمجيات معالجة النصوص.

4- استخدام البريد الإلكتروني والتواصل مع الجميع.

5- نشر الأبحاث والنتائج بصورة سهلة ميسرة.

ولا شك أننا أمام الكثير من مبررات الأخذ بالمجتمع الرقمي ومنها[11]:

1- زيادة كثافة الأوعية التقليدية.

2- قدرة هذا النظام على خدمة الشريحة الأكبر وكسر الحواجز الجغرافية.

3- استغلال الوقت والجهد وزيادة الإنفاق على الأشياء التقليدية.

4- حرص المكتبات على الاستمرارية في ظل سوق خدمات المعلومات.

المطلب الثاني: المجتمع الرقمي وأثره في حياة الإنسان:

تفيد كل المعلومات على أن البون الشاسع بين الدول العربيّة وغيرها من الدول المتقدمة فيما يتعلق بالتطور الرقمي مع التأكيد على افتقار المجتمعات العربيّة باستثناء بعض الدول إلى تقنية الاتصالات والمعلومات[12]، بالإضافة إلى أن اللغة العربيّة لا تتجاوز لمحتوى الإنترنت 10% في حين تجاوزت 70% في اللغة الإنجليزية[13]، بالإضافة إلى عدم الاهتمام بدور المعلومات التقنية في عمليات التنمية مع وجود الكثير من المؤثرات في أنشطة المعلومات ومن أبرزها[14]:

10 الموقع الإلكتروني: http//www.kfnl.org.sa.

11 بهجة بومعرافي، الاتجاهات الحديثة في المكتبات العدد 20، 2003، ص55.

12 محمد مكاوي، مرجع سابق.

13 اللجنة الاقتصادية والاجتماعية لغربي آسيا، الاسكوا، 2004.

14 محمد مكاوي، مرجع سابق.

1- الفارق الكبير في الكثافة السكانية للدول العربيّة فهناك دول محدودة السكان وهناك دون ذات كثافة سكانية عالية قادرة على تصدير القوى العاملة المؤهلة والمدربة في هذا الإطار.

2- نمو عمليات الاستثمار المتزايد.

3- اختلاف مستويات العلوم والمعرفة بين الدول العربيّة.

4- اختلاف المفاهيم والمعاني ذات الصلة بالمعلومات والتقنية.

5- عدم توفر الأيدي العاملة اللازمة لبناء التقنية المعلوماتية في البلدان العربيّة.

6- ضعف دور مراكز المعلومات المتوفرة في الكثير من البلدان العربي.

وتعود أسباب الفشل في الإدارة للبيئة الرقمية (للرأي الخاطئ الشائع بين المسؤولين بأن الحلول تكمن في نظام المحوسبة القادرة على إدارة جميع أوجه النشاط في المؤسسة وتقديم الحلول دون القيام بدراسة موضوعية للحاجات الحقيقية للأطراف المعنية بالمعلومات ودون فهم دقيق لوظائف ومهام المؤسسات)[15].

ومن هنا لا بد من استشراف الآفاق نحو تحقيق المجتمع المعلوماتي من خلال[16]:

1- ضرورة سرعة التجاوب مع متطلبات الثورة الإلكترونية واعتبار هذه المسألة قضية ذات أولوية.

2- التركيز على الجانب التعليمي في هذا الإطار وعدم الاكتفاء بالتعليم الرسمي.

3- ضرورة الإسراع في تفعيل بيئة التعليم الرقمي وتغير الفلسفة التعليمية القائمة على التلقين.

4- توفير الإطار اللازم لتعميق الفكر التعليمي بالبيئة الرقمية والمجتمع الرقمي ومن ذلك مؤشرات الأداء، الجودة الشاملة.

5- ضبط جودة خدمات المعلومات في العصر الإلكتروني ودراسة واقع مرافق المعلومات.

6- وضع التشريعات اللازمة لإلزام دور النشر برقمنة كل ما سبق نشره.

15 محمد مكاوي، مرجع سابق.

16 المرجع السابق نفسه.

المطلب الثالث: البيئة الرقمية وقيم المواطنة:

كما هو معلوم وكما بينا سابقاً أن البيئة الرقمية أو العصر الرقمي هو ما جاء بعد العصر الصناعي[17] أو هو تطبيق على الزمن الذي تكون فيه المعلومات من المحور الذي يتحكم في السياسة والاقتصاد والحياة الاجتماعية[18]، ويعني العصر الرقمي أن كل أشكال المعلومات ستصبح رقمية، وعليه فإن العصر الرقمي يمتاز بالخصائص الآتية[19]:

1- انفجار المعلومات وذلك بعد أن أصبحت المجتمعات في العصر الحالي ومؤسسات هذه المجتمعات العلمية والثقافية تواجه التدفق الهائل في المعلومات والتي أخذت تنمو بشكل كبير جداً.

وهذه المشكلة ذات مظاهر متعددة منها[20]:

أ- نمو حجم الإنتاج الفكري بشكل كبير جداً.

ب- تنوع مصادر المعلومات وتعدد لغاتها.

ج- زيادة أهمية المعلومات كمورد حيوي استراتيجي، إذ أنه لا يمكن الاستغناء عن المعلومات في حياة الجماعات والأفراد.

2- نمو المجتمعات والمنظمات المعتمدة على المعلومات وذلك مع تزايد المؤسسات والمنظمات المعتمدة على المعلومات واستثمارها بصورة أمثل.

3- بزوغ النظم المتطورة والتكنولوجيا الحديثة وذلك مع تنامي الاعتماد على استخدام الحواسيب في المجالات المختلفة.

4- تعدد الفئات المستفيدة في هذا العصر الرقمي.

5- تنامي النشر الإلكتروني.

6- الاغتراب في العصر الرقمي.

7- فوضى الاتصال وتهديد السيادة الوطنية من خلال السيطرة على تكنولوجيا المعلومات.

8- الأبعاد الجديدة للخصوصية.

---

17 أحمد رياض، 2002.

18 جبريل بن الحسن، 2005.

19 ندى علي حسن، معهد البحرين للتنمية السياسية المواطنة في العصر الرقمي، ص21، سلسلة دراسات.

20 ندى علي حسن، مرجع سابق، ص31.

مما سبق يتضح أن هناك مجموعتان من المهارات مهارات رقمية والمهارات الناعمة.

والتي تستدعيها الحاجة بصورة متزايدة من أجل المشاركة في المجتمع المترابط رقمياً مع العلم أن هناك حاجة لسيناريو أكثر إقناعاً وذلك للتعبير عن طبيعة المشهد التربوي أمام الجميع من أصحاب الشأن وبالتالي يساعد هذا على جلب النتائج الأفضل[21] وعليه فإن الدور الذي ينبغي على الجهات لعبه في ميدان التزويد بالتربية في العصر الرقمي فإنه توجد المسؤولية الفردية على الشخص من أجل النهوض بالمهارات المختلفة كما أن هناك مسؤولية أخرى على الحكومات وشركات الأعمال من أجل جعل التعليم والتربية قابلين للوصول وفعّالين[22]، وعليه فإن هناك حاجة لأن تكون المهارات الرقمية مندمجة بصورة أفضل في التربية الرسمية وفرص التعلم مدى الحياة؛ لأن ذلك يعمل على تزويد المواطن بما يحتاجه للنجاح في حياته اليومية بالإضافة إلى الوظائف المستقبلية المحتملة ومن هنا فإن التشديد الآن على المهارات التقنية الرقمية ولا يعترف بنفس الوقت في المهارات الأنعم مثل الملاحة الرقمية مثلاً مع أنها تساويها في الأهمية[23].

وعليه فقد خلصت الكثير من الدراسات إلى إنه وبسبب كون الشباب الأكثر إلماماً بالتقنية الرقمية أكثر من معلميها وبصورة إجمالية خاصة مع توفر المزيد من المعلومات عبر الإنترنت فإن دور المعلم يكون بصفة الموجّه أو المرشد وأن الدور الأبرز على الحكومات وشركات الأعمال في التشجيع على الاستخدام الأوسع في مجال التكنولوجيا يُعد أداة لتحسين التعليم من خلال جعل التعليم الأكثر تكيفاً ومرونة[24]، مع التأكيد على أن هناك ثمة نقص في البيانات والمعرفة حول المهارات الموجودة وما هي المهارات التي من الممكن أن تستدعيها الحاجة في المستقبل ولذلك لا بد من إحداث التغير في عصر التربية الرقمية وعليه فلا بد من التأكيد على دور الحكومات وشركات الأعمال لتعمل معاً من أجل أن تعمل على تسهيل التربية الرقمية بالصورة والمعنى الأشمل في القدرة على الوصول للأهداف والانخراط المجتمعي الأشمل، بحيث يتمكن كل متعلم فردي مهما كان عمره أو خلفيته من القدرة على الوصول إلى فرصة التعلم الرقمي والنفع من التكنولوجيا الرقمية[25].

21 سارة غران – كليمان، التربية والمهارات في العصر الرقمي، الندوة الاستشارية المعنية بالتعليم الرقمي والتي عقدت كجزء من برنامج معهد كورشام.

22 المرجع السابق نفسه.

23 المرجع السابق نفسه.

24 المرجع السابق نفسه.

25 المرجع السابق نفسه.

المبحث الثاني: الآفاق والطموحات والتحديات التي تواجه توظيف التكنولوجيا في تطوير التعليم وتحقيق الأمن المجتمعي:

المطلب الأول: احتياجات التعليم العالي لتكنولوجيا المعلومات:

كان للتطور العلمي الذي حققه المجتمع البشري اليوم أثره على أساليب الحياة المختلفة، وقد ساهمت التكنولوجيا في هذا التطور من خلال سرعة الحصول على المعلومة وسرعة معالجتها وتخزينها واستخدامها في كافة العمليات لمواجهة متطلبات الحياة اليوم، فكان لهذا كله أثره في سرعة تحقيق الأهداف وسرعة إنجازها وعليه ومع بداية هذا القرن أصبح من اللازم على كافة المؤسسات أن تعمل على تنظيم أوضاعها مع ظروف الحياة العصرية التي تتطلبها تكنولوجيا المعلومات[26].

ومن هنا أصبحت هذه التكنولوجيا بكافة أشكالها هي البديل لمواجهة أي تحدي جديد بحيث أصبح هذا التطور من الأهداف الوطنية والاحتياج الضروري لنمو قدرات أفراد المجتمع، وفيما يتعلق بالمؤسسات الجامعية فإن أهميتها تتأكد مع التحولات والمتغيرات الاجتماعية والاقتصادية من أجل بناء تربوي وتعليم قادر على المواجهة، وبما يتناسب ومصالح الوطن والأمة[27]، ولا بد من التأكيد على أن الأمة التي لا تعمل على مراجعة نظمها التربوية والتعليمية من أجل تطويرها نوعاً وكماً لم يعد لديها أية مقدرة على الإمساك بمصيرها الراهن، إذ أنها ستتعرض لتحديات مختلفة على أصعدة مختلفة[28]، من هنا ومن المنطلق هذا بدأت السياسة التعليمية تشهد تغيراً بهدف حل المشكلات التعليمية العملية، لذلك تضافرت الجهود من أجل إيجاد الحلول المناسبة ومن أبرزها إدخال التكنولوجيا المعلوماتية الحديثة في التعليم بمختلف مراحله لمواجهة الأزمات، فإعداد المتعلم من أجل الدخول لسوق العمل من الحاجات الضرورية خاصة في ظل التغير المهني الذي بدأ بالظهور في المجتمعات الحديثة[29].

ومن هنا كان لا بد من بناء البيئة التعليمية التفاعلية المعتمدة على الوسائل التكنولوجية المعلوماتية الحديثة من أجل الإسهام في إيجاد وتعزيز الاتجاهات التربوية، والتعليمية المناسبة بحيث تصبح البيئة إليكترونية وهي البيئة الافتراضية المصممة وفقاً لفلسفة التكنولوجيا تعمل على تحقيق الأهداف وتتصف بما يلي[30]:

---

26 سوهام بادين سياسات واستراتيجيات توظيف تكنولوجيا المعلومات في التعليم، رسالة ماجستير، جامعة منتوري، الجزائر، ص73، 2005/2004.

27 المرجع السابق نفسه.

28 محمد محفوظ، التعليم في زمن التغير، الموقع الإلكتروني http://www.arabrenewal.com.

29 سوهام بادي، مرجع سابق، ص71.

30 المرجع السابق نفسه.

1- تمكين الجميع من حضور المؤتمرات عن بعد وإجراء المناقشات.

2- تحتوي على التجهيزات البيئية التفاعلية.

3- تساعد على نشر المعلومات والوثائق الإلكترونية في أشكال متعددة.

4- الدور الكامل لعمليات الاتصال المباشر بين هيئة التدريس والمتعلم.

5- إمكانية استبدال المعلومات بأشكالها المتنوعة.

6- تحقق التعليم النشط.

المطلب الثاني: توظيف تكنولوجيا المعلومات:

تمكنت الاجتهادات التربوية في هذا الزمن من القفز بقوة هائلة فتمكن العقل الإنساني من الإبداع، وتمكن من إضافة طرق تعليم جديدة، وخاصة بعد ثورة المعلومات كما عمل على تطوير الطرق المألوفة لتكون أكثر قوة في تحقيق الأهداف[31]، وقد قامت العديد من المؤسسات التعليمية بالعمل بقوة من أجل مواجهة هذا التحدي من خلال إمكانية تطوير البرامج التعليمية عن بعد[32].

ولا بد من التأكيد على أن عمليات توظيف تكنولوجيا المعلومات في التعليم عن بعد لا تأتي من فراغ بل أنها بحاجة لأرضية ثابتة تنطلق منها لتحقيق أهدافها المرغوبة وبالصورة المطلوبة من خلال صياغة استراتيجية وخطة للمعلوماتية، وتنفيذ هذه الخطة ومتابعة تنفيذ هذه الخطة[33].

وفيما يتعلق بالآفاق والرؤى لتوظيف تكنولوجيا المعلومات في التربية والتعليم من أجل مواجهة التغيرات فثورة التكنولوجيا تفرض التحرك بسرعة وفاعلية بصورة أكبر من أجل مواكبة هذه الثورة، ومواجهة هذا التحدي والتعامل مع متغيرات الزمن حتى يتمكن أبناء هذا الزمن من العيش في هذا العصر وهم مسلحون بلغته ومفاهيمه ليكونوا مؤهلين مع آليات العصر والقدرة على التكيف مع ظروفه[34].

31 يوسف يعقوب، التعليم المبرمج، إطار نظري، مجلة التربية، ص64، العدد 2002/8.

32 شاهر العتيبي، تصميم المحتوى التعليمي الإلكتروني http:www.kku.edu.sa.

33 سوهام بادي، مرجع سابق، ص85.

34 المرجع السابق نفسه.

المطلب الثالث: الأمن المجتمعي في المرجعية الإسلامية السمحة:

لا يمكن للإنسانية أن تستغني عن الأمن المجتمعي والذي يحقق لها الطمأنينة والرقي والحياة الأفضل والهدوء والسكينة، فإذا فُقد الأمن المجتمعي اضطرب نظام الحياة وضاعت آمال الإنسانية، وضاقت الأرض وظهر الخوف[35].

قال تعالى: وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَداً مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ. (النحل: 112).

الفرع الأول: مفهوم الأمن المجتمعي:

أولاً: مفهوم كلمتي الأمن والمجتمع في اللغة:

1- الأمن: من الأمان والأمانة بمعنى وقد أمنت فأنا أمِن وهي ضد الخوف[36]، والفعل منه أمن يأمن أمناً والمأمن موضع الأمن والأمانة ضد الخيانة[37].

2- المجتمع: مشتق من (جَمَعَ) فيقال جمعت الشيء جمعاً[38]، وتجمع القوم اجتمعوا[39].

ثانياً: الأمن المجتمعي في الاصطلاح:

برز في العصر الحديث العديد من التعريفات لهذا المصطلح ومنها:

1- (أمن الإنسان على نفسه وذويه وما ملكت يداه وكل ما يشكل ركناً من أركان وجوده الإنساني والاجتماعي)[40].

2- (الطمأنينة التي تنفي الخوف والفزع عن الإنسان فرداً أو جماعة في سائر ميادين العمران الدنيوي، بل وفي المعاد الأخروي فيما وراء هذه الحياة الدنيا)[41].

---

35 د. محمد زرمان، الأمن المجتمعي في المرجعية الإسلامية مقارنة في الإطار المفاهيمي والوظيفي، المؤتمر الدولي الرابع، جامعة مؤتة، ص6.

36 ابن منظور، لسان العرب 21/13.

37 معجم مقاييس اللغة، مرجع سابق، 133/1.

38 معجم مقاييس اللغة، مرجع سابق 479/1.

39 لسان العرب، مرجع سابق، 404/9.

40 مصطفى العرجى، الأمن الاجتماعي مقوماته وتقنياته وارتباطه بالتربية المدنية، ص24.

41 محمد عمارة، الإسلام والأمن الاجتماعي، ص11.

3- (هو الإحساس بالطمأنينة والثقة وهو إحساس يدركه الإنسان بقواه العقلية وبحواسه عندما لا يكون معرضاً للتهديد أو الخطر وعندما يشعر الإنسان بتوفير الأمن يشعر بالأمان، أي بالتوازن النفسي ويكون منسجماً مع ذاته ومحيطه)[42].

يقول الأستاذ الدكتور نائل أبو زيد: (وفي الحقيقة أن الأمن الاجتماعي بمفهومه العام من الحاجات الأساسية والضرورية للإنسان كي يعطي لمجتمعه من جهده ووقته وقدراته وإمكاناته التي أعطاه الله إياها، ولذلك فليس غريباً أن نرى في كتاب الله ما يزيد على خمسين آية تتحدث عن الأمن صراحة بمختلف مفاهيمه، فضلاً عن الآيات الكثيرة التي احتوت في مضمونها التعرف لهذا الجانب من جوانب الحياة)[43].

ومصطلح الأمن ومشتقاته في السياق القرآني (أمن، أمنتكم، أمنتم، أمنوا، أمنكم، تأمنا)، وقد ورد هذا المصطلح ومشتقاته في القرآن الكريم ما يزيد على خمسين آية في أربع وعشرين سورة مما يدلل على أهمية الموضوع[44].

الفرع الثاني: خصائص مفهوم الأمن المجتمعي:

قال بعض الحكماء الأمن أهنأ عيش والعدل أقوم جيش، لأن الجهل يقبض الناس عن مصالحهم ويكفهم عن أسباب المواد التي بها قوام أودهم وانتظام جملتهم[45].

وقد أصل الرسول الكريم ﷺ للحياة الطيبة بعناصر أساسية أجملها ﷺ في قوله: (من أصبح منكم آمناً في سربه، معافى في جسده، عنده قوت يومه فكأنما حيزت له الدنيا) [46]، فكان منها الأمن، ويقول ابن خلدون في مقدمته: (وإذا كان التعاون حصّل له القوت للغذاء، والسلاح للمدافعة وتمت حكمة الله في بقائه وحفظ نوعه فإذن هذا الاجتماع ضروري للنوع الإنساني وإلا لم يكمل وجودهم، وما أراده الله من اعتمار العالم بهم واستخلافه إياهم وهذا هو معنى العمران)[47].

ويمكن إبراز أهم خصائص مفهوم الأمن المجتمعي بما يلي[48]:

1- المقصدية: إذ يرتكز الأمن بمفهومه الواسع على مقاصد الشريعة الإسلامية.

---

42 محمد الحبيب جريز، أعمال ملتقى الأمن الفكري، ص81.

43 نايل أبو زيد، الأمن المجتمعي مفهومه وأهميته من منظور القرآن الكريم، مؤتمر جامعة مؤتة، ص54.

44 الإسلام والأمن الاجتماعي، ص5، والتربية الأمنية في ضوء القرآن، ص233.

45 أدب الدنيا والدين، ص142.

46 ابن ماجه، باب القناعة، 253/5 (4141).

47 مقدمة ابن خلدون، ص43.

48 كريمة بو معاز، الرؤية الإسلامية للأمن المجتمعي مقصد شرعي ورقي حضاري، ص99-100.

2- الشمولية: يشمل مفهوم الأمن المجتمعي كل مجالات الحياة المعنوية والمادية.

3- التوازن: يعمل الأمن المجتمعي على خلق التوازن على جميع المستويات.

4- المرونة: من خلال دلالات الأمن المجتمعي التي تتشكل وفق المتطلبات والحاجات.

5- التكامل: من خلال التكامل بين جميع أنواع الأمن المجتمعي (الاقتصادي والاجتماعي والسياسي).

الفرع الثالث: مقومات الأمن المجتمعي في الشريعة الإسلامية:

يقوم الأمن المجتمعي على أساس مجموعة من المقومات بتظافرها تبنى النظرية المتكاملة للأمن ومن أهمها[49]:

1- الأمن المعيشي: قال تعالى: اَلَّذِي اَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَاٰمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ (قريش: 4)، فترسخ هذا الأمن عقيدة وسلوكاً، قال تعالى: فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ اِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ (الذاريات: 23)، وجعل الله كفران النعمة من أهم أسباب فقدان الأمن، قال تعالى: وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَداً مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ. (النحل: 112).

وقد أكدت السنة النبوية ذلك من خلال حديث رسول الله: (من كان آمناً في سربه عنده قوت يومه فكأنما حيزت له الدنيا)[50].

2- الأمن السياسي: يقول تعالى: وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ (البقرة: 251).

(أي لولا أن الله تعالى أقام السلطان في الأرض بدفع القوي عن الضعيف وينصف المظلوم من الظالم لأهلك القوي الضعيف... فلا ينتظم للخلق حال ولا يستقر لهم قرار ممتن الله على الخلق بإقامة السلطان فيأمن الناس به...) [51].

3- الأمن المكاني والزماني: يقول تعالى: وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِناً (إبراهيم: 35)، وقال تعالى: ﴿سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَاَيَّاماً اٰمِنِينَ (سبأ: 18).

كما يظهر الأمن الزماني من خلال بروز ميقات الحج والأشهر الحرم ودلالاتها على الأمن والأمان.

---

49 كريمة بومعاز، مرجع سابق، ص100 وما بعدها وخليفي محمد، حفظ الأمن الاجتماعي وفعاليته بين التأصيل الشرعي والقانوني، ص125 وما بعدها.

50 سبق تخريجه.

51 سراج الملوك للطرطوشي، ص44.

4- الأمن الروحي: يقول تعالى: اَلَّذينَ اٰمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (الرعد: 28) فهو الأمن المقترن بالإيمان، فالإيمان يعمل على تقوية المؤمن في تحدي الصعاب والمشاكل، كما يُعد السد المنيع في مواجهة موجات الانحراف والتطرف.

5- الأمن الإنساني: ويبرز من خلال سماحة الدين الإسلامي العظيم في حالة الحرب والسلم، فقد نهى عن قتل الأطفال والنساء والشيوخ وقطع الأشجار وهدم بيوت العبادة وحفظ للمسالمين من غير المسلمين حقوقهم.

6- الأمن البدني: فحرم الإسلام كل ما يؤذي الإنسان، فحرم الخمر والمسكرات والمخدرات وشرع الحجر الصحي، قال: (إذا سمعتم بالطاعون في أرض فلا تدخلوها، وإذا وقع وأنتم فيها فلا تخرجوا منها)[52].

7- الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر: فهي من أهم وسائل تحصين المجتمع ضد التطرف والانحراف والجريمة.

8- التسامح: خاصة في عالم اليوم والذي أصبح التطرف من أبرز الظواهر الخطيرة التي تجتاحه.

9- التكافل الاجتماعي: من خلال الإحسان إلى الناس وصلة الرحم والصدقات والزكوات.

المبحث الثالث: دور التعليم الرقمي في المؤسسات التعليمية في تحقيق بناء الفكر الإنساني:

لا بد لنا هنا من إبراز دور التعليم الديني الإسلامي العالي في بناء الفكر الإنساني المستنير والهادف، لبناء الحضارة الإنسانية العالمية، (يَعد التعليم الديني الإسلامي العالي المنتشر في الجامعات الإسلامية المنارة العلمية من خلال مقرراتها وبرامجها المختلفة في المراحل الدراسية فهي مقررات تطرح بعناية فائقة من المختصين ضمن رؤية وأهداف علمية هدفها الأسمى ترسيخ الفكر المنفتح المستنير المستمد من المرجعية الإسلامية وينفتح على القيم الإسلامية ضمن وسطية الإسلام ومحاربة العنف والغلو والتطرف والانغلاق)[53].

تعدّ كليات الشريعة في عالمنا الإسلامي اليوم صاحبة الدور الأبرز في ترسيخ العقيدة السمحة ونشر علوم الشريعة في العالم ككل وعن مقاعدها برز علماء الشريعة في كل أرجاء

52 صحيح البخاري، كتاب الطب، باب ما يذكر في الطب، 130/7.

53 عفاف بنت بولعراس جعواني، صناعة الفكر الإنساني لدى الجامعات الشرعية ودوره في الحد من الغلو والتطرف، مؤتمر كليات الشريعة جامعة مؤتة، ص187.

الدنيا فكانوا هم الإشعاع النوراني في نشر الحضارة الإسلامية الإنسانية وكان لمناهجها الدراسية الأثر الأكبر في نشر الوعي بين أفراد المجتمع[54].

تقول عفاف جعواني: (إن للمناهج والمقررات الدراسية دور كبير في صياغة ذهن الطالب وتكوينه، وتعمل بدرجة كبيرة على تحديد كيفية تعامله مع مجتمعه وطريقة تعامله مع المستجدات والنوازل من حوله وذلك وفق التصورات التي غُرست في ذهنه في مراحله الدراسية والجامعية المختلفة؛ ولأهمية هذه المناهج تضمنت مفاهيم محددة لها علاقة جد وطيدة ببيان خصائص الشريعة الإسلامية وصلاحيتها لكل زمان ومكان، وليصبح الطالب المسلم مواكباً للتطورات الواقعة في مجتمعه)[55]. وعليه تُعد كليات الشريعة، في مختلف الجامعات من الفضاءات التعليمية في العالم ككل والتي استطاعت أن تحافظ على دورها الإنساني والعلمي في صناعة الفكر الإنساني للمجتمعات من خلال العديد من قادة الفكر المستنير والذين كان لهم دورهم في صناعة الإصلاح. حيث تعمل هذه الكليات من خلال مناهجها العلمية التي تعرف بالوسطية ومحاربة الانغلاق والغلو حيث يعمل المنهج المتصف بهذا بصياغة ذهن الباحث وتكوينه، فعملت هذه المقررات على هذا النحو على إعداد الجيل بصورة مشرقة، وصناعة الفكر المستنير،كما عملت كليات الشريعة على تصحيح المفاهيم الخاطئة فكان لها السبق في خدمة الإنسانية وبناء المجتمعات من خلال تصويب المفاهيم السلبية من أجل بناء الشخصية الوطنية الفعالة في بناء المجتمع.

يقول الأستاذ الدكتور محمد الرواشدة عميد كلية الشريعة - جامعة مؤتة الأردنية: (إذا كان العلم قلب الإنسانية فالجامعات تشكل نبض هذا القلب ويبقى هذا النبض قائماً ما دامت المثل الأكاديمية والعربية والإسلامية منها خاصة تنظم حياة الحرم الجامعي وتزكي فيه التوق للتطور والانفتاح ليتواءم البحث والتطوير العلمي من جهة وتطبيق المعرفة الأصلية حول مسائل بقاء المجتمع ونماءه من جهة أخرى وبين هذين الأمرين تظهر وظيفة الجامعات)[56]، وتعمل كليات الشريعة على[57]:

1- المعالجة الحقيقية والهادفة لقضايا المجتمعات وتعد بذلك المركز الإشعاعي الثقافي العلمي.

فتعمل على استنهاض همة العاملين في البحث العلمي.

2- تأهيل الشامل والكامل لأفراد المجتمع.

54 بني سلامه والحنيطي، مرجع سابق، ص82 .

55 عفاف جعواني، مرجع سابق، ص187-188.

56 محمد الرواشدة، دور كليات الشريعة في تصحيح المفاهيم المواطنة، أنموذجاً، ص196.

57 المرجع السابق نفسه، ص197-198.

3- المساهمة الحقيقية في حفظ الأوطان من خلال الحوار البناء والحرية والتنمية وتوفير الإطار الحضاري وتثقيف المجتمع وتوعية المواطن.

4- صناعة الشخصية الحقيقية المثقفة القادرة على تحقيق آمال المجتمع .

وعليه فإن هذه الكليات هي السباقة ولها الدور الأكبر في تصويب المفاهيم وتعزيز قيم المواطنة الحقيقية من خلال إبراز مفهوم المواطنة في إطاره الصحيح وترسيخ قيم المواطنة وأهدافها وتقوية قيم التسامح والتعاون الاجتماعي، والتأكيد على هذا المفهوم باعتباره من أساسيات أمن الوطن واستقراره، وذلك كله يتضح من خلال دور كليات الشريعة القائم على إعداد الطلبة المزودين بالمعرفة والعلم والمهارة وإبراز قيم التسامح من خلال الممارسة والتطبيق العملي وإحياء روح الانتماء وبيان ما يواجه الأمة من تحديات وتأصيل فضيلة الولاء والتنظيم الذاتي، وخلق دور فاعل في الحرم الجامعي وخارجة، وهدم الهوة القائمة ما بين الجامعة والمجتمع ومد الجسور المعرفية بين الجامعة والمجتمع من خلال إعداد بناء الأجيال الواعية والمنتمية والمؤمنة بالرسالة السمحة للإسلام وبيان فضل علوم الشريعة على المجتمع ودورها في إعداد المجتمعات الراقية حضارياً وفكرياً وعلمياً[58].

(وعلينا اليوم مقاومة اضمحلال دور كليات الشريعة وأن نساعد هذه الكليات في أن تنجو بنفسها كمحتوى ووجود)[59]، فهذه الكليات هي المنهج النوراني في الجامعات، ولها الدور الأبرز في أداء الدور الإنساني وتعمل على تحقق الأهداف السامية والنبيلة في تعظيم قيم المواطنة وتصويب المفاهيم كل ذلك من خلال المواد والمناهج الدراسية الأساسية المتمثلة بـ: (البحث العلمي، والفكر الإسلامي، ونظام الإسلام، ونظام الأسرة والمجتمع، والثقافة الإسلامية وغيرها الكثير)،حيث تعد هذه المواد الدراسية هي صاحبة السبق في تزويد الطلبة بالقيم الصافية وتعمل على تمكين الهوية الإسلامية، من خلال الوسائل البحث العلمي والوعظ وغيرها، وعقد الندوات والمؤتمرات والمحاضرات، وتعمل على تغذية الطالب بالقيم الروحية إلى جانب القيم المعرفية فهي تعمل على تأهيل المفاهيم الإنسانية وتخريج العلماء[60].

58 الرواشدة، مرجع سابق، ص201-204.

59 المرجع السابق نفسه.

60 المرجع السابق نفسه ود. رامي العياصرة، دور كليات الشريعة في ترسيخ المفاهيم الإنسانية وعلاقتها بعالمية الرسالة، مؤتمر جامعة مؤتة، ص699.

كما تعمل مؤسسات التعليم العالي على ترسيخ مفهوم الاعتدال ومكافحة الغلو حيث تعمل كليات الشريعة والمتمثل بالتعليم العالي الديني على تأكيد هذه الصفة وإعمالها بين أفراد المجتمع حيث تعد حجر الأساس في هذا الجهد ويتمثل هذا الدور فيما يلي[61]:

1- الدور التعليمي والتوعوي والإغلاق التام لمنافذ والغلو.

2- الدور الوقائي وتمكين الباحثين من المهارات والمعارف لحمايتهم من الانزلاق في مخاطر والتطرف.

3- الدور العلاجي المتمثل بالحوار و البحث والنقاش المستنير.

4- توفير القدوة الصالحة والعمل على بناء منظومة متكاملة من القيم والأخلاق الإسلامية الحميدة والتشاركية والعمل على إكساب الطلبة المفاهيم الدينية السليمة والصحيحة والمتفقة مع المنهج الإسلامي المعتدل من خلال عقد اللقاءات، وإقامة المبادرات الجماعية والفردية التي تعمل على تعزيز فكرة العمل المجتمعي.

الخاتمة وتشمل أهم النتائج، والتوصيات:

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على رسوله الكريم، وعلى آله وصحبه أجمعين، وبعد،،، توصلت الدراسة إلى العديد من النتائج منها:

1. يعني العصر الرقمي أن كل أشكال المعلومات ستصبح رقمية، وعليه فإن العصر الرقمي يمتاز بمجموعة من الخصائص التي تتحدث عن ذلك .

2. ضرورة سرعة التجاوب مع متطلبات الثورة الإلكترونية واعتبار هذه المسألة قضية ذات أولوية.

3. نمو المجتمعات والمنظمات المعتمدة على المعلومات وذلك مع تزايد المؤسسات والمنظمات المعتمدة على المعلومات واستثمارها بصورة أمثل

4. جاءت رؤية مؤسسات التعليم العالي الدينية رؤية مختلفة تماماً عما جاء في المؤسسات التعليمية الأخرى.

التوصيات:

يوصي الباحث بالآتي:

61 د. إسماعيل محمد السعديات، دور كليات الشريعة في العمل على ترسيخ مبادئ الوسطية والاعتدال لدى الطلبة، أعمال مؤتمر جامعة مؤتة، ص767-772.

1. ضرورة الدعم المؤسسي لمؤسسات التعليم العالي الدينية، والتربوية في المجتمع، لتأخذ دورها في البناء، وصقل الشخصية.

2. العمل على التنسيق بين مختلف مؤسسات الدولة الدينية والتعليمية في هذا المجال.

3. ضرورة إيلاء البيئة الرقمية الأهمية القصوى في الوقت الحالي لتتمكن المؤسسات التعليمية من مجارة التقدم العلمي العالمي.

والحمد لله رب العالمين

قائمة المراجع

- اللجنة الاقتصادية والاجتماعية لغربي آسيا، الاسكوا، 2004.
- ندى علي حسن، معهد البحرين للتنمية السياسية المواطنة في العصر الرقمي، سلسلة دراسات.
- سارة غران – كليمان، التربية والمهارات في العصر الرقمي، الندوة الاستشارية المعنية بالتعليم الرقمي والتي عقدت كجزء من برنامج معهد كورشام.
- سوهام بادين سياسات واستراتيجيات توظيف تكنولوجيا المعلومات في التعليم، رسالة ماجستير، جامعة منتوري، الجزائر، 2005/2004.
- د. محمد زرمان، الأمن المجتمعي في المرجعية الإسلامية مقارنة في الإطار المفاهيمي والوظيفي، المؤتمر الدولي الرابع، جامعة مؤتة.
- ابن منظور، لسان العرب.
- مصطفى العرجى، الأمن الاجتماعي مقوماته وتقنياته وارتباطه بالتربية المدنية.
- محمد عمارة، الإسلام والأمن الاجتماعي.
- محمد الحبيب جريز، أعمال ملتقى الأمن الفكري.
- نايل أبو زيد، الأمن المجتمعي مفهومه وأهميته من منظور القرآن الكريم، مؤتمر جامعة مؤتة.
- ابن ماجه، باب القناعة.
- مقدمة ابن خلدون.
- كريمة بو معاز، الرؤية الإسلامية للأمن المجتمعي مقصد شرعي ورقي حضاري.
- خليفي محمد، حفظ الأمن الاجتماعي وفعاليته بين التأصيل الشرعي والقانوني.
- صحيح البخاري، كتاب الطب، باب ما يذكر في الطب.

- عفاف بنت بولعراس جعواني، صناعة الفكر الإنساني لدى الجامعات الشرعية ودوره في الحد من الغلو والتطرف، مؤتمر كليات الشريعة جامعة مؤتة.
- محمد الرواشدة، دور كليات الشريعة في تصحيح المفاهيم المواطنة، أنموذجاً.
- د. رامي العياصرة، دور كليات الشريعة في ترسيخ المفاهيم الإنسانية وعلاقتها بعالمية الرسالة، مؤتمر جامعة مؤتة.
- د. إسماعيل محمد السعديات، دور كليات الشريعة في العمل على ترسيخ مبادئ الوسطية والاعتدال لدى الطلبة، أعمال مؤتمر جامعة مؤتة.

مواقع الانترنت:

- الموقع الإلكتروني: http//www.kfnl.org.sa.
- الموقع الإلكتروني: http//www.kfnl.org.sa.
- محمد محفوظ، التعليم في زمن التغير، الموقع الإلكتروني http://www.arabrenewal.com.
- شاهر العتيبي، تصميم المحتوى التعليمي الإلكتروني http:www.kku.edu.sa.
- حسني، عبد الرحمن، الكتاب الورقي بين الزوال والبقاء، 1995، الشبكة العنكبوتية.

المجلات:

- محمد محمود مكاوي، البيئة الرقمية بين سلبيات الواقع وآمال المستقبل Cybrarians Journal – دورية محكمة العدد 3، ديسمبر/ 2004.
- مجلة الأهرام العربي، 2004، العدد (385).
- بهجة بومعرافي، الاتجاهات الحديثة في المكتبات العدد 20، 2003.
- يوسف يعقوب، التعليم المبرمج، إطار نظري، مجلة التربية، العدد 2002/8.

استخدام الفضاء الإلكتروني كوسيلة في التعليم عن بعد
(تعليم القرآن الكريم أنموذجاً)

UZAKTAN EĞİTİMDE BİR YÖNTEM OLARAK SOSYAL MEDYA KULLANIMI KUR'AN-I KERİM'İN ÖĞRETİMİ ÖRNEĞİ

Öğr. Gör. Charif Murad/ شريف مراد
جامعة وان يوزنجوييل –قسم قراءة القرآن والقراءات والتجويد
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı
charifmurad@hotmail.com

Geniş Özet[1]

Akıl, iman nimetinden sonra Yüce Allah'ın insana verdiği en güzel nimetlerdendir. Bu sebeple İslam akla önemli bir konum vermiş ve statüsünü yükseltmiş ve aklın önemini artırmak için ona birtakım sorumluluklar yüklemiştir. Akıldan yoksun olan bu sorumlulukları yerine getirmez ve şeriata aykırı davransa da eylemlerinden sorumlu tutulmaz. Kuran'da (تعقلون) ya da (يعقلون) lafzı 59 defa geçer. Allah akıl yürüten insanları överken, aklını kullanmayan mantıksız kişileri de eleştirir.

İnsan aklının getirdiği başarı ve teknikler, insanlığa hizmet ettiği ve kamu yararını geliştirdiği sürece İslam hukuku açısından tam bir saygı ve takdire sahiptir. Bugün sosyal medya araçları da insan aklının bir semeresi olarak takdire şayandır.

İslam denilince ilim akla gelir. Bu sebeple İslam geldiğinde kendinden önceki dönem Cahiliye dönemi ifadesi kullanılmıştır. İslam, cehalete, insanlarına ve çevresine karşı büyük bir devrim olarak kabul edilir. İlim Müslümanın rabbine ulaşmasının ve doğuda ve batıda İslam'ı yaymanın bir yolu olup Müslümanda bulunması gereken bir özelliktir. Nitekim

1 Tercüme edip derleyen: Dr. Öğr. Üyesi Ramazan MEŞE

bugün gördüğümüz görkemli İslam medeniyeti ilim ile inşa edilmiştir. Allah kullarına kâinatın yaratıcısını ve sırlarını araştırmaları için akıl, işitme ve görme gibi araçları vermiştir. Bu sebeple Allah alimlerin konumunu yükseltmiş ve ilim talep etmeyi farz kılmıştır. İslam, ilkelerine ve hukukunun amaçlarına aykırı olmayan tüm yararlı ilimleri ve bilgileri öğrenmeye çağırır. İslam her ilim için bir derece belirlemiştir. Bunlar arasında en yüce dereceyi de ecir bakımında İslam ilimlerine vermiştir. Diğer ilimler ise zaruri bir ihtiyaçtır. Bugün İslam âlimleri İslam'a hizmet edecek ve onun her tarafa yayılmasını sağlayacak ilimlere ayak uydurmanın zaruretini dile getirmişleridir. Elektronik alan İslam davetinin en hızlı yollarından biridir.

Birçok sosyal medya aracı vardır. Facebook, Twitter, WhatsApp, Google ve YouTube bunların en önemlileridir. Hepsi de katılımcılarına büyük hizmetler sunmaktadır. Bu sosyal medya araçlarının hayatımızda büyük bir etkisi olup dünyanın dört bir tarafında bugün kullanılmaktadır. Bu sosyal medya araçları uzaktan eğitimde de büyük bir potansiyele ve alana sahiptir. Bu araçlar vasıtası ile İslam'a davet yapmak ve erdemli davranışların yayılmasını sağlamak da mümkündür. Özellikle de bütün düzeylerdeki öğrencilere doğru Kur'an okuma, hadisleri öğretme ve bunun dışındaki bütün usul derslerini öğretmek mümkündür.

Sosyal medya araçlarının ilk ortaya çıktığı zamanlar kullanımı ile alakalı İslam alimleri ihtilaf etmiştir. Kimisi sosyal medyada bulunun kötü içeriklerden dolayı haram kabul etmiştir. Ancak daha sonra belli sınırlar çerçevesinde kullanılması mubah sayan fetvalar verilmiştir. Olumlu ve olumsuz bütün görüşlere bakılınca bütün fakihler ve gruplar, sosyal medyanın iki tarafı keskin bir kılıç gibi olduğu konusunda ittifak ettikleri görülür. Bu kılıç hayırda da şerde de kullanılabilir. Yani sosyal medya kullanımının hükmü aslında şahıslarla ilgilidir. Her şahıs kendi durumuna göre kendi hükmünü verir. İyilik yapma, ilmin ve İslam akaidinin yerleşmesini sağlama, erdemli davranışları insanlara gösterme, Müslüman neslin kendi ihtişamı ve tarihi ile buluşması, İslam ümmetini din ve dünya işlerinde uygun olana yönlendirme, çocuklara saygın bir hayat sağlayacak eğitim için kullanılan sosyal medyanın caiz olduğu konusunda kimse ihtilaf etmez. Ancak fesadı ve sapkınlığı yaymada, genç yaşlı herkesi İslam'a aykırı ilkelere ve ahlaka yönlendirmede kullanılırsa aklı başında olan Allah'a ve ahiret gününe inanan bir mümin, onu kullanmanın haram olduğundan şüphe etmez.

Daha önce Şeyh Abdullah Nasih el-Alvân televizyon kullanmanın haram olduğunu ifade etmişti. Muasır alimlerden Mısır Başmüftüsü ilmi danışmanı Şeyh Mecdî Âşûr ise sosyal medyanın kullanımına cevaz vererek şöyle demiştir: "Şeriatta asıl olan ibahadır. Sosyal medya iyiliği emretmeye, sıla-i rahime, anne babaya iyilik yapmaya ve doktorun gelip hastayı muayene etmesinde kişiye yardımcı olur. Kimse Facebook ve televizyon haramdır diyemez. Çünkü şeriat kulların eylemleri ile ilgilidir, eşya ile değil. Eşya maddi bir şeydir, hesaba çekilmeyecektir. Ancak insan eylemlerinden dolayı hesaba çekilecektir. Bu sebeple şeri hüküm mükellefin fiilleri ile alakalıdır."

İşte bu çalışmada öncelikle aklın önemi ele alınmış ve aklın bilim için kullanılmasına değinilmiştir. Daha sonra İslam'ın bilime ve sosyal medya araçlarına verdiği önem üzerinde durulmuştur. Akabinde sosyal medya araçları tanıtılmış ve İslam alimlerinin sosyal medya araçlarının kullanılmasına dair görüşleri incelenmiştir. Sosyal medya araçları ile uzaktan eğitim yapma hakkında bilgi verilip özellikle de Kur'an'ın uzaktan eğitim yoluyla sosyal medya araçları kullanılarak öğretilmesine dair bilgi verilmiştir. Son olarak sonuç ve öneriler ile çalışma tamamlanmıştır.

تمهيد

قيمة العقل في الإسلام

لا يختلف اثنان في مسألة أن العقل من أفضل نعم الله تعالى على الإنسان بعد نعمة الإيمان، كما لا يخفى ما أعطاه الإسلام للعقل من مكانة مرموقة؛ حيث جعله مناط التكليف؛ ليرفع من قدره؛ فمن حُرم منه سقط عنه التكليف، ولم يُحاسب على أفعاله حتى ولو كانت مخالفةً لشرع والعرف والعادة؛ وقد جاءت لفظة تعقلون أويعقلون في القرآن الكريم أكثر من تسع وخمسين مرة، في أثناء الحديث عن أصحاب الإيمان أو عند الحديث عن أصحاب الكفر والنار، كما مدح الله أصحاب العقول وسماهم تارة بأولي الألباب وتارة أخرى بأولي النهى، وذّم من خالفه وخالفهم ووصفهم بأنهم لا يعقلون، فالإسلام إذا يحترم العقل؛ لأنه الأداة الواصلة إلى معرفة الإله أولاً، وتطبيق جميع الأحكام الشرعية والأمر الواردة منه ثانياً، ويميز بين الخير و الشر،ويعد العقل الملكة التي تميز الإنسان عن سائر المخلوقات الأخرى في التفكيروالسلوك والنطق واختيار النافع والبعد عن كل ماهو ضار، وقد اهتم الإسلام بالعقل كثيراً، لأنه يوافقه؛ لذا لم يأمر الشرع بشيء يخالف العقل، والمنطق السليم، وبالعقل تتقدم الحضارات؛ وبالعقل يتحصل الناس على العلم، والعقل وسيلة للوصول إلى رضى الله تعالى، الذي ذمَّ في آيات كثيرة الكافرين الذين لا يستخدمون عقولهم للوصول إلى الهداية؛ من أجل ذلك شبههم بالأنعام بل أضل سبيلاً،فقال تعالى: (أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ

إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا)[2]وقال تعالى على لسان المشركين: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ) [3]

وما جاء به العقل البشري من منجزات وتقنيات فلها كامل الاحترام والتقدير في منظور الشرع الإسلامي مادام يخدم الإنسانية ويقدم النفع العام، وما نراه اليوم من وسائل التواصل الاجتماعي فهي ثمرة من ثمرات الفكر والعقل البشري.

اهتمام الإسلام بالعلم ووسائل التواصل الاجتماعي من العلم

لقد أصبح اسم العلم قريناً لاسم الإسلام في كل مكان، فأينما وجد الإسلام وجد العلم، ومتى غاب الإسلام غاب العلم؛ لذا عندما جاء الإسلام اطلقوا على ما قبله اسم العصر الجاهلي، فالإسلام نفسه يعتبر ثورة كبيرة على الجهل وأهله وبيئته، وقد سُميت ما قبل الإسلام بالعصر الجاهلي، وعندما جاء الإسلام انتهت تلك الحقبة من الزمن؛ ليبدأ عصر جديد اتسم بالعلم والمعرفة وهو عصر الإسلام، فحق للمسلم أن يفتخر بالإسلام أولاً وبالعلم ثانيا؛ لأن العلم سمة المسلم، وطريق وصوله إلى ربه وإلى أعلى المراتب في الدنيا والآخرة، وما انتشر الإسلام في شرق الأرض وغربه إلا بالعلم والمعرفة والصدق والإخلاص، وما قام بناء الإسلام الشامخ إلاّ بالعلم، فالإسلام بذاته ينكر ما حوله من الجهل بل ينبذه،فرفض الإسلام جميع الأوهام والضلالات التي تتناقض مع العلم والمعرفة، وبمجيء الإسلام بدأ العلم ينتشر في بلاد العرب، ثم انتقل نور العلم والمعرفة إلى أكثر بقاع الأرض، فيكفي الإسلام فخراً أن أول أية نزلت على نبيه محمد صلى الله عليه وسلم كانت آية تأمر بالقراءة، وتتحدث عن أدوات العلم و تحصيل المعرفة فقال الله عزّ وجل: (اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ، اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ) [العلق: 1-5]. ولا تكاد تخلو سورة من سور القرآن من الحديث عن العلم أو أحد أدواته أو وسائله أو شروطه، كما ذكر الكثير من الكلمات التي تحمل معنى العلم مثل: الحكمة والبرهان والعقل والنظر واليقين والفكر والحجة والبينة،وقد زود الله عباده بأدوات العلم وهي: العقل، والسمع، والبصر، ليبحث بها عن خالق الكون ويتدبر آياته الكونية والطبيعية قبل آياته الروحية والجسدية والقرآنية، ولأن المعرفة لا يمكن لها أن تتقدم بدون العلم؛ فقد رفع الله مكانة العلماء ومنزلتهم، ورفع قدرهم على غيرهم من الناس في الدنيا والآخرة فقال تعالى: (يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ) [المجادلة:11]، لذا أوجب الله تبارك وتعالى العلم في الإسلام قبل العمل، فقال: (فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ) [محمد: 19]. لهذا جعل طلب العلم فريضة على

2 سورة الفرقان: 25/ 43.

3 سورة الملك: 10/67.

كل مسلم ومسلمة، وأمر رسوله الكريم صلى الله عليه وسلم بطلب العلم، ومن ثم أمر أمته بطلب العلم، وبين لهم أن طلب العلم فريضة، فقال: (وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا) [طه: 114]. لأن أهل العلم هم أقدر على إدراك الحق والإيمان به جل جلاله، فقال تعالى: (وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ) [الحج: 54] كما أن من سمات الإسلام أن يدعو إلى تعلم جميع العلوم والمعارف النافعة التي لا تتعارض مع ثوابت الإسلام ومقاصد الشريعة الإسلامية، وجعل لكل علم درجةً، فجعل العلوم الشرعية أفضلها من حيث الأجر والثواب. والعلوم الأخرى ضرورة من الضرورات، واليوم ينظر علماء الشريعة إلى ضرورة مواكبة العصر بجميع أنواع العلوم التي يمكن أن تخدم الإسلام وتساعد على نشره بين جميع معتنقيه وغيرهم، والفضاء الالكتروني وسيلة سريعة لنشر الدعوة الإسلامية ولكن لننظر ما هو رأي علماء الشرع في هذه الوسائل قبل الحديث عن فوائدها أو سلبياتها؟ ولكن قبل ذلك لنتعرف على وسائل التواصل الاجتماعي أولاً.

أولاً- تعريف وسائل التواصل الاجتماعي

لقد كثرت تعريفات شبكات التواصل الاجتماعي فقال الباحث حاتم سليم بأنها:» إحدى وسائل الاتصال الجديدة، من خلال شبكة الإنترنت، التي تتيح للمشترك، أو المستخدم التواصل مع الآخرين، وتقدم خدمات متنوعة في العديد من المجالات».[4]وعرفها الباحث وليد خالد:»بأنها شبكات تؤسسها وتبرمجها شركات كبرى لجمع المستخدمين والأصدقاء، وتهدف إلى ربطهم والتعارف بينهم حسب التخصص والمكان وطبيعة الأهداف الخاصة والاهتمامات".[5]

بعد الاطلاع على الكثير من التعريفات يمكن تعريفها بأنها:»مجموعة من التطبيقات المبنية على الإنترنت والقائمة على أسس فكرية وتقنية والتي تسمح بإيجاد وتبادل المحتوى الذي ينشئه المستخدم، وتعتمد على الأجهزة الذكية والتقنية المعتمدة على شبكة الإنترنت التي تتيح إيجاد منصات تفاعلية يستطيع الأفراد من خلالها المشاركة أو المساهمة في إنشاء المعارف أو مناقشة وتعديل ما يقدمه الآخرون». [6]وهي مواقع كثيرة جداً ومن أهمها الفيس بوك، والتويتر، والواتساب، وجوجل، واليوتيوب، وجميعها تقدم خدمات كبيرة للمشتركين،

4 العلاونة: حاتم سليم، دور مواقع التواصل الاجتماعي في تحفيز المواطنين الأردنيين على المشاركة في الحراك الجماهيري، ورقة مقدمة للمؤتمر العلمي السابع عشر بعنوان « ثقافة التغيير»، جامعة فيلادفيا، كلية الآداب، تاريخ النشر 2012، تاريخ الأخذ 28-3-2021 .

5 محمود: خالد وليد (2001م) شبكات التواصل الاجتماعي وديناميكية التغيير في العالم العربي، لبنان، مدارك للنشر، 2001م.

6 آل قوت: عبد الرزاق، وأبو جادو: محمود ، (2016)، استخدام مواقع التواصل الاجتماعي وعلاقتها بالتفوق الدراسي في ضوء اتجاعات طلبة كلية التربية لجامعة الإمام عبد الرحمن بن فيصل ، جامعة حلوان كلية التربية، 4-22، ص921-956.

وأصبح لها تأثير كبير في عالمنا اليوم، والمشتركين للتواصل والتفاعل فيما بينهم لها في ازدياد دائماً، حتى أضحت هذه المواقع، وغيرها تستخدم في شتى أنحاء المعمورة، وتزيد من مهارات التواصل الاجتماعي عبر الفضاء الإلكتروني، وهي تملك إمكانات ومجالات كبيرة في التعليم عن بعد، ويمكن الاستفادة من ميزاتها في نشر الفضيلة والدعوة الإسلامية؛ خاصة تعليم طلاب الجامعات القراءة الصحيحة للقرآن الكريم والأحاديث الصحيحة، وتدريسهم جميع مواد المنهاج ولكافة الصفوف، وفي جميع مراحل التعليم.

ثانياً- ما هو رأي الشرع في التعامل مع وسائل التواصل الاجتماعي.

لقد اختلف العلماء والفقهاء في بداية ظهور هذه الوسائل في حكم استخدامها، ومنهم من حرم استخدامها لكثرة الشر فيها، ثم ظهرت فتاوى تبيح استخدامها ولكن بقدر محدود، وبضوابط معينة، وفي مسائل جزئية متعلقة بطبيعة استعمالها، وهذا الاختلاف كان موجوداً بين العلماء منذ بداية ظهور التلفاز من القرن الماضي بين مجيزٍ ومحرِّمٍ، وبين من أجازه بشروط ، ومن كره النظر فيه واقتناءه، وما يقال في شأن التلفاز هو عينه الذي يقال في شأن بقية وسائل التواصل الاجتماعي، وبعد النظر في سلبيات وإيجابيات تلك الوسائل اتفقت آراء أغلب الفقهاء والمجامع الفقهية على اعتبار أن جميع وسائل التواصل الاجتماعي تعتبر سلاحا ذو حدّين تستعمل للخير، وتستعمل للشر، و يمكن لكل شخص أن يستخدمها في الخير كما يمكنه استخدامها في غير ذلك، أي يختلف حكمها باختلاف الأشخاص، فلكل شخص حكمه الذي يليق بحاله.

«ولا يختلف اثنان أن هذه الوسائل المذكورة إن استُخدمت في الخير، ونشر العلم وتثبيت العقيدة الإسلامية، وتدعيم الأخلاق الفاضلة، وربط الجيل المسلم بأمجاده وتاريخه، وتوجيه الأمة إلى ما يصلحها في أمور دينها ودنياها، وتربية الأبناء إلى ما يقودهم نحو العز والمجد؛ لا يختلف اثنان في جواز استعمالها، والاستفادة منها، واقتنائها، والاستماع إليها.

أما إذا استعملت لأجل ترسيخ الفساد والانحراف، ونشر الميوعة والانحلال، وتحويل الجيل الحاضر، من صغار وكبار، وشباب وشابات إلى مبادئ غير إسلامية، وأخلاق غير إسلامية، وتوجهات غير إسلامية، فلا يشك عاقل يؤمن بالله واليوم الآخر بإثم اقتنائها، وحرمة استعمالها، ووِزْر من ينظر أو يستمع إليها..»[7]

ومن يتابع التلفاز في العالم بأكمله إلا بعض القنوات الهادفة، والدينية يجد أن أغلب القنوات برامجها ترمي إلى إهدار الشرف، وتوجه نحو الفساد والإباحية، وتشجع على السفور والاختلاط؛ لذا أفتى الفقهاء بحرمة النظر إلى مشاهده، لأن النظر إلى تلك المشاهد يعد من

7 علوان: عبد الله ناصح، حكم الإسلام في وسائل الإعلام، دار السلام، القاهرة، ط6، 1407هـ=1986م، ص5-6.

أكبر الحرام، وأعظم الإثم، ولأن أكثر البرامج الترفيهية مصحوبة بالمعازف، والغناء الخليع، والرقص، والمجون، ولأن مقاصد التشريع الإسلامي خمسة: حفظ الدين، وحفظ العقل، وحفظ النسل، وحفظ النفس، وحفظ المال.[8]

ولكن اليوم تجاوزت وسائل التواصل التلفاز والمسرح والسينما وصارت في يد الجميع صغاراً وكباراً، وأصبحت مما عمت به البلوى في حياة أكثر الناس، بل تعلقت به الكثير من المصالح بين الناس حيث غدة ضرورة من ضرورات الحياة فهل من التقوى أن نقول للناس أنها وسائل محرمة أم يحتاج الأمر إلى بيان مفصل في أدق أجزائها ؟

ومن الذين أجازوا استخدامها الشيخ مجدي عاشور المستشار العلمي لفضيلة المفتي الديار المصرية الذي قال:» الأصل في الشرع أننا لا ننهى عن شيء يقرب الناس من بعضهم، أو يتيح المعلومة للناس، ومثلاً على ذلك الهاتف الذي قال بقض الناس بأنه بدعة في بداية ظهور قلنا إنها بدعة حسنة؛ لأنها تقرب المسافات بين الناس وتوفر الكثير من العناء والسفر، وهي من الأشياء التي تساعد على الأمر بالمعروف، وصلة الأرحام، وبر الوالدين، وتساعد على نجدة الإنسان عند جلب الطبيب لمعالجة المريض....نستفيد من الهاتف عندما نستفسر عن أحكام الحلال والحرام، وهذا كله مفيد، وكل ما كان فيه نفع للإنسان فالإسلام لا يمنعه وهذا هو الأصل، لأن الأصل في الأشياء الإباحة، ولا نستطيع أن نقول أن الفيس بوك أو التلفاز حرام؛ لأن أحكام الشرع تتعقل بأفعال العباد وليست بالأشياء، لأن الأشياء المادية لا تتحاسب إنما الإنسان هو الذي سوف يتحاسب على أفعاله؛ لذا كان الحكم الشرعي متعلق بأفعال المكلفين...»[9] .

ثالثاً - ضوابط التعامل مع وسائل التواصل الاجتماعي

وكما سبق أن نقلنا أقوال الفقهاء والعلماء الذين يقولون أنها وسائل تستعمل في الخير وتستعمل في الشر، والشر هو الغالب، وقالوا للوسائل أحكام المقاصد فالوسلية التي تفضي إلى الخير فهي أفضل وسيلة، والتي تفضي إلى الشر فهي أرذل وسيلة؛ لذا ينبغي على المخلصين والصالحين أن يسعوا لإيجاد طرق للإفادة منها وتقليل شرها، بالدعوة إلى الله تعالى، وبذل النصيحة للخلق، بالحكمة والموعظة الحسنة والمجادلة بالتي هي أحسن. ويحتاج من العلماء وضع ضوابط للتعامل معها ومن أهم تلك الضوابط التي ذكروها:

1 - منع التواصل بين الجنسين؛ لأنها مظنة الفتنة لهما. قال تعالى:(قُل لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ، وَقُل لِّلْمُؤْمِنَاتِ

8 المرجع السابق، ص8.

9 عاشور: مجدي، نقلاً من برنامج أحوالنا، المنشور في عام 2016م، حكم استخدام وسائل التواص الاجتماعي، تاريخ الزيارة 15/ 3/ 2021م.

يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ) [النور: 30، 31].

2 - وضع ضوابط شرعية للتواصل بين الجنسين عبر شبكات التواصل الاجتماعي:

ويمكن إيجازها بوجوب أن يراعى فيها الضوابط المتعلقة باجتماع الجنسين بصورة مباشرة وأولها وجود المسوغ الشرعي للاتصال، ولذا فقد أفتى بعض العلماء المعاصرين بأن الأحكام الفقهية في المحادثة بين الجنسين في هذه الشبكات هي نفس الأحكام الفقهية السائدة في المحادثات التي تحدث بين الناس بصورة مباشرة، يحل فيها ما يحل في المحادثة المباشرة بين الناس ويحرم فيها ما يحرم في الحديث العادي بين الناس، وذهب بعض العلماء المسلمين إلى عدم جواز المحادثة المباشرة بين الجنسين عبر مواقع التواصل الاجتماعي، في حين جوزها بعضهم الآخر عند الضرورة بشرط حضور أحد محارم المرأة أمام الحاسوب، ليطلع على ما يدور من حديث، وتجنب المزاح في الحديث والابتعاد عن التميع، وعلى الجنسين الحذر من الوقوع في مزالق الشيطان في الاسترسال في الحديث.[10] ولا يخفى على أحد أن هذه الوسائل تستخدم كثيراً بين الجنسين، بل هناك صفحات خاصة للتعرف بين الجنسين ويتم من خلالها الخطبة ثم الزواج، ولا يخفى ما ينتج عنها من مشاكل ويتبعها الكثير من حالات الطلاق، وتشتت العائلات.

3 - ألا يكون في كلام المرأة مع الرجل خضوع في القول، وأن يكون القول الذي تقوله المرأة قولاً معروفاً، وضمن الأدب الشرعي، وعند الحاجة فقط، كطلب الفتوى أو التعليم والتعلم ونحوها، ويحرم إذا خشيت الفتنة، ولا مانع من التواصل وفق الضوابط الشرعية السابقة.

4 - تمنع المحادثات المصورة بين الجنسين منعاً باتاً، ولا يجوز شرعاً وضع صور النساء على المواقع التواصل الاجتماعي كالفيسبوك وتويتر واليوتيوب، وخاصة صور المتبرجات والعاريات وأشباههن. بل يحرم وضع صور النساء المحجبات وغير المحجبات؛ لأنها ذريعة إلى الفتنة والفساد، وتعتبر من وسائل التعاون على الإثم، والله أمرنا بغض البصر، بالإضافة إلى أنها يمكن استعمالها من قيبل بعض شياطين الأنس فيتلاعبون بصور النساء، وتركيبها بأشكال وأوضاع جنسية تلحق الضرر بصاحبة الصورة وعائلتها؛ لأن التلاعب بالصور أصبح أمراً ميسوراً للجميع في هذا الزمن.

5 - من الواجب شرعاً على الأباء والأمهات أن يفرضوا رقابة على أولادهم وبالذات الصغار والمراهقين في استعمال الشبكة العنكبوتية، ولا يجوز ترك الحبل على غاربه لأولادهم

10 الزيدي : طه أحمد ، ضوابط الشرعية للتعامل مع وسائل التواصل الاجتماعي،مجلة البيان إلكترونياً، تاريخ النشر 19/ شعبان 1442هـ، عدد 374، تاريخ الأخذ في 25/ 3/ 2021م.

ذكوراً وإناثاً بدعوى الحرية الزائفة الفاسدة والمفسدة، وعليهم أن يتذكروا قول الله: (يا آيها الذين آمنوا قوا أنفسكم وأهليكم ناراً وقودها الناس والحجارة عليها ملائكة غلاظ شداد لا يعصون الله ما أمرهم ويفعلون ما يؤمرون)[سورة التحريم:6/66].

وأحب أن انبه على أن من المصالح المعتبرة الظاهرة: استخدام هذه المواقع في الخير، والدعوة إلى الله تعالى ونحو ذلك، ولا يصح أن تهدر هذه المصلحة في مقابل مفسدة محتملة، لا يمكن القطع بوجودها، فضلاً عن حكمها.وأمر آخر ينبغي التنبيه إليه وهو ما يتصور من الفساد المستطير، إن تركت هذه المواقع للشر المحض والضلال الصرف «.[11]

ويوجد ضوابط أخرى ذكرها الباحث الدكتور -هاشم أحمد نغيمش الحمامي- في بحثه القيم الذي يحمل عنوان(الضوابط الإسلامية في استخدام الإنترنت في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية) وجمعها في عددة ضوابط وهي بالاختصار:1 - صحة النية وصفاؤها . 2 - الالتزام بالآداب العامة. -3 أداء الفرائض في وقتها. -4 العمل وفق قاعدة لا ضرر ولا ضرار. -5 الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر. -6 درء المفاسد وجلب المصالح. -7 عدم سب آلهة المشركين والكفار وغيرهم.-8 عدم سب الآخرين.-9 مجاهدة المشركين. -10 التحقق من مصداقية المعلومة التي ترد إليه قبل إشاعتها.-11 الالتزام بمناهج الدعوة. -12 أن تكون مع المرأة محرم».[12]

ولقد جمعت بعض المواقع الالكترونية مجموعة من النصائح والتدابير لمتابعيها في تعاملهم من وسائل التواصل الاجتماعي فجاء في موقع –zain- جو أكاديمي الإلكتروني قولهم :" لزيادة الفائدة من هذه الخدمات ولدفع الضرر المتوقع حدوثه عند استخدامها يجب عليك مراعاة الأمور الآتية :

-1 قبول صداقة الآخرين عبر شبكات التواصل الاجتماعي: يجب الحرص على اختيار الأصدقاء كحرصك عند انتقاء الأصدقاء في الحياة الواقعية، فلا تقبل صداقة أي شخص جديد قبل التأكد من شخصيته وذلك من خلال التأكد من حسابه ومن المواضيع التي ينشرها.

-2 الكذب بشأن العمر للاشتراك في شبكات التواصل الاجتماعي: الحرص على الصدق بشأن العمر والحذر من الانتساب إلى شبكات لا تناسب سنك .

---

11 المرجع السابق .

12 الزوبعي: هاشم احمد نغيمش الحمامي ، الضوابط الإسلامية في استخدام الانترنيت في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية، تاريخ الأخذ في 1-4-2021، https://uop.edu.jo › download › research › members.

-3 سرقة حسابك على شبكة التواصل الاجتماعي: قد تتم سرقة حسابك على شبكة التواصل الاجتماعي،وسرقة الحساب سببها استخدام تطبيقات غير آمنة المصدر، أو عدم استخدام كلمة سر مناسبة .

-4 نشر المعلومات الخاصة والشخصية: نشر المعلومات الخاصة والشخصية يفقدها الخصوصية وهي تسمح لجميع أصدقائك بالاطلاع على أدق التفاصيل في حياتك ، وهذا قد يفشي بعض الأسرار العائلية التي يجب الحفاظ عليها.

-5 نشر المكان الذي تمكث فيه الآن: يقوم العديد من الشباب بنشر الصور أو احداثيات الموقع الذي هم ماكثون فيه الآن خصوصا إذا كانوا مع العائلة والأصدقاء، وهذا أحد أسباب سرقات المنازل...

-6 تجنب نشر صور الحفلات والرحلات .

-7 الحذر من إدمان شبكات التواصل الاجتماعي.

-8 الحذر من استخدام عبارات غير مناسبة أثناء الحديث عبر شبكات التواصل الاجتماعي .

-9 شراء منتجات إلكترونية غير نافعة: من الجيد أن تشتري من الإنترنت، ولكن أن تشتري خصائص وميزات في بعض الألعاب فهذا لن يعود عليك بالنفع»[13].

في الحقيقة جميع من يستخدمون وسائل التواصل الاجتماعي هم بحاجة إلى مثل هذه النصائح، والقائمون على تلك المواقع يعلمون مدى أضرارها وسلبيتها، فمن الضروري الاستماع إليهم وإلى نصائحهم.

رابعاً - ما المقصود بالتعليم عن بعد؟

معلوم أن التعليم النظامي قائم على عناصر متعددة منها: الأستاذ والطالب والمنهج وقاعة الدرس، ولكن التعليم عن بعد يختلف عن هذا النوع من التعليم بعدة نقاط، ولننظر ماذا يقول العلماء والباحثون عن التعليم عن بعد

تعريف التعليم عن بعد: يعتبر التعليم عن بعد أحد أشكال التعليم غير التقليدي» Non-Traditional Education "و هو «أي نوع من التعليم يختلف عن التعليم المعتمد على المعلم، أو التعليم المباشر وجها لوجه».[14]

13 موقع جو أكادمي، درس شبكات التواصل الاجتماعي، https://joacademy.com › lesson

14 الدعيلج: أبراهيم بن عبد العزيز، الاتصال و الوسائل و التقنيات التعليمية، ط 1، عمان، دار صفاء للنشر و التوزيع، 2011.

وعدّت الباحثة وهيبة بوزيفي أن هذا النوع من التعليم أيضاً تعليماً نظامياً منظم ولكن تتباعد فيه مجموعات التعلم وتستخدم فيه نظم الاتصالات التفاعلية لربط المتعلمين والمصادر التعليمية والمعلمين سوياً.15 وأكدت على أن التعريف السابق يتضمن أربعة مكونات أساسية وهي:

1 - أن هذا النوع من التعليم يقوم على فكرة المؤسسات النظامية، هذه الأخيرة قد تكون مدارس تقليدية أو كليات، و هذا ما يميز مفهوم التعليم عن بعد عن مفهوم التعلم الذاتي، أو الدراسة المستقلة....

2 - أما المكون الثاني لتعريف التعليم عن بعد هو مفهوم التباعد بين المعلم و الطلاب، و يكون هذا التباعد مكاني (أي المعلم يكون في مكان و الطلاب في مكان آخر)، و زماني (أي غير متزامن، تقديم التعليم في وقت ما و استقباله من قبل الطلاب في وقت آخر، أو في أي وقت يختارونه).

3 - وتعتبر الاتصالات التفاعلية المكون الثالث للتعليم عن بعد، ..ويعتبر التفاعل عنصراً هاما في التعليم عن بعد، حيث من المهم أن نوفر تفاعلاً مناسباً للمتعلمين لكي يتفاعلوا مع بعضهم البعض أو مع مصادر التعلم أو مع معلميهم لكن ليس على حساب المحتوى التعليمي.

4 - وأخيرا يتضمن التعليم عن بعد مكون الربط بين المتعلمين و المصادر و المعلمين سويا، بمعنى أن هناك معلمين يتفاعلون مع الطلاب، ومع تلك المصادر التعليمية المتاحة لجعل التعليم ممكنا، وهذه المصادر لابد أن تخضع لإجراءات التصميم التعليمي المناسبة حتى يمكن استيعابها ضمن الخبرات التعليمية للمتعلم".[16]

إذا يمكن أن نعد التعليم عن بعد في هذه الظروف (ظروف كورونا) تعليماً نظامياً منظماً لا يختلف عن التعليم المباشر إلا بعدم اجتماع الطلاب مع الأستاذ في مكان واحد؛ لأن الوسيط بين طرفي التعليم لا اختلاف بينهما كثيراً سواء كان الكترونياً أو كتاباً مطبوعاً بين الأيادي وهذا ما عبّرت عنه منظمة اليونيسكو بالتعليم المفتوح، الذي يكون فيه المتعلم في مكان بعيداً عن قاعة الدرس. وفي الحقيقة برز دور هذه الوسائل في التعليم والتعلم في أغلب المؤسسات التعليمية من جامعات ومدارس ومعاهد وكليات على مستوى العالم بكامله بعد اشتراكهم بشبكات التواصل الاجتماعي، وقد اشترك الملايين من الطلاب في هذه الشبكات ليواكبوا التطور التعليمي ويكونوا على المستوى المطلوب منهم في متابعة دروسهم، والقيام

15 بوزيفي: وهيبة، استخدام شبكات التواصل الاجتماعي في تعزيز العملية التعليمية ، مركز جيل البحث العلمي، تاريخ النشر 20-12-2016م، وتاريخ الأخذ في -29 3-2021م.

16 المرجع السابق.

بواجباتهم الدرسية المطلوبة منهم، واستفادوا من خدمات هذه الشبكات في إطار ما يعرف بالتعليم عن بعد.

خامساً – علاقة وسائل التواصل الاجتماعي بالتعليم عن بعد

الباحث عن أهداف وسائل التواصل الاجتماعبي يجد أن لهذه الوسائل أهداف وغايات كثيرة، ولأصحابها نيات مختلفة، فمن أول أهدافها حسب الظاهر هو تسهيل وتسريع الاتصال بين جميع أفراد العالم؛ بحيث يغدو العالم كله كقرية صغيرة، فيسهل تداول المعلومات والبيانات بينهم، وتقديم جميع الخدمات الاجتماعية والثقافية والعلمية و التجارية والترفيهية والسياسية للجميع، وإتاحة المعلومات وتداولها بشكل مباشر وسريع، وقالوا أنها شبكة بحث علمي، وبالإضافية إلى الكثير من الأهداف الأخرى، ولكن الهدف الغير المعلن عنها هي متابعة جميع أفراد العالم وتحركاتهم والحصول على جميع المعلومات الشخصية من الإنسان نفسه، ثم بيعها للجهات الخاصة- الحكومية والاستخباراتية-للدول العظمة التي تحاول فرض سيطرتها على جميع القارات وأفرادها وحكوماتها، واليوم يسمونها بإسم البنية التحتية للمعلومات الوطنية(مؤسسة التأمين الوطني)، والكل له علم بهذه النيات الخبيثة ومع ذلك الكل يشترك فيها ويقدم جميع بيناته لهؤلاء الذين يتاجرون بهم وببيناتهم ومعلوماتهم الخاصة، ولعل جميع الأفراد يقولون:نحن نتعامل مع هذه الشبكات ونستفيد من إيجابياتها ونتجنب سلبياتها وأضرارها، وأغلبهم يتحجج بقولهم أنا إنسان مسالم وعادي وليس لدي أي معلومات أخاف من إطلاع الناس عليها؛ لذا نجد الكل يتعالم معها بكل راحة وسهولة، وبدون أي تحفظٍ، وقد اختارات جميع المؤسسات التعلمية التعامل معها وأن بإمكانهم الاستفادة من إيجابيات هذه الشبكات في نقل المعلومات إلى طلابها بأسهل طريقة، وبأقل التكاليف، وبدون الانتقال من مكان إلى آخر؛ حيث يُمكن لجميع الطلبة أنيتلقوا جميع المعلومات والدروس عن أساتذتهم، وهم في مكان إقامتهم، وأثناء وجودهم في المنزل.

إذا هناك علاقة قوية بين تلك الوسائل وبين التعليم، سواء أكان عن قرب وعن طريق مباشر، كما هو التعليم النظامي، أو عن بعد كما هو في التعليم المفتوح والتعليم عن بعد.

سادساً- استخدام وسائل التواصل في نشر الدعوة الإسلامية

أكد رسول الله صلى الله عليه وسلم على أن الله أرسله بالهدى ودين الحق، وأمره بتبليغ الناس أوامره ونواهيه، وبيان كل ما من شأنه يحتاج إلى بيان وتوضيح، كما أمره بالدعوة إلى دينه وشريعته وإيصالها إلى كل من يمكنه إيصالها إليه سواء بنفسه أو بواسطة أصحابه رضوان الله تعالى عليهم أجمعين، فقام النبي بهذا الواجب حق القيام، ولم يترك صلى الله عليه وسلم طريقاً ولا سبيلا يمكن من خلاله أن يدعو إلى الله إلا وطرقه وسلكه مهما كان صعباً وشاقاً، فأرشد الصحابة والتابعين وجميع الدعاة من بعدهم إلى استعمال واتخذ

كل وسيلةتيسرت لهم استعمالها ولكن بشرط أن تكون وسيلة مشروعة، فاستخدم وسيلة الخطابة والوعظ والإرشاد، كما استعمل الرسائل والكتابة، واستعمل بذل المال لمن كان شعر في إيمانه ضعفاً، وأخيراً استخدم وسيلة الجهاد في سبيل الله بالسيف؛ ومن هذا استدل العلماء على أنه صلوات الله وسلامه عليه كان يستخدم كل ما أتيح له من وسائل،وكلما تهيئت له الأسباب في دعوته إلى ربه جلّ جلاله، وفي هذا تعليم لنا ولجميع من يجد في نفسه غيرة إلى الدعوة إلى الله تعالى، وهي دعوةلجميع الدعاة من بعده ليسلكوا سبيله ويسيروا على طريقه ودربه، وصدق الله القائل: « قل هذه سبيلي أدعو إلى الله على بصيرة أنا ومن اتبعني وسبحان الله وما أنا من المشركين).[يوسف:108/13]

واليوم أنتج العقل البشري الكثير من الوسائل الحديثة التي يمكن لكل داعٍ إلى سبيل ربه أن يستخدمها في دعوته، وهي لا تحتاج منه إلى الكثير من العناءوالتعب، فالدعية قديماً كان يتطلب منه أن ينتقل من مكان إلى مكان، وأن يصرف الكثير من الوقت والمال في سبيل أن يجتمع ببعض الناس، ويدعوهم إلى الإسلام وتعاليمه، أما الآن فيستطيع أن يدع الملايين من البشر إلى الله، ويخدم كتاب ربه وسنة رسوله، ويخدم الأمة بكاملها خاصة فئة الشباب والشابات؛ الذين كلهم حيوية ونشاط، وأغلبهم يبحث عن ما يسد الفراغ الروحي الذي يعانون منه، ويطرقون جميع الأبواب التي يمكن لهم أن يجدوا من خلالها الأجوبة الصحيحة على تساؤلاتهم، وما يجول في خاطرهم من الشكوك والشبه.

والحمد لله أدرك العلماء والفقهاء دور هذه الوسائل في إيصال الحق والحقيقة لكل راغب في معرفته، ولكل باحث عن الإيمان والعقيدة السليمة، فلم يفيروا جهداً في ذلك، بل قام كل من ناحيته وبما أوتي من قوة وعلم ومعرفة في استغلال هذه الوسائل الحديثة لخدمة الدعوة الإسلامية ولخدمة المسلمين، فالبعض تجده ينشر في هذه الوسائل علم الحديث الشريف، والبعض ينشر الآراء الفقهية وما يستجد من مسائل جديدة ويبحث عن فتاوى شرعية لحلها، والبعض الآخر يكثر من نشر المواعظ والرقائق الدينية؛ التي تدخل في الكثير من النفوس التوقة إلى الإيمان، والعاطشة إلى نور العلم والمعرفة، والباحثة عن استقرار لما يجول في خاطرهم من التساؤلات والشبه، وليجدوا جوباً لما يطرحه الآخرون من أفكار مشبوهة، وسموم يريدون من خلالها زعزعة الإيمان من نفوس الشباب التائهين والغافلين، وكل عالم منهم قد يستخدم وسيلة أو وسيلتين أو ثلاثة من الوسائل ومنهم من يستخدمها جميعاً في دعوته سواء بالقلم أو اللسان أو بالصورة أو بالصوت وحده أو بالصوت والصورة معاً. ومن يبحث في موقع الفيس بوك، أو اليوتيوب، أو تويتر، أو بقية المواقع الأخرى يجد الآلاف من الفيديوهات والبرشورات والصور التي تخدم الإسلام والمسلمين، بل يجد الملايين من الموضوعات الدعوية والوعظية والإرشادية التي تعزز الإيمان في نفوس العباد،

وتثبت عقيدة التوحيد في أفئدتهم، ويجد مثل ذلك من الأبحاث العلمية والفكرية على طول الشبكة العنكبوتية.

سابعاً- تعليم القرآن الكريم عن بعد من خلالها أنموذجاً

لقد أدرك جميع الأساتذة قيمة هذه الوسائل في نقل العلم والمعرفة، كما أدركت جميع الجامعات والكليات العلمية والشرعية والمعاهد المتوسطة وجميع المدارس الحكومية وحتى المدارس الخاصة دور هذه الوسائل في نقل العلم والمعرفة؛ لذا أتخذوها مطية لهم في تدريسهم لطلبة العلم من كافة الاختصاصات، ومن جميع الأقسام، وزداد الإقبال على هذه الوسائل واستخدامها أكثر فأكثر في زمن انتشار فيروس كورونا، التي حبست الناس في بيوتها ومنعت الطلاب من حضور دروسهم في قاعاتهم المخصصة لذلك، مما اضطر جميع الصروح العلمية من جامعات وكليات ومعاهد ومدارس إلى التوكل على هذه الشبكات والمواقع للتواصل مع طلبتها، ليتم تعليمهم عن بعد، بل حتى اجراء الامتحانات وطلب الوظائف البيتية من خلالها، واتخذت كليتنا – كلية الإلهيات في جامعة وان يوزنجوبيل- تأسياً بباقي الجامعات العالمية نفس الطريقة واعتمدت على وسائل التواصل الاجتماعي في إيصال مناهجها إلى طلبتها، وكما أختارت أفضل البرامج (UZEM- ALMS) وهو برنامج مزود بكافة الخدمات العلمية من إمكانية لانضمام أكبر قدر من الطلاب والاشتراك في الدرس، ثم تزويدهم بالكتاب بعد الضغط على زر الذي يضيف الكتب والصور والفيديوهات الصوتية والتي تحمل الصور التي تساعد على إيصال المعلومات بكل سهولة للمتعلمين، والتي يمكن أن يستفيد منها الكادر التدريسي في تسهيل مهمتهم العلمية، والطلاب للقيام بواجبهم الأساسي في إيصال المعلومة الصحيحة، وبعيداً عن المشاكل المحتملة.

وأنا كأستاذ في كلية الإلهيات وأستاذ لمادة القراءات والتجويد اعتمدت على هذه الوسائل في تدريس طلبة كليتنا المفردات المطلوبة منهم في كل فصل دراسي من السنة الدراسية، وذلك بعد تحديد موعد معين للدرس عن طريق فتح اكتيف في البرنامج والذي يراه جميع الطلاب الذين يملكون شيفرة خاصة بكل واحد منهم يتمكنون من خلالها الدخول إلى الدرس والاشتراك معي ومع بعضهم البعض، ثم أقوم بإضافة ما أشاء من الوسائل المساعدة للفهم مثل إضافة القرآن الكريم، ثم فتح على الصحيفة المطلوبة منا، ثم تزويد الأكتيف بصوت الشيخ محمود الحصري ليقرأ الصحيفة المطلوبة، ثم أقرأ أنا نفس الصحيفة، وأنبه على أهم الأحكام التجويدية، وصفات الحروف ومخارجها، وفي نفس الوقت يكون قد دخل أغلب الطلاب في الدرس وهم يسمعون صوتي ويرون صورتي، وبعد ذلك أرسل لأحدهم طلب فتح المكرفون أو الكامرة وأطلب منه أن يقرأ الصحيفة وأصحح له كلما أخرج حرفاً من غير مخرجه أو أمال في نطقه لحرف من الحروف، ثم أنقل الكاميرة والمكرفون إلى طالب أخر وهكذا حتى يقرأ الكل أو ينتهي الوقت المحدد للدرس ، وأعتمد على هذا البرنامج حتى في

إجراء الامتحانات ، وطلب الوظائف الشهرية، وأنا ممنون من هذا البرنامج وخدماته، وشاكر للرأسة الجامعة في إعدادهم لنا ولطلابنا هذه البرنامج الرائع، وفي حال وجود مشاكل تتعلق بالبرنامج المذكور سابقاً، ألتجيء إلى استخدام برامج أخرى مثل برنامج الزووم، أوبرنامج الأسكايبي، أو اليوتيوب المباشر، ومن إيجابيات هذه الوسائل والمواقع أن الألف من الطلاب نالوا شهادة الليسانس، ومن خلالها تمت مناقشة الميئات من رسائل الماجستير ومثلها من أطروحات الدكتوراه.

ثامناً- الخاتمة

وفي الخاتمة نقدم بعضاً من النتائج التي نبين من خلالها مميزات، وعيوب التعليم عبر وسائل التواصل الاجتماعي، وهي نقاط منفصلة عن بعضها، ومختصرة في الوقت نفسه مثل :

1 - لقد تبين معنا من البحث أن لوسائل التواصل الاجتماعي دور هام في التعليم، وقدمت للمؤسسات التعليمية خدمةكبيرة في العملية التعليمية، وما زالت تقدم ، ويمكن أن تقدم أكثرمن هذه الخدمات إذا سعت المؤسسات إلى تطويربرامجها أكثرفأكثر.

2 - وتبين معا دور المعلم، وما يجب عليه القيام به لإثراء عملية التعلم عبرتلك الوسائل، وذلك بأن يكون كثيرالبحث في كل ما يستجد من البرامج، ويطلع على كل ما هو جديد

3 - وعلى الطالب أن يتابع دروسه ووظائفه بشكل مستمر حتى يستفيد من خبرة أساتذته، ولا يتأخرعن مستوى الباقين من رفاقه. وأن بكون حذرا من الاسترسال مع ما لا يسافيد منها من البرامج والمواضيع التي لا تهمه.

4 - ولا ننسى ما للمناهج من أهمية في العملية التعليمية؛ لذا ينبغي على الأساتذة أن يختاروا دائماً الأنفع والأسهل على الطلاب.

ثم أقول: ما أجمل أن ترى كل ما حولك من البشر يملكون فكراً واعياً، وعقلاً مستنيراً، ويتعاملون مع بعضهم بكل احترام وتقدير، وأجمل من ذلك أن يقوم الجميع بواجباته بكل أمانة وسلامة صدرٍ، ومعلوم أن أغلب الحكومات والدول تسعى إلى ذلك، وتحاول أن توفر لشعوبها جميع الوسائل التي توفرلهم الراحة والاستقرار، والأمن والأمان، ولكن كل ذلك لا يمكن أن يتم إلا إذا توفر العلم والمعرفة بين جميع الطبقات الشعب، وكان طلب العلم ممكناً للجميع، ووفرت لهم جميع أدواته ووسائله، ومن فضل الله على أهل هذا الزمان أن سخر لهم جميع الإمكانات حتى صعدوا إلى القمر وغزوا أعماق البحار، واكتشوا الذرة واخترعوا وأبدعوا أشياء لم يعرفها من سبقوهم، وكانت وسائل التواصل الاجتماعي من أبدعها وأكملها في خدمة البشرية والإنسانية، ولكن للأسف لا يتوقف الأشرارعن شرورهم وإلا لو

تم استخدام هذه الوسائل كلها في نشر الفضيلة وزرع المحبة والخير لتحولت الدنيا بفضلها إلى جنة شبيهة بجنة السماء، ولكن هي سنة الحياة أن لا يهدأ الشر أبداً، ولا يتوقف المجرمون والطغاة عن إجرامهم وشرورهم، لذا كان من الواجب على الخيرين والعلماء والصادقين أن لا يتركوا هذه الساحة لهم، بل من الواجب استعمالها واستخدامها في نشر الخير والفصيلة دائماً، ومن أفضل القربات إلى الله تعالى، ومن أفضل الوسائل في عمارة الأرض استعمال هذه الوسائل فيما يخدم الإنسانية، وأفضل شيء يخدم الإنسانية هو العلم والمعرفة؛ لأن بهما تبنى الحضارات وتتطور المجتمعات؛ لذا نوصي القائمين على هذا المؤتمر والقائمين على شؤون البلاد في شرق الأرض وغربها على التزويد من هذه الفعاليات لعلها تكون وسيلة في نشر الوعي والتقدم بين كافة الفيئات.

أهم المصادر والمراجع

- القرآن الكريم

-آل قوت: عبد الرزاق، وأبو جادو: محمود ، (2016)، *استخدام مواقع التواصل الاجتماعي وعلاقتها بالتفوق الدراسي في ضوء اتجاعات طلبة كلية التربية لجامعة الإمام عبد الرحمن بن فيصل* ، جامعة حلوان كلية التربية.

-الدعيلج: أبراهيم بن عبد العزيز، الاتصال والوسائل و التقنيات التعليمية، ط 1، عمان، دار صفاء للنشر و التوزيع، 2011.

- الزوبعي: هاشم احمد نغيمش الحمامي ، الضوابط الإسلامية في استخدام الانترنيت في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية، تاريخ الأخذ في 1-4-2021، https://uop.edu.jo › download › research › members.

- الزيدي : طه أحمد ، *ضوابط الشرعية للتعامل مع وسائل التواصل الاجتماعي*،مجلة البيان إلكترونياً، تاريخ النشر 19/ شعبان 1442هـ، عدد 374، تاريخ الأخذ في 25/ 3/ 2021م.

- العلاونة: حاتم سليم، *دورمواقع التواصل الاجتماعي في تحفيز المواطنين الأردنيين على المشاركة في الحراك الجماهيري*، ورقة مقدمة للمؤتمر العلمي السابع عشر بعنوان « ثقافة التغيير»، جامعة فيلادفيا، كلية الآداب، تاريخ النشر 2012، تاريخ الأخذ 28-3-2021 .

- بوزيفي: وهيبة، استخدام شبكات التواصل الاجتماعي في تعزيز العملية التعليمية ، مركز جيل البحث العلمي، تاريخ النشر 20-12-2016م، وتاريخ الأخذ في -29 3-2021م.

- عاشور: مجدي، نقلاً من برنامج أحوالنا، المنشور في عام 2016م، حكم استخدام وسائل التواص الاجتماعي، تاريخ الزيارة 15/ 3/ 2021م.

- علوان: عبد الله ناصح، حكم *الإسلام في وسائل الإعلام*، دار السلام، القاهرة، ط6، 1407هـ=1986م.

- محمود: خالد وليد (2001م) *شبكات التواصل الاجتماعي وديناميكية التغيير في العالم العربي*، لبنان، مدارك للنشر، 2001م.

- موقع جو أكادمي، درس شبكات التواصل الاجتماعي، https://joacademy.com › lesson

2. BÖLÜM

DİN, DİJİTALLEŞME VE BİREY

DİNDARLIĞIN DİJİTAL GÖRÜNÜMÜ: SOSYAL MEDYA PAYLAŞIMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Sezai KORKMAZ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/kzsezai@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0250-6673

Giriş

Teknolojik gelişmeler insanların hayatlarının merkezine yerleşmiş durumdadır. Günlük yaşamda internetin etkisi tartışılmaz derecede fazladır. İnternetin etkisinin bu kadar fazla olmasında en büyük pay cep telefonlarına aittir. 2012 yılından itibaren akıllı telefonların yaygınlaşmasıyla bir dönüm noktası yaşanmıştır diyebiliriz. Sosyolog Twenge de akıllı telefonların çıkmasını, toplumların yaşamında bir mihenk taşı olduğunu ifade etmektedir.[1] 1990'lı yıllarda internetin yaygınlaşmasıyla birlikte insanların ve toplumların yaşantılarında, alışkanlıklarında ve kültürlerinde bir takım değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Örneğin reel hayatta saatlerce süren fatura ödeme işlemleri, internet üzerinden birkaç dakika içinde kolaylıkla yapılmaktadır. Akıllı telefonlar çıkmadan önce internet konusunda da mekansal sınırlamalar vardır. Dizüstü bilgisayar olmasına rağmen, mobil olarak kullanılmak için cep telefonu kadar da uygun değildi. Fakat akıllı telefonların çıkmasıyla mekansal sınırlamalar ortadan kalkmış ve artık internet insanlarla her yerde rahatlıkla dolaşabilir hale gelmiştir.

Akıllı telefon ve internet ikilisi, insanların vazgeçilmezleri haline gelmiştir. İnsanların sevinçli anlarında olduğu kadar üzüntülü

1 Jean M. Twenge, *Ben Nesli* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 9–12.

zamanlarında da interneti kullandıklarını görüyoruz. Örneğin insanlar, doğum gibi sevinçli bir olayı internet üzerinden paylaşabilirken cenaze gibi hüzünlü durumları da internetten paylaşabilmektedir.[2] Psikopatolojik olarak değerlendirildiğinde siber psikoloji alanında da internet ve cep telefonu alışkanlarına dair çalışmalar yapılmaktadır. İnsanların cep telefonu olmadan duramaması artık bir fenomen haline olmuştur. Siber psikolojide, insanların akıllı telefonlarından ayrı kalamama durumuna nomofobi[3] denmektedir. Bunun yanı sıra insanlar kendi fotoğraflarını sürekli çekip paylaşma alışkanlığı da edinmişlerdir. İnsanın kendi kendinin fotografını çekmesini selfie ya da özçekim olarak isimlendirilmiştir. Siber psikolojide insanın kendini sürekli ve takıntılı bir şekilde çekmesine selfitis[4] adlandırması yapılmıştır. Aslında bu kavramlar bir taraftan da psikopatoloji ile ilgilidir.

Akıllı cep telefonları ve internet deyince akla ilk gelenlerin başında sosyal medya olmaktadır. Sosyal medyanın ortaya çıkması[5], akıllı telefonlardan önce gerçekleşmiştir. Fakat sosyal medyanın yaygın olarak tüm dünyada kullanılmasında en etkisi araç akıllı cep telefonları olmuştur. Sosyal medya, internet trafiğinde en çok kullanılan araçlar haline gelmiştir.[6] Siyasi, sosyal ve ekonomik faaliyetlerde oldukça etkilidir. Zira zaman zaman birçok şeyin üstüne çıkıp tüm dünyada gündeme oturabilmektedir. Sosyal medyanın bu gücü, tüm insanların katılması ve bizzat herkesin hayatının merkezi haline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra bireysel olarak değerlendirildiğinde insanlar hayatlarına ait neredeyse çoğu şeyi sosyal medyada paylaşmaktadır. Aslında zamanın ruhuna göre sosyal medyada var olmayan bir kişinin gerçek varoluşu da yok sayılabilmektedir. İnsanlar, beğeni, etkileşim ve takipçi kazanabilmek

---

2 Martin Gibbs vd., *Selfies at Funerals: Mourning and Presencing on Social Media Platforms*, *International Journal of Communication* (2015).

3 Janarthanan Balakrishnan - Mark D Griffiths, "An Exploratory Study of 'Selfitis' and the Development of the Selfitis Behavior Scale", *International Journal of Mental Health and Addiction* (2017), 1–15.

4 Vladan Starcevic vd., "Selfitis and behavioural addiction: A plea for terminological and conceptual rigour", *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry* 52/10 (07 Ekim 2018), 919–920.

5 Annalisa Colucci, "The social networks: New challenge or new addiction?", *Psychiatria Danubina* 28/1 (2016), 92–94.

6 J. Clement, "Social media - Statistics & Facts | Statista", *Statista* (18 Mayıs 2020).

için enerji harcamakta ve bu durumlar insanlarda tatmin[7] sağlamaktadır. Bu nedenle sosyal medyaya katılım her geçen gün artış göstermektedir.

Sosyal medya, internet ve akıllı telefonun yaygın kullanımı, birçok faydanın yanında zararları da beraberinde getirmektedir.[8] Sosyal medya, internet ve akıllı telefonlar iletişimi artırmış, birçok işin kolay yapılmasına yardımcı olmuş, insanın maddi ve manevi yaşamına katkılar sağlamıştır. Ayrıca eğitim, sanat, edebiyat ve ekonomi alanlarına sayılamayacak kadar artılar kazandırmıştır.[9] Bilindiği üzere faydalı olan küçük bir şeyin bile yanlış kullanılması zararları da beraberinde getirebilmektedir. Örneğin bıçak mutfakta kullanıldığında çok faydalı bir araç olabilirken bir canlıya zarar vermek için kullanıldığında cinayet aracı haline dönüşebilmektedir. İnternetin kullanımı da aynı şekildedir. Siber psikoloji alanında çalışanlar, insan ile teknoloji arasındaki uyumu sağlamak için büyük çabalar göstermektedir. İnternetin yanlış kullanılması sonucunda kumar bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, siber zorbalık, problemli internet kullanımı ve oyun bağımlılığı gibi olumsuz durumlar gerçekleşebilmektedir.[10] Bu nedenle internet kullanımının, doğru ve bilinçli olması oldukça önemlidir.

İnternet kullanımı insan hayatında birçok şeyi etkilediği gibi manevi ve dini yaşamı da etkilemektedir. Bu etki bazen olumlu olabilirken bazen de olumsuz olabilmektedir.[11] Örneğin internet aracığıyla dini bilgiye ulaşmak daha kolaylaşmıştır. Bir kişi kendi dini ile ilgili merak ettiği herhangi bir şeyi internette kolaylıkla bulabilmektedir. Fakat bu kolaylık aynı zamanda bilgi kirliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu noktada dindar bireyin digital okuryazarlığı önem kazanmaktadır. Bireyin internette seçici olması ve sağlam kaynaklara yönelmesi gerekmektedir. Ayrıca bir kişi dinle ilgili sadece bilgi değil aynı zamanda ibadetleri de öğrenebilmektedir. Zira görsel olarak fotograf ve videolarla desteklenmiş birçok

---

7 Regina J.J.M. Van Den Eijnden vd., "The Social Media Disorder Scale: Validity and psychometric properties", *Computers in Human Behavior* 61/ (01 Ağustos 2016), 478–487.

8 Sezai Korkmaz - Ali Ulvi Mehmedoğlu, "Dindarlık, Siber Zorbalık ve Problemli İnternet Kullanımı İlişkisine Dair Nicel Bir Araştırma", *Dini Araştırmalar* 21/53 (15-06-2018) (15 Haziran 2018), 35–54.

9 Hüsnü Bodur - Sezai Korkmaz, "İlahiyat Öğrencilerinde Sosyal Medya Kullanımı ve Dindarlık İlişkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/ (2017), 329–351.

10 Korkmaz - Mehmedoğlu, "Dindarlık, Siber Zorbalık ve Problemli İnternet Kullanımı İlişkisine Dair Nicel Bir Araştırma".

11 Samreen Naz - Hariom Sharma, "Review on Internet-Addiction, Personality, Religion and Adjustment of Youth", *International Journal of Recent Scientific Research* 9/1 (2018), 23535–23540.

dini içerik olduğu görülmektedir. Bu yönüyle internetin olumlu tarafının olduğunu söylemek mümkündür.

Kişiler internetten dine dair bilgiler alabildiği gibi kendileri de internette içerik üretmektedir. Bu durumda birey ile internet arasında sürekli üretime dayalı bir karşılıklılık vardır. Dini içerik üretim ve paylaşımında sosyal medya araçları en başta gelmektedir. İnsanlar kendi dini yaşantılarını, bilgilerini ve davranışlarını Facebook, Instagram, Twitter, Youtube ve Tiktok gibi platformlarda paylaşmaktadır. Buradan yapılan paylaşımlar din-birey ilişkisinde belirleyici olabildiği gibi bazı durumlarda tamamıyla kayıtsızlık örneği de olabilmektedir. Örneğin kişi dindar olmadığı halde kendini dindar gibi gösterebilmektedir. Özellikle dışadönük kişilerde sosyal medya, gösterişçi dindarlık için iyi bir araç haline dönüşebilmektedir. Bazı durumlarda ise dindar olan kişinin, uygun olmayan paylaşımlarda bulunması da söz konusu olabilmektedir. Her koşulda internet dindar bireyin etkileşim ve iletişim kurmasını daha da artırmaktadır. Ayrıca bazı dindar kişiler kendi dinî görüşlerini yaymak için sosyal medya ve interneti kullanabilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada sosyal medyada dindar kişilerin görünümü incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı dindar bireylerin sosyal medyada hangi paylaşımlarda bulunduğudur. Paylaşılan görüntü ve yazılar içerik analizine tabi tutularak incelenmiştir. Bu çalışmada, doğru-yanlış veya iyi-kötü gibi normatif bir değerlendirme söz konusu değildir. Aslolan nesnel ve betimsel olarak verilerin analiz edilip yorumlanmaya çalışılmasıdır.

1. Kavramsal Çerçeve: Sosyal Medya ve Dindarlık

Bu çalışmada dindarların sosyal medyada yapmış olduğu paylaşımlar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çerçevede sosyal medya ve dindarlık konusu ele alınmıştır. Burada metot konusuna da değinilmiştir.

1.1. Sosyal Medya

Sosyal medya siteleri, tercihe göre halka tamamen açık olan veya sadece istenilen kişilere yarı açık olan, arkadaş listesi dahilinde takipleşmeye imkan veren, aynı zamanda sesli, yazılı ve görsel olarak paylaşımda bulunmaya imkan sağlayan platformlardır. Sosyal medya, sanal gruplar ve ağları kullanarak duygu, düşünce ve davranışların sergilendiği, ilgi alanları ve her türlü ifade biçimlerinin üretilmesini veya paylaşılmasını sağlayan bunun yanı sıra bilgi ve fikir alışverişini kolaylaştıran, etkileşimli, dijital ve teknolojik platformlardır. En temeline bakıldığında

sosyal medya araçları bir internet sitesidir.[12] Bazı sosyal medya siteleri insanların özelden birbiriyle yazışmasına, sesli ve görüntülü konuşmasına da olanak sağlamaktadır. Sosyal medya sitelerinin kendine has özellikleri olabilmektedir. Sosyal medya araçlarının temel işlevi insanların birbiriyle iletişim kurması ve birbiri arasında paylaşım yapmasına dayanmaktadır. Sosyal medya toplumsal, siyasi ve ekonomik birçok olaya da etki edebilmektedir. [13] Örneğin sosyal medya bazı ülkelerin iç karşılıklığa süreklenmesinde ve bazı ülkelerin siyasi çalkantılar yaşamasında direkt amil olarak görülmüştür.

Sosyal medya 2004 yılında Facebook ile başlamıştır diyebiliriz. 1991 yılında internetin halka yayılması sürecinden itibaren sosyal medyayı andıran oluşumlara rastlamak mümkündür. Fakat günümüzdeki kullanım şekliyle ilk ortaya çıkan sosyal medya platformu Facebook'tur. Facebook, Harvard Üniversitesinde okuyan Mark Zuckerberg tarafından kendi arkadaşlarıyla iletişim amaçlı kullanılmak amacıyla kurulmuş bir internet sitesidir. Daha sonraları bu internet sitesi başta Amerika olmak üzere dünya genelinde kabul görmüştür. Hala tüm ülkeler bazında en çok ziyaret edilen sitelerden biridir. Facebook insanların birçok şey yapmasına izin vermektedir. Örneğin yazılı bir şey paylaşma, fotoğraf veya video paylaşma, başka sitelerin içeriklerini paylaşma, alış-veriş yapma ve özelden veya herkese açık bir şekilde mesajlaşma gibi birçok seçeneği bulunmaktadır. Burada kişi kendi üretici konumunda olabileceği gibi başkasının ürettiği içeriği de paylaşabilmektedir. Bunun yanı sıra Facebook kullanıcıları ticari reklamlara maruz kalabilirken siyasi ve sosyal propagandaya da maruz kalabilmektedir.[14]

Sosyal medya platformlarına bakıldığında Facebook dışında Youtube, Twitter, Instagram, Whatsapp, WeChat, QQ, Douyin ve Weibo'nun önü çıktığını görmekteyiz. Bunların her birinin belli özellikleri daha belirgindir. Örneğin Youtube, video paylaşımı ile öne çıkarken, Instagram fotoğraf paylaşımıyla ön plandadır. Fakat son yıllarda bütün sosyal medya araçları birbirini taklit etmeye başlamış ve oldukça benzerlikler göstermiştir. Bu çalışmada Instagram üzerinden inceleme yapıldığından bu sosyal medya

---

12 Jonathan A. Obar - Steven S. Wildman, "Social Media Definition and the Governance Challenge: An Introduction to the Special Issue", *SSRN Electronic Journal* 39/9 (02 Eylül 2015), 745–750.

13 David H. Goff, *The Social Media Industries*, ed. Alan B. Albarran (London: Routledge, 2013).

14 Katie Day Good, "From scrapbook to Facebook: A history of personal media assemblage and archives", *New Media & Society* 15/4 (2012), 557–573.

aracı hakkında bilgi verilecektir. Instagram, 2010 yılında Kevin Systrom ve Mike Krieger tarafından kurulmuştur. Temelde fotoğraf ve video paylaşım sitesidir. Instagram sosyal medya platformu, 2012 yılının Nisan ayında Facebook tarafından 1 milyar dolara satın alınmıştır. 6 Eylül 2012 tarihinde ise Instagram ile Facebook arasında karşılıklı anlaşma yapılmıştır. Böylelikle Instagram Facebook bünyesine dâhil olmuştur diyebiliriz.

1.2. Dindarlık

Din ve dindarlık kavramının ele alınması ve tanımları birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Sosyal bilimlerde neredeyse tüm kavramlar aynı kaderi yaşamaktadır. Beşeri bilimlerde üstünde mutlak uzalaşılmış bir kavram bulmak imkânsızdır. Bu durum araştırmacılara bağlı olarak farklılık gösterebildiği gibi branşlara ve disiplinlere göre de çeşitlenemektedir. Hatta bir kavram aynı alandaki fark ekoller tarafından dahi farklı tanımlanabilmektedir.[15] Kavramların tanımlarının çeşitlenmesi zenginlik sağladığı gibi beraberinde zorluklar da doğurmaktadır. Psikoloji açısından dinin tanımının yapılması gerekebilir fakat dinden öte dindarlığa eğilmek daha yerinde bir tavır olacaktır. Çünkü din, yapıya ve öze ait olduğu için ne olduğu konusu psikolojiden ziyade dinlerin ve dinler tarihinin konusuna dâhil olmaktadır. Dindarlık ise dinin, insanın duygu, düşünce ve davranışlarına yansıması olarak kabul edebiliriz. Dindarlığın ölçülebilir olması da psikoloji ve din psikolojisi çalışmaları için kolaylık sağlamaktadır.

Dindarlıkla ilgili çalışma yapan araştırmacılar dinden ziyade dindarlığın tanımlanması gerektiğini ifade etmiştir. Dindarlığın tanımlanmasının yanında dindarlığın boyutsal olarak ele alınmasının da daha uygun olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin dindarlığın boyutlarını kapalı, şekilci, açık, kenarda, merkezde dindarlık; resmi ve resmi olmayan dindarlık biçimi; inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutu[16] olarak ifade edenler olduğu gibi dini ibadetlere ve dini mekânlara gitme üzerinden de değerlendirilenler olmuştur. Tabiki bu noktada Hristiyanlıkta kiliseye gitme ve ayinlere katılma önemli bir dindarlık göstergesi iken Müslüman dünya

---

15 Charles Daniel Batson vd., *Religion and the individual: A social-psychological perspective. - PsycNET* (New York: Oxford University Press, 1993).

16 Rodney Stark - Y. Glock Charles, *American Piety: The Nature of Religious Commitment. Vol. 1 of Patterns of Religious* (California: University of California Press, 1968).

için sadece camiye gitme, dindarlığın asli bir göstergesi olarak ele alınmamaktadır.[17]

Arapça ve Türkçe'de din kelimesi ile İngilizce'deki religion kelimesi etimolojik olarak farklı arkaplana sahiptir. Özellikle psikoloji çalışmalarında İngilizce'deki religion kelimesi başat olarak kabul edilmektedir. İngiliz'cedeki religion kelimesine bağlı olarak religiosity (dindarlık) kelimesini ele almak gerekmektedir. İngilizce metinlerde religiosity kelimesine 15. Yüzyıla kadar rastlanmamaktadır. 15. yüzyıdan sonra İngilizce metinlere religiosity ya da religousness kelimesi girmiştir. Aslında kelimenin özüne bakıldığında kültürel ve toplumsal farklılıklara duyarlılık olduğunu görmekteyiz. Dindarlığın davranış ve duyguya dökülme şekilleri din, toplum ve kültüre göre farklılıklar arz etmiştir. Dindarlık, bireye tesir etmeyi, aşırı dini duygu, davranış ve düşünceleri, dogmatik ve patolojik veya problemli davranışları, radikalliği, suçluluk duygusunu, anksiyeteyi, endişeyi, ibadetleri, ayini, sanrıları, çarpık inançları, zulmü ve şehitlik arzularını içinde barındırabilmektedir.[18]

Bir kişi veya topluluğun belli bir dini, belli bir zaman, mekân ve şartlar altında yaşamasına dindarlık denmektedir. Bu yönüyle dinin bireysel ve toplumsal olarak iki farklı veçhesi bulunmaktadır. İnsanların içsel âlemi ve psikolojik yönüyle yaşadığı kısmı bireysel dindarlık alanını ilgilendirirken çevresel faktörler altında gelişen kısmına toplumsal ve sosyal dindarlık diyebiliriz.[19] Dindarlık yapısı itibariyle insanın yaş, cinsiyet, medeni durum, sosyo-ekonomik yapı ve eğitime göre değişebilmektedir. Dindarlık, sabit, determinist ve katı bir yapı içermeyip değişken ve akış sağlayan bir yapıya sahiptir.

Allport ve Ross (1967)'un dindarlık ile önyargı arasındaki ilişkiyi araştırması neticesinde dindarlık ile ilgili bazı olgular ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaya göre insanlar iki temel yönelime sahiptir. Bunlar içsel ve dışsal dindarlık biçimidir. Ayrıca bu dindarlık tiplerini iç güdümlü ve dış güdümlü olarak adlandıranlar olduğu gibi farklı isimlendirmerle harici ve deruni dindarlıkla da ilişkilendirenler bulunmaktadır. Dışsal dindarlar veya dış güdümlü dini yönelime sahip olan bireyler, dini kendi amaçları ve emelleri için kullanma eğilimi taşımaktadır. Dışsal kelimesi değerlerden alınmıştır. Dışsal değerler genel itibariyle araçsal ve faydacı

---

17 Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014).

18 David A. Leeming, "Religion", *Encyclopedia of Psychology and Religion* (New York: Springer, 2013).

19 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2010).

olarak kullanılmaya müsaittir. İçsel dindarlık ise kişinin dini özü itibariyle yaşamasıdır. İçsel dini yönelime sahip kişiler dini Allah'ın bir emri olarak değerlendirirler ve kendi hayatlarını bu doğrultuda düzenlemeye çalışırlar.[20]

1.3. Metot

Bu çalışma alan araştırması ve içerik analizi ile uygulamalı olarak yapılmıştır. Teorik inceleme ve araştırma ne kadar önemliyse objektif olarak verilerin toplanması da bir o kadar arz etmektedir.[21] Bir çalışmanın sağlıklı ve geçerli yapılabilmesinin ön koşulu, verilerin güvenilir, doğru ve geçerli kullanılmasıdır.[22] Bu durumlar göz önünde bulundurularak çalışmanın uygulama kısmında sosyal medya hesapları incelenmiştir. Bu çalışmada içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde temel amaç içeriklerin sınıflanması ve belli ilişkilerin kurulmasıdır. Deskriptif olarak analiz edilen veriler, içerik analizi sayesinde derinlemesine analiz edilir. Bunun bir sonucu olarak yeni kavram ve olgulara erişilmiş olur. İçerik analizinin bir amacı da yapılan analizler ve incelemeler neticesinde benzer ve farklı olan kavram ve temaları kümülatif olarak bir araya getirmektir. Burada benzer olanlar aynı tema ve kavram altında birleşirken farklı olan ve yeni ortaya çıkan tema ve kavramlar yeni bir olgu halini almıştır. İçerik analizinin aşamalarını bilebilmek araştırmacı ve çalışmanın yürütülmesi için oldukça önemlidir.[23]

İçerik analizinin temelde üç aşaması vardır diyebiliriz. Bunlar, kodlama, kavramlaştırma ve sınıflamadır (kategori, tema).[24] İçerik analizinde sınıflama, kategori ve tema birbirinin yerine kullanılan ve birbirini kapsayan kavramlardır. Kodlama, verilerin analizi neticesinde benzer olan anlamlı bölümlere belli bir ad veya isim verme sürecidir diyebiliriz. Kodlamada bir sözcüğe, bir cümleye ait kodlama yapılabildiği gibi bir veya birden çok paragrafta aynı isimlendirme ile kodlanabilmektedir.

---

20 Gordon W. Allport - J. Michael Ross, "Personal religious orientation and prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (Nisan 1967), 432–443.

21 David Silverman, *Qualitative Research*, ed. David Silverman (California: Sage Publications, 2021).

22 Roger Jones, "Why do qualitative research?", *BMJ* (British Medical Journal Publishing Group, 01 Temmuz 1995), British Medical Journal Publishing Group.

23 Zehra Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 62–80.

24 Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2018).

Kodlama, araştırmada bölümlere ayırmaya, ayrı ayrı verileri incelemeyi, karşılaştırma yapmayı ve kavramların birbiriyle ilişkilendirilmesine olanak sağlamaktadır. Kodlama yapılmaksızın nitel bir verinin analiz edilmesi sistematik olarak oldukça zordur. Kodlanın temelinde araştırmayı ve incelemeyi kolaylaştırmak vardır.[25]

Kavramlaştırma ise veriler arasında anlamlı ilişkilere ve anlamlı bölümlere, olgu ve olaylara dair isimlendirme yapılmasıdır. Kavramda da bir sözcüğe, bir cümleye ait kavramlaştırma yapılabildiği gibi bir veya birden çok paragrafta aynı isimlendirme ile kavram adı verilebilmektedir. Aslında kavram, kodlamanın bir önceki aşamasını oluşturmaktadır. Zira yapılacak çalışmada ilk olarak hangi kavramların önemli olduğu ve hangi kavramların bu çalışmada kullanılacağı belirlenmesi gerekmektedir. Bu açıdan içerik analizi yapılan nitel çalışmalarda kavram, araştırmanın en temel dayanağı olmaktadır.[26] Kategori ise nitel çalışmalarda içerik analizine tabi tutulan verilerin belirli kavramlar yoluyla kodlanması sonucunda belli temalar altında sınıflanmasına denilmektedir.[27] Birbiriyle ilişkili olan temalar ortaya çıkarılır ve bu temalar birleşerek daha üst temalar da elde edilir. Kategori, tema veya sınıflama oluşturma çalışmayı teorileştirme, nesnelleştirme ve daha soyut hale getirme durumudur.[28]

2. Dindarlığın Sosyal Medyada Görünümü

Çalışmada sosyal medya kullanan ve muhafazakâr olan kişiler örneleme dâhil edilmiştir. Araştırma, 100 Instagram kullanıcısının profilleri incelenerek yapılmıştır. Profilleri incelenen kişilerin 65'i erkek, 35'i kadınlardan oluşmaktadır. Örneklemdeki kadınların tamamı başörtülülerden oluşmaktadır. Örnekleme katılmış olan kişilerin 54'ü bekâr iken 46'ü evlidir. Eğitim düzeyleri ilkokul, ortaokul, lise, üniversite ve lisansüstü olmak üzere farklılık göstermektedir. Yaşları 19-64 arasında değişmektedir. Çalışmanın yaş ortalaması 29 olarak tespit edilmiştir. Bu kişiler öğretmen, akademisyen, imam, işçi, esnaf gibi farklı meslek kollarındandır.

---

25 Silverman, *Qualitative Research*.

26 Jones, "Why do qualitative research?".

27 Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri".

28 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*.

2.1. Genel Profiller

Sosyal medyada benliğin sunumu son 10-15 yıldır oldukça önemli hale gelmiştir. Sanat, bilim, politika, sanayi ve edebiyat alanında görünür olmak, sosyal medyada aktif olmaya bağlıdır. Takipçi ve beğeni sayısı, statü göstergesidir. Bu durum insanların hayatlarında çarpıklıklar oluşturmaktadır. Örneğin mutlu olmayan birisi sürekli mutluymuş gibi görünmek zorunda kalabilmektedir. Veya muhafazakâr olduğunu ifade eden bir kişi, sosyal medyada uygun olmayan paylaşımlar yapabilmektedir. Bunlarla ilgili olarak siber psikoloji, teknoloji bağımlılıklarını ve insan-teknoloji-internet ilişkisini sağlıklı ve sağlıksız yönüyle ele almaktadır. Bu çalışmada da dindar insanların sosyal medya paylaşımları incelenmiştir. Araştırmanın amacı, dindar insanların sosyal medya paylaşımlarının deskriptif olarak ele alınıp değerlendirilmesidir.

Instagram genellikle görsel öğelerin ön planda olduğu bir sosyal medya platformudur. Instagramın özelliklerine bakıldığında ilk olarak profil fotoğrafı önemli bir göstergedir. Bunun yanı sıra profil fotoğrafının altına isim ve kişiye ait bilgiler yazılmaktadır.[29] Buraya Instagram kimliği demek abartı olmayacaktır. Kadın olsun erkek olsun dindar bireylerin neredeyse hepsi kendi profil resmini koymaktadır. Çok az sayıda da olsa bazı kadın profillerinde yüzlerinin çeşitli şekillerde kapatıldığını görülmüştür. Örneğin fotoğraf çekilirken ya kendi eliyle ya da çiçek ve yaprak benzeri bir şeyle yüzlerin kapatıldığı profiller bulunmaktadır. Burada dini çekinceler nedeniyle mi yoksa rutinleşmiş bir sosyal medya davranışı olarak mı kapatıldığını bilebilmek pek mümkün değildir. Yine bazı profillerin doğa fotoğraflarıyla da süslendiği olmuştur. Bazı profiller ise günün anlam ve önemini ifade eden çerçeveler kullanmaktadır. Özellikle güncel meselelere duyarlılık anlamında bu tarzda profil süslemelerinin sembolleştiğini ifade edebiliriz. Bu durum toplumsal yaşamda sembollerin işlevselliğine işaret etmektedir.

Instagramın kimlik bilgileri diyebileceğimiz alana yani profil fotoğrafının altına kişiler kendilerini tanımlayan herhangi bir şey yazabilmektedir. Dindar insanların profil tanımlarında Arapça ibareler sıkça görülmektedir. Arapça ayet ve hadis yazabildikleri gibi yine Arapça özlü söz yazabilmektedirler. Ayrıca kendi ismini Arapça yazanlar da vardır. Arapça herhangi bir şey yazanların sayısı az değildir. Biz buradan anlıyoruz ki

---

29 Pavica Sheldon - Katherine Bryant, "Instagram: Motives for its use and relationship to narcissism and contextual age", *Computers in Human Behavior* 58/ (01 Mayıs 2016), 89–97.

dindar insanlar için Arapça bazı durumlarda kimlik durumuna gelmektedir. Hem Arapça'ya verilen önemi gösterdiği gibi hem de Arapça'nın kutsal olarak algılanmasına da bir atıf olabilir. Ayrıca profillerinde "Allah var gam yok", "Rızkımı veren Huda'dır kula minnet eylemem", "Her şey nasip", ve "De ki; Allah bana yeter" ibareleriyle karşılaşmaktayız. Yani Türkçe olarak da ayet, hadis ve dini özlü söz yazanlar bulunmaktadır. Dindar insanların kendi dini sembollerini açıkça göstermeye oldukça gönüllü olduğunu ifade edebiliriz. Aslında bu durum dışadönük dindarlığa da bir işaret olabilir.

Bazı kişiler ise çok az sayıda da olsa kendi mesleğini profil fotoğrafının altına yazmıştır. Tabiki evli olanlar kendi çocuklarının baş harflerini ya da çocuklarının isimlerini yazabilmektedir. Profil altına bekar ve evli olan Instagram kullacılarında iki harf ortasında kalpli harfler yazılabildiği gibi belli bir tarih izi de atılabilmektedir. Muhtemelen bu tarih izi, müstakbel koca-karı veya şimdiki karı-koca tanışma günlerini temsil etmektedir. Kalpli harfler ise karı-koca, nişanlı veya sevgililerin baş harflerini simgelemektedir. Dindar bireylerin dini sembolleri, mesleklerini veya tanışma tarihlerini göstermesi bazı durumların ilan edilmesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan her bir profil izinin kişiyi temsil ettiği düşünülebilir. Ayrıca bu izlerin, kişinin hayatında oldukça önemli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Profil tanımları, hem slogan anlamı taşımakta hem de en azından Instagram için dijital kimliğe işaret etmektedir.

Günümüzde internet, cep telefonu ve sosyal medya kullanımı tüm dünyada artış göstermektedir. Özellikle ülkemizde de bu artış oldukça dikkat çekicidir. İnternet, sosyal medya, telefon ve bilgisayar kişilerin yaşamlarını oldukça fazla etkimektedir. Zira belli psikolojik rahatsızlıklarla internet ve sosyal medya bağımlılığının komorbid olduğu ortaya çıkmıştır.[30] Bu olumsuzluklar reel hayatta psikolojik ve sosyal olarak görülebildiği gibi siber âlemde de sosyal medya hesaplarına yansıyabilmektedir. Hatta insanların hayatları reel dünya ve interenet ortamında farklılaşabilmektedir. Bu durum kişilik yarılmalarına kadar gidebilmektedir. Ayrıca insanlar arasındaki iletişimi bozmakta kişiye bireysel hayatında zorluklar çıkartmaktadır.[31] Örneğin geçmişte fotoğraflar ve fotoğraf

30 Jana Spilková vd., "Predictors of excessive use of social media and excessive online gaming in Czech teenagers", *Journal of Behavioral Addictions* 6/4 (2017), 611–619.

31 Korkmaz - Mehmedoğlu, "Dindarlık, Siber Zorbalık ve Problemli İnternet Kullanımı İlişkisine Dair Nicel Bir Araştırma".

albümleri mahrem ve özel olarak değerlendirilirdi. Bu nedenle fotoğraflar ve albümler çok yakın ve samimi olunmayan kimseler dışındakilere gösterilmezdi. Fakat günümüzde fotoğraf ve albümlere dair mahremiyetin değiştiğini görmekteyiz. Bu araştırma da incelenen Instagram hesaplarında da aynı durumun olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada şunu ifade etmek grekmektedir; Instagram hesaplarında ahlak ve edebe mugayir bir durum söz konusu değildir. Dindar insanların paylaşımlarını; kendileri, nesneler, selfieler, dini öğeler, manevi içerikler, bayrak, kedi, doğa ve edebiyat içerikleri paylaşma başlıkları altında sınıflamak mümkündür. Doğa sporları da paylaşılmaktadır. Kano, kızak, kayak ve paintball gibi sporlara yönelik paylaşımda da bulunan nadir de olsa bulunmaktadır. Hiçbir şey paylaşmayıp sadece diğer hesapları takip eden profillerde bulunmaktadır. Tematik olarak bunların dindar insanların hayatında önemli olduğu varsayılabilir.

Siber psikolojisi çalışmalarında özellikle sosyal medya ile ilgili olarak selfie konusu özel bir işgal etmektedir. Bilindiği üzere selfielerin en çok paylaşıldığı platform sosyal medyadır. Sosyal medya içinde ise Instagramda daha fazla özçekim paylaşılmaktadır.[32] Türkiye'de sosyal medya sitelerinin kullanımının çok fazla olduğu düşünüldüğünde selfie paylaşımının da fazla olacağı varsayılabilir. Instagramda farklı filtre ve düzenleme araçları kullanılarak selfie paylaşıldığı görülmektedir. Selfie ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında selfie insanların yaşamını farklı boyutlarda etkilemektedir. Bu konuda yapılan çalışmalara göre hem hüzünlü olaylarda hem de sevinçli zamanlarda çeşitli vesilelerle özçekim paylaşıldığı aktarılmaktadır. Dahası selfielerin cenaze merasimi gibi dini ve yas içerikli olgularda bile değişimlere neden olduğu ifade edilmektedir.[33] Alanyazına bakıldığında selfie davranışları ile narsisizm ve kendini beğenme arasında ise pozitif yönde ilişkiler olduğunu saptayan birçok çalışma mevcuttur.[34] Ayrıca selfie ve narsisizm gibi olguların[35] dindarlıkla da negatif yönde ilişkili olduğu belirtilmektedir.[36] Instagram profilleri

32 Korkmaz - Mehmedoğlu, "Dindarlık, Siber Zorbalık ve Problemli İnternet Kullanımı İlişkisine Dair Nicel Bir Araştırma".

33 Gibbs vd., *Selfies at Funerals: Mourning and Presencing on Social Media Platforms*.

34 P. Sorokowski vd., "Selfie posting behaviors are associated with narcissism among men", *Personality and Individual Differences* 85/ (01 Ekim 2015), 123–127.

35 Gibbs vd., *Selfies at Funerals: Mourning and Presencing on Social Media Platforms*.

36 Sezai Korkmaz, "Üniversite Öğrencilerinde Selfitis, Narsisizm, Dini Davranış Ve Dini İbadet İlişkisi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 7/2 (25 Aralık 2020), 1089–1119.

incelenen bu araştırmada da bireylerin çok fazla selfie çektiğini söyleyebiliriz. Instagram profilleri incelenen bireylerin; 100 kişiden 73'ü selfie çekmiş ve paylaşmıştır.

2.2. Dini ve Manevi Öğeler

Dindar bireylerin sosyal medyada görünümü dini öğeler üzerine dayanmaktadır. Instagram sayfası incelenen kişilerin en fazla ayet ve hadis paylaştıkları görülmektedir. Ayet ve hadislerin genel temalarını belirlemek oldukça güçtür. Zira her Instagram kullanıcısı kendine göre ayet ve hadis paylaşımı yapmaktadır. Ayet ve hadislerin paylaşılması dinin temel metinlerine atıf olarak değerlendirilebilir. Instagramda ayet ve hadis paylaşan kişiler, dini eğitim alan kişiler olduğu gibi dini eğitim almayan ve eğitim düzeyleri düşük olanlar da olabilmektedir. Eğitim, cinsiyet veya medeni duruma göre ayet ve hadis paylaşımını sınıflandırmak pek mümkün değildir. Kişiye özgülük söz konusudur diyebiliriz. Instagramda paylaşılan diğer bir dini içerik ise cami paylaşımıdır. Genel itibariyle cami yapılarının dıştan çekilmiş fotoğrafları paylaşılmaktadır. Caminin içinde ibadet ederken çekilmiş fotografa rastlanmamaktadır. Caminin yanı sıra Kâbe-i Muazzama, Mescidi Nebevi ve Mescidi Aksa paylaşımları da oldukça fazladır. Kutsallık açısından bakıldığında Instagramda Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerine oldukça fazla yer verilmektedir. Çalışmada incelenen kişilerin profillerinde son günlerde Ayasofya Camiini paylaştıklarına da rastlanmıştır.

Muhafazar kişilerin sosyal medyada cami, Mekke, Medine, Kudüs, Kâbe, Mescidi Nebevi, Mescidi Aksa ve Ayasofya'yı paylaşması sosyal ve bireysel olaylarla da bağdaştırılabilir. Mekke şehri daha çok Kuran'la, Medine Hz. Muhammed (sav)'le, Kudüs daha çok Filistin meselesi ile Kâbe-i Muazzama ibadet ve adanmışlıkla, Mescidi Nebevi Hz. Muhammed (sav)'le, Mescidi Aksa işgal ve Filistin davası ile Ayasofya ise Osmanlı tarihi ve Fatih Sultan Mehmet ile özdeşleşmiş görünmektedir. Müslümanların paylaşımlarında tüm mekânların ortak noktası özlem, hasret, kavuşma, vuslat ve yeniden aslına rucudur. Geçmişe ve asla olan özlem bu mekânlar üzerinden aktarılmaktadır diyebiliriz. Aslında dini mekânların paylaşılması bir taraftan görkemi ve azameti ifade iken diğer taraftan geçmişe özlem, yapılan zulümlere bir baş kaldırı niteliği de taşımaktadır.

Instagramda dindar kişilerin paylaştığı diğer bir öğe ise özlü dini sözler ve aforizma haline gelmiş dini içerikli cümlelerdir. Paylaşılan dini içerikli cümleler ayet tefsirlerine benzer tarzda olabildiği gibi hadislere

atıfta bulunan ifadeler de olabilmektedir. Bunun yanı sıra çokça ismi zihredilen kişilerin sözlerine de rastlamak mümkündür. Sosyal medya hesaplarında paylaşılan dini içerikli sözler genel itibariyle kalıp halinde hazırlanmış olmaktadır. Dini sözler veya cümleler paylaşan kişiler, bu içerikleri kendileri hazırlamayıp, hazır buldukları içerikleri paylaşmaktadır. Literatürde yapılan bir çalışmada sosyal medyada paylaşılan hadis ve dini içerikli ifadelerin kaynak veya dayandığı yer itibariyle doğru olup olmadığı incelenmiştir. Bu çalışmanın bulgularına göre dini içerikli paylaşımlar ya da hadis olarak paylaşılan birçok içeriğin sıhhat anlamında sağlam olmadıkları ortaya koyulmuştur.[37] Buradan hareketle dini içerikli sözlerin, hadislerin ve ayetlerin hazır bir şekilde paylaşılmasının aslında pek yerinde olmadığı görülmektedir. Daha ziyade paylaşımda bulunan kişinin bizzat kendi kaynağından okuduğu ve gördüğü dini bilgileri paylaşması daha yerinde olacaktır.

Instagram hesapları incelenen katılımcıların maneviyata dair paylaşımlarının da olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bilindiği üzere maneviyat kavramı, spritüailite ve tinsellik olarak da adlandırılmaktadır.[38] Bazı durumlarda maneviyat kavramı sadece geleneksel anlamda ele alınmaktadır. Geleneksel anlamda maneviyat, kişinin dini daha derüni yaşaması, içsel ve samimi bir dindar olması olarak algılanmaktadır. Fakat psikolojide maneviyat dinle birlikte değerlendirildiği gibi din dışı olarak da değerlendirilebilmektedir. Maneviyat kavramı, hem dindar hem maneviyatlı, ne dindar ne maneviyatlı, dindar ama maneviyatsız ve maneviyatlı ama dindar değil olarak[39] dört şekildedir ele alınmaktadır diyebiliriz. Bu haliyle maneviyatın dinle özdeşleşen bir yönü bulunduğu gibi dinden gayrı görülen seküler yönü de bulunmaktadır.

Bu çalışmada iki temel yaklaşım çerçevesinde maneviyatı değerlendirmek mümkündür. Hem dindar hem maneviyatlı ve sadece maneviyatlı olarak iki sınıfa ayırabiliriz. Maneviyatlı dindarlar daha çok İslam dinine yönelik paylaşımda bulunmaktadır. Örneğin Cami veya Kutsal bir mekânın huzur dolu ortamını resmeden bir paylaşım maneviyatlı dindarlığa girebilir. Bunun yanı sıra sadece maneviyat unsuru içeren paylaşımlar

---

37 Recep Vardi, "İnternet Kullanıcılarının Dini İçerikli Kullanım Alışkanlıkları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28 (01 Aralık 2012), 101–138.

38 Sevde Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Yansımaları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021).

39 Brian J. Zinnbauer vd., "Religion and Spirituality: Unfuzzying the Fuzzy", *Journal for the Scientific Study of Religion* 36/4 (Aralık 1997), 549.

dinden daha uzak olup sadece seküler maneviyatı içermektedir. Örneğin mindfulnes, anı yaşama, güzelliğin tadını çıkarma veya tabiatla bütünleşme tarzında paylaşımlardır. Kişilerin sadece maneviyat içeren paylaşımlarına bakıldığında daha çok âna ve farkındalığa yönelik paylaşımda bulunduklarını ve kendilerine daha odaklandıklarını görmekteyiz. Ayrıca kedi, çay ve doğaya da maneviyat öğesi olarak atıfta bulunan paylaşımlar bulunmaktadır.

Instagram hesapları incelenen kişileri maneviyat konusunda şu ayrımı yapmak mümkündür. Bazı sosyal medya kullanıcıları din ve dini öğelere daha fazla atıfta bulunurken bazılarının seküler durumu benimsediğini ifade edebiliriz. Tabiki bu durum dindarlığın bir göstergesi olamaz. Zira içsel dindarlık yaşayan kişiler, dindarlığını herhangi bir yerde göstermek istemeyebilirler. Dışadönük dindarlar ise dindarlıklarını birçok yerde ifade etmek ve belirtme eğilimdedirler. Fakat görsel olarak çay paylaşıp "huzurun ta kendisi" demek maneviyat içeriği olarak değerlendirilebilir. Aynı zamada sosyal medyada iki kişi benzer içerikleri paylaşıp örneğin bir manzara fotoğrafını birisi "Allah'a binlerce şüküler olsun, insanı tefekküre yöneltiyor" derken diğer birisi benzer manzara için "muazzam bir görüntü, yalnızlık ve huzur dolu" diyebilmektedir. Spiritüalizme ifade eden iç yaşantıya yönelik paylaşım olarak değerlendirebiliriz.

Son olarak bazı kullanıcılar sadece dini tebliğ etmek amacıyla sosyal medyayı kullanmaktadır. Burada bazıların keskin bir dille dini tebliğde bulunduğu bazılarının ise daha yumuşak bir uslup ile dini tebliğ yaptığını söyleyebiliriz. İncelenen Instagram hesaplarında kökten dinci veya radikal bir yaklaşımın olmadığını hatırlatmakta da fayda vardır. Genel itibariyle bu kişiler ayet, hadis ve bazı dini içerikli cümleler paylaşmaktadır. Tabiki aidiyet veya yakınlık hissettiği kişilerin söz, fotoğraf ve videosunu paylaşan kişiler de bulunmaktadır.

2.3. Instagram Paylaşımlarında Farklılaşmalar

Instagram paylaşımlarında kişilerin evli-bekar ve erkek-kadın olmalarına göre farklılaşmalar olmaktadır. Evli olan kadınlar ile bekâr olan kadınlar arasında farklılıklar olduğu gibi evli olan erkekler ile bekâr olan erkekler arasında da farklılıklar vardır. Evlilere göre bekârların daha melankolik ve arabesk olduğu görülmektedir. Bekârların, kadın ve erkek rollerini tayin edici dini içerik paylaşımı daha çok denilebilir. Evliler, erkek ve kadın rolleri tayin konusunda daha itidalli davranmaktadır.

Erkeklerin araçlarını daha fazla paylaştıkları görülmektedir. Özellikle arabalarının yanında veya kaputuna oturarak paylaşımda bulunduğunu görüyoruz. Kadınlar da zaman zaman araçlarının fotoğrafını paylaşmaktadır. Fakat kadın ve erkek arasındaki en belirgin fark; kadınlar, arabanın içinden fotoğraf paylaşırken erkekler arabanın dışından fotoğraf paylaşmaktadır. Futbolla ilgili paylaşımlar da daha fazla erkekler tarafından yapılmaktadır. Fakat Instagram hesapları incelenen kişilere bakıldığında dindar kişilerin spor ve futbola ilgilerinin görece az olduğunu söylemek mümkündür. Futbola dair paylaşımların çok az olması ilgi çekicidir. Evli kadınlarda evlilik ve nişan fotoğraflarının paylaşılması oldukça yaygındır. Erkekler de ve kadınlar da Instagramda yemek fotoğrafı paylaşmaktadır. Fakat kadınların gün ve benzeleri toplantılarından yemek paylaşımlarının daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Evli kadınların bekârlardan daha fazla yemek paylaşımında bulunduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Dindar kişiler sosyal medya kullanımı konusunda genel itibariyle oldukça itidallidirler. Dindar insanların profil tanımlarında Arapça ibareler sıkça görülmektedir. Profil tanımları, hem slogan anlamı taşımakta hem de dijital kimliğe işaret etmektedir. Dindar insanlar, Instagramda kendilerini, nesneleri, selfieleri, dini öğeleri ve manevi içerikleri paylaşmaktadır. Profillerde en sık görülen dini öğeler; Kâbe, Mescidi Nebevi, Mescidi Aksa, Mekke, Medine, Kudüs, camiler, ayetler ve hadislerdir. Dindar bekârların daha melankolik ve arabesk paylaşım yaptıklarını söyleyebiliriz. Bekârların paylaşımlarında; kadın ve erkek rollerini tayin edici dini içeriklere de rastlanmaktadır. Salt dini tebliğ amacıyla sosyal medyayı kullananların sayısı çok azdır. Hiçbir şey paylaşmayıp sadece takip edenler de bulunmaktadır. Erkeklerde arabalarını paylaşım daha fazladır diyebiliriz. Fakat erkekler arabanın dışından arabalarını gösterirken kadınlar daha çok aracın içinden fotoğraf paylaşmaktadır. Futbolla ilgili içeriklerin çok az olması da ilgi çekicidir. Evli kadınlarda, evlilik ve nişan fotoğraflarının paylaşılması yaygındır. Erkekler de kadınlar da yemek paylaşımı yapmaktadır. Fakat kadınların gün ve toplantılardan yemek paylaşımları daha fazladır. Ayrıca evli kadınlar, bekâr kadınlardan daha fazla yemek fotoğrafı paylaşmaktadır.

Kaynakça

Allport, Gordon W. - Ross, J. Michael. "Personal religious orientation and prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (Nisan 1967), 432–443. https://doi.org/10.1037/h0021212

Balakrishnan, Janarthanan - Griffiths, Mark D. "An Exploratory Study of 'Selfitis' and the Development of the Selfitis Behavior Scale". *International Journal of Mental Health and Addiction* (2017), 1–15. https://doi.org/10.1007/s11469-017-9844-x

Batson, Charles Daniel vd. *Religion and the individual: A social-psychological perspective. - PsycNET*. New York: Oxford University Press, 1993. https://psycnet.apa.org/record/1993-98302-000

Bodur, Hüsnü - Korkmaz, Sezai. "İlahiyat Öğrencilerinde Sosyal Medya Kullanımı ve Dindarlık İlişkisi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/ (2017), 329–351.

Clement, J. "Social media - Statistics & Facts | Statista". *Statista*. 18 Mayıs 2020. Erişim 30 Temmuz 2020. https://www.statista.com/topics/1164/social-networks/

Colucci, Annalisa. "The social networks: New challenge or new addiction?" *Psychiatria Danubina* 28/1 (2016), 92–94.

Day Good, Katie. "From scrapbook to Facebook: A history of personal media assemblage and archives". *New Media & Society* 15/4 (2012), 557–573. https://doi.org/10.1177/1461444812458432

Düzgüner, Sevde. *Maneviyat Algısı ve Yansımaları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. Baskı., 2021.

Eijnden, Regina J.J.M. Van Den vd. "The Social Media Disorder Scale: Validity and psychometric properties". *Computers in Human Behavior* 61/ (01 Ağustos 2016), 478–487. https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.03.038

Gibbs, Martin vd. *Selfies at Funerals: Mourning and Presencing on Social Media Platforms*. *International Journal of Communication* (2015). 1818–1831. http://ijoc.org.

Goff, David H. *The Social Media Industries*. ed. Alan B. Albarran. London: Routledge, 1st Edition., 2013. https://www.routledge.com/The-Social-Media-Industries/Albarran/p/book/9780415523196

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2010.

Jones, Roger. "Why do qualitative research?" *BMJ*. British Medical Journal Publishing Group, 01 Temmuz 1995. British Medical Journal Publishing Group. Erişim 03 Nisan 2021. https://doi.org/10.1136/bmj.311.6996.2

Karataş, Zehra. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 62–80.

Korkmaz, Sezai. "Üniversite Öğrencilerinde Selfitis, Narsisizm, Dini Davranış Ve Dini İbadet İlişkisi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 7/2 (25 Aralık 2020), 1089–1119. https://doi.org/10.46353/k7auifd.725660

Korkmaz, Sezai - Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "Dindarlık, Siber Zorbalık ve Problemli İnternet Kullanımı İlişkisine Dair Nicel Bir Araştırma". *Dini Araştırmalar* 21/53 (15-06-2018) (15 Haziran 2018), 35–54. https://doi.org/10.15745/da.433507

Leeming, David A. "Religion". *Encyclopedia of Psychology and Religion*. New York: Springer, 2013. https://www.springer.com/gp/book/9783030243470

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014. https://www.amazon.com.tr/Kişilik-Din-Ali-Ulvi-Mehmedoğlu/dp/9756324031

Naz, Samreen - Sharma, Hariom. "Review on Internet-Addiction, Personality, Religion and Adjustment of Youth". *International Journal of Recent Scientific Research* 9/1 (2018), 23535–23540. https://doi.org/10.24327/ijrsr.2018.0901.1487

Obar, Jonathan A. - Wildman, Steven S. "Social Media Definition and the Governance Challenge: An Introduction to the Special Issue". *SSRN Electronic Journal* 39/9 (02 Eylül 2015), 745–750. https://doi.org/10.2139/ssrn.2647377

Sheldon, Pavica - Bryant, Katherine. "Instagram: Motives for its use and relationship to narcissism and contextual age". *Computers in Human Behavior* 58/ (01 Mayıs 2016), 89–97. https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.12.059

Silverman, David. *Qualitative Research*. ed. David Silverman. California: Sage Publications, 1st edition., 2021. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=7RwJEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Qualitative+-Research:&ots=LXh2KWW20q&sig=IBVrKAnHkeSPYG0EoyG1GW1D-n94&redir_esc=y#v=onepage&q=Qualitative Research%3A&f=false

Sorokowski, P. vd. "Selfie posting behaviors are associated with narcissism among men". *Personality and Individual Differences* 85/ (01 Ekim 2015), 123–127. https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.05.004

Spilková, Jana vd. "Predictors of excessive use of social media and excessive online gaming in Czech teenagers". *Journal of Behavioral Addictions* 6/4 (2017), 611–619. https://doi.org/10.1556/2006.6.2017.064

Starcevic, Vladan vd. "Selfitis and behavioural addiction: A plea for terminological and conceptual rigour". *Australian & New Zealand Journal*

of Psychiatry 52/10 (07 Ekim 2018), 919–920. https://doi.org/10.1177/0004867418797442

Stark, Rodney - Charles, Y. Glock. *American Piety: The Nature of Religious Commitment. Vol. 1 of Patterns of Religious*. California: University of California Press, 1968. https://www.amazon.com/American-Piety-Religious-Commitment-Patterns/dp/B000N3E7F8

Twenge, Jean M. *Ben Nesli*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 6. Basım, 2009.

Vardi, Recep. "İnternet Kullanıcılarının Dini İçerikli Kullanım Alışkanlıkları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28 (01 Aralık 2012), 101–138. www.pewinternet.org,

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 11. Baskı., 2018.

Zinnbauer, Brian J. vd. "Religion and Spirituality: Unfuzzying the Fuzzy". *Journal for the Scientific Study of Religion* 36/4 (Aralık 1997), 549. https://doi.org/10.2307/1387689

SOSYAL MEDYADA ÇOCUĞUN SAMİMİYET-GÖSTERİŞ ALGISINDA EBEVEYNLİK TARZLARININ ETKİSİ

Doç. Dr. Abdulvahid SEZEN
Mersin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/asezen@mersin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0788-3849

Giriş

Dijitalleşmenin, etki ve süreçleriyle, günümüz insanının en yaygın meşguliyet alanını kapsadığı görülmektedir. Dijital etkilerin insani hal ve davranışlara yansımaları olarak teknolojik davranışlar, ekran ya da sosyal medya bağımlılığı ve sanal ilişkiler bağlamında bazı olgulardan bahsedilebilir. Büyük oranda bağımlılık sorunu ile ele alınan internet kullanımı,[1] bireyin psiko-sosyal iletişim ve uyum problemleriyle birlikte incelenmektedir.[2] İnternetin kullanımını kontrol edebilmede yaşanan güçlüklerin genellikle teknolojik gelişmeler, bireysel tercih ve eğilimler bir de aile ya da sosyal çevrenin nitelik ve durumlarıyla ilişkilendirildiğine şahit olunmaktadır. Kontrolsüz internet kullanımının birey tarafında gerçekleşen sonuçlarına bakıldığında, akademik ve bilişsel sorunlarla birlikte yalnızlık[3] ve bencilliğin artışa geçmesiyle sosyal duygusal bağın zayıflaması ve manevi inanç- değerlerin ihmali ile amaç ve anlam duygusunun

---

1 Eda Büyükgebiz Koca - Mustafa Zihni Tunca, "İnternet ve Sosyal Medya Bağımlılığının Öğrenciler Üzerindeki Etkilerine Dair Bir Araştırma", *Alanya Akademik Bakış*, (30 Eylül 2019).

2 ibrahim Taş, "Ergenlerde İnternet Bağımlılığı ve Psikolojik Belirtilerin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10 Nisan 2018), 31-41.

3 Mustafa Şahin - Birol Gülnar, "İletişim Korkusu Ve İnternet Kullanımı İlişkisi: Türkiye'deki Üniversite Öğrencileri Arasında Bir Alan Araştırması", *Selçuk İletişim* 9/2 (2016), 5-26.

unutulması gündeme gelmektedir.[4] Daha çok sosyal medyada değer gören şeylerin hızlı değişen zevk ve ilgilerle ilgili olduğu göz önüne alındığında bireyin anlık duygu durumlarının değişime maruz kaldığı belirtilebilir. Kalıcı kişilik özelliklerini de yerinden sarsabilen bu meşguliyetler aynı zamanda ortak insani değerlerin paylaşımını sınırlayıp gözden düşürerek daha çok bedensel ve maddi fayda, değer ve hedefleri vurgulayıcı hale gelebilmektedir. Bu durumda kişinin mutluluğunu önemseyen evrensel iyilik ve güzellikleri kültürel değerlerle birlikte yorumlayabilen pozitif bir yaklaşımla insanın özünün-varoluşunun anlamı ve etik davranışlarının aile ve okul eğitim süreçleri içinde dikkate alınması gerekmektedir.

Sosyal medyada özellikle çeşitli imkan ve fırsatların kişiler tarafından paylaşımı yaygın bir alışkanlık haline gelmektedir. Paylaşımı yapanlar tarafından bir anlamda mutluluk ifade edebilse de sosyal karşılaştırma ile kendisini kötü hisseden bir hedef kitle de oluşmaktadır. Gösterişin fotoğraf ve video iletimi süreklilik göstermeye ve bu yönde bir tutum oluştuğunda kişi için doğal, otantik ve gerçek değerler anlamını yitirebilmektedir. Çünkü beğeni ve onay için güdülenen kişiler istendik sunum, izlenim ve eylemleri göstererek samimiyet-gösteriş ikileminde bir tercihte bulunmaya zorlanmaktadırlar. Bu noktada aile kendi içinde mevcut değerlerin gözden geçirildiği ve filtre işlevi görebilecek bir takım önlemler geliştirmeye yönelebilir. Ebeveynin aile içindeki etkin rolü çocukları ile sağlıklı bir iletişim iklimini temel alan güvenli liman özelliğini koruyarak gerekli müdahaleleri yerine getirebilir. Aile bir bakıma kültürel değerleri ile üyelerine pozitif kimlikler sunarak mutluluklarına ve gelişimlerine katkı sunma işlevleri olan bir kurumdur. Örneklik ve model olma, ilgi ve sevgi, ilişki ve iletişim ortamları olarak aile, çocuklarının sorunlarına bilinçli yaklaşımlarıyla önemli katkılar sunabilir.[5] Ebeveynin çocuk üzerindeki etkisi sürdüğü bir gelişimsel dönemde evde konuşulan, yaşanan düşünce, duygu ve davranışlar büyük oranda taklit edilerek bir öğrenme gerçekleşir. İnternetin yaygınlaşmasıyla ve günümüz Coronavirüs salgını ile kişilerin biraz daha baş başa kalınan zorunlu ortak mekan paylaşımı sebebiyle iletişim sorunları konusunda daha fazla ilgilenmeye yöneltmektedir.

---

4 S. Altıntaş - M. Öztabak, "Ortaokul Öğrencilerinin Problemli İnternet Kullanımları İle Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 7/13 (2016), 109-128.

5 Ümit Demir, "Sosyal Medya Kullanımı Ve Aile İletişimi: Çanakkale'de Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk İletişim* 9/2 (2016), 27-50.

Bu çalışmada internet bağımlılığı ve sosyal medya alışkanlıkları bağlamında çocukların samimiyet-gösteriş algı ve davranışlarının gelişimi, ebeveynlerin yaklaşım tarzlarıyla birlikte psikolojik bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

1. Mevcut Durum Analizi

İnsanlık tarihi, birey ve toplum hayatının ilerlemeci ve gelişmeci yaklaşımıyla dönüşüm göstermektedir. Bu değişim hızı ve nitelikleri bazen radikal bir hal alabilmektedir. Dolayısıyla teknolojinin bireyin hayatına girdiğinde yapıp ettiklerini gözlemlemek ve raporlaştırmak psikoloji biliminin yordayıcı-kontrol edici işleviyle mümkün olmaktadır. Kişiliklerin bu süreçte nasıl dönüşüm yaşamakta oldukları, bu teknolojik meşguliyet ve faaliyet, alışkanlıklardan ailelerin nasıl etkilenmekte oldukları dikkatlice izlenmektedir.

Günümüz bireyinin hayatına bakıldığında internet ile birlikte akıllı telefonlar, bilgisayar ve tablet imkanlarının arttığı ve bunlara ulaşımın ucuzlaştığı ve kolaylaştığı, meşguliyet sıklığının ise bu duruma paralel bir biçimde yükselişe geçtiğinden bahsetmek gerekir.[6] İnternetin görece ucuz olması pek çok ortamda sağlanan ücretsiz paylaşımı da eklenirse sürekli bir çevrimiçi olma hali, kişisel varoluşun en yaygın, belirgin bir şekli olarak öne çıkmaktadır. Günümüzde Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçlardan nerdeyse hemen sonraki ihtiyaç basamağı olarak internet ihtiyacı kendisini hissettirmektedir. Bu ihtiyaç karşılanmadığında bireyde yoksunluk hissiyatı, gerilim, endişe ve depresyon vb. psikolojik sorunların görülebildiği söylenebilir.

2. Ekran Karşısında Birey

Psikolojik olarak etkileri çerçevesinde, ekran karşısında geçirilen zamanla paralel olarak bellek, algı ve düşünme süreçleri gibi bilişsel boyutta bireyin deneyimleri üzerinde durmak gerekmektedir. Bireyin bilgisayar ya da çoğunlukla akıllı telefonlarla uğraşırken, daha az nitelikli bilgiyi işleme ve hafızada tutabilme gelişim imkanı bulurken daha çok yalnızlaşma, bencilleşme, dikkat dağınıklığı ve odaklanamama

6 Problemli internet kullanımı ve etkileri hakkında bkz. S. Altıntaş - M. Öztabak, "Ortaokul Öğrencilerinin Problemli İnternet Kullanımları İle Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 7/13 (2016), 109-128.

sorunları oluşabilmektedir. Bu durum sayesinde, psikolojik iyi-oluşa etkisi ve toplumsal ilişki ve sorumlulukların yeterince yerine getirilememesi açısından bazı problemler de gelişmektedir. Örneğin yalnızlaşma olgusu, doğal olarak bireyin sadece kendi ihtiyaçlarını temel olarak gören benmerkezci bir arzu tatmini, haz-hız duyguları çerçevesinde de ele alındığı görülmektedir.

Yapay zekanın daha fazla yaşamımızı kolaylaştırıcı ve konfor (zihinsel, hareketsel vb.) sağlama işlevleri yanında pasifleştirici ve tembelleştirici etkilerinin de zihin ve hareket becerilerimiz üzerinde görülmesi mümkündür. Yapay zeka bir çok alan ve özellikleriyle yaşamın ana fonksiyonlarını yerine getirmeye çalışması sayesinde kullanılışlı bir önem görmeye başlamıştır. Ancak reklam, tüketici alışkanlıkları ya da ideolojik ve siyasi alanlardaki toplumsal kontrolü artırıcı muhtemel etkileri de gözden kaçmamaktadır. Dijitalleşen bir insan kendi rahat, haz ve konforuna odaklanarak iradi olarak bu duruma rıza gösterebilmektedir. Ancak birey açısından kontrol-yönetim işlevi içsellikten dışsallığa doğru evrilmektedir. Karar ve tercihlerinde bireyin kendisi yönetim odağı olmaktan çıkmakta bu yetkilerini dijital yöneticilerine bırakmaktadır. Karar verici olmanın uzağında, yönlendirilen ve hatta manipülasyona sürekli maruz kalan bir bireyin yaşamının kontrol izinleri de kendi isteği ile verilmiş olmaktadır.

3. Fırsatlar ve Tehditler Alanı Olarak İnternet

Bu dijitalleşme sürecini sadece olumsuz yönleriyle değil sağladığı imkan ve fırsatlarıyla da ele almak gerekmektedir. Küreselleşmenin en temel özelliklerinden biri olarak iletişim ve ulaşım imkanlarının artması gösterilmektedir. Dijital-internet fırsatları dünyayı her köşesinden haber imkanı ve ulaşımıyla adeta "küresel bir köy" haline dönüştürmektedir. Yerli ve geleneksel kültür değerleri evrenselle buluşma imkanı bulmakta bu süreç bazen yerel zenginlikleri başka kültürlere ulaştırırken diğer yandan baskın kültürlerin etkisi sayesinde bölgesel değerler etki altında kalarak bu alışverişten zararlı da çıkabilmektedir.

Batı üretim ve kapitalizm çizgisiyle-anlayışıyla fazlaca üretilen ürünlerin reklamı-propagandası ve modası-popülizmi tüm kültürleri tehdit edebilecek kültürel asimilasyonu da kolaylaştırabilmektedir. Günlük yaşamdan geleneksel-kültürel alışkanlıklara kadar tüm dünya görüşü ve uygulamalarını tek tipleştirme yönünde de bir gelişmeye şahit olunmaktadır. Kendi dini-toplumsal kimliğini güçlendirme-korumaya

alma-savunma durumları bu süreçte zorlaşabilmektedir. Aynı zamanda yarıştırma ve rekabet havası, kimlik, kişilik, kültür ve değerler alanında da çelişme ve çatışma üretici haline dönüşebilmektedir.

Ekonomik piyasaya hakim olan küresel güçlerin yönlendiriciliği hem ticari-ekonomik pazarda hem de sosyal medyadaki egemenlikleri ile tüm dünyayı baskın bir popülizme ulaştırma imkanı bulmaktadır. Televizyon ve kitle iletişim araçları olarak internet dünyası aracılığıyla sosyal medyada paylaşılan her türlü ürünlerin hızla geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması hızlanmıştır. Bu hıza ayak uydurabilmenin zorluğu ile teknoloji araştırma ve geliştirmeye fırsat bulamayan ya da önem vermeyen toplum ve devletler için vatandaşlarını negatif etkilerden koruma ve iyiliği sürdürme krizleri yaşanması normal karşılanmaktadır. Ayrıca bireyin sosyal medyada mahremiyet alanına giren konu ve özelliklerini açık hale getirmesinin riskleri[7] bir takım psikolojik sorunlara da yol açabilmektedir. Belirli bir güven duygusu ile zarar ve istismara uğramayacağı varsayımıyla hareket eden çocuklar telafisi zor travmalar yaşayabilmektedirler.

4. Savunma Durumundaki Bireyin Psikolojik Durumu

Belirsizlikle başaçıkma, aşırı uyarıcıya maruz kalma, bilgi karmaşası gibi tehdit/risklerle karşı karşıya kalan birey ve toplumlar bazen uyum bazen de içe kapanma göstermektedirler. Bir dolu bilgi bombardımanı altında zamanın hızlı ve verimsiz, pasif kullanımı yanında yerel-dini-sosyal savunma kalkanını kalınlaştırması, çevresel sur duvarlarını yükseltme ve içine kapanma şeklinde dogmatik ve radikal dönüşümlere yol açabilmektedir. Aşırı ilerlemeci ve rekabetçi üstünlük kurma süreci, buna yetişemeyenlere fayda yerine zarar verebilmektedir.

Modern dünyada internet ortamında karşılaşılan çeşitlilikler ve farklılıklar, ilişkilerin takibi, gözlemi ve anlaşılmasını da etkilemektedir. Bir yandan başka dil, din ve etnik özelliklerle ilgili tanışma ve tolerans gelişirken aynı zamanda kaotik bir algının endişeli kötümserliğe de katkı sunması imkan dahilindedir. Hatta ilişkilerin yoğun ve karmaşıklığı kişiler arası tanıma ve anlayış için gerekli zamanı ayıramama durumundan dolayı hatalı yaklaşımlar ve önyargılara neden olabilmektedir. İlişkilerin nasıl yönetileceği ve gelişeceği hakkında etik ya da sosyal kuralların

---

7 Sosyal medyada abartılı paylaşımların riskleri hakkında bkz. And Algül, "Sosyal Ağ Kullanıcılarının 'Abartılı Paylaşım', 'Benlik Sunumu' Ve Mahremiyet Tüketimleri", *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 13/49 (2018), 21-44.

karşılaştırma kararsızlığı sayesinde belirsiz beklentiler de oluşmaktadır. Bir ilişki davranışının hangi norm temeline dayandığı bilinmediği bir sanal ortamda beklenti belirsizliği, güvensizlikler, yanlış anlama ve çatışmaların görünmesi mümkün hale gelmektedir (Hortaçsu, s.45).

5. Pandemi ve İnternet Bağımlılığı Bağlamında Ebeveyn Denetimi

Çocuklar pandeminin de etkisi ile evde daha fazla zaman geçirme/bulunma zorunda kaldılar. Belirli zamanlarda ekran karşısındaki çocukların okul dersleri sonrası internet olanaklarıyla daha fazla ilgilenme eğilimlerinde artışlar gözlenmektedir. Burada hem derslerin ekran karşısında olmasının hem de oyun ve eğlence işlevinin ortak platformda bulunması elbette çekici bir durum oluşturmaktadır. Bağımlılık aslında aynı imkan ve fırsat içinde- bilgisayar/akıllı telefon/tablet- derslerle öğrenme işlevi yanında oyun-eğlence işlevlerini de barındırmasında saklıdır denilebilir.

Dikkat dağıtıcılığı yüksek bir sanal ortamda hem ders-sınav yapmak hem de kolay ulaşılabilir ve sınırsız bir eğlence dünyasına geçişin kolaylıkla mümkün olması, kontrol/denetim ve disiplini hem çocuklar hem de ebeveynler açısından zorlaştırmaktadır. Yani buna bir eğlence parkıyla fiziksel olarak aynı ortamı paylaşan iş/ödev/ders/proje gibi öğrenme mekanı/işlevi olan bir platformda bulunma durumu da benzerlik göstermektedir. Böyle bir ayartıcı özelliklerin çocuk ya da genç hatta yetişkinler için bile akademik, sosyal ve kültürel gelişmeye ket vurabileceği görülebilir. Dolayısıyla internet bağımlılığı konusundaki sorunun temellerinden birinin de, internet/ekran teknolojilerinin çok fonksiyonlu olmasından kaynaklandığı ifade edilebilir. İnternet teknolojilerinin hem öğrenme-gelişim için fırsat hem de zaman tüketicisi olması bakımından bir risk olma durumunu da göz önünde tuttuğumuzda bağımlılığın bu boyutu için önemli çözümler gösterilebilir.

İnternet bağımlılığıyla ilgili olarak sınırlayıcı internet ya da ders dışı kapatılabilen fonksiyonu olan ekran teknolojilerinin geliştirilmesi belki de disiplin ve denetim için fayda sağlayabilir. Diğer yandan internette zaman geçirmede denetim sağlamada zorlanmamızın bir sebebi de ekranın cazibesi ile zihinsel çaba ve faaliyetlerin oluşmaması durumudur. Çünkü uyarıcı genellemesi ile aynı ekranla zevk ve hazza koşullanma durumu, çaba ve emek isteyen zorlu işlemlerden kaçışa yardımcı olmaktadır.

Belki de internet bağımlılığı konusunda asıl zorluğun eğlence ve öğrenme işlevlerinin aynı platformda olmasıdır denilebilir. Aynı ekranda haz ve öğrenme işlevinin olması, elbette irade/öz kontrolü güçlü bir biçimde gerektirebilir hem de çok sağlam bir motivasyonun oluşması gerekebilir. Dikkat dağınıklığı ile de perçinlenen bir alışkanlık haline dönüşünce internet bağımlılığı, ders ya da ödev ortamı şeklinde kullanımı sıkıcı ve katlanılamaz bir hale girebilmektedir. Sonuç olarak ekran teknolojilerinin bu şekli ve fonksiyonlarıyla kişisel gelişim imkanı konusunda sıkıntılara sahip olduğu belirtilebilir.

Ekran bağımlılığı ile ilgili olarak ebeveyn-çocuk ilişkisinin de bozulabildiği ve çocukların kolaylıkla özsaygısını düşürücü yaklaşımların geliştiği söylenebilir. Ekran teknolojilerinin bu bütünsel işlevi göz önüne alınmadan sadece muhatapları suçlamak hem çocuk hem de ebeveynler için çatışma konusu haline gelmektedir. Buna ek olarak insanların sürekli aynı tarz hatalara düşerek zaman tüketimini verimsiz bir şekilde geçirmenin sağlıklı bir benlik gelişimi için de sorunlar üretebilmektedir. İnternet bağımlılığı üzerinden irade kontrol algısı değerlendirmeleri hem eleştirenler hem de eleştiriye maruz kalan açısından da sorunlu bir alandır.

Pandemi ile zorunlu hale gelen karantinanın birey üzerindeki en yoğun etkisinin ekran karşısında daha uzun sürelerle kalma durumu olduğu söylenebilir. Sanal uzaklıkta sürdürülen dersler ve etkinlikler yanında bağımlılığımızı körükleyen seyretme/izleme alışkanlıklarımızdır. Anne-babamızın çocukları sağlığı-beden/ruh sağlığı için ev içi koyduğu sınırlama ve kurallar neredeyse tamamen ortadan kalkmak zorunda kaldı. Daha çok anlayış ve hoşgörü beklenen ebeveynler ile ekranın cazibesinden kurtulamayan çocuklar arasındaki çatışma ve kopuşlara daha sık artık şahit olunmaktadır. İnsanın iradesiyle kendisine ve çevresi üzerinde kurduğu kontrol duygusunu kaybetmesi riski oluşturmaktadır.

6. Sosyal Medyada Gösteriş-Samimiyet Algısının Oluşumu

Sosyal medyada gösterişçi eğilimlerin çeşitli yollarla körüklendiği gözlenmektedir.[8] Algı yapı ve süreçleri üzerinde düşünüldüğünde bunun çok yadırganacak bir şey olmadığı görülebilir. Aynı zamanda benlik

8 Gösterişçi tüketim eğiliminin benlik imaj uyumu ve diğer değişkenler arasındaki bulgular için bkz.U.C. Topçu vd., "Gösterişçi Tüketimin Kökenleri: Benlik, Sosyal Statü ve Tüketici Materyalizmi", *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2020), 151-185.

sunumu[9] ve izlenim yönetimi yoluyla toplumsal çevremizle bir etkileşim kurulması ve bu sayede onlar tarafından sağlanan kabul, onay ve takdir toplama güdüsünün de aktif olduğu belirtilebilir. Hem algı kavramının oluşum ve gelişimi bireyin istek ve tercihlerini öne çıkararak bireysel aktifliği ifade edilmekte hem de sosyal çevreyle ilişki düzenleme sayesinde benlik-kişilik gelişimi sağlanmış olmaktadır. Dolayısıyla algısal seçilme ve beğeni için sosyal medya ortam ve kültüründe belirgin ve görünür hale gelmek normal karşılanmaktadır. Daha çok görsellik üzerine ve seyredilme-bakılma-izlenme ve takip yeni özsaygı kaynakları için psikolojik bir gerçeklik göstermektedir. İnsanların bedensel farkındalığı ve ilgisiyle beraber gelişen internet içerikleri çocuk ya da genç tümden toplumları etki altına almaktadır. Güzellik ölçütleri ve sahiplikler bireysel mutluluğun temel şartları haline gelmeye başlamıştır. Bu şekilde bir sosyal hareketlilik sayesinde iletişim ve etkileşimlerini sürdürmekte olan bir akış içinde bakış açısı ve zihniyetler şekillenmektedir. Kıyaslama ve kıskançlıkların yoğunluğu ile bu yarışma psikolojisi daha fazla ve sürekli olan bir maddi dünyaya dair bağlantı ve yönelişin cazibesini de artırmaktadır.

İlk başta algı ve dikkat konusunda ortaya koyulan psikolojik süreçlerin gösterdiği gibi sosyal medya birçok anlamda pazar olma niteliği göstermektedir. İnsanlar ticari, siyasi, ideolojik ve dini saiklerle sanal ortamın alışveriş işlevinden faydalanmaya çalışmaktadırlar. Bu işlevlere psikolojik güdüleri de eklemek gerekmektedir. Bu duygusal ihtiyaçlar olumlu yönleriyle bir takım fırsatların gelişim imkanı bulduğu her türlü ortama yönelebilmektedir. Bireyin çok zengin bir uyarıcı çeşitliliği ile alternatifli düşünme ve tercihte bulunma imkanına internetle ulaşması olumlu görülse de kafa karışıklığına ya da yoluna kaybetmesine yardımcı olabilecek rehberlere de ihtiyaç duyulmaktadır. Anne baba ile yerine getirilebilecek müdahale ya da yol gösterici roller bir şekilde çocuklarına hitap edebilecek dil ve üsluba kavuşamama riski dolayısıyla olumsuz model ve örnekler ortaya çıkabilecektir. Bu durumda ebeveynin arkadaş-dost rolüyle çocukları arasında kurabileceği güven sayesinde etkinliğini ve etkililiğini artırabilir.[10]

---

9 Katılımcıların facebook'ta benlik sunumları ile bazı psikolojik değişkenlerle ilişkileri bulguları için bkz.Ceyda Tascioglu - Leman Pinar Tosun, "Self Presentations on Facebook, Authenticity and Psychological Well-being", *Nesne Psikoloji Dergisi* 6/12 (21 Haziran 2018).

10 S. Altıntaş - M. Öztabak, "Ortaokul Öğrencilerinin Problemli İnternet Kullanımları İle Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 7/13 (2016), 109-128.

İnsan yeni durumlara uyum gösterme ve alışma yeteneği ile internet sosyalliğine de ayak uydurabilmektedir. İnternet ilişkileri gerçek hayatta geçerli olmayan referans grupları ve özsaygı kaynakları ile farklılaşmaktadır. Kişi kendisini ona göre düzenleyebileceği referans kişilerin gerçekliğinin kendi değer, kimlik ve kişiliğine uyup uymadığını sorgulayamazsa değişim muhatapları yönünde gelişebilecektir. Çünkü çoğunluk etkisiyle, içinde ya da aralarında bulunmak isteyen ekran karşısındaki tek başına bir kişidir. Kendinin kabul edilmesi, beğenilmesi ve onaylanması arzu ve talebi yalnız insanı güçsüzleştirip çoğunluğa avantaj sağlamaktadır. Hele gerçek sosyal iletişimdeki konu ve içeriği de artık sanal karakter ve temalar oluşturduğu için bir anlamda gerçek hayattaki sosyalleşmeler de bu süreçten etkilenmektedir.

7. İnternet Bağımlılığının Çocuk-Ebeveyn İlişkisine Yansıması

Bağımlılıklar ve ailelerin endişesi karşı karşıya kaldığında çocukların ekran karşısındaki sürelerin uzunluğu sorunlu bir hal almaktadır. Çocuklar internet aleminde keyifli vakitler geçirdiklerini ve müdahale edilmemesini isterlerken anne-baba ise gerekli gördükleri düzen ve disiplini kaybetme düşüncesine girmektedirler. İlişki ve iletişimlerin her iki tarafta bozulma riski internet alışkanlığı ve faaliyetleri içindeki her zaman temel gündemi oluşturmaktadır.[11] Dolayısıyla yeni dijital zamanlarda[12] yeni tarz ebeveynlik modellerine ihtiyaç olduğu hissedilmektedir. Anne babanın rol ve işlevleri düşük seyirde devam ettiği müddetçe ev içi etkililiklerin ve otorite imgesinin giderek yok olma durumu gelişebilmektedir. Serbest bir yaklaşım ilgisiz ve soğuk bir ilişki tarzına dönüşmeye başlayan bu tarz yaşantılarda çocukların eğitim ve öğrenme fırsatlarını ıskalama sonucunu getirebilmektedir. Diğer yandan katı ve sert önlemler ile de çatışma ve huzursuzluklar artışa geçebildiği için sanal dünyanın içerikleri ve alışkanlığın doğası göz önünde tutularak tedbirlerin geliştirilmesi gerekmektedir.[13] Aynı evde-fiziksel ortamda fakat zihinsel olarak

---

11 Ali Murat Kırık, "Aile Ve Çocuk İlişkisinde İnternetin Yeri: Nitel Bir Araştırma", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014).

12 Dilara Sürü, *Sosyal Medya Kullanımı Psiko- Eğitiminin Kişiler Üzerine Etkisinin İncelenmesi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı, YL, 2019).

13 S. Altıntaş - M. Öztabak, "Ortaokul Öğrencilerinin Problemli İnternet Kullanımları İle Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 7/13 (2016), 109-128.

ve sosyal olarak uzaklarda geçirilen zamanların aile içi iletişimlerini bozucu etkileri üzerinde durmak önemli çözümler üretebilir.

8. Ebeveynler Ne Yapsın? Ne Yapmasın?

Ebeveynlerin endişeleri doğru ve yerinde bilgilerle kontrol altına alınması bir yana diğer taraftan çocukların da belirli bir iletişim kanalı ve yolu ile birlikte kararlar konusunda ikna süreci işletilebilir. Kural ve disiplin algısı oluşumunu ebeveynin ihmal etmeden internet dünyası ile gerçek dünya arasındaki dengeyi kurmaya çalışması ve geliştirilen yöntemin sürekli bir esneklik prensibiyle çalıştırılması etkili olabilir. Bilindiği üzere sosyal öğrenme kuramında rol modellerin davranışlarının taklit edilme gerçeği ebeveyn rollerini de kapsamaktadır.[14] Bağımlılıklarda çocuğun hayatın gerçekleriyle tanışması ve uyumlu tepkiler göstermesinde sosyal çevredeki büyüklerin etkileri söz konusu olmaktadır. Olumlu örneklikler bağlamında ebeveynin nelerle ev içinde meşgul olduğu çocuklar tarafından dikkatlice gözlenmekte ve birçok yönüyle örnek alınmaktadır. Dolayısıyla çocuk pedogojisinde anne-baba eğitim ve bilinçliliği konusu önde gelen temalardan biridir. Özellikle iletişime kapalılık, yalıtılma, duyarsızlaşma ve ilişki yorgunluğu oluşumunu önleyebilmek için sözlü uyarı ve önerilere ağırlık vermek her zaman işe yaramayabilir. Hatta çocuklar için usanç veren bir durumun oluşmasına ve aile içi sevgi-saygının yıpranmasına da yol açabilir. Her iki tarafta içine kapanarak aralarındaki uçurumu daha da derinleştirebilirler. Sözlü yerine davranışlarımızla örnekliklerin daha ılımlı ve etkili bir davranış düzenleyici işlevi vardır. Sonuçta hoşgörülü, affedici, esnek ve esprili bir yaklaşımın ilişkilerin gerilimini hafifletebileceği düşünülebilir. Çocukların hatalar yapmasına fırsat vererek kendi farkındalıklarını geliştirici yöntemleri göz önünde tutmak anne-babanın etkisini artırabilir.

Sonuç

Sonuç olarak dijital bir tüketim çağında çocukların ve ebeveynin bu yeni durumun bilincinde olması ve hazırlıklar yapması sağlıklı bir aile için önemlidir. Hem çocuklar bu internet ortamının imkanlarını ve fırsatlarını tanıması kolaylaştırılması için internet okuryazarlığı becerisini

---

14 H.A. Temizdemir vd., "Ebeveyn-Çocuk İnternet Kullanımı, Aile İçi İletişim, Çocukların Uyku Kalitesi Ve Sosyal Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *THE JOURNAL OF NEUROBEHAVIORAL SCIENCES* 6/2 (2019).

kazanabilmesi gerekmekte[15] hem de ebeveynler yeni durumda iki kat artan yükümlülüklerinin gereklerini yerine getirmeye çalışmalıdırlar. İnternetle hayatımıza giren kontrolü zor bir iletişim ağını her türlü riskleriyle birlikte evimizin içine davet etmiş olmaktayız. Çocukların ilgi ve güdülerinin bu ortamlarda gelişmesinin kolaylıkla mümkün olduğuna ve ailenin de eğitim ve iletişim-etkileşim rollerinin azaldığı dikkat çekmektedir.[16] Dolayısıyla sağlıklı bir nesil gelişimi için benlik ideallerini sadece internette oluşumunun negatif sonuçları olarak milli, dini, kişilik ve kimlik sorunları konusunda duyarlılık ve sorumluluk ebeveynin yeni bir yaklaşım tarzı geliştirmesiyle mümkün olabilmektedir. Çocuğun psiko-sosyal ihtiyaçları ve ebeveynlik tarzlarının bu dijital zamanlarda değişime uğradığı kabul edilen bir gerçektir. Çocuğun aile içinde kendisini mutlu hissedebileceği bir iklim oluşumu sanal dünyanın tehlikelerinden korumaya çalışırken dikkatli ve titiz bir değerler eğitimi ile de desteklenebilir. Ailenin kültürel ve dini-manevi değer ve uygulamaları işlevsellikleri ile birlikte yaşanabilir bir halde gösterilebilir. Aksi takdirde ilgisiz veya katı otoriter ebeveynlikler,[17] çocukların kimliklerini farklı kültürlerin zeminlerinde oluşturarak hem kendisine hem de toplumuna karşı yabancılaştırabilir.

Kaynakça

Algül, And. "Sosyal Ağ Kullanıcılarının 'Abartılı Paylaşım', 'Benlik Sunumu' Ve Mahremiyet Tüketimleri". *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 13/49 (2018), 21-44.

Altıntaş, S. - Öztabak, M. "Ortaokul Öğrencilerinin Problemli İnternet Kullanımları İle Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 7/13 (2016), 109-128.

Büyükgebiz Koca, Eda - Tunca, Mustafa Zihni. "İnternet ve Sosyal Medya Bağımlılığının Öğrenciler Üzerindeki Etkilerine Dair Bir Araştırma". *Alanya Akademik Bakış*. https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.597820

15 Ali Murat Kırık, "Aile Ve Çocuk İlişkisinde İnternetin Yeri: Nitel Bir Araştırma", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014).

16 Demir, "Sosyal Medya Kullanımı Ve Aile İletişimi: Çanakkale'de Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma".

17 İnternetin olumsuz sonuçları, sosyal fayda, aşırı kullanım ve problemli internet kullanımı demokratik tutum ile düşük düzeyde negatif yönlü bir ilişkiler gösterirken, koruyucu-istekçi tutum ile otoriter tutum arasında orta düzeyde pozitif ilişkiler gösterdiği bulunmuştur. Bkz.S. Altıntaş - M. Öztabak, "Ortaokul Öğrencilerinin Problemli İnternet Kullanımları İle Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 7/13 (2016), 109-128.

Demir, Ümit. "Sosyal Medya Kullanımı Ve Aile İletişimi: Çanakkale'de Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Selçuk İletişim* 9/2 (2016), 27-50.

Kırık, Ali Murat. "Aile Ve Çocuk İlişkisinde İnternetin Yeri: Nitel Bir Araştırma". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014).

Sürü, DİLara. *Sosyal Medya Kullanımı Psiko- Eğitiminin Kişiler Üzerine Etkisinin İncelenmesi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı, YL, 2019.

Şahin, Mustafa - Gülnar, Birol. "İletişim Korkusu Ve İnternet Kullanımı İlişkisi: Türkiye'deki Üniversite Öğrencileri Arasında Bir Alan Araştırması". *Selçuk İletişim* 9/2 (2016), 5-26.

Tascioglu, Ceyda - Pinar Tosun, Leman. "Self Presentations on Facebook, Authenticity and Psychological Well-being". *Nesne Psikoloji Dergisi* 6/12 (21 Haziran 2018). https://doi.org/10.7816/nesne-06-12-06

Taş, ibrahim. "Ergenlerde İnternet Bağımlılığı ve Psikolojik Belirtilerin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31-41. https://doi.org/10.18506/anemon.310973

Temizdemir, H.A. vd. "Ebeveyn-Çocuk İnternet Kullanımı, Aile İçi İletişim, Çocukların Uyku Kalitesi Ve Sosyal Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *The Journal Of Neurobehavıoral Scıences* 6/2 (2019).

Topçu, U.C. vd. "Gösterişçi Tüketimin Kökenleri: Benlik, Sosyal Statü ve Tüketici Materyalizmi". *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2020), 151-185.

COVİD-19 SALGIN DÖNEMİNDE KOSOVA'DA DİN GÖREVLİLERİN DİJİTAL İLETİŞİM ÜZERİNDEN DİNİ ÇALIŞMALARIN SAĞLANMASI

Dr. Öğr. Üyesi Feim GASHİ
Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/feimgashi@klu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2059-4649

Giriş

İletişimde teknolojilerinin kullanımının git gide artması günümüz döneminin dijital çağ olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Başka bir ifadeyle teknolojinin her geçen gün güçlenerek gelişmesi ve insanlar arasında daha çok kullanmaya başlanması günümüz dünyasının en belirgin özelliklerindendir. Bununla birlikte dünyanın neredeyse tamamını kaplamış olan covid-19 salgını toplumun dijitalleşmesinde hız kazandırmıştır. Dijital iletişimin hayatımıza ne kadar hızlı girdiğini görmek salgın döneminde yaşananlara bakmamız yeterlidir. Zira covid-19 ile birlikte bireylerin fiziksel olarak marketlerden alışveriş yapmak yerine internet üzerinden yüzde 171 oranında daha fazla satın alma davranışı gerçekleştirdiği görülmüştür.[1] Ancak teknolojinin hızlı bir şekilde hayatımızın her alanında yer almaya başlaması iyi olduğu kadar kendi içerisinde güvenlik sorununu da beraberinde getirmektedir. Ancak buna rağmen dijital teknolojinin kullanımı eğitim ve ekonomide olduğu gibi din alanında da daha çok yer almaya başlamıştır.

Covid-19 gibi krizlerde insanoğlunun en çok ihtiyaç duyduğu şey kendini güvenli hissedeceği bir limandır. Bu limanlar farklı olsa bile insanoğlunun en çok kendini güvende hissettiği yer dini inancıdır. Zira her

---

1 Berkan Kişin, "Koronavirüs sonrası tüketimde hangi trendler bizleri bekliyor?", *Marketin Türkiye*, (7 Mayıs 2020). 1.

şeye gücü yeten bir varlığın var olduğunu kabul etmek insanoğlunun güven duygusunu güçlendirecektir. Bunun en son örneği Covid-19 salgını ile birlikte insanların dini eğilimlerine doğru bir artış yaşandığı yapılan bazı çalışmalarda görülmüştür.[2] Dini inanca sığınma ihtiyacının en çok hissedildiği bu dönemde bazı devletlerin de salgına karşı almış olduğu tedbirlerden biri de belli dönemlerde toplu dini ibadetlerin yasaklanmasıydı. Kosova Cumhuriyeti' de bazı dönemlerde benzer uygulamaları uygulamak zorunda kalmıştır. Ve bu yasakların toplumdan tarafından kabul edilmesi en zor olan yasakların başında gelmektedir. Ancak diğer alanlarda da olduğu gibi din görevlileri de cemaat ile arasında iletişimi dijital imkânlar ile gerçekleştirilmeye çalışmıştır. Bu çalışmanın konusunu da salgın döneminde din görevlilerinin dijital imkânlar vasıtasıyla cemaat ile kurmuş olduğu iletişimdir. Başka bir ifadeyle Covid-19 dönemi Kosovalı Din Görevlileri Dijital imkânları kullanmasını nasıl etkilemiştir? Bu dönemde Din Görevlileri tarafından dijital imkânlar cemaat ile iletişimde kullanılmış mıdır? Cemaat ile dijital ortamda gerçekleştirilen iletişim katılımı nasıldı? Ve toplumun dijital iletişime ilgisi nasıl olduğunu belirlemektir. Ayrıca dijital imkânlar ile gerçekleşen din programları konusunda katılanlar tarafından nasıl bir dönüşüm olduğunu tespit etmenin önemli olduğu kanaatindeyiz.

1. Dijital İletişim Kavramı

Dijital iletişim kavramı konumuz açısından en önemli kavramlardan biridir. Bu durumu göz önünde bulundurarak dijital iletişim ile ilgili bilgi vermeye çalışacağız. Günümüzde dijital iletişim ile kasıt genellikle internet teknolojilerinden kullanılarak insanların birbirleriyle uzaktan kurmuş oldukları iletişimdir. Zira teknolojik cihazların ucuzlaması, internetin yaygın hale gelmesi, internet bağlantı hızının ve veri akış miktarının yüksek oranda artması, bireylerin internet aktivitelerinin geniş bir yelpazeye yayılmasını sağlamıştır.[3] Başlangıcında, askeri birimler arasındaki bilgi paylaşımını sağlama amacıyla tasarlanmış olan bu iletişim teknolojisi, gelişiminde yakaladığı hız ile toplum tabanının neredeyse tamamında hızla yayılmış ve küresel iletişim ağı konumuna yükselmiş olduğunu

---

2 Feim Gashi, "Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma" *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (Güz 2020), 256.; Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık* (Adana: Karahan Kitabevi, 2007), 217-227.

3 Mehmet Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımla", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (2020), 889.

görmekteyiz. Özellikle de internetin; ses, yazı ve görüntüyü bir araya getiren yapısı, diğer bir ifadeyle bütün iletişim araçlarının özelliklerini tek çatı altında toplaması, onu tüm zamanların en büyük iletişim teknolojisi haline getirmiştir.[4] Başka bir ifadeyle dijital iletişim ile dünyanın en ucunda ki insanlarla bile sesli ve görüntülü iletişimi çok kolay bir şekilde kurabiliyoruz. Bu bile yaşadığımız dönemin teknoloji iletişiminin ne kadar çok ilerlediğini göstermektedir. Ancak bu durum, yani dijital iletişim ortamları, toplumsal olguları, insanın davranış kalıplarını ve etkileşimini gözlemleyip incelemek için adeta sosyal bir laboratuvar haline geldiğini söyleyebiliriz.[5]

Yeni medya (internet, mobil iletişim, dijital platformlar, sosyal ağlar vb.) olarak adlandırılan ve insanlar arası etkileşimi geleneksel medyaya (gazete, dergi, radyo, TV, sinema vb.) oranla müthiş bir hıza ulaştıran yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda olduğu kadar din alanında da bir dizi yeni açılım ve değişimlere zemin hazırlamış olduğunu görmekteyiz. Öyle ki din yeni gelişmelerin gerisinde kalmamaya, toplumsal değişime ayak uydurmaya özen göstermiş, gelişen dijital teknoloji ile birlikte dinî bilgi ve mesajlarını, inanç, ilke ve doktrinlerini, kutsal metin ve ritüellerini fiziksel ortamdan sanal ortama taşımış, yüz yüze başlayıp sesli, görsel ve sanal (internet) olarak iletişimini devam ettirmiş, böylelikle de çok sayıda sanal cemaatler, dinî aktiviteler (sanal ritüeller), kullanıcıların birbirleriyle etkileşimini ve bilgi paylaşımını sağlayan sanal alanlar (blog, haber grubu, forum vb.) oluşmuştur.[6] Zira bankacılık işlemlerinden e-ticarete, kurban bağışından zekât vermeye kadar, beden, zaman veya fiziksel mekâna ihtiyaç kalmadan yapılan bir kısım rutin iş veya dini vecibelerin, bilgisayar veya mobil cihazlardan yapılabilir hale gelmesi, sosyal yaşamla dijital dünya arasındaki geçişkenliği gösteren en basit örneklerdendir.[7]

McLuhan'ın medya görüşüyle örtüştüğü şekilde teknoloijk gelişmeler, etrafımızdaki dünya ve tüm kültürel faaliyetleri değiştirdiği gibi

---

4 Mehmet Haberli, "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 1/3 (2012), 118-134.

5 Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımla", 886.

6 Ömer Menekşe, Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar. B. Ö. Mete Çamdereli İçinde, *Dijitalleşen Din* (İstanbul: Köprü Yayınları, 2015), 152.

7 Mehmet Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Aralık -2019), 308.

dinlerin de değişimine bir şekilde aracılık ettiğini dile getirmiştir.[8] Diğer taraftan Campbell dijital din kavramına, dijital kültürün dini anlayışımızı yeni deneyimlere, özgünlüğe ve manevi arayışlara yol açabilecek biçimde müzakere etme imkânı sunması bakımından çevrimiçi ve çevrimdışı dini alanların kavşak noktasında beliren teknolojik ve kültürel alanı açıklayan bir unsur olarak yaklaşır.[9] Yapılan bazı çalışmalar ise internetin bireysel dindarlığı teşvik ettiği ve geleneksel dindarlık biçimlerini ortadan kaldırma potansiyeli taşıyabileceği üzerinde durdukları görülmüştür.[10]

Ancak genel anlamda olduğu gibi dijital din çalışmalarının Türkiye'de henüz filizlenme aşamasında olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte son yıllarda dijital din bağlamında ciddi çalışmalar yapılmaya başlandığı görülmektedir.[11] Özellikle Covid-19 ile birlikte dijital iletişimin daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanması hemen hemen tüm bilimsel alanlarında yeni çalışmalar yapılmasında etkilemiştir. Başka bir ifadeyle düne kadar ekonomi, ticaret, eğitim ve diğer alanlarda olduğu gibi din alanında da dijital iletişim bu gün ki kadar yoğun kullanılmıyordu. Ancak daha önce de değinildiği gibi salgın insanların bir birleriyle temas ile bulaşması ister istemez insanları birbirinden uzak kalmalarına neden olmuştur. Ayrıca devletlerin salgının yayılmaması için almış oldukları tedbirler ile birlikte yüz yüze iletişim minimum seviyeye düşmüştür. İşte bu sebeplerden dolayı insanlar hemen hemen her konu ve alanda olduğu gibi din alanında da dijital iletişime geçme konusunda hızlı bir şekilde geçmek zorunda kalmışlardır. Başka bir ifadeyle dijital iletişim konusunda birkaç yıl içerisinde ilerlemesi gereken yol sadece bir yıl içerisinde katledilmiştir.

---

8 David Morgan, "Religion and media: A critical review of recent developments", *Critical Research on Religion* 1/3(2013), 5.

9 Heidi A. Campbell, *ADigital Religion: Understanding Religious Practice in New Media World,* (New York: Routledge, 2013), 4.

10 Campbell, "Internet and Religion", *The Handbook of Internet Studies*, 234.

11 Heidi A. Campbell, "Internet and Religion", *The Handbook of Internet Studies*, Edt. M. Consalvo ve C. Ess (Singapore: Blackwell Publishing, 2011), 234.; Mehmet Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımla", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (2020).; Mustafa Derviş Dereli, *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık* (Ankara: Nobel Yayınları, 2020).; Metin Eken, *Modern görsel kültürde online din: M nesli'nin online inanç pratikleri üzerine bir inceleme* (Erciyes: Eciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019).

Teknoloji iletişim her alanda olduğu gibi dini alanında da güzel katkılar sağlamış olduğunu söyleyebiliriz. Zira modern iletişim araçları çıkmadan önce, bilgi ve kutsal metinlerin yalnızca sözlü olarak veya yazılı kültürün önemli unsuru olan kitaplar aracılığıyla aktarıldığı ve muhafaza edildiği bilinmektedir. Dijital çağda ise, sözlü veya yazılı kültürle aktarılan dini literatürün önemli bir kısmının dijital ortama aktarılıp dağıtıldığı görülmektedir.[12] Böyle insanlar bu imkânlar ile birlikte çok daha hızlı merak ettikleri konu ve bilgiye ulaşmaktadır. Ancak unutulmaması gereken çok önemli bir nokta vardır. Bu da internet üzerinde ulaşılan bilgiler her zaman doğru olmamaktadır. Başka bir ifadeyle faklı dini gruplardan açılmış olan web sayfaları insanları bilgi edinirken ciddi anlamda risk altında oldukları konusunda kaygılarımızı artırmaktadır. Bu tür sıkıntı ve problemlerin sadece din alanında değil hemen hemen her alanında var olduğunu görmekteyiz. Yani internet ile sağlanan dijital iletişim imkânlar içerisinde güvenlik sorunu dünyanın her yerinde sorun olmaya devam etmektedir.

2. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Metodu

Çalışmamızın ana konusunu, *Koronavirüse Covid-19 Salgın Döneminde Kosova'da Din Görevlilerinin Dijital İletişim Üzerinden Dini Çalışmaların Sağlanması*' dır. Ayrıca bu dönemde dijital imkânlardan faydalanma konusunda din görevlilerinin yaklaşımı, katılanların geri dönüşümleri ne şekilde olduğu, bu iletişim çerçevesine nelerin konuşulduğu ve covid-19 konusunda ki yaklaşımlarını da ele almaya çalışmıştır.

Çalışmamızın ana amacı ise Covid-19 dönemi içerisinde özellikle de camilerin kapalı olduğu dönemde Kosova Cumhuriyeti'nde görev yapan din görevlilerinin cemaat ile iletişimde dijital imkânlardan faydalanılması konusunda nasıl bir yol takip ettiklerini tespit etmektir. Başka bir ifadeyle bu süreç zarfında din görevlilerinin cemaat ile iletişimde dijital imkânlardan faydalanıp faydalanılmadığı ve iletişimin ne şekilde gerçekleştiğini ortaya çıkartmaktır.

Çalışmamızda dokümantasyon, tasvir ve mülakat/görüşme teknikleri kullanılmıştır. Böylece literatürdeki ilgili kaynaklar kullanılarak teorik bölümü, sosyal bilimlerde kullanılan mülakat tekniği de uygulama bölümünde kullanılmıştır.

---

12 Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", 309.

Mülakat uygulaması 2021 yılının Ocak ve Şubat aylarında bizzat araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Mülakatların tamamını teknoloji imkânlarından faydalanarak mail yoluyla gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar Arnavutça gerçekleştiği için ilk olarak tercüme edilmiş daha sonra da yazıya dökülmüş ve nihayetinde analiz ve yorumlamaları gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamızın evrenini Kosova Cumhuriyeti İslam İşbirliği (BİK) bünyesinde görev yapan din görevlileri oluşturmaktadır. Örneklemini ise çalışmamızın amacına uygun olarak ulaşabildiğimiz 18 din görevlisi oluşturmaktadır. Katılımcıların tamamı erkektir ve yaş ortalamasının 39 olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılarımızın 2'si müftü, 5'i müftülük bünyesinde idareci ve 11'i de imam olarak görev yapmaktadır. Mülakat gerçekleştirdiğimiz katılımcıların görüşlerini yazarken adı, soyadı veya başka özel bilgiler kullanılmamıştır. Bunun yerine her katılımcı için sıraya göre "K1, K2, K3. K4……" şeklinde kodlar kullanılmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

Çalışmamızın bu bölümünde Covid-19 salgın döneminde Kosovalı din görevlilerinin dijital iletişim üzerinde din hizmeti ve eğitimi alanında şimdiye kadar yapmış oldukları faaliyetlere dair bulgular ele alınmıştır.

Çalışmamıza katılan katılımcılara sorduğumuz birinci soru şöyledir: ***Covid-19 döneminde cemaat ile iletişimde dijital imkânlardan faydalandınız mı?*** Soru ile ilgili katılımcılardan 15'i (% 83.33) evet cevap verirken 3'ü de (%16.67) dijital imkânlardan faydalanmadıklarını belirtmişlerdir. Bu sonuçlara göre diyebiliriz ki Kosova Cumhuriyetinde din görevlileri Covid-19 döneminde cemaat ile iletişim kurma konusunda dijital imkânlardan önemli derecede faydalanmıştır.

Katılımcılara sorduğumuz ikinci soru ise şöyledir: ***Hangi program ve hangi sosyal medyayı kullandınız yazınız?*** Soru ile ilgili gelen cevaplar ise şöyledir: Zoom 12, Facebook 12, WhatsApp 7, Youtube 6 ve Viber 1 katılımcı kullandıkları belirtmiştir. Oysa Türkiye'de Çıtırık ve Zengin tarafından 2020 yılında "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi" adlı çalışmada ise hemen hemen sadece Zoom kullanıldığı görülmüştür.[13] Türkiye'de

[13] Amine N. Çıtırık ve Zeki S. Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (2020), 617.

Çıtırık ve Zenginin yapmış olduğu çalışmada din görevlilerinin sadece Zoom kullanırken Kosova Cumhuriyetinde ise Zoom yanında Facebook, WatsApp, Youtube ve Viber gibi sosyal medya programlarını da kullandıkları görülmüştür.

Katılımcılara sormuş olduğumuz başka bir soru da şöyledir: ***Cemaatin bu tür programlara katılım oranı nasıldı?*** Katılımcılardan gelen cevaplar ise şöyledir: katılımcılardan 1'i (%5.55) katılımın çok iyi olduğunu söylerken, 11'i (%61.12) orta olduğunu ve 6'sı (%33.33) ise katılımın zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Cemaatin bu tür programlara katılma oranlarının çok iyi olduğunu söyleyenlerin oranları sadece %5.55 iken orta olduğunu söyleyen katılımcıların oranları ise %61.12 olduğu görülmüştür. Katılımın zayıf olduğunu söyleyenlerin oranları ise %33.33 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre genel anlamda katılımın orta olduğunu söylememizin uygun olduğu kanaatindeyim.

Katılımcılara sorduğumuz başka bir soru ise şöyledir: ***Covid-19 döneminde dijital imkânlar ile dini programlar yaptınız mı?*** Katılımcılardan gelen cevaplar ise şöyledir: 11'i (%61.11) evet dijital imkânlarla dini programlar gerçekleştirdik derken 7'si (%38/89) ise böyle bir program gerçekleştirmediklerini belirtmişlerdir. Buna bağlı olarak da ***Ne tür programlar yaptınız?*** Sorusunu da kendilerine yönlendirdik. Katılımcılar yapmış oldukları programları genellikle dini içerikli olduğunu ifade etmişlerdir. Mesela, K3 *"özel dini gecelerde öğrencilerle özel programlar gerçekleşirdik"*. K5 *"Mevlit ve önemli gecelerde özel programlar gerçekleştirdik"*. K6 *"Kısa sohbet ve vaazlar gerçekleştirdik. Ki bunlar Kosova İslam Birliği Lipjan Belediyesinin web sayfasında da yayınlandı"*. K7 *"Dini konular üzerinde vaazlar ve sohbetler yaptık"*. K8 *"Kur'an kursları, Ramazan ayında hatim ve bazı resmi görüşmeler de gerçekleştirdik"*. K10 *"Genellikle vaaz programları gerçekleştirdik*". K13 *"Öğrencilerle "dinimi öğreniyorum" programları yaptık"*. K15 *"Genellikle Kur'an, İlahi ve vaaz programları gerçekleştirdik"*. Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi genellikle vaaz, sohbet, Kur'an, İlahi, dini kurslar vb. programların yapıldığı görülmektedir.

Katılımcılara sorduğumuz diğer bir soru da şöyledir: ***Dijital ortamda dini ritüel (Kur'an, Mevlit, İlahi, Toplu Dua vb.) yaptınız mı?*** Cevaplara baktığımız zaman katılımcılardan 10'u (%55.56) dini ritüeller gerçekleştirdik söylerken 8'i (%44.44) ise gerçekleştirmediklerini belirtmişlerdir. Kosova toplumun imkânlarının ve cami cemaatinin yaşının ileri olduğunu düşündüğümüz bu katılma oranının zaman kötü olmadığı kanaatindeyiz.

Zira teknolojinin ilk kullanılmaya başlandığı dönemlerde ritüeller çok sınırlı iken dijital teknolojinin gelişmesi ile özellikle Batıda[14] yüksek oranda gerçekleştirmeye başlanmıştır.[15]

Sorduğum başka bir önemli soru ise şöyledir*: **Covid-19 döneminde dijital yollardan size sorulan dini soruların içerikleri ağırlıklı olarak hangi konulardan oluşmaktaydı?.*** Katılımcılara genellikle sabır, salgın, salgın döneminde toplu dini ibadetler, dinimizin salgına yönelik yaklaşımları gibi sorular sorulduğunu ifade etmişlerdir. İki katılımcı ise herhangi bir cevap vermedikleri görülmüştür. Sorumuzla ilgili K6 katılımcımıza şu ifadeleri kullanmıştır: *"Genellikle Fıkıh ile ilgili konular soruluyordu. Mesela üç Cuma kılmayan dinden çıkar mı? Cemaat ile kılınan namazlarda saflar arası geniş mesafe caiz mi? Bayram namazı tek başına kılınır mı?".* Katılımcılardan K7 düşüncelerini ise şöyle dile getirmiştir: "*Daha önce bu tür salgın hastalıklar var mıydı? Peygamberimiz Muhammed (a.s.) döneminde ve günümüze kadar insanlar bu tür salgınlarla nasıl başa çıktılar? Ayrıca Cuma, Teravih ve Bayram namazlarının yasaklanması ile ilgili sorulardı...*.". Diğer bir katılımcı olan K8 ise şu ifadeleri kullanmıştır: "*Covid 19 bir imtihan mı yoksa ceza mıdır? Toplu ibadetlerin evde tek olarak yapılmasındaki kuralları nedir? (özellikle Ramazan ayında) vb.*". K10 katılımcımız ise bu soruya şu cevabı vermiştir: "*Sorular genellikle İslam dininin salgınla ilgili yaklaşımını ve salgına karşı ne gibi tedbirler almamızla ilgiliydi*". Katılımcılardan K18 kendisine sorulan soruları ilgili şu ifadelerle dile getirmiştir: "*En çok Cuma namazının kılınmamasından endişe duyuyorlardı ve sorular genellikle toplu ibadetler etrafında oluşuyordu*". Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi bu dönemde kendilerine en çok toplu ibadetler ile ilgili sorular sorulmuştur. Bu da özellikle Cuma, Teravih, Bayram ve Cenaze namazların vb. topluca gerçekleştirilen ibadetlerin Covid-19 dolaysıyla bazı dönemlerde yasaklanmasından dolayı kaynaklandığını söyleyebiliriz. Benzer sorunlar Çıtırık ve Zengin tarafından yapılan çalışmada da görülmüştür. Sözdeki çalışmada din görevlilerine en çok sorulan soru Cuma ve Teravih namazı ile ilgili[16] olduğu görülmüştür.

---

14 Heidi A. Campbell, "The Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society", *Journal of the American Academy of Religion*, 80/1, (2012), 84.

15 Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımla", 890.

16 Çıtırık ve Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", 612.

Katılımcılara sorduğum başka bir soru da ***Covid-19 dönem ile birlikte dijital yolla iletişim kurabildiğiniz insanlara hangi konularda ne tür telkinlerde bulundunuz? (Özellikle camilerin kapalı olduğu dönemde)*** şeklindeydi. Katılımcılar kendilerine genellikle sağlığa, mesafeye ve temizliğe dikkat edilmesine, yetkililerin koyduğu kurallara uyulması, dini ibadetlere dikkat edilmesi, sabırlı olmaları ve korkmamaları gibi konularda telkinlerde bulundukları görülmüştür. Katılımcılardan birinin de sorumuza herhangi bir cevap vermediği görülmüştür. K8 katılımcımızın soru ile ilgili vermiş olduğu cevap şöyledir: "*Yetkili kuramların toplum uygulaması talep ettiği kurallara dikkat edilmesine, Covid-19'un yayılmasına karşı çok dikkatli olmalarını ve aile ile birlikte ibadetlere, çevrimiçi dini ve dini olmayan derslere katılmalarını telkin ettik*". K13 ise şu telkinlerde bulunduğunu dile getirmiştir "*Cemaatin yaşı göz önüne alındığında çok dikkatli olmalarını, Covid-19 ile ilgili tavsiyelerde bulunduk. Ayrıca salgının stresi, korku ve anksiyeteyi tetiklediğini ve bundan dolayı aralarındaki dayanışmaya daha çok ihtiyaçları oldukları söylemeye çalıştık*". Diğer bir katılımcı olan K16 ise şu ifadeleri kullanmıştı: *"Sabırlı olmalarını, mümkün olduğunca dua etmelerini, istiğfar etmelerini ve mümkün olduğunca dini kitaplar okumalarını önerdik"*. Katılımcılarımızdan K18 şu ifadeleri dile getirmiştir. "*Covid-19 hastalığına karşı çok dikkat etmelerini önerdim. Hz. Peygamberimizin ve Hz. Ömer'in salgınla ilgili tedbir ve öğrettiklerini anlattım. Ayrıca doktorların tavsiyelerini de dinlemek gibi dini bir yükümlülüğümüz olduğunu anlatmaya çalıştım"*. Katılımcıların bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi genellikle Covid-19 karşısında temizliğe ve mesafeye dikkat edilmesi konusunda telkinlerde bulunulduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra salgının yaratmış olduğu stres ve korkuya karşı bir dayanışma içinde olmaları ve aynı zamanda tevekkül, sabır ve dua etmelerini ve dini uyarmalarını da dikkate almaları konusunda telkinlerde bulundukları görülmüştür. Benzer telkin ve uyarmaları Çıtırık ve Zengin[17] tarafından yapılan çalışmada din görevlileri tarafından yapıldığı görülmüştü.

Katılımcılara sorduğum bir diğer soru ise ***Covid-19 gibi salgın dönemlerinde dijital imkânlar vasıtasıyla cemaatle iletişim kurma konusunda ne düşünüyorsunuz?*** şeklindeydi. Katılımcılar genellikle böyle bir iletişim bu tür zamanlarda önemli olduğu konusunda hemfikir oldukları söylenebilir. Anacak katılımcıların bu iletişim yönteminin

---

17 Çıtırık ve Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", 614.

farklı sebeplerden dolayı faydalı olup olmadığı konusunda tereddütleri olduğu görülmüştür. Mesela K1 *"Bu iletişim yeterince etkili olmadığını düşünüyorum, ancak buna rağmen dini duyguları canlı tutmak için az da olsa katkı sağlamıştır".* K3 katılımcımız da benzer ifadeler kullandığı görülmektedir: *"Zor ve yeterince verimli olmadığını düşünüyorum ama cemaat ile bir şekilde görüşmemiz ve irtibatta olmamız lazım".* K4 de K1 ve K3 katılımcıya benzer ifadeler kullanmıştır: *"Cemaat ile iletişim konusunda yeterince katkı sağladığını söyleyemeyiz. Zira az bir etkiye sahip olduğu kanaatindeyim"*. Yine K15 da benzer düşünceleri şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Yeterince verimli ve iyi bir iletişim yolu olduğunu düşünmüyorum"*. Ayrıca K16 de K1, K3, K4, K15 gibi dijital iletişim yolunun cami cemaati ile iletişim konusunda tereddüt ve nedenleri şöyle ifade etmiştir: *"Cemaat ile kolay bir iletişim yolu değildi çünkü cemaatin büyük bir kısmı ileri yaştadır ve dijital iletişim ile araları iyi değildir. Bundan dolayı verimin de kötü ve yetersiz olduğunu düşünüyorum"*. Tim Hutchings de dini mobil uygulamalarının etkileri üzerine yaptığı araştırmada uygulamaların pozitif ve negatif yönlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Uygulamaların, kolay kullanılabilmesi ve erişiminin kolay olması gibi avantajları olduğunu ancak dijital ortamda okunan İncil'in kutsallık statüsünün azaldığını ifade etmiştir.[18] Başka bir ifadeyle dijital topluluklar dinin bir zamanlar sunduğu ait olma hissinin yerini almadığı söylenebilir.[19] Diğer taraftan dijital imkânlar aracılığıyla cemaat ile iletişimlerin faydalı olduğunu ve önemli katkılar sağladığını düşünen katılımcılarımızdan bazıları şu ifadeleri kullanmışlardır: K6 ifadeleri şöyledir "*İletişimin bu tür zamanlarda önemi daha çok artmaktadır ve inanıyorum ki dijital iletişim sayesinde insanların pandemiyle karşı karşıya daha güçlü ve sabırlı olmalarını sağladık"*. K7 *"Cemaat ile hiçbir zaman uzak olunmamalı. Aramızdaki iletişimi dijital ortamda da olsa devam ettirmeliyiz. Ayrıca bizim insanların çoğu gurbetçi ve onlarla da yapmış olduğumuz sohbetlerimizden faydalanmaları güzel oldu"*. K8 *"Dijital imkânlar ile cemaatle iletişimde olmak önemli imkânlar sunmaktadır. Ancak cemaatin büyük bir kısmında dijital imkânları kullanmak konusunda yeterli bilgileri bulunmamaktadır. Ama yine de katılanların bu iletişim imkânlarından dolayı memnun oldukları görülmektedir"*. K11 *"Örgün ortamda görüşme imkânlarımız olmadığından*

---

18 Tem Hutchings, E-Reading and the Christian Bible, *Studies in Religion/Sciences Religieuses,* 44/4 (2015), 437.

19 Shelina Janmohamed, *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018), 25-26.

dolayı dijital imkânlarla görüşerek zannediyorum ki amaca ulaştık, böyle cemaat ile iletişim halinde de kalmış olduk". K13 ise konuyu farklı bir noktada değerlendirmiştir: *"Bu dönemde Cami Derneği olarak toplumda yapmış olduğumuz yardımlar esnasında farklı yaklaşımlarla karşı karşıya kalmıştık. Misal bazıları salgının bulaşma riskinin yüksek olduğundan dolayı yardım almayı da reddetmişlerdir"*. Dijital iletişim konusunda katılımcıların iki farklı yaklaşımı olduğu görülmektedir. İlk grupta olan katılımcılar dijital iletişimin bu tür zamanlarda her ne kadar önemli olduğu görülse de uygulamada önemli sıkıntıların olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle cami cemaati teknoloji ile aralarının yeterince iyi olmaması ve imkânlarının da yetersiz olmasından dolayı bu iletişimin çok az faydası olduğunu belirtmişlerdir. İkinci grup katılımcılar ise buna farklı olarak dijital iletişim vasıtasıyla cemaat ile iletişim halinde olmak ve bazı programların gerçekleştirilmesi her ne kadar yüzde yüz verim alınmamışsa da çok önemli katkıların olduğunu belirtmişlerdir. Özetle dijital iletişim vasıtasıyla cami cemaati ile ilk iletişim denemeleri olmasından dolayı kaynaklanan sıkıntılar olmasına rağmen önemli katkı ve kazançlarının olduğunu katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca dijital imkânlar ile sadece yurt içi değil aynı zamanda yurt dışında yaşayan gurbetçilerin de bu tür programlardan faydalanmaları sağlanmıştır.

Katılımcılara yönelttiğim başka önemli bir diğer soru da ***Covid-19 döneminde dijital imkânlar ile kurulan cemaat ile iletişim ve bu dönemde yapılan dini programlar hakkında nasıl bir geri dönüşüm aldınız?*** Şeklindeydi. Katılımcıların dijital imkânlarıyla cemaat ile gerçekleştirmiş oldukları iletişim konusunda olumlu dönüşler aldıklarını ifade etmişlerdir. Ancak dört katılımcının bu soruya herhangi bir cevap vermedikleri görülmüştür. Katılımcılar sorumuzla ilgili şu ifadeleri kullanmışlardır: katılımcılarımızdan biri olan K3 şu ifadelere yer vermiştir: *"Önemli ve farklı bir tecrübeydi, ayrıca cemaat tarafından da olumlu karşılandı"*. K6 ise şu ifadeleri kullanmıştır: *"Dönüşler çok iyiydi ve cemaat tarafından dijital iletişim çok olumlu karşılandı"*. K8 ise konuyu farklı bir açıdan ele almıştır: *"Dijital iletişim sayesinde cemaat ile iletişimimiz kesilmedi ve bu sayede iletişim ve dini programlar yürüttük"*. K11 de konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: *"Cemaatin geri dönüşleri çok olumluydu, bu sayede az da olsa zor olan bu süreci atlatmada yardımcı olmaya çalıştık. Çünkü cemaat cami ve cami cemaatin eksikliğini çok hissettiklerini dile getiriyorlardı. Bu sayede az da olsa birbirini görebilme, muhabbet ve sohbet edebilme imkânı yakalanmıştı"*. K15 ise şu ifadeleri kullanmıştı: *"Katılım ve geri dönüşümler*

çok olumluydu bu da bizi mutlu ediyordu". Benzer ifadeler K16 da kullanmıştır: *"Dönüşümler çok olumluydu zira başka seçeneğimiz yoktu. İyi ki dijital imkânlar vardı yeterli olmasa da çok önemli katkıları oldu"*. Katılımcıların cemaat ile dijital imkânlar vasıtasıyla gerçekleştirmiş olduğu iletişim ve farklı dini programlar hakkında cemaatlerinden genelde çok olumlu dönüşümler olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır. Zira Covid-19 döneminde insanların birbirleriyle iletişimlerini asgariye düşürmek zorunda kaldılar. Ayrıca Covid-19 sağlamış olduğu korku, kaygı ve endişe gibi duygular da insanoğlunun daha çok birbirinden destek almasını zorunlu kılmaktadır. İşte tüm olumsuzluklar karşısında dijital iletişim ile de olsa insanların bir birleriyle veya din görevlileriyle yapmış oldukları iletişim ve dini programların önemi daha çok artmaktadır.

Katılımcılara yönelttiğim bir diğer soruda şöyleydi: ***Covid-19 sürecini genel anlamda nasıl değerlendiriyorsunuz****?* Katılımcıların Covid-19 dönemini değerlendirirken kullanmış oldukları bazı kavramlar zor, yıpratıcı, stresli, korku, panik, insan ilişkilerinin zarar gördüğü gibi ifadelerle tanımlamaya çalışmışlardır. İki katılımcı bu soruya herhangi bir cevap vermemiştir. Katılımcıların sorumuzla ilgili bazı ifadeleri ise şöyledir: K1 şu ifadeleri kullanmıştır: *"Covid-19 dini törenleri ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. Özellikle başsağlığı ziyaretleri ve mevlit geleneklerini neredeyse tamamen uygulamadan kaldırmış durumdadır".* K5 yapmış olduğu değerlendirme şöyledir: *"Covid-19 insanlarda psikolojik travmalara, işlerin aksamasına ve medya baskısına neden olmuştur".* K8 soruya şu ifadeleri kullanarak cevap vermeye çalışmıştır: *"Çok zor bir sınav, yaşam programının ve insanlar arası ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Ayrıca bu sayede yeni bir yaşam düzeninden bahsetmemiz mümkündür"*. Bu süreci çok zor olarak tanımlayan K11 şu ifadeleri kullanmıştır: *"Din ve insan psikolojisi açısından çok zor bir süreçti. Başka bir ifadeyle her açıdan çok zor bir yıldı"*. Salgın dönemini benzer ifadelerle dile getiren K13 de olmuştur. Bu süreci şöyle açıklamıştır: *"İlk zamanlarda çok stresli bu durumdu çünkü hem bulaşmış hem de ölü vakaların sayısı her geçen gün artıyordu. Ayrıca ülkemizde tıp alanında da tıbbi malzeme ve sıkıntılar ciddi safhaya varmıştı ancak daha sonra ki dönemlerde durumlar değişti ve zannedersem zamanla Covid-19 ile yaşamayı öğrendik"*. Özgürlüğe vurgu yapan K18 şu ifadelere yer vermiştir: *"İnsanların buna adapte olmaları, yani kapalı kalma zorunluluğu çok zor bir süreçti. Kapalı kalma süreci bize özgürlüğün ne kadar büyük bir değer olduğunu hatırlattı"*. Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Covid-19 süreci dünyanın her yerinde olduğu gibi Kosova'da

da çok zor bir dönem yaşanmasına neden olmuştur. İnsanları psikolojik açıdan çok olumsuz etkilediği gibi aynı zamanda ekonomik, eğitim ve siyasi alanda da çok olumsuz etkilemiş olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra toplumun toplu dini ibadetler yapmasını da zaman zaman büyük oranda olumsuz etkilemiş olduğunu belirtmişlerdir. Çıtırık ve Zengin tarafından da yapılan çalışmada din görevlilerinin benzer değerlendirmeler yaptıkları görülmüştür.[20]

Katılımcılara yönelttiğimiz son soru ise şöyleydi: ***Size göre halkımızın salgın sürecine yaklaşımı nasıldı?*** Katılımcılar halkın Covid-19 dönemini değerlendirirken şu kavramları kullanmışlardır: korku, psikolojik baskı, imtihan, ölümcül hastalık, stres vb. İki katılımcı ise bu soruya herhangi bir cevap vermemiştir. Katılımcılardan biri olan K3 şu ifadeleri kullanmıştır: *"İlk dönemlerde bir karmaşa ve ciddiyetsizlik ancak daha sonra ki süreçte anlaşıldı ki bu salgın çok ciddi ve korkutucudur"*. K4 katılımcımız ise şu değerlendirmeyi yapmıştı: *"İlk zamanlarda ailemizle zaman geçirmek açısından çok iyi görünüyordu ancak iki üç haftadan sonra ciddi anlamda yıpratıcı ve aile içi anlaşmazlıklara ve şiddete neden olmuştur"*. Bir imtihan olarak değerlendiren K9 şu ifadeleri kullanmıştır: *"Çok ciddi ve ölümcül bir hastalık ayrıca Yaratıcının bir imtihanı olduğu gibi değerlendirmeler yapılıyordu"*. Akraba ilişkilerinin düzelmesine neden olduğunu düşünen K11 şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Kötü sonuçları olduğu gibi kanaatimce akraba ilişkilerinin düzelmesine de katkı sağlamıştır".* Ciddiyetine vurgu yapan K14 şu ifadeler yer vermiştir: *"Çok ciddi bir durum, ciddi bir hastalık, ölümcül bir salgın ve en önemlisi de bir imtihandır"*. Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Kosova toplumu Covid-19 sürecini çok zor bir süreç olarak değerlendirmiştir. Her ne kadar bazı katılımcıların bu süreci bazı aile ve akrabalar arası ilişkilerin düzelmesine neden olduğunu ifade etmiş olsalar da geneli bu sürecin hem psikolojik hem de toplum açısından zor bir dönem olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle psikolojik anlamda insanlar üzerinde yaratmış olduğu baskı insanların yıpranmasına neden olduğu görülmektedir. Sürecin ayrıca bir imtihan olduğunu özetle vurgulamış oldukları görülmüştür. Gashi[21] tarafından

---

20 Çıtırık ve Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", 615-616.

21 Gashi, "Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma", 256.; Feim Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Bahar-2020). 527-528.

hem *Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma* adlı çalışmasında hem de *Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi* da benzer sonuçlar görülmüştür. Ayrıca Çıtırık[22] ve Zengin tarafından yapılan çalışmada da halkın Covid-19 değerlendirmelerinde benzer ifadelerin kullanıldığı görülmüştür.

Sonuç

Günümüzde dijital iletişim teknolojileri hızlı yayılması ve özelliklede internet gelişimi ve yayılımı, toplumların hem sosyal hem ekonomik ve kültürel anlamda toplumların yeniden şekillenmesini olumlu ölçüde etkilemektedir.

Teknoloji alanının hızlı gelişmesiyle birlikte dünya genelinde sürekli bir değişim ve gelişimin içerisinde toplumun hemen her alanında; ekonomi, siyaset ve din alanında da yeni ve hızlı bir şekilde gelişmektedir. Başka bir ifade ile toplumsal yaşamın en önemli parçalarından biri olan din olgusu da dijital imkanlar ile birlikte iletişimini sağlama konusunda etkileşime girmektedir. Ayrıca Dijital iletişim imkânlarının gelişmiş olması kullanımın artmasına ve dindeki dijital iletişimin etki alanının her geçen gün daha da genişlemesine neden olmaktadır. Dijital iletişimin hayatımıza girmesi bir yandan hayatımıza kolaylaştırırken diğer yandan da yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak her şeye rağmen sağladığım imkânlar doğru kullanıldığı sürçe toplumların gelimlerine önemli katıklar sağlayacaktır. Covid-19'un ortaya çıkması dünyanın genelini farklı alanlarda ciddi oranda olumsuz etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Eğitim, ekonomi, siyaset alanlarında olduğu gibi din alanında da etkilerini yüksek oranda göstermiştir. Din görevlilerinin cemaat ile iletişimini olumsuz etkileyen Covid-19 salgını bu alanda da dijital iletişimin hızlı bir şekilde kullanılmasını mecburi kılmıştır. Çalışmamızın konusu olan Kosova Cumhuriyetinde din görevlilerinin Covid-19 döneminde cemaat ile iletişime geçme konusunda dijital imkânları önemli oranda kullandıklarını tespit ettik. Bunun yanında din görevlileri bu dönemde gerçekleştirmiş oldukları dini programlara da katılım oranlarının yüksek olduğunu, programlara katılanlardan aynı zamanda olumlu geri dönüşlerin alındığını ifade etmişlerdir. Buna rağmen katılımcıların

22 Çıtırık ve Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", 618.

görüşlerinden dijital imkânlar vasıtası ile gerçekleştirilen programların Covid-19 salgınından önce yapılan yüz yüze programlar ile kıyaslandığında daha az verimli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Covid-19 salgınının bireyler üzerinde sağlamış olduğu korku, kaygı ve endişe gibi psikolojik etkiler ile mücadelede dijital iletişimin pozitif katkıları olduğu görülmüştür.

Bu çalışma göstermektedir ki dijital iletişim imkânları her alanda olduğu gibi din alanında da giderek yaygınlaşmaya ve bireyler üzerinde olumlu etkisini göstermeye başlamıştır. Kanaatimizce bundan sonra dini iletişim alanında dijital imkânların daha yaygın kullanılmaya başlayacağı yönündedir. Önemli olan ise bu imkânların toplum açısından doğru ve faydalı bir şekilde kullanılmasını sağlamaktır.

Kaynakça

Campbell, A. Heidi. "Internet and Religion". The Handbook of Internet Studies, Edt. M. Consalvo ve C. Ess. Singapore: Blackwell Publishing, 2011, 232-250.

Campbell, A. Heidi. "The Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society". Journal of the American Academy of Religion, 80/1, (2012), 64-93.

Campbell, A. Heidi. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. New York: Routledge, 2013.

Çıtırık, Amine N. ve Zengin, Zeki S. "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (2020), 599-624.

Dereli. Mustafa Derviş, Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık, Ankara: Nobel Yayınları, 2020.

Eken. Metin, Modern görsel kültürde online din: M nesli'nin online inanç pratikleri üzerine bir inceleme. Erciyes: Eciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.

Gashi, Feim. "Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma". *Trabzon İlahiyat Dergisi*. 7/2 (Güz 2020): 227-262.

Gashi, Feim. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 7/1 (Bahar-2020). 511-535.

Haberli, Mehmet. "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımla", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (2020), 879-902, http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/729581

Haberli, Mehmet. "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü". Medya ve Din Araştırmaları Dergisi. 2/2 (Aralık -2019), 307-315.

Hutchings, Tem, E-Reading and the Christian Bible. *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, 44/4 (2015). 423-440. https://doi.org/10.1177/0008429815610607

Kişin, Berkan. "Koronavirüs sonrası tüketimde hangi trendler bizleri bekliyor?", *Marketin Türkiye*, (7 Mayıs 2020). https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/koronavirussonrasituketimde-hangi-trendler-bizleri-bekliyor

Mehmet, Haberli. "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.* 1/3 (2012) 118-134.

Menekşe, Ömer. Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar. B. Ö. Mete Çamdereli İçinde. *Dijitalleşen Din* (İstanbul: Köprü Yayınları, 2015), 152.

Morgan. David, "Religion and media: A critical review of recent developments". *Critical Research on Religion*. 1/3 (2020), 347-356.

Janmohamed. Shelina, *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.

Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi. 2007, 217-227.

DİJİTALLEŞME, KÜRESELLEŞME, DİNDARLAŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Hasan ARSLAN
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / hasan.arslan@inonu.edu.tr

Giriş

Dijitalleşme, bilgi işlem teknolojileri, günlük yaşam ve ekonomik aktivitenin pek çok alanında yer almaktadır. "Dijital teknolojinin getirdiği yenilikler, endüstri, ekonomi ve topluma nasıl uyarlanabilir? Dijital gelişmelerin yarattığı fırsatlar nasıl katma değere dönüşür? Gibi sorulara dijital ekonomi cevap aramaktadır. Sosyal medya okuryazarlığı, finansal okuryazarlık gibi konular bu alanda geliştirilecek projeler arasındadır" (BMBF, 2014; Kabaklarlı, 2016: 14).

Dijitalleşme veya sayısallaşma, ulaşılabilir bilgilerin ve var olan süreçler, dokümanlar, dosyalar vb. kaynakların bir bilgisayar tarafından okunabilecek şekilde dijital (sayısal) ortama aktarılması sürecine verilen addır. Bilgiler ve varlıkların dijital ortama aktarılmasıyla aslında süreçleri de dijital ortama alarak daha yenilikçi bir bakış açısıyla çalışmalar yapılabilmektedir. Dijitalleşme ile iş yapış biçimi önemli bir değişim ve gelişme uğruyor, süreçler daha sistematik bir şekilde ele alınabiliyor, iyileştiriyor, kurumsal hafıza oluşturulabiliyor ve tüm bu değerlere kolay bir şekilde ulaşılabilmektedir.

Küreselleşme ile 'insanların dünyada birbirleriyle siyasi, ekonomik, sosyal ve iletişim konularında yakınlaşarak tek bir toplum olduğu' görüşü vurgulanmaktadır. Teknolojideki ilerlemelerle dünyada yenilik, değişim ve gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bu bağlamda insanlar hiç tanımadıkları, dünyanın herhangi bir yerinde yaşayanlarla her türlü iletişime geçebilmektedirler. Küreselleşme, 'değer' ifade eden her alana el atmakta başta

tüketim olmak üzere alışkanlıklarının çoğunu değiştirmekte veya onları işine geldiği gibi kullanmaktadır. Küreselleşme, birbirleriyle bağlantılı ağların yoğunluğu ve ilişkilerin en ücra köylere kadar ulaşması ile tarihte eşi benzeri olmayan yeni bir duruma işaret etmektedir.

Dindarlık bir kişinin mensubu olduğu dine ait inanç, ibadet ve sembollere ilişkin içten kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma derecesi olarak tanımlanabilir. Dindar, dininin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirerek bunları tutum ve davranışlarına yansıtan insandır. Dindarlığı içsel dindarlık (İntrinsic) ve dışsal dindarlık (Extrinsic) olarak değerlendiren Allport, dinin kurumsallaştırılmasını, kurumsal dinin gerçek dine zarar verdiği görüşüyle eleştirir. Ona göre din, canlılığını daha çok bireysel din sayesinde sürdürmektedir. İslâm dininde kurumsallaşmadan bahsedilemez. Ancak kurumsallaşma eğilimleri ve geleneksel-toplumsal dindarlıktan bahsedilebilir. Geleneksel dindarlık, kaynağını toplumdan alan ve toplumla yaşanan bir dindarlık biçimidir. Burada birey dini toplumdan öğrenir ve orada yaşar. O, kendi içsel değerlerinden çok, toplumun beklentilerine bağlı bir dinî yaşayışı sürdürür. Toplu ibadetler, dinsel ziyaretler, kurbanlar vb. toplumsal dindarlığın göstergeleridir. Birey, toplumsal dindarlıkla, sosyal statü kazanır ve topluluk içinde kendini güvende hisseder.

Günümüzde dijitalleşmenin küreselleşmeyi, küreselleşmenin de dini hayatı nasıl etkilediği önemli bir meseledir. Amaç. Dijitalleşme ve küreselleşmenin dini hayatı nasıl etkilediğini ortaya koymak olacaktır. Amacın gerçekleştirilmesi için teorik kapsamda literatür incelemesi ile gözlem ve mülakat yöntemlerine yer verilerek 'dijitalleşme', 'dijitalleşme ve küreselleşme', 'dijitalleşme ve dindarlaşma' konularına yer verilecektir.

1. Dijitalleşme

Dijitalleşme, hayatın her alanına etki eden dünya tarihinin en önemli teknolojik gelişmesi olarak görülmektedir. Teknik yönden bakıldığında dijitalleşme; "kelime, resim, harf vb. anolog mesajları ayrı darbelerde işlenip iletilebilen ve elektronik olarak saklanıp depolanmasına olanak veren sinyallere çevrilmesi işlemini ifade etmektedir" (Altun 2020: 172; Ormanlı, 2012: 33).

Bilgiler ve varlıkların dijital ortama aktarılmasıyla aslında süreçleri de dijital ortama alarak daha yenilikçi bir bakış açısıyla çalışmalar yapılabilmektedir. Dijitalleşme ile iş yapış biçimi önemli bir değişim ve gelişime uğramakta, süreçler daha sistematik bir şekilde ele alınabilmekte, iyileştirilebilmekte, kurumsal hafıza oluşturulabilmekte, ve tüm bu değerlere kolay bir şekilde ulaşılabilmektedir.

Bundan sonra dijitalleşme sürecinde ele alınması gereken altı önemli konu üzerinde durulacaktır, bunlar:

1- Dijitalleşme İle İlgili Niyet Beyanı
2- Dijital İmalat, Üretim Ve Endüstrisi
3- Dijitalleşme, Proğram Ve Yazılımcılık
4- Dijitallerin Kullanıldığı Alanlar Ve Kullanım Cihazları
5- Dijital Kullanımında Etkili Olan Psikolojik Süreç
6- Dijitallerin Kullanıl(a)mamasında Etkili Olan Psikolojik Süreç

1.1. Dijitalleşme İle İlgili Niyet Beyanı

İnsanların herhangi bir konuda motive (Krech-Crutchfield-Ballachy, 1970:111) olabilmesi için 'niyet' çok önemlidir. Burada Hz. İbrahim'i yakacak alevleri söndürmek için ağzıyla su taşıyan serçenin, hacca gitmek için yola koyulan karıncanın niyeti ne kadar önemli ise dijitalleşme konusunda da insanların niyetlerini ortaya koymaları belirleyici olacaktır.

"Bir insan cazip bir objeyi arzuladığı zaman, ya ona bir şey yapmak veya onunla bir şey yapmak üzere bunu istemektedir" (Krech-Crutchfield-Ballachy, 1970: 113). Dolayısıyla insanlar herhangi bir konuda olumlu bir niyet ve bakış açısına sahipseler genellikle o konu ile ilgili faaliyette de bulunmaktadırlar. Tam tersi insanlar herhangi bir konuda olumsuz bir niyet ve bakış açısına sahipseler genellikle o konu ile ilgili ya hiçbir faaliyette bulunmamakta veya engelleyici faaliyetlerde bulunmaktadırlar.

Psikolojik açıdan genel yaklaşım tutum ve davranışlarda tutarlılık aranır (Kağıtçıbaşı, 1999: 149; Peker, 2008: 158; Arslan, 2009-1: 8). Yani tutumun bilgi, duygu, davranış ögelerinin ayni yönde gerçekleşmesi beklenir. Ancak insanların herhangi bir konuda bilişsel ögeleri ile davranışsal ögeleri arasında farklılıklar da olabilmektedir, buna psikolojide 'Bilişsel Çelişki' adı verilir. Dijital alanda elde edilen gelişmeler ve bu gelişmelerin 'faydaya' dönüşmesini, kendi haline olmadığı bir gerçektir. İşte daha önce hiç düşünülmemiş ve yapılmamış bir şeyin ilk defa düşünülmesi ve somut olarak gerçekleştirilmesi öncelikle yaratıcı düşünce (Arslan, 2009-2) ile yoğun çalışma ve çabayı gerektirir. Ne var ki özellikle geri kalmış ülkelerde 'Yaratıcı Düşünce' kavramına karşı olduklarını söyleyenler dijitalleşmenin getirdiği "faydalardan" yararlanmaktadırlar. İşte bilimsel bilginin üretilmesine, akılcı düşüncenin geliştirilmesine ve yaratıcı düşünceye karşı olanların etkili olduğu geri kalmış toplumlarda, yaygın olarak, böyle "bilişsel çelişki" ler (Peker, 2008: 160; Arslan, 2009-1:) görülür.

Tarihsel olarak bu sorunun somut karşılığını ortaya koymak da mümkündür. Nitekim bu karşılık I. Dünya savaşı öncesinde acı bir şekilde

yaşanır. I. ve II. Endüstri Devrimini kaçıran Osmanlı Devleti sanayi ve teknolojide geri kalmış, vatan savunmasında kullanacağı zırhlı gemilerini yapamaz hale gelmiş, parasını peşin ödeyerek İngiltere'ye sipariş etmiştir. Ancak "Sultan Osman" ve "Reşadiye" adları verilen zırhlıları İngiltere vermemiştir. I. Dünya savaşında bu gemiler Türk Milletine karşı kullanılmıştır (Kış, 2017: 67).

İşte bilime, akla, teknolojiye ve yaratıcı düşünceye karşı olmanın bedeli, her alanda olduğu gibi dijital alanda da üretici ülkelerin pazarı yani tüketici konumda kalmak olmuştur. Hz. Ali'nin ifadesi ile "veren el alan elden üstündür", "veren el amir, alan el köle olur" sözleri hatırlanırsa "alan el" olmanın ne anlama geldiği açıktır.

Dijital 4.0 dönemine girilen bu dönemde, geçmiş hatalardan ders alarak, Endüstri 4.0 çağının kaçırılmaması gerekir. Bunun için hem birey olarak hem de toplum olarak milletçe yüksek sesle "Bilimsel bilginin üretilmesi, akılcı, yenilikçi, yaratıcı düşüncenin geliştirilmesi ve dijital 4.0 devrimini başarıyla sürdürmek için" bir söz, bir taahhüt verilmesi gerekir..

"Taahüt altına girmenin tutum değişmelerinin istikrarı üzerine olan tesirleri, birçok araştırıcılar tarafından tetkik edilmiştir. Umumiyetle aleni taahhüt etmenin tesirli bir usul olduğu buna mukabil hususi taahhüt etmenin (verilen kararı fertten başkası tarafından bilinmemesinin), ise tesirsiz olduğu tespit edilmiştir" (Krech-Crutchfield-Ballachy, 1970:377). Durum böyle olunca birçok konuda olduğu gibi dijitalleşme konusunda da bireyin kendi iç dünyasında niyet belirtmesi (hususi taahüt) etkisiz olacaktır. Ancak birey ve toplumun başkalarının da bulunduğu ve herkesin duyabileceği ortamlarda aleni olarak niyetini yüksek sesle söylemesi (aleni taahhüt) daha etkili olacaktır.

Bu bağlamda, taahhüt öncesinde zihinlerde yer etmesi amacıyla, hazırlanan dijitalleşme ile ilgili yazılar, İnönü Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinde isteyen bazı hocaların kapı girişlerine yapıştırılmıştır. Bunlardan bazılarına aşağıda yer verilmiştir.

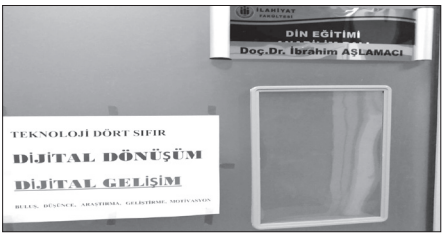

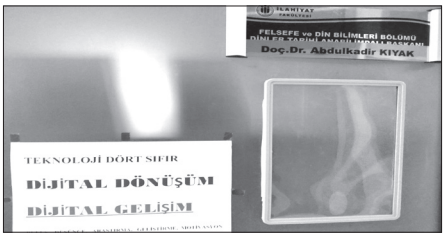

1.2. Dijital İmalat, Üretim ve Endüstrisi

Bilimsel makalelerde dijitallerin nasıl üretildiğine dair yeterli bir veriye rastlanamamıştır. Ancak bu alanda başlangıçta geleneksel sanayi ve teknolojilerden yararlanıldığı ancak zamanla dijitallerin kendi üretim süreçlerinde de kullanılmaya başlandığını düşünmek mümkündür. Genelde her alanda mevcut sistemlerin daha verimli çalışmasını sağlayacak imkânlar sunan dijital üretimin bizzat kendisi de bir teknolojik üretim süreci gerektirmektedir. O zaman bu üretim süreci, bilimsel gayretler, geliştirmeler ve / veya teknoloji transfer çalışmalarıyla sürdürülmektedir. Bu bağlamda çalışmaların şirketler veya ülkeler açısından önemli bir rekabet konusu olduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim dünyada herkesin bildiği, on binler hatta yüzbinlerce çalışanı da olan tanınmış bazı fotoğraf filmi ve cep telefonu üreticisi bazı firmaların hayatiyetlerini sürdüremeyerek iflas edip ortadan kayboldukları bilinmektedir. Kısaca dijital endüstride, klasik üretim bölümlerinin de yazılım ve program bölümlerinin de gelişim konusunda, firmalar arası soluk soluğa, bir yarış içerisinde olduklarını ifade etmeye gerek bile yoktur. Durum böyle olunca ilk başta belirtilen "Bilimsel makalelerde dijitallerin nasıl üretildiğine dair yeterli bir veriye rastlanamamıştır" ifadesinin neden kaynaklandığı daha kolay anlaşılabilir. Bu sektörün yani dijital üretim endüstrisini geliştirerek dünyanın dijital cihaz ve parça ihtiyacını karşılayan ülkelerin sayısı çok sınırlıdır. Sonuç olarak üretici ülkeler zaman zaman bir ülkenin ihtiyacı olan (güvenliği açısından çok önemli) dijital cihaz ve parçaları vermemektedirler. Nitekim medyada, insansız hava araçlarında (İHA) kullanılan dijital parçaları Kanada'nın artık vermeyeceği gibi haberler yer almıştı.

Birinci, İkinci ve Üçüncü Endüstri Devrimlerinde İlerde Olan Batı, Dijital Dönüşüm Sürecinde de İlerde, Ancak Bu Değişmez Değil.

Düşülen bu durum, bir önceki başlık altında da değinildiği gibi 'bilimsel bilginin üretilmesinin, akılcı düşüncenin geliştirilmesinin, yaratıcı düşünceye karşı olmanın ve Hz. Muhammed'in 'İlim Çin'de bile olsa gidip alınız' emrinin doğru bir şekilde anlaşılarak uygulamaya geçirme konusundaki eksikliklerin ve yanlış değerlendirmelerin bir sonucudur.

Ayrıca hendese bilen müftüyle bilmeyen müftü karşılaştırması yapan Kâtip Çelebi'nin "Medreseler 'akıl ilimleri ile uğraşmak bidattir' dediği müddetçe bu ülke batar" (Kâtip Çelebi, 1993: 10) sözünü de unutmamak gerekir.

1.3. Dijitalleşme, Proğramcılık ve Yazılımcılık

Dijitalleşme konusunun üretiminden kullanımına kadar her boyutu önemlidir; Ancak programcılık ve yazılımcılık alanı çok önemlidir. Tabii ki daha yeni ortaya çıkan ve tüm sektörleri etkileyen "Dijitalleşme" ve "Endüstri 4.0" konularında 'dil' çok önemlidir. Çünkü "Dünyadaki her şeyin seslendirilmesi olan dil, insanların birbirlerini anlamalarını sağlar, insanları birbirine yaklaştırır. İnsanlar dilleriyle ilim yaparlar, dilleriyle dinlerini öğrenirler, kültürlerini yeni kuşaklara dilleriyle aktarırlar, dilleriyle düşünürler (Ecer, 2001: 9). Dijitalleşmede yazılım ve programcılık konusu yeni ortaya çıkan bir alandır. Bu alanda kullanılacak dil, isimlendirmeler, terim ve kavramların özenle üretilmesi gerekir.

"Yazılım bir teknoloji terimidir. Hem bilgisayar sistemini oluşturan donanım parçalarının yönetimini hem de kullanıcıların işlerini yapmak için gerekli olan komutlar topluluğuna yazılım denilmektedir. Bilgisayar yazılım türleri genel olarak üç ana grupta incelenebilir. Bunlar:

1- Sistem Yazılımları (System Software): Bilgisayarın kendisinin işletilmesini sağlayan, işletim sistemi, derleyiciler (compilers) (Yazılım programında, yazılan programı makine diline çeviren program), çeşitli donatılar (facility) gibi yazılımlardır.

2- Uygulama Yazılımları (Application Software): Bu kullanıcıların işlerine çözüm sağlayan örneğin çek, senet, stok kontrol, bordro, kütüphane kayıtlarını tutan programlar, bankalardaki müşterilerin para hesaplarını tutan programlar vs. gibi yazılımlardır.

Bütün sistem programları içinde en temel yazılım işletim sistemidir ki, bilgisayarın bütün donanım ve yazılım kaynaklarını kontrol ettiği gibi, kullanıcılara ait uygulama yazılımlarının da çalıştırılmalarını ve denetlenmelerini sağlar.

3- Çevirici Yazılımlar: Herhangi bir dilde yazılan programı makine diline çeviren yazılımlardır.

Uygulama yazılım türleri: 1- Genel Amaçlı Uygulama Yazılımları, 2- Özel Amaçlı Uygulama Yazılımları. Hizmet (Utility) yazılımları, genel sistem destek işlemlerini yapmak için kullanılan programlardır. Diskleri biçimlendirmek, dosyaları kopyalamak, disklerdeki programları

yedeklemek, dosya sıkıştırma, dosya transfer (ftp), klavye düzenleme, disk yüzeyini düzenleme(fdisk, partition magic), virüs temizleme gibi işlemleri yaparlar. Çoğu işletim sistemi hizmet yazılımlarının yaptığı işlerin çoğunu yapmaktadır. Fakat bazı durumlarda hizmet yazılımları ayrı bir paket olarak daha güçlü özelliklerle üretilmektedir. Bilgisayarlara, faydalı yazılımlara zarar veren, kullanıcı dosyaları üzerinde tahribat yapan, kullanıcı bilgilerini çalan yazılımlara zararlı yazılımlar denilmektedir. Zararlı yazılımlar kendi kendilerini çoğaltabilen, bir bilgisayardan diğerine yayılabilen ve çoğu kez bilgisayar sistemlerine kasten zarar vermek için yazılmış programlardır.

Bilgisayarda hangi işletim sistemi kurulu olduğundan bağımsız şekilde çalışabilen yazılımlar üretebilse de, pek çok yazılım tek bir işletim sisteminde çalışacak şekilde üretilir. Ayrıca her yazılımın çalışmak için gereksinim duyduğu farklı donanım özellikleri olabilir ve bu donanıma sahip olmayan bilgisayarlarda bu yazılımı çalıştırmak mümkün olmayabilir (22. 3. 2021 saat 01.10-Google Kültür Havuzu).

1960 lı yıllarda Türkiye'de bilgisayarcılığı başlatan Hacettepe Üniversitesi hocalarından Prof. Dr. Aydın Köksal bir televizyon konuşmasında, "Dünyada yazılım konusunda üç ülke öne çıkıyor, bu ülkeler Türkiye, Norveç ve Amerika Birleşik Devletleri" demişti. O ayrıca yeni gelişmeye başlayan bu alanda uygun Türkçe kavram ve terimler de üretmeye çalıştıklarını, büyük oranda da başarılı olunduğunu belirtmişti. Prof. Dr. Aydın Köksal'ın konuşmasından kısa bir süre sonra, araştırmacı gazeteci Cem Seymen CNN TÜRK TV' de yapmış olduğu programda Japonya'nın başkenti Tokyo'da gerçekleştirdiği bir mülakata yer verir. Bu mülakatta Viyana, İstanbul, Katar ve Tokyo'da 'yazılımcılık' konusunda büroları olan Türkiye'den gelen müteşebbis bir hanım "Biliyorsunuz Japonya'da 10-15 yıldan bu yana ekonomik durgunluk yaşanmaktadır, yazılım konusunda geri kaldılar. **Onlara yazılım desteği vermeye geldik**" diyordu. İşte CNN TÜRK TV'de ki Cem Seymen'in programında Japonya'nın başkenti Tokyo'da röportaj veren Türk müteşebbis iş insanı hanımın sözleri Prof. Dr. Aydın Köksal'ın "Dünyada yazılım konusunda üç ülke öne çıkıyor, bu ülkeler Türkiye, Norveç ve Amerika Birleşik Devletleri" ifadesini doğrular nitelikte idi.

Daha sonra yukardaki tespitten hareketle, ilgili olabileceği düşünülen bazı kimselere, "Yazılım konusunda dünyada öne çıkan üç ülke sizce hangisidir?" diye sorulduğunda alınan cevaplar daha çok Hindistan ve Çin'in yer aldığı ama içinde Türkiye'nin bulunmadığı ülke isimleri belirtiliyordu. Ancak Türkiye, Norveç ve ABD'nin olduğu belirtilince yüzlerde

hayretle beraber bir memnuniyet ifadesi görülmektedir. Aslında Türkiye'nin yazılım konusunda dünya ölçülerine göre çok üst düzey bir birikimi olmakla birlikte bu birikimin pek yaygınlaşmadığı ve uygulama alanı bulamadığı anlaşılmaktadır.

"Bilgisayar Programcılığı nedir, programda hangi dersler verilmektedir, mezun olanların çalışma alanları nelerdir" Bu ve buna benzer sorularınızın cevabını bu yazımızda bulabilirsiniz. Bilgisayar programcılığı, bilgisayar sistemlerinin yapısı, geliştirilmesi ve bu sistemlerin etkin bir şekilde kullanılmasını öğreten, Ön Lisans düzeyinde eğitim veren bölümün adıdır. Bilgisayar programcılığının amacı, iş hayatında ve toplumsal yaşamda karşılaşılan, bilgi toplama ve bu bilgileri işleme konusundaki problemlerin, bilgisayar aracılığıyla çözümlenmesi alanlarında hizmet verecek, ara insan gücünü yetiştirmektir. Bilgisayar programcılığı derslerini ise şu şekilde sıralayabiliriz; Matematik, yabancı dil, Türk Dili, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Entegre Ofis ve Web Tasarımı, Algoritma ve Programlamaya Giriş, Bilgisayar Donanımı, Veri Yapıları ve Programlama, Grafik ve Animasyon, Veri Tabanı Yönetim Sistemleri, İşletim Sistemleri, İnternet Programcılığı, C# Programlama, Bilgisayar Ağ Sistemleri, PHP programlama, Görsel Programlama, Sunucu İşletim Sistemleri, Sitelerin kullanımı, Yapay Zekâya Giriş, Genel ve Teknik İletişim, Temel Elektronik ve Teknolojinin Bilimsel İlkeleri yer almaktadır" (Google 23. 9. 2018-Sevil Kutlu).

1.4. Dijitallerin Kullanıldığı Alanlar ve Kullanım Cihazları

"Geçmişte birbirinden çok bağımsız olan ve bütünleştirilmesi imkânsız olarak değerlendirilen ses, görüntü ve metinler dijitalleşme ile kolaylıkla birleştirilebilmekte ve bütünleştirilebilmektedir. Dijitalleşmenin etkilediği alanlar telekominikasyon sektörünün yanında tüm sektörleri ve hatta toplumsal hayatı etkileyecek boyutlara ulaşmıştır" (Altun 2020: 172; Ormanlı, 2012: 33).

Endüstri devrimlerinin başlangıcı olarak 18. Yüzyıl gösterilir. Buhar gücü ile çalışan motorların icat edilerek buhar gücünden yararlanıldığı bu döneme I. Endüstri Devrimi adı verilmektedir. Bu dönemde mekanik alandaki gelişmelerle daha fazla hammadde kullanılarak, eski dönemlere göre, daha fazla üretim yapılmaya başlanmış ve geliştirilen ulaşım araçları ile daha fazla ürün daha fazla tüketiciye ulaştırılabilmiştir. Elde edilen sermaye birikimi ile de içinde çok sayıda çalışanı olan fabrikalar kurulmuştur.

Elektrik enerjisinin kullanılmaya başlandığı 19. Yüzyılın sonlarından itibaren endüstrideki gelişme dönemi için II. Endüstri Devrimi adı verilmektedir. II. Endüstri Devrimi döneminde elektrik motorlarının kullanımı ile seri üretime geçilmiş ve daha fazla üretim yapılmaya başlanmıştır.

1970'li yıllarda klasik üretim süreçlerine ilave olarak elektrik-elektronik, bilgi sistemleri ve endüstride robotlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu döneme üçüncü endüstri devrimi adı verilmektedir. 2000 yılından sonra ise dijital alanda hızlı gelişmeler başlamış, bu gelişmeler diğer sektörleri de etkilemiştir. Kısa zamanda yaşanan bu gelişmeler 'Dördüncü Endüstri Devrimi', 'Endüstri 4.0', 'Teknoloji 4.0, 'Dijital Dönüşüm', 'Akıllı Fabrikalar', 'Akıllı Endüstri' vb kavramlarla ifade edilmeye başlamıştır. "Dördüncü endüstri devrimi (Endüstri 4.0) ile üretim süreçlerinde daha fazla esneklik, üretimin müşteri gereksinimleri doğrultusunda hızlı değişime maksimum düzeyde uyarlanması, üretim hızının arttırılması ile daha iyi kalite ve daha fazla verimlilik sağlanmaktadır" (Karabegovic, 2017: 111 akt. Altun 2020: 171).

Dijitalleşme ile iletişim alanında çok hızlı gelişmeler yaşanmakta ve bu gelişmeler zengin-fakir, köylü-şehirli, öğretmen- öğrenci, işçi-işveren vb. herkese yansımaktadır. 1990'lı yıllara kadar rakamları parmakla çevrilen ve şehirlerarası görüşmeler için postaneye yazdırıldıktan sonra beklemek gereken telefonlarla görüşmeler yapılabiliyordu. Ayrıca her evde de telefon yoktu, telefon sahibi olabilmek için belki on yıl önceden PTT'ye müracaat edilerek sıraya girilmesi gerekiyordu. Dijitalleşmenin sadece iletişim alanında sağladığı faydalar üzerinde durulsa kitap bölümü değil kitap yazmak gerekir. Öğretmen, arabasıyla dere-tepe, viraj, yokuş-iniş şehirler arası yolculuk yaparken öğrencisinin sorduğu bir soruyu cevaplandırabiliyor. Günümüzde teknolojideki dijital gelişmeler sayesinde uçakla hacca giden bir kişi iki-iki buçuk saat sonra, Medine veya Cidde havaalanına salimen indiğini, görüntülü olarak yakınlarına haber verebilmektedir.

Dijital gelişmeler, insanoğluna, akla gelebilecek hayatın birçok alanında, büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Örneğin kameraların çekim yapması ile suçluların tespiti ve yakalanması, trafikte yapılan hataların ve trafik kazalarının belirlenmesi, alınan dijital önlemlerle oluşturulan caydırıcılık sayesinde hata ve suç oranlarının düşürülmesi mümkün olmaktadır. Araç sürücülerinin aynı anda kullandıkları aracın her tarafını görebilmeleri, muhtemel kazalar, yaralanmalar ve ölümlerin önlenmesini sağlayabilir. Çok acıdır aracı ile geri giderken göremediği için kendi çocuğuna çarpıp ölümüne yol açan bir babayı hatırlıyorum. Öte yandan yakın

bir zaman önce çalışmak için İstanbul'a gelen üç kardeş bir menfez inşaatı çalışmasında içine girdikleri boruda zehirlenmişler iki kardeş hayatını kaybetmiş kardeşlerden biri kurtulmuştur. Eğer o boru içerisine insan değil de robot indirilmiş olsaydı iki kardeş ortamdaki zehirli gazdan etkilenerek hayatlarını kaybetmeyeceklerdi. Şayet teknoloji, dijital ve yaratıcı düşünce geliştirilip pratiğe yansıtılır ve maddi olarak kolay ulaşılabilir bir hale getirilirse, can ve mal kayıpları büyük oranda önlenebilecek, tehlikeli yerlerde robotlar kullanılarak insanlar hayatlarını kaybetmeyeceklerdir.

Acı örnekler çoktur bunlardan birisi de Türkiye'nin birçok yerinde yaşanıyor ama her yıl bilhassa Bursa'nın İzmir yolu üzerindeki bir semtinde, lodos yakılan sobaların tütmesine, karbon monoksit gazının evin içine yayılmasına, zehirlenmelere ve can kayıplarına yol açmaktadır. Esasında erken uyarı sistemleri ve fiziki tedbirlerle karbon monoksit zehirlenmeleri sonucu ölümler önlenebilir. Sanayi, teknoloji ve dijitalleşmedeki gelişmeler pratiğe dönüştüğünde (dönüştürülmelidir) can ve mal kayıpları büyük oranda önlenecektir. Makasıd-ı şer'iye içinde "can" ın da korunması vardır. Dolayısıyla can kayıplarına yol açan her şeyin önlenmesi için kafa yorup çaba sarf etmek her Müslüman'ın görevidir. Çünkü görev sadece 'son yolculukta' yapılan görevden ibaret değildir ve yapacağı görevleri de çoktur.

Bir yılı aşkın süredir tüm dünyadaki yaşamı etkileyen Covid 19 salgınında hepimizin bizzat şahit olduğu gibi "Bir salgında mücadele etmenin ilk ve en etkili yöntemi elbette tıbbi ve sağlık uygulamaları olacaktır. Aşılama ve hastalık kaynağının bulunması, karantina, izolasyon, erken tanı, takip ve tedavi süreci salgınlar ile mücadelede bilinen en etkili stratejilerdir" (Eroğlu; 2020: 566). Sağlık alanında uzaktan randevu alabilmek, aşıların takibi, virüs taşıyan hastaların tespiti, sağlık açısından muhtemel tehlikelere karşı uyarı ve hatırlatmaların yapılması, tıbbi cihazların geliştirilmesi, tahlil ve analizlerin yapılması, hastanelerin havalandırılması, iklimlendirilmesi, hasta kayıtlarının tutulması vb. konularda dijitalleşme büyük kolaylıklar getirmektedir.

Dijitalleşme, gerek yüz yüze gerek uzaktan eğitim olmak üzere her türlü eğitim süreçlerinde, hem iletişim hem de görsel kullanımı, kaynaklara erişim, yapılan derslerin yeniden izlenebilmesinde çok önemli fonksiyon göstermektedir. İnternet teknik özellikleri ile neresinden olursa olsun dünyanın herhangi bir yerinden ağa dâhil olan insanların birbirleri ile irtibat kurmalarını, kendi aralarında bilgi paylaşımını mümkün hale getirmektedir (Ergüney, 2017: 1478; Altun 2020: 172).

1.5. Dijital Kullanımında Etkili Olan Psikolojik Süreç

Günümüzde "Teknoloji 4.0" veya "Dijital Dönüşüm" ün her alana çok önemli fayda ve imkânlar sağladığı bilinmektedir. Bu faydalardan yararlanmak için dijital cihazların kullanılması gerekir. Ne kadar donanımlı ve faydalı olursa olsun bu teknoloji kullanılmazsa hiçbir fayda sağlanmamış olur. Ancak bu teknolojiyi daha önceki teknolojilerde olduğu gibi bazı kişilerin kötü amaçlar için kullanma ihtimali her zaman vardır. Kötü niyetli kullanıcılar için bireysel tedbirlerle beraber devletin önlem alması gerekir. Burada iyi niyetli, bireysel ve toplumsal alanda faydalı kullanım ile ilgili psikolojik sürecin nasıl işlediği sorusu, üzerinde durulması gereken bir konudur. Öncelikle dijital teknolojinin, ihtiyaç ve isteklerle ilgili olarak sağlayacağı faydaların iyi açıklanması, çok önemli bir başlangıç olacaktır. Ayrıca bu teknolojinin nasıl kullanılacağının da adım adım öğretilmesi ve öğrenme işleminin pekiştirilmesi gerekir. Bu konuda küçüklükten itibaren dijital oyunlar oynayan, bilgisayar ve internet kültürü içinde büyüyen, ister bilgisayar oyunu olsun, ister eğitim için kullanılan tabletler olsun bu cihazlara daha çok zaman ayıran küçük veya büyük kişilerin kullanım becerileri daha çok gelişecektir. Psikolojide önemli bir yeri olan işlevselcilik (Schultz ve Schultz, 2002:225) dijital kullanımında tam karşılığını bulur. Bu bağlamda insanlarda oluşacak bilmeye ve kullanmaya dayalı özgüven ve medeni cesaret, dijitaller konusunda yeni programların öğrenilmesi ve kullanılmasını kolaylaştıracaktır. Dijital anlamda ve olumlu-olumsuz bağlamda işlevselcilik sadece kullanıcı açısından değil dijital cihazlar açısından da geçerlidir. 90'lı yıllarda okullara kullanılmak üzere gönderilen bilgisayarların bazı yöneticiler tarafından kullandırılmayarak kilitli odalarda saklanması sonucu öğretmen ve öğrencilerin bilgisayar kullanmayı öğrenmeleri engellenmiş ve bu bilgisayarlar birkaç yıl sonra hiç kullanılmadan demode olmuşlardır. Benzer uygulamaların bazı özel sektör işyerlerinde de yaşandığına dair bilgiler vardır. Nitekim Adana'da üretim yapan büyük bir fabrikanın muhasebe servisine 1980'li yılların sonlarına doğru bilgisayar alınır. Çalışanlardan biri bilgisayarı kullanmaya çalışırken bilgisayar donar (bozulur). Bunun üzerine muhasebe servisinin şefi bilgisayarı bozan çalışanına herkesin içinde ağır konuşur. Aşağılanan o kişi olaydan sonra "ben mutlaka bilgisayar kullanmayı öğreneceğim" diye hırslanır. Zamanla hırs, bilgisayar öğrenme azmine dönüşür ve nihayet muhasebe işlerinde bilgisayar kullanmayı iyice öğrenir. O kişi bir müddet sonra emekli olur. Şu anda, bilgisayarı öğrenen ve kullanan, bu kişinin iki ayrı şehirde muhasebe bürosu vardır, çalışanları ile beraber aktif olarak muhasebecilik yapmaktadır, gelir düzeyi yüksektir. Kendisi gibi emekli olan ancak bilgisayar kullanmayı öğrenmeyen arkadaşlarının

bir muhasebe bürosu yoktur, emekli olarak hayatlarını sürdürmektedirler.

"Birçoğumuzun bildiği gibi, artık uzmanlaşmış mali müşavirler ve finans profesyonelleri beyanname hazırlamak gibi sıkıcı işlerle uğraşmamakta, bunları elektronik ortamda düzenlenmesi çok kısa bir süre içinde ve daha düşük kalifikasyona sahip personeller tarafından yapılabilmesi mümkün olabilmektedir. Bu sayede bu profesyoneller müşterileri için daha yüksek katma değer yaratabilecek çözümleri bulabilmeleri için daha fazla düşünebilmelerine olanak verecek zamana sahip olabilmektedirler" (Görçün, 2016: 159).

1.6. Dijitallerin Kullanıl(a)mamasında Etkili Olan Psikolojik Süreç

Günümüzde yaşı 60'ın üzerindeki birçok kişiden "belli bir yaştan sonra bilgisayar ve cep telefonunun çoğu özelliklerini insan öğrenemiyor, gençler bu konularda daha yetenekli" gibi ifadeleri duymak mümkündür. Esasında kendileri dijitalleşmeye karşı değiller hatta destekliyorlar bile. Birey olarak donanımlı ve çok yönlü hayat tecrübesine sahipler. I-II-III. Endüstri devrimi teknolojileri konusunda ilgili, bilgili olmalarına rağmen dijital dönüşümde kendilerini yetersiz hissediyorlar. "Belli bir yaştan sonra bilgisayar ve cep telefonunun çoğu özelliklerini insan öğrenemiyor, yeteneğimiz yok, gençler daha yetenekli" diyorlar. Birkaç yıl öncesine kadar ben de böyle düşünüyordum. Aslında bu tespitleri isabetli değil. Olay bir önceki başlık altında değinildiği gibi bir öğrenme-öğretme, pekiştirme ve gerekli zaman ayırma meselesi. İşlevselcilik (Schultz ve Schultz, 2002:225) tam da bu süreçte önemli oluyor. Konu iyi bir şekilde sürdürülmesi gereken, adım adım öğretme-öğrenme, pekiştirme ve zaman ayırma meselesidir. Bu aşamalar yerli yerince uygulandığında, bireysel farklılıklar söz konusu olmakla beraber, herkesin öğrenmesi mümkündür.

2. Dijitalleşme ve Küreselleşme

1980' lerden önce daha çok 'globelleşme' kavramı kullanılırken 1980'lerden sonra Küreselleşme kavramı kullanılmaya başlamıştır. Genel olarak küreselleşmenin kültürler, bölgeler, toplumlar arasındaki etkileşim ve temaslarla ilgili olduğunu belirtmek mümkündür. Çünkü insan yapısındaki ilgi, merak ve araştırma özelliği nedeniyle toplumların birbirlerinden etkilenmeleri gayet doğaldır. Dolayısıyla toplumlar arasındaki etkileşimler geçmişten günümüze, tarihin başlangıcından beri, her zaman var olmuştur. Ancak küreselleşme sürecindeki ulaşım, haberleşme ve her türlü iletişim tarihin hiçbir döneminde bu kadar gelişmemişti (Aktı, 2008: 9).

"Küreselleşme, tüm dünyada gerek etkileşimci ve birbiriyle bağlantılı ağların yoğunluğu, gerek ilişkilerin köy ve kasaba gibi en küçük birimleri etkileyecek kadar genişliği ile tarihte eşi benzeri olmayan yeni bir duruma işaret etmektedir. Buna göre dünyanın sanayileşmiş bölgelerinde üretilen zenginliğin, mal ya da hizmetin çok uluslu şirketler yoluyla başka yerlere taşınmasından ziyade, çeşitli ürünlerin parçalarının değişik ülkelerde üretilmesi ve bu yolla birbirine bağımlılık ilişkisinin doğması, küreselleşme anlamına gelmektedir" (Bodur, 2012:212)

Küreselleşme ile 'insanların birbirleriyle dünyada siyasi, ekonomik, sosyal ve iletişim konularında yakınlaşması ve tek bir toplum olduğu' görüşü vurgulanmaktadır. İnternet kullanımı ile dünyanın artık küresel bir köy haline geldiği ifade edilmektedir. İnsanlar hiç tanımadıkları dünyanın bir ucundaki kişilerle iletişime geçebilmekte, görüntüleri anında izleyebilmektedirler. Bu bağlamda teknolojideki ilerlemelerle dünyada yenilik, değişim ve gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Ancak 21. Yüzyıldan itibaren 'globalleşme' veya 'küreselleşme' kavramı kullanıldığında gerçekte kastedilen yukarda zikredilen bu tarihi süreçteki tabii gelişmeler mi? Yoksa birçoğu 'Batı' menşeili ideolojileri fiili olarak da yayma çalışmaları mı sorusunu akla getiriyor. Yani tarihi sürecin tabii bir sonucu olarak sunulan 'küreselleşme' kavramı ile aynı zamanda ideoloji ve siyasi arka planı olan bir 'küreselleştirme' üzerinde de durulmaktadır (Buenfiel-Burgos, 2002: 51; Dayı, 2012: 105)."Kültürel küreselleşmeye dair yorumların çoğu eleştirel ve kötümserdir. En az üç yönden saldırılmaktadır. İlk olarak, kültürel küreselleşme, ekonomik ve siyası hâkimiyetin çıkarlarına hizmet ediyor görülmektedir. Bu açıdan kültürel küreselleşme yeni küreselleşen ekonomideki hakim çıkarlar (genel anlamda Batı ve ABD) tarafından yönlendirilmekte ve piyasa nüfuzunun yanında küresel kapitalizmin yükselişini güvence almaya yönelik değerler, arzular ve yaşam tarzlarını şekillendirici bir rol oynamaktadır. İkinci olarak kültürel türdeşleşme, yerel, bölgesel ve ulusal farklılıklara bir saldırı olarak suçlanmaktadır. Her şeyin aynı göründüğü, herkesin aynı düşündüğü ve aynı biçimde davrandığı bir dünya, yerleşiklik ve aidiyet duygusunun olmadığı bir dünyadır. Üçüncü olarak tüketimcilik ve materyalizm, bu tür tutsaklık, değerleri çarpıtan ve mutluluğu engelleyen bir manüpülasyon biçimi olarak da eleştirilmektedir" (Heywood, 2013: 188). Esasında her alanda olduğu gibi 'Küreselleşme' konusunda da kullanılan dil ve dilin ögeleri olan kelime, kavram ve terimler önemlidir. Çünkü herhangi bir konuyla ilgili olarak 'kavram' ifadesi kullanılırsa bunun karşılığı farklı, 'terim' ifadesi kullanılırsa bunun karşılığı farklı olur. Bu farklılıkları, yukarda, Heywood küreselleşme ile

ilgili olarak dile getirmektedir. Kavram ve terim kullanımı dikkat edilmediğinde yönlendirici ve kafa karıştırıcı olabilir.

Şimdi örnek olarak Biçer'in 'küreselleşme' ile ilgili ifadelerine yer verilecektir. "Genel kapsamlı ***terimler***, farklı algılamalara ve değişik tezlere konu olabilir. Bu algılam, ***terimin*** doğasından kaynaklanmaktadır. Bu ise bireyin idrak kapasitesi, kişisel ve toplumsal kültür çevresi ile yakından alâkalıdır. Böylesi ***terim*** ve ***kavramları*** belli alan ve konumlara indirgemek, sınırlı bir alana hapsetmek çok güçtür. Bu niteliklere sahip birçok ***terim*** bulunabilir. Bunlardan birisi olan ***küreselleşme***, sosyal bilimlerin hemen hemen her alanını ilgilendirecek kadar kapsamlı bir araştırma konusudur. İçerik açısından zengin, söylem alanı geniş bir edebiyatın konusu olması nedeniyle, küreselleşme sınırlandırılması zor olan bir sahadır. Bu görünümüyle, küreselleşmenin teorik bir çerçeveye oturtulması zorlama bir gayret olmaktan öteye gitmez" (**Biçer, 2010: 27).** Biçer'in **'küreselleşme'** ile ilgili ifadelerinde önce '**terim'**, sonra '**kavram'** sözcüğünü kullanması bu konuda bir kafa karışıklığını göstermektedir. "Terimlerin en başta gelen özelliklerinden biri bilimsel kavrama tek karşılığın bulunmasıdır. … Terimlerin genel dilde kullanılan öteki kelimelerden ayrı birtakım özellikleri vardır. Terim dışında kalan herhangi bir kelime bir cümlede, yanında bulunduğu kelimelere göre anlamca ve görevce değişikliğe uğrayabilir. Anlam değişikliklerinden doğan bu durum kelimeye çok değişik nüanslar kazandırır. Terimlerde ise, böyle bir durum söz konusu olmamaktadır. Terimlerin anlamları sabittir ve cümle içinde olsa bile değişik anlamlarda kullanılamazlar" (Zülfikar, 1991: 20).

"Küreselleşme, kullanılan anlam genişliği itibarıyla yeni bir kavram olarak kabul edilmektedir. Ancak işaret ettiği ve odaklandığı fenomenlere bakıldığında insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir. Bu nedenle evrensellik ile ilişkisi kuvvetlidir. Küreselleşme ile evrenselleşme arasında tam da netleşmeyen bir bağ bulunmakla birlikte, çoğunlıkla aynı anlamda kullanılmaktadır. Acak evrenselliğin zaman açısından önceliği mevcuttur. Küreselleşme ilk etapta tüketici toplum ve sermayeye yönelik bir yaygınlaşmadır. Ancak bazı araştırmacılar küreselleşmeyi, Batı kültürünün yayılmacı politikasını maskeleyen bir tür 'sahte evrensellik' olarak nitelendirmişlerdir" (Falk 1998, 58-59; Biçer, 2010: 27). Dolayısıyla 'küreselleşme' veya 'küreselleştirme' değer ifade eden her alana el atmakta, küreselleşme ile insanlık tüketim konusunda daha müsrif hale gelmekte/getirilmekte, resmen kaldırılan sömürgeciliğin de bu süreçte şekil değiştirerek devam ettiğini veya ettirildiğini düşünmek mümkündür.

Dijitalleşme, Küreselleşme, Dindarlaşma (Teknoloji 10.0) Sürecinde Sultan Ahmet Camii

"Günümüzde serbest piyasa sisteminin ya da kapitalist üretim biçiminin tüm dünyaya yayılarak küresel bir güç haline gelmesiyle ve kitle iletişim teknolojileri devrimi yoluyla, insanların birbirinden kopuk ve kapalı topluluklar halinde yaşamalarının zor olduğu ifade edilmektedir. İnsanlar, giderek birbiriyle bağlantılı ve birbirine bağımlı dünyada yaşadıklarının bilincine varmışlardır. Bu süreçte kapitalizmin tüm dünya ölçeğinde etkili olması anlamında, ekonomik hayatta yaşanan küreselleşmeyi göstermek veya yeni bağımlılık ilişkisini ve bunun neden olduğu dönüşümü açıklamak üzere Immanual Wallerstein tarafından 'Dünya Sistemleri' teorisi geliştirilmiştir" (Roberts, 2011: 374'ten akt. Bodur, 2012: 213)

Daha önce küreselleşme ile ilgili olarak kullanılan dil, kavram ve terimlerin üzerinde durulmuştu. Başta İslam dini olmak üzere birçok dinin hak, hukuk, adalet vurgusu yaptığı bilinir. Ancak küreselleşme sürecinde zaman zaman dillendirilen "küresel enjektörler" in günümüzde dijital desteğiyle, daha etkili işlev gördüğü üzerinde durulur. Bu süreçte "sahip olmak" kavramı da, bilhassa reklam sektöründe, psikolojik etkisi dolayısıyla öne çıkarılan bir kavramdır. "Din ve küreselleşme ilişkisini, küreselleşmenin iki temel oluşturucuları çerçevesinde ele alabiliriz. Bunlardan biri, lokal ve modern öncesi ekonomilerin yerine geçen ve dünya ölçeğinde yaygınlaşan kapitalist sistemdir. Aslında kapitalizmin son safhasını temsil eden küresel ekonomik sistem birçok toplumda, dini temelli sosyal hareketler üzerinde etkili olabilmektedir (Ludskow, 2008:

341-342'ten akt. Bodur, 2012:213). Küreselleşmenin diğer oluşturucu unsuru kitle iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, çeşitli toplumlarda tecrübe edilen dini hayattaki canlanmalara ve dini hareketlerin doğmasına etki etmektedir (Bodur, 2012:214).

"Küresel ahlakın genel çerçevesi çizilirken 'dini' olmayacağı/olmaması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu yargı doğrultusunda dinler üstü kabul edilen küresel ahlakta dini dogmalar yoktur. Bu anlayışın nedeni ise, evrensel ahlak kuralları insanlığın çoğu tarafından kabul edilirken, dini dogmalar, sadece o din mensuplarınca benimsenmektedir. Nitekim hiçbir zaman yalan söyleme' önermesinin kabulü için teoloji ve metafizik bir çerçeveye gerek yoktur. Bu nedenle ahlak kurallarını evrensel değerler haline getirmenin temel koşulu, insani bir çaba olup, din ve inançlardan bağımsız sürdürülmelidir. Dinler de ahlaki konulara doğal olarak önem vermekle birlikte dogmalarını bu alandan geri çekip eylemle ilgisi olmayan metafizik alanına çevirmeleri gerekir. Global etiğin asıl işlevi, her türlü dünya görüşünde mevcut olan ahlâki ilkelerin önündeki engelleri kaldırıp onlara küresel bir düzeyde işlerlik kazandırmaktır. Bu engellerin başında milli ve dini kimlikler gelmektedir. (Ceylan 2001: 249 akt. Biçer, 2010: 214)

Küresel ahlak, küçük rakamların söz konusu olduğu, günlük hayatta rutin işlerin yürütülebilmesi için gerekliliği dolayısıyla parlak görülebilir. Ancak küreselleşme sürecinde maddi çıkarlar çok yüksek rakamlara ulaştığında küresel etiğin etkili olmadığı nitekim anlı şanlı bazı Uzak Doğu, Avrupa ve ABD firmalarının borsalarda rakamlar üzerinde oynayarak, toplamı tirilyon dolarlarla ifade edilen çok büyük haksız kazançlar (hırsızlık yaptıkları) elde ettikleri bilinmektedir.

Küresel etik veya ahlâkın öne çıkarıldığı süreçte 'hatim kampanyaları', 'sabah namazında ……. camiinde buluşalım, takkeni al da gel' ilanları, 'namaz kıldıran seccade satışı reklamları', 'beş yıldızlı gösterişsiz! iftarlar', önceleri 4444, 9999 gibi, nispeten daha mütevazi ve kafiyeli rakamlarla ifade edilen, nicelleştirilmiş zikir sayılarının dijital zikirmatiklerle milyonlara ulaşması acaba tesadüf mü diye akla geliyor.

Bu nokta noktasında, İslam dininin israf etmeyi haram kılması hasebiyle Allah dostu, gönül insanı (pek de paraya değer vermeyen, kravatlı/kravatsız) ekran tecrübesi de olan bazı hatipler, insanları aydınlatmak için 'İsraf etmek çok kötü bir şeydir. Yüce Allah israf etmeyi haram etmiştir. Kur'an-ı Kerim israf etmeyi yasaklamıştır' tarzındaki etkili konuşmalarıyla

görevlerini icra ediyorlar. Ancak toplumda, onlardan bazılarının konuşmalarını sürdürürlerken, şoförlü son sistem dijital donanımlı, klimalar açık, siyah araçlarının çalışır vaziyette bekletildiğine dair söylemler işitilmektedir.

"Hintli bilim felsefecisi ve tarihçi Meera Nanda Türkçe'ye 'Tanrı Piyasası Sekülerlik Tartışmaları ve Küreselleşme Hindistan'ı Nasıl Daha Hindulaştırıyor' adıyla çevrilen kitabında şu tespitte bulunuyor: 'Politikleştirilmiş dindarlık günlük hayatın düzeni olarak görülmektedir. Küreselleşme bütün dünyayı daha dindar-ve tüm dinleri de daha siyasi-Hâle getirmektedir" (Nanda, 2013: 41 akt. Kurtoğlu, 2014: 281)

Küreselleşme sürecinde "İslam dinini yıkmak ve Müslümanları perişan etmek için İslâmiyet'in sadece namazına dikkati çektikleri ve hocaların arasına giren casusları namazın üzerine o kadar durdular ki günlük, haftalık, senelik vaazlarda hep namazdan bahsettirdiler. Namazın dışında İslam esas ve ilkelerinden yüzde bir veya iki nispetinde bahsettiler. Halk da İslamiyet'in sadece namazdan ibaret olduğunu sandı. Bunun için namazı kıldı, ama dışarı çıkınca her fenalığı ve kötülüğü yaptı. … Osmanlı döneminde, bir felaket, kıtlık ve afet milletin başına geldiği zaman, hemen millet namaz kılmadığı için dinden çıktı ve başa da bu felaketler geldi iddiası ortaya atıldı ve halk sopa ile camiye sokuldu. Memleketin iktisadi durumu bozulmuşsa, bunun namaz kıldırmakla düzelmeyeceğini bilmediler. O hususta İslamiyet'in diğer ilkeleri esasları vardı. Onları öğrenip, öğretip uygulamak kimsenin aklına gelmedi. Şimdi de aynı durum devam ediyor. O halde İslamiyet'in namazdan ibaret olmadığını göstermek için, diğer ilkelerinden, farzlarından ve haramlarından çokça bahsetmek şarttır" (Atay, 1980: 101-102; Ecer, 2001: 42)

"İnsan haklarının gereği demokratik isteklerin ve yeni teknolojilerin hızla küresel çapta yaygınlaşmasıyla, âdil paylaşım ve ekonomik adalet adına Arap-İslam coğrafyasında hızla yayılan 'Arap Baharı' bir yanda seküler bir yanda İslâmî tabiatıyla küreselleşmenin paradoksunu bünyesinde taşımaktadır" (Roy. Oliver, 2011 akt. Kurtoğlu, 2014: 283) "Uluslararası ilişkilerde din, giderek artan bir şekilde önemli bir faktör haline gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda diğer dini geleneklerde olduğu gibi İslami canlanma, Batılı akademisyen, siyasetçi ve medya tarafından 'Siyasal İslam'ın, hatta köktendinciliğin yükselişi olarak resmedilmiştir. İslami canlanmanın en zayıf ve marjinal yönünü oluşturan siyasallık boyutu üzerindeki aşırı vurgu, oryantalistik anlayışın ve önyargının dışa

vurumu olarak görülebilir. ... Din, sosyo-kültürel değişmenin en güçlü faktörlerinden biridir. Teolojik olarak aşırı muhafzakâr görünümlü birçok dini hareketin piyasa ekonomisi bağlamında modern rasyonel davranış sergilediklerini söylemek mümkündür" (Bodur, 2012:216).

3. Dijitalleşme ve Dindarlaşma

Din psikoloğu Yaparel, dinle ilgili yapmış olduğu çalışmada dinin tanımını yapmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Köse ve Ayten (2016: 111) ise dinin tanımlamasında pek çok zorlukla karşılaşılmakta olduğunu belirtmişlerdir. Kayıklık dini "insanın hayatını çeşitli şekillerde etkileyen, yok sayılamaz, yaygın ve etkili bir sistemdir" (Kayıklık, 2011:11) diye tanımlar.

Ferit Develioğlu'nun 1970 yılında çıkardığı "Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat" ta "din-dâr: Allah'a inanmış ve bağlanmış kimse" (Develioğlu, 1970: 222) diye açıklanmıştır. İsmail Karagöz'ün yayına hazırladığı, 2015 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarından çıkan "Dini Kavramlar Sözlüğü" ünde "dindarlık" maddesine yer verilmemiştir.

Din Psikoloğu Gülişan Göcen'in hazırladığı "Kavram Atlası Din Psikolojisi I" de ise dindarlık ile ilgili olarak şu açıklamalara yer verilmiştir: "Dindarlık, Religiosity, dindar olma, dini yaşama halidir. Dini terminolojiyle, inandığı yüce varlık rehberliğinde bir kitap ve peygamber eşliğinde duygu, davranışlarıyla tüm yaşantısını düzenleyen kişidir. Psikoloji terminolojisiyle ise kutsalla veya aşkınlıkla vasıtalı vasıtasız ilişki kurabilen ve bunun etkilerini bireysel ve toplumsal gösteren kişiye denir (Göcen, 2020: 20). Dindar kelimesi, Arapça 'din' ve Farsça 'bağlanmak' anlamına gelen 'dar' kelimelerinin birleşmesinden gelir. Dindarlık, en basit haliyle sözlükte "bir dine inanış, bağlanmak ve onun gereklerini yerine getirip kuralları takip etmek" olarak tanımlanır (TDK, 2020; Marshall, 1999, Peker, 2008). Dindar, hayata bakışta ve yaşam tarzında dini referans alan, yüce varlıkla kurduğu bağı temel edinerek onun etrafında yaşamını kuran kişidir (Onay, 2004; Allport '2004). Dinin tüm temel yaşam alanlarını dönüştürme gibi bir yönünün yanı sıra hangi din olursa olsun, ilahi anlamda tek bir din olmasına rağmen o dini kabul eden insan sayısı kadar din anlayışı ve yaşanışı vardır (Günay, 2000; Koç, 2010). Din kutsal bir öğretiye karşılık gelirken; dindarlık ise bu kutsal öğretinin insan hayatında vuku bulan halidir (Karaca, 2011). Dindarlık, kişinin özel hayatında veya kamusal alanda dini kural ve ritüelleri uygulamasıyla kendini gösterir. Dini yaşama dereceleri bakımından kişisel farklılıklar, dindarlık

çeşitlerini sayılamayacak kadar çok duruma getirir. Dindarlığın içsel ve dışsal bir görüntüsü ve işleyişi vardır (Gürses, 2010). Dindarlığın kişinin iç dünyasındaki işleyişini anlamak onu tanımlamak daha zor olduğu için "kime dindar denir?" sorusunun cevabı ile ilgili olarak genellikle dışsal dindarlık görünümleri üzerinde durulmaktadır (Günay, 2001; Ulu, 2013; Göcen, 2020).

Burada dindarlıkla ilgili olarak Arslan'ın 'Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları' (Arslan, 2011) makalesinden yararlanılmıştır. Bir kişinin mensubu olduğu dine ait inanç, ibadet ve sembollere ilişkin içten kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma derecesi dindarlık olarak tanımlanmaktadır. Dindar bir kişi, dininin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirir daha sonra bunları kendi tutum ve davranışlarında gösterir (Kurt, 2008: 22). İslâm dini dünya ve ahiret dengesini esas alarak dini görevlerini yerine getirme konusunda dengeli olmayı önerir. Günümüzde ise dindar bireylerin sadece ahiretle ilgili görevlere daha fazla önem verdikleri tarzında bir algı vardır. Çünkü dindar insanın dünya işlerinden uzak kalması gerekiyormuş gibi bir anlayış yerleşmiştir (Buber, 2003: 125; Arslan, 2011:39).

Genellikle Batı'da ve Türkiye'de dindarlık konusunda bir boyutlandırma uygulaması üzerinde durulur. Bu bağlamda Glock, dini hayatı inanç, duygu, davranış, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutta değerlendirmiştir. Türkiye'de de daha çok Glock'un benimsediği beş boyut üzerinde durulur (Yaparel, 1987; Köktaş, 1993; Uysal, 1996; Yıldız, 1998; Onay, 2006; Arslan, 2008; 2011: 40). Bunlar:

3.1. Dinî İnanç Boyutu (The Ideological Dimension)

Her dinin inanç ilkeleri vardır. Hangi dine mensup olursa olsun dindar, dininin inanç ilkelerine bağlı olan kişidir. Dinlerin inanç ilkeleri ise farklı temalara vurgu yapabilir. İbadetlere katılma, dini bilgi, dini yaşantı tarzı veya dini bilginin davranışlara yansıtılması inancın anlamını yansıtan göstergeler olarak kabul edilmektedir (Glock, 1962: 259, 261; Glock ve Stark, 1965: 20, akt. Yaparel, 1987: 38; Fırat, 1977: 19-24; Köktaş, 1993: 53; Arslan, 2011: 41).

'Dini inancın temel unsurunu Allah inancı oluşturmaktadır. İnsanın 'tabiatüstü kudretli bir varlığı kabul ve tasdik sonucu' dinî bir hayat başlar. İslam dininde Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe iman olmak üzere inanç esasları belirlenmiştir. Her dinin kendine göre inanç ilkeleri vardır. Ayrıca dinlerde farklı bakış açılarına göre de

inanç algıları değişebilir. İnanç algılarının birey ve toplumun akıl, bilim, ekonomik gelişme, sosyal ilişkiler ve ahlâk da dâhil olmak üzere tüm hayatını belirlediği ve/veya yönlendirdiği bilinmektedir.

3.2. Dinî Duygu-Dinî Tecrübe Boyutu (The Experiential Dimension)

İnsan için birçok özellikler sayılabilir ama 'duygu' bu özelliklerin en başında gelir. Zira duygunun olmadığı bir dinî hayat düşünülemez. Dinî korku, dinî aşk, dinî huşu, dinî zevk vb. dini duyguyu oluşturur. Dini duygu, genelde doğal insanî duyguların dinsel objelere dönüşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. James'e göre din, insanın ilahi olarak kabul ettiği bir varlık karşısında bireysel olarak yaşadığı duygu, düşünce ve tecrübelerden meydana gelmektedir (James, 1902: 28, 31). İlahi bir kuvvetin varlığından kaynaklanan düşünce, tasavvur ve hareketlerin insanda uyandırdığı bir duygu olan din duygusu, insanı ilahi varlıkla temasa getirir ve ona yöneltir. Bu duygu diğer duygulardan daha kapsamlıdır. Din duygusunu korku, sevgi, sempati, hayranlık, şükretme, minnettarlık, bağlılık, güvenme, teslim olma ve sığınma gibi unsurlar oluşturur. Allah sevgisi din duygusunun en önemli unsuru olup korku ve ümit, saygı ve sevgi bir arada bulunur (Peker, 2008: 110-111; Arslan, 2008; 2011: 42).

İnsanda dini duygu boyutu dini tutumların en dinamik boyutudur Çünkü duygusal faktörler kişinin daha dindar olmasında, bireysel yaşamında dinsel değişiklikler yaşamasında, sosyal ilişkilerinde çok etkilidir. Örneğin çok güzel sesle okunan bir ezan, ilahi veya Kur'an-ı kerim tilaveti birey üzerinde derin etkiler bırakabilir. İşte bu süreçte ses ve görsel anlamda gelişmiş dijital cihazlar önemli rol oynamaktadır.

3.3. Dinî İbadet-Davranış Boyutu (The Behavioral / The Ritualistc Dimension)

Dinlerin mensuplarından yerine getirmelerini istediği birtakım uygulamalar vardır. Bunlar dinin ibadet veya davranış boyutunu oluşturmaktadırlar. İslâm dini göz önünde bulundurulduğunda namaz, oruç, özel dini törenlere katılma ve dua gibi uygulamalar dinin ibadet ve davranış boyutunu oluşturmaktadır (Yaparel, 1987: 38; Fırat, 1977: 29). İbadetlerin yerine getirme amacı, yaratıcıya daha yakın olma ve kutsalın gazabından korunma duygusu taşır (Şahin, 1999: 9). Dinî davranışlarda, bireyin ibadetlere katılma aralığı, ibadetlerinin kendisi için ne anlama geldiği ve çeşitli biçimlerdeki dini uygulamalar arasında ne gibi ilişkilerin olduğu akla gelmektedir (Glock, 1962: 254-264; Köktaş, 1993: 53; Arslan, 2008; 2011: 42).

Dijitalleşme, Küreselleşme, Dindarlaşma Süreci, Kralın Sarayı, Saat Kulesi Otel ve Kabe-i Muazzama

İslam dinî ibadeti farz kılmıştır. İslâm için kurtuluş (necat) ve saadet yolu ibadetle sürdürülebilir. Allah müminlere felah ve necat yolunu ibadet olarak göstermektedir. İslâm dininde Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla gerçekleştirilen her davranış ve faaliyet ibadet hükmündedir (Arslan, 2008; 2011: 42). "Allah insana, kendisinin ve ailesinin geçimini sağlaması için çalışması, diğer insanlara yardım etmesi, güçsüzleri koruması, iyiliği emredip, kötülükten sakındırması vs. gibi birçok görevler yüklemiştir. İşte iyi niyetle, Allah'ın istediğini düşünerek yapılan bütün davranışlar birer ibadettir" (Peker, 2008: 117).

Küreselleşme sürecinde dinin sadece namaz, oruç, umre ve hac'tan ibaret olduğu gibi bir algı oluşturulduğu için toplum İslamiyet'in sadece namazdan ibaret olduğunu zannetmeye başlamıştır. Ancak İslamiyet sadece namaz, oruç, umre ve hac'tan ibaret değildir (Atay, 1980: 101-102; Ecer, 2001: 42)

Günümüzde dinin ibadet boyutu çeşitli alanlarda dijitalleşmektedir. Nitekim namaz kıldıran seccadeler, zikirmatikler, kandil gecesi kutlama mesajları, cuma mesajlaşmaları, minareler arasında yazılan mahyalar dijitalleşti, mahya yazıları dijital sistemleri ile belli zaman aralıklarında değiştirilmekte, hocalar cemaate sık sık cep telefonlarını sessize

almalarını ya da kapatmalarını hatırlatmaktalar, telefonlarla ibadetler zaman-zaman farklı müzikler eşliğinde gerçekleşmektedir.

3.4. Dinî Bilgi Boyutu (The Intellectual Dimension)

Genel olarak bütün dinler, mensuplarından dinle ilgili birtakım bilgilere sahip olmalarını talep eder. Dinlerin taraftarlarından (kendi içlerinde ve birbirleri arasında) hangi tür bilgilere önem vermelerini talep etmesi farklı, farklı olacağından, dini bağlılığın işareti olarak hangi tür bilginin kullanılacağı güçtür. Dinin bilgi boyutunu genel olarak dinin inanç ilkeleri, geçmiş olaylarla ilgili kıssalar, mensuplarından yapmalarını veya yapmamalarını talep ettiği hükümler teşkil eder. Dini bilgi boyutu ölçülmek isteniyorsa, soruların içeriği, dini inanç ilkeleri ve tarihi ile ilgili olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir (Glock, 1962: 268, 269; Arslan, 2008; 2011: 43). Camide slaytla sunum yapılabiliyor. Nitekim Türkiye'de ilk defa "Çanakkale Zaferi" (18 Mart, 2010) konulu vaazla İnönü Üniversitesi yerleşkesi camiinde slayt kullanılmıştır (Arslan, 2018:647). Günümüzde, cami içi ve dışı irşat faaliyetleri gelişen dijital cihazlarla uzak mesafelere ses ve görüntü olarak ulaştırılması mümkün.

3.5. Dinin Etkileme Boyutu (Consequential Dimension)

Dindarlık kişiye manevi huzur, korku ve endişeden kurtulma, güven duygusu ve hatta bazı dinlerde doğrudan maddi başarı da sağlayabilir. Dindarlığın gelecekte beklenen neticeleri ise, ebedi kurtuluş, ebedi hayat, daha iyi bir dünyevi konumda yeniden diriliş v.s. olabilir. İnsan dini bağlılığının sonucu veya etkisi ile hayatta ne yapması gerektiğine ilişkin olarak, belli davranışlardan kaçınmaya ve diğer bazı davranışları bizzat yerine getirmeye yönelir. Tabii ki misyonerlik faaliyetleri de dijitallerle daha kolay yapılabilir.. Dini konularda insanların yanlış yönlendirilmeleri daha kolay bir şekilde gerçekleştirilebiliyor.

Tüm dinlerin yapılmasını istediği veya yasakladığı davranışlar yani 'emir' ve 'yasakları' vardır. İşte dindarlığın ne düzeyde yaşandığı etki boyutunda görülür. Dini yaşayışın insanın yalnızca iç dünyasında yaşanılan bir faaliyet olmayıp dışa yansımalarıyla hareket ve davranışlarda da kendini gösterir (Özbaydar, 1970: 5; Yaparel, 1987: 39; Arslan, 2008; 2011: 44). Bazı insanlar, henüz içselleştiremedikleri 'doğruluk' ve 'dürüstlük' le ilgili tutum ve davranışlarını, 'dijital gözler'in görmesi, kaydetmesi ve yaygınlaşması ile zamanla içselleştirebilirler

Sonuç

Dijital gelişmeler, insanoğluna akla gelebilecek hayatın birçok alanında, büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Örneğin kameraların çekim yapması ile

suçluların tespiti ve yakalanması, trafikte yapılan hataların ve trafik kazalarının belirlenmesi, alınan dijital önlemlerle oluşturulan caydırıcılık sayesinde hata ve suç oranlarının düşürülmesi mümkün olmaktadır.

Dijitalleşme, her türlü eğitim süreçlerinde, hem iletişim hem de görsel kullanımı, kaynaklara erişim, yapılan derslerin yeniden izlenebilmesinde çok önemli fonksiyon görmektedir. İnternet eğitim faaliyetlerinde interaktif bir iletişim imkânı sunmaktadır. İnternet teknik özellikleri ile neresinden olursa olsun dünyanın herhangi bir yerinden ağa dahil olan insanların birbirleri ile irtibat kurmalarını, kendi aralarında bilgi paylaşımını mümkün kılmaktadır. Günümüzde "Teknoloji 4.0" veya "Dijital Dönüşüm" ün sağlayacağı faydalardan yararlanmak ancak bu teknolojiyi kullanmak ve /veya bu teknolojiyi bizzat üretmek ve geliştirmekle olur. Ne kadar donanımlı ve faydalı olursa olsun bu teknoloji kullanılmadığı takdirde hiçbir fayda sağlanmamış olur. Burada iyi niyetli, bireysel ve toplumsal alanda faydalı kullanım ile ilgili psikolojik süreç nasıl işlemektedir? Bu soru üzerinde durulması gereken bir konudur.

Öncelikle dijital teknolojinin, ihtiyaç ve isteklerle ilgili olarak sağlayacağı faydaların iyi açıklanması gerekir. Ayrıca bu teknolojinin nasıl kullanılacağının da adım adım öğretilmesi ve öğrenme işleminin pekiştirilmesi gerekir, öğrenmede yaş sınırı yoktur. Olay önce niyet, özgüven, öğrenme, öğretme ve pekiştirme meselesidir. Dijitalleşme konusunda herkesin donanımı ölçüsünde katkı vermesi veya fayda elde etmesi mümkündür.

Kişinin mensubu olduğu dine ait inanç, ibadet ve sembollere ilişkin içten kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma derecesi dindarlık olarak tanımlanmaktadır; ancak din tanımında yaşanan sıkıntılar dindarlık tanımlamalarında da görülebilir. Müşkilât ve sıkıntılar din, mezhep, kültür, coğrafya, şuur, bilgi, donanım, algı vb faktörlere göre farklılık gösterebilir.

Din, birey ve toplum üzerinde her zaman bir değer ifade eder. Dolayısıyla küreselleşme ve dijitalleşme dini alandan kayıtsız kalamaz. Esasında din de dijitalleşme ve küreselleşmeden kayıtsız kalamaz. Tabii burada söz konusu olan dini yaşayanlar, o din mensupları ile dijitalleşme ve küreselleşmeye yön verenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca dijitalleşme (teknoloji), küreselleşme ve din'in duruma göre bir arada dayanışma içerisinde olabileceği, duruma göre birbirlerinin rakibi olabileceği, duruma göre aynı anda hem rakibi hem de destekçisi olabileceğini düşünmek mümkündür. Bu nedenle olayların sağlıklı değerlendirilebilmesi için çok geniş bir bakış açısı ve donanıma ihtiyaç vardır. Mekanik ve dijital anlamda robotu üreten akılın etle kemikten oluşan (Doğan Cüceloğlu'nun tabiriyle) kültür robotlarını da üretmesi mümkündür. İstenilen ideolojik yapıda üretilmiş kültür robotları kendilerinin nasıl üretildiğini

bilmezler. Bu bağlamda teolojik olarak aşırı muhafzakâr görünümlü birçok dini hareketin piyasa ekonomisi bağlamında modern rasyonel davranış sergilediklerini söylemek mümkündür. Zira din, sosyo-kültürel değişmenin en güçlü aktörlerinden/faktörlerinden biridir.

Dindarlık kişiye manevi huzur, korku ve endişeden kurtulma, güven duygusu sağlayabilir. Küreselleşme bütün dünyayı daha dindar-ve tüm dinleri de daha siyasi-hâle getirme eğilimindedir. Aslında dijitalleşme, küreselleşme ve dindarlaşmanın, olumlu-olumsuz anlamda, karşılıklı olarak birbirlerini etkilediğini belirtmek mümkündür. Bu bağlamda günümüzün küreselleşen dünyasında dijitalleşme teknik gelişmelerle beraber dini hayatta da etkinliğini sürdürmektedir.

Kaynakça

Allport, Gordon W (2004), Birey ve Dini, Çev.: Bilal Sambur, Elis Yay.: Ankara.

Arslan, H. (2009), Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi, Ç. Ü. Ocak-Haz., c. 9, S.: 1

Arslan, Hasan (2008), Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum Ve Davranışların Çift Yönlü Rolü, Dokuz Eylül Üni. S. B. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Arslan, Hasan (2009), Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce, Dini Araştırmalar Der.,s: 34

Arslan, Hasan (2011), Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Ocak Haziran, Yıl 4, sayı 7 ss39-61

Arslan, Hasan (2018), Modernleşme Sürecinde Camiler ve Sosyo-Kültürel İşlevleri, Uluslararası Cami Sempozyumu, II. Cilt., 08-09 Ekim, Malatya

Atay, Hüseyin (1980), Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları, Ankara

Biçer, Ramazan (2010), Küreselleşen Çağda İslam, Gelenek Yay.,İstanbul

BMBF Almanya Federal Eğit. ve Araştır. Bakanlığı (2014), İnovasyon Politikaları Yayını, Ağustos

Bodur, H. Ezber (2012), Küreselleşme ve Din, Din Sosyolojisi El Kitabı içinde, Grafiker Yay., Ankara

Bozkurt, Veysel, Küreselleşmenin Toplumsal Sonuçları

Buber, M (1957), Eclipse Of God, New York.

Buber, Martin 2003, Ben Ve Sen, Çev.: İ. Palsay, İnci, Kitabiyat. Yay.: Ankara.

Ceylan, Yasin (2001), 'Global Etik', Doğu-Batı. Sayı, XVI/3, 247-251

Dayı, Hüseyin (2012), İslam Medeniyetinin Küreselliği, Akis Kitap Yay. İstanbul

Develioğlu, Ferit (1970), Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Doğuş Matbaası, Ankara

Ecer, Ahmet Vehbi (2001), Dinimiz İçin Dilimiz, Kayseri

Eroğlu, Gültekin (2020), Covit-19'la Mücadele Sürecinde Türkiye'deki Yardım Hizmetleri ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış, Şehir Ve Medeniyet Der., ıssn. 1308-8386, Cilt: 6, Sayı Şehircilik ve Covit 19 sayısı, Aralık

Fırat, Erdoğan (1977), Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı Ve Din Duygusu, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi

Glock, C. Y, Stark, R (1965), Religion And Society İn Tension, Rand Mc Nally, Chicago

Glock, C.Y. (1962), *"Dindarlığın Boyutları Üzerine"*. Din Sosyolojisi İçinde, Ss. 252-274, (Çev.: Mehmet Emin Köktaş), Vadi Yay.: Ankara.

Göcen, Gülüşan (2020), Kavram Atlası Din Psikolojisi I, Gazi Kitabevi, Ankara

Görçün, Ö. Faruk (2016), Dördüncü Endüstri Devrimi Endüstri 4.0, Beta Yay., İstanbul

James, William (1902), The Varieties Of Religious Experience, Modern Lıbrary: New York.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1999), Yeni İnsan ve İnsanlar, Evrim Yay., İstanbul

Kâtip Çelebi (1993), Mizan'ül-Hak Fî İhtiyarü'l-Ehak, Haz. O. Şaik Gökyay, MEB Yay., İstanbul

Kayıklık, Hasan (2011), Din Psikolojisi, Karahan Kitabevi, Adana

Köktaş, M. Emin (1993), Türkiye'de Dinî Hayat, İşaret Yay.: İstanbul

Krech-Crutchfield-Ballachy (1970), Cemiyet İçinde Fert, Çev: M. Turhan, Devlet Kitapları, İstanbul

Kurt, Abdurrahman (2008), İş Adamlarında Dindarlık Ve Dünyevileşme, Emin Yay.: Bursa

Kurtoğlu, Ramazan (2014), Din ve Küresel Ekonomi-Politik, Orion Yay., Ankara

Kuş, Salih (2017) Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı 63 Yıl 15 Bahar, Sayı 22 ss. 63-86

Ludskow, G. (2008), The Sociogology of Religion, California: Sage Publications.

Nanda Meera (2013), Tanrı Piyasası Sekülerlik Tartışmaları ve Küreselleşme Hindistan'ı Nasıl Daha Hindulaştırıyor, Çev.: Selen Serezli, Nota Bene Yay. Ankara

Onay, Ahmet (2006), Dindarlık Etkileşim Ve Değişim, Dem Yay.: İstanbul

Özbaydar, Belma (1970), Din Ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Mat.: İstanbul.

Peker, Hüseyin (2008), Din Psikolojisi, Çamlıca Yay, İstanbul

Peker, Hüseyin (2008), Din Psikolojisi, Çamlıca Yay.: İstanbul.

Roberts, K.A. (2011), Religion in Sociological Perspektive, 5. Sage Publicatios.

Roy, Oliver (2011), The Paradoxes of The re-Islamization of MüslimSocieties, http//essays.ssrc.org/10 yearsafter 911/ The Paradoxes of The re-Islamization of MüslimSocieties

Schultz, D. P.-Schultz, S. E. (2002), Modern Psikoloji Tarihi, Çev.: Y. Aslay, Kaknüs Yay., İstanbul

Şahin, Adem (1999), İlahiyat Tıp Ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dinî Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.

Türk Dil Kurumu (2005), Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Akşam Sanat Okulu Matbaası, Ankara

Uysal, Veysel (1996), Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış Ve Şahsiyet Özellikleri, Marmara Üni. İiahiyat Fak. Vakfı Yay.: İstanbul.

Yaparel, Recep (1987), Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sos. Bil. Enst.

Yaparel, Recep (1987a), "Dinin Tarifi Mümkün Mü?", Dokuz Eylül Üni. İlâhiyat Fak.Der., 4: 403-419.

Yaparel, Recep (1987b), Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sos. Bil. Enst.

Yapıcı, Asım (2006), Algısal Açıdan Müslüman Kimliği Ve Dindarlık, Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi Kitabı içinde bölüm, Karahan Kitabevi, Adana

Yıldız, Murat (1998), Dinî Hayat İle Ölüm Kayısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi

Yıldız, Murat (2006), Ölüm Kaygısı Ve Dindarlık, Dokuz Eylül Üni. İlâhiyat Fak. Yay.: İzmir.

Zülfikar, Hamza (1991), Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Türk Dil K. Yay., Ankara

FENOMEN VAİZLERDEN YAPAY ZEKÂLI VAİZLERE

Öğr. Gör. Dr. Murat DAĞITMAÇ
Yıldız Teknik Üniversitesi Bilgisayar Teknolojileri / mdagitmac@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0671-3530

İsmihan ŞİMŞEK
ismihansimsek@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5442-068X

Giriş

1. Bir Tebliğ ve Propaganda Unsuru Olarak Vaaz - Vaizlik

Dini insanlara ulaştırmada omurga olarak kabul edilen tebliğin en önemli unsurlarından biri vaazdır. Vaaz denilince günümüzde, camide insanlara öğüt vermek, onları dini-dünyevi konularda bilgilendirerek uyarmak, dini bilgiler öğreterek vb. amaçlarla yapılan özel bir hitabet türü akla gelmektedir. Kısaca vaaz, insanları inanılan din ve düşünce doğrultusunda iyiye ve doğruya yöneltmek için yapılan bilgilendirme, öğüt verme işidir. Vaaz edene de vaiz denilir ki, aynı zamanda din hizmetleri veren bir grup görevlinin ortak adıdır. [1]

Vaaz etmek İslam'da Hz. Muhammed döneminden bu yana sürdürülegelmiştir. Halifeler ve sahabeler ile devam eden vaizlik Emeviler döneminde kıssacılığın da eklenmesiyle zirve dönemine ulaşmıştır. Bu dönemde oldukça yaygınlaşan vaizliğin sebebi dönemin getirdiği ayrışma,

---

1 Cemal TOSUN'dan akt. Esma SELVİ, Türkiye'de Din Algısının Oluşumunda Vaaz ve Vaizlerin Rolü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2015, s. 4.

hizipçilik nedeniyle her grubun kendi görüşünün propagandasını yaparak siyasi gücü ele geçirmeye çalışmasıdır. Özellikle Muaviye siyasi otoritesini korumak ve kuvvetlendirmek için vaizlerden, şairlerden, kıssacılardan oldukça faydalanmıştır. Abbasiler döneminde, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta yaşanan gelişmelerin sonucunda vaaz ve kıssacılık da önemli çeşitlilik ve yaygınlık kazanmıştır. [2] Buradan anlaşılmaktadır ki vaaz toplumları etkilemede oldukça önemli bir etkendir. Vaizin hitabet gücü, iletişim becerisi, kitleleri ikna kabiliyeti anlatılanı daha da inandırıcı hale getirmekte, hatta dinleyiciler çoğu zaman anlatılana değil anlatıcıya göre fikirlerini şekillenmektedir.

Vaaz ve vaizler Türkiye'de de hem Osmanlı ve Milli Mücadele döneminde hem de Cumhuriyet döneminde halkın çeşitli şekillerde yönlendirilmesinde etkili olmuştur. Milli Mücadele döneminde halkı birbirine kenetlemek, Milli Mücadele ruhunu oluşturmak, cesaretlendirmek için camilerde toplanan insanlara vaaz verildiği gibi, vaiz ve imamlar cemaatle birlikte yapılan mitinglere iştirak etmişlerdir. [3] Yapılan deneysel bir araştırmada hutbe ve vaazların zihniyet değişimine etkileri ölçülmüştür. Önce her iki grup cemaate örneğin, organ bağışına, doğum kontrolüne, kız-erkek arkadaşlığına, kadere vb. karşı tutumlar konusunda anket uygulanmıştır. Daha sonra kontrol grubuna iki ay süre ile zikredilen konularla ilgili irşad faaliyetinde bulunulmuştur. Bu sürenin sonunda yeniden anket uygulandığında söz konusu tutumlarda önemli değişiklikler gözlenmiştir. Örneğin "doğum kontrolüne uymak yerinde bir davranıştır" şeklindeki önermeye katıldığını söyleyenlerin oranı yapılan irşad faaliyetinden sonra yükselirken daha önce kararsız olduklarını ya da katılmadıklarını söyleyenlerin oranı ise düşmüştür. [4]

Görülmektedir ki vaaz ve vaizlik doğru bir şekilde kullanıldığında kitlelerin dönüşümünde olumlu katkılar sağlamaktadır. Fakat bu aynı zamanda vaazların manipülasyon ve propaganda aracı olarak da kullanılabileceğini net bir şekilde göstermektedir. Özellikle Amerika'da ikiz kulelere yapılan 11 Eylül saldırısından sonra Batı'da vaaz kürsülerinde televanjelistler tarafından İslam'a yönelik nefret söylemlerinin artması ve İslamofobik propagandalar yapılması Batı'daki İslam nefretini

---

2 Esma SELVİ, agm. s.15, 16.

3 Esma SELVİ, agm. s. 54, 55.

4 Niyazi USTA, Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü, Din Hizmetleri Sempozyumu, Kasım 2007, Ankara, s.470.

körüklemiş, vaizlerin toplumu yönlendirmedeki etkisini de gözler önüne sermiştir. Bugün gelinen noktada ise kitle iletişim araçlarının teknoloji ile birlikte gelişmesi bilgiye ulaşma ve kitlelerin dönüşme hızını artırmış, dini bilgilendirme, yönlendirme de bundan nasibini almıştır.

2. Medyatik Din ve Dönüşen Vaizlik

Din yapısı itibariyle insanları bir yaşam biçimine davet eder ve o yaşam biçimi hakkında mensuplarını bilgilendirir. Bu davet ve bilgilendirme geçmişte peygamberler, alimler, din adamları, imamlar, vaizler gibi insan vasıtasıyla ve sözlü kültürle yapıldığı gibi bilginin yayılmasını kolaylaştıracak diğer araçlar da es geçilmemiştir. Teknoloji ilerledikçe din de bundan önemli ölçüde etkilenmiş, teknoloji kendini hem ibadet sahasında hem de dinin anlatılmasında göstermiştir.

Dinin geniş kitlelere anlatılmasında ise medya en etkin rolü oynamıştır. Yazılı medya ile başlayan süreç zamanla vaaz kasetleri, radyo ve televizyon programlarına kadar sıçramış "medya vaizliği" kavramını ortaya çıkarmıştır. Medya vasıtasıyla dini içerikli konuları anlatan ve sunan din adamları için kullanılan kavram Türkiye'de 2000'li yıllarda daha da görünür hale gelmiştir. Televizyon şüphesiz ki dini içeriklerin kitlelere ulaşmasında diğer medya araçlarına göre daha etkin rol oynamış, kavramın görünür hale gelmesinde televizyonun büyük bir etkisi olmuştur. 70 ve 80'li yıllarda TRT'de sadece özel günlerde ve Ramazan ayında kısıtlı bir şekilde gördüğümüz dini içerikler, 90'lı yıllarda özel kanalların açılmasıyla tematik kanallarda daha geniş bir şekilde yer bulmuştur. 2000'li yıllar ise medya vaizliğinin tematik kanallardan ana akım medyaya transfer olmasına sahne olmuş böylece din içerikleri ve din anlatıcıları popülerleşmiştir. Bu süreç medya vaizlerini birer medya profesyoneline dönüştürerek ve kendi hayran kitlelerinin, takipçilerinin oluşmasına neden olarak adeta bir "popstar vaizler" dönemini başlatmıştır. [5]

2000'li yıllarla birlikte televizyon vasıtasıyla evlerimize sık sık konuk olmaya başlayan medya vaizleri önceleri programlara konuk olurken, izleyicinin rağbeti ile kendi programlarını yapmaya başlamışlardır. Bu yıllar aynı zamanda dinin ve dini sembollerin medyada aşağılandığı dönemlerin neredeyse yok olarak yerini dini ritüellere ve dindarlara saygının aldığı yıllardır. Şüphesiz bunda değişen siyasi konjonktürün de etkisi vardır.

---

5 İsmihan ŞİMŞEK, Popstar Vaizler, Motto Yayınları, Ağustos 2020, İstanbul, s. 10-37.

Türkiye tarihinde dikkati çeken şey, özellikle medyanın önemli ölçüde devlet kontrolünde ve hatta tekelinde olduğu dönemlerde, medyanın resmi din anlayışına yönelik bir propaganda aracı olarak kullanılmasıdır. Bu dönem zarfında seküler politikalara paralel olarak yapılan din yorumları, medya aracılığıyla insanlara iletilmiş, bu konuda kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. [6] Zira 28 Şubat sürecinde Yaşar Nuri Öztürk ve Zekeriya Beyaz gibi isimlerle yapılan siyasi-dini propaganda bunun en güzel örneklerinden biridir. Dolayısıyla vaizler geçmişte olduğu gibi fakat bu sefer medya eliyle devletin dini yaklaşımının halka ulaştırılmasında görev almıştır.

Geleneksel medyanın tüm araçlarını kullandığını gördüğümüz medya vaizleri özellikle Ramazan aylarında gazetelerde kendilerine ayrılan sayfalarda yazarak, radyo programlarına katılarak ya da sunarak, özellikle 70 ve 80'li yıllarda vaaz kasetlerinin elden ele dolaşması ile ve bugün hala devam eden televizyon programlarında yer alarak toplumda iz bırakmaktadır. Hatta birçok cemaat ve tarikat kendi medya organlarını kurmuş, yayınlarını onların vasıtasıyla yapmaktadır. Medya vaizliği beraberinde birçok tartışmayı da beraberinde getirmiş, dini içeriklerin magazinleşmesi, ticari bir ürün haline getirilmesi son zamanlarda akademik çalışmaların da konusu haline gelmiştir. Medyanın kendi kuralları ile dinin ilkeleri arasına sıkışan vaizler dengeyi koruyabilmek adına çaba sarf etmekte fakat birçok kez de reyting tuzağına yenik düşmektedir. Daha çok görünmek, daha çok kişiye ulaşmanın cezbedici tarafı ekranlarda magazin malzemesi haline gelebilecek durumların yaşanmasına, dini içeriklerin yüzeyselleşmesine ve derinliksiz din anlatımına zemin hazırlamaktadır. Aslında televizyon izleyicisi de bundan fazlasını beklememektedir. İzleyici açısından bir yemek programını izlemekle dini bir yayını izlemek arasında fark yoktur. Zira sadece "izlemektedir."

İzleyici prototipini incelediğimizde karşımıza gündüz kuşağı programlarını en çok 45 yaş ve üstü kadınların izlediği görülmektedir. Bu tür programlarda özellikle kadınların gündelik hayatlarında sıklıkla kullandıkları, rutin işlerinde faydalı olabilecek bilgilerin de yer almasından ötürü, kadınların erkeklere göre bu program türünü daha çok tercih ettikleri söylenebilir. Rutin işler arasında yemek tarifleri, sağlıklı yaşam, moda, kişisel bakım, kişisel gelişim gibi alanlar sayılabileceği gibi dini ve ahlaki

6 Şinasi GÜNDÜZ, Dinsel Söylemin Medyatikleşmesi ya da "Medya Vaizleri", Eskiyeni Dergisi, S.17, 2010.

ihtiyaçlar da yer almaktadır. Mustafa Karataş bu durumu şöyle açıklamaktadır: " Ben tek başıma program da yaptım. Bazı akşam kuşağı programları tutuyor ama gündüz kuşağında kadın sunucu ile birlikte sunmazsanız zorlanırsınız. Tek başına bir hocanın sabahleyin çıkıp topluma dini anlatması ile kadın kuşağında konuk olup ya da program yapıp bir hanımla partner olarak karşılıklı konuları müzakere etme, telefon bağlantıları alma, konuları tahlil etme ve soru cevap şeklinde yapılan programların seyircisinin iki kat fazla olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla televizyonlar da bunu tercih ediyor. Amacınız topluma ulaşmaksa siz de onu tercih etmek zorundasınız. Bundan dolayı mecbur kalıyoruz, daha fazla kitleye ulaşabilmek için bir seçim oluyor." [7]

Özetle, programlarda yer alan diğer rutin içeriklerin arasına serpiştirilen dini bilgiler medyanın herhangi bir içeriğinden farklı değildir. Medya dini içeriği imana götüren bilgiden çıkararak metaya, enformasyona, malumata dönüştürmektedir. Turner'a göre, dinî sembol, kavram ve pratiklerin mevcut tüketim düzeninde birer meta haline gelmiş olması, popüler beğeni ve reyting kaygısı, dinî bilginin doğasına yönelik dönüştürücü etki yapmakta ve otorite kaymasına, bir başka ifade ile bilim ve teknolojide yaşanan gelişmeler, "geleneksel otoritelerin ve toplumsal meşruiyet kaynaklarının ortadan kalkmasına" yol açmaktadır. [8] Tabi bu otorite kayması, geleneksel otoritede iletişim teknolojileriyle din etkileşiminin bir bozulma ve yozlaşmaya neden olduğu düşüncesiyle sonuçlanmıştır.

3. Din Teknolojilerinden Dijital Dine

Teknoloji hayatın her alanını etkilediği gibi dini yaşam alanını da etkilemiş, dönüştürmüş, dönüşen dini pratikler yeni bir kültürün doğmasına neden olmuştur. İbadet teknolojileri ile başlayan süreç internetin hayatımıza girmesi ile beraber bambaşka bir boyut kazanmış, yeni kavramlar, yeni dindarlık ve din öğrenme biçimleri ortaya çıkarmıştır.

İbadet teknolojilerinde Tanrısal sembollere (ibadetlere ve ibadetler için verilen dini eğitimlere) teknolojik etkiyle meşruiyet kazandıran dini uygulamalar ve aletler, dinsel yaşayışı çeşitli şekillerde değişime uğratmıştır. Bu değişim "tekno dindar" diyebileceğimiz bir kavramı da

---

7 ŞİMŞEK, a.g.e, s. 67-69.

8 Turner'dan akt. Nabi AVCI, Kitle Kültürü Enformatik Cehalet, Rehber Yayıncılık, 3. B. Ankara, tarihsiz, s.59

beraberinde getirmiştir. Bu dinsel teknolojik değişimden kasıt, insanların dini yaşayışlarının içine sanal ve dijital olanı daha fazla dâhil edip bu doğrultuda dinsel yaşayışlarını teknolojiyle beraber geliştirip değiştirmeleridir. Bu doğrultuda mevcut teknolojide var olan dini tecrübelere yönelik; Kur'an okuyan kalem, konuşan tespih, zikirmatik, namaz kıldıran kıblegah seccade, besmele çeken bardak ve dini mobil uygulamalar ibadet teknolojisi adı altında ele alınmıştır. Burada Kur' an okuyan kalem, konuşan kıblegah seccade, zikirmatik, besmele çeken bardak gibi aletlerin kullanıcısı durumundaki tekno-dindarlar, tekno kültürün taşıyıcısı konumunda olabilmektedirler. [9]

İbadet teknolojilerine çabucak adapte olan tekno dindarlar dijital din dönemine geçerek teknolojinin bütün nimetlerinden sonuna kadar faydalanmış, bu dönem karşımıza "sanal din" olgusunu çıkarmıştır. 1990'lı yılların ortalarından 2000'li yılların başlarına kadarki dini içeriklerin internet ortamıyla buluşması sürecinde, söz konusu olguyu ifade etmek için (Cyber/Virtual Religion) "Sanal Din" kavramı yaygın olarak kullanılmıştır. 2000'li yıllardan sonra internet ortamında interaktivite seviyesinin artmasıyla birlikte Helland (2000), din/dinlerin interneti bir iletişim aracı olarak kullanmasını ifade eden "Religion Online", ve din/dinlerin, interneti ve yeni medyayı bir etkileşim ortamı olarak kullanmasını ifade eden "Online Religion" şeklinde bir kavramsallaştırma yoluna gitmiştir. [10]

Bu yeni sanal din bize -hali hazırda geleneksel dinde bulunan- dini öğrenme, yaşama gibi tecrübeleri vaat ederken ayrıca bunları kolaylaştırma, hızlandırma, dindarlığını gösterme, sorumluluğu azaltma, bağlılıklardan kurtulma gibi fazladan birçok avantaj da (!) sunmaktadır. Kimi dini ritüeller de tüm dünyada dijital ortamın getirdiği imkanlarla uygulanmaya başlanmış, televizyonlardan mevlüt dinleyerek, cuma duasına iştirak ederek başlayan dini ritüeller "bir tıkla" zekat vererek, whatsapp ve zoom uygulamaları üzerinden online hatim göndererek, dünyanın başka bir yerinde adak kurbanının kesilmesini facetime üzerinden izleyip iştirak ederek devam etmektedir.

1986 yılında fırlatıldıktan kısa bir sonra düşen Challenger Uzay Mekiğinin ölen mürettebatı için bilgisayar ağları üzerinde gerçekleştirilen ve

---

9 Büşra DOĞAN, Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno-Dindar Pratikler, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2018, s. 11,13.

10 Castells'ten akt.Mehmet HABERLİ, Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü, Medya ve Din Dergisi, Aralık 2019, s. 309

binlerce kişin katıldığı anma töreni, bu ritüellere ilk örneklerdendir. Ritüelde Kutsal Kitap'tan pasajlar, dualar ve resimler paylaşılmıştır. Dijital teknolojinin gelişmesi ile birlikte ritüellerde daha ileri gidilerek sanal Hac ziyaretleri, Ağlama Duvarı'na online dua gönderme, Online Puja ve sanal kiliselerde yapılan ayinler gibi örnekler karşımıza çıkmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki bir sonraki adımda sanal gerçeklik gözlükleriyle hac ve umre ibadetleri, müridin şeyhinin fotoğrafına bakarak değil de hologram teknolojisi kullanılarak rabıta gerçekleştirmesi gibi örneklerle karşılaşmamız sürpriz olmayacaktır.

Mobil uygulamalar da dijital dinin bir başka sacayağı ve "dindarlığımızı" kayıt altına alan bir başka veri depolama platformudur. Günümüzde, Applestore, Google Playstore üzerinde sadece mobil cihazlarda kullanmaya uygun, binlerce dini uygulama bulunmaktadır. Bunlara çarpıcı bir örnek, Applestore'da bulunan, "Confession: A Roman Catholic App" uygulamasıdır. İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce dillerini destekleyen uygulama, istenilen yer ve zamanda Katolik bir Hristiyanın uygulamayı yöneten Katolik bir rahibe günahlarını itiraf etme fırsatı sunmaktadır. Müslümanlar için ise, Ezan, Namaz, Kuran ve tecvit öğrenmeye yardımcı uygulamalar, hac rehberi, hafızlık uygulaması, helal restoranları indeksleyen uygulamalar örnek olarak verilebilir. [11]

Dijital dünyadaki hız tüm bunlara daha çabuk ulaşmamızı sağlamakta fakat hız "doğru" olanı belirlemede bir kriter haline gelmektedir. Bu yeni bilişim teknolojileri, adeta kendine has bir dil, kültür ve ahlak anlayışı oluşturarak, hem "gerçeklik algısı"nı hem de bireyin dinle kurduğu ilişki ve dinî bilgi edinme yöntemlerini de değiştirmektedir. İslam medeniyetinde bilginin ulaştırılmasında merkezi konumda olan insan (âlim/ârif) unsurunun devreden çıkmasıyla bilgi kaynağı belirsizleşmekte, sanal ortama taşınan dinî bilgi enformasyona (malumata) evirilmektedir. [12] Bu aynı zamanda kişiye özel hükümlerin ortadan kalktığı, insanların adeta robotmuşçasına belli sorulara belli cevaplar aldığı, manevi önderlerin değil sanal arama motorlarının hayata rehberlik ettiği, dijital dünyanın mutlak güç ve yol gösterici olarak kabul edildiği bir döneme geçildiğinin göstergesidir. Dijital dinin interaktif bir düzlemde gerçekleşmesi dini bilgi aktarımında dikey iletişimden yatay iletişime geçiş sağlamış, tekno

---

11 HABERLİ, a.g.m. , s.310

12 Fatma EKİNCİ, Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dini Bilginin Hakikat Problemi, Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri, İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2016, s.297

dindarı sadece dinleyen, izleyen konumundan çıkarıp içeriğe etki eden bir pozisyona çekmiş gibi görünse de aslında tekno dindarımız manipülasyona açık, bilgiye erişim noktasında doğru yöntem ve hakikatten uzak, kafası karışık ve yüzeyseldir. Dijital dünyada maruz kaldığı enformasyon sadece gerçeği taklit etmektedir ve tekno dindar bağlamından kopuk bu içeriklerle "bilgilendiğini" sanmaktadır.

Dolayısıyla dijital din de tıpkı medyatik din gibi dini içeriği meta olarak karşımıza çıkarmakta, internetin dini bilgiye ulaşmada sağladığı avantajlar (dijital kütüphanelere erişim, online vaaz vb) dezavantajların önüne geçememektedir.

4. Dijital Medyada Fenomen Vaizler

Kutsal ve tüketim ilişkisinin görünür olduğu kanallardan biri de dijital mecralardır. Bugün dindarlaşma tercihlerinin geçmiş çağlara nispeten kurumsal dinlerden uzaklaştığını ve bireyin anlam arayışını dünya tasavvurunu bireysel kimlik üzerinden inşa ettiği modern bir sürece geçildiğini söylemek mümkündür.[13] Böylece kitle iletişim araçlarıyla yeni bir dindarlaşmaya geçildiğini ve sosyal ağlar üzerinden bir spritüal ağ kurulduğunu söyleyebiliriz. Dijital medya ve dinin birbiriyle etkileşimlerinden birçok kavram, yeni deneyimler, din tecrübeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Mesela dinin internet ortamına taşınması new age dinler denilen akımların daha çok yayılmasına, sanal cemaatler dediğimiz cemaatlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şimdi biraz bu yeni akımlar, cemaatler, fenomenlere göz atalım.

a. Dijital Medyanın Rol Modelleri: Fenomenler

Her şeyin dijital ortama aktarıldığı ve sanallaştığı çağımızda din öğesinin nasıl sanallaştığı konusunda insanı endişeye düşüren tarifler yapılmaktadır. Teknolojik imkânlardaki hızlı gelişme ve bu gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan dönüşümün birey ve toplumlara yansımasının önemli bir alanı da dindir.[14]

Bazı düşünürlere göre, internet ortamındaki dikkat çekici dini faaliyetler dini bir yenilenme çağının yaklaşmasının bir işareti.[15] Yaklaşan tehlike büyük bir tehlikedir ve ne yazık ki farkında olmadığımız bir

---

13 Giddens'ten akt. Gülenay PINARBAŞI, Spiritüel Ağ, Okur Akademi Yayınları, 2021, s.24

14 Murat DAĞITMAÇ, Şehadet EKMEN, Dijital Psikolojik Devrim, Motto Yayınları, 2018, s.32

15 M.C. TAYLOR, About Religion: Economies of Faith in Virtual Culture, Religion and Postmodernism, Chicago, 1999, s.68

tehlikedir. Örnek verecek olursak kelime manası olarak HAŞHAŞ anlamına gelen 2015 ocak ayında Youtube'da POPPY isimli bir kanal çıktı. 16-17 yaşındaki bir kız çocuğu 10 dakika boyunca "i'm Poppy (Ben Poopy)" diyor. Sadece beyaz bir zemin var, ve Poppy isimli kız çocuğu konuşuyor. Çok basit ve sade bir çekim, profesyonellik gerektirecek bir durum yok ama bir bakıyorsunuz bu videolar 36 farklı dile çevrilmiş. Sonraki videolarda "merhaba, annenle kavgamı ettin? Sıkma canını bende kavga ettim." deyip bir kitap çıkarıyor ve "Poppy kitabı derki, bu durumlarda şunu yap, bunu yapma" Bu kitap, Poppy dininin ilahi kitabı oluyor. Konuyla ilgili kurumlardan bugüne kadar bir açıklama veya önleyici hamle gelmedi. [16]

Dijital yerlilerin gerçek dünyadaki ebeveynleri ve eğitimcileriyle iletişim bağı koptuktan sonra, bu dijital yerliler beslenme kaynaklarını dijitale bağlayarak kişiliklerini oturtmaya başladılar. www.wearesocial.com sitesinin 2021 araştırmasına göre internet kullanımı Türkiye'de yaklaşık olarak günde 8 saat olduğundan yolar çıkarsak bu dijital yerliler ebeveynlerinden daha fazla dijital dünyada vakit geçiriyorlar. Gerçek dünyadaki rol modeller dijital dünyaya geç girmesinden veya girememesinden dolayı, dijital dünya kendi rol modellerini oluşturdular ve gençlere örnek olmaya başladılar. Bu örnek olan gençlerinde hayat tecrübesi ve benliğinin yeni gelişmeye başladığı düşünüldüğünde doğru bir "rol model" olamayacakları aşikârdır. Murat Dağıtmaç ve Şehadet Ekmen'in Dijital Psikolojik Devrim kitabında bu konuda, "YouTuber"larda görülen 4 psikolojik rahatsızlıktan bahsetmişlerdir. Bunlar, sadizm, psikopati, narsisizm ve makyavelizmdir.

Dijital yerlilere rol model olan dijital liderlerde, maalesef bu 4 psikolojik rahatsızlık görülebilir. Kendilerinin psikolojik desteğe ihtiyaçları varken diğer gençlere rol model olduğu düşünüldüğünde olayın vahameti ortaya çıkıyor.

b. Pandemi Döneminde Güçlenen Dijital Vaizler

Pandemi dönemi birçok sektör için adeta yeni bir dünya başlangıcının sebebi olmuştur. Eğitim, sağlık, gıda vb. birçok sektör pandemi nedeniyle başka yöntemlerle işleyişini sürdürmek zorunda kalmıştır. Öyle ki uzaktan eğitim, online toplantı, online alışveriş artık hayatımıza hiç gitmeyecekmiş gibi yerleşmiş halde bulunmaktadır. Online din tecrübeleri de şüphesiz bundan nasibini almıştır ve ilerleyen yıllarda çok daha farklı boyutlarını göreceğimiz bir gerçektir.

---

16 DAĞITMAÇ- EKMEN, a.g.e.,s.32

Vaazlar tıpkı dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de sosyal medya platformlarında popüler hale gelmiş durumda. Birçok vaiz kendi sosyal medya hesaplarından vaaz ve derslerine devam ederken dini kurum ve STK'lar da kendi sosyal medya hesaplarından vaazlara yer vermektedir. Özellikle covid-19 salgını döneminde online dini içerikler daha da arttı. 2020 Ramazan ayında online mukabeleler, Whatsapp'tan tertip edilen hatimler devam ederken ramazanda din hizmetinin aksatılmadan sürdürülmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı da 81 ilde müftülüklerin sosyal medya hesaplarından 15 dk'lık online vaazlar yayınlanması talimatını vermişti. Özellikle Instagram genellikle kadınların ilgiyle takip ettiği bir vaaz platformu olarak işlev görmektedir. Bazı vaize hesapları ise yayınlarını sadece kadın takipçilere açmaktadır. Böylece Instagram'da haremlik/selamlık kaidelerine de hassasiyet gösterilmiş olmaktadır. Vaazlar yayınlanan hesaplardan @meridyen.genc 31,2B takipçisine Vaize Fatma Bayram ve Meral Günel ile içerik üretiyor. @tdvkagem (12,7B) ve @tdvkagemistanbul (13,7B) hesapları yine Vaize Fatma Bayram ile yola devam edenlerden... 7614 takipçisi ile @darulfaideofficial hesabı, Nermin Koyi, Handan Yalvaç Arıcı, Emine Tuğba Aslan Demirci'nin vaazları ile yayın yapmaktadır. @vaizefatmahale hesabı ise sadece kadınların takip etmesi istenilen hesaplardan... 18,6B takipçisine Mesnevi ve tefsir dersleri yayınlanmaktadır. Hatice Özdemir Tülün tarafından yönetilen 269B takipçili @portakalagaci hesabı ise podcast üzerinden vaazlar veren Merve Sefa Likoğlu içeriklerine yönlendirme yapmaktadır.

Vaizlerin kullandığı sosyal medya platformlarından olan YouTube hem canlı yayınlar hem de daha önceden kaydedilmiş vaazlarla kitlelere ulaşmanın yolu olarak tercih ediliyor. YouTube'da bazı dernek, vakıf ve oluşumların kanallarına davet edilen vaiz ve vaizelerin yanı sıra kendi kanalını açarak vaazlarına devam eden hocalar da bulunuyor. İhsan Şenocak 223B, Nurettin Yıldız 471B abonesi ile vaazlarına devam ederken 21,6B abone ile ERKAM TV YouTube kanalında Osman Nuri Topbaş takipçilerine sesleniyor. Mehmet Emin Saraç Hoca'nın talebelerinden Dr. Mesut Çakır 2,62B aboneli Canlı Yayın Şifa-i Şerif Dersleri kanalından vaazlarını sürdürüyor. Eski Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez ise 23,6B abone ile İslam Düşünce Enstitüsü'nün kanalından vaazlar veriyor. Siyer Vakfı'nın YouTube kanalı olan 193B aboneli Siyer TV'de ve 272B aboneli Bekir Develi'nin kanalında yayınlanan Herkes İçin Siyer programında ise sunucu ve vaiz formatı karşımıza çıkıyor. Bekir Develi'nin sunuculuğunu yaptığı programda Muhammed Emin Yıldırım vaiz olarak konuk alınıyor.

Siyer TV kanalı aynı zamanda Muhammed Emin Yıldırım'ın diğer vaazlarının ve farklı vaizlerin de yer aldığı bir YouTube kanalı… [17]

Kendi kitlelerini bu mecralara taşıyan vaizler olduğu gibi bu platformlarda cemaatlerini oluşturan, daha da popüler hale gelen vaizler de oluşmuştur. Vaizler artık bu ortamları kendi tekkeleri olarak kullanmakta, özellikle gençlere ulaşmanın yolunun buradan geçtiğini çok iyi bilmektedir. Çoğu zaman dini bilgi vermek gibi masum çizgide kalmayan birçok hesap ise illegal dini örgütlenmeleri, sapkın dini oluşumların yaygınlaşmasını, dünyada gittikçe yayılmaya başlayan new age dinlerin hem bilgilendirme hem de ritüellerinin internet ortamına taşınmasına sebep olmuştur.

c. Sanal Cemaatler, Yeni Arayışlar

Sanal cemaat kavramı, internet ortamındaki grup ya da toplulukları ifade etmektedir. Bu grubun üyeleri internet kullanıcıları sosyal medya, forum siteleri, web siteleri, haber grupları aracılığıyla bir araya gelirler ve grup kimliği kazanırlar. Geleneksel bir cemaatin üyesi olabilmek için bireylerin birçok ilgi alanına sahip olması gerekirken sanal bir cemaatin üyesi olabilmek için bir tek ortak ilgi alanı yeterli olabilmektedir.[18]

Bu sanal cemaatleri sadece dini kaynaklı göremeyiz, elbette birçoğu dini argümanlarla varlığını sürdürüyor ama Tekno-dijital kültürde cemaat algısı çoğullaşıp çeşitlenebiliyor, "YouTuber"ların ağzına bakan, her dediklerini hakikat yerine koyan, efsunlanmış gibi onları izleyen, dinleyen, sadece sanalda değil mücessem mekânlardaki etkinliklerinde de yerini alan, birbirlerini hiç görmemiş, tanışmayan milyonlarca cemaat mensubu bulunuyor… [19] Buna sözlükler ve forumlar gibi platformlarda bir araya gelen internet kullanıcıları da rahatlıkla eklenebilir.

Yeni cemaatlerin genel yapısı böyledir; küresel medeniyet gibi belirgin bir başı, kadrosu, merkezi, mekânı yoktur. "Gezi cemaati" ya da "15 Temmuz cemaati" kavramsallaştırması tam da yeni anlayışına uyar. Örgütlenmeler, siyasi davranış biçimleri, birliktelikler sanal paylaşımlarla ciddi organize olabiliyor. Tabii bir farkla… Artık klasik cemaatlerden ayrışan şekilde hiyerarşiler kayboluyor, etkileşimlerdeki yoğunluk, kimliksizlik, menşe kaybı bir başı, sorumluluğu üzerine alacak otoriteyi

---

17 İsmihan ŞİMŞEK, Cami Cemaati Sanal Alemde, Yeni Şafak, 17.05.2020

18 Jan Van DİJK, Ağ Toplumu, Özlem Sakin (çev.), İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 1.Basım, 2016, s.167

19 Ercan YILDIRIM, Gelenekselden tekno-dijital cemaatlere., Lacivert Dergi, Kasım 2020, s.33

de gözlerden siliyor. Tekno-dijital cemaatin hiyerarşisiz birlikteliği kanaat mühendisliğinin sonucunda kuruluyor. [20]

Bauman'a göre gerçek hayatta olduğu gibi dijital cemaatlerde de inşa edilmiş totem ve tabular bulunmaktadır. Bu zihnen kabul edilmiş totem ve tabular cemaat üyelerini diğer cemaatler ve onların habituslarından ayıran sınırlar mekanizması olarak işler. Bu süreçte cemaat liderleri sahip oldukları simgesel repertuarı kullanarak yeni bir cemaat kimliği ve bağlılığı yaratırlar. Bu duruma örnek olarak sözlük yazarları verilebilir.

We Are Social'ın 2021 verilerine göre Facebook kullanıcılarının yaklaşık %65'i 30 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir. Bu yaş grubunun daha fazla dini içerikler paylaşıldığı bilinmektedir. Facebook mecrasının teknik özelliklerini kullanarak, grup sayfaları ve profesyonel sayfalar açılarak dini içerikler paylaşılıp bu mecralarda kişiler kendi sanal cemaatlerini oluşturmaya başladılar veya var olan cemaatlerine yeni üyeler kazandırmaya çalışıyorlar. 2010'ların başından itibaren yükselen sosyal medya kullanımı dini cemaatleri veya kişileri bu mecraya itmiştir. İlk öne çıkanlardan birisi olarak birkaç gencin kurduğu Risale-i Nur sohbetleri yapılan Çay House sayfaları. İlk olarak Facebook ve Youtube sayfaları kuruldu çevrelerine o dönemin gençlerini toplayarak çok sayıda takipçi kazandılar. Bu yapının önde gelenleri satış rakamları çok ciddi sayılara ulaşan kitaplar bastılar. Daha sonra yapının ismi Maksat 114 ismiyle değiştirildi.

Dünyaca ünlü Amerikalı sanatçı Beyonce'nin 2014'te kendi sosyal medya hesabında İnşirah Suresini paylaşması, ilk olarak "Beyonce Müslüman mı oldu" sorusunu akla getirdi ve bu paylaşım İslam dünyasında gazete manşetleriyle ve televizyon haberleriyle topluma yayıldı, böylece Beyonce'nin yeni bir beğeni kitlesi oluştu. Emin olun bu beğeni kitlesi mali kazanca da dönüşmüştür.

Bu sanal cemaatler sizden bir bağlılık istememekte ama size manevi bir arınma, aynı zamanda bir aidiyet sunmaktadır. Bu öyle bir aidiyettir ki hem sizden bir şey beklemez hem de size manevi arınmanın bir kimliğe kavuşmanın konforunu sunar. İnsanlar artık inanmak isterken kurumlara bağlanmaktan kaçıyorlar, kurumsallaşmış dinler onlara sorumluluk yüklüyor, hayatlarına müdahale eden bir din değil, sorularına net cevaplar alabilecekleri hatta kimi zaman başka inanışlarla harmanlanmış, ezoterik inanışlarla soslanmış bireysel inanç tecrübelerine yöneliyorlar. Dolayısıyla din yine "şey" leşmekte ve tüketim malzemesi haline dönüşmektedir.

---

20 YILDIRIM, a.g.m., s.35

5. Yapay Zeka ve Vaizlik

a. Yapay Zeka

M.Minksy'nin (1995) tanımladığı yapay zekâ, "İnsanlar tarafından düşünülüp tasarlanan ve zeki davranışlar sergileyen makinalar oluşturma bilimidir."

Yapay zekânın birkaç değişik tanımı:

• Öğrenme ve anlama gibi işlemlerle muhakeme eden ve tanıma yapan makineleri tasarlayan bir bilimdir.

• İnsan zekâsının sınırlı ölçüde bilgisayara aktarımıdır.

• İnsanlar gibi düşünen zeki bilgisayar programlarının geliştirilmesi ile uğraşan bir bilim dalıdır.

Günümüze kadar gelmiş olan tüm icatlar ve yenilikler insanlar hayal kurmasıyla ve bu hayalleri canlı tutacak çalışmalar yapmasıyla olmuştur. Bunların en başında da milattan önceki dönemler gelir ki, bu dönemlerde bile insanlar yaptıkları çalışmaları daha da geliştirdiler. Günümüzde ise teknolojik manada gelişen birçok olay öncesinde öykü kitapları, bilim kurgu filmlerine konu olmuştur. Akabinde ise adım adım hayatımızda yer etmiştir. Bilim insanlarına fikir veren ve ilham veren aslında anlatılan masallardır. [21] Hem hayal dünyasına, hem de kişinin üretmesine katkı sağlamakla kalmadı, gelişen teknolojilerle bunların imkânsız olmadığı kanıtlandı. Bu hayal ürünü olarak düşündüğümüz destanlar, ya da mitolojik kahramanların benzerleri yapılmaktadır.

Geçmişte milattan önce robotların olduğuna dair olan araştırmalar, bize hem o dönem, hem şimdiki dönem ile ilgili benzerlikler olduğunu göstermektedir. Yunan mitolojisinde teknoloji tanrısı olarak bilinen Hephaestus kendisi için çalışan robotlar yapmıştır.[22] Çin'de, milattan önce 5. yy.'da yazılmış Lie Zi adlı yazılı eserde bir robottan bahsedilir. Bu robot milattan önce 1000 yıllarında üretilmiştir, insan şeklindedir ve mekanik mühendisi bir mucit olan Yan Shi tarafından yapılmıştır. Aynı zamanda bu robot, insan gibi, kalbi, ağızı, karaciğeri ve gözü ile bağlantılı çalışmaktadır. Dans etmek, şarkı söylemenin yanı sıra, hislerini ve duygularını gözleriyle gösterebiliyordu. Bu robot krala hediye edildiğinde bile, kral bu robotu gerçek insan zannetmiştir.[23]

---

21 Vasif NABİYEV, Yapay Zekâ, Seçkin Yayınevi, 6. Baskı, 2021, s.28

22 https://robotikpedia.com/robotik-mitoloji-ve-tarihte-ilk-robotlar/

23 Yonglin HUANG, Narrative of Chinese and Western Popular Fiction, Springer Yayınevi, 2018

Robot kelimesi 1921 yılında Çek yazar K. Capec'in 'Rossum'un Evrensel Robotları' eserinde geçmektedir. Çek kelimesi olan "robota" yani "zorla çalıştırma" olarak oyunda geçmektedir. İçeriğinde ise, robotlar onları meydana getiren insanlara galip geldiğini anlatmaktadır. [24]

Günümüzde ise robot teknolojilerine yapay zekâ eklenmiştir. Yapay zekâ [İng: Artificial Intelligence, Kısaca: AI] akademik disiplin tarihine ilk kez 1956 yılında girmiştir. O yıllarda bir konferansta Stanford Üniversitesi'nde Profesör olan John McCarthy bahsetmiştir. Yapay zekâ çalışmalarının geleneksel sorunları ve hedefleri akıl yürütme, bilgi, planlama, öğrenme, doğal dil işleme, algı ve nesneleri elle işleme ve hareket ettirmedir. Yapay zekâlı makineler sorun çözme ve öğrenme gibi insanların, diğer insanlar ile bağdaştırdığı kavramsal özellikleri taşıyan akıllı makinelerdir. Bu kavramların ve işleyişin sonucunda farklı yaklaşımlar ile karar mekanizmasından geçerek sonuç verebilen sistemlerdir. Yapay zekâda önemli olan bir kavramda algoritmadır. Herhangi bir kod yazılmadan proje yapılmadan önce bunun yolları önceden belirlenir. İşlem yapılan yolların belirlenmesine algoritma denir. Yani sorunu çözmek veya belirlenmiş bir amaca ulaşmak için tasarlanan yola, takip edilen işlem basamaklarına algoritma denir.

Yapay zekânın amacı çekirdek algoritmasını edinilen bilgilere göre mantık ve işlevsellik çerçevesinde şekillendirip daha doğru sonuçlar verebilmektir. Yapılan makineler, robotlar, yapay zekâlar aslında insanın kendini ve doğayı inceledikten sonra hayatını kolaylaştıracak çalışmalar yapmasının sonucudur. İnsan kendi ruh halini, çevresini, eksikliklerini ve çıkmazlarını farkına varıp ona göre gelinen nokta, ilk başlarda çok cazip gözükse de aslında gelecekte hangi boyutlara geleceği konusunda düşündürmektedir. Aslında bu korkular ve kaygılar yersiz değildir. Ray Kurzweil'in ortaya attığı singularity [tekillik] kavramından bahsederken üssel büyümeden de bahsetmektedir. Bu üst büyüme bizim daha önceki yıllarda tecrübe ettiğimiz lineer bir büyüme değil, her yıl katlanarak büyümenin hızlanmasıdır. Peki, büyümeden kast ettiğimiz nedir?

Burada büyümeden kastedilen şey, hızın artmasıdır. Bu sadece bir açısıdır. Yani hız her anlamda artar. Teknolojik, bilimsel, tarihsel, ekonomik, politik vb. örnek olarak, eskiden bir tarihi yapıtı incelemek ve o yazının deşifre edilmesi yıllarımızı alacakken, yapılan son çalışmalarda bir yapay zekaya dil öğrenme sistemi işlenildi ve cloud [bulut] sistemi sayesinde tüm

24 NABİYEV, a.g.e. s.29

verilere ulaşarak imkansız diye bakılan yapıtın yazısını deşifre etti. Aynı şekilde bilimsel çalışmalarda benzer çalışmalar yapılmaktadır.

b. Yapay zekânın dini öğrenme süreci

Eskiden makine dediğimiz şeyler sadece belli bir işlevi yapmaktaydı. Evde, iş yerinde ya da fabrikalarda her gün çalıştırdığımız makineler gibi... Yeni süreçte yapay zekalı robotlar ya da yapay zekalı sistemler kurulduğunda, artık bu sistemler kendi kendilerine öğrenme yolu ile sadece verilen görevleri değil, gelişmeyi ve büyümeyi sağlayacak çalışmalarda yapmaktadırlar.

Bu gelişmelere bir yenisi de *Robo Sapiens* kitabında bahsedilen, Tokyo Üniversitesi'nde Profesör Fumino Hara'nın yapmış olduğu insanların anlayabileceği yüz ifadelerine sahip olan bir robot yapmaktı. Bir de MIT Üniversitesi'nde Cynthia Breazeal'in *Kısmet* adını verdiği robottur. Bunlardaki asıl hedef, bir insanın yüz mimik ve duygularına sahip olan bir robotu toplumun daha kolay benimseyebileceği inancıydı. Breazeal, yapay zekâyı daha çok fiziksel vücuda yoğunlaştırdı ve Hara ise daha çok insana benzeyen yüz ifadelerine yoğunlaştırdı. Robot Kısmet çizgi film karakterinde bir robottur. Özellikle yüz ifadeleri üzerine çalışmaktadır.[25]

Yapay zekânın en önemli özelliği bilgilerin belli algoritmalar ile geliştirilip eşleştirilebilir olmasıdır. Bunun sonucunda farklı ihtimal ve durum–konumlar göz önüne alınarak bilgilerin yüksek ihtimal doğruluk dercesine ulaşması sağlanır.

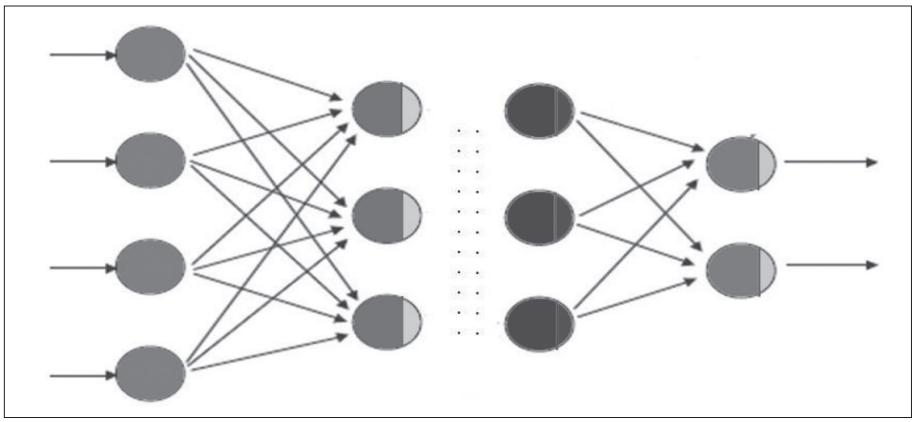

Şekil 1. *Yapay zekâ sisteminde, çoklu bilgiden doğru bilgiye ulaşma mantığı*

25 http://www.ai.mit.edu/projects/humanoid-robotics-group/kismet/kismet.html

Şekil 1'deki oklar azalan olasılıkları ve en doğru karara ulaşma aşamalarını göstermektedir. Yapay zekâyı kuran mühendisler, kırmızı bölgeye karar verme algoritmalarını yüklüyor. Yükledikten sonra kırmızı yuvarlaklardan yeşil kısma geçerken tüm olasılıkları değerlendiriyor, yeşil ile mavi arasında geçiş yapmadan önce, yapay zekâ kendi başına yeni bir algoritma oluşturup duruma göre entegre olabiliyor. Bu kısımda neler olduğu konusu sistemi kuran mühendisler tarafından bile çözümlenemeyen alandır. Çünkü karar verme mekanizmasını insan beynine göre algoritmasını çıkartıyorlar, insan beyninin bir kısmı hala çözümlenemediği için bu karanlık taraf yapay zekâlı robotlar için de geçerli oluyor. Bu şema aslında bir mantık anlatıyor. Bir yöntem anlatmıyor. Örneğin, bir robot ilk adımını atması gerekiyor ise, en doğru adımı atabilmesi için önce bütün ihtimalleri kontrol eder. İlk adımını atacak mesafeyi ölçer. Sağa mı sola mı atacak önünde engel var mı, yok mu ona bakar. Olacak riskleri azaltır. Yeşil ile mavi arasına geçişte ise, birçok yöntem kullanabilir. Derin öğrenme, makine öğrenimi, veri madenciliği ya da bir fonksiyon bile olabilir. Burada hedef riski azaltmak ve en doğru sonuca ulaşmak için ihtimalleri elemektir. [26]

Yukarıdaki resimde gelen bilgiler farklı ihtimal ve durumlar göz önüne alınarak belirli bir sonuca doğru gitmektedir. Sistemler yani robot veya sadece yazılımsal sonuç veren algoritmaya sahip mekanizmalar en sonunda çıkan sonuca göre tepki verebilirler. Bu öğrenme sürecinde sadece dini kaynaklardan alacağı bilgiler değil, bölgesel, yaş grubu ve cinsiyet gibi kategorilerde dini uygulama şekli ve bakış açısını da öğrenmiş olacaktır.

c. Yapay Zekalı İmam

Bugün değil ama gelecek yıllarda tartışılması muhtemel sorulardan bir tanesidir. Yapay zekalı bir robotun arkasından cemaatle namaz kılmak caiz mi? Tüm dini bilgileri noksansız ve eksiksiz bir şekilde öğrenip, unutmayacağını varsayarsak hatta dünyanın en güzel kuran okuyan müezzininden bile daha güzel kuran ve ezan okuyan bir imam olabileceğini düşünürsek, insanlara şimdiden sıcak geleceği söylenebilir.

Dijital dünyadaki gelişmelerin gerçek dünyadaki sosyolojik hayata etkisi görünen bir gerçek. Özellikle sosyal medyanın gelişimiyle birlikte insanların inanç, davranış şekilleri ciddi değişimler göstermeye başladı. Dijital göçmenlerin bu süreci iyi yönetemediği düşünüldüğünde özellikle dijital yerlilerde

---

26 DAĞITMAÇ - EKMEN, a.g.e. , 2018, s.99

kültürel bir dezenformasyon görüldüğü aşikardır. Yapay zekânın gelmesiyle birlikte, bu süreç iyi yönetilmezse ve bu toplumun rol modelleri iyi örnek olmazsa dezenformasyonun çok daha fazla olacağı aşikardır.

6. Yapay Zekânın Sosyolojik Etkisi

Sosyal medya hesaplarından ve internet bloglarından kişisel ve toplumsal verilere ulaşılabilmektedir. Bunun yanı sıra bu veriler işlenip mantıklı algoritma, olasılık hesaplamaları ve çapraz sorgulama ile doğruluk oranı yüksek sonuçlar vermektedir. Toplumların tercihleri, yapısı ve olaylara karşı verebilecekleri tepkiler tahmin edilebilir.

Big Data ile toplanmış olan bilgiler sayesinde bu bilgiler analiz edilebilmektedir. Aile yapısı toplumun kültürü oluşturan baş faktörlerdendir. Yukarıdaki algoritma hesabı gibi yapay zekâ ile aile oluşumu yapılabilir. Örneğin, iki kişinin farklı karakterleri, güçlü ve zayıf yönleri vardır. Zaafları, hayalleri vardır. Hayaller insanı hayata bağlantı kurduğu en güçlü mekanizmadır. Hayallerin dile getirilmesi, hayallerin gecikmesi ve yapılamaması durumunda hayalleri dönüştürmek zorlaşır ve hayallere bağımlı hale gelip zaafa dönüşebilir. Peki, bunun aile yapısı ile ilgisi nedir? Yapay zekâ ile tüm planlarınıza, hayallerinize, zevkleriniz, sevdiğiniz renk, filmler ve buna benzer tüm bilgilere şu an için ulaşılabilir. Aynı sistemde size uygun en iyi olabilecek eş adayı da seçilip çocuklarınızın nasıl bir karakterde olabileceği, hangi konuda hangi sıkıntılar yaşayacağınız söylenebilir. Yani çocuğunuzda dikkat dağınıklığı olup olmaması ya da çocuğun karakteri anne ile mi yoksa baba ile mi daha uyumlu hale gelir bulunması zor bir yöntem değildir. Bu sayede ileride oluşabilecek riskler minimize edilse de şu soru akla geliyor: "İnsanın iradesinin bu kadar pasif hale gelmesinde, bizler kendi özgür irademizle rıza gösterecek miyiz?" Cevap: "Evet" olacaktır. Çünkü artık çoğu insan sorunsuz, sıkıntısız ve konforlu bir hayat arzu etmektedir. Herhangi bir sıkıntıya tahammül göstermek çok zor olacak. Geçmişte ekonomik zorluklar çekmiş dijital göçmenlerle (25 yaş üstü) yeni nesil diyebileceğimiz dijital yerli (25 yaş altı) olan kişilerle konuşunca, genelde gençlerden alınacak tepki, "Bu kadar da yaşanmış olamaz, biraz abartıyorsun. Nasıl yani önceden televizyon siyah beyaz mıydı? Ne demek önceden Whatsapp yoktu?" İnsanların yaşadıkları açlık, susuzluk ya da savaşta acı çeken insanlar hakkında bilgi verildiğinde inanmamayı tercih ediyorlar. Çünkü böyle ağır olaylar onların gördükleri ya da zihinleri tahayyül edebilecekleri bir durum olmuyor.

Dijital yerlilerin yaşantıları genelde sanal ortamda olduğu için, aileye bakış açısı da farklılaşmaya başlıyor. 1-2 nesil öncesini tanımadığı, 2. dereceden akrabalarıyla diyalog kurmak istemeyecektir. Anne ve babasının kendisini anlamadığını düşünürek, içine kapanıp kendisine daha çok kucak açan (!) sanal dünyaya daha bağımlı hale gelecektir. Özellikle üniversite çağına geldiği zaman, üniversite okumak için aileden uzaklaşıp 1+0 bir dairede kendi başına yaşamaya başladığı süreç itibariyle kendisini tamamen tecrit altına alacaktır. Ekonomik özgürlüğünü eline aldıktan sonraki süreçte aileden uzakta kalmaya başlayacak ve anne-baba-kardeş üçgeninin haricindeki kimse aileden sayılmayacaktır. Çünkü artık onun internet ortamında "sanal ailesi" vardır. Doğum gününde "Facebook hatırlatmasıyla" kutlama paylaşımı yapan, bir fotoğraf paylaşımında beğen butonuna basan, 2 sn'den fazla vakti varsa "kralsın kardeşim" yazan sanal bir ailesi vardır.

Evlendiği zaman düzelir düşüncesinde olabilirsiniz, muhtemelen de tanıdığınız kişiler arasında bu tarz yaşantı içerisinde olanlar vardı ve evlenip aile kurduktan sonra düzenli bir aile yapısına döndüler.

Aslında bu ilk adımdı, yani genç bireyleri "dijital yerli" olarak "dijital göçmenlerden" ayrı düşünce yapısına büründürebilecek miyiz?" aşamasıdır ve başarılı bir aşamadır. Gençlerimiz artık başka birisine ihtiyaç duymadan, sanal ailesinin desteğiyle hayatını idame ettirebiliyor. Sanal ortamda bulduğu geçici gönül ilişkisi, sanal ortamda tanıştığı kişilerle futbol maçına gitme vb. belirli bir süre sonra bunlar yeterli gelmeyecektir. Sonraki aşamada "Yapay Zekalı Robotlar" devreye girecektir. Teknolojik olarak robot-insan karışımı Transhümanizm başlamıştır ve hızla ilermektedir. Yapay zekalı robotlarla gönül ilişkisi kurma, hatta aynı evde yaşama gibi durumlar çok uzak olmayan süreçte görülecektir. Şu an bu düşünce size çok garip geliyor olabilir. Olaya farklı bir açıdan bakalım:

Bundan 10-15 yıl önce size "bir cihaz satacaklar ve bu cihazda dinleme, izleme ve görüntü alma özelliği olacak" deselerdi; bu cihazı alır mıydınız? Kesinlikle almazdınız. Bu şekilde sorulunca yine almazsınız ama elinizde bulunan mobil cihazlarla bu dediklerimizin hepsi yapılabiliyor, hatta çok daha fazlası mümkün. Bir önceki konuya tekrar dönecek olursak, bugün kesinlikle yapmam dediğimiz şeyleri "memetik"i kullanarak, yaptıracaklar. Düşünsenize, evde her isteğinizi yerine getiren bir partneriniz var, konuş dersen konuşacak, kıskan dersen kıskanacak, gitme dersen gitmeyecek. Olaya böyle bakınca, bu konuya sıcak bakacak milyonlarca kişi bulunur.

Netice olarak, ailemize biz sahip çıkmazsak, ilerde aile kavramları çok farklı boyutlara geçecek. Oğlunuz-kızını yapay zekalı bir gelin-damat robotu getirebilir. Japonya da ise 35 yaşında ki bir adam 16 yaşında ki bir hologram ile evlenmiştir. [27] Torun olarak yapay zekalı bir robotu seviyor olabilirsiniz. Bu konu size çok ütopik gelebilir ama bundan 20 yıl önceki Hollywood filmlerini seyrederseniz şimdi bu filmleri yaşadığımızı görürsünüz. Şu anki Hollywood filmleri ve dizilerine bakarsanız bu söylediğimiz şeylerin detaylı bir şekilde işlendiğini göreceksiniz. Black Mirror ve West World dizileri konuyla ilgilenenler için izlemesi gereken iki yapıt diyebiliriz.

Simon Sinek bu dönemden milenyum dönemi olarak bahsetmektedir ve dijital dünyanın psikolojik etkiler kısmında detaylı bir şekilde bahsettik. [28]

Sonuç

Dini bilgi tarihin her döneminde gerek geleneksel yöntemlerle gerekse çağın getirdiği yeni teknoloji imkânları ile insanlara ulaştırılmıştır. Dini insanlara anlatan, ulaştıran en önemli vesile şüphesiz ki vaizler olmuştur. Vaizler camilerde, kasetlerle, televizyonlarda, gazetelerde, büyük kongre salonlarında karşımıza çıkarak kendi geniş kitlelerini, cemaatlerini oluşturmuş, kimi zaman yöntemleri kimi zaman anlattıkları ile de tartışma konusu haline gelmişlerdir. Yapılan eleştiriler dinin magazinleştirilmesi, ticari bir meta haline getirilmesi, dönemin siyasi otoritesinin propagandası gibi konular olmuşlar. Bugüne gelindiğinde ise vaizlerin interneti oldukça etkin bir şekilde kullandığı, sosyal medya adreslerinden ciddi sayılara ulaşarak buralarda adeta bir sanal cemaat kurdukları görülmektedir. Bu mecralarda anlatılan dini vaazlar ve vaazları takip edenlerin prototiplerine dair bilgiler, dini çerçevede yayınlanan her türlü bilgi bir şekilde veri olarak depolanmaktadır. Gelecek bize bu depolanan bilgiler ile başka bir dini yaşam tecrübesi sunacaktır.

Teknolojinin ve dijitalin hayatın her alanına etki edeceği gibi dini hayata da etki ettiği ve etmeye devam edeceği görünen bir durumdur. Gelişen teknoloji sadece fiziki olarak değil, sosyolojik ve kültürel kurallarını da oluşturarak geliyor. Eğer bu teknolojinin üreticisi değilseniz, sadece

---

27 Mantık evliliğinde yapay zeka dönemi: Hologram kızla evlenmek. 2018 http://www.milliyet.com.tr/mantik-evliliginde-yapay-zeka-donemi--hologram-kizla-evlenmek-molatik-9956/

28 Simon SİNEK. Start with why: How great leaders inspire everyone to take action. Penguin. 2009

kullanıcısıysanız ve bu teknolojinin sosyolojik etkilerine karşı bir planınız yoksa artık siz teknolojiyi değil, teknoloji sizi kullanmaktadır. Sizin yaşantınızı, kültürünüzü ve dini yaşantınızı da belirleyecek bir konuma gelecektir. Teknolojiyi kullanan kişilerden toplanmış dijital veriler (big data) daha sonra tekrar bizim algımızın ve davranışlarımızın dönüştürülmesi için kullanılıyor. Eğer şu anda toplumun rol modeli olan kişiler (özellikle ebeveynler, eğitimciler ve din adamları) dijital dünyanın içerisine dahil olmazsa dijital dünya kendi rol modellerini ve kendi dini yapısını oluşturacaktır. Kendi dijital dinini oluşturmak için ise bizlerin duymak istediği dini bilgileri veren dijital vaizler hatta yapay zekâlı vaizler bile ortaya çıkacaktır. Hatta bu yapay zekâ vaizler birer propaganda vesilesi olarak küresel güçlerin yayılmasını istedikleri düşüncelerin alıcılara ulaşmasında etkin rol oynayacaklardır. Bu hızlı değişime karşı önlem almak için sosyal bilimlerle uğraşan her bir kurumun disiplinler arası çalışma yaparak geleceğin sosyolojik altyapısını planlaması gerekmektedir. Özellikle Milli Eğitim Bakanlığı, aileyle ilgilenen bakanlık (isim değişmesi ihtimaline karşı bakanlık adı yazılmamıştır) Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere bu kurumlarda yapay zeka ile ilgili birimlerin oluşturulup ülkemizin geleceğine dair çalışmaların yapılması elzem bir durumdur.

Kaynakça

AVCI, Nabi. Kitle Kültürü Enformatik Cehalet, Rehber Yayıncılık, Ankara, tarihsiz

DAĞITMAÇ, Murat - EKMEN, Şehadet. Dijital Psikolojik Devrim, Motto Yayınları, 2018

DİJK, Jan Van. Ağ Toplumu, Özlem Sakin (çev.), Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2016

DOĞAN, Büşra. Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno-Dindar Pratikler, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2018

EKİNCİ, Fatma. Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dini Bilginin Hakikat Problemi, Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri, İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2016

GÜNDÜZ, Şinasi Dinsel Söylemin Medyatikleşmesi ya da "Medya Vaizleri", Eskiyeni Dergisi, 2010.

HABERLİ, Mehmet. Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü, Medya ve Din Dergisi, Aralık 2019

HUANG, Yonglin. Narrative of Chinese and Western Popular Fiction kitabı. Springer Yayınevi, 2018.

NABİYEV, Vasif. Yapay Zekâ, Seçkin Yayınevi, 2021

USTA, Niyazi. Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü, Din Hizmetleri Sempozyumu, Ankara, 2007

PINARBAŞI, Gülenay. Spiritüel Ağ, Okur Akademi Yayınları, 2021

PRENSKY, Marc. Digital natives, digital immigrants. On the Horizon, 2001

SELVİ, Esma. Türkiye'de Din Algısının Oluşumunda Vaaz ve Vaizlerin Rolü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2015

SİNEK, Simon. Start with why: How great leaders inspire everyone to take action. Penguin. 2009

ŞİMŞEK, İsmihan. Popstar Vaizler, Motto Yayınları, İstanbul, Ağustos 2020

ŞİMŞEK, İsmihan. Cami Cemaati Sanal Âlemde, Yeni Şafak, Mayıs 2020

TAYLOR, M.C. About Religion: Economies of Faith in Virtual Culture", Religion and Postmodernism, Chicago, 1999.

VİNGE, Vernor. "Technological Singularity", Ed. Max More, Natasha-Vita More, The Transhumanist Reader: Classical And Contemporary Essays On The Science, Technology, And Philosophy Of The Human Future içinde, Wiley-Blacwell Publishing, West Sussex UK, 2013

YILDIRIM, Ercan. Gelenekselden tekno-dijital cemaatlere, Lacivert Dergi, Kasım 2020

http://www.ai.mit.edu/projects/humanoid-robotics-group/kismet/kismet.html

https://wearesocial.com/digital-2020

Mantık evliliğinde yapay zekâ dönemi: Hologram kızla evlenmek. http://www.milliyet.com.tr/mantik-evliliginde-yapay-zeka-donemi--hologram-kizla-evlenmek-molatik-9956/ , 2018

https://robotikpedia.com/robotik-mitoloji-ve-tarihte-ilk-robotlar/

3. BÖLÜM

DİN, DİJİTALLEŞME VE TOPLUM

DİN VE DİNDARLIĞIN DİJİTAL TÜKETİMİ: TÜKETİM VE DİN ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Doktora Öğrencisi Didem GAZNELİ
İzmir Bakırçay Üniversitesi Lisansüstü Eğt. Ens. Sosyoloji ABD/didem_gazneli@outlook.com
ORCID: 0000-0002-7541-5505

Dr. Öğr. Üyesi Nilgün SOFUOĞLU KILIÇ
Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi /nilgun.sofuoglu@adu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8304-9883

Giriş

Günümüzde internet teknolojisi yaşamın her alanında önemli dönüşümlere sebebiyet vermektedir. Etkileşimsellik özelliğine sahip olması ve çoğulcu mekanların yaratılmasına olanak sağlaması sonucu, dijital ortamların hem dinin değerlerinde, hem de dindar bireylerin davranış ve düşüncelerinde etkiler yarattığı gözlemlenmektedir. Süreç içerisinde sosyal medya platformlarının ve bu platformlardaki kullanıcı sayısının artış göstermesi, din ile yeni medya birlikteliğinin yoğunlaşmasına yol açmış olup; özellikle sosyal medya vasıtasıyla dindar kesimin kamusal alanda görünürlüğü giderek artmıştır. Bu durum, bireysel yaşam teamülleriyle sınırlı kalmayarak, dinin tüketim, gösteriş ve teşhir gibi sosyal medyanın üretip beslediği değerlerle etkileşime girmesine, anlamların gerçek bağlamından kopmasına ve böylece dini değerlerin tüketilmesine neden olmaktadır.

Öte yandan, yeni medyanın mobil uygulamalar dahil olmak üzere birçok kanaldan hizmet sunarak dini bilgilerin geniş kitlelere aktarılmasına ve bireylerin bu yöndeki ihtiyaçlarının karşılanmasına fırsat tanıdığı da söylenebilir. Zira kutsal kitapların okunması ve öğrenilmesinden, çocuklar

için eğitici uygulamalara ya da entelektüel düzeydeki dini sohbetlere kadar erişimin mümkün olması, yeni medyanın dinselliğe yönelik imkanları arasında sayılabilir. Ancak dijital ortamların yaydığı kültürel etki ve bu ortamların sahip olduğu gerçeklik dinin gerçekliği ile çatışabilmekte ve farklı dinsel görünümler ortaya çıkabilmektedir. Bu anlamda sosyal medyada gerçekliğin tam olarak çözümlenemez oluşu, Baudrillard'ın da vurgusuyla[1], medyanın gerçeği hiper gerçekliğe dönüştürmesinden kaynaklıdır. Dolayısıyla, böyle bir yapıda dindar bireyin yaptığı paylaşımlar ya da sergilediği davranışlar, fiziki ortamdan ayırt edilemez hale gelebilmektedir ve din, birey için amaçtan araca doğru kolayca kayabilmektedir.

Bu doğrultuda yeni medya, birtakım kültürel etkiler yaratsa da araç olması gerçeği ile dindar bireylerin yaşadığı dönüşümü anlamada başlıca sebep olarak gösterilemez. Nitekim Türkiye'nin 1980'li yıllardan itibaren tüketim toplumuna tam anlamıyla geçişi ve bu yapısal değişimin yarattığı siyasal, ekonomik ve kültürel sonuçlar dindar kesimi de etkilemiş; tüketim kültürüne eklemlenme, din ile kurulan ilişkideki mesafeyi giderek açmıştır. Bu bağlamda, dinin tüketim toplumunda metalaşması, onun hakiki anlamından uzaklaşmaya yol açarak dine yabancılaşmayı ortaya çıkarabilmektedir.[2] Yeni medya ise, hali hazırda tüketim ideolojisini özümsemiş olan bireyi, içinden çıkmanın çaba gerektirdiği bir tüketim döngüsünün içine sokarak, geleneksel değerlerden daha da uzaklaştırmaktadır. Kısacası, yeni medya, dine yabancılaşma ve metalaşma boyutlarıyla bir nevi dönüşüm sürecini hızlandırmaktadır.

Sosyal medya platformlarında tüketim, dini anlam ve sembollerle sınırlı kalmayarak bireyin anlam dünyasına da yönelir. Zira, dijital ortamlarda kapitalist mantığın işleyişi örtük bir biçimde seyreder ve sistemin desteklediği tüketim ideolojisi, bireye ayrıcalık sağlayan olumlu bir bağlamda sunulur. Öte yandan, Debord'un *görünen şeyin iyi olduğu* yaklaşımı çerçevesince[3], yeni medyada tüketim ve sergileme kültürü iç içe geçmektedir. Çünkü takipçi sayısını arttırmak, onaylanmak ve beğenilmek gibi eğilimlerin başat rol oynadığı sosyal medyada, birey sadece tüketmez; aynı zamanda tükettiğini göstererek var olur. Bu sebeple, yeni

---

1 Jean Baudrillard, *Simulakr ve Simülasyon,* çev. O. Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011), 56.

2 Bekir Koç, "Tüketim Toplumunda Metalaştırılan Dini Yeniden Okuma Önerisi: Bireyin Dine Yabancılaşması Üzerine Bir Giriş", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2019), 154.

3 Guy Debord, *Gösteri Toplumu* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008), 16.

medyada mal ve hizmetin gösterişçi tüketimi, manevi alana da yansıyarak bu alanda da parçalanmalar yaşanmasına sebebiyet verir. Başka bir ifadeyle, abartılı paylaşımlar ile sergileme kültürünün benimsenmesi ve imaj kaygısının dini kaygının ötesine taşınması neticesinde, mahremiyete yönelik parçalanmalar yaratır. Sonuç olarak, sosyal medyanın teknolojik dili ve ekonomik önceliği esas alması, gerek dini ürün ve hizmetler bağlamında, gerekse bireylerin yaptığı paylaşımlar doğrultusunda imgesel bir konumda kalabilmektedir. Bu sebeple, tüketim kültürü ve kültürün bir öğesi olan din arasındaki karşılıklı etkileşim ve bu etkileşimin açığa çıkarttığı değişimler dikkat çekici olup, dijital ortamlarda kutsal olanın anlam kaybına uğraması ve bireyin de dini manadan giderek kopması gibi boyutlarıyla günümüz din sosyolojisi alanındaki önde gelen tartışma konularından biri haline gelmektedir.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda, Türkiye'de en çok kullanıcıya sahip olan Instagram adlı sosyal medya platformuna yönelen bu çalışma, dijital dünyanın dindar bireyin düşünce ve yaşam tarzı üzerindeki etkisinin tüketim boyutuyla irdelenmesi gerekliliğinden yola çıkmaktadır. Araştırmanın temel amacı, yeni medyada dini değerlerin metalaşması ile medya-tüketim etkileşimi yoluyla dindar bireyin dönüşümünü ortaya koymaktır. Bu yönde, Instagram'da yer alan ve sosyal medyayı etkin kullanan 15 katılımcı ile yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Makalenin devamında tüketim toplumu, tüketim-din ilişkisi ile sosyal medyada din ve tüketimin görünümüne ilişkin çalışmaların literatürü özetlenmiştir. Ardından, araştırmanın amaç, kapsam ve yöntemi detaylı bir biçimde açıklanmıştır. Bulgular bölümünde, katılımcıların ifadelerinde öne çıkan üç tema çerçevesinde analizler yapılmıştır. Son bölümde ise kavramsal ve kuramsal çerçeve ile bulgular birlikte değerlendirilmiştir.

1. Tüketim Toplumunun Gelişimi

Üretim ve tüketime dayalı esneklik, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren post-fordist sistemin yerleşimi ile mevcudiyet kazanmıştır. 1929'da yaşanan ekonomik krize bakıldığında, çözüm yolu, kitlesel üretim ile aşılmaya çalışılmış; ancak, 1970'lere gelindiğinde, uluslararası ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması ve beraberinde ortaya çıkan petrol krizi, bir anlamda Keynesyen politikaların işlevselliğini ortadan kaldırmıştır. Lipietz, fordizmin başarısızlık nedenlerinden biri olarak, her

ne kadar kitlesel tüketime yönelik kısıtlı bir doyumu öne sürse de[4]; asıl sorun, 1970'lere gelindiğinde, dayanıklı tüketim mallarına sahip olunduktan sonra, bu mallara yönelik talebin azalmasıyla daha çok ilgili gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle, artık dayanıklı mallardan ziyade, farklı ihtiyaçlara ve farklı mallara yönelik bir talep ve yeni bir tüketici kesim gelişmeye başlamıştır.

Bu noktada, post-fordist sisteme geçiş, esnek üretim sistemi ile başta iş ve işgücü-sermaye arasındaki ilişkiler olmak üzere toplumsal açıdan da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Zira, sanayileşme döneminin ilk aşamalarında akılcılaştırma, kitlesel üretimde anlam bulurken; post endüstriyel toplum, kitlesel tüketim ile varlık kazanmaktadır. Dolayısıyla, böyle bir yapıda, akılcılık yalnızca araçsal olabildiği gibi, tüketime konu olan istekler de toplumsal bir statü simgesi arayışı ile arzuları dile getiren bir dizi talebe hizmet eder hale gelmektedir.[5] Nihayetinde, 1970'li yıllardan itibaren yaşanan dönüşümler ve küreselleşmenin bu sürece eklemlenmesi, tüketim toplumu ve kültürünün şekillenmesinde oldukça önemlidir. Küresel çapta artış gösteren ekonomik ilişkiler ile birlikte siyasal, sosyal ve kültürel alandaki yapısal dönüşümler, modern öncesi döneme ait yerleşik sosyal organizasyonların, esnek zaman ve mekân alanlarında yeniden konumlandırılmasına imkân tanımıştır. Özellikle, kitle iletişim araçları başta olmak üzere teknoloji alanında yaşanan gelişme, başka kültür ve değerler hakkında bilgi sahibi olunmasını kolay hale getirip farkındalığı arttırırken; aynı zamanda, benzer tüketim mallarının dünyanın dört bir yanında tüketilmesini de olanaklı hale getirmiştir. Özetle, zaman ve mekân sınırlamalarının aşıldığı noktada dünya, Marshall Mc Luhan'ın belirttiği üzere[6], küresel köy'e dönüşmüş ve kültürel ilişkiler giderek yoğunlaşmıştır. Kültürel küreselleşmenin tüketim üzerindeki etkisi, homojenleşme tezi çerçevesinde değerlendirildiğinde, standartlaştırılmış marka imajının kitlesel reklam kampanyaları aracılığıyla çoğu üçüncü dünya ülkesi insanına servis edilmesine ve batılı değerler üzerine inşa edilen bir tüketim kapitalizmine dayanır.[7]

---

4 Alain Lipietz, "Uluslararası İş Bölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları", Çev. B. Peker, *Toplum ve Bilim*, 56-61 (Bahar, 1993), 58-82.

5 Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 79.

6 Marshall McLuhan - Eric McLuhan, *Laws of Media: The New Science (*Toronto: University of Toronto Press, 1988).

7 Robert Holton, "Küreselleşmenin Kültürel Sonuçları", çev. K. Karaman, *Sosyoloji Konferansları,* 47/1 (2013), 62.

Bu yönde, kültürün küresel işlevi, toplumun McDonaldlaştırılması tezi ile uyumlu bir biçimde, Amerikan kültürünün yayılmacılığı temelinde işler ve yerel kültürler ve farklılıklara yönelik bir tehditi de açığı çıkartır.[8]

Bu bağlamda, batıya özgü tüketim modellerinin yerel değerlere adapte edilmesi yönündeki glokal yaklaşımlarla yerel kimliklerin belirsizliği ve genelinde kimlik problemlerinin üstesinden gelinmektedir.[9] Dolayısıyla küreselleşme, sadece küresel tüketim kültürü oluşturmakla kalmaz; ayrıca yerel kültüre ilişkin tüketim motiflerine de ivme kazandıran bir görünüm ortaya koyar. Yerel ve küresel değerler arasındaki sınırı ortadan kaldıran bu durum, çeşitli mal ve hizmetlerin tüketimine geçişte kolaylık sağlaması ile postmodern tüketim ve tüketici karakterinin izahını oluşturur. Kısacası, Lyotard'ın vurguladığı biçimde, tüketim toplumunda bağlayıcı her türlü engelin ortadan kalkışı, tüketim alışkanlıklarında zamansal ve mekânsal anlamda iç içe geçişler yaşanmasına müsait bir ortam yaratır.[10] Bu sebeple tüketim toplumu, tüketime eğilimli bir toplum değil; üyelerini, geçmişteki tüketimin belirli sınırlarından kurtaran ve ihtiyaç kavramına bakışın dönüşüme uğradığı bir toplumdur.[11] Böylelikle, tüketim toplumunda her şey, her zaman, ihtiyaç kapsamı içerisine dahil edilebilirken; temel dengede, bu esnekleşmiş ve bireyselleşmiş ihtiyaçlara yönelik arzunun canlı tutulması üzerine kurulmaktadır.

Arzulara dokunmak adına her şeyi estetikleştirme çabası ise gerçekliğe yönelik kırılmayı beraberinde getirmektedir. Zira Baudrillard, postmodern söyleminde her türlü düşsel ve gerçek ayrımından yoksun bir hiper-gerçeklikten bahsederken, mutlak gerçekliğin çöküşüne vurgu yapar.[12] Bu yönde, tüketim toplumda kitle iletişim araçları ile kitlelerin tüketime yönelik düşünceleri yönlendirilmektedir ve özne, kitle endüstrisinin yaratmış olduğu sözde gerçeklik üzerinden tüketimin dayatmacı politikası ile karşı karşıya bırakılmaktadır. Diğer bir deyişle, medya, reklamlar aracılığıyla ticari manipülasyonu merkeze almaktadır ve arzuları imajlar

---

8 George Ritzer. *Toplumun McDonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 23.

9 George Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 84.

10 J. François Lyotard, *Postmodern Durum,* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 151.

11 Zygmunt Bauman, *Kuşatılmış Toplum* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 254.

12 Jean Baudrillard, *Simulakr ve Simülasyon,* çev. O. Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011), 20.

ekseninde yeniden işleyerek kitlelere sunmaktadır.[13] Bu anlamda, 1980'li yıllardan itibaren gerek televizyonun artık her eve girmiş olması, gerekse de liberal politikaların yayıncılık anlayışı üzerindeki gözle görülür etkisi, televizyon ve reklamcılığın tüketim kültürünün şekillenmesinde oynadığı rolü belirginleştirmiştir. Bu süreçte, özellikle, eğlence ve ticari kaygının ön planda yer aldığı programların yaygınlaşması ile televizyonun kitleler üzerinde yarattığı derin etki dikkate alındığında, medya aracılığıyla sunulan yaşam tarzlarının hazcı tüketimi pekiştirdiği söylenebilir. Öte yandan, 1990'lı yıllarda reklam sektörünün kadın bedeni ve güzelliği üzerinden tüketimi güdüleyen yaklaşımına dair yaşanan dönüşüm ve geniş kitlelere ulaşma stratejileri ise her yaş ve cinsiyetin giderek hedef tüketici kitlesi haline gelmesi ile gelişen pazar anlayışının göstergesidir.[14] Böylece firmaların, tüketimin değişen yapısı karşısında, kişileri yeni ürünlere çekme ve tüketimin devamlılığı sağlamak için yaş, cinsiyet, sosyal sınıf/gelir, aile yapısı, etnisite ve coğrafya gibi noktalara odaklandığı dikkati çekmektedir.[15]

Tüketim kültürünün dünyanın dört bir yanında ivme kazanmasında, tüketimi kolaylaştıran aracı sayısındaki artış ile tüketim mekanlarındaki çeşitlenmenin de etkisi vardır. Bu anlamda, nakit paranın tüketimi sınırlayıcı etkisini ortadan kaldırması yönüyle kredi kartı, tüketimin hızını artıran önemli bir araç olarak nitelendirilebilir. Diğer taraftan, tüketimin giderek alışveriş merkezlerinden dijital ortamlara kayması sonucu ise tüketim konusundaki diğer bağlayıcı faktörler olan zaman ve mekân engelinin aşılmasını sağlamıştır. Böylece, mobil uygulamaların artması ve bilgisayara olan bağımlılığın ortadan kalkması neticesinde, birey evden çıkmadan, trafik sorunu yaşamadan, zamandan tasarruf sağlayarak ürün ve hizmetleri inceleyebilmekte ve farklı ürünler arasından seçim yapabilme imkanına sahip olabilmektedir.[16] Bu bakış açısından yola çıkarak, tüketim mekanları haline gelen dijital ortamlardaki akılcılaştırma çabası, Lefebvre'nin kapitalizmin mekânsal üretime yönelik yaklaşımında netlik

---

13 Mike Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. M. Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 125.

14 Robert Bocock, *Tüketim*, Çev. İ. Kutluk (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 106.

15 Michael Solomon. "Consumer Psychology", *Encyclopedia of Applied Psychology* (PDF: Elsevier 2004), 489.

16 Büşra Halis, "Tüketimin Değişen Yüzü: Elektronik Ticaret Uygulamaları ve Sosyal Paylaşım Ağlarının Rolü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*,1/4 (2012), 157.

kazanır.[17] Nihayetinde kapitalizm, kendi verimliliğini sürdürebilmek amacıyla, üretim kadar aynı zamanda tüketimi hızlandıracak mekânsal düzenlemelere girişmektedir ve sermayenin işleyiş ritmini mekân üzerinde manipüle edici uygulamalar vasıtasıyla gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla, işleyişini tüketim ideolojisine dayandıran dijital ortamlarda tüketime dair kurulan ilişki mal odaklı olup[18] tüketime ilişkin her türlü riskin ortadan kaldırıldığı ya da kamufle edildiği büyüsel bir atmosfer yaratılır.

Sonuç olarak, her şeyin ihtiyaç olarak kabul edildiği tüketim toplumunda birey, tüketerek hem kendisini oluşturmakta hem de kendisini diğerlerinden ayırmaktadır. Bu doğrultuda, tüketim bireye özgürlük olarak sunulmaktadır ve kitle iletişim araçları da bireye mutlu olmanın formülünün tüketimden geçtiğine ilişkin mesaj vererek, sistemin tüketim ideolojisini desteklemektedir. Dolayısıyla, bir yanılsamadan ibaret olan tüketim toplumunda, aslında bireyin sistemin içinden kaçamayacağı bir bağımlılık yaratılmaktadır. Gelinen noktada, toplumda yaşamın temel amacının tüketim haline gelmesi ise kültür de dahil olmak üzere her şeyi meta karaktere büründürerek, bireyi de özne konumundan uzaklaştırmaktadır.

2. Tüketim Mekânı Olarak Sosyal Medya ve Din İlişkisi

Web 2.0, içerik oluşturma imkânı sağlama ve kullanıcıyı aktif hale getirme boyutlarıyla internet teknolojisinde niteliksel bir dönüşüm yaratmıştır. Bu yönde, dijitallik, etkileşimlilik, hipermetinlilik, modülerlik, erişebilirlik, kullanılırlık, yenilik ve kalıcılık gibi özelliklere sahip olan[19] Web 2.0 teknolojisi, sosyal medya platformları dahil olmak üzere, bloglar ve içerik üreten programların tümünü kapsamaktadır. Günümüzde, ara yüzün taşınabilir araçlara uyarlanmasıyla ortaya çıkan Web 3.0 sisteminin ise yeni medya kullanımını daha da yaygın hale getirdiği ve sosyal medya platformlarını birey için günün her anında erişilebileceği bir konuma ulaştırdığı söylenebilir.

Bu bağlamda, yeni medyanın kullanıcısına sağladığı imkanlar, geleneksel medyanın içeriğinde yer almadığı için yeni medya, geleneksel

---

17 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi,* çev. I. Ergüden, 2.baskı (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014).

18 George Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 80.

19 Nagihan Tufan Yeniçıktı, *Sosyal Medya: Facebook ve Twitter Motivasyonları* (Konya: Literatürk Academia, 2017), 123-126.

medyadan *yenilik* özelliği ile ayrılmaktadır. Diğer bir deyişle, geleneksel medyada pasif bir konumda yer alan birey, dijital ortam içerisinde düşündüklerini medyaya aktarabilme gücüne sahip olarak aktif konumda yer almaktadır. Öte yandan, geleneksel medya, yöneldiği kitleyi belirleyemez bir yapıdadır. Ancak, yeni medyanın erişebilirlik özelliği, hem genel, hem de özel kitleye yönelebilmektedir. Ayrıca yeni medyada kitlelere ulaşabilmenin maliyeti, geleneksel medyaya göre daha ekonomiktir. Tüm bu etkenler doğrultusunda, 2000'li yılların başından itibaren televizyonun kültürel etkisinin giderek azalmaya başladığı ve talebe uygun kitle iletişim kültürüyle kişinin kendi seçtiği cemaatlerin ağlarında karşılıklı etkileşime dayalı bir elektronik iletişimin ortaya çıktığı söylenebilir.[20] Bu anlamda, yeni medyanın sosyal boyutunu, kullanıcılar tarafından düzenlenen içeriklerin ağda dolaşıma girmesiyle meydana getirilen sosyal medya siteleri oluşturmaktadır.[21] Sosyal medya, insanların birbirleriyle iletişim kurabildikleri, bilgi edinebildikleri ve paylaşım yapabildikleri sosyal ağları ifade etmektedir. Bu platformlar, yeni tip toplulukların, kimlik ve aidiyet imajlarının açığa çıkmasına imkân tanıyarak online alanların yaratılmasına zemin hazırlamıştır.[22] Kısacası bu sayfalar, hem toplumun temeli olan bireyin evine hem de kendi sosyal çevresine açılan bir pencere olarak tanımlanabilir.[23] Sosyal medya platformlarının hepsi, temelinde insanları bir araya getiren çevrimiçi topluluklar olarak nitelendirilse de içerik ve kullanıcıya sundukları hizmetler açısından birbirlerinden farklılık göstermektedirler. Sosyal medyanın ilk örneğini, 1997 yılında kurulan ve adını Stanley Milgram'ın yaptığı bir deneyden (1960) alan SixDegress.com adlı arkadaşlık sitesi oluşturmaktadır.[24] Ancak sosyal medyanın yükselişinin, 2004 yılında Mark Zuckenberg tarafından kurulan ve ilk başlarda Harvard öğrencilerine yönelik kapalı bir grup niteliğinde olan Facebook ile başladığı söylenebilir. 2005 yılında ise dünya çapında herkesin üye olabildiği bir site görünümüne

---

20 Manuel Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi*. 1. Cilt, Çev. E. Kılıç, 2. Baskı (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 458.

21 Gülşah Başlar, "Yeni Medyanın Gelişimi ve Dijitalleşen Kapitalizm". *Akademik Bilişim*, 1 (2013), 826.

22 İlkay Şahin, *Online Alevi Topluluklar: Ritüel Desenli Bir Gruptan Mit Desenli Bir İnanç Topluluğuna (*Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013), 76.

23 Van J. Dijk, *Ağ Toplumu*, çev. Ö. Sakin, 2. Baskı (İstanbul: Kafka, Epsilon Yayıncılık, 2016), 253.

24 Özgür Köseoğlu, "Sosyal Ağ Sitesi Kullanıcılarının Motivasyonları: Facebook Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 7/2 (2012), 61.

kavuşan Facebook'un akabinde sırasıyla, Youtube, video içeriği ile; 2006 yılında Twitter, durum ve düşünce paylaşımları ile; 2010 yılında ise Instagram, görsel paylaşım ile sosyal ağın parçası olmuştur. Dünya genelinde kullanıcı sayısı en fazla olan bu platformlar dışında, kullanıcılar tarafından rağbet gören diğer siteler arasında Tik Tok, Snapchat ve Pinterest sayılabilir.

Gelinen noktada, sosyal medya platformları sosyalleşme alanı dışında, tüketimin de önemli mekânları olarak tanımlanabilmektedir. Zira, internetin gelişmesinin ticari yaşama sağladığı en büyük katkının, daha fazla insana mal ve hizmeti ulaştırmak ve bu sayede satışları arttırmak olduğu söylenebilir. Jeff Bezos'un yeni World Wide Web'in yılda %2,3 büyüme kaydettiğini fark etmesi ve Amazon.com adlı şirketi kurması ile başlayan e- ticaret[25], sonrasında birçok firma için ilham kaynağı olmuştur. Öte yandan, mobil uygulamaların ve sosyal medya platformlarının yaygınlık kazanması ile e-ticaret payının da giderek artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Nitekim, Dijital Türkiye 2019 E-Ticaret Raporu'na bakıldığında, internet üzerinden alışveriş yapanların sayısı bir önceki yıla kıyasla artmış ve bu oran %48'lere ulaşmıştır. Bunun sebebinin, sosyal medyanın fiziki ortama nazaran sağladığı avantajlar olduğu söylenebilir. Sosyal medyanın fiziki ortamdaki bir mağazanın ya da alışveriş merkezinin içinde dolaşıyormuş gibi ürünleri görebilme fırsatı sağlaması ve farklı alternatifler arasında gezinebilme ile istenilen ürününün tek bir tuşla dünyanın herhangi bir yerinden satın alabilmesine olanak tanınması tüketicilere cazip gelebilmektedir.Bu durum, ödeme seçenekleri içinde geçerli olmaktadır ve birey; kredi kartı, kapıda ödeme ya da havale seçeneklerinden birini tercih ederek satın alma işlemini gerçekleştirebilmektedir.

Öte yandan, sosyal medyada bireyin tüketime yönlendirilmesi için firmalar yüksek bütçeler ayırırlar ki bunların en başında reklamlar gelmektedir. Geliştirilen reklam stratejileriyle, firma imajı üzerinden tüketicinin marka ile bağ kurması hedeflenir. Bu yönde, sosyal medya platformlarının her biri kendine özgü reklamcılık sistemine ve maliyetine sahiptir. Örneğin, her tıklama başına ücretlendirmeye tabi olduğu için Multi Channel Marketing sistemini işleten Facebook'un reklam hizmetlerinden yararlanmak, Instagram ve Twitter'a göre daha maliyetli olabilmektedir. Ancak, söz konusu paylaşım sitelerinde de reklamın maliyeti, reklam tercihlerine göre artış gösterebilmekle birlikte kurumsal sayfa

25 George Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 43.

ya da hashtaglerin kullanımı görece maliyeti azaltabilmektedir. Sosyal medyada firmaların başvurduğu bir diğer reklam stratejisi ise mikro ya da makro ünlülerden yararlanmaktır. Özellikle, fenomen (mikro ünlü) olarak adlandırılan kişiler, viral pazarlamanın en popüler görünümlerinden sayılabilir. Çünkü, fenomenleri takip eden kişilerin içlerinde hayran kitlesiyle birlikte merak etme sebebiyle de takip etme isteğinde bulunanlar yer almaktadır.[26] Dolayısıyla, fenomenin sosyal medyada aktif olmasının ötesinde, takipçilerin fenomenlerin sayfalarında yansıttığı duygu ve davranışların aktif olması durumu, firmaların dikkatini ünlülere çekmektedir. Bu anlamda, ürün tanıtımı yapan ve *influencer* (etkileyen) konumunda olan sosyal medya ünlüleri, yapmış oldukları paylaşımlar ile takipçilerini tüketime yönlendirebilme gücüne sahiptirler.[27] Özetle, ünlü kişilere benzeme çabası ve onlar gibi olma isteği üzerinden kullanıcılar, ünlülerin tükettiği ürünlerin benzerlerini satın almaya yönelirler ve böylece, fenomenin önerisi ürünü aşarak, hayatın kendisi haline gelir.

Kellner'in belirtmiş olduğu gibi, medya, imaj ve semboller yoluyla bireylere rol model sağlar ve onların davranışlarının şekillenmesine yol açar[28]. Bu doğrultuda, sosyal medyanın yaydığı kültür, sistemin tüketim ideolojisi üzerine temellenmektedir. Diğer bir deyişle, sergileme kültürü ile gözetimin gönüllük esasına dayandığı bir işleyişe sahip olan sosyal medya, ihtiyaçları manipüle eder ve bireye tüketerek kendini var edeceği inancını dayatır. Sonuç olarak, sosyal medyada işleyen ekonomik mantığın bir şekilde bireyi içine çekmesi, dini değerlerin de metalaşması sürecini hızlandırır. Bu anlamda, merkeze manevi olanı alan din ile merkeze maddi olanı yerleştiren tüketimin gerçekliğe yönelişleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Nitekim, dinlere dair bir değerlendirme yapıldığında da, aşırı tüketimin kaçınılması gereken bir davranış biçimi olarak ele alındığı kutsal kitaplarda açıkça görülmektedir. Örneğin, Yahudilik'te zevk için israf etmek yasaktır[29], İslam dini ise tüketimin fazlasını tasvip etmeyip

---

26 Diğdem Sezen, "Dijital Sonrası Hayran Kültürünün Dönüşümü Üzerine". ed. N. Timisi. *Dijital Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler* (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2016), 157.

27 Didem Gazneli, *Tüketim Toplumu Bağlamında Türkiye'de Yeni Medyanın Muhafazakârlığın Dönüşümü ve Dini Değerlerin Metalaşması Üzerine Etkisi* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

28 Douglas Kellner, *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern* (NewYork: Routledge, 2003), 240.

29 *Tevrat* (Erişim 15.04.2020), 20:19.

insanın dünyadaki varlığını Allah'a kulluk ile ifade etmektedir.[30] ki, bu ilkeler, Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır.[31] Öte yandan Hristiyanlık öğretisi içerisinde de servet sahibi olmak bir haktır, ancak; paraya düşkünlük neticesinde manevi olanın ötelenmesi hoş karşılanmayan bir davranış kabul edilir.[32]

Weber, kapitalizmin ruhunu, parayı tüketmenin değil üretmenin oluşturduğunu ifade ederken, Kalvinizmin israf etmeden biriktirme öğretisine vurgu yapmaktadır.[33] Weber'in kurduğu iktisadi zihniyet ve din arasındaki bu ilişki doğrultusunda[34], dinin kapitalizmin gelişim sürecinde güçlü bir etkisi bulunduğu söylenebilir. Ancak, Ülgener'in belirtmiş olduğu gibi, kapitalizmin giderek yaygınlaşması sonucunda, manevi desteğe olan ihtiyaç ortadan kalkmıştır ve böylece, dini ile ahlaki öğretilerin bireyin yaşamına dokunan konumu da giderek daralmıştır.[35] Dolayısıyla modern kültürü karakterize eden aşırı bireyci ve tüketim odaklı anlayışın yükselişi, inancın sarsılmasa yol açmıştır.[36] Ben bilincindeki kriz karşısında kapitalizm ise bireye tüketim yoluyla bir çözüm yolu sunmaktadır. Bu yönde, sistemin tüketim ideolojisi, insanların yaşam biçimlerinde küresel değerlere entegre olması için mücadele eder ve bu çerçevede geleneksel olanı parçalayarak kişinin kültürel kodlarını dönüştürür. Gelinen noktada, din ve ekonomik alanda yaşanan etkileşimin yeni dinsellikler geliştirdiği ve kutsal anlamın, daha çok ahlaki ve psikolojik bir çerçeveye konumlandırıldığı söylenebilir.[37] Bu sebeple, tüketim toplumunda dua etmek, rahatlamak ve huzur ile anlamlandırılır; ya da

---

30 İsmail Demirezen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 10/1 (2010), 106.

31 *Yüce Kur'an ve Açıklamalı Yorumlu Meali*, çev. Abdülkadir Şener, M.C. Sofuoğlu, M. Yıldırım (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 2011), En'âm Sûresi 6/141, A'râf Sûresi 7/31, İsrâ Sûresi 17/26-30.

32 *İncil* (Erişim 15.04.2020), 19: 9-10, 26: 8, 12: 2.

33 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. M. Ökten (Ankara: Tutku Yayınevi, 2014), 53.

34 Max Weber, *Din Sosyolojisi: Max Weber*, çev. L. Boyacı, 2. baskı (İstanbul: Yarın Yayınları, 2016).

35 Sabri F. Ülgener, *Dünü Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Der Yayınevi, 1981), 260.

36 Margeret Polama, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. H. Erbaş, 2. baskı (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1996), 338.

37 Patrick Haenni, *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm,* çev: L. Ünsaldı (Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014), 21.

aralıklı oruç diyeti gibi sağlıklı ve dengeli beslenmenin konusu haline gelir. Anlamın piyasa mantığı üzerinden işlediği din içerisinde, tüketim kültürünün hedonistik ve gösterişçi temelleri, dini duyarlılığı geri plana iten, yeni bir dindar kimliği açığa çıkartır ki, bu yeni kimlik çerçevesinde birey, çeşitli hassasiyetler üzerinden dini yeniden anlamlandırdığı söylem ve tüketici davranışları sergiler. Başka bir deyişle, bireyin referans noktasının dinden imaj kaygısına kayması, sonuç olarak dinsel-seküler ayrılığının yeni bileşimler kazanmasına sebebiyet verir[38] ve böylece, kişi için dinin geleneksel anlamları dönüşüme uğrayarak, çağdaş birey imajı ile kendisini ifade etmesinin yeni bir yolu olur.

Bu doğrultuda, yeni medya, bir yandan bireyi modern kültürün kodları ile kuşatarak, onun kendini gerçekleştirmesine imkân sağlarken; diğer taraftan din ve tüketim ilişkisinin de giderek yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Dijital ortamlarda her şeyin ticaretinin yapılabilmesine uygun koşulların girişimcilere sunulması ile doğrudan dini bir sembol olarak nitelendirilebilecek bir ürünün satışından, özünde dinsel olmayan ama ona dinsellik katılmış ürünlerin satışına da rastlamak mümkün olabilmektedir.[39] Bu sebeple, yeni medyada din ve tüketim ilişkisini iki boyutta incelemek gereklidir. Bunlardan ilki, ürünlerin (maddi unsurların) tüketimi ve bir diğeri ise, bu bağlamda açığa çıkan sembol ve anlamların (manevi) tüketimidir. Bu yönde, yeni medyadaki tüketimin din üzerindeki olumsuz etkisi, hem hazcı ve gösterişçi tüketimi yayması ile dinin tüketim ahlakıyla çatışması boyutuyla; hem de kutsalı bir tüketim nesnesine indirgemesi ve onu değersizleştirmesi boyutuyla açığa çıkmaktadır. Nitekim, online alışveriş sitelerinde firmalar, geniş bir müşteri kitlesini çekerek, kazancı arttırabilmek amacında oldukları için dindar müşterilerin de taleplerine uygun ürünler geliştirmektedirler. Bu doğrultuda, din üzerinden tüketimin gerçekleştirildiği siteler incelendiğinde, online dini alışveriş siteleri, inançlı bireyler tarafından ilgi görmektedir. Neticesinde, Saydan ve Nart'ın çalışmasında ifade ettiği üzere bireyler, internetin önerdiği yeni yaşam kalıplarını kendi yaşam tarzlarına uygun gördükçe internet üzerinden alışverişe yönelik olumlu bir tutum sergilerler.[40]

---

38 Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 21.

39 Gazneli, *Dini Değerlerin Metalaşması.*

40 Reha Saydan - Sima Nart, "Online Tüketimi Teşvik: Sanal Ortamda Tüketici İkna Süreci ve Belirleyicileri", *Öneri Dergisi*, 8/32 (2009), 91.

Müslümanlar arasında sözkonusu yaşam tarzının giderek daha fazla önemsenen bir hal almasında, 2000'li yıllardan itibaren genç Müslüman nesil arasında gelişen, ebeveynlerinden farklı ve modern bağlama oturtulan din anlayışının etkisi olduğu söylenebilir.[41] Online alışveriş sitelerinde İslam ile tüketilen ürünün örtüşüp örtüşmediği "helal" kavramı üzerinden değerlendirilirken, sitelerde din adamlarının konuya ilişkin bilgilerine yer verilmekte ve dindar bireylerin bu yolla kaygıları giderilmektedir. Son yıllarda, kullanıcı sayısının artışı ile birlikte firmalar, sosyal medyada ürün satışına yönelmeye başlamış ve bu mecralarda uygulanan reklam ve pazarlama taktiklerini geliştirmişlerdir. Bu bağlamda, görsel paylaşımların yoğun olduğu dijital ortamlarda sergilenen ve pazarlanan, sadece ürün ya da hizmet olmaz; aynı zamanda sunulan şey, yaşam tarzı, lezzet ve güzellikle ilgili karmaşık bir özlemler dizisidir.[42] Yeni medyada, başta tesettür ve turizm olmak üzere dini içerikli ürün ve hizmetlerin lüks tüketimi, yeni bir kimlik gelişimine sebep olmaktadır. Zira, tüketim mallarının kimliğin bir göstergesi olması ile lüks tüketimin İslami kimliğin dönüşmesinin, statü göstergesi olmasının önünü açtığı görülmektedir.[43] Bu anlamda, markalaşmak, ürün ve markalarda bulunan sembolik anlama dair bir uyarıcı kabul edilmektedir[44] ve bireyler, markalaşmaya yönelerek diğerlerinden farklı olmaya çalışmaktadırlar.

Öte yandan, dijital ortamlarda din üzerinden gerçekleşen tüketimde açığa çıkan sınıfsal ayrım, seçkin bir hayat tarzına gücü yetenler ile bunu sağlayamayanlar arasında gittikçe açılan bir ayrışmayı gözler önüne sermektedir. Özellikle son yıllarda, hac ve umre organizasyonları ile turizm faaliyetlerine bakıldığında, söz konusu sınıfsal ayrım giderek belirginleşmektedir. Bu doğrultuda, organizasyon şirketlerinin sosyal medya sayfalarındaki programların, *deluxe*, *classic* ve *butik* olmak üzere üç farklı hac ve umre hizmetine ayrıldığı dikkati çekmektedir. Bu yönüyle ticari mantığı ön plana çıkartan organizasyonlar, ibadetin, teoride var olan herkesin Allah katında eşit olduğu ve üstünlüğün takva

---

41 Shelina Janmohamed, *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik* (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2018), 30.

42 Banu Gökarıksel-Anna Secor, "Between Fashion and Tesettür". *Journal of Middle East Women's Studies,* 6/3 (2010), 129.

43 Ali Arslan-Melek Çaylak, "Tesettür Giyimi Etkileyen Tüketim Kültürü Faktörleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13/1 (2018), 48.

44 Yavuz Odabaşı, *Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2017), 95.

ile gerçekleştiği fikriyle çatışmaktadır.[45] Sonuç olarak, organizasyonlar her ne kadar dini bir görünüm sergiliyor olsa da, statü gruplarının önemli göstergelerinden biri olan tüketim kalıplarının oluşmasında en önemli faktörün gösteriş unsuru olması gerçeği[46], bu organizasyonlarda dinden ziyade gösterişçi tüketimin ön plana çıkmasına yol açmaktadır. Tüketim toplumunda bireyin isteklerinin çeşitlenmesi ile hayat tarzı oluşturma çabası, örtünme pratiğinin de geleneksel kalıpların dışına çıkmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle, modern toplumdaki kültürel değişim, kadınların kendi anlayışlarında ve hayat pratiklerinde önemli dönüşümler meydana getirmiş olup, tesettürlü dindar kadınlarla diğer kadın grupları arasındaki duvarlar büyük ölçüde yıkılmıştır.[47] Bu yönde, eşarp ve bone gibi aksesuarların tercih edilmesi ya da sade renklerin yerini, oluşturulan imaja göre farklı renk ve desenlere bırakması, görünüme yönelik kaygının artması kadar kişinin kendisini diğerlerinden ayırma isteğinden kaynaklanmaktadır.[48] Bu bağlamda, sosyal medyanın teşhiri teşvik eden kültürel yapısı, mahremiyete yönelik parçalanmalara sebebiyet vermektedir ve bir anlamda Göle'nin ifade ettiği üzere[49], ölçüleri erozyona uğratmaktadır. Zira, mahrem algısının dönüşümünde sosyal medya, özel alan ve kamusal alan arasındaki ilişkiyi ters yüz ederek, kadın içeride kalsa dahi onu görünür kılarak tüketimin kamusuna çıkmaya yönlendirmektedir.[50]

Bu bağlamda, yeni medyanın gelişmesi ve özellikle sosyal medya platformları, tüketim kalıpları başta olmak üzere batıya yönelik kültürel kodların görünürlüğünü artırmakla birlikte gündelik yaşam pratiklerinin de benimsenmesine yol açmaktadır. Böylece, Müslümanların küresel değerler ile entegrasyonu çerçevesinde, ulus ötesi medya kuruluşları yalnızca popüler kültürün tartışılmaz egemenliğini güvence altına almakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal gerçekliğin depolitizasyonuna

---

45 Mücahid Pişkin, "Tüketim Toplumu'nda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı". *İnsan ve Toplum*, 6/2 (2016),145.

46 Terzi, Hasan. "Postmodern Çağda Müslüman Tüketicilerin Gösterişçi Tüketim Davranışları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma". *Karabük Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2016), 140.

47 Nilüfer Göle, *Mahremin Göçü* (İstanbul: Hayy Kitap, 2014), 222.

48 Gazneli, *Dini Değerlerin Metalaşması.*

49 Göle, *Mahremin Göçü,* 99.

50 Alev Erkilet, "Mahremiyetin Dönüşümü: Değer, Taklit ve Gösteriş Tüketimi Bağlamında İslami Moda Dergileri", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2 (2014), 37.

da yol açar.[51] Kapitalist sistemin işleyişi üzerine temellenen bir yapıda, dini nesneler ve pratiklerin üretimi ve pazarlanması kadar; dindarlara yeni nesneleri ve pratikleri de sunan bir pazar anlayışı da hakimdir.[52] Dolayısıyla, dijital ortamlarda tüketim toplumunun ideal bireyini yaratma gayesiyle, zihniyette bir dönüşüm gerçekleştirmek temel hedef olup; bu mantık, tüketim mallarına yansıtılmaktadır. Yaşanan dönüşümün dindar bireyler üzerindeki etkisi, tüketimin gösterişçi niteliğinin ön planda yer aldığı bir anlayışın, gündelik yaşam pratikleri içerisinde sosyal medyada yer almaya başlamasıyla açığa çıkar. Bu sonuç ise dijital ortamlarda dini değerlerin ve anlamların birer tüketim nesnesi haline gelerek metalaşmasına işaret etmektedir.

3. Araştırma

3.1. Araştırmanın Amacı

Son yıllarda dindar kesimin tüketim pratiklerinde yaşanan dönüşümler ile sosyal medyada sergilenen davranış ve tutumlar dikkati çekmektedir. Özellikle, lüks tüketimin giderek yaygınlaşması ve bunun dijital ortamlarda sergilenmesi, dini değerlerden uzaklaşıldığına ilişkin düşüncelerin sıklıkla vurgulanmasına neden olmaktadır. Bu durum, sosyal medyanın yansıttığı kültürel etkiler kadar, tüketim toplumunun gelişim süreci ve bu süreçten dindar kesimin ne derece etkilendiği meselesinin de ele alınıp değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Son tahlilde geleneksel olandan kopuşun ve zihniyetteki farklılaşmanın, teknolojik ve ekonomik gelişmeler gibi birçok etkenin ürünü olduğu gayet açıktır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, sosyal medyanın dindarlığın dönüşümü ve dini değerin metalaşması süreci üzerindeki etkisini tüketime yönelerek irdelemektir. Çalışmada, tüketim toplumunun ve sosyal medyanın kültürel etkilerine odaklanılarak, dindarlık algısındaki dönüşüm ve dini değerlerin metalaşması süreci sorgulanmaya çalışılmaktadır.

3.2. Araştırmanın Kapsam ve Yöntemi

Dindarlığın dönüşümü ve dini değerlerin metalaşmasında sosyal medyanın etkisini tüketim üzerinden ortaya koymaya çalışan araştırmada

---

51 İhsan Çapcıoğlu, "Küreselleşme, Kültür ve Din". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 49/2 (2010), 166.

52 Hasan Hüseyin Aygül-Özgür Öztürk, "Dini Çoğulculuk ve Kamusal Alanda Dindar Tüketim Kültürü", *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3/1 (2016), 194.

nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel araştırma, olguları kendi bağlamı içerisinde açıklar ve süreçleri ya da anlamları yorumlayarak anlamaya çalışır.[53] Çalışmada, nitel araştırma türleri içerisinden fenomenolojik yöntem tercih edilerek, yarı yapılandırılmış görüşme formu ile derinlemesine görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Görüşmeler, 2019 Ekim-2020 Haziran arasında Instagram adlı sosyal medya platformu üzerinden, din ve tüketim ilişkinin yoğun olduğu organizasyon şirketlerinin, butiklerin ve dini içerikli ürün satan sayfaları takip eden ve tüketimde bulunan 19-65 yaş arasındaki sosyal medya kullanıcıları ile gerçekleştirilmiştir. Tüketimin etkisini ve aradaki olası farkları anlayabilmek sebebiyle, evren içerisinden maksimum çeşitlilik tekniğinden yararlanılarak farklı yaş, meslek, cinsiyet ve sosyokültürel çevrelerden oluşan 15 kişilik örnekleme ulaşılmıştır. MAXQDA adlı programa aktarılarak kodlanan veriler ise betimleyici ve yorumlayıcı yaklaşım doğrultusunda analiz edilmeye çalışılmıştır.

3.3. Araştırmanın Bulguları

3.3.1. Özgürleşme Alanı Olarak Sosyal Medya

Günümüzde sosyal medya, kullanıcı sayısını her yıl giderek arttırmaktadır. 2019 DataReportal verilerine bakıldığında, 2018 yılına nazaran 366 milyon yeni kullanıcı, platformlar içerisinde yer almaya başlamıştır. Aynı zamanda, internette geçirilen ortalama sürenin de 6 saat 42 dakika olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar, dünya nüfusunun büyük bir kısmı internete ulaşımda güçlük çekmeye devam ediyor olsa da, 4.39 milyar kullanıcı sayısına sahip olan sosyal medya platformları, sosyalleşmenin mekânları olarak tanımlanabilir. Katılımcılar arasında da sosyal medya kullanımı, "sosyal medyayı sıklıkla kullanıyorum" sözleriyle onaylanmaktadır:

"Ben sosyal medyayı sıklıkla kullanıyorum. İnternet bence çok iyi bir alan. Öncelikle kolaylık sağlıyor her şeyde. İhtiyacım olan şey neyse hemen bulabiliyorum" (K-23).

"Yine de çeşitlilik olayı var. Aradığım her şeyi bulabiliyorum internette. Bir yere saplanıp kalmıyorsun" (K-33).

"Sosyal medyayı, sıklıkla kullanıyorum. Aslında ben yararlı da buluyorum. Sonuçta her şeyin alternatifi var. Mesela, bir şey satın alacağım zaman model öneri sunuyor" (K-20).

---

53 David Silverman, *Nitel Verileri Yorumlama* (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 7.

Görüldüğü üzere, sosyal medya, hayatı kolaylaştıran ve ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan bir araç olarak algılanmaktadır. 1991 yılında World Wide Web'in ortaya çıkışının bireyler arasında yarattığı etki, sosyo-ekonomik ve kültürel etkileşimi arttırmaya yönelik olmuştur. Zaman ve mekâna yönelik kısıtlamaları ortadan kaldıran internet, Mc Luhan'ın küresel köy kavramı ile ifade ettiği biçimde, dünyayı küçük bir topluluğa çevirmektedir. İnternet teknolojisinin gelişmesi ile dünyanın neresinde olursa olsun, insanlar birbirleriyle rahatça iletişim kurabildikleri gibi, aynı zamanda, ihtiyaçları olan şeyleri de kolaylıkla temin edebilmektedirler. Teknolojik bağlamda yaşanan bu dönüşümün diğer katılımcılarda da etkili olduğu görülmektedir. Böylece, sosyal medyaya yönelik algı, "ihtiyaç" olgusu üzerinden hayatın kolaylaşması, çeşitliliğin artması gibi söylemlere yer verilerek olumlu karşılanmaktadır.

Ancak, katılımcıların sosyal medyaya yönelik bakış açısı, genelde olumlu gözükse de din üzerinden bir değerlendirme yaptıklarında ortak bir paydada buluşmadıklarını göstermektedir. Bu doğrultuda sosyal medya-din ilişkisine bakış, görüşmeciler arasında eleştirel, olumlayıcı ve nötr olmak üzere üç farklı perspektifin izlerini taşımaktadır. Teknolojik tarafsızlık olarak tanımlanabilecek nötr tutum, bir anlamda sorumluluğu bireye devrederek, teknolojinin olumlayıcı alanına daha yakın durmaktadır. Nitekim katılımcılardan birinin sosyal medya-din ilişkine bakışı ve sosyal medyayı "güç" olarak tanımlaması, bu düşünceyi destekler niteliktedir:

> Bugün, internetin önemli bir güç olduğunu düşünüyorum. Çoğu zaman olumsuz etkilese de olumlu yanları da var. Din bir ihtiyaç ve dini bilgiyi internetten öğrenebiliyorsun. Bıçak gibi bir şey aslında. Bıçak iyiyse patates doğrar, kötüyse insan öldürür" (K-65).

Sosyal medyaya ilişkin eleştirel yaklaşımın, görüşmeler boyunca daha çok geleneksel çizgide yer alan ve bu yönde söylemlerde bulunan sadece 3 katılımcı tarafından dile getirildiği görülmektedir. Ancak, söz konusu katılımcılar, sosyal medyayı aktif olarak kullanmakla birlikte eleştirilerini teknolojiye değil; insanların online ortamlardaki davranış biçimlerine yöneltmektedirler. Diğer taraftan bu katılımcılar, sosyal medya kullanımlarını iş gibi çeşitli bağlamlara oturtarak, diğerlerinden farklı olduğunu vurgulamaktadırlar:

> ..."Sosyal medyanın değerleri harcadığını düşünüyorum. Ancak üretici olarak mecbur bu platformda yer alıyoruz. Çünkü işimize yarıyor. Artık tüm firmalar Instagram'da, insanlarda buradan alışveriş yapıyor" (K-28).

Günümüzde satışlarını arttırmayı hedefleyen firmalar, pazarlama politikalarını online ortamlara yönelik geliştirmektedirler. Dolayısıyla, ekonomik mantığın ağır basması sonucu bireyler, tasvip etmeseler dahi online ortamlarda yer almaktadırlar ve böylece dini değerlerden taviz verebilmektedirler. Dindar bireylerin sosyal medyanın değerleri ve dini değerler arasında yaşadığı ikilem karşısında, bir çıkış yolu olarak "mecburiyet" kavramını öne sürdükleri görülmektedir. Aslında, din ile sosyal medyanın çatıştığı nokta da burada ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, din çerçevesinde korunması ve saklanması gerektiği kabul edilen değerlerin, anlamların, davranışların, sosyal medyada parçalanmaya ve değişime uğraması söz konusudur.

Sosyal medya ve din ilişkisine yönelik olumlayıcı bakışın her yaş grubunda olduğu görülmekle birlikte gençler arasında daha yaygın olduğu dikkat çekmektedir. Bunun sebebinin, sosyal medyanın genç kuşaklar arasında daha fazla kullanımına bağlı olduğu söylenebilir. Görüşme yapılan kişilerin yaş aralığı ile sosyal medya-din algısı arasındaki ilişkiye bakıldığında, bu durum net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, 19-25 yaş arasındaki gençlerin 26-45 yaş arasındakilere ve 45 yaş üstüne nazaran daha tekno-olumlayıcı bir perspektifle medya ve din ilişkisine yaklaştıkları görülmektedir. Cinsiyete yönelik bir sınıflandırmada ise kadınların erkeklere göre daha olumlayıcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, erkekler için sosyal medya, ataerkil zihniyeti zorlayıp, kontrolü kaybettiklerine ilişkin bir duygunun gelişmesine neden olurken, özellikle genç kadınlar için eşitlik, özgürlük, haklar olmak üzere üç hususu belirginleştirmektedir:

> "...çünkü artık başörtülü ve özgür birer birey olabileceğimizi gösterebiliyoruz rahatça. Tabii ki hala başörtüsünü kullanarak bu algıyı manipüle etmeye çalışanlar var. Ama onların da yavaş yavaş da olsa azalacağına inanıyorum" (K- 24).

Görüşmelerde sosyal medya, başörtülü kadını özgürleştirici bir araç olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda, sosyal medya platformları insanların duygu ve düşüncelerini rahatça ifade edebildikleri ve kendilerini gösterebildikleri mecralar olarak görülmektedir. Sosyal medyanın özgürlük kavramı ile birlikte anılmasının en önemli sebebi, geleneksel medyadan farklı olarak kişiyi aktif konuma getirmesi ve mesajın geniş kitlelere iletilebilmesi imkanıdır. Bu bağlamda, görüşmeler sırasında katılımcıların rahatsız olduğu konulardan biri, sosyal medya üzerinden muhafazakâr kesime yöneltilen eleştiriler olmakla birlikte bu tartışmaların kaynağı olarak özgür olmalarını istemeyen bir kesimin varlığına

işaret etmektedirler. Dolayısıyla toplumun giderek dijitalleşmesinin birtakım kültürel etkileri bulunmaktadır. Sosyal medyanın yaygın kullanımıyla birlikte, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan kişiler, birbirlerinden haberdar olabilmekte, benzer davranış ve tutumlar ortaya koyabilmektedirler. Ancak sosyal medya, sadece homojen kültür anlayışını yansıtmaz. Sonuçta, alt kültürlere ve farklılıklara yer açmaktadır ki, bu durum gerilimlerin yaşanmasına da sebebiyet verebilmektedir. Böylece, sosyal medya, kültür üzerinden bireyi kapsayan ve dışlayan bir alan olma özelliğine sahiptir. Bu doğrultuda, sosyal medyayı dışlayıcı özelliği ile ele alan katılımcılar dışında, onun kapsayıcı bir alan olabileceği ifadelerinde bulunan katılımcılar da mevcuttur:

...“Sosyal medya garip bir yer. Bence, günümüzde modern insanla bizim gibi kapalılar arasında bir fark kalmadı düşüncesindeyim. Sosyal medya sayesinde aynı ortamda bulunabiliyoruz, aynı şeyleri paylaşabiliyoruz. Ben bu yüzden sosyal medyayı olumlu karşılıyorum” (K-20).

Katılımcılara göre sosyal medyanın en önemli işlevlerinden biri, fiziki ortamda karşılaşılan ayrımları ortadan kaldırmasıdır. Dolayısıyla, sosyal medyanın bu sorunu çözmesi ve kapalı ile modern kadın arasındaki farkı sıfırlaması, dijital mecraların “garip bir yer” olarak adlandırılmasına yol açmaktadır.

“İçinde bulunduğumuz hayat bütün vasıtalarıyla insanları bu değişime zorluyor. Sosyal medya, TV, maddeleştirilmiş hayat ve bir yanda da hayaller…” (K- 42).

“Sosyal medya, açıklık, kapalılık açısından baktığımda kapalı bir bireyinde normal yaşamını sürdürebileceğini, kapalı bir birey olmanın bazı koşullarda engel olmadığını gösteriyor aslında” (K-19).

Gelinen noktada, sosyal medyanın, dindar bireyin modern bir yorumla kendini yeniden tanımlandığı bir alan olarak algılandığı görülmektedir. Bu yönüyle sosyal medyada dini kuralların fiziki ortama nazaran daha esnek olması, dindar bireyin de kendisini online ortamlarda daha “özgür” hissetmesine neden olabilmektedir. Diğer katılımcıların sözleri de sosyal medyanın bu yöndeki etkisini destekler nitelikte olup; böylece, sosyal medya, geleneksel değerlerden kopuşu ve yaşam tarzı ile zihniyetteki dönüşümü hızlandırıcı bir etkiye sahip olmaktadır.

3.3.2. Tüketim Kültürüne Adaptasyon Sürecinde Sosyal Medya

Görüşmelerden, sosyal medya kullanımına paralel olarak tüketimin de bu mekanlara kaydığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, görüşmecilerin

çoğu, sosyal medyayı tüketim tercihlerini etkileyen bir mecra olarak gördüklerini belirtmektedirler: "*Alışveriş yaparken sosyal medyayı tercih ediyorum"* (K-39), "*Sosyal medyayı takip etme sebebim bu diyebilirim. Öneriler, moda, yeni çıkan kozmetik ürünler, parfüm, makyaj gibi*..." (K-30), "*Kişisel bakım ve kozmetiğe fazla önem veren biri olduğum için sürekli yeni bir şeyler deniyorum, sosyal medyadan da yeni bir şeyler alıyorum"* (K- 24).

Bu yönüyle, sosyal medya her ne kadar alışverişin kesintisiz şekilde devam edebilmesine olanak sağlıyor gibi gözükse de aslında, imkanlar fiziki ortamda olduğu gibi, tüketimde bulunabilenler için bir ayrıcalık olabilmektedir. Diğer bir deyişle, Baudrillard'ın tüketim ve sınıf kurumu arasında kurduğu bağlantıya[54] benzer biçimde, sosyal medya tüketim eylemini gerçekleştiremeyenler için ilişkileri kesintiye uğratır ve daha radikal bir ayrımcılığın kapısını aralar. Katılımcılar, sosyal medyanın tüketim tercihlerini nasıl etkilediğini izah ederken, birey için online ortamlarda tüketimin hangi koşullarda kesintiye uğradığına yönelik şu ipuçlarını vermektedir.

"Benim moda konusunda tercihlerimi sosyal medya etkiliyor. Hepsini olmamakla birlikte bloggerlar ve fenomenler ve mağazaları takip ediyorum. Ne giymem gerektiği konusunda tavsiye gibi düşünün. Evet internetten alışveriş yaptığım da oluyor. İnternetten bir şey satın alırken beni etkileyen şey reklamını yaptıkları ürünleri satın alabiliyor muyum? Bütçem uymayınca satın almaya, ne fenomenleri ne de mağazaları takip etmeninde bir anlamı kalmıyor açıkçası" (K-20).

Sosyal medyada tüketememe durumu, tüketici tarafından gerçekleşiyor gibi görünse de, daha derininde tüketim ideolojisinin nasıl bir işleyişe sahip olduğuna dair bilgiler vermektedir. Çünkü, firmalar uyguladıkları fiyat politikaları ile satın alma gücü olan tüketicilere yönelmekte olup; bunu gerçekleştiremeyenleri ise gözden çıkartmaktadırlar. Bu sebeple, firmalar tarafından hedef kitleye ulaşabilmenin en etkili yolu gözetim tekniklerinden faydalanmaktadır. Kısacası, şirketlerin günümüzde detaylı müşteri verilerine ihtiyaçları bulunmaktadır ve bu nedenle, tüketim, gözetim içeren bir karaktere bürünmektedir.[55]

Diğer katılımcılar da tüketim tercihlerini, sosyal medyadaki ürün veya hizmetleri satın alıp alamadıklarının etkilediğini dile getirmişlerdir.

---

54 Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. N. Tutal. – F. Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 66.

55 Uğur Dolgun, "Gözetim Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2/1 (2004), 266.

Özellikle, muhafazakâr kesime hitap eden ürünlerin pahalılığı, genç ve kadın katılımcıların çoğunun tüketime dair şikâyet ettikleri ortak noktayı oluşturduğu görülmektedir.

"Şu an tesettür modası çok pahalı. Tesettürlü olman için adeta zengin olman gerekiyor. Ben o yüzden, kıyafetlerimi sadece tesettür mağazalarından almıyorum. Örneğin alışveriş merkezlerindeki mağazalardan ya da sosyal medyadan kendime uygun şeyler bulabiliyorum. Uzun kollu, bol tişört ve gömlekler, uzun elbiseler modern mağazalarda da var" (K-19).

"Alışveriş konusunda sosyal medyada her sayfayı takip etmekten ziyade bana, kişiliğime ve tarzıma uyum sağlayanları takip etmeyi seviyorum. Tüketim tercihlerimi sosyal medya ne kadar etkilemiyor desem de kesinlikle etkiliyor. Mesela, takip ettiğim fenomenin giydiği bir kıyafeti sırf o giyiyor diye almaya bile yöneliyorsun. Ben de giyersem beni havalı yapar düşüncesine kapılıp, maddi durumumu gözetmeksizin kendimi sosyal medyada alışveriş yaparken buluyorum" (K-19).

Tesettür firmalarının genelde pahalı olması, katılımcıları dini kimliklileri ile uyumlu ürünleri bulabileceği başka tüketim mekanları ve pratiklere yönlendirmektedir. Böylece, geleneksel kalıpların dışında, dinsel niteliği olmayan, fakat dini kapsam içerisine dahil edilebilecek bol tişört, uzun kollu gömlek veya uzun elbise ile ara form tüketim tercihleri geliştirilmektedir. Öte yandan birey, yoğun görsel paylaşımın olduğu online ortamlarda diğerlerinin tüketim alışkanlıklarını görmekte ve onlara sahip olmak istemektedir. Bu bağlamda, Benjamin'in fotoğrafik imgenin toplumsal gerçekliğin inşa edilmesindeki rolüne yaptığı vurgudan[56] yola çıkarak, sosyal medyadaki görsel etkinin ihtiyaç kavramına yönelik gerçekliği manipüle ederek onu yeniden inşa ettiği ve tüketicinin ihtiyaç olmayan ürünlere yönelmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Diğer taraftan, sosyal medyada hem ürün ve hizmetin çeşitliliği, hem de tüketim mekânlarının çokluğu, satın alınan ürünün içeriğinin dinen uygun olup olmadığına yönelik belirsizlik ve riskleri de arttırmaktadır. Bu yönde katılımcıların almış oldukları önlemlere bakıldığında, dini açıdan endişe içerisinde olmadıkları görülmekte olup; sosyal medyada tüketime ilişkin riskin, dinden ziyade ürüne yönelmesi; bir anlamda, dinin giderek bireyin yaşamındaki merkezi konumunu kaybettiğini göstermektedir.

"Ben, ismi belli büyük firmalardan alışveriş yapmayı tercih ediyorum. Evet daha fazla ödüyorum belki ama ne aldığımı biliyorum. Sosyal medya, bana daha çok alışverişlerimde fikir veriyor." (K-37).

---

56 Jaeho Kang, *Benjamin ve Medya*, çev. D. Gedizlioğlu (İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2015), 113.

"Daha ucuz olsun diye, bilmediğim bir yerden alışveriş yapmak, bana güven vermiyor açıkçası. O yüzden, daha çok bildiğim yerlerden alışveriş yapıyorum. Arkadaşlarımın tavsiyesini de dikkate alırım ve internetten de uzun uzadıya araştırırım. Mağaza yorumlarına dikkat ederim mesela. Eğer olumsuz yorumlar varsa alacağım şeyle ilgili satın almıyorum (K-29).

Sosyal medya platformları, birey için sadece mal ya da hizmetin alınıp satıldığı bir mekân olarak kalmamakta, kişinin neyi tüketmesi, neyi tüketmemesi gerektiği yönünde ona rehberlik etmektedir. Bu yönüyle, sosyal medya, tüketim kültürünün genişlemesinde önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Aynı zamanda, sosyal medyada benliğin sunumu kişilerin tükettiklerini paylaşması yoluyla gerçekleşmektedir ki, bu da birey üzerinde "sürekli paylaşım" yapması gerektiği ve "sürekli tüketmesi" gerektiğine yönelik baskı yaratmaktadır. Diğer bir deyişle, ideal benliğe yönelik çaba içerisinde tüketim, giderek daha rekabetçi hal almaktadır. Bu anlamda, katılımcılardan bazıları, hem gösterişçi tüketimin dini anlamda olumsuzluğunu dile getirmektedirler; hem de aşırı tüketime yöneldiklerini ifade etmektedirler.

"Ne kadar dikkat etmeye çalışsam da tüketim alışkanlıklarımda İslami değerleri harfi harfine uygulayabildiğimi söyleyemem. İsrafa kaçtığım oluyor. Gördüğüm bir kıyafeti ya da makyaj malzemesini almak istiyorum. Haliyle bu duruma para dayanmıyor. Bazen bütçemi aştığım da oluyor. Başka şeylerden kısıyorum" (K-33).

Postmodern tüketim kültürünün dinsel olanın maneviyatını zedelemesi, rekabet ve tüketim gibi yaşam ölçütlerinin modernliğin kullanılabilir bir alanı haline gelmesindendir.[57] Dolayısıyla, İslam dininde, komşusu açken tok yatanı eleştiren ilke, sosyal medyadaki gösterişçi tüketim karşısında göz ardı edilebilmektedir. Sonuçta sosyal medyada tüketimin gösterişin konusu olması, geleneksel değerlerin daha fazla geri planda bırakılmasına neden olmaktadır ve yaşamın tüketim kültürüne göre biçimlendirildiği bir dönüşümü resmetmektedir.

3.3.3. Sosyal Medyada Dini Değerlerin Metalaşması

Tüketim toplumu ve din ilişkisini değerlendirirken, sadece bireye yönelik değil, dini değerler üzerinde de yeni medyanın etkisini göz ardı etmemek gerekir. Çünkü, teknolojinin işleyişini dayandırdığı tüketim ideolojisi içerisinde, piyasaya sunulan dinsel içerikli ürünlerin tüketilmesi

57 Abdullah Özbolat, "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık", *Journal of Islamic Research*, 28/3 (2017), 275.

için teşvikte bulunulur. Bu bağlam, bir yandan dinsel olanın daha çok kamusal alanda görünür olmasına sebebiyet verirken, aynı zamanda, onu kitle kültürünün eğlence ve tüketim mantığı çerçevesinde gerçek anlamından kopartır ve metaya indirger. Zira, tüketimin toplumunda söz konusu olan sadece ruhları ıslah etmek değildir; aynı zamanda bu toplumunun karmaşasında kaybolmuş hedef kitlenin beklentilerine uygun bir İslami ürün sunmaktır.[58] Özetle, kapitalizmin kâr getirebilecek her şeyi satma mantığı, dini sembol ve anlamların pazar içerisinde yer alması ve dini değerlerin metalaşması sonucunu doğurur. Bu noktada asıl mesele, bir malın tüketiminden ziyade, anlamsal boyutta yaşanan dönüşümlerdir. Böylece, hakikatin yeniden üretimi ile birey, herhangi bir ürünü tüketir iken; onun dini boyutunu göz ardı ederek, ticari bir mal gibi tüketmeye yönelir ki, bu noktada bireyin tükettiği şey, dini ürün ya da sembolün taşıdığı değerler olur.

Bu doğrultuda, katılımcılardan bazılarının, sosyal medyada dini içerikli hizmette bulunan sayfalardan alışveriş yaptıkları; ancak, satın aldıkları hizmetleri, manevi değerlerinden ziyade, maddi anlamlara dayandırarak tercih ettikleri görülmektedir. Nitekim katılımcılardan biri, bebeğinin mevlidi için sosyal medyadan yararlandığını anlatırken; aslında, tüketim toplumunda dini değerlerin nasıl tüketildiğini göstermektedir:

> "Bebeğim doğduktan kırk gün sonra mevlidini yaptım. Aileden, yakın dostlardan insanlar çağırdık, kutlama yaptık. İnternet sayesinde, bu işlerin kolay olduğunu düşünüyorum. Çok fazla seçenek var. Örneğin, Instagram'da sadece bu işi yapan kişiler var. Bizde öyle yaptık mesela. Geliyorlar, sen hiçbir şeye dokunmuyorsun, yemeğinden, süslemesine, eğlencesine kadar her şeyi yapıyorlar" (K- 34).

Hz. Muhammed'in doğumuna ithaf edilen mevlidin, zaman içerisinde önemli günlere de yayılarak kapsamının genişletildiği söylenebilir. Bu anlamda, mevlid törenleri, Hz. Peygamber'in anılması ile manevi açıdan yoğunluğu yüksek olan törenlerdir. Ancak, katılımcının sözlerinden anlaşılacağı üzere, dini bir sembol olan mevlidin, günümüzde geldiği nokta da birer "eğlence" olarak algılandığı ve popüler kültürün parçası haline gelerek değerinin tüketildiği görülmektedir. Bu doğrultuda, sosyal medyadaki organizasyon şirketlerinden birinin sahibi olan katılımcı, yaptıkları işi şu şekilde izah etmektedir:

---

58 Haenni, *Piyasa İslamı*, 57.

"Bu çağın insanları, özel günlerinde ilgiyi, özel olmayı istiyor. Özellikle büyük şehirlerde baktık bu hizmet isteniyor bizde kendimizi bu sektörde bulduk. Yani bu hizmetleri isteyen bir kesim var ve bizim de amacımız yük hafifletmek. Tartışıldığı gibi İslam'ı para aleti yapacak en son kişi bile değiliz. Mesela, kimse bilmiyor ama daha önce hafız grubu olarak hizmet veriyorduk ve 15 yıl ücret söylemeden insanlara hoca grubu olarak hizmet ettik. Ne zaman organizasyon da ekledik, para harcadık, işimizde sonra fiyat söylemeye başladık" (K-50).

Berger'in belirttiği üzere, tüketiciler dünyasının sekülerleşmesi neticesinde, bu durum onların tercihlerine de yansıyacaktır ve dünyevileşmiş bilinç ile uyumlu kılınabilir dini ürünleri tercih edeceklerdir.[59] Dolayısıyla, tüketim toplumda bireyin dini algısındaki dönüşüm ile daha önce dini otoriteler eşliğinde yürütülen ücretsiz hizmetler; artık popüler kültürün öğelerini de içerisine alarak dönüşüme uğramıştır ve amaç, kutsallıktan tüketim toplumunun bireyini ayrıcalıklı hissettirmeye doğru yön değiştirmişir.

Dini değerlerin metalaşması üzerine gösterilebilecek bir başka örnek ise, dini bayramlardır. Sosyal medyada paket programlar halinde bireylerin tüketimine sunulan bayramların, katılımcılar arasında da tercih edildiği ve tatil ya da eğlence aktivitesi olarak değer bulduğu, şu ifadelerde görülmektedir:

"Kendimi, muhafazakâr biri olarak tanımlayabilirim. 5 vakit namazımı kılırım, Ramazan'da orucumu tutarım, görevlerimi yerine getiririm. Bana göre, herkes kendi kazancına göre harcar. Şöyle diyeyim, varsa harcarsın. Ben örneğin, kazancım iyi olduğunda bayramlarda tatilime gidiyorum. İnternette çok güzel, beş yıldızlı oteller var. Her şey var içerisinde. Günümüzde, bütün yıl çalışan bir insan için tatil bir gereklilik bence" (K-50).

Tüketim toplumunda, gelir artışına paralel olarak ürün ve hizmetlere yönelim de artmaktadır ve birey, dini ya da değil, bir fark gözetmeksizin tüketimi hayatının önemli bir parçası haline getirmektedir. Böylece tatil, birey için temel ihtiyaç haline gelmektedir. Dijital ortamlarda beş yıldızlı İslami oteller ve özel havuzlu helal tatil evlerinin rağbet görmesi, din ve turizm arasındaki değişen ilişki ve dini algıdaki dönüşüme işaret eder. Genel olarak dini ve ahlaki kurallar ekseninde hizmet sunan İslami oteller, son yıllarda, eğlence ve animasyon etkinliklerini de bünyesine dahil ederek, genel görünümde dinsel, ancak içerikte modern bir konsepte bürünmektedir. Diğer bir deyişle, din yalnızca görüntüde kalmakta, temel

59 Peter Berger, *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları,* Çev. A. Çoşkun. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 205.

amaç, dinlenme ve keyifli vakit geçirmek olmaktadır. Bu anlam kaymasının dışında, günümüzde İslami turizm konseptinde hizmet veren birçok konaklama tesisinde bir günlük konaklama bedeli karşılığı oldukça yüksek olup,[60] lüks tüketim kapsamına girmektedir. Özetle, İslami otellerin ya da organizasyonların sunduğu hizmetler, yeme-içme dahil olmak üzere her şeyin sınırsız tüketildiği, böylece, hazcı tüketimin gerçekleştiği alanlar haline gelmektedir ve bu sonuç, dinin belirttiği davranış kalıplarının dışına çıkılması ile dini anlamların tüketilmesine yol açmaktadır.

Sonuç

Son yıllarda yeni medya, bir iletişim aracı olarak bir anlamda yeni bir kamusal alan haline gelerek gündelik hayatın bir parçası olmuştur. Bu bakımdan, her kesimden ve sınıftan bireyler, bu alanda varlık göstererek birbirlerini de etkilemektedirler. Bu kültürel etkileşim, bu araştırmanın konusu olan tüketim kültürü ve dini kültür alanlarında da kaçınılmaz olarak kendisini göstermektedir. Tüketim kültürünün ürettiği yeni tüketim pratiklerinin, dindar ya da muhafazakâr kesimde de karşılığını bulduğu hem sosyal medyada gözlemlerinden hem de bu araştırmadaki görüşme verilerinden anlaşılmaktadır. Muhafazakâr kesimde gözlenen değişimlerin tek bir faktörle açıklanamayacak kadar katmanlı olması, konunun tüketim kültürünün etkileri açısından ele alınmasını da gerekli kılmaktadır. Araştırmada elde edilen veriler, muhafazakâr kesimin tüketim kültürüyle ilişkisinin üç ana başlıkta toplandığını göstermektedir. Yeni medya daha ziyade kadın kullanıcılar için, düşüncelerini rahatlıkla kamusal alana taşıyabildikleri, görünümleriyle diledikleri gibi varlık gösterebildikleri ve kendilerinin ayrıksılaştırılmadıklarını hissettikleri bir mecra olarak, kendilerinin ifadeleriyle bir özgürleşme aracı olmaktadır. Bu ayrımda tüketim kültürünün bütün kesimleri etkisi altına alarak aslında, bir nevi eşitlenme sağlıyor olmasının burada önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, bu mecrada üzerinde büyük ölçüde uzlaşılan bazı dini ilkelerde bir değişimin yaşandığı da tespit edilmektedir. Çünkü tüketim kültürü ile büyük ölçüde zıtlık teşkil eden ve dindarlığın en ayırt edici kavramlarından olduğu ileri sürülebilecek israftan kaçınma ve mütevazilik ilkelerinin, bu yeni alanın piyasaya sürdüğü değerlerle uyuşmaması ve böylece işlevsizleşmesi, değerlerin tüketim kültürü lehinde değişime uğramasıyla sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla tüketim kültürünün

60 Ömer Akgün Tekin, "İslami Turizm, Türkiye'deki ve Dünyadaki Genel Durum Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/29 (2014), 760.

dini değer ve ilkeleri, sosyal medya dolayımıyla dönüştürdüğü de açıktır. Son olarak, tüketim kültürünün yine sosyal medya aracılığıyla dini değerlerin kendisini de tüketimin konusu haline getirerek metalaştırdığı da bu araştırmanın sonuçlarından birisi olarak öne çıkmaktadır. Son tahlilde, din ve tüketim konusunda yapılan çok sayıda araştırmaya, sosyal medya katmanını da ekleyerek bakmak, olguyu anlamak için farklı bir perspektif sunmaktadır.

Kaynakça

Arslan, Ali; Çaylak, Melek. "Tesettür Giyimi Etkileyen Tüketim Kültürü Faktörleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13/1 (2018): 41-70.

Aygül, Hasan Hüseyin; Öztürk, Özgür. "Dini Çoğulculuk ve Kamusal Alanda Dindar Tüketim Kültürü". *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3/1 (2016), 190-206.

Başlar, Gülşah. "Yeni Medyanın Gelişimi ve Dijitalleşen Kapitalizm". *Akademik Bilişim*, 2013: 828- 831.

Baudrillard, Jean. *Simulakr ve Simülasyon.* çev. O. Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011.

Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*. çev. N. Tutal – F. Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.

Bauman, Zygmunt. *Kuşatılmış Toplum*. çev. A. E. Pilgir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.

Berger, Peter. *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. Çev. A. Çoşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.

Bocock, Robert. *Tüketim*. çev. İ. Kutluk. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.

Castells, Manuel. *Ağ Toplumunun Yükselişi*. 1. Cilt. çev. E. Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2008.

Çapcıoğlu, İhsan. "Küreselleşme, Kültür ve Din". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2010): 153-183.

DataReportal, *Digital 2019*. Global Digital Overview. Erişim 5 Şubat 2020. https://datareportal.com/reports/digital-2019-global-digital-overview

Debord, Guy. *Gösteri Toplumu*. çev. A. Ekmekçi – O. Taşkent. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008.

Demirezen, İ. "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 10/1 (2010), 97- 109.

Dijk, J. Van. *Ağ Toplumu.* çev. Ö. Sakin. İstanbul: Kafka, Epsilon Yayıncılık, 2. Basım, 2016.

Dolgun, Uğur. "Gözetim Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2/1 (2004): 55- 74.

Erkilet, Alev. "Mahremiyetin Dönüşümü: Değer, Taklit ve Gösteriş Tüketimi Bağlamında İslami Moda Dergileri", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2 (2004): 27-40.

Featherstone, Mike. *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. çev. M. Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

Gazneli, Didem. *Tüketim Toplumu Bağlamında Türkiye'de Yeni Medyanın Muhafazakârlığın Dönüşümü ve Dini Değerlerin Metalaşması Üzerine Etkisi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Gökarıksel, Banu - Secor, Anna. "Between Fashion and Tesettür". *Journal of Middle East Women's Studies*, 1/1 (2010): 118-148..

Göle, Nilüfer. *Mahremin Göçü*. İstanbul: Hayy Kitap, 2. Baskı, 2014.

Göle, Nilüfer. *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 2017.

Göle, Nilüfer. "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak". *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması.* Ed. Nilüfer Göle. 19-41. İstanbul: Metis Yayıncılık, 5. Basım, 2017.

Haenni, Patrick. *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm.* çev: L. Ünsaldı. Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014

Halis, Büşra. "Tüketimin Değişen Yüzü: Elektronik Ticaret Uygulamaları ve Sosyal Paylaşım Ağlarının Rolü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, ¼ (2012): 149- 160.

Holton, R. "Küreselleşmenin Kültürel Sonuçları". çev. K. Karaman. *Sosyoloji Konferansları,* 47/1 (2013): 59- 75.

İncil. 20.05.2020. https://www.openbible.info/topics/wasting

Janmohamed, Shelina*. M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik* . İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2018

Kang, J. Walter. *Benjamin ve Medya*. çev. D. Gedizlioğlu. İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2015

Kellner, Douglas. *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern*. NewYork: Routledge, 2003.

Koç, Bekir. "Tüketim Toplumunda Metalaştırılan Dini Yeniden Okuma Önerisi: Bireyin Dine Yabancılaşması Üzerine Bir Giriş". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2019): 141-167.

Köseoğlu, Özgür. "Sosyal Ağ Sitesi Kullanıcılarının Motivasyonları: Facebook Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 7/2 (2012): 58-81.

Lefebvre, Henri. *Mekânın Üretimi*. çev. I. Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2. Basım, 2014.

Lipietz, Alain. "Uluslararası İş Bölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları", *Toplum ve Bilim*, 56-61(1993): 58-82.

Lyotard, Jean François. *Postmodern Durum*. çev. A. Çiğdem. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım,1997.

McLuhan Marshall; McLuhan Eric. *Laws of Media: The New Science*. Toronto: University of Toronto Press, 1988.

Odabaşı, Yavuz. *Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2017.

Özbolat, Abdullah. "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık", *Journal of Islamic Research*, 28/3 (2017): 265-278.

Pişkin, Mücahid. "Tüketim Toplumu'nda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı". *İnsan ve Toplum*, 6/2 (2016): 131-154.

Polama, Margeret. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. H. Erbaş. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2. Basım, 1996.

Ritzer, George. *Toplumun McDonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*. Çev. Ş. S. Kaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

Ritzer, George*. Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek.* çev. F. Payzın. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, 2016.

Saydan, Reha; Nart, Sima. "Online Tüketimi Teşvik: Sanal Ortamda Tüketici İkna Süreci ve Belirleyicileri". *Öneri Dergisi*, 8/32(2009), 85-94..

Sezen, Diğdem. "Dijital Sonrası Hayran Kültürünün Dönüşümü Üzerine".. (Editör), *Dijital Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler*. Ed. N. Timisi. 153-179. İstanbul: Kalkedon Yayınları. 2016

Silverman, David. *Nitel Verileri Yorumlama*. Çev. E. Dinç. Ankara: Pegem Akademi, 2018.

Solomon, Michael. "Consumer Psychology", *Encyclopedia of Applied Psychology*. Erişim 2.02.2021. doi:10.1016/b0-12-657410-3/00219-1

Şahin, İlkay. *Online Alevi Topluluklar: Ritüel Desenli Bir Gruptan Mit Desenli Bir İnanç Topluluğuna.* Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.

Tekin, Ömer Akgün. "İslami Turizm, Türkiye'deki ve Dünyadaki Genel Durum Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/29 (2014):, 750-766.

Terzi, Hasan. "Postmodern Çağda Müslüman Tüketicilerin Gösterişçi Tüketim Davranışları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma". *Karabük Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* 5/2 (2016): 133-148.

Timetürk. *İlk İslami Sanal Alışveriş Sitesi*. Erişim 3 Mayıs 2020. https://www.timeturk.com

Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. H. U. Tanrıöver. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Ülgener, Sabri Fehmi. *Dünü Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Der Yayınevi, 1981.

Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. M. Ökten. Ankara: Tutku Yayınevi, 2014.

Weber, Max*. Din Sosyolojisi: Max Weber*. çev. L. Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2. Baskı, 2016.

Yeniçıktı, Tufan Nagihan*. Sosyal Medya: Facebook ve Twitter Motivasyonları*. Konya: Literatürk Academia, 2017.

Yüce Kur'an ve Açıklamalı Yorumlu Meali. Çev. A.Şener, M.C. Sofuoğlu, M. Yıldırım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

"DİNDAR" VE "OYUNCU": BEKLENMEDİK İKİ ALANIN KESİŞİMİ VE DRAMATURJİK YANSIMALARI*

Arş. Gör. Ömer Faruk CENGİZ
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ocengiz@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4050-7917

Prof. Dr. Kemal ATAMAN
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/kemal.ataman@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5107-8367

Giriş

Oyunların tarihi, insanlık tarihi kadar eskiye götürülebilir zira hemen hemen her toplumda oyun kelimesiyle işaret edilen diğer tüm insan faaliyetlerinden ayrışmış faaliyetlere rastlamak mümkündür. Oyun, ayrı bir insan eylemi ve nesiller arasında aktarılan diğer bir deyişle bireyin ötesinde belirli bir mirası ve kalıpları içeren, bu sayede bireyler arası etkileşimi sağlayan bir toplumsal faaliyettir. Genelde çocukla ya da çocuklukla eşitlenen oyunlar, özellikle son zamanlarda artan bir şekilde, yetişkinlerin yaşamında da yer edinmeye başlamıştır. Zira oyun, (kurumsallaşmış ve kalıplaşmış bir faaliyet olan) saklambaç gibi hususi oyun faaliyetlerinin ötesinde insan yaşamı açısından özel bir yerde durmaktadır. Çünkü oyun, kazanma kaybetme, buna dair kurallar, rekabet gibi özellikleri açısından insan yaşamının küçük bir modeli, temsilidir.[1] Dolayısıyla çocuklara özgü olmaktan uzaktır.

---

* Bu çalışma aynı başlığa sahip yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

1 Eugen Fink, "Mutluluğun Vahası: Oyunun Ontolojisi Üzerine Düşünceler", çev. Necati Açа, *Bir Dünya Sembolü Olarak Oyun* (Ankara: Dost Kitabevi, 2015), 18.

Bu çalışma, video oyunları ve dindarlığı Bourdiecü anlamda iki ayrı alan olarak ele almaktadır. Bu iki alanın "beklenmedik" oluşu ise bir eğlence faaliyeti olması bakımından oyunların, dindarlıkla yanyana düşünülmemesi ya da dindarlıkla "bağdaşmadığına" dair toplumsal önyargıya işaret eder. Hâlbuki ileride açıklanabileceği gibi durum bundan daha karmaşıktır. Video oyunları akademik yazımda ise şiddet, bağımlılık ve çeşitli sosyal olguların temsili gibi pek çok konu etrafında ele alınmış, bunun yanında video oyunları ile din/dindarlık arasındaki ilişki akademide nispeten daha az yer bulmuştur.[2] Hâlbuki video oyunlarının içeriğindeki dini öğeler, dinlerin temsili gibi konular[3] ya da bir din açısından oyun oynama edimi üzerinde yapılacak araştırmalar, oyunlar ve din/dindarlığın belirli özelliklerini açığa çıkararak bu iki alanı daha yakından anlamamıza yardımcı olabilir. İşte bu çalışma video oyunları ve dindarlık arasındaki ilişkiyi, kendini "dindar" ve "oyuncu" olarak tanımlayan[4] bireyler üzerinden ele alarak ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Daha hususi bir şekilde ifade etmek gerekirse, çalışma, dindar ve oyuncu bireyler için dindar ve oyuncu olmanın anlamını ve bu ikisi arasındaki ilişkiye dair bireylerin düşüncelerini, bunun yanında, dindar ve oyuncu olma bakımından günlük hayatta yaşadıklarını konu edinmektedir. Aşağıda açıklanacağı gibi bu, bir eylemin yapılıp yapılmamasını salık veren kuralı yani meşruiyet sorununu içermektedir. Çalışmanın ana sorusunu ise şöyle ifade edebiliriz: dindar ve oyuncu bireyler açısından video oyunları ve dindarlık arasındaki ilişki nasıldır?

---

2 Frank G. Bosman, *Gaming and the Divine: A New Systematic Theology of Video Games* (New York: Routledge, 2019), Introduction Bölümü.

3 Simone Heidbrink vd., "'Venturing into the Unknown'(?) Method(olog)ical Reflections on Religion and Digital Games, Gamers and Gaming", *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 7 (2015), 68.

4 Araştırma doğrultusunda gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış mülakatlara katılan katılımcıların hepsi dini inançlarının hayatlarında ve eylemlerinde etkili olduğunu söylemiştir. Oyuncu kavramı ise oldukça yenidir ve kısaca saklambaç gibi bir oyunu bilişim sistemleri üzerinden (video oyununun en kısa tanımı da budur) oynamayı ifade eder. Buradaki oynama faaliyeti elektronik görüntüleme sistemi (monitör) üzerinden bireyin gördüğü sanal bir dünyayı, bu dünyada klavye ve fare gibi bir kontrol cihazıyla karakteri (ya da Tetris bloklarını) kontrol etmeyi ve oyun tarafından verilen görevleri-hedefleri yerine getirerek engellerle karşılaşıp onları aşmayı ya da aşamamayı ifade eder. Oyuncu kelimesi bu şekilde bir video oyununu hayatının bir döneminde bir seferliğe mahsus oynamanın ötesinde bir anlama sahiptir. Katılımcıların hepsi hayatlarının bir kısmında video oyunlarına zaman ayırırlar ve büyük çoğunluğu yeni çıkan oyunları ya da oyuna dair gelişmeleri takip ederler. Belli bir dönemde zaman bulamamaktan ya da kişisel tercihlerine hitap eden yeni bir oyunun piyasada bulunmaması gibi bazı nedenlerden dolayı oynamasalar bile oynamaya fırsat bulduklarında ya da arzu ettikleri yeni bir oyun piyasaya sürüldüğünde video oyunlarını oynarlar. Oldukça yeni olduğundan sınırları belirlenmemiş bir kavram olan oyuncu kelimesi bu çerçevede ele alındığında katılımcıların hepsi kendisini oyuncu olarak tanımlamıştır.

Çalışmanın sorunsallaştırması *doğru edim* olarak çevrilebilecek orthopraxis kavramına dayanır. Bu kavram Müslüman dindarlığının bir boyutu olarak eyleme vurguyu açıklamaya çalışır.[5] Video oyunları ve Müslüman dindarlığına bu çerçeveden yaklaşmak mümkündür. Bu iki konu Pierre Bourdieu'ye ait *alan* kavramsal aracıyla irdelenmiş, yine *habitus* kavramsal aracıyla bireylerin düşüncelerine yaklaşılmıştır. Nitekim her alanın kendine has amaçsallığının olduğu varsayımı çalışmanın problemi açısından önemlidir.[6] Bunun yanında bireylerin araştırma konusu açısından günlük hayatta yaşadıkları yaklaşım olarak sembolik etkileşimci çerçeveye dayanmaktadır. Yapılan görüşmeler sonucunda elden edilen veriler, boş iş-faydalı iş ve meşrulaştırmamanın meşruluğu kavramı etrafında değerlendirilecektir.

1. Metod ve Literatür Taraması

Bireylerin tecrübeleri ve hayatı anlamlandırmalarına odaklanan bu çalışma, anlayıcı-yorumsayıcı yaklaşıma dayanan nitel bir araştırmadır.[7] Araştırmada kullanılan veriler on beş kişiyle gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış mülakatlardan elde edilmiştir. Kartopu yöntemiyle ulaşılan örneklem, yirmi yaş ve üzeri, "amaçsal örnekleme" benzer şekilde kendini dindar ve oyuncu olarak tanımlayan bireylerden seçilmiştir.[8] Aynı cevap ve temaların tekrarlandığı görülen görüşmelerde on beş kişide doyum noktasına ulaşılmıştır. Görüşmeler dokuz sorudan oluşan görüşme formu yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu form, alanında uzman beş kişiden anlaşılırlık, amaca hizmet ve yönlendirici olmama gibi konulara dair görüş alınarak ve dört pilot görüşme sonucunda hazırlanmıştır. Pilot görüşmeler, temel sorular bu görüşmeler sonrasında değişmediğinden analize dâhil edilmiştir. Görüşmeler, elektronik ortamda yazıya geçirildikten sonra MAXQDA 2020 adlı program aracılığıyla temalandırılmış ve analiz edilmiştir. Temalar, başlık ve kavramlar şeklinde kullanılmak suretiyle aşağıdaki metinde yer almaktadır.

---

5 Yasemin El-Menouar, "The Five Dimensions of Muslim Religiosity. Results of an Empirical Study", *methods, data, analyses* 8.1 (2014), 53-78.

6 Pierre Bourdieu - Loïc Wacquant, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 81.

7 Sharan B. Merriam - Elizabeth J. Tisdell, *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation* (California: Jossey-Bass, 2016), 6,24.

8 Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2019), 100.

Oldukça yeni olan video oyunları ve din çalışmalarında iki yaklaşımdan bahsedilebilir; oyunların içeriğindeki dini öğeleri, aşkın temaları, dini ritüelleri, dini metinlerdeki anlatıların yansımalarını ya da dinin, din kurumunun, din adamlarının ya da maneviyatın temsilini ele alan ilk yaklaşım, Heidbrink vd. tarafından *oyuna içkin* (gameimmanent) yaklaşım olarak adlandırılmıştır.[9] Bu çalışmanın dâhil olduğu *eyleyici-merkezli* (actor centered)[10] olarak adlandırılan ikinci yaklaşım ise yapımdan ziyade yapımı tüketen bireye odaklanır. Bu yaklaşımın, bir yapımı tüketenin tüketimde aktif olduğu, yapımın tüketiciyle etkileşimde farklı bir hal aldığı, tüketim sonucunda yapımın dışında yapımdan fazlasının ortaya çıktığı varsayımına dayandığı söylenebilir.

Yapılan literatür taramasında, bu çalışmaya konu ve yaklaşım açısından benzeyen iki çalışma bulunabilmiştir. Shanny Luft'un çalışması, *Hristiyan Oyuncular* ya da *Oyuncu Hristiyanlar* olarak adlandırılan inançlı ve video oyunu oynayan grubun oyunlarda inanca dayalı kimliklerini öne çıkardığını ele almaktadır.[11] Schut'un kaleme aldığı *Of Games and God: A Christian Exploration of Video Games* adlı çalışma ise, Hristiyanlık açısından video oyunlarının meşruiyetine yaklaşmıştır.[12] Bu iki eser, amaç, kapsam, veri toplama aracı ve sonuç açısından bu çalışmadan farklılaşır. Türkiye'de din ve video oyunları başlığında değerlendirilebilecek çalışmalar ise, din eğitimi alanında pedagojik amaçlarla yapılan birkaç araştırmadan ibarettir.[13] Bu çalışmalar, ne video oyunları ve din ne de bu ikisi arasındaki ilişkiye dair bir hususiyete değinmemiştir.

2. Serbest Zamanı Değerlendirme: Boş İş-Faydalı İş

Video oyunu ve dindarlık arasında bağlantı, doğru edim ve dindarlığın amacı açısından yapılmalı-yapılmamalı, iyi-kötü gibi değer yargılarını içeren meşruluk ve meşruiyet üzerinden kurulabilir.[14] Katılımcıların

---

9 Heidbrink vd., "'Venturing into the Unknown'", 68.

10 Heidbrink vd., "'Venturing into the Unknown'", 77.

11 Shanny Luft, "Hardcore Christian Gamers: How Religion Shapes Evangelical Play", *Playing with Religion in Digital Games*, ed. Heidi Campbell - Gregory Grieve (Indiana: Indiana University Press, 2014), 154-169.

12 Kevin Schut, *Of Games and God: A Christian Exploration of Video Games* (Michigan: Brazos Press, 2013).

13 Bilal Yorulmaz, "Dijital Oyunlardaki Din ve Din Eğitiminde Dijital Oyunların Kullanılma İmkanı", *Dijitalleşen Din*, ed. Mete Çamdereli vd. (İstanbul: Köprü Kitapları, 2015), 365-410.

14 "Meşrulaştırma sorunu, (artık tarihsel olan) kurumsal düzene ait nesnelleştirmelerin yeni bir kuşağa aktarılmasıyla birlikte, kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Gördüğümüz üzere, kurumların

video oyunları ve dindarlık hakkındaki düşüncelerini (meşruiyeti) araştırmak üzere yola çıkan çalışmada, dini olandan daha genel, değer yüklü bir düşünce ikilisine rastlanmıştır. *Boş iş-faydalı iş* olarak adlandırdığım bu ikili[15], katılımcılar açısından video oyunlarının anlamına vâkıf olmada vazgeçilmez bir konumdadır. Bu ikili, video oyunu oynayan dindar bireylerin *neden oynuyorsun?* sorusuna verdikleri cevabı büyük çoğunlukta şekillendirmekte, serbest zamanı iyi ya da kötü şekilde değerlendirmeyi belirlemekte ve katılımcıların meşrulaştırmalarına çok büyük seviyede yön vermektedir. Video oyunlarının, dinî olanın ötesinde, meşruluğu problemine yön veren bu ikili, meşrulaştırmanın tanımı gereği, eyleyicinin kendi eylemini değerlendirdiği değer yüklü düşünce kategorisidir. Hatta eyleyicilerin oyun oynama tecrübelerinde de kendini gösterir. Şöyle ki: katılımcılar açısından video oyunlarının meşru olmadığı söylenemez fakat bizzat oyunları meşrulaştıracak bir değer de bulunmamaktadır çünkü eğlence kendi içinde değer olarak kabul edilmez ve soyut oyun oynama eylemi olarak *ludusun* (bir boş işin) de meşrulaştırılması mümkün değildir. Katılımcılar için bir yandan (yüzeyde) meşru olan bir faaliyet, diğer yandan (derinlerde) meşru değildir. Bu yüzden boş işi, ne meşru ne de gayr-i meşru olmayan, ikisinin arasında bir yerde bulunan şeklinde düşünebiliriz.

Boş iş ifadesi olumsuz bir yargıyı çağrıştırmaktadır. Bu yüzden katılımcıların video oyunu oynadığı halde yaptığı eylemi doğru bulmadığı yani eylemin iyi olmadığını (hatalı olmayı) kabul ederek eyleme devam ettiği düşünülebilir fakat bunun hilafına katılımcıların hepsi severek ve ilgiyle video oyunlarını oynamaktadır. Katılımcılar video oyunlarını oynamanın yanlış ya da boş bir iş olduğunu düşünmez fakat açıklanacağı şekilde derinlere inildiğinde durum karmaşıklaşır çünkü meşrulaştırma açısından bakıldığında hiçbir katılımcı video oyunlarının faydası dışında bir gerekçelendirme sunmamıştır.

---

kendiliğinden-aşikâr karakteri, bu noktada artık bireyin kendi hafızası ve kendi alışkanlıkları aracılığıyla korunamaz. Tarih ile biyografinin birliği artık parçalanmıştır. Bu birliği tekrar tesis etmek ve bunun her iki veçhesini de makul hale getirmek için, kurumsal geleneğin göze çarpan unsurlarına dair 'izahatlar' ve haklılaştırmalar gerekir. Meşrulaştırma, işte bu 'izah etme' ve haklılaştırma sürecinin adıdır."Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle (İstanbul: Paradigma, 2008), 136.

15 Boş iş kategorisi, İslam düşünce geleneğinde malayani olarak adlandırılan anlayışa oldukça yakındır hatta bu kavramın işaret ettiği anlamla büyük oranda benzerlik gösterir. Bununla beraber, boş iş kategorisinin çerçevesi daha geniştir ve bu tezde ele alındığı şekliyle bu kategori, malayani anlayışının ardında yatanları anlamlandırmaya çalışır.

Sonrasında kullanılabilecek ya da o an fayda sağlayabilecek işler yapmamak diğer bir deyişle yerinde saymak boş iştir. Zamanın akışını durdurmaya çalışarak somut ürünler ortaya koymayan her uğraş boş iş olarak değerlendirilir. Boş boş oturmak deyiminde olduğu gibi, somut sonuç oluşturacak çabanın yokluğu hiçbir şey yapmamaya denk düşer.[16] Zamanı kontrol altına alarak istenilen (faydalı) sonucu ortaya çıkarmaya çalışmamak, zamanın kontrolü ele geçirmesi ve bireyin faydalı iş yapabileceği zamandan eli boş dönmesidir. Faydalı iş yapılabilecek bir zamanda faydalı iş yapmamak, sermaye olarak zamanın başka bir sermayeye dönüştürülememesi olduğu için hiçbir şey yapmadan zarara girmektir. Video oyunları ise dolaysız bir hiçbir şey yapmama olamaz, istemeye layık sonuç (video oyunlarının yararları gibi) oluşturamadığında hiçbir şey yapmamaya ve dolayısıyla boş işe yaklaşır.[17] Çünkü bizzat oyun oynama somut sonuç oluşturması beklenebilecek bir değer taşımaz. Video oyunlarının yararları/faydaları ise oyun oynamanın saylayabileceği bilgi edinme, kendini geliştirme veya psikolojik olarak iyi hissetme gibi oynama edimi dışındaki değerlere atıfla öne sürülen video oyunlarının çıktılarıdır.[18] Bu açıdan somut sonuç, sermaye olmak bakımından bir değer taşımakla mümkün olur.

Boş iş kategorisinin karşısına yerleştirdiğimiz faydalı iş kategorisi, boş işe dair söylediklerimizin tam tersi özelliklere sahiptir. Katılımcılar, oyun oynama yerine yapabilecekleri faaliyetleri sıralarken asli vazifelerden bahsetmemektedirler. Yeni bir hobi ya da yetenek edinmek, sosyal hayattaki rollerini daha iyi yerine getirmek, inanç özelinde ahirete fayda eden faaliyetler yapmak ve en sık dile getirilen yeni bilgiler öğrenmek ve kendini geliştirmek, oyun oynamak yerine yapılabilecek faydalı işler olarak karşımıza çıkar. Bu açıdan, faydalı işin, bireyin, faaliyet sonrasında,

16 "[Online oyun] bir şey katmıyor ve insanlarda ki nefisteki o rekabet hissini uyandırıyor bence. Yani işte sıralama da daha yükseğe çıkma isteği insanda böyle bir istek var malum. Ama bakıyorsun birinci sıraya çıkınca ne olacak? Kendi yaşamında bunun hiç bir getirisi yok." (K11, E, 23, Bekâr), "Hani oyunu oynamak sonuçta size rasyonel anlamda bir katkı sağlamıyor." (K9, E, 40, Bekâr)

17 K6'ya bir arkadaş grubu içinde video oyunu oynayanların olup-olmadığı sorulduğunda "X var bir, diğerleri hep işinde gücünde, biri mühendis, biri gümrükte memur." (K6, E, 43, Evli) cevabını vermiştir. K6, hayatı boyunca video oyunu sektöründe çalışmış olmasına ve video oyunlarını kendini tanımlayan iki husustan biri olarak kabul etse de oyun oynamanın iş-güç sahibi olmanın karşıtı olduğuna ilişkin anlayışın izdüşümlerine sahiptir.

18 "Bazen ben ders çalışıp kafayı dağıtmak için gidiyordum o cihet iyi oluyor, beni teşvik ediyordu… Çünkü doluyorsun bir şey yapamıyorsun üstündeki bir haleti atmak istiyorsun." (K2, E, 35, Bekâr), "motor koordinasyonlarının geliştiğini, el göz koordinasyonların geliştiğini, farklı durumlara adaptasyonlarının geliştiğini, video oyunlarının böyle pozitif etkileri var." (K9, E, 40, Bekâr), "ayrıca oyunlar bir taraftan analitik düşünceyi ve problem çözme kabiliyetini çok geliştiriyor, bir yerden sonra çok işime yaradığını düşünüyorum." (K15, E, 26, Bekâr)

öncesinden fazlası olma bakımından farklılaştığı, edindiği bilgi ve yeteneklerle faaliyetin yapıldığı anın ötesinde kullanabileceği sermaye kazandığı faaliyetler olduğu söylenebilir. Bu şekilde, faydalı iş, yapıldığı anın sonrasına etki edebilmek açısından zamanın akışına müdahaleyi mümkün kılar, somut sonuç ortaya çıkarır. Hem eylemin gerçekleştiği anın geçiciliği aşılmış hem de eylemin sonucunun görüleceği zamanın yapısına etki edilmiş, böylece zamanın akışı yakalanmış[19] olur.[20] Bu açıklamalar doğrultusunda, bir eylemin faydalı iş olarak değerlendirilebilmesi için eylem anının sonrasında kullanılabilmesi açısından sermaye olabilmesi, eğer böyle değilse toplumsal olarak kabul edilmiş bir role dayanması gerektiğini söyleyebiliriz.

2.1 Meşrulaştırmamanın Meşruluğu

Katılımcılar açısından video oyunlarını meşrulaştıracak bir değerin bulunmaması, günlük etkileşimlerde de kendini gösterir. Sessiz kalmanın anlamının ters yüz olduğu (kabul değil reddi gösteren bir anlam) günlük etkileşimlerde oyun oynama, meşrulaştırmamanın meşruluğuyla yer alır çünkü meşru olmadığı düşünülmeyen oyun oynamayı meşrulaştırıcı bir değer de bulunmamaktadır.

Boş iş olarak video oyunları, meşru olmayan değildir, meşrulaştırılamayan meşrudur. Katılımcıların, video oyunlarını sevdiğini ve ilgiyle takip ettiğini söylemiştik. K1 hariç (kafası karışık şekilde bazı yerlerde) hiçbir katılımcı, video oyunlarının boş iş olduğu yargısına katılmamaktadır. Bununla beraber, bir önceki bölümde uzun uzadıya açıkladığımız gibi, katılımcıların değerlendirmelerinde boş iş-faydalı iş ikilisinin etkisi yoğun şekilde görülmektedir. Bu noktada, çelişkili bir durum ortaya çıkar: katılımcıların kendisi için video oyunları meşrudur, bununla beraber oyun oynamanın *ludus* açısından kendinde meşrulaştırılabilecek bir yanı yoktur. Bu çelişkiye –belki daha yaygın ve anlaşılabilir- bir başka çelişki daha eklenebilir. Bu bölümde konu edeceğimiz durum: katılımcıların video oyunu oynamayan ve oyunları matah-iyi bulmayan bireylerle karşılaştıklarında yaşadıkları çelişkidir. Meşrulaştırılamayan meşru ya da meşrulaştırmamanın meşruluğu kavramı, katılımcıların, bahsedilen bireylerle karşılaştıklarında, oyun oynamanın boş iş doğrultusunda değerlendirilmesine dayanan yadırgama, eleştiri, şaşırma, nasihat ve hafife alma gibi tutumlara karşı katılımcıların tepkisini açıklamaya

---

19 Zamanı yakalayamamak vaktin kaybolması deyimiyle ifade edilir. "Ama dediğim gibi online oyun oynadığın zaman vakit kaybı oluyor." (K11, E, 23, Bekâr)

20 Video oyunları da, oynama sonrası kullanılabilecek sermaye kazandırdığında faydalı iş olabilir. "Bazı oyunlarda yapay zekâ o kadar gelişmiş ki hayvanların ya da insanların davranışlarını öyle güzel modellemişler ki aynı durumda siz kaldığınızda aynı şeyleri yaşayacağınızı biliyorsunuz." (K9, E, 40, Bekâr)

çalışır. Genelde susma (sesli cevap vermeme) ve "başından savmak" için geçici onaylama şeklinde olan bu tepkiler[21], katılımcılar için meşru olan bir faaliyetin, kültürel düzende yer alan kurumsal değerden yoksun olduğunu gösterir. Oyuna tekabül edecek bir değer bulunmadığı için, karşılaşılan bireylere cevap verilemez. Bu kavram açısından boş işin bir özelliği daha ortaya çıkmaktadır: boş iş ilke itibariyle yanlış olan, sakıncalı olan değildir, matah-iyi olmayan yani eylemin gerçekleştirilmesine dair meşrulaştırıcı değerin yokluğu kadar gerçekleştirilmemesine dair dayatıcı ilkenin yokluğu da söz konusu olan faaliyettir.[22] Katılımcıların, video oyunlarını matah bulmayan bireylerle karşılaştıklarında yaşadıklarına dair söyledikleri, bu niteliğe ulaşmamızı sağlamıştır:

> Genel olarak benim oyun oynadığımı görenlerin zihninde bir oyuncu profili var. Beni kurtarılması gereken bir şahıs olarak görüyorlar… 12-13 yaşında, sabahtan akşama kadar oyun oynayıp hiçbir gelişme kaydedemeyen kahvehanedeki dayılar gibi düşün. İkisini bir araya getir. Tamamen vakit israfı... Kendine kemâlât namına hiçbir şey katmayacak. (K3, E, 25, Bekâr)

Karşılaşmalarda genelde "çocuk işi" olması bakımından oyun oynamayı yetişkin için uygun bulmama, katılımcıların oyun oynayarak düştüğü "kötü alışkanlıktan" onları kurtarma ya da "işinde gücünde olmayla" oyun oynamayı bağdaştıramama[23] çerçevesinde yapılan yadırgama, nasihat ya da alaya alma[24] gibi durumlar görülmektedir.

Sonuç

Katılımcılar, video oyunlarını boş iş olarak görmeseler de, ludus olarak adlandırdığım oyun oynama edinimini, boş iş olarak değerlendirirler. Çünkü yararlarından soyutlanmış oyun oynama edimi, bir sonuç üretmediği gibi yetişkin için oyun oynamak da kültürel bir değere sahip olan

---

21 "Ben değerlendirmelerini çok sığ bulduğum için onları da dikkate almadım. Hiç cevap vermedim… Ya susuyorum ya da nazım geçecek biriyse sulandırıyorum." (K3, E, 25, Bekâr) "Ben zaten oyunun yararını anlatmıyorum. Zararını da anlatmıyorum. Yani ben ne yaparsam kendime yapıyorum. Böyle geçiştiriyorum yani." (K9, E, 40, Bekâr) Geçiştirmeler ise oyunun boş iş olduğu varsayımının kabul edilmesine dayanır: "Mesela kış olduğu zaman dışarısı soğuk, evde de ne yapayım canım sıkılıyor ya diyordum. Millet ne günahlara giriyor, Allah bunu affeder gibi şakaya vurur şekilde konuşuyordum." (K5, E, 25, Bekâr), "O tür soruya da ben cevap vermiyorum veyahut da alaya alıp geçiştiriyorum. (Kendini alaya alarak?) Tabi onu da yaparım, biz böyleyiz.[gibi]" (K3, E, 25, Bekâr)

22 Video oyunları için: "Bir taraftan…boş görmeme rağmen, öte taraftan mubah da görmeme rağmen…" (K1, E, 32, Evli)

23 "doktor adam oyun oynar mı?" (K11, E, 22, Bekâr) "Bir tarih hocasının bilgisayar oyunlarıyla haşır neşir olması bana absürd geliyor." Şahkulu, *Twitter Gönderisi* (07 Mart 2020).

24 "Sizin oyun oynadığınız bilgisi onlar tarafından bilindiğinde neler oldu? Böyle durumlar yaşadınız mı? Dalga geçildi. Çocuk gibi oyun oynarsın, çocuklarla oyun oynarsın, akranlarım tarafından… küçümseyici tavırlar. Bak ne yapıyor yaşına bak adam akademisyen…" (K1, E, 32, Evli)

bir rol değildir. Boş işin tanımı tam da yararlardan soyutlanmış oyunun özelliklerine tekabül eder. Boş işin karşısında konumlanan faydalı işte ise edim, eylem anının ötesine uzanan bir sonucu içermeli ya da kültürel olarak kabul gören bir değere dayanmalıdır. Soyut oyun ediminin, ludus, boş iş olarak görülmesi, oyunun bir değer olarak kabul edilmemesine dayanır ki katılımcıların günlük karşılaşmalarında da bu durum kendisini gösterir. Oyun oynama edimi kültürel bir değere sahip olmadığından meşrulaştırılamaz ve katılımcıların karşılaşmalarında video oyunları, meşrulaştırmamanın meşruluğuyla yer alır. Meşrulaştırmamanın meşruluğu, katılımcıların, video oyunlarının meşru olmadığına dair görüşlerle karşılaştıklarında sessiz kalmasında kendini gösterir. Video oyunları meşrulaştırılamadığından sessiz kalınmaktadır. Meşrulaştırmamanın meşruluğu kavramıyla, sembolik etkileşimci teoriye katkıda bulunulmuştur. Nitekim Goffman durumun oluşturduğu normlara eğilmiş[25] fakat bu kavramlarda öne çıkan normların oluşturduğu durumlar ve bunun ardındaki ilişkileri çoğunlukla ele almamıştır.

Video oyunlarının boş iş-faydalı iş ikilisi üzerinden değerlendirildiği ortaya çıkarılmış ve bu ikilinin günlük karşılaşmalarda da görüldüğü tespit edilmiştir. Bu açıdan, kurumsal değerlerle (boş iş-faydalı iş ikilisi) mikro etkileşimler (meşrulaştırmamanın meşruluğu) karşılıklı olarak ele alınmış, Bourdieu ve Goffman'ın bakış açısı kaynaştırılmıştır. Dindar ve oyuncu bireylerinin habituslarının masaya yatırıldığı bu çalışmada, oyunun değeri ve toplumsal anlamına dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Son olarak, oyunların, boş iş mefhumu açısından hususi bir yerde durduğunu ve bahsedilen ikili açısından, bir eylemin yapılmasına dair değerin kurucu unsurlarının açığa çıktığını söyleyebiliriz. Bu açıdan bu ikilinin ilerdeki çalışmalarda da kullanılabiliecek bir şema içerdiği söylenebilir.

Kaynakça

Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma, 2008.

Bosman, Frank G. *Gaming and the Divine: A New Systematic Theology of Video Games*. New York: Routledge, 2019. Google Books

Bourdieu, Pierre - Wacquant, Loïc. *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. çev. Nazlı Ökten. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Baskı., 2014.

25 E. Goffman, *Toplum İçinde Davranmak: Etkileşimlerin Sosyal Düzenine Dair Açıklamalar* (Ankara: Heretik Yayıncılık, 2018), 15.

El-Menouar, Yasemin. "The Five Dimensions of Muslim Religiosity. Results of an Empirical Study". *methods, data, analyses* 8.1 (2014), 53-78. https://doi.org/doi.org/10.12758/mda.2014.003

Fink, Eugen. "Mutluluğun Vahası: Oyunun Ontolojisi Üzerine Düşünceler". çev. Necati Açа. *Bir Dünya Sembolü Olarak Oyun*. Ankara: Dost Kitabevi, 1. Basım, 2015.

Goffman, E. *Toplum İçinde Davranmak: Etkileşimlerin Sosyal Düzenine Dair Açıklamalar*. Ankara: Heretik Yayıncılık, 2018.

Heidbrink, Simone vd. "'Venturing into the Unknown'(?) Method(Olog)Ical Reflections on Religion and Digital Games, Gamers and Gaming". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 7 (2015), 61-84. https://doi.org/10.11588/rel.2015.0.18508

Kümbetoğlu, Belkıs. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 6. Baskı., 2019.

Luft, Shanny. "Hardcore Christian Gamers: How Religion Shapes Evangelical Play". *Playing with Religion in Digital Games*. ed. Heidi Campbell - Gregory Grieve. 154-169. Indiana: Indiana University Press, 2014.

Merriam, Sharan B. - Tisdell, Elizabeth J. *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. California: Jossey-Bass, 4. Baskı., 2016.

Schut, Kevin. *Of Games and God: A Christian Exploration of Video Games*. Michigan: Brazos Press, 2013. https://books.google.com.tr/books?id=VTdeELLm0pAC

Şahkulu. *Twitter Gönderisi*. 07 Mart 2020. Erişim 02 Haziran 2020. twitter.com/ahkulu1/status/1236328699022249987

Yorulmaz, Bilal. "Dijital Oyunlardaki Din ve Din Eğitiminde Dijital Oyunların Kullanılma İmkanı". *Dijitalleşen Din*. ed. Mete Çamdereli vd. 365-410. İstanbul: Köprü Kitapları, 2015. https://www.academia.edu/31981133/Dijital_Oyunlardaki_Din_ve_Din_E%C4%9Fitiminde_Dijital_Oyunlar%C4%B1n_Kullan%C4%B1lma_%C4%B0mkan%C4%B1

DİJİTAL KÜLTÜR, DİN VE MUHALİF OLMAK: DİNİ GRUPLARIN KAMUSAL ALANDAKİ ETKİNLİKLERİNİN ARTMASINDA SOSYAL MEDYANIN İŞLEVİ

Arş. Gör. Fatma ÇİÇEK
Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/fatmacicek@kilis.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0356-2538

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/mustafa.arslan@inonu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1274-7908

Giriş

Dijitalleşme süreci üzerine biri iletişim araçları sayesinde insanlığa yeni imkânlar sunduğu için olumlu, öteki ise insanlığın kendi ürünü olan pratiklerin esiri olma tehdidiyle karşı karşıya olduğu için olumsuz iki bakış açısı mevcuttur.[1] Kötümser bakış açısına sahip olanlar, sosyal ağların uluslara daha fazla özgürleşme sağlayacağı yönündeki siber-ütopyacıların iyimser tahminlerinin zamanla nasıl çürüdüğüne dikkatleri çeker. Bu bağlamda dijital araçlar, özgürleşme iddialarını boşa çıkaracak kadar açık bir biçimde iktidarlara 7/24 gözetleme imkânı sunarak dijital bir panoptikona dönüşmektedir.[2] Üstelik "dijital bir diktatörlüğe"[3] dönüşebilme potansiyelini haiz internet egemenliğine mutlak bir güven duymak da gereksiz hatta tehlikeli olabilmektedir. Teknik yeniliklerin her geçen gün hinterlandını genişlettiği bir dünyada, sosyal ağlarla kuşatılmış

1 Mehmet Akgül, "Dijitalleşme ve Din", Marife 17/2 (2017), 194.

2 Evgeny Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom,* (New York: Public Affairs), 2011, 249.

3 Evgeny Morozov, "The Digital Dictatorship", *The Wall Street Journal* (Erişim 15 Mart 2021).

yaşam biçimleri daha çok egemen olmaktadır. Bu yeni yaşam biçimleri tüm kültürler tarafından farklı seviyelerde tecrübe edilse de en geleneksel yapılar tarafından bile göz ardı edilemeyecek kadar meşrulaş/tırıl/mıştır. Teknik imkânların –özellikle sosyal medyanın- neler kazandırdıkları ve kaybettirdiklerinin göz önüne alınması ve tüm kültürlerin bir şekilde "teknolojiyle müzakere masasına"[4] oturarak bir iç hesaplaşmaya girişmesi gerektiği şeklinde daha mutedil tekno-toplum anlayışları da ileri sürülmüştür.

Bu çalışmada, sosyal değişim açısından diğer gruplara oranla daha dirençli olan popüler dini grupların dijital kültür çağına uyum sağlaması ve sosyal medya kullanımlarının artmasına paralel bir şekilde kamusal alanda muhalif karakterli görünürlüklerinin artması ele alınmıştır. İletişim araçlarının dünya genelinde yaygınlaşmasıyla birlikte, Türkiye'deki dini grupların bu araçlara farklı düzeylerde karşı çıktıkları çeşitli araştırmalarda ortaya konmuştur.[5] Dini grupların bozuluş olarak değerlendirdiği süreçlerin küreye ve de ülkeye yayılmasıyla beraber, grupların teknik imkanlara karşı vaziyet alışları zaman içinde yumuşamış[6], son yıllarda ise cemaat liderlerinin "sosyal medya fenomeni"[7] şeklinde göründüğü söylemsel-eylemsel dönüşümler yaşanmıştır. Sosyal medya, herkesin katılımına açık tartışma ortamları yaratmasına rağmen bu tartışmaların derinlikten yoksun bir biçimde sürdürüldüğü, ideolojik-politik grupların linçlerine kapı araladığı ve mevcut haliyle tarikat-siyaset, tarikat-cemaat ya da tarikat-toplum ilişkisinde var olan sorunları çetrefilli bir hale getirdiği yönünde eleştiriler almaktadır.[8] "Bu bağlamda, ortaya çıkış amacına

---

4 Neil Postman, *Teknopoli: Kültürün Teknolojiye Teslim Oluşu,* Çev. Mustafa Emre Yılmaz, (İstanbul: Sentez Yayıncılık), 2016, s. 11

5 Selahattin Çankal, *Türkiye'de Dini Gruplarda Toplumsal Değişme Söylemi*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 189-192; Akgül, "Dijitalleşme ve Din", s. 200.

6 Dünya Müslüman Alimler Birliği Eski Başkanı Yusuf el- Karadavi ve Papa örnekliğinde internetin irşat faaliyetleri için bir araç olarak kullanılması, söz konusu yumuşamayı gösteren naif örneklerdendir. Bk. Zeynep Kayseri, *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 163.

7 Filiz ÇÖMEZ POLAT - Göklem TEKDEMİR, "Sosyal Medyada Müslüman Kimlik Algısı: İslami Fenomenler ve Twitter Örneği", *Mediad* 3/2 (2020), 169.

8 Abdurrahman Dilipak, "Sanal Cemaat", Yeni Akit (17 Mart 2021)

aykırı bir biçimde "paylaşma"ya indirgenen "sözde bir fenomen"[9] olarak din gerçeğiyle karşı karşıya kalınmaktadır.

Sosyal medya kullanımlarına bağlı olarak "popüler dini grupların muhalefet tarzlarında birtakım değişiklikler olup olmadığı" sorusundan hareket eden sosyal medya-din-muhalefet eksenli bu çalışmanın hipotezleri şöyle ifade edilebilir:

i)Alternatif medya sayesinde, dini grupların iletişimsel etkinliklerinde artış olmuştur.

ii)Söylemleri geleneksel olan bu dini gruplar, modern yöntemler ve araçlar kullanmaktadır.

iii) Popüler dini grupların sosyal medyadaki görünümleri giderek siyasallaşmaktadır.

Bu kapsamda dijitalleşmenin, popüler dini grupların resmi dini kurumlar karşısında etkinliklerini artırdığı ve dini grupların muhalefetini kolaylaştırıcı işlevlere sahip olduğu söylenebilmektedir.

Geleneksel etnografi çalışmaları, belirli toplumların kültürel yapısını incelemeyi esas alan, insanların bilfiil tecrübe ettiği hakikati anlamaya çalışan, katılımla elde ettiği verileri derinlemesine betimlemeler yapmak amacıyla kullanan nitel araştırma yöntemlerinden biridir. 90'lardan bugüne geleneksel toplulukların yanı sıra çevrimiçi toplulukların görünür olmasıyla birlikte, kültürün dijital ortamdaki temsilleri etnografya kapsamında incelenmeye devam etmiştir.[10] Bu çalışmada etnografinin, çevrimiçi topluluklarını araştırmaya uyarlanan bir biçimi olarak dijital etnografi yöntemi tercih edilmiştir. Çevrimdışı ortamda belli bir otoriteye, çeşitli düşüncelere ve örgütlü yapıya sahip olan çeşitli dini grupların, sosyal medya hesaplarını kullanarak çevrimiçi ortamda etkilerini genişletme çabasında oldukları görülmektedir.

Popüler dini gruplar, kitleler için bir alternatif olduklarını göstermek ve taraftar toplamak amacıyla resmi otoritesi olan kurumlara karşı sosyal medyada muhalif sesler yükseltmektedir. Söz konusu gruplar yüksek dini kurumlardan olan İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet teşkilatı ile çeşitli gerilimler yaşamakta, sosyal medya hesaplarından yaptıkları paylaşımlarla

---

9 İlhami Güler, "Sosyal Medyada Din", *Kamuda Sosyal Politika*, 8/27 (2014), 88.

10 Züleyha ÖZBAŞ ANBARLI, "Dijital Etnografi: Dijital Uzamı Anlamak İçin Bir Yöntem", Global Media Journal TR Edition 10/20 (2020), 92-93.

dijital ortamda reddiyelerde bulunmakta ve muhalif duruşlarını bu platformlarda sergilemektedir. Cemaatler, İlahiyat ve Diyanetin yanı sıra resmi sıfatı laik olan Devlet teşkilatıyla da dini-siyasi bağlamda çeşitli gerilimler yaşamaktadır. Bu gerilimler farklı pek çok cemaat ile anılan yüksek kültür kurumları arasında gerçekleşmektir. Ancak çalışmada örneklem olarak, spesifik yedi grup tercih edilmiştir. Bunlar, ilahiyat-cemaat gerilimi kapsamında İFAM, Sosyal Doku Vakfı ve İsmailağa Cemaati çevresi; iktidar-cemaat gerilimi kapsamında Furkan Vakfı ve Antikapitalist Müslümanlar çevresi; diyanet-cemaat gerilimi kapsamında İhlas Vakfı/Holdingi ve Haydar Baş çevresi olarak ifade edilebilir. Bu gruplar arasında kendilerini dini anlamda geleneksel *cemaat* olarak tavsif etmeyen, cemaatleşme sürecinin hemen başında olan ve kurumsal bir cemaat kimliği haiz olanlar eş zamanlı bulunmaktadır. Ancak kimlik, karakter ve teşkilatlanma süreçleri birbirlerinden ayrı olsalar da bu yapıların tümünün sosyolojik anlamda birer *cemaat* oldukları görülmektedir. Muhalif eylem ve söylemlerinin belirgin oluşu ve medyatik karakterleri, anılan cemaatlerin pek çok cemaat arasından araştırmaya dahil edilmesine neden olmuştur. Bu cemaatlerin liderleri ve kuruluşları adına olan twitter, facebook ve youtube hesapları, dijital etnografinin temel veri toplama aracı olan katılımcı gözlemle incelenmiştir. Ancak burada gözetleyici/lurker olarak sosyal ağları ziyaret eden, gözlemleyen ancak paylaşım yapmayan bir katılım türü olan pasif katılım tercih edilmiştir.

1. Sosyal Medyanın İşlevleri

Amerikan demokrasisi özelinde dile getirilmiş olsa medyadan beklenilen işlevler dört kategoride ele alınabilir. Medya –özellikle sosyal medya- i) fikir ayrılıkları bulunan konuların tartışıldığı bir "forum" ortamı sunan; ii) kamunun fikirlerini duyuran; iii) politik faaliyetlerin incelenebilmesi için vatandaşın gözü ve kulağı olarak hizmet eden; iv) yolsuzluk ve rüşvet gibi gayrı meşru faaliyetlerde bulunduğu zaman hükümeti ifşa eden bir mekândır.[11] Bu işlevlerin ortak yanı özel alanın kamusal alana karşı üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Yani kamusal alan ya da toplumsallık, özel alan ya da bireysellik tarafından farklı cephelerde yeniden şekillendirilmekte ve kontrol altına alınmaktadır. Başka bir açıdan bakıldığında, çağdaş toplumun bireyselleşmeyle ilintili özgürleştirici yönüne "eşsiz bir güçsüzlük" eşlik etmektedir. Bu, sistemin çevresinde dolaşmaktan hedefi

11 Doris Graber, "The Media and Democracy: Beyond Myhts and Stereotipes", *Annu. Rev. Polit. Sci*. 6, 2003,143.

ıskalayan kitlenin güçsüzlüğüdür.[12]Ancak kitlenin sistem tarafından manipüle edilmeye müsait oluşu inkar edilemeyecek bir gerçeklik olsa da sosyal medyanın kitleyi örgütleyip iktidarlara geri adım attıracak güce sahip olduğu yönündeki işlevi daha belirgindir. Dini, siyasi ya da ideolojik liderlerin sosyal medya platformlarını etkin bir şekilde kullanması, sosyal medyanın bu işlevini göz önünde bulundurduklarını göstermektedir.

Sosyal medya, geleneksel medyanın büyük oranda göz ardı ettiği duygu boyutunu diri tutma işlevini taşımaktadır. Birbirlerini şahsen tanımayan anonim bir kitlenin dijital ortamda bir araya gelip etkileşmesi, kişinin kendisini yalıtılmışlık duygusundan kurtarmakta, sanal da olsa kişiyi bir gruba ait hissettirmektedir.[13] Muhafazakar kitlenin sosyal medya aktivizmi üzerine yapılan uygulamalı bir araştırmanın verilerine göre, görüşmeye katılanların çoğu "insanlar sosyal medyayı farklı görüşlerdeki insanları veya farklı yaşam tarzlarını anlamak için kullanmaktan ziyade kendilerine benzer olan insanları bulmak ve onlarla kendi fikirlerini, hikâyelerini ve ortamları paylaşmak için kullanmaktadırlar"[14] şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır. Benzer tutum sadece muhafazakar kitle için değil, sol tandanslı alternatif muhalefet için de geçerli olmaktadır. Ancak buna ilaveten sol cenahın sosyal medya kullanımları, egemen medyada yeterince görünür olmamalarından etkilenmiş görünmekte; alternatif medya, sol muhalefet için yakın gelecekte muhtemel "tek iletişim alanı"[15] olarak resmedilmektedir.

Sosyal medyanın verilenler dışında pek çok farklı işlevinden bahsetmek mümkündür. Örneğin sivil toplum örgütlerinin medyada görünür olmalarına paralel bir biçimde taleplerini politikacılara daha kolay ulaştırdıkları ve çok rahat bir biçimde kamuoyu oluşturdukları ileri sürülmektedir.[16] Geleneksel medya araçları üzerinde görünürlük elde eden kuruluşlar, mevcut sayı içinde oldukça az bir kısmı oluştur-

---

12 Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum,* Çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 136-137.

13 Selda Akçalı – K. Oya Paker, "Sosyal Medyada Sol Muhalefetin Gündemi ve Pratikleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2013*, 77.

14 Afra Abdel Halim, *Çevrimiçi İslami Aktivizm: Gezi Sonrası İstanbul'unda Üniversiteli Kız Öğrencilerin Sosyal Medya Kullanımları,* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyet Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 84.

15 Akçalı – Paker, "Sosyal Medyada Sol Muhalefetin Gündemi ve Pratikleri", 75.

16 Sema Akboğa – Engin Arık, "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Medyada Görünürlüğü", *İnsan ve Toplum,* 8/1, 2018, 44.

maktadır. Gruplar, örgütler ve kuruluşlardan ana akım medyada görünür olmayanlar, sosyal medya platformlarını seslerini duyurmak için güçlü bir alternatif olarak görmektedir. Bu bağlamda sosyal medya platformları, sesini duyuramayanlara gündem belirleme fırsatı veren etkileşimci ortamlar olarak işlev ve öneme sahip olmaktadır.[17]

2. Sosyal Medyanın "Siyasal Medya"ya Dönüşümü

Kamusal alan giderek özel alanla kesişmekte ve *özel* olan, *kamusal* olanı pek çok açıdan kuşatmaktadır. "Örgütlü bir muhalefet alanı"[18] olarak sosyal medya, sivil kuruluşların yasal siyasete dahil olamasa bile kamusal siyasette etkin olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle siber-uzam politik hareketleri baltalamak şöyle dursun, politik öznenin politik eylemlerine meşru bir bağlam oluşturmaktadır.[19] Sivil bir etkileşim ortamı olarak sunulan sosyal medyanın *siyasa*l karakteri zaman zaman şiddetlenmekte, böylece kitlelere seslerini duyurma fırsatı vermektedir. *Kullanıcı*lar hesaplarında anlık paylaşımlar yaparak bir çeşit sivil gazeteci, dijital protestocu ya da siyasi kampanyacı rolünü oynayabilmekte, sosyal medya ortamını siyasi bir arenaya dönüştürebilmekte ve kişisel olanı siyasi olanla değiştirebilmektedir. Bu durum modern yaşamın politize edici dinamikleriyle doğrudan bağlantılıdır.[20]

"Yeni bir kamusal alan"[21] olarak işlev gören internetin, "psikolojik üstünlük sağlama potansiyeli"[22] geleneksel dikey siyasetçi-seçmen ilişkisini yatay boyuta taşımıştır. Kitle iletişim araçlarının gücü fark edildiğinde, bu araçlar kişi ve kurumların kendi düşüncelerini başkalarına dayattıkları psikolojik bir baskı aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sosyal medyanın zehirlenme düzeyindeki bu aşırı siyasallaşması, sosyal medyanın sivil işlevlerini kaybetmesine neden olmaktadır. Her dönemde ve kültürel ortamda var olabilen kutuplaştırıcı nüveler, sosyal medyada

---

17 Heidi A. Campbell – Paul E. Teusner, "Religious Authority in the Age of the Internet", *Centre for Christian Ethics at Baylor University,* 2011, 59.

18 Şevki Işıklı – Şirvan Önce, "Siyasal Zehirlenme, Semptomları ve Sosyal Medya", *Bilişim Teknolojileri Online Dergisi,* 11/42, 2020, 153.

19 Akçalı – Paker, "Sosyal Medyada Sol Muhalefetin Gündemi ve Pratikleri, 78.

20 Işıklı – Önce, "Siyasal Zehirlenme, Semptomları ve Sosyal Medya", 151.

21 Işıklı – Önce, "Siyasal Zehirlenme, Semptomları ve Sosyal Medya", 147.

22 Melis Karakuş, "Gelenekselden Dijitale Propaganda Araçlarının Dönüşümü", *Selçuk İletişim Dergisi,* 14/1, 2021, 464.

kontrolsüz bir biçimde siyasallaşarak "sivil siyasi deneyimi"[23]engelleyebilmektedir. Bu dönüşümleri nedeniyle, sosyal medyanın aktif kullanıcılar tarafından siyasi anlamda genelde güvensiz bir ortam olarak, siyasete ilgi düzeyi yüksek kullanıcılar tarafından ise nispeten daha güvenli olarak değerlendirildiği görülmektedir.[24]

3. Dini Grupların Politizasyonu ve Sosyal Medyada Muhalefet Etme Biçimleri

Bauman'ın "Bireyselleşmiş bir toplumda siyaset olabilir mi?"[25]şeklinde ilettiği sorusu, "Bireyselleşmiş toplumlarda dinsel temalı bir siyaset olabilir mi?" biçiminde yeniden kurgulanırsa şayet, onun vardığı sonuçlardan farklı birkaç sonuç elde edilebilir. Öncelikle Bauman, özel alan tarafından sömürgeleştirilen kamusal alanda, *birey*in *yurttaş*ın yerini aldığını ve bu günümüz *birey*lerinin önceki kültürlerde egemen olan iyi toplum/adil toplum nosyonlarına karşı kayıtsız kaldığını belirtir. Ortak bir davaya gönül verenler, mevcut sorunlara karşı birlikte hareket ederler. Böylece siyasetin temelleri bu *birlik* üzerine kurulur. Genelde tek başlarına savaşmak zorunda kalan bireyler ise, *genel çıkar* üzerinde birleşebilen kırılgan toplumsal yapılar inşa edebilirler. Bunlar birçok yalnız bireyin, korkularını astığı "askı" topluluklardır. Bu yapılar, derinlikli siyasal sorunları anlamaktan uzak bir şekilde, mahremiyetin kamusal düzeyde olabildiği kadar ifşa edildiği bir siyaset etme seviyesindedir.[26] Bauman'ın ifadelerinden genel anlamda bireyci toplumların siyaset etme kabiliyetlerini yitirdikleri, çünkü esas siyasetin ancak güçlü toplumsallık temelinde yükselebileceği çıkarımlarını yapmak mümkündür.

Bauman'ın ifade ettikleri geleneksel süreçleri aşmış topluluklar için geçerli olabilir. Ancak, geleneksel değerlerin çeşitli oranlarda modern ve postmodern değerlerle kombinasyona tabi tutulduğu toplumlarda böylesi iddialar her zaman geçerli olmayabilir. Dinlerin sosyal ve teknik meydan okumalar karşısında aldığı tavır veya dinsel dönüşüm üzerine yapılan tartışmalar halihazırda sürmektedir.[27] Türkiye özelinde ifade

---

23 Abdel Halim, *Çevrimiçi İslami Aktivizm,* 57.

24 Ümit Arklan, "Sosyal Medyanın Siyasal Amaçlı Kullanımı: Ağ Kuşağının Kullanım Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma", e- Gifder, 4/2, 2016, 649.

25 Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, s. 69.

26 Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum", s.* 70-72.

27 Akgül, Dijitalleşme ve Din, 193.

edilecek olursa, teknik imkanların yalnızlaştırdığı bireyler, etki gücünü artırmak amacıyla modern araçlar kullanılarak, önce bir *cemaat* sonra da *ümmet* olmaya davet edilmektedir. Elle tutulamayan dijital ortamda, Bauman'ın bahsettiği askı topluluklardan pek çok örnek bulunmaktaysa da dini gruplar en azından söylemsel düzeyde *ortak dava, birlik, kardeşlik* temasında birleştiklerini iddia etmektedir. Dini grupların bu söylemleri modernite öncesi değerler çerçevesinde şekillenmesine rağmen, kullandıkları araçlar ve medyaya entegre olma çabaları modern bir görünüm çizmektedir. Bu bağlamda, sosyal medyanın muhafazakar kimliği kategorize ettiği, geleneksel formunda bile parçalı olan bu kimliği daha çok parçaladığı görülmektedir.[28] Gelenekçi, yenilikçi, selefi, cihatçı, ılımlı kategorilerine ayrılmış Müslüman kimlik, etki gücü artmış bir şekilde bu platformlarda her an yeniden ayrılıp birleşebilmektedir.

Modern toplumlarda kültürün tüm unsurları siyasetten az ya da çok bir şekilde nasibini alırken, siyasallaşmanın aşırıya kaçması kurumlarda işlev kaybına neden olabilmektedir. Siyasal anlamda enfekte olmuş yapılarda analiz, eleştiri, problem çözme gibi pek çok bilimsel tutum askıya alınır. Bilimden sanata, spordan dine pek çok kurum bu aşırı siyasallaşmaya maruz kalırken, dini yapı bu siyasallaşmadan hatırı sayılır bir biçimde etkilenerek dikkat çekmektedir. Siyasi öncülere dini nitelikler, dini öncülere ise siyasi nitelikler atfedilerek, din siyasetle eşitlendiğinde, dini gruplarla siyasi yapılar arasında zamanla otorite sorunu gündeme gelmektedir.[29] Siyasi yapılar dini grupların desteğiyle güç elde etmeye çalışırken, benzer tutum dini gruplarda da egemen olmaktadır. Kitlelerin desteğine dayanan dini gruplar, yasal siyasetin dışında bırakıldığında, sosyal medya aracılığıyla "baskı grupları"[30] olarak yönetim mekanizmalarını etkilemeye çalışmaktadır.

Doğasında "birbiriyle ve devletle sürekli bir gerginlik taşıyan sivil toplum kuruluşları"[31] arasında dini nitelikli olanların internetteki temsilleri, "religion online ve online religion"[32] tasnifleri çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu bağlamda araştırmaya konu edinilen grupları

---

28 Abdel Halim, *Çevrimiçi İslami Aktivizm,* 85.

29 Işıklı – Önce, "Siyasal Zehirlenme, Semptomları ve Sosyal Medya", 157, 159, 160.

30 Brian McNair, *An Introduction to Political Communication,* (New York: Routledge, 2011), 151.

31 Akboğa – Arık, "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Medyada Görünürlüğü", 39.

32 Crictopher Helland, "Digital Religion" *Handbook Religion and Society,* ed. David Yamane, (Switzerland: Springer International Publishing, 2016), 178.

–Antikapitalistler hariç- geleneksel karakterleri nedeniyle çevrimiçi ortamda tek bir kanaldan bilgi aktarıp otorite kurmaya çabaladıkları için *religion online* çerçevesinde konumlandırmak mümkündür. Takipçilerin yorum, beğeni ve paylaşımlarıyla grubu popülerleştirmeleri, grubun geleneksel dini-siyasi liderlik nosyonunu değiştirmeye –şimdilik- yetmemektedir. Bu nedenle dini gruplar, sosyal medyanın interaktif yapısını grubun temel değerlerini değiştirecek bir biçimde kullanmamakta, daha çok grup değerlerini yığınlara kolay bir biçimde aktarma amacıyla kullanmaktadır. Antikapitalist Müslümanlar çevresi ise, internet ortamını daha çok *online religion* kapsamında interaktif bir biçimde kullanmaktadır. Modernist karakterinin de etkisiyle bu oluşum, dini-siyasi söylemlerini öncülerinin yanı sıra takipçilerinin katkılarıyla geliştirmekte ve çevrimdışı yaşama özgü dini etkinliklerini çevrimiçi ortamda yeniden kurmaktadır.

Dini-siyasi otoriteler kurma amacından vazgeçmemiş olan dini gruplar, şimdilik *çevrimiçi dini otorite*ler konumunda görünmemektedir. Daha çok bu gruplar, farklı arka planlara sahip İslami bakış açılarını politik-ideolojik bir zeminde sunarak ve sosyal medyanın araçsal konumunu kullanarak kitlelerin anlam dünyasını şekillendirmeye çalışan dini söylemlere sahip hesaplar olarak görünmektedir.[33] Dini gruplar, grup üyeleri için belli bir otoriteye sahip olmakta ve üyelerin düşünce dünyası, sosyal medyanın çeşitli platformlarında yapılan anlık paylaşımlarla kontrol altında tutulmaktadır. Esasında geleneksel lider-tebaa ilişkisi, kendi özerk sahalarında üyeler üzerinde halen belirleyici olsa da dijital ortamın farklı bakış açılarıyla her an karşılaşma imkanı, grupları keskin söylemlerle rakiplerine üye kaptırmamaya yöneltmektedir. Üye kaybetmek grubu zayıflatacağından, hem dini hem de siyasi güç elde etme, şayet böyle bir güce sahiplerse kaybetmeme amacıyla, gerilimi yüksek tutma yolu seçilmektedir. Sosyal medya, doğası gereği yüzeye hitap ettiği için, buradaki paylaşımlar çoğunlukla sloganları andırmaktadır. Grupların birbirleriyle olan rekabetlerine rağmen, zamanın politik koşullarında, çeşitli ittifaklar yaptığı da vakidir.[34] Aralarında bir çeşit sosyal medya savaşı veren pek çok dini otoritenin, tıpkı dindışı siyasilerde olan ayrışma ve ittifak arayışlarında olması, çıkar ortaklığına dayalı güç siyasetiyle yakından temas etmelerini gerektirmektedir.

---

33 Polat - Tekdemir, "Sosyal Medyada Müslüman Kimlik Algısı: İslami Fenomenler ve Twitter Örneği", 167, 175.

34 Fatih Altaylı, "Bu Toplantıda Ne Konuştular?", *Habertürk* (18 Mart 2018).

Geleneksel dini grupların uzun bir süre boyunca modern araçların reddetmeleri, onları modern karşısında yenilgiye götürmüştür.[35] Bu yenilgi ya modern araçları tümden reddedip içe kapanarak zamanla ortadan kalkmayla ya da bu araçları en azından tebliğ amacıyla kullanmaya cevaz vererek moderniteyle orta yolu bulmayla sonuçlanmıştır. Grupların çoğu ikinci seçeneği kullanarak, dijital dünyada manevi anlamlar inşa etmeye yönelmişlerdir. Bu kapsamda "gayrı resmi olmakla birlikte gayrı meşruluk suçlamasına şiddetle itiraz eden tipik tarikat ve cemaatlerin"[36] resmi ya da meşru olarak görülen İlahiyat Fakülteleri, Diyanet ve İktidar ile aralarında *sosyal medya araçları üzerinden yürüyen bir otorite gerilimi yaşanmakta olduğu* üzerine kurulu çalışmanın sonraki bölümünde muhalif karakterdeki sosyal paylaşımların analizine yer verilmiştir.

3.1. İlahiyat-Cemaat Gerilimi

3.1.1. İFAM Çevresi

İlahiyat ve imam hatip öğrencilerine yönelik eğitimler veren İFAM, süreli ve planlı bir müfredata sahip alternatif bir eğitim kurumu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. İFAM'ın kurucu başkanı İhsan Şenocak'ın oldukça popülist, romantik ve heyecanlı bir üslubu bulunmaktadır. Kendilerine modern dönemde İslam'ı şahlandırma misyonu biçen Şenocak ve çevresi, Diyanet'in raporunda ilahiyat fakültelerindeki hocalara, onların eğitim anlayışlarına ve bu eğitimin mahsulleri olan öğrencilere karşı oldukça sert bir tutum içinde olduğu şeklinde tanımlanmaktadır. Oldukça katı bir dini-siyasi söyleme sahip olan İFAM çevresi, yeni bir cemaat görünümü çizmekte, bu yönüyle kutuplaştırıcı bir yapı sergilemektedir.[37]

"İFAM ilahiyat fakültelerinde örgün öğrenim görenlere Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyyeyi sorgulayan değil, Kur'an ve Sünnet çerçevesinde çağı sorgulayan, çözüm üreten bir idrakte meseleleri tahlil eden, İslam'ın çağa tatbikinde rol alan istikamet sahibi alimler, akademisyenler yetiştirmeyi hedeflemektedir. Kendi mezunlarından oluşan hoca kadrosuyla

---

35 Mustafa Tekin, "Işıkçılık: Bir Dönüşümün Hikayesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 3/2, 2017, 91.

36 Necdet Subaşı, "Diyanet ve Örgütlü Dini Yapı ve Cemaatler", *İnsan ve Toplum,* 7/1, 2017, 231.

37 Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* (Ankara:2019), 106-108.

çalışmalarını yürüten İFAM, medrese geleneği ile akademiyi cem etmeye büyük önem vermektedir."[38]

Kuruluşun tanıtım videosunda geçen yukarıdaki ifadelerde, modernizmin din eğitimi sahasındaki etkilerine karşı alternatif bir medrese-akademi sentezini temsil ettikleri görülmektedir. Burada modern eğitim anlayışında var olan eleştirel bakış açısı, kendi içinde eleştiriye tabi tutulmakta ve dinin kendisinin değil çağın sorgulanması yönünde bir çözüm önerisi sunulmaktadır. İslam'ın modern zamanda uygulanabilmesi için alim ve akademisyen yetiştirme hedefine sahip olan İFAM, "Hiçbir fakültenin, değil lisansta doktorada dahi veremediği bir ilmi hizmeti, bu ümmetin evlatlarına canla başla mücadele ederek ve birtakım müfterilerin iftiraları aralarında uğraşarak sağlayan İhsan Şenocak hocamızı bırakırız mı sandınız?! #İhsanŞenocakYalnızDeğildir"[39] ifadesinde görüldüğü gibi, eğitim konusunda oldukça iddialıdır.

İFAM çevresinin fikri liderliğini yapan Şenocak, çeşitli sosyal medya ağlarında "İslam sizin tekelinizde mi?! – Oryantalist Faaliyetler mi Muhalled Usuldeki Eğitim mi Tehlike?!-"[40], "Kur'an-ı Kerim'e hakaret etmeye, 'teolojik eleştiri' diyen ilahiyatçı ve yandaşlarıyla son nefesimize kadar mücadele edeceğiz."[41] "Kur'an ve Sünnet etrafında şüpheler oluşturma ameliyesinde oryantalistler gibi tarihselci ilahiyatçılar da hezimete uğrayacaktır."[42] , "Kur'an'a saldıran tarihselcilik görünenden çok daha etkilidir. Milletin tepkisi üzerine birinin istifası problemi çözmez. Tarihselcileri himaye eden yöneticiler! Bari hepsini bir oryantalist merkezinde toplayın da ilahiyata ilim tahsili için giden milletin evladı zehirlenmesin."[43] "Tarihselcilere cevap verenleri görevden atanlar bunların yolunu sonuna kadar açtı. Ey ulema Kitabına hakaret edilirken niçin susarsın?! YÖK oryantalist okulu kur! Atmaya kıyamadığın bu zatları orada istihdam et,

---

38 İFAMTV, "İlmi ve Fikri Araştırmalar Merkezi Tanıtım Filmi", *Youtube* (8 Nisan 2019), 00:02:26-00:02:53.

39 İFAM, "Hiçbir fakültenin, değil lisansta doktorada dahi veremediği ilmi hizmeti… mı sandınız?", *Twitter* 15 Aralık 2020, 12:46.

40 İhsan Şenocak, "Oryantalist Faaliyetler mi…", *Twitter* (12 Haziran 2019), 11:36.

41 İhsan Şenocak, "Kur'an-ı Kerim'e hakaret etmeye, 'teolojik eleştiri' diyen ilahiyatçı…", *Twitter,* (8 Mayıs 2016), 5:09.

42 İhsan Şenocak, "Kur'an ve Sünnet etrafında şüpheler oluşturma…", *Twitter* (25 Mayıs 2016), 1:24; Ayrıca bk. İFAM, "Kur'an'ın Bir Kısmı Masaldır Diyen İlahiyat Prof'u Mustafa Öztürk'e", *Facebook* (11 Şubat 2015)

43 İhsan Şenocak, "Kur'an'a saldıran tarihselcilik…", *Twitter* (3 Aralık 2020), 12:57.

milletin dinini öğrensin diye ilahiyata gönderdiği çocuğunu zehirleme!"[44] şeklinde paylaşımlarıyla oldukça net bir tavır almaktadır. Bu ifadelerde, gençleri "zehirlemekle" suçlanan ilahiyatların sıklıkla oryantalistlerle aynı kategoride değerlendirildiği görülmektedir. Söz konusu paylaşımlarda, modernist ve tarihselci anlayışa mensup akademisyenlerin barındırıldığı ilahiyatlara karşı "Medresede ve akademyadaki hocalarımızın tarihselci düşünceye karşı kalemle ve kelamla mücadele etmesi farz-ı kifayedir."[45] ifadesinden de anlaşıldığı gibi hem klasik anlayıştaki ulemadan hem de YÖK'ten müdahale edilmesi talep edilmektedir. Paylaşımlardaki "Oryantalist", "zehirleme", "ilahiyatçı ve yandaşları" gibi ifadelerde görüldüğü gibi, kullanılan dil ukalaca, suçlayıcı ve sert bir dildir. "İslam ilim geleneğiyle olan irtibatı zayıflayan akademya, oryantalist usullerle alim değil ancak 'bilim adamı' yetiştirebilmiştir."[46] şeklindeki paylaşımda *din öğrenme yeri* olması gerektiği düşünülen ilahiyatların, bilimsel araştırma kurumu olarak farklı fikirlere ev sahipliği yapması gerçeği eleştiriye tabi tutulmuş ve *bozulan* ilahiyatlara alternatif olarak ise, İFAM ders halkaları sunulmuştur: "Hayatı İslam'a göre şekillendirecek ilim, fikir ve hareket adamlarının gayretine su gibi muhtacız. Genç kardeşim, bu vazifeye talip ol. İFAM'ın üniversiteyi okuyacağın şehirdeki ders halkalarında Kudema'nın izinde istikbale yürü. #İFAMİkinciFakültem"[47]

Mevcut eğitim faaliyetlerinin niteliğe katkıda bulunmadığını, "Halimiz: 5 yıldızlı otellerde İslam üzerine sempozyumlar yap, tebliğler sun, makam odalarında mücamele cümleleri kur, plaketler takdim et.. Netice: Son 15 yılda ilahiyatçı, müftü, din kültürü muallimi ve imam sayısı iki kattan fazla arttı lakin namaz kılanların oranı düştü."[48] "Cumhuriyet'in zor yıllarında bir avuç alimin davayı bütün bir memlekete taşıması 'bereket'in ne büyük bir 'keramet' olduğunu gösterir. Dün birkaç alimin yaptığını bugün Diyanetten, İlahiyattan, cemaatlerden yüzbinler yapamıyoruz. Çünkü bereket

---

44 İhsan Şenocak,"Tarihselcilere cevap verenleri görevden atanlar…", *Twitter* (6 Haziran 2020), 12:37.

45 İhsan Şenocak, "Medresede ve akademyadaki hocalarımızın…", *Twitter* (3 Aralık 2020), 12:57.

46 Hüküm Dergisi, "İslam ilim geleneğiyle olan irtibatı zayıflayan akademya…", *Twitter* (27 Nisan 2014), 5:11.

47 İhsan Şenocak, "Hayatı İslam'a göre şekillendirecek ilim, fikir ve hareket…", *Twitter* (26 Ağustos 2020), 9:57

48 İhsan Şenocak, "Halimiz: 5 yıldızlı otellerde…", *Twitter* (16 Ekim 2018), 12:17.

yok. Bereketin cansuyu da ihlastır."[49] paylaşımlarıyla dile getiren Şenocak, ancak geleneksel usullere dayalı eğitim ile nitelik sorununun çözüleceğini ileri sürmektedir. Bu nedenle ilahiyat öğrencilerinin lisansüstü eğitimi için yurt dışına gitmesi gibi bir faaliyetin bütünüyle gereksiz olduğunu ve ilahiyatların dinin öğretildiği kurumlar olarak işlemesi gerektiği yönünde bir ilahiyat anlayışını ileri sürmektedir: "Öğrenciler Tıpta, Fizikte doktora için Batı ülkelerine elbette gidebilir. İslam'a her türlü iftirayı meşru gören Oryantalist merkezlerine niçin ilahiyat öğrencisini gönderiyoruz? Vatikan, bir tane öğrencisini Hıristiyanlığı daha iyi öğrensin diye Osmanlı Medreselerine göndermiş midir?"[50]

İlahiyat fakültelerinde felsefe eğitiminin verilmesi, verilmemesi ya da ne düzeyde verilmesi gerektiği yönündeki tartışmalarda İFAM çevresinin tutumu;

"Elbette felsefe okutulmalı, her yerde okutulduğundan belki daha fazla okutulmalı. Ama Müslümanca düşünebilmek için önce Kur'an-ı Kerim, sonra Allah Resulü (AS)…Bu birkaç tane hadis çapında, hacminde değil, bir alim olabilecek derinlikte okusun ki ondan sonra bir filozofu karşısına aldığı zaman öz ve posa ayrımına tabi tutabilsin. Şurası doğru şurası yanlış diyebilsin. Ama bugün bunu benim ilahiyattaki kardeşimin yapmaya imkanı yok. Neden? Çünkü Kur'an-ı Kerim'den İlahiyat müfredatında bir cüz tefsir okunmaz"[51]

paylaşımında dile getirildiği gibi temel İslam bilimlerinde yeterli bir eğitim verilmediği için ilahiyatlardaki felsefe eğitimine de –mevcut durumdan dolayı- karşı çıkılmaktadır. İFAM'ın burada dikkat çeken yönü ise; İslami bir bakış açısı, düşüncesi ve eylemi olan bireyler yetiştirme misyonu biçtikleri ilahiyatların geleneksel çizgiden çıkmasını İslam'da çıkma şeklinde yorumlayan bir dini grup olarak görünür olmasıdır.

Kuruluşun sosyal medya hesapları incelendiğinde, kendilerini temel İslam bilimleri alanlarında *Yeni İslam'*a değil *Yeniden İslam*'a çağıran bir eğitim kurumu olarak takdim ettiği görülmektedir. Kendisi de ilahiyatta doktora derecesine sahip olan İFAM kurucusu İhsan Şenocak'ın söylemlerinde, İslam'ı yeniden egemen kılacak bir nesil sayesinde eskide kalan

---

49 İhsan Şenocak, "Cumhuriyet'in zor yıllarında…", *Twitter (*22 Ocak 2021), 8:28.

50 İhsan Şenocak, "Öğrenciler Tıpta, Fizikte doktora için…", *Twitter* (10 Haziran 2019), 11:42.

51 İlimsahibi, "İhsan Şenocak İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Okutulmasına Karşı mı", *Youtube (*4 Mayıs 2015),00:05:09 -00:05:49.

güçlü dönemlere dönülme arzusu vurgulanmaktadır. Kuruluşa ait Hüküm dergisinin şimdiye kadarki sayılarında yayınlanmış İlahiyat karşıtı kırk küsur yazı ile Şenocak ve çevresinin İlahiyatları eleştiren sayısız sosyal medya paylaşımı bulunmaktadır.[52] Bu çevre ilahiyatçının alim olmadığını ve ilahiyat müfredatının İngiliz akademik ajanlarının güdümünde olduğunu savunurken, ilahiyatları açık bir hedef olarak göstermektedir.

3.1.2. Sosyal Doku Vakfı Çevresi

Söz konusu vakfın fikri lideri olan Nureddin Yıldız karma eğitimi, kadının çalışmasını ve sosyal hayatta olmasını defaatle eleştiren ve İslamın camiye hapsetmeyip sosyal hayata nüfuz etmesini sağlayacak siyasi beyanlarıyla temayüz etmiş bir şahsiyettir. Hilafet, cihad ve siyaset kavramlarını vurgulayarak ümmetin siyaseten birliğini amaçlamaktadır. Yıldız'ın fikri önderliğini yaptığı Sosyal Doku vakfı etrafında kümelenen çevre, sahip olduğu dini-siyasi diliyle ilahiyatları yetersiz görmektedir. İlahiyat fakülteleri dini ilimlerin kendisini değil felsefesini öğrettiği, karma eğitim uyguladığı ve hadislere karşı gereken değeri vermediği için Yıldız tarafından sıklıkla eleştiri hedefi haline getirilmektedir. Aktif bir sosyal medya kullanıcısı olan Yıldız, yayınladığı videolarda bir davetçi ve hatip imajı çizmektedir. Yıldızın İslami davetteki şahsi mücadelesi, Sosyal Doku vakfı ile birlikte bir çevre ve oluşuma dönüşmekte, kendisi de bu oluşuma liderlik eden bir kanaat önderi olarak temayüz etmektedir.[53]

"Asıl iş, birlik beraberlik edebiyatı yapmak yerine ayrılığa ve fitneye sebep olabilecek işlerden uzak kalabilmektir."[54] paylaşımında ileri sürdüğü gibi Yıldız'ın, sosyal medya hesaplarını çoğunlukla fikrini tebliğ ve özellikle gençleri bilinçlendirme amacıyla kullandığı, genel anlamda daha yumuşak bir dile sahip olduğu görülmektedir. Bu tutumunun yanı sıra Yıldız'ın özellikle verdiği birtakım fetvalarla güncel siyasi-dini tartışmalara bir şekilde dahil olduğu görülmektedir. Bunlar arasında modern eğitim anlayışını geleneksel bir perspektiften ele aldığı muhalif paylaşımları dikkat çekmektedir. "İlahiyat fakültelerinde alim olmak mümkün mü?"[55] şeklindeki bir soruyla konuyu tartışmaya açan Yıldız, bunun mümkün olmadığını net bir biçimde ifade etmektedir.

---

52 Kayseri, *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği,* 125.

53 (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* 109-112

54 Nurettin Yıldız, "Asıl iş, birlik beraberlik edebiyatı…", *Facebook* (25 Ağustos 2018).

55 Nureddin Yıldız, "İlahiyat fakültelerinde alim…", *Twitter* (30 Temmuz 2016), 2:52.

"İlahiyat Fakülteleri veya herhangi bir fakülte ilim merkezi değildir. Diploma verir, ilmi edinme yolunu gösterir. Ezher de olsa böyledir. İlahiyat Fakültesine Ebu Hanife olmak için giden yanılır. Ebu Hanife olamazsın İlahiyat Fakültesinde. Ebu Hanife'nin nasıl Ebu Hanife olduğunu öğrenebilirsin. Bizim Kur'an ilmimiz, şeriat ilimlerimiz özellikle bir hocaefendinin dizinin dibinde daha kaliteli elde edilir."[56]

Eğitimin, özellikle dini eğitimin ancak usta-çırak ilişkisi içinde, "hocanın dizinin dibinde" klasik usullerle elde edilmesinin mümkün olduğunu, buna karşın ilahiyat fakültelerindeki eğitimin ise sadece *öğretici* yetiştirmekle sınırlı olduğu yönünde bir değerlendirme bulunmaktadır. -Her ne kadar geleneksel perspektiften yapılmış bir tespit olarak görünse de- bu ifadeler, modern misyonu zımnen reddedilen bir ilahiyat imajı çizmektedir. Bu kapsamda Yıldız'ın İlahiyat fakültesinden ayrılma sebebi olarak ifade ettikleri, bir çeşit ilahiyat reddiyesi olarak ilgi çekicidir:

"İlahiyat Fakültesine kaydolduktan üç gün sonra henüz tahareti bile öğrenmediği halde 'bana göre Aişe'nin şu sözü yanlış'mış diye başlayan genç kız veya genç delikanlı bu değirmenin suyuna daldığı için böyle konuşuyor. Benim, bildiğiniz gibi, Marmara İlahiyat'tan ayrılma nedenim elhamdülillah böyle bir şeydir… Bizim fıkıh dersimize giren birisi, bir mesele oldu Ebu Hanife diye bir söz açıldı. 'Ya abartmayın çocuklar dedi, Ebu Hanife dediğin sizin gibi bir insan, siz de düşünebilirsiniz onun kadar' dedi. Ben o dersten kalktım elhamdülillah, 'Ebu Hanife'ye hakaret edilen bir yerde ben okumayacağım' dedim. İndim, öğrenci işlerine dilekçe verdim, tip tip baktılar bana, 'aklını mı yiyorsun' dediler. 'Evet aklımı yedim' dedim. Çıkış o çıkış, elhamdülillah Rabbim beni kurtardı bu işten."[57]

Bu ifadelerde; dini anlamda yeterli bir eğitim sunmadığı halde sorgulayan, eleştiren, modernist bir ilahiyat ve ilahiyatçı imajı çizilmektedir. Bu "değirmenin suyuna" dalanlardan olmadığı için defalarca şükür ifadesi kullanması, ilahiyatların akademik bakış açılarıyla olan gerilimini yansıtmaktadır. İlahiyatların dini eğitim yapılan bir kurum olması gerektiği düşüncesi benimsendiği için, bilimsel kaygılarla yapılan eleştiriler İslam'a aykırı görülmekte ve klasik usullerdeki eğitim –sohbetle şekillenen eğitim- teşvik edilmektedir. Yıldız istisnalar kabul etmekle birlikte,

---

56 Sosyal Doku Vakfı, "Hanımların, İlahiyat Fakültesinde Eğitim Alması", *Youtube* (19 Mart 2015), 00:00:01-00:00:41.

57 Nurettin Yıldız, "Marmara İlahiyattan Neden Ayrıldım", *Youtube* (9 Eylül 2018), 00:01:00-00:01:58.

ilahiyat fakültelerinin mutezilenin akılcı çizgisini takip ettiğini ve bunun da ciddi bir sorun teşkil ettiğini belirtmektedir:

"Mutezileler demişlerdi ki 'Bu Kur'an mahluktur. Bunu devlete kabul ettirip, devletin resmi kararına, halifenin imzasına sundular. Devlet 'evet' dediği zaman 'şu ayeti kaldır bunu kaldır' böyle oynayacaklardı. Ümmet-i Muhammet bu fitneye düşmedi, Ahmet bin Hanbel'in önderliğinde. Şimdi bu fitne Ankara'da tekrar canlandı. Ankara'da derken yani orada bir ekol var, ondan dolayı zikrediyorum. Diyorlar ki Kur'an tarihseldir. Ne demektir tarihseldir?... "Kullanma tarihi olan ayetler vardır' diyor… Peki beyefendi hangisi tarihseldir? 'Ben hangisini istemiyorsam' diyor."[58]

Mutezile ekolünü "fitne" olarak isimlendiren Yıldız, bu çizginin ilahiyat fakültelerinde tarihselcilik olarak yeniden ortaya çıkmasını eleştirmektedir. Yeniden zuhur eden bu "fitne"nin takipçileri ise, ayetleri keyfi bir şekilde yürürlükten kaldırmakla suçlanmakta ve ümmet bu "fitne"ye karşı uyarılmaktadır. İlahiyatların eleştirelliğe kapı açarak, herhangi bir ilmi yeterliliği olmayan öğrencilere gereksiz bir özgüven verdiği ve bu öğrencilerin geleneksel din anlayışının belirlediği İslam sınırlarını aşan yorumlar yapabilmesine olanak sunduğu için reddedildiği görülmektedir:

"İstanbul'da İlahiyat Fakültesi okuyan genç bir kız bana ne dedi biliyor musunuz? 'Şu Ahzap suresinin ayetlerini yeniden dizayn edemez misiniz hocam?' diyor. Vallahi böyle, maili hafızamda. Ben de yazdım: 'Kızım yanlış bir yere gittin. Roma'ya yazacaksın bu tip işleri, onlar İncil'i istediğin gibi düzeltirler."[59]

Bu ifadede geçtiği üzere, İlahiyat fakültelerinin sunduğu eğitimin Hıristiyan konsilleriyle paralel bir çizgide değerlendirilmesi söz konusudur. Sosyal medya hesapları incelendiğinde Yıldız'ın çeşitli ilahiyat fakültelerinde programlar düzenlediği ve bunlarla ilgili paylaşımlar yaptığı görülmektedir. Burada bir bütün olarak ilahiyat reddiyesine varacak bir tutum görülmemekle birlikte, ilahiyatların akademik kurumlar olması dolayısıyla, *eleştirellik üzerine bina edilmeleri gerçeğine* bir karşı çıkış olduğu görülmektedir. Yani, geleneksel çizgide bir dini anlayış sunmaya teşvik edilerek ilahiyatların misyonları dönüştürülmeye, "hocaefendilerin" eğitim takviyesiyle akademisyenden ulema çıkarılmaya çalışılmaktadır.

---

58 Nurettin Yıldız, "Tarihselcilik, Kur'an-ı Kerim'de Bazı Ayetlerin Son Kullanma Tarihi Olduğunu İddia Etmektir!", *Youtube* (20 Şubat 2018), 00:00:19-00:02:14.

59 Sosyal Doku Vakfı, "Mesele Deizm'den İbaret Değil!", *Youtube* (10 Eylül 2019), 00:01:27-00:01:48

3.1.3. İsmailağa Cemaati

İsmailağa Camii etrafında kümelenen bu "metropoldeki taşra"[60] oluşumunun, eğitim faaliyetleri uyguladığı çeşitli özel okul, kuran kursu ve medreseleri bulunmaktadır. Cemaatin, Arapça ve Hafızlık eğitimi veren başlangıç düzey ile Tekamül ve İhtisas Medreseleri olarak ileri düzey din eğitimi veren, resmi kurumlara alternatif eğitim faaliyetleri ve telefon üzerinden soruları yanıtladıkları bir fetva hattı bulunmaktadır. Mevcut lider Mahmut Ustaosmanoğlu'nun hastalığı nedeniyle cemaat içinde çatışmalı gruplaşmalar mevcuttur. Cemaatin medyatik yüzü olan Ahmet Mahmut Ünlü, nam-ı diğer Cübbeli Ahmet Hoca, ilkokul mezunudur. Aldığı medrese eğitimi çerçevesinde ilahiyat mensuplarını sıklıkla eleştiri hedefi haline getirmekte ve "müsvedde", "bozuntu", "sapık" gibi nitelemelerle ötekileştirici bir dil kullanmaktadır. İsmailağa cemaati, çarşafıyla da olsa Müslüman kızın okumasını caiz görmeyen, mektep karşıtı bir oluşumdur.[61]

İlahiyatların özellikle Ankara İlahiyatın fikir işgali altında, masonluk ve mutezile işgali altında olduğunu ileri süren Cübbeli Ahmet Hoca'nın[62], "İyi ki okumamışım okul falan ya. İyi ki okumamışım. Ben de çok sivri bir akıllıyım ya, ben de Kur'anı bir inceleyeyim derdim. Öyle manyaklığın sınırı yok ki. İyi ki okumamışım. Şu okullar nasip olmamış. Şu diplomalar nasip olmamış. Allah'ıma ne kadar hamd etsem azdır. Allah saptırmadı bugüne kadar, bundan sonra saptırmasın."[63], "Hadisleri inkar eden ilahiyatçılar, Yahudi ve Hıristiyanlardan daha tehlikelidir!"[64] paylaşımlarında ilahiyat karşıtı tutum açıkça dile getirilmektedir. Resmi okullara karşı medrese geleneğini temsil eden bu cemaat, avami bir dille kitlelere ilahiyatların "saptırıcı" yönünü açıklamakta, ilahiyatlarda okumama durumunu şükürlerle ifade etmektedir. İlahiyatlarda var olan akademik eleştirelliği Yahudi ve Hıristiyan tehlikesiyle eş değer görmeleri, değişime karşı

---

60 Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar,* (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 66.

61 (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* 171-178.

62 Bk. Cübbeli Ahmet Hoca, "İlahiyat Hocalarının Hepsi Mason Abduh Görüşünde Değilse de Onlara Karşı Konuşamadıklarından Mesul Oluyorlar!" *Youtube* (29 Eylül 2018), 00:02:44-00:02:55. https://www.youtube.com/watch?v=uU_UwS8msZs&ab_channel=C%C3%BCbbeliAhmetHoca

63 Cübbeli Ahmet Hoca, "İyi ki İlahiyat Okumamışım!", *Youtube* (6 Ekim 2016),00:00:09-00:00:32.

64 Cübbeli Ahmet Hoca, "Hadisleri inkar eden ilahiyatçılar…", Twitter (9 Kasım 2017), 8:42.

cemaat değerlerini korumak amacıyla bir çeşit sosyal kontrol geliştirdiklerini göstermektedir.[65]

"Günahlarımdan korkuyorsam da ' Hiçbir kutsal kitap da gökten inmemiştir' diyen Cemil Kılıç gibi ilahiyatçılar varken herhalde Allah beni cehenneme atmaz!"[66], "Bu adam, 15 Temmuz'da 'Allah-u Ekber sesleri demokrasi seslerini bastırmamalı' diyen bir ilahiyatçı! Düşünün seviyeyi! Artık bu kişinin başında bulunduğu kurumdaki talebelerin imanlarını Allah'a emanet ederiz!"[67], "Kur'an'ın vahiy olduğunu inkar eden Mustafa Öztürk'ün bu şirk görüşünden İlahiyat gençliğimizi kurtaran Allahımıza sonsuz hamd-ü senalar olsun."[68], "Bu istifanın darısı ilahiyatlarda Kur'an ve sünneti reddeden diğer batıl görüş sahiplerinin başına olsun. Allah-u Teala bütün gençliğimizi bu gibi ifsatçı kimselerin görüşlerine kapılmaktan muhafaza buyursun. Amin"[69] şeklindeki paylaşımlarda isim verilerek birtakım ilahiyatların, "cehennemlik", "müşrik", "ifsatçı" akademisyenleri barındırdığını ileri süren Cübbeli Ahmet Hoca, ötekileştirici ve kutuplaştırıcı bir dil kullanmakta ve mevcut gerilimi halk kitlelerine sloganlaştırarak yansıtmaktadır. Medreseci geleneğin temsilcileri oldukları için üyelerini ilahiyat okumaktan uzak tutmaya çalışan İsmailağa Cemaati'nin, bir şekilde yine de ilahiyatlara gidenleri -geleneksel çizgide kalması için- alternatif kurumlara yönlendirdiği görülmektedir:

"İhsan Şenocak hocaefendi, Allah selamet versin, İslam'a Müslümanlara hizmet ediyor. Allah ondan razı olsun. Ehl-i Sünnet'e hizmet ediyor… Biz medreseciyiz. Ama bir çocuk ilahiyata gidecekse eğer, İhsan Şenocak gibi hocaefendilerin eğitiminden geçmeden ilahiyata giderse, Allah muhafaza kaderi de inkar eder, mezhebi de inkar eder, mucizeyi de inkar eder çıkar. Bize göre medreseciyiz, hiç gitmesin. Ama gidenler varsa mutlaka İhsan Şenocak hocaefendinin eğitim kurumlarından ehl-i sünnet şuurunu gençlerin alması için, onların yurtları var, bu hususta çocukları teşvik edersiniz. Onlarla irtibata geçersiniz."[70]

---

65 Selahattin Çankal, *Türkiye'de Dini Gruplarda Toplumsal Değişme Söylemi*, 191.

66 Cübbeli Ahmet Hoca, "Günahlarımdan korkuyorsam da…", *Twitter* (28 Temmuz 2019), 6:10.

67 Cübbeli Ahmet Hoca, "Bu adam, 15 Temmuz'da…", *Twitter* (17 Temmuz 2020), 7:50.

68 Cübbeli Ahmet Hoca, "Kur'an'ın vahiy olduğunu inkar eden…", *Twitter* (2 Aralık 2020), 1:52.

69 Cübbeli Ahmet Hoca, "Bu istifanın darısı…", *Twitter* (4 aralık 2020), 9:03.

70 Cübbeli Ahmet Hoca, "İlahiyata Çocuk Verenler…", *Youtube* (10 Aralık 2017), 00:00:01-00:1:04.

İstanbul'un bağrında bir "İslam Gettosu"[71] olarak kendilerini yalıttıkları ifade edilmiş olsa da İsmailağa Cemaati'nin geçmişteki gettolaşması gerçeği günümüz için geçerliliğini yitirmiştir. 2000'li yıllar cemaatin önce geleneksel medyayla barışmasıyla, ardından çok kısa sürede sosyal medyaya teslim olmasıyla sonuçlanmıştır. Mürşidler, ru be ru olmadıklarında dahi "hoca"larını takip edebilmekte ve paylaşımların altına yazdıkları yorumlarıyla anlık destekte bulunabilmektedir. Mürşidinin huzuruna dizleri üzerine sürünerek çıkma ritüelini müridlerine salık veren, edep ve adap vurgusu güçlü olan bu cemaat, dijitalleşme sürecinde *takipçi* sayılarını artırmaya ve paylaşımlarını *like*'lamaya teşvik eden bir dönüşüm geçirmektedir. Geleneksel düşüncenin en katı müntesipleri olan tarikatlardaki bu söylemsel ve eylemsel dönüşüm, Giddens'ın vurguladığı gibi modernite'nin ezici gücünü belgeler niteliktedir.[72] Cemaatin modernleşme pratikleri karşısındaki eski tutumu -modern olan her şeyin tümden kötü olarak görülüp reddedilmesi tutumu- onlara kendilerine has bir kimlik kazandırmıştı. Ancak geçen zaman içinde bu yapı, kadınların haklarını elde etmesiyle birlikte cemaat içi kadınların da dönüşümüne neden olmuştu.[73] Kadının bu etkisinin farkında olan cemaat, söylemini kadının kontrol altına alınması ekseninde sürdürmektedir.

İncelenen üç örnekteki şahısların söylemlerine genel olarak bakıldığında bu şahısların toptancı biçimde ilahiyatın tüzel kişiliğine kurumsal tarzda - kimi zaman yakışıksız, sert ve karalama ifadelere varacak şekilde- saldırdıkları görülmektedir. Halbuki İlahiyat fakülteleri kadroları bu kişilerin ifade ettiği gibi tektipçi bir nitelik arz etmemekte, içlerinde kendileri gibi hatta onlardan daha katı düşüncelere sahip öğretim üyeleri de bulunmaktadır. Örneğin örneklemimizdeki bu şahsiyetlerden ikisinin sosyal medya hesaplarına bakıldığında İlahiyatlarda program için davet edildikleri görülmektedir. Buradan şu sonuçlar çıkarılabilir: İlahiyat fakülteleri, kendisine isim vererek kurumsal tarzda saldırılmasına rağmen kendisini savunacak bir pozisyona sahip görünmemektedir. Bunun sebebi İlahiyat fakülte temsilcilerinin bu eleştirileri önemsememeleri mi yoksa kurumsal temsil kabiliyetinden yoksun oluşları mıdır bu ayrı bir tartışma

---

71 Çakır, *Ayet ve Slogan*, 61.

72 Bk. Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç modern Çağda Benlik ve Toplum,* Çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2010)

73 Zehra Işık, "Dinî Grup Mensubu Kadınların Kadın Algısı ve Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Düşüncelerinin İncelenmesi: İsmailağa Cemaati Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 505.

konusudur. Ayrıca bir diğer sebep ilahiyatın resmi ve hukuki bir güvenceye sahip olan geniş bir camia olmasına karşın bu kesimlerin daha dar ve küçük bir çevreye sahip oluşları onları bu davranışa itiyor da olabilir.

Diğer yandan cemaat ve ilahiyat arasında sosyal medyada kimi zaman alevlenen bu gerilimin temelde modernlik-geleneksellik arasındaki gerilimlerden ve özelde de bunun eğitime yansıyan yüzünden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Modernlik sadece İslam ülkelerinde değil tüm kültürlerde bir alt üst oluş ve yaşamsal, düşünsel krizlere neden olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin, 19. Yüzyılda başta Mısır, Pakistan ve Türkiye olmak üzere İslam dünyasında tartılışılarak oluşan yenilikçi dini eğitim müfredatını uygulaması ve bunun geleneksel kesimlerde yarattığı rahatsızlık da konunun diğer bir yüzünü teşkil etmektedir. Bilginin toplumlarda biçim ve içerik olarak giderek artan etkinliği ve bunun geleneksel tarzları zorlayan yönleri kimi kapalı ve geleneksel çevreleri rahatsız etmekte; gerçekte hem ilahiyat hem de cemaatlerin çözmesi gereken dini epistemolojik ve konjektürel sorunların da güncel tartışmalar etrafında üstü örtülmektedir.

3.2. İktidar-Cemaat Gerilimi

3.2.1. Furkan Vakfı Çevresi

Kendilerini rabbani ve tevhidi bir çizgi olarak takdim eden Furkan vakfı çevresi, 90'lı yıllarda yaygın olan demokratik anayasal düzene karşı çıkışın Adana merkezli bir temsilcisidir. Laik devlet düzeniyle doğrudan çatışma halinde olan Furkan Vakfı çevresi, Alparslan Kuytul öncülüğünde 15 Temmuz darbe süreci sonrasında dini-siyasi söylemini giderek keskinleştirmiştir. Devlet düzenini "kula kul olma" açısından eleştiren bu çevre, mevcut düzeni köklü değişimlere uğratacak çabanın, partileşerek sisteme entegre olan müslümanlar yüzünden boşa çıkarıldığını dillendirmektedir. Kuytul'un ve cemaatin tabiriyle "Furkan Gönüllüleri"nin tutuklanıp yargılanması, cemaatin devlet ve mevcut iktidar karşıtı söylemlerini perçinlemektedir. Cemaatin bu tutumu, devlet nazarında Kuytul'a adeta muhalif bir siyasetçi rolü biçmekte ve cemaatin sistem karşıtı söylemleri, resmi bir vakıf etrafında örgütlenmeleri sebebiyle tutarsız görülmektedir.[74]

Gündeme dair anlık paylaşımlarıyla sosyal medyayı oldukça aktif kullanan Kuytul'un paylaşımları, keskin hükümet karşıtı ifadeler

---

74 (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* 74-75.

içermektedir. Kuytul'un Cumhurbaşkanını ve siyasi liderleri doğrudan hedef alan pek çok paylaşımı bulunmakta, bu paylaşımları ile cemaatin dini-siyasi duruşunu açıkça sergilemektedir. Kuytul'un bu paylaşımlarında olabildiğince özgürlükçü ve gözüpek bir söyleme sahip olduğu görülmektedir. Bunlar arasında doğrudan Cumhurbaşkanına yönelik, "Senin devlet projen yanlışsa ben desteklemek zorunda mıyım? Senin devletin, senin hükümetin daha evvel de Amerikancıydı, Amerika'yı destekliyordu. Irak işgal edilirken, Amerikan zalimleri tarafından Iraklılar şehit edilirken bu hükümet o zaman da Amerika'yı desteklemişti."[75], paylaşımında "Amerikancı" siyaseti, "Kendilerince Rusya ve Çin ile iyi geçinmeleri gerekiyormuş, devlet böyle karar vermişmiş… Senin yanlış siyasetine uymak zorunda mıyız?"[76] paylaşımında ise, Rusya ve Çin ile kurulan iyi ilişkileri hedef almaktadır. Kuytul'un kışkırtıcı siyasi bir dili bulunmakta, "Erkek adam ol da inancıma karşı inancınla mücadele et. Mekke'nin namertleri nasıl ki Peygamberimize böyle iftiralar atıyordu. Türkiye'nin namertleri de aynısını yapıyorlar."[77], paylaşımıyla mevcut siyasi iktidarı Mekke müşrikleriyle aynı kategoride değerlendirmekte ve "erkekçe" meydan okumaktadır. Kuytul, halkın Müslüman olması nedeniyle, iktidarın tevhidi aleni bir şekilde reddedemediğini "İnsanlar La İlahe İllallah'ı anlamasın diyorsun öyle değil mi? Bunu böyle söyleyemiyorsun, çünkü toplum müslüman. Böyle diyemiyorsun ama iftira atıyorsun."[78], paylaşımıyla ileri sürmekte ve iktidarı samimiyetsizlikle suçlamaktadır. "İslam'da idareciler de halk gibi Allah'a itaat etmek ve Allah'ın hükümlerine bağlı kalmak zorundadır. Yani idareciler keyfi idarede bulunamaz ve istediği gibi hüküm koyamazlar."[79], "Laik düzenlerde ise idareciler istedikleri gibi hükümler koyabilmekte ve muhaliflerini susturabilmektedirler. Çünkü onları sınırlayan din, laiklik sayesinde devre dışı bırakılmıştır."[80] paylaşımlarında, laikliği keyfi uygulamalarda bulunma ve muarızlarını susturma, İslami düzeni ise Allah'ın hükümlerine bağlanma ve hesap verebilme şeklinde tanımlayarak İslami düzen ve laik düzen hakkındaki fikrini belirtmiştir.

---

75 Alparslan Kuytul, "Senin devlet projen…", *Twitter,* (11 Şubat 2021), 12:42.

76 Alparslan Kuytul, "Kendilerince Rusya ve Çin ile…", *Twitter,* (15 Şubat 2021), 6:02.

77 Alparslan Kuytul, "Erkek adam ol…", *Twitter,* (12 Şubat 2021), 9:58.

78 Alparslan Kuytul, "İnsanlar La İlahe İllallah'ı…", *Twitter,* (12 Şubat 2021) 9:58.

79 Alparslan Kuytul, "İslam'da idareciler…", *Twitter,* (19 Şubat 2021), 9:30.

80 Alparslan Kuytul, Laik düzenlerde ise…", *Twitter,* (19 Şubat 2021), 9:30,

İslami camia tarafından sıklıkla atıfta bulunulan 28 Şubat süreci, Müslümanlara yönelik bir baskı dönemini karşılamaktadır. Furkan cemaati, o sürecin halen devam ettiğini, muhalif İslami oluşumların bugün de çeşitli sebeplerle baskılandığını ve konuşma hürriyetinin gaspedildiğini ileri sürmekte, muhafazakar görünümlü iktidarı sistemi sürdürmekle suçlamaktadır: "Bugün de İslami sohbet için bir araya gelen muhalif cemaatlerin dernekleri kapatılıyor, hocaları hapse atılıyor, faaliyetleri engelleniyor, konferans bile yaptırılmıyor"[81], "Sürekli bir şeyler bahane edilerek yasaklar çıkarılmakta, bir yerler kapatılmakta, baskılar arttırılmakta, insanlar konuşamaz hale getirilmektedir. İslami faaliyetler bitirilmeye çalışılarak 8-10 kişinin bir araya gelip sohbet etmelerine bile tahammül edilememektedir."[82] Paylaşımlarında ifade edildiği gibi, Furkan Vakfı çevresi koronavirüs tedbirleri kapsamında teravih için toplanmalar da dahil her türlü toplantının yasaklanmasına rağmen, bu yasağa karşı çıkmış ve Adana merkezli protestolar başlatmıştı. Bu süreçte cemaat, tutuklanan üyelerine destek amaçlı oluşturduğu #DinDüşmanıKomite hashtagi ile twitter gündeminde trend topic olmayı başarmış ve sosyal medyayı muhalefet etmek için güçlü bir araç olarak kullanmayı sürdürmüştür.

Kuytul, "Operasyonlar belki PKK'nın hızını keser ama görünen o ki 40 yıldan beri bitmeyen kavga bundan sonra da bu yöntemle bitmez. Bu yüzden 'Kur'an hakem olsun, silahlar sussun, kardeşlik olsun' demiştim."[83], "Ekonomi her geçen gün kötüye gidiyor. Ekonominin kötüye gitmesinin sebeplerinden birisi de terörle mücadeleye ayrılan paradır."[84] paylaşımlarıyla, devletin PKK'ya yönelik politikasını faydasız görmekte, bu konuda dini merkeze alan bir çözüm önerisinde bulunmaktadır. Sadece dini konularda fetva veren bir lider imajının dışında, dini siyasetle iç içe bir yapı olarak gören Kuytul, devletin iç ve dış siyasetini, terörle mücadele yöntemlerini, din ile olan münasebetini, ekonomi politikasını ve daha pek çok siyasi konuda görüş bildirmekte, resmi bir siyasi lider olmasa da kamusal alanda sosyal medya aracılığıyla siyaset yapmaktadır.

---

81 Alparslan Kuytul, "Bugün de İslami sohbet…", *Twitter*, (1 Mart 2021), 5:30,

82 Alparslan Kuytul, "Sürekli bir şeyler bahane edilerek…", *Twitter*, (25 Şubat 2021), 9:42.

83 Alparslan Kuytul, "Operasyonlar belki PKK'nın hızını…", *Twitter,* (21 Şubat 2021), 11:35.

84 Alparslan Kuytul, "Ekonomi her geçen gün…", *Twitter,* (21 Şubat 2021), 11:35.

3.2.2. Antikapitalist Müslümanlar

Diyanet teşkilatının kaldırılarak, İslamın devlet tekelinden kurtarılması gerektiğini savunan Antikapitalist Müslümanların fikri lideri R. İhsan Eliaçık, Gezi Parkı eylemlerinde Cuma namazı kıldırmasıyla gündem olmuş sol-İslam söylemli bir kişiliktir. "Mülk Allah'ındır" sloganını yükselten Eliaçık, geleneksel dini söylemlere muhalif, dinin-iktidarla olan ilişkilerini sorgulama üzerine kurulu Antikapitalist Müslüman çevrenin fikri alt yapısını oluşturmaktadır. Lidere itaat edilmesi üzerine kurulu geleneksel cemaat liderliği formuna aykırı bir çizgide olan İhsan Eliaçık ve Antikapitalist Müslümanlar, mazlum olan her kesimin yanında yer alacaklarını deklare eden aktivistlerden müteşekkil bir oluşumdur. Bu oluşum; lüks iftar sofralarına karşı yeryüzü iftar sofraları eylemleri, ölen işçiler için gıyabi cenaze namazı kılmaları, emekçilere desteklerini belirtmek amacıyla 1 Mayıs kutlamalarına katılmaları, Alevi, Kürt, LGBTİ ve Kadın Hakları konularında destek eylem ve söylemlerde bulunmaları gibi çeşitli faaliyetlerle medyada sıklıkla yer edinmektedir. Oluşum, Kuran kavramlarını yenilikçi bir bakış açısıyla yorumladığından, geleneksel kesim tarafından fikri tahribata sebep olduğu yönünde eleştirilmektedir.[85]

Leh'ül Mülk sloganıyla eylemlerde bulunan bu oluşum, her ne kadar hükümet ve devlet ayrımı yaptığını, devlete değil hükümete karşı çıktığını söylemekteyse de mevcut yönetim mekanizmasının bizatihi kendisine karşıt bir tutum içinde bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda grubun "Akp hükümettir, devlet değildir. Mhp partidir, vatan değildir. Diyanet kurumdur, din değildir. Diyanet ve hükümet kutsal değildir. Akp'yi eleştirmek devleti eleştirmek değildir. Mhp'yi eleştrmek vatanı eleştirmek değildir. Diyaneti eleştirmek, islamiyeti eleştirmek değildir."[86], paylaşımında vatan-devlet-din karşıtı olmadığı ifade edilmekle birlikte, genel eylem biçimleri yer yer bu çizginin dışına taştıklarını göstermektedir. Siyasi gündemin aktif takipçisi olan Antikapitalist Müslümanlar, farklı kesimlerden muhalif eylemleri desteklemekte, sol yapıların eylemlerine İslami bir renk katmak suretiyle katılmaktadırlar. Bu kapsamda "Mülk Allah'ın, Boğaziçi Üniversitesi öğrencilerinindir. Kayyum darbedir, gasptır,

---

85 (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* 219-220.

86 Antikapitalist Müslümanlar, "Akp hükümettir, devlet değildir...", *Twitter* (25 Şubat 2021), 1:20.

kul hakkı yemek, harama dalmaktır."[87], paylaşımıyla Boğaziçi öğrencilerinin rektör karşıtı eylemlerinde rektörü "kayyum" olarak nitelemekte, gayrı meşru addetmekte ve harama dalmakla suçlamaktadır. Mevcut iktidara *sultan, firavun, tiran* yakıştırmalarında bulunan bu yapı, "Tiranlık sisteminde başa geçen tiran, tek başına kalan, zamanla dostu olmayan, fakir halkın yarattığı bir yöneticidir. Fakir halkın bilmeden alıp başa geçirdiği tiran, başlangıçta halka dost görünse de zamanla halka zulüm edecek…"[88] paylaşımıyla siyasi iktidarın yoksul halkın cehaleti ile başa geldiğini ileri sürmekte, bu nedenle -seçilmiş olmasına rağmen- iktidarın meşruluğunu sıklıkla gündeme getirmektedir.

Oluşumun fikri liderliğini yapan Eliaçık, Cumhurbaşkanını kastederek, "muktedir" reddiyesi yapmaktadır:

"Bizim muktedir diyor ki 'Ben gidersem devlet çöker'. Kardeşim bunu hiçbir peygamber söylemedi. Bunu kırk bin tane alevi kesen Yavuz söylemedi. Fatih söylemedi. Kanuni söylemedi. Abdülhamit söylemedi. II. Mahmut söylemedi. Atatürk söylemedi. Özal söylemedi. Bunu benim bildiğim hiç kimse söylemedi… Bu nasıl söz ya…Yani…'Sizden bir adam olmaz. İçinizden bir adam çıkmaz. Devleti idare edecek kimse olmaz. Bir tek ben varım Allah'ın seçtiği kul. Ben de gidersem devlet çöker' diyor."[89]

Bu yapı, Siyasal İslamcılar olarak isimlendirdikleri muhafazakar kesimi, iktidar olduktan sonra laiklerin yaptığı zulümleri tekrarlamakla suçlamakta, "Manzaray-ı umumiye: 28 Şubat mevzunda muhafazakarlar laikleri yendi. Başörtülüler her yerde… Harp okulları bile İHL'leştirildi. Her mahallede Kur'an kursları… Kesin bir zafer bu. Gel gör ki sopayı tutan el değişti, sopa değil. O halde sil baştan…"[90], diyerek başa dönüldüğü eleştirisini yapmaktadır. #MüslümanKemalistOlamaz hashtag'li twitter gündeminde "Müslüman Kemalist de olur, Atatürkçü de olur, Anarşist, Devrimci, Komünist hepsi olur ama hırsız olamaz."[91] paylaşımını yapan Eliaçık, iktidar karşıtı sol yapılanmaların tümünün İslam'la sentezinin yapılabileceğini, buna karşın farklı platformlarda hırsızlıkla suçladığı

87 Antikapitalist Müslümanlar, "Mülk Allah'ın, Boğaziçi Üniversitesi…", *Twitter* (5 Ocak 2021), 12:19.

88 Antikapitalist Müslümanlar, "Tiranlık sisteminde başa geçen…", *Twitter* (4 Şubat 2021), 9:20.

89 Antikapitalist Müslümanlar, "Bizim muktedir diyor ki…" *Youtube* (31 Mart 2016), 00:00:09-00:01:07.

90 Recep İhsan Eliaçık, "Manzaray-ı umumiye:..", *Facebook* (28 Şubat 2021)

91 Recep İhsan Eliaçık, "Müslüman Kemalist de olur…", *Facebook* (29 Mart 2021)

muhafazakar iktidarın İslam dairesi içinde olamayacağını ileri sürmektedir.

Mütedeyyin kesimin yılbaşı kutlamalarını Hıristiyanlara benzeme gerekçesiyle reddetmesine karşın, Antikapitalist Müslümanlar, "İslam yılbaşı kutlayınca elden gitmez. Zalime, eşitsizliğe, yolsuzluğa, tecavüzcülere, katliama, yalana, talana, işkencelere ve iftiraya 'bizim mahalleden' diyerekten ses çıkarmadığında elden gider."[92] paylaşımıyla iktidarın faaliyetlerine ortak olan muhafazakarları sert bir dille eleştirmektedir. "Allah, Ekmek, Özgürlük" sloganıyla eylemlerde bulunan bu çevre, ilginç bir şekilde şans oyunu oynayanlarla ilgili olumsuz bir ifade kullanmamakta, aksine "Haram olan şans oyunu oynamak değildir. Asıl haram olan bu sistemi ve çarkı işleyenlere kulak tıkamaktır. Bu zalim düzenden ve çarktan beslenmektir. Evine ekmek götüremediği için intihar edenlerin olduğu bir toplumda lüks araçlarla, saraylarda şatafatlı bir hayat yaşamaktır."[93] paylaşımıyla, sistemin kendisine yönelik eleştiriler yapmaktadır. Yani evine ekmek götüremeyenlerin olduğu bir ülkede şans oyunlarını oynayan bireyleri değil, sistemden beslenen ve bunu sürdürmek isteyen "saray" çevresini hedef almaktadır.

İktidar karşıtı bu oluşumların, yönetime karşı oldukça sert bir *özgürlükçü* söyleme sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca bu çevreler, dini tandanslı bir muhalif dil ile yönetime kafa tutarken sosyal medyadan güç almakta ve sosyal medya sayesinde kitleselleşmektedir. Sosyal medya dini grupları kolayca kitleselleştirerek, gruplara muhalefet tarzlarını kamuoyuna duyurma ve muhalif kalma imkanı sunmaktadır. Bu sayede sosyal medya önemli bir *güç* kaynağı olarak işlevselleşmektedir.

3.3. Diyanet-Cemaat Gerilimi

3.3.1. İhlas Vakfı/Holdingi

İhlas çevresi mezhepçi, reformcu ve Vehhabi olarak nitelendirdiği yapılarla mücadele etmeyi misyon edinen; gelenekçi, menkıbeci, mukaddesatçı, evliyacı ve fıkhi hükümler vurgularıyla ön plana çıkan bir oluşumdur. Geleneksel din anlayışıyla uyumlu bir biçimde kendilerini Ehl-i Sünnet sınırlarında değerlendiren İhlas çevresi, Hanefi fıkhını esas aldığını iddia etmektedir. Çalgı dinlemeyi ve höparlörle ezan okumayı caiz görmeme, grubun yayınevi olan Hakikat kitabevinin bastığı kitapları satın

---

92 Antikapitalist Müslümanlar, "İslam yılbaşı kutlayınca…", *Twitter* (31 Aralık 2020), 12:16.

93 Antikapitalist Müslümanlar, "Haram olan şans oyunu…", *Twitter* (18 Aralık 2020), 9:40.

almayı yüz şehit sevabıyla eş tutma, bu yayınevinin kitaplarını ihtiyaç sahiplerine ulaştırmayı kaza namazı borcuna mukabil kabul etme ve diyanetin belirlediği namaz vakitlerine muhalefet etme şeklindeki düşünceleri, yapının kendine has karakterini sergilemektedir. Osman Ünlü, Ramazan Ayvallı, Mehmet Ali Demirbaş oluşumun dini simalarındandır. Devlet ve siyasilerle yakınlık gösteren bir görünümleri mevcut ise de din istismarına kapı aralayan fikirleri nedeniyle kendilerine karşı temkinli davranılmaktadır. [94]

"İslam'ı sadece bir muhafazakarlık ögesi"[95] biçiminde temsil eden İhlas çevresi, doğrudan bir cemaat olarak değil, "cemaatimsi bir holding"[96] ya da "mekansız bir cemaat"[97] olarak da görülebilir. Bu şekilde adlandırılması, yapının eski lideri olan Enver Ören'in bir holding patronu olarak geleneksel cemaat liderlerinden farklı bir görüntü çizmesi dolayısıyladır. Bu yapının kendilerine ait İlmihale olan geleneksel bağlılıkları nedeniyle eleştirel çizgisi belirgin olan Diyanet personeli üzerinden diyanetle açık bir gerilim yaşadığı görülmektedir. Cemaat kuruluşlarından olan Türkiye Gazetesi ve TGRT'de çokça görünür olan Osman Ünlü'nün "küfre düşen Diyanet" söylemi İhlas çevresinin düşüncelerini oldukça net bir biçimde yansıtmaktadır:

"Cumhurbaşkanı dedi ya bu Diyanet'e 'bir cevap hazırlayın bunlara' diye. Koca Diyanet fare doğurdu… Diyemedi, Fethullah Gülen burada küfre girmiş diyemedi. Küfre düşmüş diyemedi. Çükü kendisi de aynı şeyin içerisine düşmüş. Ve küfre düşmüş olan Musa Bigiyev'in peşinden aynı şekilde gidiyor. İbn Rüşd'ün peşinden gidiyor. Cemaleddin Efgani denen masonun peşinden gidiyor. Ve Muhammed Abduh denen masonun peşinden gidiyorlar."[98]

Yapının Diyanet'e karşı tutumu değişkenlik göstermektedir. Vehhabi, reformist ve mezhepsiz suçlaması yapılan düşünürleri bünyesinde barındırdığında, eleştirel bakış açısına sahip Diyanet İşleri Başkanları üzerinden "Hangi Diyanet?"[99] şeklinde açık bir karşıtlık içinde oldukları

---

94 (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* 159-162.

95 Çakır, *Ayet ve slogan*, 12.

96 Tekin, *Işıkçılık: Bir Dönüşümün Hikayesi, 89.*

97 Tekin, a.y.

98 İsmet Büyükbulut, "Diyanet ve Mezhepsizler", *Youtube* (26 Ekim 2017) 00:05:37-00:06:03.

99 Ahmet Şimşirgil, "Hangi Diyanet…", *Türkiye Gazetesi* (5 Ağustos 2018)

görülmektedir. Oluşumun sosyal medyatik yüzü olan Ahmet Şimşirgil, gerilimli paylaşımlarıyla dikkat çekmektedir: "Eski Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu… Şimdi ise Kuramer'in başında! Halefi Görmez ile birlikte Kur'an araştırmalarını kime göre yapıyorlardır acaba…"[100] Bu paylaşımda görüldüğü gibi Diyanet'in Kuramer ile birlikte tarihselciliği beslemek ve ilahiyat gençliğini deist yapan akımlara karşı herhangi bir faaliyet içinde olmamakla eleştiren İhlas çevresi, Diyanet'in sünni bir kurum olmadığı yönündeki Ali Bardakoğlu'na atfedilen söz üzerinden "Diyanet'in yeniden tanımlanması"[101] gerektiğine vurgu yapmaktadır. Tıpkı bu durum gibi Diyanet'in İran Kültür ve İslami İletişim Kurumu ile yaptığı anlaşma üzerinden Diyanet'in Sünni kimliği tartışmaya açılmıştır: "Diyanet'in basın açıklaması milleti uyutmaya yönelik… Buyurun İran tarafına göre anlaşmanın özü! Şimdiden takıyye mi yapıyorlar dersiniz yoksa takıyyeyi bizim tarafa mı öğrettiler"[102] ifadesinde hem İranlıların üniversitelerde fıkıh öğretmesi hem de Diyanet'in eleştirilere verdiği cevap üzerinden Diyanet'in "takıyye yapmak"la suçlandığı görülmektedir.

"Diyanet neden hala sahip çıkıyor? Kutlu doğum FETÖ projesi"[103] paylaşımıyla dile getirildiği gibi İhlas çevresi, mevlid kandiline ilaveten miladi takvime sabitlenmiş bir kutlu doğum faaliyetini şiddetle eleştirmekte, Fethullah Gülen'in doğum günüyle çakıştığı iddiasıyla, kutlu doğum etkinliklerini bir "proje" olarak görmektedir. 2012 yılında Kadıköy Müftülüğü'nün Kutlu Doğum etkinlikleri kapsamında buz hokeyi ve Rize'de sazlı eğlence gibi etkinliklerinin Noel'e benzer bir şenlik havasında sürdürüldüğü gerekçesiyle Diyanet'in kutlu doğum faaliyetleri İhlas çevresi tarafından reddedilmektedir. Ayrıca Diyanet'in sahur, iftar ve imsak vakitlerini belirleyen takviminin temkinsiz olduğunu ileri süren bu yapı, alternatif bir takvim oluşturup bu yolla Diyanet'e muhalefet etmektedir.[104]

3.3.2. Haydar Baş Çevresi

Dergilerine nispetle İcmalciler ya da liderlerine nispetle Haydar baş grubu olarak da bilinen bu yapı, Kadiriliğin bir kolu olarak Atatürk ve

---

100 Ahmet Şimşirgil, "Eski Diyanet işleri…", *Twitter* (8 Mayıs 2020), 3:45.

101 Ahmet Şimşirgil, "Diyaneti Tanımlamamız Lazım", *Facobook* (13 Aralık 2020), 00:02:43-00:02:54.

102 Ahmet Şimşirgil, "Diyanetin basın açıklaması…", *Twitter* (31 Aralık 2019), 2:23.

103 Türkiye Gazetesi, "Diyanet neden hala…", *Twitter* (21 Nisan 2017)

104 Bk. Ramazan Ayvallı, "İftar, Sahur, İmsak Vakti", *Youtube* (11 Mayıs 2019)

Ehl-i Beyt sentezini temsil eden ilgi çekici bir örnek teşkil etmektedir. Ehl-i Beyt, Ali, Sünnilik, Alevi, Bektaşi, Atatürk, İsa temalı söylemleriyle gündem olan Haydar Baş, Mehdi'nin hayatta olduğu, İsa'nın mutlaka geleceğini, şayet kendisi o zaman sağ olursa İsa'nın kendi cemaatine katılacağı, peygambere yapılan tebliğ emrinin Alinin hilafetini ilan etmek olduğu şeklinde resmi dini söyleme aykırı pek çok iddiada bulunmuştur. Son zamanlarda artan Şiilik vurgusuyla, diyanetin Ehl-i Sünnet çerçeveli din anlayışına reddiyede bulunulmaktadır.[105] Bu çevrenin Diyanet teşkilatına yönelik sert eleştirileri, Şii perspektif üzere olmasıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim çeşitli platformlarda İran ve Şiilik üzerine olumlayan beyanlar görülmektedir.[106]

"Esasen bir Müslüman'ın gerçek manada tam Müslüman olabilmesi için Ehl-i Beyt'in yaşantısını kendine örnek alması lazım. Bugün bu konuları ele aldığım zaman samimi Müslümanlar, beş vakit namazını kılanlar, orucunu tutanlar, haccına giden, zekatını verenler bana böyle saf saf bakıyor, 'ne diyor bu adam' diye. Yeni yeni gündem olmaya başladı Ehl-i Beyt. O kadar enteresan ki, bu konularda Diyanet en son devreye giren teşkilat oldu. Sonra kalktı bu Diyanet benim aleyhimde uyduruk cümlelerle iftiralarda bulundu. Bir gün inşallah kamuoyu önünde bunu da açıp gerekli derslerini vereceğim. Siz kimsiniz ya? Ben Allah için milletin birliğine, beraberliğine, dirliğine, vatan ve milletin bir olması için gerekli olan her türlü çalışmayı yapıyorum. Sen karşı tarafta kendi kafana göre bir hayal peşinde bizi lekelemeye çalışıyorsun[107]

Haydar Baş; bu ifadelerinde Ehl-i Beyt çalışmalarında geciktiği, kendisi hakkında çeşitli iftiralar uydurduğu ve kendisini lekelediği gerekçesiyle Diyanet'e reddiyelerde bulunmuştur. Burada Diyanet gibi bir kuruma karşı, açıktan "müfterilik" ve "karalayıcılık" yakıştırmaları yapılmış, farklı platformlarda teşkilatın itibarına yönelik küçültücü tepkilerde bulunulmuştur. Özellikle Atatürk hakkında övgülü ifadeler kullanılırken hem Diyanet teşkilatı hem de teşkilatın başkanıyla ilmi seviyelerinin karşılaştırıldığı, karşılaştırılırken de küçültücü sıfatlarla nitelendirildiği söylemler dikkat çekmektedir:

---

105 (DİYKB), *Dini-Sosyal Teşekküller, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler,* 210-213.

106 Hüseyin Baş, "ABD tarafından düzenlenen…", *Twitter,* (3 Ocak 2021), 6:27. https://twitter.com/AvHuseyinBas/status/1345753703903600646

107 Bağımsız Türkiye Partisi, "Prof. Dr. Haydar Baş'tan Diyanet'e Tepki", *Facebook* (11 Ocak 2020) 00:04:50-00:06:22

"Müslüman hocaları, müezzinleri, Diyanet'te kadrolu memurları, hatta Diyanet başkanı reisi, yeminle konuşuyorum, onun bildiğinin yarısını bilmiyor. Bir misal vereceğim. Elmalılıyı çağırıyor Allah rahmet eylesin. Bir tefsir yazacaksınız, Kur'an tefsiri diyor. Ama sebeb-i nüzul mutlaka burada belirlenecek. Ayetleri ayetlerle tefsir edeceksiniz. Elmalılı bakıyor, ya bu adam hoca değil, hocaların hocası."[108]

Baş'ın söylemlerinde Atatürk ve Ehl-i Beyt vurgusu ön plana çıkmakta ve politik-sloganist bir dil kullanılmaktadır. Bu bağlamda, "Hoş Geldin Atatürk"[109] kitabını yazmasından daha çok, kitabını beraberinde bir düzine övgünün yer aldığı bir mektupla Uğur Dündar'a gönderen Haydar Baş'ın, Halk Tv ekranlarından mezkur gazetecinin bizzat kendisinden mukabil övgüler alması oldukça dikkat çekmektedir.[110]

Sonuç

Bu çalışmada, popüler dini grupların muhalefet etme biçimlerinde meydana gelen değişiklikler, dijitalleşme pratikleri üzerinden sorunsallaştırılmıştır. Web 2.0 teknolojisi ile birlikte interaktif bir biçime dönüşen medyatik iletişim, sosyal değişime karşı en dirençli gruplar olan dini gruplarda -gecikmeli olsa da- egemen olmayı başarmıştır. Dijitalleşme sürecinde, teknik egemenliğe daha fazla karşı koyamayan dini gruplar, sosyal medyanın işlevlerini kendi amaçları doğrultusunda kullanma yönünde bir dönüşüm geçirmektedir. Bu kapsamda sosyal medya, dini gruplar için kitlelere ulaşma kolaylığı sağlamakta ve bir"güç" elde etme aracı olarak ön plana çıkmaktadır. Sanattan spora, eğitimden dine pek çok kurumun modernleşme sürecinin etkisi altında siyasallaşmasıyla birlikte, bu siyasi söylemlerin etki gücünü artırmak adına sosyal medyadan yararlanılmıştır. Sivil iletişim ve etkileşim araçlarının siyasal amaçlarla kullanımı ile birlikte, sosyal medyanın "siyasal medya"ya dönüşme süreciyle karşı karşıya kalınmaktadır. Dijitalleşme süreci, geleneksel kalıplarla düşünmeye devam eden popüler dini grupların siyasallaşmasını ve yüksek kültür kurumlarıyla çeşitli gerilimler yaşamasını - modern araçlar kullanmak suretiyle- kolaylaştırmaktadır. Bu kapsamda İFAM, Sosyal Doku ve İsmailağa çevresinin İlahiyatlarla; Furkan Vakfı ve Antikapitalist

---

108 Bk. Prof Dr. Haydar Baş Videoları, "Diyanet Başkanı Atatürk'ün Bildiğinin Yarısını Bilmiyor", *Youtube* (7 Ekim 2019)

109 Bk., Haydar Baş, *Hoş Geldin Atatürk,* (Ankara: İcmal Yayınevi), 2017.

110 HalkTv, "Halk Arenası 2. Bölüm", *Youtube* (1 Aralık 2017), 00:02:27-00:00:04:10.

Müslümanlar çevresinin İktidarla; son olarak İhlas Vakfı ve Haydar Baş çevresinin ise Diyanet'le sosyal/siyasal medya üzerinden gerilimler yaşadığı görülmüştür. Bu gruplar, kimi zaman diğer teşkilatlar hakkında eleştirel söylemlerde bulunmakta ise de öne çıkan eleştirileri üzerinden tipleştirilmiştir. Bu grupların alternatif medya araçları kullanmak suretiyle iletişimsel etkinliklerinde belirgin bir artış olduğu; giderek artan bir oranda siyasal bir görüntü çizdiği ve -Antikapitalist Müslümanlar hariç olmak üzere- geleneksel söyleme sahip olmalarına rağmen modern araçlarla bütünleşme çabasında oldukları görülmüştür.

Kaynakça

(DİYKB). Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. *Dini-Sosyal Teşekküler, Geleneksel Dini-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Yönelişler.* Ankara, 2019.

Abdel Halim, Afra. *Çevrimiçi İslami Aktivizm: Gezi Sonrası İstanbul'unda Üniversiteli Kız Öğrencilerin Sosyal Medya Kullanımları.* İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyet Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Akboğa, Sema – Arık, Engin. "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Medyada Görünürlüğü". *İnsan ve Toplum* 8/1 (2018), 37-65. https://doi.org/10.12658/M0224

Akçalı, Selda – Paker, K. Oya. "Sosyal Medyada Sol Muhalefetin Gündemi ve Pratikleri". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (2013),* 45-79. *https://doi.org/10.20296/tsad.02606*

Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din". *Marife* 17/2 (2017), 191-207. https://doi.org/10.33420/marife.330225

Altaylı, Fatih. "Bu Toplantıda Ne Konuştular?". *Habertürk.* 18 Mart 2018. https://www.haberturk.com/yazarlar/fatih-altayli-1001/1880694-bu-toplantida-ne-konustular

Antikapitalist Müslümanlar. "İslam yılbaşı kutlayınca…". *Twitter*. 31 Aralık 2020. 12:16. https://twitter.com/AntiKptlMuslim/status/1344573166551707649

Antikapitalist Müslümanlar. "Akp hükümettir, devlet değildir…". *Twitter*. 25 Şubat 2021. 1:20. https://twitter.com/AntiKptlMuslim/status/1364882905273614336

Antikapitalist Müslümanlar. "Bizim muktedir diyor ki…" *Youtube*. 31 Mart 2016. 00:00:09-00:01:07. https://www.youtube.com/watch?v=GmiDZ89rF-NM&ab_channel=AntikapitalistM%C3%BCsl%C3%BCmanlar

Antikapitalist Müslümanlar. "Haram olan şans oyunu…". *Twitter*. 18 Aralık 2020. 9:40. https://twitter.com/AntiKptlMuslim/status/1339822769148715009

Antikapitalist Müslümanlar. "Mülk Allah'ın, Boğaziçi Üniversitesi…". *Twitter.* 5 Ocak 2021. 12:19. https://twitter.com/AntiKptlMuslim/status/1346385775328452609

Antikapitalist Müslümanlar. "Tiranlık sisteminde başa geçen…". *Twitter.* 4 Şubat 2021. 9:20. https://twitter.com/AntiKptlMuslim/status/1357212433325170693

Arklan, Ümit. "Sosyal Medyanın Siyasal Amaçlı Kullanımı: Ağ Kuşağının Kullanım Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma". *e- Gifder* 4/2 (2016), 618-657. https://doi.org/10.19145/gujofoc.87504

Ayvallı, Ramazan. "İftar, Sahur, İmsak Vakti". *Youtube.* 11 Mayıs 2019. https://www.youtube.com/watch?v=SlOXt0bTo-g&ab_channel=Prof.Dr.RamazanAyvall%C4%B1

Bağımsız Türkiye Partisi, "Prof. Dr. Haydar Baş'tan Diyanet'e Tepki", *Facebook* (11 Ocak 2020) 00:04:50-00:06:22 https://www.facebook.com/BTP.BagimsizTurkiyePartisi/videos/vb.141311632555208/2700402753343003/?type=2&theater

Baş, Haydar. *Hoş Geldin Atatürk.* Ankara: İcmal Yayınevi, 1. Basım, 2017.

Baş, Hüseyin. "ABD tarafından düzenlenen…". *Twitter.* 3 Ocak 2021. 6:27. https://twitter.com/AvHuseyinBas/status/1345753703903600646

Bauman, Zygmunt. *Bireyselleşmiş Toplum.* Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, 2018.

Büyükbulut, İsmet. "Diyanet ve Mezhepsizler", *Youtube.* 26 Ekim 2017. 00:05:37-00:06:03. https://www.youtube.com/watch?v=dVXODh-0C4QE&ab_channel=%C4%B0smetB%C3%BCy%C3%BCkbulut

Cübbeli Ahmet Hoca. "Bu adam, 15 Temmuz'da…". *Twitter.* 17 Temmuz 2020. 7:50, https://twitter.com/c_ahmethoca/status/1284168498537791491

Cübbeli Ahmet Hoca. "Bu istifanın darısı…". *Twitter.* 4 Aralık 2020. 9:03. https://twitter.com/c_ahmethoca/status/1334921309629935619

Cübbeli Ahmet Hoca. "Günahlarımdan korkuyorsam da…". *Twitter.* 28 Temmuz 2019. 6:10. https://twitter.com/c_ahmethoca/status/1155495734294319104

Cübbeli Ahmet Hoca. "Hadisleri inkar eden ilahiyatçılar…". *Twitter.* 9 Kasım 2017. 8:42. https://twitter.com/c_ahmethoca/status/928679281861038080

Cübbeli Ahmet Hoca. "İlahiyat Hocalarının Hepsi Mason Abduh Görüşünde Değilse de Onlara Karşı Konuşamadıklarından Mesul Oluyorlar!". *Youtube*. 29 Eylül 2018. 00:02:44-00:02:55. https://www.youtube.com/watch?v=uU_UwS8msZs&ab_channel=C%C3%BCbbeliAhmet-Hoca

Cübbeli Ahmet Hoca. "İlahiyata Çocuk Verenler…". *Youtube.* 10 Aralık 2017. 00:00:01-00:1:04. https://www.youtube.com/watch?v=1Wrx-SuT0Qek&t=2s&ab_channel=C%C3%BCbbeliAhmetHoca

Cübbeli Ahmet Hoca. "İyi ki İlahiyat Okumamışım!". *Youtube.* .6 Ekim 2016. 00:00:09- 00:00:32. https://www.youtube.com/watch?v=pz-sW53r3QQg&t=1s&ab_channel=C%C3%BCbbeliAhmetHoca

Cübbeli Ahmet Hoca. "Kur'an'ın vahiy olduğunu inkar eden…". *Twitter.* 2 Aralık 2020. 1:52. https://twitter.com/c_ahmethoca/status/1334088068396167170

Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar.* İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Çankal, Selahattin. *Türkiye'de Dini Gruplarda Toplumsal Değişme Söylemi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Çömez Polat, Filiz – Göklem, Tekdemir. "Sosyal Medyada Müslüman Kimlik Algısı: İslami Fenomenler ve Twitter Örneği". *Mediad* 3/2 (2020), 165-180. https:// doi.org/ 10.47951/mediad.808915

Dilipak, Abdurrahman. "Sanal Cemaat". *Yeni Akit*. 30 Aralık 2020. https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/abdurrahman-dilipak/sanal-cemaat-34558.html.

Eliaçık, Recep İhsan. "Müslüman Kemalist de olur…". *Facebook.* 29 Mart 2021. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1917941268381329&id=100004964220002

Eliaçık, Recep İhsan. "Manzaray-ı umumiye:..". *Facebook.* 28 Şubat 2021. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1894979780677478&id=100004964220002

Giddens, Anthony. *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç modern Çağda Benlik ve Toplum.* Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Graber, Doris. "The Media and Democracy: Beyond Myhts and Stereotipes". *Annu. Rev. Polit. Sci.* 6 (2003), 139-160. doi: 10.1146/annurev.polisci.6.121901.085707

Güler, İlhami. "Sosyal Medyada Din", *Kamuda Sosyal Politika* 8/27 (2014), 86-88.

HalkTv. "Halk Arenası 2. Bölüm". *Youtube*. 1 Aralık 2017. 00:02:27-00:00:04:10. https://www.youtube.com/watch?v=6Yv3zG56Y4o&ab_channel=-Halktv

Campbell, Heidi A. – Teusner, Paul E. "Religious Authority in the Age of the Internet". *Centre for Christian Ethics at Baylor University,* 2011. 59-68

Helland, Crictopher. "Digital Religion" *Handbook Religion and Society,* ed. David Yamane. Switzerland: Springer International Publishing, 2016.

https://doi.org/ 10.5824/ajite.2020.03.006.x

Hüküm Dergisi. "İslam ilim geleneğiyle olan irtibatı zayıflayan akademya…". *Twitter.* 27 Nisan 2014. 5:11. https://twitter.com/Hukumdergisi/status/460421004918267904

Işık, Zehra. "Dinî Grup Mensubu Kadınların Kadın Algısı ve Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Düşüncelerinin İncelenmesi: İsmailağa Cemaati Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 483-510. https://doi.org/10.17335/sakaifd.795487

Işıklı Şevki – Önce, Şirvan, "Siyasal Zehirlenme, Semptomları ve Sosyal Medya". *Bilişim Teknolojileri Online Dergisi* 11/42 (2020), 144-169.

İFAM. "Hiçbir fakültenin, değil lisansta doktorada dahi veremediği ilmi hizmeti…". *Twitter.* 15 Aralık 2020. 12:46. https://twitter.com/ifamihtisas/status/1338601230323617793

İFAMTV. "İlmi ve Fikri Araştırmalar Merkezi Tanıtım Filmi". *Youtube.* 8 Nisan 2019. 00:02:26-00:02:53 https://www.youtube.com/watch?v=k1rxg-se5MLk&ab_channel=%C4%B0FAMTV

İFAMTV. "Kur'an'ın Bir Kısmı Masaldır Diyen İlahiyat Prof'u Mustafa Öztürk'e". *Facebook.* 11 Şubat 2015. https://www.youtube.com/watch?v=-R5usqOUZKJI&ab_channel=%C4%B0FAMTV

İlimsahibi. "İhsan Şenocak İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Okutulmasına Karşı mı". *Youtube.* 4 Mayıs 2015. 00:05:09 - 00:05:49. https://www.youtube.com/watch?v=iF_58UqzGkk&ab_channel=ilimsahibi

Karakuş, Melis. "Gelenekselden Dijitale Propaganda Araçlarının Dönüşümü". *Selçuk İletişim Dergisi* 14/1 (2021), 462-491. https://doi.org/10.18094/JOSC.776626

Kayseri, Zeynep. *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kuytul, Alparslan "Ekonomi her geçen gün…". *Twitter.* 21 Şubat 2021. 11:35. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1363588258198933504

Kuytul, Alparslan, "Sürekli bir şeyler bahane edilerek…". *Twitter*. 25 Şubat 2021. 9:42. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1365009278042595331

Kuytul, Alparslan. "Bugün de İslami sohbet…". *Twitter*. 1 Mart 2021. 5:30, https://twitter.com/alparslankuytul/status/1366395358755061760

Kuytul, Alparslan. "Erkek adam ol…". *Twitter.* 12 Şubat 2021. 9:58. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1360302349332414473

Kuytul, Alparslan. "İnsanlar La İlahe İllallah'ı…". *Twitter.* 12 Şubat 2021. 9:58. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1360302347759583233

Kuytul, Alparslan. "İslam'da idareciler…". *Twitter.* 19 Şubat 2021. 9:30. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1362831875098750984

Kuytul, Alparslan. "Kendilerince Rusya ve Çin ile…". *Twitter.* 15 Şubat 2021. 6:02. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1361329921189158913

Kuytul, Alparslan. "Operasyonlar belki PKK'nın hızını…". *Twitter.* 21 Şubat 2021. 11:35. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1363588261587931139

Kuytul, Alparslan. "Senin devlet projen…". *Twitter.* 11 Şubat 2021. 12:42. https://twitter.com/alparslankuytul/status/1359618840733364226

Kuytul, Alparslan. Laik düzenlerde ise…". *Twitter.* 19 Şubat 2021. 9:30, https://twitter.com/alparslankuytul/status/1362831877288165380

McNair, Brian. *An Introduction to Political Communication.* New York: Routledge, 5. Basım, 2011.

Morozov, Evgeny. *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom.* New York: Public Affairs, 1. Basım, 2011.

Morozov, Evgeny. "The Digital Dictatorship". Wall Street Journal, (20 Şubat 2010) https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703983004575073911147404540.

Özbaş Anbarlı, Züleyha. "Dijital Etnografi: Dijital Uzamı Anlamak İçin Bir Yöntem". Global Media Journal TR Edition 10/20 (2020), 87-113.

Postman, Neil, *Teknopoli: Kültürün Teknolojiye Teslim Oluşu.* İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2. Basım, 2016.

Prof Dr. Haydar Baş Videoları. "Diyanet Başkanı Atatürk'ün Bildiğinin Yarısını Bilmiyor". *Youtube.* 7 Ekim 2019. https://www.youtube.com/watch?v=JH34WYbVPzo&ab_channel=Prof.Dr.HaydarBa%C5%9FVideolar%C4%B1

Sosyal Doku Vakfı. "Hanımların, İlahiyat Fakültesinde Eğitim Alması". *Youtube*. 19 Mart 2015. 00:00:01-00:00:41. https://www.youtube.com/watch?v=n9L_drANnDM&ab_channel=SosyalDokuVakf%C4%B1

Sosyal Doku Vakfı. "Mesele Deizm'den İbaret Değil!". *Youtube*. 10 Eylül 2019. 00:01:27-00:01:48. https://www.youtube.com/watch?v=ddtiL4uocS-k&t=110s&ab_channel=SosyalDokuVakf%C4%B1

Subaşı, Necdet. "Diyanet ve Örgütlü Dini Yapı ve Cemaatler". *İnsan ve Toplum* 7/1 (2017), 223-232. https.//doi.org/ 10.12658/human.society.7.13.R0020

Şenocak, İhsan. "Cumhuriyet'in zor yıllarında…". *Twitter.* 22 Ocak 2021. 8:28. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1352669401833754624

Şenocak, İhsan. "Halimiz: 5 yıldızlı otellerde…". *Twitter.* 16 Ekim 2018. 12:17. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1051945283242913792

Şenocak, İhsan. "Hayatı İslam'a göre şekillendirecek ilim, fikir ve hareket…". *Twitter.* 26 Ağustos 2020. 9:57. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1298695974282571776

Şenocak, İhsan. "Kur'an'a saldıran tarihselcilik…". 3 Aralık 2020. 12:57. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1334255326628032516

Şenocak, İhsan. "Kur'an-ı Kerim'e hakaret etmeye, 'teolojik eleştiri' diyen ilahiyatçı…". *Twitter.* 8 Mayıs 2016. 5:09. https://twitter.com/ihsansenocak/status/729131161834950656

Şenocak, İhsan. "Medresede ve akademyadaki hocalarımızın…". *Twitter.* 3 Aralık 2020. 12:57. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1334255328783949827

Şenocak, İhsan. "Oryantalist Faaliyetler mi…". *Twitter.* 12 Haziran, 2019, 11:36, https://twitter.com/ihsansenocak/status/1138908031494832131

Şenocak, İhsan. "Öğrenciler Tıpta, Fizikte doktora için…". *Twitter.* 10 Haziran 2019. 11:42. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1138184771052478465

Şenocak, İhsan. "Tarihselcilere cevap verenleri görevden atanlar…". *Twitter.* 6 Haziran 2020. 12:37. https://twitter.com/ihsansenocak/status/1269201726286036993

Şenocak, İhsan."Kur'an ve Sünnet etrafında şüpheler oluşturma…". *Twitter.* 25 Mayıs 2016. 1:24. https://twitter.com/ihsansenocak/status/735235083079012352;

Şimşirgil, Ahmet. "Diyaneti Tanımlamamız Lazım". *Facobook.* 13 Aralık 2020. 00:02:43-00:02:54. https://www.facebook.com/ahmetsimsirgil/videos/prof-dr-ahmet-%C5%9Fim%C5%9Firgil-diyaneti-tan%C4%-B1mlamam%C4%B1z-laz%C4%B1m/694449224593185/

Şimşirgil, Ahmet. "Diyanetin basın açıklaması…". *Twitter* (31 Aralık 2019), 2:23. https://twitter.com/ahmetsimsirgil/status/1211971088802045952

Şimşirgil, Ahmet. "Eski Diyanet işleri…". *Twitter.* 8 Mayıs 2020. 3:45. https://twitter.com/ahmetsimsirgil/status/1258739696412262404

Şimşirgil, Ahmet. "Hangi Diyanet…". *Türkiye Gazetesi.* 5 Ağustos 2018. https://m.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ahmet-simsirgil/603535.aspx

Tekin, Mustafa. "Işıkçılık: Bir Dönüşümün Hikayesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2017), 81-96.

Türkiye Gazetesi. "Diyanet neden hala…". *Twitter.* 21 Nisan 2017. https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/466561.aspx

Yıldız, Nureddin. "İlahiyat fakültelerinde alim…". *Twitter*. 30 Temmuz 2016. 2:52. https://twitter.com/nurettinyildiz/status/759356010205241344

Yıldız, Nurettin. "Asıl iş, birlik beraberlik edebiyatı…". *Facebook.* 25 Ağustos 2018. https://www.facebook.com/pg/nurettinnyildiz/photos/?tab=album&album_id=882401471784653&ref=page_internal

Yıldız, Nurettin. "Marmara İlahiyattan Neden Ayrıldım". *Youtube.* 9 Eylül 2018. 00:01:00-00:01:58. https://www.youtube.com/watch?v=A5HeaVeM_4I&ab_channel=NurettinY%C4%B1ld%C4%B1z

Yıldız, Nurettin. "Tarihselcilik, Kur'an-ı Kerim'de Bazı Ayetlerin Son Kullanma Tarihi Olduğunu İddia Etmektir!". *Youtube.* 20 Şubat 2018. 00:00:19-00:02:14 https://www.youtube.com/watch?v=hQoHVFwHP1c&ab_channel=NurettinY%C4%B1ld%C4%B1z

DİJİTALLEŞMENİN TEMEL AYGITLARI VE DİJİTAL ÇAĞIN SERÜVENİ

Arş. Gör. Dr. Gültekin EROĞLU
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/gultekin.eroglu@inonu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5053-5076

Giriş

İnsanlık çağı, bazı dönemlere damga vuran toplumsal değişimler ve gelişmelerle dolu bir tarihi serüvene sahiptir. Bu değişim ve gelişmeler tarih bilimi araştırmalarında en genel anlamıyla "çağlar" olarak adlandırılmaktadır. Tarih bilimciler genel olarak çağları tarih öncesi ve tarihi çağlar olarak iki genel kısımda incelerler. Tarih öncesi çağlar da dâhil olmak üzere her çağın tanımlanmasına neden olan önemli etken ise insanların toplumsal yaşamlarını değişimlere uğratacak olan yeni olay, keşif ve gelişmelerdir. Tarih öncesi çağda "taş"ın bir araç-gereç olarak kullanılmaya başlanmasından itibaren başlayan hayat serüveni başta demir ve bakır gibi madenlerin bulunmasıyla giderek şekillenmeye başlamıştır. Yazının bulunması bir yandan "tarihi çağların" başlangıcını oluştururken, diğer yandan medeniyetlerin oluşumuna ve gelişimine katkı sağlayacak önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yazının icadı, kavimler göçü, İstanbul'un fethi, Fransız ihtilali mevcut resmi tarihi çağların başlangıçlarına sebep gösterilen olaylar ve gelişmeler olarak yer almıştır.

Son birkaç asırdaki gelişmeler, resmi olarak belirlenmemiş olsa da içinde bulunduğumuz dönemin yeniden adlandırılmaya ve de resmi tarih yazımında yer alması gerektiğini göstermektedir. 19., 20. ve 21. Yüzyıldaki gelişmeler, insanoğlunun geldiği noktanın önemli kilometre taşları olarak görülmektedir. İlk adımlarını sanayileşme ile birlikte atmaya

başlayan insanlık, yeni bir toplum ve uygarlık çağına girmiş bulunmaktaydı. Sanayileşmenin gelişmesiyle birlikte kent yaşamı şekillenmeye başlamış, çok çeşitli çalışma ve iş olanağı sağlaması bakımından kentlerin nüfus yoğunluğu artmaya başlamıştır. Buna ilaveten ikinci dünya savaşı, her ne kadar sosyal yaşamı ve insan güvenliğini tehdit eden bir olay olsa da sanayileşme ve teknolojik ilerlemede önemli gelişmelerin yaşamasına da neden olmuştur. İnsanoğlu modernleşme sürecinde sanayi ve teknoloji alanında hızlı adımlarla yürürken bir yandan bireysel ve toplumsal yaşamı kolaylaştırmış, diğer yandan toplumsal ve ekolojik yaşamı tehdit eder hale gelmiştir.

İnsan hayatının neredeyse her alanına sirayet ederek önemli köklü değişiklikler getiren gelişmelerden biri ise 21. Yüzyılda yaşanan olay, internetin icadı ve toplumsal yaşamımıza girişidir. Küreselleşmenin önemli araçlarından biri ve hatta en önemlisi olarak kabul edebileceğimiz bilgisayar ve internet teknolojisi; toplumları, ülkeleri, kıtaları, kısacası her kültür ve medeniyetten insanları birbirine bağlayarak mesafeleri yok eden, zaman ve mekânı birleştiren, koskoca bir küreyi/dünyayı adeta küçülterek ele-avuca sığdıran bir değişim ve gelişimin adı olmuştur. Bilgisayar ve internet teknolojisi sosyal sistemleri, sosyal yapıları, sosyal kurumları, sosyal ilişki ağlarını, kısacası insan ve topluma dair ne varsa a'dan z'ye değişikliğe uğrattığı için de klasik ve modern toplumsal kuramların ötesine geçerek insan ve toplumun yeniden okunması ve yorumlanması gerektiğini göstermiştir. Bu nedenle 21.Yüzyıl dünyası ve insanı için yapılan araştırmalar ve yorumlamalar, bu yeni dönemin modern hatta postmodern kuram ve söylemlerin ötesinde ve farklı olduğuna dair vurgu yapmaktadır.

İlk sanayi devrimi sonrasında 3. Sanayi devrimleriyle hayatımıza giren dijital teknoloji 4. Sanayi devrimiyle daha da gelişmiş ve an itibariyle zirve noktasına ulaşarak toplumsal yaşamımızı elli yıl öncesine göre; hatta on yıl öncesine göre daha derinden etkilemekte, değiştirmekte ve dönüşdürmektedir. Bilgisayarlar, mobil telefonlar, mobil uygulamalar, siber sistemler ve ağ bağlantısı yoluyla küresel ağlar oluşturarak sistemleri ve yapıları buna göre düzenlemek dijitalleşmenin ve dijital dönüşümün temel mantığını oluşturmaktadır.

1. Dijitalleşmenin Temel Araçları/Aygıtları

Bu bölümde, öncelikle, dijital çağı başlatan, ona aracılık eden temel unsurlar olarak bilgisayar, internet ve mobil aygıtların gelişim seyri

üzerinde durulacaktır. Çünkü bilgisayar ve internetin hızlı gelişimi, dijitalleşmenin de hız ve etki olarak ne kadar geliştiği ve de ilerlediğinin bir göstergesidir. Bu gösterge bize, aynı zamanda, modern bilim ve teknolojinin toplum üzerindeki hızlı değişimine de işaret etmektedir.

1.1. Bilgisayar

İnsanlar ve toplumlar kendi kültür ve medeniyetlerini oluştururken öncelikle topluluk içi sonrasında ise topluluklar arası iletişime geçerler. İnsanlık tarihinde iletişimin en önemli kaynaklarından biri olan yazı dilinin icadı uygarlaşma ve ilerlemede bir milad olmuştur ki "tarih çağının" başlangıcı olarak kabul görmüştür. İnsanlar arasındaki iletişim geliştikçe önce birbirlerine, sonra da yaşadıkları dünyaya kulak vermiş ve onu anlamaya çalışmışlardır. Binlerce yıldır yaşamını sürdüren insanoğlu, yalnızca birkaç bin yıl önce yazıyı icat etmiştir. Yazının kâğıt ve kalemle buluşması insanlığın uygarlaşmasının önemli adımlarından biri olmuştur. Bu tarihten sonra insanların yaşamları büyük oranda değişime uğramıştır. Bu değişimi sağlayan, insanın devamlı daha iyi yaşama amacıyla yaptığı icatlar ve keşiflerdir. İcat ve keşifler insandaki 'yaratıcı düşünce'[1]nin ürünüdür. Tüm bunlar birleşince insanın dünyada zaman geçtikçe daha da hızlanan teknoloji serüveni de başlamıştır. Bu serüvende bilgisayaraların hayatımıza girişi de sosyal yaşamda büyük etkilere sahip olmaktadır. Peki, gündelik hayatımızdan iş hayatımza, boş zamalarımızdan hobi faaliyetlerimize kadar hayatımızı sarıp sarmalayan bilgisayar nasıl ve ne zaman icat edilmiştir?

Bilgisayarın tarihçesi insanoğlunun hesap yapmak amacıyla icat ettiği makinelerle başlamaktadır. İnsanların gün geçtikçe artan "hesap yapma" gereksinimini, elle ya da zihinsel yöntemlerle karşılayamamaları bilgisayar ve türevi araçların ortaya çıkışlarının en önemli sebebi olarak görülebilir.[2] Hesap yapma işlemini hızlandırmak için otomatik bir mekanizmanın kullanılabileceği fikri M.Ö. 1000 yıllarına kadar dayanmaktadır. Bu yıllarda ilk kez Çinlilerin kullandığı kabul edilen *Abaküs*, bu anlamda ilk mekanik hesaplayıcı, dolayısıyla da bilgisayarın atası olarak görülebilir.[3]

---

1 "Yaratıcı düşünce, yeni duygular ve fikirler geliştirme sürecidir. İnsan için yaratıcılık, alışılmışların üzerine çıkmak, daha ötesine sıçramak, bilinenlerin sınırlarını parçalayarak bilinmeyene doğru bir adım atmak ve yeni düşünce ufukları açmaktır". Hasan Arslan, "Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce", *Dinî Araştırmalar*, 12/34, (2009), 97.

2 https://sistem.nevsehir.edu.tr/, 5. (Erişim: 02.02.2021).

3 https://sistem.nevsehir.edu.tr, 5. (Erişim: 02.02.2021).

İlk dijital hesap makinesi Wilhelm Schickard tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Schickard'ın iki rakamın, toplama ve çıkarma işlemlerini tamamen otomatik olarak ve kısmen otomatik olarak çarpma ve bölme işlemlerini yapmak için 1623'te tasarlamış olduğu bu makine 1957 yılına kadar ortaya çıkmamıştı.[4] Hesap makinesi sayılabilecek ilk ciddi icat Fransız matematikçi Blaise Pascal tarafından 1642 yılında geliştirilmiş olan *Pascalline* adlı hesap makinesidir. Alman matematikçi Gottfried Wilhelm Leibniz, Pascal'ın icat ettiği hesaplayıcının fonksiyonlarını daha da geliştirerek 1671 yılında *Leibniz Çarkı* adlı aygıtı icat etti. Bu aygıt, toplama ve çıkarma işlemlerinin yanı sıra bölme, çarpma ve karekök alma işlemlerini de yapabiliyordu. Matematiksel işlemlerin yanı sıra birçok işlemleri de yapabilen bir makineyi de Charles Babbage 1830 yılında *Fark Makinesi* adıyla icat etti.[5]

1800'lü yıllarda matematiksel işlemleri daha da ayrıntılı bir şekilde yapmaya başlayan hesaplama aygıtları icat edilmeye başladı. Charles Babbage'nin ardından Amerikalı istatistikçi Herman Hollerith 1890'da *Mark-I* adlı kartlı makineyi icat etti. 1900'lü yıllarda ise bugünün bilgisayarının temelleri atılmaya başlanmıştır. Harward Üniversitesinden Howard H. Aiken tasarladığı ASCC projesi ile Mark-I'in geliştirilmesine katkıda bulundu. Pensilvanya Üniversitesinden John Mauchly, *ENIAC* (Elektronik Sayısal Hesaplayıcı ve Doğrulayıcı) isimli sayısal elektronik bilgisayarı 1946 yılında tamamladı. Aynı yıllarda matematikçi John Von Neumen'in görüşleri doğrultusunda *EDVAC* (Elektronik Soyut Değişken Otomatik Bilgisayar) adlı yeni bir bilgisayar üretildi. EDVAC'dan sonra 1951 yılında manyetik teyp kullanarak verileri depolayan *UNIVAC* isimli bilgisayar yapıldı. 1960'larda IBM 700 ve IBM 360 serileri üretilmeye başladı. 1960'dan sonra entegre devreler üretilmeye başlandı. Entegreler binlerce transistörü içerisinde bulunduran devre elemanları idi. Entegrelerin kullanılması bilgisayarın boyutlarının küçülmesine, maliyetin azalmasına ve işlem hızının artmasına olanak tanıdığı için bilgisayarın kullanımını da kolaylaştırmıştır. Bu yıllarda manyetik diskler ve entegrelerin kullanımı ile merkezi işlem birimleri üretilmeye başladı. IBM 360 entegre

---

4 Herman H. Goldstine, *The Computer from Pascal to von Neumann*, (Princeton, 1972), 12.

5 Herman H. Goldstine, "A Brief History of the Computer", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 121/5, (1977), 339.; R. Orçun Madran, "Bilgisayar Teknolojilerine Giriş", https://madran.net/wp-content, 1. (Erişim: 05.02.2021).

devre elemanının kullanıldığı ilk bilgisayarlardandır. 1980'ler sonrasında ise IBM, INTEL ve APPLE firmalarınca bilgisayarlar daha da geliştirildi.[6]

1990'lı yıllar ve sonrasında tüm matematiksel işlemler, istatiksel veri analizleri, grafik tasarımları, Office-Word programları, oyun ve animasyon tasarımları ve daha pek çok sayısız denebilecek işlemleri yapabilen aygıtlar haline gelen bilgisayarlar gündelik hayatın, iş hayatının, boş zamanların vaz geçilmez unsuru haline gelmiştir. 2000'li yıllardan itibaren bilgisayar işlemcili mobil telefonların geliştirilmesi ve yoğun bir şekilde kullanılımaya başlaması da dijitalleşmenin boyutlarını ve sınırlarını tahmin ve kontrol edilemez hale getirmiştir.

1.2. İnternet

Günümüzün en hızlı gelişen ve ilerleyen bilişim teknolojilerinin başında gelen internet, 1994-1995 yılları arasında sadece 9 ay içerisinde dünya çapında yaklaşık 50 milyon kişiye ulaşarak tarihin en hızlı iletişim aracı olmuştur. Radyo, 50 milyon kullanıcıya 38 yılda, televizyon ise 13 yılda ulaşabilmişti. Haberleşme ve ulaşım başta olmak üzere bilim, egitim, sağlık, sanat, ekonomi, güvenlik ve adalet gibi çoğu toplumsal alanda yaygın bir şekilde kullanılan internet, sosyal hayatın her alanında kolaylaştırıcı ve dönüştürücü bir role sahip olan önemli bir toplumsal dönüşüm aracı haline gelmiştir.[7]

Kelime anlamıyla kendi aralarında bağlantılı ağlar anlamına gelen ve çoğunlukla web ile aynı anlamda kullanılan internet, "dünya üzerindeki bilgisayar ağlarının birbirileri ile bağlanması sonucu ortaya çıkmış olan, herhangi bir sınırlaması olmayan uluslararası bir bilgisayar ve bilgi iletişim ağıdır".[8] Teknolojiyle birlikte gelişen kitle iletişim araçları, tüm ulusal ve uluslararası aktörler gibi siyasal iletişimde de derin dönüşümlere sahne olmuş ve yeni bir teknolojiye bağlı olarak artış göstermiştir.[9] Fakat internet projesinin geliştirilmesi, kitle iletişim araçlarından fonksiyonel anlamda farklı olarak, Soğuk Savaş dönemine aittir. Artık dünyaya

---

6 Goldstine, "A Brief History of the Computer", 6-7.; Madran, "Bilgisayar Teknolojilerine Giriş", 3-4.; https://www.fishersci.com, (Erişim: 02.02.2021).

7 Mehmet Fırat ve Nilgün Özdamar Keskin, "İnternet Teknolojileri" *Temel Bilgi Teknolojileri-I*, 5. Ünite, Edtörler: T. Volkan Yüzer ve M. Recep Okur, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Haziran-2015), 91.

8 Fırat ve Keskin, "İnternet Teknolojileri" *Temel Bilgi Teknolojileri-I*, 92.

9 Burak Doğu vd., *Siyasetin Yeni Hali: Vaka-i Sosyal Medya*, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014), 29.

değil uzaya odaklanan askeri rekabetin ürünüdür. 1957'de Soveytler Birliği ile ABD arasında başlayan uzay programı rekabetinde Başkan Eisenhower, İleri Araştırma Projeleri Biriminin (ARPA) kurulmasını kararlaştırmıştı.[10] İnternet, Powaski'nin Armageddon'a yürüyüş olarak adlandırdığı bu uluslararası konjonktürde, olası bir nükleer savaşta, Sovyetlerin Amerikan iletişim ağlarını çökertmesini önlemeye yönelik, 1960'larda ABD Savunma Bakanlığı'nın (Defense Advanced Research Projects) başlattığı bir araştırma projesiyle doğmuştur.[11] Sovyetlerin olası saldırısı durumunda, Amerikalıların kendi iletişim ağını koruyacak dirençli bir ağ tasarlama isteği üzerine ARPANET doğmuştur. İnternetin temeli bilgisayar ağlarına dayanmaktadır. 1970 yılında ABD'de 15 bilgisayarın birbirine bağlanmasıyla oluşturulan ilk bilgisayar ağı ARPANET yani, Amerikan Gelişmiş Savunma Araştırmaları Dairesi Ağı adıyla oluşturulmuştur.[12] Bu ağ kurulduktan kısa bir süre sonra *e-mail* ortaya çıkmıştır. 1972 yılında Roy Tomlinson tarafından geliştirilen ilk e-mail sistemi 1973'te dosya paylaşımlarının sağlanmasına imkân tanıyan FTP protokolü ile daha ileri seviyeye geçirildi. ARPANET, ABD hükümetinin müdahelesiyle NSFNET olarak düzenlenmiş ve 1994 yılının sonuna kadar 110 ülke, 10.000 bilgisayar ağı, 3 milyondan fazla bilgisayar ve 25 milyon civarında kullanıcı bağlandı. Bu sayı, bir yıl içerisinde (1994-1995 yılları arasında) *www, html* ve *web sayfası* adıyla yaklaşık 60 milyon kullanıcı sayısına ulaştı.[13]

Türkiye'de internetin gelişim süreci ise, 1986 yılında TÜVEKA (Türkiye Üniversiteler ve Araştırma Kurumları Ağı) geniş alan ağına bağlanmasıyla başlamıştır. 1987'de bu iletişim ağına EARN (Avrupa Akademik Araştırma Ağı) ve BITNET (Because It's Time Network) ağları dâhil olmuştur. BITNET, o dönemde sadece eğitim kurumlarına özel bir ağ teknolojisi olduğundan hat kapasitesi yetersizdi. BITNET'in yetersizliği

---

10 Necmettin Mutlu, *Dijitalleşme ve Seçmen Davranışı: Tekno-Milliyetçilik Çağında Tarz-ı Siyaset*, (İstanbul: Kitapyurdu Yayıncılık ve İletişim, 2020), 142.; Haluk Geray, *İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları*, (Ankara: Ütopya Yayınları, 2003), 181-182.

11 Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 7.

12 Evgeny Morozov, *Twitterdan Sonra Bir Tarih Kaldı mı? Sanal Ağ Yanılsaması*, çev. Murat Tekin, (İstanbul: Açılım Yayınları, 2019), 75.; Necmettin Mutlu, *Dijitalleşme ve Seçmen Davranışı: Tekno-Milliyetçilik Çağında Tarz-ı Siyaset*, 143.

13 Fırat ve Keskin, "İnternet Teknolojileri" *Temel Bilgi Teknolojileri-I*, 95.

nedeniyle 1981'de ODTÜ ve TÜBİTAK işbiriliğiyle daha güçlü kapasiteye sahip bir ağ olan TR-NET (Türkiye İnternet Proje Grubu) kuruldu. İnternetin ticari kurum ve kuruluşlar ile halka ulaşması ise 1997 yılında TURNET ağ bağlantısıyla Türk Telekom tarafından hayata geçirildi. 2000'li yıllara gelindiğinde ULAKNET toplam 114 noktadan 80 üniversite ve araştırma kurumu ağ hizmetinden yararlanır hale gelmiştir. 2010 sonrası çalışmalar neticesinde ULAKNET'e bağlı ana uç sayısı 183'e, uç sayısı ise 923'e çıkarılmış ve bağlantı kapasitesi 23 Gbps'e yükseltilmiştir. 2010'daki yaklaşık 6 milyonluk genişbant bağlantısına sahip abone sayısı 2014 yılında 12 milyona yaklaşmıştır.[14] 2020 yılının sonu itibariyle de genişbant internet abone sayısının 76,6 milyona; mobil abone sayısının ise yaklaşık 80,8 milyona ulaştığı rapor edilmiştir.[15]

1.3. Mobil Telefonlar ve Mobil İnternet

Taşınabilir ya da bugünkü adıyla cep telefonu diye adlandırılan mobil telefonun ilk başlangıcı 1945'li yıllara dayanmaktadır. Elde taşınan ilk mobil tefonlar, 1969'da George Sweigert tarafından yapılmış ve orduların kullanımına sunulmuştur. Günümüze yakın modelde mobil telefon ise Martin Cooper tarafından 1973 yılında icat edilmiştir. 1989 yılında internetin icadıyla birlikte mobil telefonların internet ağına entegrasyon çalışmaları da bundan sonraki yıllarda hız kazanmıştır.[16] 2005 yılında ABD'de kablosuz internetin geliştirilmesi ile birlikte mobil telefonların kullanımı da artmaya başlamıştır. Bilgisayar teknolojisinin mobil telefonlarına entegre edilmesiyle cep telefonu teknolojisinde büyük adımlar atılmış ve akıllı telefonlar diye adlandırılmaya başlamıştır.[17]

Mobil internet kullanımı dünyada olduğu gibi Türkiye'de de hızla artmaktadır. Teknik olarak radio frekans sinyalleri ile çalışan, veri iletişimini sağlayan mobil internet, herhangi bir zaman veya mekâna bağlı

---

14 Kürşat Çağıltay, *Herkes İçin İnternet,* (Ankara: Tübitak-Odtü Yayınları, 1995).; Fırat ve Keskin, "İnternet Teknolojileri" *Temel Bilgi Teknolojileri-I*, 95-97.

15 https://www.memurlar.net/haber/904682/genisbant-internet-abone-sayisi, (Erişim: 18.02.2021).

16 Özlem Çakır vd., "İletişim Teknolojisinin Gelişimi: Akıllı Telefona Giden Yol", https://acikders.ankara.edu.tr/, 345.; Günay Musayeva, "Gelişen Teknoloji Sayesinde Cep Telefon Operatörlerinin Değişimindeki Beklentiler", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 7/28, (2015), 55.

17 Müsayeva, "Gelişen Teknoloji Sayesinde Cep Telefon Operatörlerinin Değişimindeki Beklentiler", 59.

olmaksızın insanların her zaman ve her yerde hareket halindeyken internete erişebilmelerine olanak tanır.[18]

İnternet erişimi ve sosyal ağların oluşumuyla beraber akıllı telefonlar günümüzde günlük yaşamın gerekli ve önemli bir parçası olmuştur. Diğer bireylerle iletişim kurmak, haber almak, aile üyeleri ve arkadaşlarıyla konuşmak hatta görüşmek, ileti göndermek, her yer ve zamanda dünyayla bağlantılı olmak, oyun oynamak, müzik dinleyip hoş vakit geçirmek için zorunlu görülen bir araç hâline gelmiş, insanların dijital dünyaya ve dijital yaşama bağlılıklarını arttırmıştır.[19] Öyle ki gelinen noktada bazı araştırma raporlarına ait istatiksel rakamlar da bu gereceği gözler önüne sermektedir:

2019 yılı sonu itibariyle 7,5 milyar üzerindeki dünya nüfusunun %67'si (5.112.000.000) mobil kullanıcı, %57'si (4.388.000.000) internet kullanıcısı, %45'i (3.484.000.000) aktif sosyal medya kullanıcısı, %42'si ise (3.256.000.000) mobil sosyal medya kullanıcısı durumuna gelmiştir.[20] Türkiye'de ise 2019 yılı itibariyle internet kullanan 16-74 yaş arası bireylerin oranı %75,3 seviyesine, evden internete erişim imkânı ise %88,3'e ulaşmıştır.[21] Yaş değişkeni olmaksızın internet erişim oranı %94,9; bilgisayar kullanım oranı ise %96,7 seviyelerine yükselmiştir.[22]

1.4. Kitle İletişim Araçları ve Yeni Medya

Geleneksel medya olarakta tanımlanan radyo, televizyon ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının dijital ve internet teknolojiyle dönüşmü ve dijilalleşmesi bu araçların da birer dijital aygıtlar olarak kullanılması ve dijital alana hizmet veren unsurlar olması nedeniyle bir diğer dijitalleşme ve/veya dijitalleştirme aracı olarak değerlendirmemizi mümkün kılmaktadır. Dijital teknolojinin araç ve unsurları, kitle iletişim araçlarına yeni bir hüviyet kazandırarak onun yenilenmesini ve tekno-dönüşümünü

---

18 Fırat ve Keskin, "İnternet Teknolojileri" *Temel Bilgi Teknolojileri-I*, 93.

19 Çakır vd., "İletişim Teknolojisinin Gelişimi: Akıllı Telefona Giden Yol", 346.

20 We Are Social - Hoot Suite Dijital 2019 Raporu; Essential İnsights into How People Around The World Use The İnternet, Mobile Devices, Social Media and E-Commerce, https://wearesocial.com/global-digital-report-(2019), 7.

21 TÜİK, (Türkiye İstat.istik Kurumu), Hane halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2019, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri. (Erişim: 20.02.2021).

22 TÜİK, (Türkiye İstatistik Kurumu), Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı Bilgi Toplumu İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028, (Erişim:21.02.2021).

sağlamıştır. Kitle iletişim araçlarının bu tekno-dönüşümdeki yeni adı ise Yeni Medya'dır.

Kitle iletişim araçlarını medya, yazılı, sesli veya görsel yapıtların dağıtımını, yayımını ya da iletişimini sağlayan her türlü teknik olarak algılamak mümkündür. Basın, bilgisayar, videogram, haberleşme uyduları, telli dağıtım mekanizmaları ve hatları, radyo ya da televizyon yayınları ve düşüncenin iletimini sağlayan her türlü kitle iletişim aracı medya sınıfına dâhil edebilir. Kitle iletişimi ise her türde mesajın az veya çok geniş bir topluluk içinde yayılmasını sağlayan yöntemlerin tümü olarak açıklanmaktadır.[23] Kitle iletişim araçlarının; haber verme ve bilgilendirme, eğitme, inandırma ve harekete geçirme, denetim ve eleştiri, kamuoyu oluşturma ve açıklama, dördüncü güç olma, eğlendirme, mal ve hizmetlerin tanıtılması gibi temel işlevleri vardır.[24]

Dijital teknolojilerin radyo, televizyon ve gazate gibi geleneksel kitle araçları üzerindeki etkisi sadece iş kollarını, teknolojik araçları ya da alışkanlıkları değiştirmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda haber alma ve haber verme şekillerinin de keskin bir şekilde değişikliğe uğramasını sağlamıştır. Haber yapmakta ve almakta yeni araçlar ve yöntemler gelişmiştir. Eski dönemlerde gazeteler bir gün önceki haberleri baskı kopyalarıyla insanlara ulaştırmıştır. Televizyon ise ona nazaran daha şanslıdır çünkü güncel bilgiyi ulaştırma konusunda daha hızlı olabilmiştir. Gazetelerdekinin aksine, bilgiler güncelliğini kaybetse bile televizyon eskiyen bilgiyi her zaman güncelleyebilme yeteneğine sahip olmuştur. O günlerde olaylar yaşanıp biterdi ve bir daha o olayla ilgili her hangi bir bilgiye erişmek, ya da olayla ilgili anlara göz atmak imkânsız bir durumdu. Günümüzde ise internet ve dijital teknolojiler sayesinde internet yayıncılığının ortaya çıkmasıyla eski ya da yeni haber ve bilgilere ulaşmak olanaklı hale gelmiştir. Aynı zamanda klasik haberciliğin değişmesi kullanıcının simulatif tecrübe yaşamasına da sebep olmuştur.[25]

Bugün neredeyse tüm görsel, yazılı ve sesli medya, internet ve dijital teknolojiyi kullanarak daha geniş kitlelere anında ulaşmak imkânına sahip olmuşlar ve oluşturdukları kullanıcı ve takipçi ağlarıyla da dijitalleşmenin önemli birer aygıtı haline gelmişlerdir.

---

23 Sadi Özdemir, *Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1998), 35.

24 Merve Ergüney, "İletişimin Dijitalleşmesi ve İletişim Fakültelerinde Yeni Medya Eğitimi", *ulakbilge*, 5/15, (2017), 1477.

25 Serdar Turgut, *Yeni Medya,* (İstanbul: Destek Yayınları, 2013), 24-25.

2. Dijital Çağın Serüveni

Sanayi sonrası toplum olarak adlandırılan enformasyon toplumu aynı zamanda dijital devrin başlangıcı olarak genel kabul görmektedir. Bu dönemin belirgin özelliği, yeni iletişim teknolojilerinin pazar olarak kullanıldığı ve pazarda kullanıcıların pazarlanmaya açık verilerini kendi istekleriyle gönüllü olarak ürettikleri yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi oluşudur. Maddi olmayan veriye dayalı emek bilgisayar ve insan ilişkisinin ürettiği enformasyonel düzenin bir sonucudur.[26]

Tarım toplumu ve endüstri toplumu 20. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmiş fakat birbirlerine alternatif bir rekabete girmemiştir. Ancak dijital emek yeni üretim araçlarıyla yeni toplumsal ilişkiler ve yeni üretici-tüketici kavramlarının da üretilmesini hızlandırmıştır.[27] Sanayi sonrası toplumla birlikte yeni enformasyon teknolojilerinin getirdiği dijital toplum tarihsel anlamda şehirleri, köyleri, gündelik yaşam biçimlerini tümüyle yeni bir değişime uğratmakta ve tarım toplumuyla endüstri toplumunun mirasıyla rekabet etmektedir. Tüm alışkanlıklar değişmekte ya da yeniliklerin yayılmasıyla birlikte değişime zorlanmaktadır. İnsanlar boş zannettikleri vakitlerinde ürettikleri içerikleri pazara sunmakta ve kodlanabilir, pazarlanabilir veriler haline getirmektedir.[28] Yeni medya mecralarında da insanlar eğlence amaçlı hesaplar açarak, kişisel bilgilerini ifşa ederek, yakın çevresi hakkındaki gelişmeleri takip ederek küresel zamanda çalışan ve mahrem bilgileriyle bireysel türevli içerik üreten tam zamanlı işçiler halini almıştır.[29]

2.1. Sanayi Devrimleri ve Teknolojik İlerleme

Buharın keşfi ve makinlerde kulanılması ile tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine, elle üretimden fabrikalardaki seri üretime geçiş sanayileşmenin başlangıcı yani, birinci sanayi devrimi diye kabul edilir. Mekanik enerjinin üretimde kullanılması klasik üretime göre çıktıyı

---

26 Necmettin Mutlu, *Dijitalleşme ve Seçmen Davranışı: Tekno-Milliyetçilik Çağında Tarz-ı Siyaset*, 110.

27 Sarphan Uzunoğlu, "Yeni Medyada Dijital Emek Sömürüsü: Tüketiciden Üreticiye Yeni Medya, Yeni Sömürü Pratikleri", *Intermedia International E-journal*, 2/1, (2015), 187.

28 Antonio Negri, *Devrimin Zamanı*, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 125.; A. Faruk Sinanoğlu, *Uygarlığın Basamakları Bilim-Din ve Toplum (Akademi Evreninde Sosyolojik Bir Araştırma)*, Malatya: Evin Ofset ve Matbaacılık, 2013), 65.

29 Sarphan Uzunoğlu, "Yeni Medyada Dijital Emek Sömürüsü: Tüketiciden Üreticiye Yeni Medya, Yeni Sömürü Pratikleri", 189.

arttırırken buhar gücüyle çalışan gemilerin ve trenlerin yaygın olarak kullanılması ile üretimin kıtalar arası ticareti mümkün hale gelmiştir.[30] Birinci sanayi devriminde yaratılan katma değer ve ürün artışı kişi başına düşen gelirin de artmasına katkı sağlamıştır. 1780-1830 yılları arasındaki ellik yıllık dönemde kişi başına düşen gelir düzeyi %25 artış göstermiştir. Buharın matbaalarda da kullanılmasıyla dergi, kitap ve gazetelerin üretimi artarken maliyetleri düşmüş, yayınlar hızlı bir şekilde ev ve iş yerlerine ulaştırılmıştır. İlk sanayi devrimiyle bilginin yayılması hız kazanmıştır.[31]

İlk sanayi devriminin ardından genişleyen demiryolu ağı, çelik üretimi, ucuz hammadde ile sanayileşme hareketi Amerika ve Almanya gibi ülkelere de sıçramış, elektriğin keşfi ve üretimde kullanılması ile 20. Yüzyılın başlarında hızlı teknolojik dönüşüm kendini göstermeye başlamıştır.[32] Elektiriğin fabrikalarda kullanılması, petrolün enerji kaynağı olarak kömürün yerini alması, fordist üretime geçiş (seri üretim ve montaj hattı), otomobil üretiminin yaygınlık kazanması gibi gelişmeler ikinci sanayi devriminin öne çıkan özellikleridir.[33]

1970'lerde bilgisayarın üretime dâhil olmasıyla başlayan yeni gelişmeye üçüncü sanayi devrimi veya dijital devrim adı verilir. Bu dönem sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişi tanımlayan bir dönemdir. Elektronik ve bilgi teknolojisi otomasyonu doğurmuştur. İnformatik olarak adlandırılan bu yeni dönem fiber-optik, mikro elektronik teknolojiler, bilgisayarlar, atom enerjisi kullanım teknolojisi üzerine kurulmuştur. İnternetin ortaya çıkışı da bu döneme denk gelmiştir.[34]

Son sanayi devrimi olarak adlandırılan dördüncü sanayi devrimi ise 2000'li yıllarda başlayan nesnelerin interneti, siber fiziksel sistemler gibi

---

30 Graeme Snooks, *Was the Industrial Revolution Necessary?*, (London: Routledge, 2012).; Ömer Faruk Görçün, *Dördüncü Sanayi Devrimi Endüstri 4.0*, (İstanbul: Beta Yayınları, 2016), 12-13.

31 Esra Kabaklarlı, *Endüstri 4.0 ve Paylaşım Ekonomisi: Dünya ve Türkiye Ekonomisi İçin Fırsatlar, Etkiler ve Tehditler,* (Ankara: Nobel Kitap ve Yayıncılık, 2016), 35.

32 Esra Kabaklarlı, *Endüstri 4.0 ve Paylaşım Ekonomisi: Dünya ve Türkiye Ekonomisi İçin Fırsatlar, Etkiler ve Tehditler*, 36.

33 Janice Rye Kinghorn and John Nye, "The Scale of Production in Western Economic Development: A Comparison of Official Industry Statistics in the United States, Britain, France, and Germany, 1905-1913", *The Journal of Economic History*, 56/1, (1996), 95.

34 Esra Kabaklarlı, *Endüstri 4.0 ve Paylaşım Ekonomisi: Dünya ve Türkiye Ekonomisi İçin Fırsatlar, Etkiler ve Tehditler*, 38-39.; Henning Kagermann et al., *Recommendations for Implementing the Strategic Initiative Industrıe 4.0*, Acatech, 2013.

yeni teknolojilerin üretim ve hizmetler sektörüne uygulanmasına öncülük etmiştir. Bu yeni sanayi devrimi modeli "akıllı sanayi" ya da "endüstri 4.0" diye adlandırılmaktadır. Endüstri 4.0 ile ortaya çıkan akıllı fabrikalar üretimde siber-fiziksel sistemleri kullanmaktadırlar. Siber-fiziksel sistemler ile üretici firmalar makine ve depolama sistemleri arasında küresel bir ağ kurabilmektedir. Bu ağlar sayesinde üretimin hızlanması ve her bir üretim aşamasının kısılarak bağımsız kontrolü sağlanmaktadır.[35] Siber fiziksel sistemler, sensörler ve akütüatörler yardımıyla fiziksel dünyayı sanal bilgi işlem dünyasıyla bağlar. Farklı kurucu bileşenlerden oluşan SFS'ler gerçek dünya ile etkileşimde bulunmak için gömülü teknolojiler dâhil omak üzere yazılım sistemleri, iletişim teknolojileri ve sensörleri içermektedir. Bir internet adresi ile haberleşen nesne ve sistemlerin oluşturduğu ağ ile gerçek dünyadaki nesnelerin ve davranışların bilgisayar ortamında simülasyonuyla ortaya çıkan sanal ortam SFS'lerin iki temel unsurunu oluşturmaktadır.[36]

2.2. Enformasyon Çağı ve Ağ Toplumu

Günümüzde bilim ve teknolojik gelişmelerin hızlı bir biçimde gelişmesi yeni iletişim ve medya araçlarının yaygınlığını artırmıştır. Bu yeni teknolojik araçlar toplumların dönüşümü ve evrilmesini etkilemiş, dolayısıyla günümüz toplumları ve sistemleri için yeni tanımlamalar yapılmasına neden olmuştur. İspanyol sosyolog Manuel Castells'e göre, günümüz toplumuna temel özelliğini veren bilgi teknolojisi, internet ve dünyayı saran küresel bilişim ağlarıdır. Bu yeni gelişmeyi kendi lehine çevirmeyi başaran batı kapitalizmi yeniden yapılanmış ve dünya ölçeğinde küresel ağların kurulmasına yol açmıştır.[37] 1970 sonrasındaki ekonomik çöküntü yeni bir toplumsal ilişkiler ağının oluşacağına dair görüşleri de beraberinde getirmiştir. Post-endüstriyel, kapatilaist ötesi toplum ve bilgi toplumu şeklinde tanımlanabilecek yaklaşımlara göre endüstri toplumunun öneminin azaldığı iddiası doğmuştur. Bu iddiayı onaylayan/

---

35 Axel Uhl and Lars Alexander Gollenia, *Digital Enterprise Transformation A Business-Driven Approach to Leveraging Innovative IT*, (Farnham, GB: Routledge, 2014).; Ömer Faruk Görçün, *Dördüncü Sanayi Devrimi Endüstri 4.0*, 142-145.

36 İsa Ghafory, "Siber Fiziksel Sistemler", https://www.endustri40.com/siber-fiziksel-sistemler/, Erişim: 12.03.2021.

37 Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz, (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2007), 399.

paylaşan Castells,[38] endüstri sonrası toplumunu; küresel kentler, post bürokrasi, esnek üretim, lojistik, mikro elektronik ve genetik mühendisliği ile yeni medya teknolojilerinin ağlar oluşturma mantığı etrafında şekillenmesi olarak tanımlamaktadır.[39]

Castells, ağ toplumunun oluşumunun temel nedenlerini kapitalizmin dönüşümü, sanayileşmecilik ve devletçilik krizi ile enformasyonel ekonominin doğuşunda görmektedir. Castells'e göre ağ toplumu; ağlar oluşturma mantığı etrafında merkezsiz, hiyerarşi içermeyen, yapay ilişkilerin hâkim olduğu bir toplumsal örgütlenme biçimidir.[40] Ona göre "ağ, birbiriyle bağlantılı düğümler dizisidir. Ağlar, küresel finansal akışlar ağında menkul kıymetler piyasaları; Avrupa Birliğini yöneten siyasi ağda bankalar konseyi Avrupa komisyonu; medyanın küresel ağlarında düğümler, televizyon sistemleri, eğlence stüdyoları, haber ekipleridir… Ağlar yeniliğe, küreselleşmeye, merkezsiz yoğunlaşmaya dayalı kapitalizm için esneklik ve uyarlanabilirliğe dayalı iş, işçiler ve şirketler için zamanın ve mekânın yerinden edilmesini amaçlayan toplumsal örgütlenme için çok uygun araçlardır".[41]

Bilgi teknolojileri (bilgisayar, internet vb.) ile güçlendirilmiş ağlar, çağımızın örgütsel yapısını belirlemektedir. İnternetin ortaya çıkışı ile birlikte, verileri dünyanın herhangi bir yerinde, anında denilebilecek kadar kısa bir süre içinde işlemek olanaklı hale gelmiştir ve artık böyle bir işle uğraşanların fiziksel bir yakınlığa gereksinimleri ortadan kalkmıştır. Bunun sonucunda yeni teknolojiler sayesinde çok sayıda şirket ve örgütler esnek girişim türlerini destekleme imkânına sahip olmuşlardır.[42]

2.3. 21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Dijitalleşme

Son yirmi yılda hızla gerçekleşen dijitalleşme süreciyle birlikte hemen her alandaki kurumsal yapılarda ve iş yapma biçimlerinde köklü

---

38 Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür /Ağ Toplumunun Yükselişi*, 1.cilt, çev. E. Kılınç, (İstanbul: Bilgi Üniv. Yay., 2008).

39 Aykut Aykutalp, "Manuel Castells, Enformasyon Çağı ve Ağ Toplumu Teorisi", *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, 2013), 102.

40 Manuel Castells, *Information Technology, Globalization and Social Development*, (Geneva: UNRISD, 1999), 6.

41 Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür /Ağ Toplumunun Yükselişi,* 622, 623.

42 Anthony Giddens, "Örgütler ve Ağlar", *Sosyoloji*, çev. İsmail Yılmaz, ed. Cemal Güzel, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 718.

değişikliklerin olduğu açıkca gözlemlenmektedir. Dijital teknolojilerin ürünü robotlar, akıllı sistemler, e-ticaret, e-devlet, sosyal medya, mobil iletişim gibi uygulamalarla imalat sektörü yanında iletişim, bankacılık, sağlık kurumları gibi hizmet sektörlerinin farklı alanlarında büyük bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişim ve dönüşümün temelinde teknolojinin sağladığı işleri daha hızlı, etkili ve ucuz yapabilme olanakları yanında, bilginin anında kaydedilmesi, çok hızlı işlenmesi ve iletilmesi ve karar süreçlerinde kullanılması yatmaktadır.[43]

Toplumsal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin küresel ağ mantığıyla işlevsellik kazanmasının bir sonucu olarak doğan sosyal medya ve her türlü online aktiviteler an itibariyle dijital çağın zirve noktasını teşkil etmektedir. Beşeri ve toplumsal hayata dair neredeyse tüm faaliyetlerin bir kısmı tümüyle bir kısmı da kısmen dijitalleşmekte veya dijitalleştirilmektedir.

Günümüzde dijitalleşmenin yoğun ve hızlı yaşandığı, toplumsal ilişkilerin giderek karmaşıklaştığı ve internet üzerinden oluşan/oluşturulan küresel ağın yeni sosyal paylaşım plartformu olarak sosyal medya ve online aktiviler daha da yayınlaşmakta ve görülgen hale gelmektedir. Bir dijital plartform olarak sosyal medya günümüz toplumsal ilişkilerinin yeni yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknolojinin gelişmesi ile birlikte toplum hayatında etkin bir yer edinen sosyal medya, bireylerin alışveriş alışkanlıklarında oldukça köklü değişimlere sebep olmuştur. Sosyal medyanın bu kadar gelişmesi öncesinde farklı güdüler ile alışverişe yönelen ya da alışveriş yapma alışkanlıkları farklı sebeplere bağlı olan bireyler, bu alışkanlıklarını değiştirerek, internetin sunduğu hizmetlerden yararlanarak sosyal medya üzerinden yapılan pazarlama çalışmalardan etkilenip alışveriş yapar hale gelmişlerdir.[44]

2.3.1. Sosyal Medya

Sosyal medya, günümüz internet dünyasının yarattığı bir ağ topluluğu ve plartformudur. Bu internet plartformunun ortaya çıkışı ve gelişimi ise yine internetin tarihi seyrine bağlı olarak gelişmektedir.

---

43 F. Bilal Yankın, "Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı", *Trakya Üniversitesiİktisadiveİdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 7/2, (2019), 17.

44 Sena Keskin ve Mehmet Baş, "Sosyal Medyanın Tüketici Davranışları Üzerine Etkisinin Belirlenmesi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17/3, (2015), 51-69.

Daha önceden de ifade edildiği üzere askeri amaçlarla başlatılan güvenlik ağı projesi, 1990'lı yılların başında doğu bloğunun tehdit olmaktan çıkmasıyla birlikte üniversitelerin de katılımıyla hızlı bir iletişim ağı olmaya başlamıştır. Bilgisayarlar arası iletişimi kolaylaştırmak amacıyla elektronik posta haberleşmesiyle ilgili standartların oluşturulmasıyla birlikte internetin kullanımı daha da yaygın hale gelmiştir. Ancak internetin hızla yayılması, ticari internetin de ağ ortamına katılımıyla gerçekleşmiştir. Ağ sistemine ticari şirketlerin yanı sıra alışveriş siteleri, bankalar, hizmet sektörü işletmeleri, internet üzerinden iş yapan çeşitli şirketlerin de katılımıyla internet yeni bir ticaret kanalı olarak faaliyetlerine başlamıştır.[45]

İnternet dünyasının en hızlı gelişen iletişim teknolojilerinden biri sosyal medyadır.[46] Sosyal medyanın tarihsel sürecinin başlangıç noktasıyla ilgili ortak kanaat genellikle Jim Ellis ve Tom Truscott tarafından 1979 yılında bir tartışma plartformu olarak kurulan Usenet'e kadar götürülmektedir. Günümüzdeki kullanımıyla/adıyla sosyal medyanın ortaya çıkışı ise 1989 yılında Bruce ve Susan Abelson tarafından kurulan ve çevrimiçi günlük yazan kişileri bir toplulukta toplayan Open Diary Web sitesi ile gerçekleşmiştir. İnternet hızının gittikçe arttığı ve geniş bant servislerinin çoğalması ile MySpace ve Facebook gibi yeni sosyal ağ siteleri kurulmuş ve sosyal medya oluşma aşaması bu şekilde gelişmiştir.[47]

Sosyal medyanın genel kabul görmüş tek tanımı yoktur. Ancak, yapılan bazı tanımlardan yola çıkarak sosyal medyanın, tüketicilere ve yayıncılara içerik oluşturma fırsatı veren, içerik oluşturmada özgürlük sağlayan, web tabanlı yayın teknolojileri topluluğu[48] şeklinde tanımlanabileceği ifade edilebilir. Eley ve Tilley'e göre sosyal medya forumlar, bloglar, videolar, linkler, sosyal ağlardaki profil sayfaları ve daha farklı

---

45 İbrahim Kırcova ve Ebru Enginkaya, *Sosyal Medya Pazarlama*, 1. Baskı, (İstanbul: Beta Yayınları, 2015), 4.

46 Myunghwa Kang ve Michael A. Schuett, "Determinants Of Sharing Travel Experiences in Social Media", *Journal Of Travel &Tourism Marketing*, 30, (2013), 93.

47 Andreas Kaplan ve Michael Haenlein, " Users of The World, Unite. The Challenges and Opportunities of Social Media", *Business Horizons*, 53 (2010), 60.

48 Barış Özcan ve Zeki Akıncı, "Sosyal Medyanın Üniversite Öğrencilerinin Tüketici Davranışları Üzerinde Etkisi: Turizm Fakültesi Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8/18, (2017), 142.; Ramazan Pars Şahbaz ve Ali Turan Bayram, "Otel İşletmeleri Facebook Sayfalarının Pazarlama İletişim Açısından Değerlendirilmesi: Antalya Örneği", *Erciyes Üniversitesi 14. Ulusal Turizm Kongresi* (05-08 Aralık 2013). Cilt 1 (1), 260.

içerikleri ifade eden geniş bir kavramdır.[49] İnternet ansiklopedisi Vikipedi'e göre sosyal medya; "kişilerin internet üzerinde birbirleriyle yaptığı diyaloglar ve paylaşımların bütünüdür".[50] En genel tanımıyla ise sosyal medya, kullanıcıların diğer kullanıcılarla çevrimiçi haber, fotoğraf, video, metin, içerik paylaşılmasını sağlayan web sitelerine verilen ortak addır.[51]

Terminolojideki teknik tanımıyla sosyal medya, Web 1.0'dan web 2.0.'a geçişle birlikte yaşanılan yenilenme ve hızlı değişim süreci ile daha derin sosyal etkileşime, topluluk oluşumuna ve işbirliği projelerini başarmaya imkân tanıyan ve insanların sosyalleşmek için kullandıkları web siteleri olarak tanımlamaktadır.[52]

Sosyal medya zaman ve mekân sınırlaması olmadan mobil tabanlı paylaşımın, tartışmanın esas olduğu bir insanî iletişim şeklidir. Teknoloji, telekomünikasyon, sosyal iletişimin kelimeler, görseller, ses dosyaları yolu ile sağlandığı bir yapıya sahiptir. İnsanlar hikâyelerini ve tecrübelerini bu bağlamda paylaştığı bir çerçeveye de sahiptir. Genel olarak bireylerin internette birbirleriyle yaptığı diyaloglar ve paylaşımlar sosyal medyayı oluşturmaktadır. Sosyal medyada sosyal ağlar ve toplu gruplar yer almaktadır. İnsanlar, sosyal medya aracılığıyla kurumlarını tanıtma, arkadaş ilişkileri kurma, ürün servis etme, fikir ve nesnelerin içeriğine ilişkin yorum yapma imkânı bulmaktadırlar.[53]

Sosyal medya kullanımının elbetteki bazı olumlu ve olumsuz yönlerinin olacağı kuşkusuzdur. Eröz ve Doğdubay'a göre sosyal medya, kişilerin davranışlarını etkilemede ve iş yapış şekillerinde bazı avantajlar sunmaktadır. Sosyal medyanın bireylere sunduğu avantajlar şöyle sıralanabilir:

---

49 Özcan ve Akıncı, "Sosyal Medyanın Üniversite Öğrencilerinin Tüketici Davranışları Üzerinde Etkisi: Turizm Fakültesi Örneği", 142.

50 www.wikipedia.org, Erişim: 19.02.2021.

51 Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık, "Sosyalleşen Birey" *Sosyal Medya Araştırmaları – 1*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2013), 74.; Baş vd., "Otel İşletmelerinde Sosyal Medya Kullanımı: İstanbul'da Otel İşletmelerinde Bir Araştırma", *Erciyes Üniversitesi 14. Ulusal Turizm Kongresi*, (05-08 Aralık 2013), 287.

52 Jane Bozarth, *Social Media for Trainers: Techniques for Enhancing and Extending Learning*, (San Francisco: Pfeiffer Publish, 2010), 11.; Susan Gunelius, *30 Minute Social Media Marketing*, (New York: McGrawHill, 2011), 10.; Lon Safko, *The Social Media Bible: Tactics, Tools, and Strategies for Business Success*, (New Jersey: Published by John Wiley and Sons, 2010), 3-4.

53 Z. Beril Akıncı Vural ve Mikail Bat, "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma", *Journal of Yasar University*, 20/5, (2010), 3351.

• Düşük maliyetli olması,
• Bilginin daha hızlı yayılması ve güncel olması,
• Samimiyetin esas olduğu bir ortamda gerçekleşmesi,
• Hedef kitleyi tanıma ve doğrudan erişim imkânı vermesi,
• Ölçme ve değerlendirmenin yapılabilmesi,
• Aracısız direk iletişim sağlayarak kişiler arası yakınlık sağlaması,
• Referans yoluyla alınan bilgilerin güvenilirliğinin olması,
• Kullanıcıların paylaşımlarına çok hızlı geri bildirim alabilmelerini sağlıyor olması.[54]

Tüm bu avantajların yanında kişiler ve iş yapış şekilleri açısından sosyal medyanın bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Vural ve Bat, sosyal medyanın dezavantajlarını ise şöyle sırlamaktadır:

• Paylaşımların çok hızlı yayılması ve kontrol güçlüğü,

• Ürün ve hizmet ile ilgili olumsuz eleştirilerin (gerçek dışı, yanlış ve yanıltmaya yönelik yorumlar) markaların saygınlıkları ve kaliteleri üzerinde yapacağı olumsuz etkiler,

• Kullanıcıların gerçek sosyal ortamlardan uzak kalması,

• Yalan/yanlış bilgi ve haberlerin kontrolsüzce yayılabilmesi ve bilgi kirliliği.[55]

2.3.2. Sosyal Medya Araçları

Neredeyse A'dan Z'ye her alanda işlevsel olan sosyal medya, başta birbirileriyle iletişimde olmak isteyen insanlar olmak üzere son zamanlarda tüketicilerinde katıldığı ve pek çok ürünün satıldığı bir tüketici ağı haline gelmiştir.

Her geçen gün bünyesine yenilerini katmakta olan sosyal medya araçları bazı özellikleri itibariyle birbirinden farklılaşabilmektedir. Sosyal medya araçları; bloglar, mikrobloglar, sosyal ağlar, wikiler, içerik paylaşım toplulukları, podcastlar ve forum gibi farklı özelliklere sahip siteler olarak ortaya çıkabilmektedir. Buna göre, sosyal medya araçlarını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

---

54 Sibel Sü Eröz ve Murat Doğdubay, "Turistik Ürün Tercihinde Sosyal Medyanın Rolü ve Etik İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/1, (2012), 136.

55 Vural ve Bat, "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma", 3350.

Sosyal Ağlar: Myspace, Facebook, Orkut, Bebo, Windowslive, Vkontakte, Google, Friendster, Odnoklassniki, MyHeritage, Meetup, My Yahoo!, FriendFeed, Gdgt, Chime.in, Path, So.cl.

Bloglar: Wordpress, Blogger, LiveJournal, My Opera, Technorati, Posterous.

Mikrobloglar: Twitter, Tumblr, DayTum, Threewords.

Wikiler: Wikipedia, Wikileaks, Wikia, Wikihow, Wikinews.

Profesyonel Ağlar: Linked in, Xing, Coroflot, Viadeo.

Fotoğraf Paylaşım: Flicker, PhotoBucket, İnstagram, Fotolog, Dailyboth, Picasa, Gravator, Panoramio, Foodspotting.

Video Paylaşım: YouTube, Yahoo! Video, Vlog, Google Video, Metacafe, Dailmation, Vimeo.

Sosyal İşaretleme: Digg, Reddit, Delicious, StumbleUpon. Podcastler: Apple iTunes.

Oyun Paylaşımı: Miniclip, King.com.

Sosyal Medya İzleme ve Analizi: Sysomos, Ubervu.

Sanal Dünyalar: World of War, Metin2, Second Life, eMeez, Active Worlds, EverQuest, Ultima Online, Lineage.[56]

2.4. 2020 Yılı ve Dijitalleşme

2020 yılı, dünya ve insanlık tarihinin görmüş olduğu çok önemli bir olaya tanıklık eden yıl olarak tarihe geçmiştir. Bu olay, Covid-19 pandemisidir. Pandemi, küresel düzeye erişmiş ve sadece insan sağlığını tehdit etmekle kalmamış; korku ve kaygı düzeyinde artış, tutum ve davranış kalıplarında değişiklikler, çaresizlik, umutsuzluk, yaygın dehşeti etkisi gibi nöro-psikolojik etkilerinin yanında sosyal izolasyon, sosyal medya ve iletişim teknolojisi bağımlılığı, sosyal mesafe, tüketim ve tasarruf alışkanlıklarında ve davranışlarında değişiklikler getirmesi, bazı meslek ve iş gruplarının kazanç sıkıntısı çekmesi, ekonomik ve tıbbi harcamalar ve burada sayamadığımız daha pek çok etkileri ile birlikte bir pandemik

56 Özcan ve Akıncı, "Sosyal Medyanın Üniversite Öğrencilerinin Tüketici Davranışları Üzerinde Etkisi: Turizm Fakültesi Örneği", 143.; Mustafa Bostancı, Sosyal Medyanın Gelişimi ve İletişim Fakültesi Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2010.

süreç olmaktan öteye geçerek küresel çapta genel kriz halini almıştır.[57] Buna karşın; insanların hijyen, sosyal mesafe, tüketim ve tasarruf alışkanlıklarında kalıcı değişiklikler getirmesi ve bu alanlarda yeni normların gelişmesine aracılık etmesi, ekonomik ve sosyal imkânlardan yoksun ve dezavantajlı bireyler için sosyal güvencenin sağlanması ve insan güvenliğinin yeniden sorgulanması gerektiğini göstermiş olması, yoksullara yardım, dayanışma, sınıflar arası empati gibi konularda kalıcı bir takım gelişmeler bu pandemi krizinin doğurduğu olumlu sonuçlardan birkaçı olarak değerlendirilebilir.[58]

Bilişim ve internet teknolojileri ile dijital çağda boyut atlayan toplumsal yaşam Covid-19 pandemisinin de eklemlenmesiyle yeni bir kırılma noktasını yaşamaktadır. Covid-19, reel gündelik yaşamı önceki yıllara göre daha fazla dijitalleştirmiştir. Bu dijitalleştirme ile reel hayattaki sosyal etkileşim minimuma inerken dijital ortamdaki sosyal etkileşim miktarı ise maksimum seviyeye ulaşmıştır.[59]

İnternet ve sosyal medyanın gelişi bilginin dolaşımını ve erişimini kolaylaştırarak, kullanıcıların erişim, etkileşim ve içerik üretme olasılıklarını arttırmıştır.[60] Seyahat yasakları, sosyal mesafe önlemleri, ev karantinaları ve işyerlerinin kapatılması dünya çapında toplumların yapısını değiştirmektedir. İnsanların, günlük yaşam rutinlerinin güvenliğinden ve rahatlığından çıkmaya zorlandığı bugünlerde, sosyal medya ve online aktivitelerin daha sık ve yaygın bir şekilde kullanımının artması küresel sosyal tartışmalara bir yenisini daha eklemiştir.[61]

Covid-19 salgınının yarattığı dönüşüm doğrultusunda Dünya Ekonomik Forumu Covid Eylem Platformu (WEF Forum), çoğu bilişim teknolojileriyle sıkı bir şekilde bağlantılı olan; online alış-veriş (e-ticaret) ve robot teslimatları, dijital ve temassız ödemeler, uzaktan eğitim,

---

57 Gültekin Eroğlu, "Covid-19'la Mücadele Sürecinde Türkiye'deki Yardım Hizmetleri ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış", *Şehir ve Medeniyet Dergisi Journal of City and Civilization*, Şehircilik ve Covid-19 Özel Sayısı, C.6, Aralık-2020, 528.

58 Çoşkun Taştan, *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Psikolojik ve Sosyolojik Değerlendirmeler*, (Ankara: Polis Akademisi Yayınları: 90, 2020), 5-6.

59 Arif Yıldırım, "Dijital Çağda Dijital Pandemi: Türkiye'de Covid-19 Gündemi", *Intermedia International e-Journal, December.* 7/13, (2020), 381.

60 Michela Del Vicario, et al. "The spreading of misinformation online". *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America,* 113/3, (2016), 554–559.

61 Emilio Ferrara, "What Types of COVID-19 Conspiracies are Populated by Twitter bots?". *First Monday*, 25/6, (2020), 1.

tedarik zinciri 4.0 kesintisi, 5G ve bilgi iletişim teknolojisi, uzaktan eğitim, uzaktan çalışma gibi gözlenmesi gereken 10 teknoloji trendini belirlemiştir.[62] Pandemi nedeniyle alınan önlemler sadece bireylerin dijital yaşantısında bir tesirle kalmamış; resmi ve özel kuruluşlar benzeri görülmemiş bir zaman baskısı altında teknolojiye ve teknoloji odaklı uygulamalara hızlı bir şekilde girişe zorlanmıştır.[63] İlk aşaması, 1995'te kurulan ve ilk çevrimiçi mağazadan başlayarak e-ticareti başlatan ve hızla yayılan dijital teknolojiler ve hizmetler zincir halkası, yavaş yavaş, diğer iş alanlarına ve daha geniş anlamda sosyal faaliyetlere aktarılmıştır. Diğerlerinin yanı sıra e-ticaret, e-bankacılık, e-öğrenme, e-yönetim, e-sigorta, e-turizm, e-sağlık, e-spor, e-market, e-müzayedeler kısacası önünde "e" harfi olan daha yüzlerce isim dâhil olmak üzere dijital olarak faaliyet gösteren şubelerin veya belirli faaliyetlerin elektronik versiyonlarının sayısı her geçen gün artmıştır.[64]

Sosyal medya ve diğer online aktivitelerin pandemi süresinde artış göstereceği yönündeki tahminler çoğu araştırma raporlarıyla kanıtlanmıştır. Bunlardan bir kaçına değinecek olursak; örneğin, 2020 ortalarında dünya nüfusunun %58'inin internet kullanıcısı olduğu tahmin edilmektedir, bu oran Avrupa Birliği'nde neredeyse %90'a denk gelmektedir.[65] Aynı çalışma, Avrupa Birliği içinde, internet kullanımının Danimarka'da yaklaşık %98'den Bulgaristan'da% 70'in altına kadar değiştiğini göstermiştir. Ülkeler içinde yapılan araştırmalar, salgının dijital uçurumu geniş-lettiğini ortaya koymuştur.[66] Pandeminin ilk dalgasından itibaren Çin, İtalya, Japonya ve Güney Kore, ardından Fransa ve Almanya ve son zaman-

---

62 Stanisław Wrycza & Jacek Maślankowski, "Social Media Users' Opinions on Remote Work During the COVID-19 Pandemic. Thematic and Sentiment Analysis", *Information Systems Management*, 37/4, (2020), 288.

63 Noel Carroll & Kieran Conboy, "Normalising the "new normal": Changing tech-driven work practices under pandemic time pressure", *International Journal of Information Management*, 55/3, (July 2020), 1.

64 Stanisław Wrycza & Jacek Maślankowski, "Social Media Users' Opinions on Remote Work During the COVID-19 Pandemic. Thematic and Sentiment Analysis, 288.

65 Internet World Stats. Internet users in the European Union-2020. Usage and population statistics. Retrieved from: https://www.internetworldstats.com/stats9.htm, Erişim: 03.04.2021.

66 Linda Hantrais, et al. "Covid-19 and the digital revolution*". Contemporary Social Science, Journal of the Academy of Social Sciences,* (2020), 257.; Kira Allmann, "Covid-19 is increasing digital inequality: We need human connectivity to close the digital divide", *Oxfordshire Digital Inclusion Project blog*, (2020).; H. Holmes & G. Burgess, "Pay the wi-fi or feed the

larda ABD ve Birleşik Krallık'ta mobil ekonomi üzerindeki etkisinin göstergelerini görmek mümkün. İnsanlar evde kaldıkları dönemlerde mobil cihazlarıyla daha çok etkileşim haline girmişlerdir. Örneğin; Çin'de günlük mobilde geçirilen süre 5 saat gibi ciddi bir rakama ulaşmıştır. Çin'de Şubat 2020'nin ilk yarısında iş ve eğitim uygulamaları, 2019'daki haftalık indirilme ortalamasının yaklaşık 2 katı seviyesine çıkmıştır. Huawei Cloud WeLink, DingTalk ve ZOOM Cloud Meetings uygulamaları en popüler uygulamarda ilk sıraları paylaştı. İtalya'da da bu yönelime benzer bir durum ortaya çıkmış, Google Play ve İOS platformlarından iş uygulamalarında 2019'a kıyasla %135 artarak 761.000 indirme gerçekleşmiştir. Oyun sitelerinde gezinme ve oyun indirme oranlarında da yüksek artışlar vardır. Çin'de Şubat 2020 içerisinde haftalık oyun indirme oranı bir önceki yılın haftalık indirme oranı ile karşılaştırıldığında %80 oranında artış göstermektedir. Güney Kore'de ise %35 artarak 15 milyon indirmeyi geçmiş durumdadır. Sosyal medya ve video izleme uygulamalarında da bolca zaman geçirilmektedir.[67] Sosyal medya uygulamalarına baktığımızda kullanıcıların platformlarda yaptığı paylaşımlar 275 milyonun üzerine çıkmıştır. En çok paylaşım yapan kullanıcıların Japonya, ABD ve Güney Kore lokasyonunda yer aldığı görülmektedir. Dünya genelinde salgın hakkında 275 milyon paylaşım gerçekleşmiş ve bu sayı ülkemizde 6,5 milyon civarında olmuştur.[68] TV izleme oranı çocuklar özelinde %14,2; 15-24 yaş arası gençlerde ise %14,2'lik bir oranda artmıştır. Ayrıca, İtalya'da son çıkan gelişmeleri takip etmek amacıyla haber sitelerinde %150'lik bir trafik artışı yaşandığı tespit edilmiştir.[69]

Türkiye özelinde bakıldığında; sanal toplantılar için sıkça kullanılan ZOOM Cloud Meetings uygulamasında Türkiye'nin 15 Mart 2020'den itibaren Apple Store'da birinci sırada, bütün kategoriler sıralamasında ise 20 Mart'dan itibaren üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir.[70] Ayrıca, 73 ilden 690'ı erkek ve 603'ü kadın olmak üzere 1.293 kullanıcının katıldığı Anadolu Üniversitesi SODİGEM "Pandemi Döneminde Dijital Yaşam

children': Coronavirus has intensified the UK's digital divide", *Cambridge Centre for Housing and Planning Research*, (2020).

67 Lexi Sydow, "The Impact of Coronavirus on the Mobile Economy" *App Annie Market Data Blog*, 2020. Erişim: 05.03.2020.

68 MMA Türkiye, "Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi", www.mma-turkiye.org, (2020), 7. Erişim: 05.03.2021.

69 WPP Responding to Covid-19 Report, Erişim: 06.03.2021.

70 MMA Türkiye, "Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi", 4.

Anketi" raporuna göre ise, ev kadınlarının 518'i yani %75'inin pandemi döneminde online alışveriş alışkanlıklarının arttığı ve bu rakamın %69,6'sının artan dijital araç kullanımından dolayı diğer işlerini aksattığı belirtilmektedir.[71]

Sonuç

İlk sanayileşme süreciyle başlayan ve ardı ardına gelen yeni teknolojik keşifler, icatlar ve gelişmeler 20. ve 21. yüzyıllar arasında daha sık ve yoğun şekilde yaşanmaya başlamıştır. Buhar gücü ve makinalaşma ile başlayan endüstri ve teknoloji serüveni; otomobiller, iş makineleri, petrolün kullanımı, elektriğin icadı, taşıma ve lojistiğin gelişmesine ek olarak telgraf, telefon, radyo ve televizyon gibi iletişim araçlarının geliştirilmesi ve nihayetinde son elli yıl içerisindeki hızlı değişim ve gelişmelere eklemlenerek gelen bilgisayar ve internet toknolojisi, yaşadığımız devrin en belirgin özelliğini oluşturmakta ve 'dijital çağ' diye adlandırılmaktadır.

Bilgisayarların ortaya çıkmasıyla yaşanan dijitalleşme başlangıcı bütün iletişim çağlarının ötesinde bir döneme açılacak kapılardan ilkidir. Bilgisayarlar evlere girince veriler dijitalleşmeye başlamıştır. Her şeyden önce kâğıt ve kalem dijitalleşmiştir. Elektronik ve bilgi teknolojisi, otomasyonu doğurmuştur. Enformatik olarak adlandırılan bu yeni dönem fiber-optik, mikro elektronik teknolojiler ve bilgisayar teknolojisi üzerine kurulmuştur.

İnternet teknolojisinin toplumsal hayata girişi insan ve topluma dair ne varsa hemen herşeyi köklü şekilde etkilemiştir. İnternetle veriler daha hızlı elde edilmeye, üretilmeye ve paylaşılmaya başlamıştır. Özellikle, Web 2.0 ile birlikte üretilen verilere erişme yanında, o verilere tepki verebilme, müdahale edebilme gibi özellikler de kazanılmıştır. Artık internet üzerinde eriştiğimiz verilere verdiğimiz tepkiler anında karşı tarafa iletilebilmektedir.

Televizyon, gazete ve radyo gibi kitle iletişim araçları da internet ve dijital teknolojiyi kullanarak kendilerini revize edip dijitalleşirken bir tarafdan da dijatal aygıtlar haline gelmişler ve dijital çağın ve yaşamın adımını hızlandırmışlardır. Kitle iletişim araçları günümüzde dijital internet ağını kullanarak daha geniş kitlelere anında ulaşma imkânına sahip olmuştur.

---

71 https://www.trthaber.com/haber/bilim-teknoloji/pandemi-doneminde-dijital-yasam-484624.html (Erişim: 06.03.2021).

Dijital çağın son zamanlardaki en büyük aygıtları mobil internet ve akıllı telefonlar olmuştur. Mobil internet ve akıllı telefonların hayatımıza girmesiyle tüm online aktiviteler dijital dünyada büyük bir patlama yaratmıştır. Reel toplumsal hayat ve sosyal ilişkiler dijital dünyaya taşınmıştır. Hayat, adeta 'e-.....' hayata (e-devlet, e-sağlık, e-sigorta, e-ticaret, vb.) dönüşmüştür.

Dijital çağın en büyük patlaması Covid-19 pandemisi ile yaşanmaktadır. Bu patlayış bilim insanları tarafından 'dijital patlama' diye adlandırılmaktadır. Sosyal medya ve diğer online aktiviteler pandemi süresinde tahminlerin ötesinde bir artış göstererek dijital yaşam ve dijital etkinliği süreç olarak hızlandırmıştır. Tüketici davranışlarına da etki eden pandemi, hızlı bir tüketim ağı ve piyasası oluşturarak yeni bir temel ihtiyaç pazarı oluşumuna olanak sağlamış; karantina ve evde kalma sürelerinde ise sosyal medya paylaşımlarında patlamalar yaşanmıştır. Pandeminin ürettiği/yarattığı bir diğer kavram ise 'dijital pandemi'dir. Dijital pandemi; yalan, yanlış, yanıltıcı bilgiyle yayılan virüsün yarattığı yeni tip salgın olarak algılanmaktadır. Çünkü pandemiyle birlikte paylaşımı yapılan bilgilerin, bir bilgi kirliliği yarattığı da bilinmektedir.

Pandemi bilimsel, eğitsel, kültürel ve resmi alandaki yüz yüze faaliyetleri de etkilemiştir. Eğitim ve öğretim, bilimsel ve akademik toplantılar, sempozyum, konferans ve panaller, açılış ve törenler gibi bir çok etkinlik internet ağı ortamında online olarak gerçekleştirilmek zorunda kalmıştır. Bu da, siber fiziksel sistemlerin ve ağ ortamının geliştirilmesine ve daha fazla kullanıcıya hizmet vermesine neden olduğundan dijitalleşmeyi ve dijital dönüşümü hızlandırmıştır.

Kaynakça

Allmann, Kira. "Covid-19 is increasing digital inequality: We need human connectivity to close the digital divide". *Oxfordshire Digital Inclusion Project blog*. 2020. Retrieved from: https://www.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/oxfordshire-digital-inclusion-project/blog/2020/04/covid-19-increasing

Arslan, Hasan. "Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce". *Dinî Araş-tırmalar*, 12/34, (2009), 97-114.

Aykutalp, Aykut. "Manuel Castells, Enformasyon Çağı ve Ağ Toplumu Teorisi", *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, 2013.

Baş, M. vd. "Otel İşletmelerinde Sosyal Medya Kullanımı: İstanbul'da Otel İşletmelerinde Bir Araştırma". Erciyes Üniversitesi 14. Ulusal Turizm Kongresi. 05-08 Aralık 2013, 283-302.

Bostancı, Mustafa. Sosyal Medyanın Gelişimi ve İletişim Fakültesi Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2010.

Bozarth, Jane. *Social Media for Trainers: Techniques for Enhancing and Extending Learning*. San Francisco: Pfeiffer Publish, 2010.

Büyükaslan, Ali ve Kırık, Ali Murat. "Sosyalleşen Birey" *Sosyal Medya Araştırmaları – 1*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2013.

Carroll, Noel. & Conboy, Kieran. "Normalising the "new normal": Changing tech-driven work practices under pandemic time pressure". *International Journal of Information Management*. 55/3, (2020), 1-7. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102186

Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür /Ağ Toplumunun Yükselişi*, 1.cilt, çev. E. Kılınç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2008.

Castells, Manuel. *Information Technology, Globalization and Social Development*. Geneva: UNRISD, 1999.

Çağıltay, Kürşat. *Herkes İçin İnternet*. Ankara: Tübitak-Odtü Yayınları, 1995.

Çakır, Özlem; Mete, Filiz ve Turan, Bekir. "İletişim Teknolojisinin Gelişimi: Akıllı Telefona Giden Yol", https://acikders.ankara.edu.tr/, 345-362. (Erişim: 08.02.2021).

Doğu, Burak vd. *Siyasetin Yeni Hali: Vaka-i Sosyal Medya*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014.

Ergüney, Merve. "İletişimin Dijitalleşmesi ve İletişim Fakültelerinde Yeni Medya Eğitimi". ulakbilge, 5/15, (2017), 1475-1486. DOI: 10.7816/ulakbilge-05-15-05

Eroğlu, Gültekin. "Covid-19'la Mücadele Sürecinde Türkiye'deki Yardım Hizmetleri ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış". *Şehir ve Medeniyet Dergisi Journal of City and Civilization*, Şehircilik ve Covid-19 Özel Sayısı. C.6, Ararlık-2020, 525-540.

Eröz, Sibel Sü ve Doğdubay, Murat. "Turistik Ürün Tercihinde Sosyal Medyanın Rolü ve Etik İlişkisi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/1, (2012), 133-157. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/210981

Ferrara, Emilio. "What types of COVID-19 conspiracies are populated by Twitter bots?". *First Monday*, 25/6, (2020).https://doi.org/10.5210/fm.v25i6.10633

Fırat, Mehmet ve Keskin, Nilgün Özdamar. "İnternet Teknolojileri" *Temel Bilgi Teknolojileri-I*, 5. Ünite. ed.: T. Volkan Yüzer ve M. Recep Okur. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Haziran-2015.

Geray, Haluk. *İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2003.

Ghafory, İsa. "Siber Fiziksel Sistemler". https://www.endustri40.com/siber-fiziksel-sistemler/. Erişim: 12.03.2021.

Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.

Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. ed. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.

Goldstine, Herman H. "A Brief History of the Computer." *Proceedings of the American Philosophical Society* 121, no. 5 (1977): 339-45. Accessed March 31, 2021. http://www.jstor.org/stable/986336.

Goldstine, Herman H. *The Computer from Pascal to von Neumann*. United Kingdom: Princeton, 1972.

Görçün, Ömer Faruk. *Dördüncü Sanayi Devrimi Endüstri 4.0*. İstanbul: Beta Yayınları, 2016.

Gunelius, Susan. *30 Minute Social Media Marketing*, New York: McGrawHill, 2011.

Hantrais, Linda et al. "Covid-19 and the digital revolution". *Contemporary Social Science*, (2020), 256-270. https://doi.org/10.1080/21582041.2020.1833234

Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu, Kültürel Değişimin Kökenleri*. çev. Sungur Savran, 2. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Holmes, H., & Burgess, G. "Pay the wi-fi or feed the children': Coronavirus has intensified the UK's digital divide". Cambridge Centre for Housing and Planning Research. 2020. https://www.cam.ac.uk/stories/digitaldivide

Internet World Stats. Internet users in the European Union-2020. Usage and population statistics. Retrieved from: https://www.internetworldstats.com/stats9.htm

Kabaklarlı, Esra. *Endüstri 4.0 ve Paylaşım Ekonomisi: Dünya ve Türkiye Ekonomisi İçin Fırsatlar, Etkiler ve Tehditler*, Ankara: Nobel Kitap ve Yayıncılık, 2016.

Kagermann, Henning. vd. *Recommendations for implementing the strategic initiative Industrıe 4.0*. Acatech, 2013.

Kang, Myunghwa & Schuett, Michael A. "Determinants Of Sharing Travel Experiences In Social Media", *Journal Of Travel &Tourism Marketing*, 30, (2013), 93–107.

Kaplan, Andreas & Haenlein Michael. " Users of The World, Unite. The Challenges and Opportunities of Social Media", *Business Horizons*, 53, (2010), 59-68.

Keskin, Sena ve Baş, Mehmet. "Sosyal Medyanın Tüketici Davranışları Üzerine Etkisinin Belirlenmesi". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17/3, (2015), 51-69.

Kır, Gülten. *İnternet ve Gençlik*. İzmir: Şenocak Yayınları, 2008.

Kırcova, İbrahim ve Enginkaya, Ebru. *Sosyal Medya Pazarlama*. 1. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları, 2015.

Kinghorn, Janice Rye & Nye, John. "The Scale of Production in Western Economic Development: A Comparison of Official Industry Statistics in the United States, Britain, France, and Germany, 1905-1913". *The Journal of Economic History*, 56/1, (1996), 90-112.

Madran, Orçun R. "Bilgisayar Teknolojilerine Giriş", https://madran.net/wp-content/uploads/2013/09/btu100_1_ek_bilgisayarin_tarihcesi.pdf, (Erişim: 05.02.2021).

MMA Türkiye. "Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi". www.mmaturkiye.org, 2020. 1-15. https://www.mmaglobal.com/files/18._how_covid_19_is_affecting_the_mobile_and_digital_world_-_turkish.pdf.

Morozov, Evgeny. *Twitterdan Sonra Bir Tarih Kaldı mı? Sanal Ağ Yanılsaması*. çev. Murat Tekin, İstanbul: Açılım Yayınları, 2019.

Musayeva, Günay. "Gelişen Teknoloji Sayesinde Cep Telefon Operatörlerinin Değişimindeki Beklentiler". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 28, (2015), 53-63. doi: 10.17932/ IAU.IAUD.m.13091352.2015.7/28.53-63, 57.

Mutlu, Necmettin. *Dijitalleşme ve Seçmen Davranışı: Tekno-Milliyetçilik Çağında Tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Kitapyurdu Yayıncılık ve İletişim A.Ş., 2020.

Negri, Antonio. *Devrimin Zamanı*. çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.

Özcan, Barış ve Akıncı, Zeki. "Sosyal Medyanın Üniversite Öğrencilerinin Tüketici Davranışları Üzerinde Etkisi: Turizm Fakültesi Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8/18, (2017), 141-154.

Özdemir, Sadi. *Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

Safko, Lon. *The Social Media Bible: Tactics, Tools, and Strategies for Business Success.* New Jersey: Published by John Wiley and Sons, 2010.

Sinanoğlu, A. Faruk. *Uygarlığın Basamakları Bilim-Din ve Toplum (Akademi Evreninde Sosyolojik Bir Araştırma)*. Malatya: Evin Ofset ve Matbaacılık, 2013.

Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2007.

Snooks, Graeme. *Was the Industrial Revolution Necessary?*. London: Routledge, 2012.

Subaşı, Necdet. "Sanal Cemaat Örüntüleri". *Bilişim Toplumuna Girerken: Sosyoloji ve Hukukta Etkiler Sempozyumu*. Ankara, 2001. 105-112.

Sydow, Lexi. "The Impact of Coronavirus on the Mobile Economy". *App Annie Market Data Blog*, 2021. https://www.appannie.com/en/insights/market-data/coronavirus-impact-mobile-economy/ (Erişim: 05.03.2021).

Şahbaz, Ramazan Pars ve Bayram, Ali Turan. "Otel İşletmeleri Facebook Sayfalarının Pazarlama İletişim Açısından Değerlendirilmesi: Antalya Örneği". Erciyes Üniversitesi 14. Ulusal Turizm Kongresi (05-08 Aralık 2013). Cilt 1 (1), 249-265.

Taştan, Coşkun. *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Psikolojik ve Sosyolojik Değerlendirmeler*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları: 90, 2020.

Timisi, Nilüfer. *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi*. Ankara: Dost Kitabevi,2003.

Turgut, Serdar. *Yeni Medya*. İstanbul: Destek Yayınları. 2013.

TÜİK. Hane halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2019. http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri. (Erişim: 20.02.2021).

TÜİK. Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı Bilgi Toplumu İstatistikleri. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028, (Erişim:21.02.2021).

Uhl, Axel. & Gollenia, Lars Alexander. *Digital Enterprise Transformation A Business-Driven Approach to Leveraging Innovative IT*. Farnham, GB: Routledge, 2014.

Uzunoğlu, Sarphan. "Yeni Medyada Dijital Emek Sömürüsü: Tüketiciden Üreticiye Yeni Medya, Yeni Sömürü Pratikleri". *Intermedia International E-journal,* 2/1, (2015), 181-194. http://static.dergipark.org.tr:8080/articledownload/imported/5000128764/5000118194.pdf?, (Erişim: 22.02.2021).

Vicario, Michela Del et al. "The spreading of misinformation online". *Procee-dings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 113/3, (2016), 554–559.

Vural, Z. Beril Akıncı ve Bat, Mikail. "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma", *Journal of Yaşar University*, 20/5, (2010), 3348-3382. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179294

We Are Social-Hoot Suite Dijital 2019 Raporu. Essential İnsights into How People Around The World Use The İnternet, Mobile Devices, Social Media and E-Commerce. https://wearesocial.com/global-digital-report-2019.

WPP Responding to Covid-19 Report, https://www.wpp.com/featured/how-wpp-is-responding-to-covid-19. (Erişim: 06.03.2021).

Wrycza, Stanisław & Maślankowski, Jacek. "Social Media Users' Opinions on Remote Work during the COVID-19 Pandemic. Thematic and Sentiment". *Analysis, Information Systems Management*. 37/4, (2020), 288-297. DOI:10.1080/10580530.2020.1820631

Yankın, F. Bilal. "Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı". *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*. 7/2, (2019), 1-38.

Yıldırım, Arif. "Dijital Çağda Dijital Pandemi: Türkiye'de Covid-19 Gündemi". *Intermedia International e-Journal, December.* 7/13, (2020), 381-401.

DOI: 10.21645/intermedia.2020.87

Online Kaynaklar

https://www.memurlar.net/haber/904682/genisbant-internet-abone-sayisi-76-6-milyona-ulasti., Erişim: 18.02.2021.

https://sistem.nevsehir.edu.tr/bizdosyalar/6984777dc4fb9631a4255d8681354f00/TBTK_Tarihce_donanim.pdf, Erişim: 02.02.2021.

https://www.wikipedia.org, Erişim: 19.02.2021.

http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri. Erişim: 20.02.2021.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028, Erişim:21.02.2021.

https://www.trthaber.com/haber/bilim-teknoloji/pandemi-doneminde-dijital-yasam-484624.html. Erişim: 06.03.2021.

DİNÎ VE MİLLÎ DEĞERLERİ TAHRİP EDEN DİJİTAL ÇAĞIN ENSTRÜMANLARI VE YOL AÇTIĞI SORUNLAR ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Büşra KUTLUAY ÇELİK
Kartal Hasan Ferruh Özgen Anadolu Lisesi, İngilizce Öğretmeni/busra_kutluay@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0664-2955

Giriş

Son yıllarda iletişim teknolojilerindeki gelişimin hızını yakalamak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Öyle ki birkaç ay önce sahip olduğunuz bir cep telefonu daha üzerinden bir sene bile geçmeden piyasaya çıkan daha üst bir modelle bir anda değer kaybına uğramaktadır. Teknolojinin bu kadar hızlı tüketildiği bir dönemde, ona entegre bir şekilde süren hayatımızda, bizi biz yapan, toplumu oluşturan fertleri bir arada tutan millî ve dinî değerlerinde, ekseriyetle bu tüketim ve yeniye ulaşma hırsından olumsuz bir şekilde etkilendiğini söylemek mümkündür. Ancak bu etkinin ne denli büyük hasarlara sebebiyet verdiğini toplumumuz ne kadar farkındadır? Ayrıca içinde bulunduğumuz dijital çağın yenilikleri ve imkânları, bir taraftan insanın hayatını kolaylaştırırken diğer taraftan onu bireyselleştirmekte, yalnızlaştırmakta, bazı dinî ve millî değerlerin yitirilmesine, sosyal hayatta tahribata sebep olmaktadır.

Daha hassas ve değişken olan teknoloji ile birlikte insanların duyguları, karakterleri ve değerleri o ölçüde değişken ve kırılgan bir hâl almaktadır. Toplumumuz için çok değerli olan insan ilişkileri bile fizîkî dostluklardan sanal dünyada sürdürülen sanal arkadaşlıklara evrilmektedir. Özellikle Covid 19 salgın hastalık dönemi ile birlikte ciddi mânâda değişen hayat tarzımız, iletişim teknolojisine artık daha çok bağımlıdır. Nitekim

hayatımızda oluşabilecek tahribatları önlemek için hayat tarzımızda birtakım değişiklikler ve düzenlemeler yapmamız zaruri bir hâl almıştır.

Diğer taraftan elbette iletişim teknolojisindeki gelişmeler insanlık için pek çok avantajı beraberinde getirmiştir. Örneğin söz konusu salgın ile birlikte insanlar özellikle karantina günlerinde ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabilmiş ve sosyal medya vasıtasıyla sosyalleşmenin alternatif yollarına başvurmuşlardır. Dolayısıyla dijital çağ enstrümanları ve faydaları terazinin bir kefesine, dînî ve millî değerlerimizde yol açtığı zararlar da dikkate alınarak genel zararları diğer kefeye konulup tartılsa hangisinin ağır basacağı önem arz etmektedir. Zira dinî ve millî değerlerimiz toplumumuzun benliğini ve özünü oluşturmakta ve bunları mutlaka korumak gerekmektedir.

Dijital çağ dönemi olarak adlandırdığımız 21. yüzyıl, internet ve Web 2.0'nın gelişimine ev sahipliği yapmış ve tüm dünyada internet ve sosyal medya kullanımının hızlı bir şekilde yaygınlaşması, dünyanın adeta bir köy hâline dönüşmesini sağlamak suretiyle ülkeler arasındaki kültürel farklılıkları ortadan kaldırmıştır.[1] Nitekim yeni çağın *dijital çağ* olarak adlandırılması, dijitalleşmenin hayatın hemen her alanına nüfuz etmesinden ileri gelmekte ve bunun sonucunda ise toplumda birtakım değişimler gözlenmektedir.[2]

1. İnternet Sitelerinin ve Sosyal Medyanın Faydaları

Geleneksel medya ile kıyaslandığında kolay taşınabilirlik özelliği ve çift yönlü etkileşim imkânı sayesinde etki gücü çok daha fazla olan *sosyal medya*, masrafsız ve herkes tarafından erişilebilirlik özelliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra sosyal medyanın ileti/mesajın güncelliği, çekiciliği, erişim hızı, erişilebilirlik, kullanılabilir olma, yeniliklere açık olma ve

---

1 Mine Demirtaş, "Sosyal Paylaşım Ağlarının Dünya Barışına Katkı Amacıyla Yürüttükleri Faaliyetler: "Facebook'ta Barış" Örneği", *3th International Conference in Communication and Media Studies*, *(Re)Making and Undoing of Peace/Conflict,* ed. Tuğrul İlter, Hanife Aliefendioğlu, Pembe Behçetoğulları, Nurten Kara Famagusta (Eastern Mediterranean University Press, 2013), 83.; Oya Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", *Gençlik ve Dijital Çağ*, Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 99.

2 Emre Cihan Ateş - Atiye Pınar Ateş, "Gençlik–Dijital Çağ ve Suç", *Gençlik ve Dijital Çağ,* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 13.

kalıcı olma gibi avantajları da bulunmaktadır.[3] Aşağıda internet ve sosyal medyanın sağladığı avantajlarla ilgili müstakil başlıklar altında özet bilgi verilecektir.

1.1. Sosyal Medyanın İşlevsel Olması

Sosyal medya; kullanıcıların fotoğraf, video, dosya paylaşabildiği, özgürce fikir ve değerlendirmelerde bulunabildiği, çevrim içi olduğu sürelerde zaman kısıtlaması olmaksızın sosyal ağ platformlarını takip edebildiği günümüzdeki en güncel sosyalleşme ağı olma özelliğine sahiptir. Öyle ki günümüzde sosyal medya, insanların büyük bir kısmının hayatının tam merkezinde bulunmaktadır. Akıllı telefon teknolojisindeki yeniliklerle birlikte sosyal medya kullanıcı sayısında da epey bir artış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim sosyal medyanın ortaya çıktığı zaman dilimi ile içinde bulunduğumuz zamanı karşılaştırdığımızda ilk zamanlarda daha çok eğlenmek ve zaman geçirmek için kullanılan sosyal medya, günümüzde her ne zaman ihtiyaç duysak kolaylıkla erişebildiğimiz bilgiye ulaşma vasıta, hatta kaynağı hâline gelmiştir. Bunun dışında meselâ sosyal çevreyle gerçek hayatta salgın hastalık ve diğer sebeplerden dolayı sağlanamayan iletişim, sosyal medya kanallarıyla kesintiye uğramadan devam ettirebilmektedir. Ayrıca iletişimin geleneksel kitle iletişim araçlarındaki gibi tek yönlü olmadığı bu sanal dünyaya dâhil olmak için belirli bir şart bulunmamaktadır; her kesimden, her yaştan ve uyruktan insan, sosyal medya ve interneti bilgi ve iletişim için kullanabilme imkânına sahiptir.

Diğer taraftan medya, sivil toplumun gücünü temsil ettiği için, öyle güçlü bir pozisyona gelmiştir ki devlet yönetiminde oluşabilecek herhangi bir zaafiyet durumunda yönetim hususunda dahi karar verme yetkisini kendinde görebilmektedir.[4] Böylesi bir güce sahip olan sosyal medyadan ve kitle iletişim araçlarından, toplumdaki her fert farklı derecelerde etkilenmektedir. Nitekim toplumda görülen sosyo-ekonomik düzeylerdeki farklılıklar, iletişim araçlarının fertler üzerindeki etki düzeylerini değiştirmektedir. Öyle ki Arslan'ın da vurguladığı üzere toplumun

---

3 Orhan Alav, "Sosyal Medyanın Birey ve Toplumsal Yapıya Etkileri (Sosyal Medya Kullanıcı Araştırması)", *Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2014): 4.

4 Alav, "Sosyal Medyanın Birey ve Toplumsal Yapıya Etkileri (Sosyal Medya Kullanıcı Araştırması)", 8.

sosyo-ekonomik bakımdan düşük olan kesimi medyadan diğer gruplara göre daha çok etkilenmektedir.[5]

Sosyal medyanın en çok Z neslini etkilediği ortadadır. Bolton'un literatür taraması niteliğinde olan *Y nesli*nin sosyal medya kullanımı ve etkisini araştırdığı çalışmasının sonuçlarına göre Y nesli de sosyal medya kullanarak gerek bireysel gerek toplumsal gerekse kurumsal olarak bazı faydalar elde edebilmektedir. Bireysel anlamdaki kazançları; Facebook, Twitter gibi sosyal paylaşım sitelerinde yaptıkları paylaşımlar diğer insanlar tarafından değerlendirilerek yorumlanmaktadır. Böylece onlar, başka insanlarla etkileşim içine girebilmektedirler.

Sosyal medyanın bütün kuşakları ilgilendiren diğer bir faydası ise ücretsiz piyasa ortamı sağlamasıdır. Çeşitli firmalar kendilerini sosyal medya aracılığıyla tanıtma fırsatı yakalamaktadır. Son olarak toplumsal açıdan önemi, bu platformlar sayesinde toplum sağlığını iyileştirmek için sağlık konularıyla ilgili bilgilendirmeler daha çok insana ulaştırılabilmektedir.[6] Bu çalışma sosyal medya ağ çeşitliliğinin ivme kazandığı dönemin başlarına denk gelmesine rağmen elde edilen sonuçlar itibariyle güncelliğini korumaktadır.

Arık ve Kütük tarafından yapılan bir araştırmada ise Y kuşağının internet kullanım amaçları yüzdelik olarak değerlendirilmiş ve sonuçlara göre Y kuşağı interneti; % 85.5'i boş zaman etkinliği, % 82,2'si sosyal çevresi ile iletişim kurma, % 62.9'da interneti oyun oynama amacıyla kullanmaktadır. Geri kalan yüzdelik dilimlerdeki internet kullanım amaçları ise e- posta kontrolü, eğlenme, gündemi takip etme ve bilgi edinme şeklinde belirtilmiştir.[7] Y kuşağının internet ve sosyal medya ile ilişkisi bu vaziyette ise onlardan sonraki nesil olan dijital çağ çocuklarının/Z kuşağının sosyal medyayı sosyalleşmek amacıyla ne düzeyde kullandıklarını tahmin etmek güç değildir.

---

5 Ali Arslan, "Medyanın Gücünün Sosyolojik Temelleri", *İş,Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi* 6 /2 (2004), No:214.

6 Ruth N. Bolton - A. Parasuraman - Ankie Hoefnagels - Nanne Migchels - Sertan Kabadayi - Thorsten Gruber - Yuliya Komarova - David Solnet, "Understanding Generation Y and Their Use of Social Media: A Review and Research Agenda", *Journal of Service Management* 24/3 (2013): 245-267.; Işıl Avşar Arık - Birsen Şahin Kütük, "Y Kuşağında Sosyal Medya Kullanımı ve İnternet Bağımlılığı", *Gençlik ve Dijital Çağ,* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 26.

7 Arık - Kütük, "Y Kuşağında Sosyal Medya Kullanımı ve İnternet Bağımlılığı", 26.

1.2. Gençlerin Sosyalleşme Vasıtası

Z kuşağı diye tanımlanan 2000 yılı ve sonrası doğan gençler, teknolojinin olmadığı bir zaman dilimine yabancı olduklarından, gerek sosyalleşme gerekse bilgiye erişim ihtiyaçları için teknolojiyi, içine doğdukları dünyanın merkezine yerleştirmiş durumdadırlar. Akıllı telefon teknolojisindeki hızlı gelişmeler, internete ve dolayısıyla sosyal medya platformlarına erişimi çok daha kolaylaştırmıştır. Nitekim gençler sosyal çevrelerindeki gelişmelerden haberdar olmak ve kişisel paylaşımlarda bulunmak için sosyal ağ ortamlarını tercih etmektedir.[8]

Şu hâlde özellikle toplumun genç kesimi tarafından yoğun bir şekilde kullanılan sosyal medyanın, gençlik ve toplum üzerindeki etkileri yüzeysel olarak değerlendirilmemeli, aksine bu irtibat ile toplumun temel dinamikleri olan din, dil, kültür ve tarih üzerindeki etkilerinin sosyal medyada varlık gösterdiğinin idrakinde olunmalıdır.[9] Zira gençler, sosyal medya aracılığıyla iletişim kurmanın çok ötesine geçmekte, adeta toplumlara ait olan dinamiklere şahitlik etmektedir. Bu mânâda sosyal medya etkilerinin daha geniş ölçekte değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.3. Hızlı Haberleşme İmkânı Sağlaması

İletişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde insanlar; bilgisayar, telefon gibi iletişim araçlarıyla istedikleri zaman çok uzak mesafedeki insanlarla bile görüntülü görüşme, dosya ve bilgi paylaşabilmektedirler. Şüphesiz internet sayesinde gerçekleştirilen bu iletişim, kullanıcılar arasındaki etkileşimi ve problemlere daha çabuk vâkıf olup onlara çözüm teklif etme ve onları çözebilme gibi fırsatları beraberinde getirmektedir.[10] Bireyler ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar teknoloji sayesinde sevdiklerinden haberdar olabilmekte, onlarla görüntülü görüşebilmekte ve böylece aralarındaki bağı güçlendirmektedirler.

Bunun dışında genel mânada medyanın, toplumun yerel ve uluslararası ölçekte her türlü sosyal kuruma dair haber ve gelişmelerden

---

8 Hatice Gökçe Bilgiç - Süleyman Sadi Seferoğlu, " Z Kuşağının Sosyal Ağlarda Karşı Karşıya Olduğu Tehlikeler ve Onları Bu Tehlikelerden Korumaya Yönelik Öneriler", *Gençlik ve Dijital Çağ,* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 54.

9 Mehmet Emin Babacan, "Toplumsal Derinlik, Sosyal Medya ve Gençlik", *İnsan ve Toplum Dergisi* 6 /11 (2016): 25-26.

10 Jinliang Wang - Haizhen Wang, "The Predictive Effects of Online Communication on Well-Being among Chinese Adolescents", *Psychology* 2/4 (2011): 359.

zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın hızlı bir şekilde haberdar olmasını sağladığı aşikârdır. Bununla birlikte kültürel etkileşimlerde bu hızlı haberleşme sayesinde kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla yakın zamanda evrensel bir kültürün varlığından da söz etmenin mümkün hale geleceği ihtimal dahilindedir. [11]

1.4. Geniş Kitlelere Hızlı Erişim Kolaylığı

İnternetin sunmuş olduğu imkânlar sayesinde alanın uzmanları ve otoriteleri tarafından yapılan sağlıkla ilgili, dinî, kültürel ve sosyal gibi bilgilendirme amaçlı açıklamaların, mekân birlikteliği olmadan geniş kitlelere hızlı bir şekilde ulaşması kolaylığını sağlamaktadır. Ayrıca meselâ önemli tarihlerde gerçekleştirilen birtakım dinî faaliyetlerin de (vaaz, seminer, dinî toplantılar vb.) sanal ortamlarda yayınlanması ve sonradan herhangi bir zaman diliminde izlenebilmesi için kayıt altına alınarak toplumun bu programlardan istifade edebilmesine fırsat verilmektedir.

Diğer taraftan toplumda internet ve sosyal medya kanalları; kendi vasıtalarıyla verilen mesajlar ve yapılan paylaşımlar sayesinde ülkelerin siyaset, ekonomi, sanat, eğitim gibi önemli kurumlarında yapılan faaliyetler hususunda kamuoyu desteğini arkasına alarak "sivil toplum örgütü" görevini de üstlenmiş vaziyettedir. Bu durum sosyal medya gücü ile sosyal kurumları denetleme ve yönlendirme mânasına gelmektedir. [12]

1.5. Zaman Tasarrufu Sağlaması

İnternetin en önemli faydası zaman tasarrufu sağlamasıdır. Nitekim Mesch'e göre, kişisel ve dizüstü bilgisayarlar ile teknolojiye erişim "çalışma zamanı ile aile zamanı arasındaki sınırı" hiç olmadığı kadar geçirgen hâle getirmiştir. Ev ofisleri veya sanal ofisler vasıtasıyla esnek ve mobil çalışmanın mümkün olması, insanlara yeni iş imkânları sağlamıştır. Sonuç olarak bireyler ücretli işlerini evde yapma fırsatına sahip olmuşlardır. Bu durum, aile bireylerinin birlikte geçirdikleri zamanı, iletişimi ve insanlar arasındaki sosyal etkileşimi arttırmaktadır.

Öte yandan ev dışında resmî bir işte ya da özel sektörde çalışan bazı anneler, internete erişimleri sayesinde çalışma günlerini daha iyi planlayabildiklerini, ailelerinden ayrı kaldıkları zamanlarını en aza indirmenin

---

11 Lokman Cerrah, "Medya ve Din", *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler* (2019): 52.

12 Alav, "Sosyal Medyanın Birey ve Toplumsal Yapıya Etkileri (Sosyal Medya Kullanıcı Araştırması)", 6.

yollarını bulabildiklerini ve işlerini evden yapma fırsatını yakalayabildikleri için internetin aileleriyle daha fazla zaman geçirmelerine yardımcı olduğunu belirtmişlerdir.[13] İnternetin aile ilişkilerine olan yukarıda zikredilen faydalarının yanı sıra bireyler, teknoloji vasıtasıyla resmî işlerinin pek çoğunu; alışveriş, sağlık, eğitim gibi birçok konuya dair olan ihtiyaçlarını çevrimiçi olarak az bir zaman içinde karşılayabilmektedirler. Öyle ki toplumun eğitim kurumuna yaptığı katkılar ve sunduğu imkânlar özellikle öğrencilere ve velilere öğrenmenin başka platformlarda da mümkün olduğunu göstermiştir.

1.6. Eğitim ve Öğretimde Sağladığı Kolaylıklar

Web ortamı, öğrenme ve öğretme süreçleri için yeni yaklaşımlar ve yeni potansiyeller oluşturma fırsatları sunmaktadır.[14] Çevrimiçi ortamlarda kullanılan yaygın araçlar arasında bilgisayar destekli öğrenme eğitimleri, alıştırmalar, internetten alınan içeriğin sentezi ve simülasyonlar bulunmaktadır. Öğrencilerin bulunduğu sanal laboratuvarlar, laboratuvar deneylerinin eksiksiz simülasyonları, gelişmiş arama ve erişim araçları da bireysel öğrenmenin yaygın araçları hâline gelmiştir.[15] Nitekim iletişim teknolojisindeki bu gelişmeler, bireylerin öğrenme süreçleri içerisinde aynı zaman diliminde ve mekânda olma mecburiyetlerini ortadan kaldırmıştır. İçinde bulunduğumuz zaman diliminde dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgın hastalığı sebebiyle pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de eğitim-öğretim faaliyetleri uzaktan ve internet teknolojisi sayesinde devam ettirilmektedir. Bu tecrübe, salgın sonrasında normalleşme mümkün olduğunda bile eğitim faaliyetlerinin belli bir kısmının her anlamda tasarruf sağlamak için eğitim portallarında devam etmesini gündeme getirmiştir.

Bununla birlikte yeni medya teknolojisinin ivme kazandığı bir dönemde dünyaya gelen dijital çağ çocuklarının, diğer kuşaklarla kıyaslandığında teknolojiye çok daha kolay bir şekilde adapte oldukları

---

13 Gustavo S. Mesch, "Family Relations and the Internet: Exploring a Family Boundaries Approach," *The Journal of Family Location* 6/2 (2006): 124.; Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", 96.

14 Fatma Kübra Çelen –Süleyman Sadi Seferoğlu, "Yeni Nesil Öğrenme Kültürü: Çevrimiçi Öğrenme Toplulukları Üzerine Bir İnceleme", *Gençlik ve Dijital Çağ*, Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 81.

15 Terry Anderson, "Getting the Mix Right Again: An Updated and Theoretical Rationale for Interaction", *The International Review of Research in Open and Distance Learning* 4/2 (2003): 9-10.

bilinmektedir. Öyle ki çocukların teknolojiye karşı gösterdikleri uyum, onların soyut düşünme yeteneklerini, yaratıcılık ve eleştirel düşünme becerilerini pekiştirmektedir.[16] Nitekim Pal Aarsand yeni medya teknolojilerinin çocukları güçlü bir medya okuryazarlığı ile donatmanın yanı sıra "çocuklara yaratıcılık ve kendini gerçekleştirme için fırsatlar sunduğunu belirtmektedir.[17] Dolayısıyla dijital çağın çocukları, eğitim ve öğrenme ortamlarını genişletmek ve yeni fırsatlar elde etmek için yeni medya teknolojilerinin sağladığı avantajlardan önceki kuşaklara nisbetle daha fazla istifade etme şansını yakalamaktadır.

Ayrıca Plowman ve arkadaşlarının da vurguladığı üzere çocuklar evlerinde teknolojiyi pek çok açıdan gelişimlerini desteklemek için kullanabilmektedirler. Meselâ onlar, erken okur-yazarlık ve aritmetik becerilerini desteklemek için teknolojiden yararlanmaktadırlar. Bu sayede öğrenmeye olan eğilimleri; onların bağımsızlıklarını geliştirmelerini, uzun süreli odaklanmayı, başarmaya dair özgüven geliştirmelerini ve talimatları takip etmeyi öğrenmelerini sağlamaktadır.[18] Hülâsa bütün bu imkân ve vasıtalar onların okul başarılarını arttırmakta, yeni beceriler kazanmalarına imkân tanımakta ve sosyal etkileşimlerini desteklemektedir.[19]

1.7. Sosyalleşme Aracı Olması

Kimlik duruma ve içinde bulunulan şartlara göre değişkenlik gösteren sosyal bir kavrama karşılık gelmektedir. Etkileşim içerisinde olunan sosyal çevreden gelen iletiler, bilgi akışları kimliğin yeniden şekillenmesine imkân vermektedir.[20] Özellikle de kimlik arayışı içerisinde olan genç kesim için bu durum daha fazla önem arz etmektedir.

Nitekim sosyal ağlar sayesinde gençler gerçek kimliklerinin yanı sıra bir de sanal kimlik edinme şansını elde etmişlerdir. Böylece sanal kimlikleri vasıtasıyla gerçek kimlikleriyle karşılaştıkları kısıtlamalardan ve sınırlardan kurtulmakta, hayal ettikleri bir karakterin özelliklerini kendilerine kimlik olarak atfetmektedirler. Dolayısıyla sanal ortamda dahi olsa

---

16 Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", 96.

17 Pål André Arsaand, "Computer and Video games in Family Life: The Digital Divide as a Resource in Intergenerational interactions," *Childhood* 14/2 (2007): 237.

18 Lydia Plowman - Joanna McPake - Christine Stephen, "Just Picking it up? Young Children Learning with Technology at Home," *Cambridge Journal of Education* 38/3 (2008): 6.

19 Mesch, "Family Relations and the Internet: Exploring a Family Boundaries Approach," 120.

20 Ramazan Acun, "Her Dem Yeniden Doğmak: Online Sosyal Ağlar ve Kimlik", *Millî Folklor* 23/89 (2011): 69.

elde ettikleri yeni kimlikler, onların mutlu olmalarını ve kendilerini özgür hissetmelerini sağlamaktadır. Ancak bu sanal kimlik edinimi bu kadar basit bir mesele olarak kalmamaktadır. Zira kimlik arayışı içerisinde olan genç bireyler için gerçekle sanalı ayırt etme sorunları ve olmadıkları biri gibi davranma tutumları bir süre sonra psikolojik bunalımlar yaşamalarına, kendi öz benliklerine ve sosyal çevrelerine yabancılaşma gibi sorunları beraberinde getirebilmektedir.[21] Biz de çalışmamızın ikinci bölümünde bireylerde görülebilen bu olumsuz etkilerin yanı sıra internetin ve sosyal medyanın toplumumuzun dinî ve millî değerleri başta olmak üzere toplum üzerindeki diğer olumsuz etkilerinden bahsetmeyi amaçlamaktayız.

2. İnternet Sitelerinin ve Sosyal Medyanın Topluma Verdiği Zararlar

Günümüzde başta çocuklar ve gençler olmak üzere toplumun büyük bir kesiminin sosyal medya ve interneti bilinçsiz ve fazla miktarda kullanımı sonucunda gerek bireyler gerekse toplum üzerinde birtakım olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla iletişim teknoloji dünyası, toplumun genç kesimi için özellikle de ergenlik dönemi ve öncesinde belli başlı riskler taşımaktadır. Bu riskler, "teknolojinin uygunsuz ve yersiz kullanımı, gizlilik ve mahremiyet eksikliği, kişisel bilgi paylaşımı, dijital okuryazarlık konusundaki yetersizlik ve deneyimsizlik ile sosyal olarak uygun olmayan kullanım"[22] olarak sıralanabilir. Gençlerin sanal platformların doğru kullanımı konusunda yeterli bilgiye sahip olmayışı ve bu bağlamda yanlış olarak değerlendirilebilecek olan davranışları herşeyden ziyade gizlilik ve mahremiyet sorunlarını ortaya çıkarmaktadır.[23]

2.1. Sosyal Medyanın Dinî ve Millî Değerlere Verdiği Zararlar

Tarihi kaynaklar incelendiğinde görülür ki; onları bir arada tutan ve millet yapan dinî ve millî değerlerine sahip çıkmayıp özlerini unutanlar; ortak duygu, düşünce ve geleneklerine yüz çevirenler tarihten silinip

---

21 Ayşegül Elif Karagülle - Berk Çaycı, "Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* 4/ 1 (January 2014): 4.

22 Gwenn Schurgin O'Keeffe - Kathleen Clarke - Pearson - Council on Communications and Media, "The Impact of Social Media on Children, Adolescents, and Families", *Journal of American Academy of Pediatrics* 127/4 (2011): 802.

23 Bilgiç - Seferoğlu, " Z Kuşağının Sosyal Ağlarda Karşı Karşıya Olduğu Tehlikeler ve Onları Bu Tehlikelerden Korumaya Yönelik Öneriler", 56.

gitmişlerdir. Bu yok oluş, şüphesiz toplumsal bütünlüğün devamı için gerekli olan dinî ve millî değerlerin yanı sıra kültür, dil, tarih, coğrafya, gelenek gibi unsurların da tahrip edilip yok edilmesi ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bir millet değerlerine gereken önemi vermez ve onlara sahip çıkmazsa varlığının tehlikeye girmesi kaçınılmazdır.[24]

Ne var ki davranış ve düşüncelerimize çağlar boyu kaynaklık etmiş, toplumumuza ışık tutmuş olan bu köklü dinî ve millî değerlerimizin yerini, gelişen iletişim teknolojisi ile birlikte ortaya çıkan yeni sosyal platformlar ve onların önümüze sunduğu alternatif değerler almış gözükmektedir.[25] Bu durumda toplumumuz büyük bir imtihanın eşiğindedir.

Sosyal medyadan uzak durularak çözüm bulunabileceği şeklinde bir cevabın pratikte bir karşılığı yoktur. Gençlerin teoride olsa da pratikte sosyal medyayı terk etme imkânları bulunmamaktadır. Zira o üyeleri olan bir aile ve çevredir. Bundan dolayı sosyal medya enstrümanlarının kullanıcılarından sürekli talepleri olmaktadır. Örneğin akıllı telefonlardaki uygulamaların kullanımına devam etmek için belli aralıklarla gelen güncellemeler kabul edilmediğinde programlara erişim imkânı verilmemekte ve belli bir süre pasif kullanıcı olarak kaldığınızda sizden takip ettiğiniz sosyal platform grupları tarafından platformları kullanmaya devam etmek için yorum yapmanız ya da sosyal çevrenizdeki insanları etiketlemeniz istenmektedir. Bununla birlikte sosyal çevreniz bile onların paylaşımlarına yaptığınız yorumlarınıza göre size değer vermekte ve sizinle olan sosyal ilişkilerini buna göre değerlendirmektedir. Takipçisi az olan, arkadaşları tarafından yaptığı paylaşımlara yorum ve beğeni gelmeyen gençler, bunu problem haline getirmekte, dolayısıyla kurulan arkadaşlıklar bile sosyal medyada sergilediğiniz performansa göre tekrardan gözden geçirilmektedir.

Küreselleşen dünyada sosyal medya ülke, mekân ve zaman tanımamaktadır. Onun belli bir milleti, ırkı ve dinî yoktur. Bundan dolayı onda millîlik aramak anlamsızlaşmaktadır. Buna yegâne çözüm onu ölçülü kullanmak, kendimize ait platformlar kurmak, genel sele kapılmamaktır.

---

24 Hasan Yıldırım - Ali Yıldırım, "Milli ve Manevi Değerlerimiz", *Diyanet Dergisi* (Temmuz 2000): 34-35

25 Bkz. Mehmet Akgül, "Dijitalleşme ve Din", *Marife* 17/2 (2017): 195.

2.2. Dinî ve Millî Değerleri Yeni Nesillere Aktarmada Yaşanan Sorunlar ve Değerlerdeki Değişimler

Geleneksel uygulamada çocukların toplumsal ve ahlâkî değerleri öğrenmesi, sosyalleşmenin ilk tecrübe edildiği yer olan ailede başlamaktadır. Ancak gelişen teknoloji ile birlikte hayatımıza giren yeni medya araçları, yeni nesile yönelik değerler aktarımı görevini aileden rol çalarak kendisi gerçekleştirmeye başlamıştır. Ancak ne acıdır ki sosyal medya platformlarında sunulan değerlerin muhtevası, toplumun asıl değerleriyle pek çok hususta çelişmektedir.

Diğer yandan Cortes'in de ifade ettiği gibi medyanın verdiği eğitim beş farklı amaca hizmet etmektedir: Bunlar bilgi vermek, düşünceyi şekillendirmek, değerleri yaymak, beklentileri oluşturmak ya da güçlendirmek ve davranış modelleri sunmaktır.[26] Nitekim sosyal öğrenme teorisine göre, insanlar bir şeyi "model alarak" öğrenmektedirler. Bundan dolayı medya, karizmatik karakterleri ön plana çıkararak onları kullanmak suretiyle onların bireyler tarafından model alınmalarını sağlamakta ve böylece takipçilerde istendik davranış değişikliği meydana getirmeyi amaçlamaktadır.[27] Nitekim Alp ve Levent tarafından yapılan araştırma, dijital medya platformlarında takip edilen dizilerin de aynı şekilde yeni kuşak gençlerinin değer yargıları üzerinde ciddi tahribatlar meydana getirdiği sonucuna ulaşmıştır.[28] Çünkü medyada örnek alınan karakterlerin hayatlarına özenerek onlara benzemeye çalışan çoğunlukla gençlerden oluşan kitle, mahremiyet sınırlarını aşmaktan imtina etmemektedir. Bu durum ise ahlâkî değerler bağlamında toplumda hoş karşılanmayacak paylaşımların gençler tarafından yapılmasına elverişli bir ortam sağlamaktadır. İnsanların, sosyal medyada popülerliklerini arttırmak için sınır tanımaksızın, hayatlarının her karesini sosyal ağlar vasıtasıyla gözler önüne serme yarışları olağan karşılanmaktadır. Öyle ki Yıldız tarafından yapılan araştırmada, yeni kuşağın *facebook* ve *twitter* gibi sosyal paylaşım sitelerinde özel ve mahrem görüntülerini rahat bir şekilde paylaşabildiklerini, eski

---

26 Carlos E. Cortés, "How the Media Teach", *Yearbook of the National Society for the Study of Education* 104/ 1 (2005): 55.

27 Bilal Yorulmaz, "21. Yüzyılda Ailede Din Eğitimine Meydan Okumalar ve Çözüm Yolları", *Uluslararası İslâm Eğitim Kongresi* (2019): 666.

28 Bk. İlkay Alp - Faruk Levent, "Dijital Dönüşümün Öğrencilerin Değerleri Üzerindeki Etkisine İlişkin Öğretmen Görüşleri", *Turkish Studies* 15/3 (2020): 1630.

kuşağa göre farklı mahremiyet algılarının bulunduğu tespit edilmiştir.[29] Halbuki mahremiyet olgusunun sınırları, toplumlara göre zaman zaman değişiklik gösterse de toplum ahlâkına kaynaklık eden İslâm dinî tarafından toplumun mahremiyet anlayışının sınırları zaten belirlenmiştir.[30] Özel alanı ifşa etmeme, İslâm'ın kati bir emridir.[31]

Diğer taraftan internet sitelerinde, "ürkütücü, nefret uyandıran, şiddet içerikli, terör propagandası yapan, ırkçı söylemler içeren, kullanıcısını depresyon, intihar vb. durumlara sürükleyebilen, ideolojik, müstehcen ve yanlış bilgilendirici (trol)" içerikler bulunmaktadır.[32] Öyle ki kontrolsüz bir şekilde, herhangi bir internet sayfasında bu sakıncalı içeriklerle karşılaşma ihtimali yüksek olan çocukların ve gençlerin yaşayacakları tahribat, ciddi ruhsal sorunlara ve kültürel tahribatlara sebep olacaktır.[33] Bunun yanı sıra toplumda ortaya çıkabilecek olan ötekileştirme tutumları ve gruplaşmalar, toplumsal bütünleşmeyi derinden etkilemektedir; zira internet platformları aracılığıyla daha fazla insana ulaşma imkânı bulan radikal dinî gruplar, sosyal çatışma ve ayrışmanın ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Öte yandan teknolojik gelişmelerdeki hıza paralel olarak ortaya çıkan bilgi paylaşımlarındaki artış ve çok seslilik; fertleri dürüstlük, yardımseverlik gibi değerleri bile sorgular hâle getirmiştir. Bu durum anne-babaların, çocuklarına temel değerleri öğretmesini zorlaştırmakta ve ebeveynlerin değerler konusunda evlatlarıyla sık sık çatışma yaşamasına sebep olmaktadır. Ayrıca pek çok genç, sosyal çevrelerine kendilerini kanıtlamak ve onlardan onay almak için sanal âlemdeki davranış ve tutumlarının, ahlâkî değerlere uygun olup olmaması hususunda çoğu zaman endişe bile

---

29 Asiye Kakırman Yıldız, "Sosyal Paylaşım Sitelerinin Dijital Yerlilerin Bilgi Edinme ve Mahremiyet Anlayışına Etkisi", *Bilgi Dünyası* 13/2 (2012): 541.

30 Ziyaeddin Kırboğa, "Genç Bireylerin Mahremiyeti Toplumsal Alana Sunumunda Etkili Olan İhtiyaçlar ve Dijital Dünyanın Rolü", *Gençlik ve Dijital Çağ*, Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 113.

31 Hucurât, 49/52.

32 Mustafa Sırakaya - Süleyman Sadi Seferoğlu, "Çocukların Çevrimiçi Ortamlarda Karşılaştıkları Riskler ve Güvenli İnternet Kullanımı," *Eğitim Teknolojileri Okumaları* Ed. B. Akkoyunlu, A. İşman ve H. F. Odabaşı, (TOJET ve Sakarya Üniversitesi, 2018), 190.; Bilgiç - Seferoğlu, " Z Kuşağının Sosyal Ağlarda Karşı Karşıya Olduğu Tehlikeler ve Onları Bu Tehlikelerden Korumaya Yönelik Öneriler", 60.

33 Ali Arslan, "Medyanın, Birey, Toplum ve Kültür Üzerine Etkileri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* (2004): 10.; Mehmet Karaca, "İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tiplemesi Denemesi", *E-Journal of New World Sciences Academy Social Sciences* 2/4 (2007): 435.

duymamaktadır.[34] Bu bağlamda önemli bir rol oynayan sosyal medya, özellikle genç bireyleri etki alanında tutmakta, onlara değer yargılarının sınırlarını yeniden belirlemede aracılık yapmakta ve ne yazık ki mahremiyet olgusu da bu değişimden payını almaktadır.[35] Nitekim yapılan saha çalışmalarında katılımcılar; dijital medyanın yaygınlaşması ile öğrencilerin ayıp ve mahremiyet algılarının değiştiğini, küfür ve argo sözlerin kullanımının öğrenciler arasında yaygınlaştığını ve normalleştiğini, doğruluk ve dürüstlük kavramlarının farklılaştığı ve ahlâkî değerlerin değiştiğini ifade etmişlerdir.[36] Son söz olarak bu iletişim araçları, gençlerin kimlik gelişimlerini etkileyerek onların zihinlerinde ahlâki değerlerin yanlış şemalandırılmasına neden olmaktadır.[37]

2.3. Dijital Suç ve Dijital Ayakizi

Çevrim-içi ortamlarda dijital ayakizi bırakmayla ilgili farkındalık düzeyinin düşük oluşu, gençler için söz konusu önemli risklerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bireylerden, pek çok sosyal platformu ve siteyi kullanmak için profil oluşturmaları yani sanal bir kimlik edinmeleri talep edilmektedir. Bu kimlikler sayesinde bireylerin çevrim içi olarak gerçekleştirdikleri her türlü işlem kolayca takip edilerek kişilere dair bir arşiv oluşturulmaktadır. Bu arşivlenen bilgi ve işlemler, insanların dijital ayakizini oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilerleyen yıllarda, internet kullanıcılarının, geçmişteki bilgisizlik veya deneyimsizliklerinden kaynaklı ziyaret ettikleri siteler yüzünden mesleki hayatlarının tehlikeye atılması ihtimal dâhilindedir. [38]

Diğer taraftan "bir bilgi teknolojisi altyapısını kullanarak yasadışı gerçekleşen, bilgisayar sistemine izinsiz erişim, veri girişimi (yetkisiz), verinin silinme, bozulma veya değiştirme şeklinde ortaya çıkan suç türevi"

---

34 Sevde Düzgüner, "Değişen Dünyada Gençlik ve Değerler", *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 3/3 (Aralık 2015): 117.

35 Kırboğa, "Genç Bireylerin Mahremiyeti Toplumsal Alana Sunumunda Etkili Olan İhtiyaçlar ve Dijital Dünyanın Rolü", 121.

36 Alp - Levent, "Dijital Dönüşümün Öğrencilerin Değerleri Üzerindeki Etkisine İlişkin Öğretmen Görüşleri", 1629.

37 Yıldız Dilek Ertürk, "Çocukluk Çağı Gelişim Dönemlerine Göre Medya Kullanımı", *Çocuk Hakları ve Medya El Kitabı*, haz. Mustafa Ruhi Şirin (İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 2011), 73-74.

38 Bilgiç - Seferoğlu, "Z Kuşağının Sosyal Ağlarda Karşı Karşıya Olduğu Tehlikeler ve Onları Bu Tehlikelerden Korumaya Yönelik Öneriler", 56.

olarak tanımlanan *dijital suç* kavramı[39] ise internet ortamında bireylerin dikkkat etmeleri gereken diğer bir tehlikedir. Nitekim sanal kimlikler vasıtasıyla toplumdaki kötü niyetli insanlar evlerinden bile çıkmalarına gerek kalmadan dünyanın bir ucundan çok uzak noktada bir yere erişim sağlayarak basit tekniklerle dijital ortamlarda suç işleyebilmektedirler. Dolayısıyla sanal kimliklerle işlenen suçlar, mekân birlikteliği olmaksızın dijital ağlar sayesinde mağdur kitlelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.[40] Nitekim gençlerle yapılan araştırmalardan birisinin sonuçları göstermiştir ki; gençlerin internette karşılaştıkları etik ve güvenliğe yönelik problemlerin ilk sırasında % 35,1 gibi bir oranla *pornografi* ve *siber suçlar* gelmektedir.[41] Yukarıda kısaca değindiğimiz etik ve güvenlik ihlallerinin ortaya çıkardığı mağduriyetlerin yaşanmasının altında yatan temel sebeplerden birisi, aile bireyleri arasındaki iletişimin nitelik ve nicelik olarak azalmasıdır. Bunun sonucu olarak bireylerde aynı zamanda sosyolojik problemler ortaya çıkmaktadır.

2.4. Sosyolojik Problemler

Toplumsal değişme ile birlikte aile fertleri arasındaki iletişim ve dayanışma duygusu yerini daha bencil olmaya ve bireyselliğe doğru giden bir yönelişe bırakmıştır. Aynı evi paylaşıp farklı odalarda, ayrı bilgisayar ve televizyonlarla hayatlarını devam ettiren aile bireyleri, her geçen gün daha çok yalnızlaşma ve birbirlerine yabancılaşma tehlikesi ile karşı karşıyadırlar.[42]

Nitekim sosyal medyada geçirilen saatlerin artması ve sanal bağımlılıklar da aile fertleri arasındaki ilişkinin kalitesinin daha da düşmesine ortam hazırlamaktadır. Öte yandan sosyal medya ağlarının etkisi, gençler üzerinde sosyal ilişkilerin bozulması, eşler arasında ise boşanma yüzdesinin yükselişi şeklinde kendisini göstermektedir.[43] Öyle ki eşler, kendilerine sosyal medya kullanımında bir sınır koymayı başaramadıklarında, beraber geçirecekleri saatler giderek azalmaktadır. Dahası eşlerin sosyal platformlarda yaptıkları paylaşımlarla ilgili eşler arasında kıskançlık krizleri, tartışmalar yaşanabilmekte ve bu sorunlar nihayetinde evlilikleri

---

39 Ateş, "Gençlik–Dijital Çağ ve Suç", 13.

40 Ateş, "Gençlik–Dijital Çağ ve Suç", 11.

41 Karaca, "İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tiplemesi Denemesi", 429.

42 Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", 95.

43 Vusala Güleç, "Aile İlişkilerinin Sosyal Medyayla Birlikte Çöküşü", *Yeni Medya Elektronik Dergi – eJNM* 2/2 (2018): 117.

bitirme noktasına getirebilmektedir. Dolayısıyla sosyal medya etkileşimleri gençler ve çocuklarda farklı, ebeveynlerde farklı sonuçlar doğurmaktadır. Bu ise sosyal izolasyona, hane halkında artan bir bireyselleşmeye neden olmakta, kısacası aile ilişkilerinde sert bir değişime yol açmakta ve sonu boşanmaya ve ailenin dağılmasına yol açacak ölçüde aile değerlerini aşındırmaktadır.[44]

2.4.1. Yalnızlaşma ve Yabancılaşma

Toplumsal değişmeyle birlikte geleneksel aile yapısındaki değişiklikler, yoğun çalışma saatleri ve şehirlerde yaşanan hızlı zaman akışı, insanların kendilerini daha fazla yalnız hissetmelerine sebep olmuştur. Bilhassa gençler, yalnızlık hissinden kurtulmak, duygu ve düşüncelerini her ihtiyaç duyduklarında paylaşabilmek için sanal âlemde diğer insanlarla etkileşim hâlinde olmaya epeyce alışmışlardır.[45] Kısaca eskiden aile fertleri ile gerçekleştirilen sohbetlerin yerini "sanal sohbet odaları" almıştır. Bunun yanı sıra kuşak farkının ortaya çıkardığı aileyle çatışma hâli ve ergenliğin bireyde meydana getirdiği belli başlı değişimler, gençleri sosyal paylaşım platformlarına yönlendirmektedir.[46]

Sanal platformlar, yalnızlık hissinin azaltılmasının yanı sıra sosyalleşmek amacıyla da gençler tarafından rağbet görmektedir. Bunun sonucunda internet ortamında uzun saatler geçirilmesi, belli bir zaman sonra gençlerin kendi kültürel değerlerinin yerine sanal ortamdaki içeriklerden elde ettiği değerleri kabullenmelerine ve bunun sonucunda ise kendisine ve çevresine yabancılaşmaya başlamasına sebep olmaktadır.[47] Diğer bir deyişle gerçek kimliği ile sanal kimliğinin değerlerindeki çatışma bireyi kendi öz benliğine bile yabancılaştırmaktadır.[48]

2.4.2. Siber Zorbalık

Sanal ortamlarda internet kullanıcılarının, çoğunlukla gençlerin karşılaşabilecekleri diğer bir tehlike ise siber zorbalığa maruz kalmalarıdır. *Siber zorbalık* kavramı, "bir elektronik iletişim aracı kullanılarak, kasıtlı

---

44 Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", 98; Karagülle - Çaycı, "Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma", 4.

45 Ateş, "Gençlik–Dijital Çağ ve Suç", 16.

46 Ateş, "Gençlik–Dijital Çağ ve Suç", 11-20.

47 Karagülle - Çaycı, "Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma", 6.

48 Nuray Mercan, "Dijital Dünyada Zaman, Mekan, İnsan İlişkileri ve Yabancılaşma", *Silahlı Kuvvetler Dergisi* Sayı: 403 (Ocak 2010): 10.

ve tekrar eden biçimde karşıdakini rahatsız etmek ya da zarar vermek amacıyla yapılan davranışlar" şeklinde tanımlanabilir.[49] Dolayısıyla sosyal ağ ortamlarının yeni kuşak tarafından yaygın bir şekilde kullanılması, geleneksel zorbalığın sanal ortam versiyonunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dahası siber zorbalığın etkisi, sanal dünyanın zaman, mekân ve kitle konularında kısıtlamaya sahip olmamasından dolayı çok daha yıkıcı olabilmektedir. Yüz yüze olan zorbalık türünde mağdur olan bireyin zorbalığı yapan kişi ya da kişilerle aynı mekânda bulunmaktan kaçınması durumunda zorbalığı önlemesi mümkün olabiliyorken siber zorbalıkta problem basit bir şekilde çözülememektedir. Daha geniş bir kitlenin şahitliğinde mağdurun zorbalığa uğraması, gençlerde depresyon, şiddetli yalnızlık duygusu ve intihara yol açabilmektedir.[50]

2.5. Sağlık Problemleri

Yeni iletişim teknolojilerinin bireylerin hayat tarzlarında, alışkanlıklarında, kültürlerinde, iş hayatlarında ve eğitim sistemlerinde önemli dönüşümler meydana getirdiği görülmektedir.[51] Nitekim bu yeni internet teknolojisi, birkaç parmak hareketi ile hemen hemen bütün işlerimizi halletmemize fırsat verirken bedenimiz uzun süre hareketsiz kalmaktadır. Bu hareketsiz kalınan saatler, toplumdaki obezite hastalığının daha yaygın bir şekilde görülmesine yol açabilmektedir. Dahası uzun süre ekrana bakmak göz kuruluğu gibi göz rahatsızlıklarına, uzun süre aynı pozisyonda oturmak bel, boyun ve bacak ağrılarına sebep olabilmektedir. Bu olumsuzluklara ek olarak bireylerde internet ve sosyal medya bağımlılığı gelişmesi durumunda, uyku bozuklukları, dengesiz ve sağlıksız beslenme davranışı eğilimi ve daha pek çok fizyolojik ve psikolojik rahatsızlıklar görülebilmektedir. [52]

2.6. Akademik Başarısızlık

Yoğun nüfus, çarpık kentleşme sonucu daralan kent mekânları sebebiyle temiz havada vakit geçirecek alanlar bulmak bir hayli zorlaşmıştır.

---

49 Sırakaya - Seferoğlu, "Çocukların Çevrimiçi Ortamlarda Karşılaştıkları Riskler ve Güvenli İnternet Kullanımı", 185.

50 Bilgiç - Seferoğlu, "Z Kuşağının Sosyal Ağlarda Karşı Karşıya Olduğu Tehlikeler ve Onları Bu Tehlikelerden Korumaya Yönelik Öneriler", 60.

51 Karagülle - Çaycı, "Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma", 3.

52 Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", 95.; Sedat Işıklı, "Bağımlılık Odağında Gençlerde Teknoloji Kullanımı", *Gençlik ve Dijital Çağ*, Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 107.

İçinde bulunduğumuz bu şartlar, özellikle sosyalleşmek için arkadaşlarıyla birlikte zaman geçirmeye ihtiyaç duyan gençleri etkilemektedir. Bununla birlikte kimlik bunalımları, akademik başarısızlıklar yaşayan veya geleceğe dair bir hedef belirlemekte zorlanan gençler, içinde bulundukları gerilimden kurtulmak için internet oyunlarını ve sosyal medya platformlarını tercih etmektedirler. Nitekim internet ortamı, bünyesinde barındırdığı sayısız çevrimiçi oyunlarla internet gençliğini kolayca etkisi altına almaktadır.[53] Bundan dolayı pek çok ebeveyn, çocuklarının bilgisayarı ders çalışmak yerine oyun oynamak ve sosyal medya da iletişim kurmak için kullandıklarını ve buna bağlı olarak akademik başarılarında düşüşlerin gerçekleştiğinden şikayetçidirler.[54] Gençlerdeki bu akademik başarısızlık neticede aile içi ilişkilerde çatışmaların ve sorunların da yaşanmasına sebep olmaktadır.

Sonuç ve Çözüm Teklifleri

Şüphesiz *dijital çağ* olarak nitelendirdiğimiz bu yüzyılda, iletişim teknolojileri hayatımızda önemli bir konuma sahiptir. Elbette bu teknolojinin, hem avantajlarının hem de dezavantajlarının olduğu, herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Biz bu çalışmamızda iletişim teknolojilerinin toplumumuz üzerindeki tesirlerini, alanda ortaya konmuş olan çalışmaların verileri ışığında değerlendirmeye çalıştık. Teknolojik gelişmelerin hızına yetişmek mümkün olmadığından bunun yerine, onun gücünü ve etkisini doğru şekilde yönlendirmeyi bilmemizin gerektiğine inanmaktayız. Nitekim bunun için toplumdaki her kurum üzerine düşeni yaparak radikal adımlar atlamalı ve isabetli kararlar almalıdır. Unutmamak gerekir ki kültürlerin iç içe girdiği, gençlerin yeni kültürel kodlara sahip olduğu bu dijital çağda, gençleri dinî ve ahlâkî değerlerimiz doğrultusunda yetiştirmek hepimiz için temel gaye olmalıdır. Bu farkındalıkla atılacak adımların isabetli sonuçlar ortaya çıkaracağı umulmaktadır. Öyleyse değerlerimizi, benliğimizi ve gençlerimizi korumak için neler yapabiliriz?

1. İlk olarak iletişim teknolojisi ve içeriğine dair toplumsal ölçekte bilinçlendirme çalışmalarının yapılması önem arz etmektedir.

2. Ailelerin çocuklarına yol gösterip rehberlik edebilmeleri için okul - aile işbirliği, sivil toplum kuruluşlarının ve üniversitelerinde desteği ile ailelere ve gençlere internet kullanımı, faydaları ve zararları ile ilgili

53 Karaca, "İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tiplemesi Denemesi", 425.

54 Hazer, "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim", 97.

seminerler düzenlenmelidir. Çünkü ilk eğitim aileden başladığı için ailelerin farkındalık düzeylerinin arttırılmasının önemi tartışılmaz bir gerçektir.

3. Aileler, evde çocuklarının internet ve telefon kullanımına belirli sürelerde ve kontrollü bir şekilde izin vermelidirler. Sınırsız saat aralıklarında istediği herşeyi izlemesi gibi bir seçenek, bilhassa küçük çocuklar için internet bağımlılığı gibi kötü sonuçlara neden olmaktadır.

4. Aileler, küçük yaşlardan itibaren çocuklarına, dinî ve millî değerlerimizi kendileri bu değerleri özümsemiş örnek kişiler olarak aktarmalıdırlar.

5. Değerler eğitimi okulların her kademesinde ayrıntılı bir şekilde planlanarak verilmeli ve farklı etkinliklerle değerlerin benimsenmesi desteklenmelidir.

6. Gençlerin internet sitelerinde kendilerine yanlış kişileri rol-model almalarını engellemek için bu konuda uyarılmaları ve onlara sosyal çevrelerinden doğru kişiler gösterilerek onları örnek almaları sağlanmaya çalışılmalıdır.

7. Aileler çocuklarıyla işbirliği yapmaya ve iletişim kurmaya her zaman açık olmalı ve demokratik bir aile yapısına sahip olmanın gerekliliğini idrak etmelidirler. Değer verilen, önemsenen çocukların ve gençlerin yanlış seçimler yapma ihtimalleri şüphesiz daha az olacaktır.

8. Okul psikolojik danışmanları tarafından gençlerin yaşadıkları gelişimsel döneme dair sorunları ile ilgili ailelere bilgilendirme yapılmalı ve gerektiğinde çözemedikleri bu dönemsel sorunlar için ailelerin psikolojik danışmanlarla sürekli iletişimde olmaları sağlanmalıdır.

9. Gençler internet sitelerinde devamlı olarak güncellenen ve yenileri eklenen tehlikeler konusunda yetkili kurumlar aracılığıyla sık sık bilgilendirilmelidir.

10. Gençler, internet ortamındaki teknoloji bağımlılığı, dijital suç, siber zorbalık gibi konularda aydınlatılmalı ve bu tehlikelerden birisi ile karşılaştıklarında ne yapmaları ve kimlere başvurmaları gerektiği hususunda bilinçlendirilmelidirler.

11. Gençlerin teknolojinin kendileri için faydalı olan taraflarının farkına varmaları için onlara ilgili uzmanlar tarafından okullarda eğitimler ve seminerler verilmelidir. Zira gençlerin teknolojiye olan ilgi

ve adapte olma yetenekleri iyi yönlendirildiği takdirde teknolojinin daha faydalı amaçlar için kullanılmasının sağlanabileceği göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte iyi bir rehberlik ile teknolojiye karşı özel ilgisi ve yeteneği olan gençlerin gelecekte seçecekleri meslekleri şekillendirmelerinde imkân sağlanabilir.

12. Çocukların ve gençlerin boş zamanlarında arkadaşlarıyla sosyalleşebilmelerini sağlamak için belediyeler ve yetkili kurumlar daha çok sayıda uygun mekânlar hazırlamalıdır. Örneğin sadece gençlere ve çocuklara hizmet eden spor komplekslerinin sayısı arttırılabilir. Böylelikle spor yaparken sosyalleşen ve yardımlaşma, dayanışma gibi toplumsal değerleri özümseme imkânı yakalayan gençlerimizin sayısı artacaktır.

13. Okullarda gençler ve çocuklarla birlikte diğer toplumsal kurumlarla işbirliği içinde sosyal sorumluluk projeleri gerçekleştirilmeli ve öğrencilerin sosyal becerilerini geliştirmek için farklı etkinlikler planlanmalıdır.

Netice itibariyle toplum olarak baş döndürücü bir hıza sahip olan dijital bir çağda yaşamanın avantajlarını ve dezavantajlarını hep birlikte tecrübe etmekteyiz. Ancak bu çağın kontrolü, toplum olarak bizim elimizde olmalı ve etkilenen olmak yerine etkileyen ve yöneten olmayı seçmek zorundayız. Bu noktada bilinçli davranarak geleceğimizi inşa etme rolünü medya araçlarına bırakmamak gerekir; çünkü medya, bize hizmet eden bir araç olmalıdır.

Kaynakça

Acun, Ramazan. "Her Dem Yeniden Doğmak: Online Sosyal Ağlar ve Kimlik". *Millî Folklor.* Yıl: 23 Sayı: 89 (2011): 66-77.

Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din". *Marife* 17/2 (2017): 191-207.

Alav, Orhan. "Sosyal Medyanın Birey ve Toplumsal Yapıya Etkileri (Sosyal Medya Kullanıcı Araştırması)". *Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2014).

Alp, İlkay - Levent, Faruk. Dijital Dönüşümün Öğrencilerin Değerleri Üzerindeki Etkisine İlişkin Öğretmen Görüşleri". *Turkish Studies* 15/3 (2020): 1611-1633.

Anderson, Terry. "Getting The Mix Right Again: An Updated and Theoretical Rationale For Interaction". *The International Review of Research in Open and Distance Learning* 4/2 (2003): 1-14.

Arsaand, Pål André. "Computer and Video Games in Family Life: The Digital Divide as a Resource in Intergenerational Interactions." *Childhood* 14/2 (2007): 235-256.

Avşar Arık, Işıl - Şahin Kütük, Birsen. "Y Kuşağında Sosyal Medya Kullanımı ve İnternet Bağımlılığı". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 21-35.

Arslan, Ali. "Medyanın Gücünün Sosyolojik Temelleri". *İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi* 6 /2 (2004), No: 214.

Arslan, Ali. "Medyanın Birey, Toplum ve Kültür Üzerine Etkileri". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* (2004): 1-12.

Ateş, Emre Cihan - Ateş, Atiye Pınar. "Gençlik–Dijital Çağ ve Suç". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020), 11-20.

Babacan, Mehmet Emin. "Toplumsal Derinlik, Sosyal Medya ve Gençlik". *İnsan ve Toplum Dergisi* 6/11 (2016): 23-45.

Bilgiç, Hatice Gökçe - Seferoğlu, Süleyman Sadi. "Z Kuşağının Sosyal Ağlarda Karşı Karşıya Olduğu Tehlikeler ve Onları Bu Tehlikelerden Korumaya Yönelik Öneriler". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020), 53-68.

Bolton, Ruth. N.- Parasuraman, A., Hoefnagels, Ankie - Migchels, Nanne - Kabadayi, Sertan Gruber, Thorsten - Komarova, Yuliya - Solnet, David. "Understanding Generation Y and Their Use of Social Media: A Review and Research Agenda". *Journal of Service Management* 24/3 (2013): 245-267.

Cerrah, Lokman. "Medya ve Din". *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler* (2019): 51-61.

Cortés, Carlos E. "How the Media Teach". *Yearbook of the National Society for the Study of Education* 104/ 1 (2005): 55-73.

Çelen, Fatma Kübra – Seferoğlu, Süleyman Sadi. "Yeni Nesil Öğrenme Kültürü: Çevrimiçi Öğrenme Toplulukları Üzerine Bir İnceleme". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 80-91.

Demirtaş, Mine. "Sosyal Paylaşım Ağlarının Dünya Barışına Katkı Amacıyla Yürüttükleri Faaliyetler: "Facebook'ta Barış" Örneği". *3th International Conference in Communication and Media Studies*, *(Re)Making and Undoing of Peace/Conflict.* Ed. Tuğrul İlter, Hanife Aliefendioğlu, Pembe

Behçetoğulları, Nurten Kara Famagusta. 83-89. Eastern Mediterranean University Press, 2013.

Düzgüner, Sevde. "Değişen Dünyada Gençlik ve Değerler". *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 3/3 (Aralık 2015): 105-119.

Ertürk, Yıldız Dilek. "Çocukluk Çağı Gelişim Dönemlerine Göre Medya Kullanımı". *Çocuk Hakları ve Medya El Kitabı*. Haz. Mustafa Ruhi Şirin. 49-85. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 2011.

Güleç, Vusala. "Aile İlişkilerinin Sosyal Medyayla Birlikte Çöküşü". *Yeni Medya Elektronik Dergi – eJNM* 2/2 (2018): 1-105-120.

Hazer, Oya. "Yeni Medya ve İletişim Teknolojileri: Ailede Sosyal Etkileşim". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 92-102.

Işıklı, Sedat. "Bağımlılık Odağında Gençlerde Teknoloji Kullanımı". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 103-109.

Karaca, Mehmet. "İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tiplemesi Denemesi". *E-Journal of New World Sciences Academy Social Sciences* 2/4 (2007): 419-438.

Karagülle, Ayşegül Elif - Çaycı, Berk. "Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* 4/1 (January 2014): 1-9.

Kırboğa, Ziyaeddin. "Genç Bireylerin Mahremiyeti Toplumsal Alana Sunumunda Etkili Olan İhtiyaçlar ve Dijital Dünyanın Rolü". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020):110-123.

Mercan, Nuray. "Dijital Dünyada Zaman, Mekan, İnsan İlişkileri ve Yabancılaşma". *Silahlı Kuvvetler Dergisi* Sayı: 403 (Ocak 2010): 100-111.

Mesch, Gustavo S. "Family Relations and the Internet: Exploring a Family Boundaries Approach." The *Journal of Family Location* 6 /2 (2006): 119-138.

O'Keeffe, Gwenn Schurgin - Clarke-Pearson, Kathleen - Council on Communications and Media. "The Impact of Social Media on Children, Adolescents, and Families". *Journal of American Academy of Pediatrics* 127/4 (2011): 800-804.

Olgun, Cem Koray - Öztürk, Emre. "Sosyal Medya ve Dolayımlı Gündelik Yaşam". *Gençlik ve Dijital Çağ.* Hacettepe Üniversitesi Gençlik ve Araştırmalar Merkezi (2020): 139-154.

Plowman, Lydia - McPake, Joanna - Stephen, Christine. "Just Picking it Up? Young Children Learning with Technology at Home." *Cambridge Journal of Education* 38/3 (2008): 1-20.

Sırakaya, Mustafa - Seferoğlu, Süleyman Sadi. "Çocukların Çevrim-İçi Ortamlarda Karşılaştıkları Riskler ve Güvenli İnternet Kullanımı". *Eğitim Teknolojileri Okumaları.* Ed. B. Akkoyunlu, A. İşman ve H. F. Odabaşı. 185-202. TOJET ve Sakarya Üniversitesi, 2018.

Wang, Jinliang - Wang, Haizhen. "The Predictive Effects of Online Communication on Well-Being Among Chinese Adolescents". *Psychology* 2/4 (2011): 359-362.

Yıldırım, Hasan – Yıldırım, Ali. "Milli ve Manevi Değerlerimiz". *Diyanet Dergisi* Temmuz (2000): 34-35.

Yıldız, Asiye Kakırman. "Sosyal Paylaşım Sitelerinin Dijital Yerlilerin Bilgi Edinme ve Mahremiyet Anlayışına Etkisi". *Bilgi Dünyası* 13/2 (2012): 529-542.

Yorulmaz, Bilal. "21. Yüzyılda Ailede Din Eğitimine Meydan Okumalar ve Çözüm Yolları". *Uluslararası İslâm Eğitim Kongresi* (2019): 665-677.

SELEFİLİĞİN İNTERNET FIKHI: EBU HANZALA GRUBU ÖRNEĞİ (TEVHİD VE SÜNNET CEMAATİ)

Doç. Dr. Ramazan AKKIR
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/rakkir@nku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9516-7385

Giriş

Soğuk savaşın ürünü olarak ortaya çıkan internet, her şey hakkında bilgi sunan ve sayıları gün geçtikçe artan web sitelerine anında ulaşım sağlayan dünya çapındaki bilgisayar ağı olmakla beraber yirminci yüzyılın en önemli teknolojik gelişmeleri arasında yer almaktadır.[1] Bu yeni gelişmenin etkisi her geçen gün artmaktadır.

Bu etkinin nedeni internetin fonksiyonu ile ilişkilidir. İnternet sayesinde gündemden haberdar olma, bilgi alma ve görüş paylaşma, zamanın ve mekânın sınırlarını aşarak hızlı bir biçimde yapılmaktadır. Böylesi fonksiyonlara sahip olan internet, artık hayatımızın en önemli parçası olmuştur.[2] Dahası internetin kaynaklık etmiş olduğu yeni iletişim *sistemleri*, insan yaşamının temel boyutlarını, zamanı ve mekânı kökten dönüştürmeye başlamıştır. Zaman ve mekân arasındaki sınır belirsizleşmiş, kültürel, tarihsel, coğrafi anlamlar değişmeye başlamış ve internet, değişimin ana manivelası haline gelmiştir.[3]

---

1 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat, 1999), 345-346.

2 T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *İnternet Kullanımı ve Aile,* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008), 2-3.

3 Manuel Castells, *The Rise of the Network Society: The Information Age Economy, Society, and Culture,* (United Kingdom: Blackwell Publishing, 2010), 406.

Hayatımızın aslî parçası haline gelen internetin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

• Farklı iletişim sistemlerinden oluşan bir ağ topluluğudur.

• Geleneksel medyanın tüm fonksiyonlarını fazlasıyla yerine getirmektedir.

• Sosyal, kültürel, ekonomik ve dini fırsatlar sunmaktadır. Yeni imkanlara kapı aralamaktadır.

• Fotoğraf ve görüntü paylaşma, kitap okuma, bilgi kaydetme ve depolama imkanlarına sahiptir. Tüm iletişim teknikleri, internetin dünyasında olağan bir biçimde kullanılabilmektedir.

• İnteraktif olarak hızlı ve ekonomik iletişim imkânı sunmaktadır.[4] Böylesi özelliklere sahip olan internetin etkisi her geçen gün artmakta ve hayatımızı kuşatmaktadır.

We are Social grubunun Dijital 2020 Raporu'na göre, dünya üzerinde 4,5 milyardan fazla insan, internet kullanmaktadır. Ortalama bir internet kullanıcısı, günde 6 saat 43 dakika çevrim içi durumdadır. Bir internet kullanıcısı yılda 100 günden daha fazla süre internet ortamında kalmaktadır. Bunun anlamı, hayatımızın yüzde 40'ından fazlasını interneti kullanarak geçirdiğimizdir.[5]

Türkiye'de de durum pek farklı değildir. 2019 yılında Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) yapmış olduğu "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması"na göre, hayatımızın her alanında internetin etkisi artmaktadır. İnternet kullanımı, 16-74 yaş aralığındaki fertlerde yüzde 75,3 seviyesine ulaşmıştır. Bu oran, 2018 yılında yüzde 72,9 idi. İnternet kullanımı, 16-74 yaş aralığındaki erkeklerde yüzde 81,8 iken kadınlarda bu oran yüzde 68,9'dur. Anlaşılacağı üzere erkekler daha fazla internet ile vakit geçirmektedir. Hanelerin yüzde 88,3'ü de evden internete bağlanabilmektedir. Genişbant ile internete erişim sağlayan hanelerin oranı, yüzde 87,9 seviyesine ulaşmıştır. Buna göre hanelerin yüzde 49,1'i ADSL, kablolu internet, fiber vb. sabit genişbant bağlantı

---

4 Başak Solmaz, Gökhan Tekin, Züleyha Herzem, Muhammed Demir, "İnternet ve Sosyal Medya Kullanımı Üzerine Bir Uygulama", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi,* 7/4 (2013), 24.

5 We Are Social, https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media (Erişim 1 Şubat 2021).

ile internete erişim sağlarken yüzde 86,9'u mobil genişbant bağlantı ile internete erişmektedir.[6]

İnternet olgusu beraberinde yeni durumları ortaya çıkarmış; sosyal ve kültürel alanlarla beraber dini alanda da yeni gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dini kurumlar veya gruplar tarafından icra edilen aktiviteler sanal ortama aktarılmış, farklı kullanıcılarla doğrudan temasa geçilmiş, dini bilgi daha geniş kitlelere ve daha hızlı bir şekilde ulaşmış ve dini içerikli paylaşımlarla sanal cemaatler oluşmaya başlamıştır. İnternetin etkisi bunlarla da sınırlı değildir. İnternet bir arşiv sistemi olma özelliği de taşımaktadır. Dini toplantı, konferans, seminer, röportaj veya vaaz gibi birçok dini aktivite online olarak kayıt altına alınabilmekte, kaydı tutulabilmekte ve geniş kitlelere ulaştırılabilmektedir.[7] Tüm bu değişimin arkasında internet kültürü bulunmakta olup bu büyük bir devrimdir.

İnternetin bir diğer özelliği de günümüzde dini veya seküler grupların kurumsal kimliklerini gözler önüne serdiği sanal mekân olmasıdır. İnternetin sunduğu tüm araçları bir araya getirme imkanıyla dini gruplar, ideoloji ve söylemlerini takipçilerine ve grubun dışındaki sempatizanlara tanıtmakta; dini grubun vizyonunu, misyonunu veya hedeflerini kamuoyu ile paylaşmaktadır. Ancak dijital ortamda varlık gösteren gruplar, bu mecraların sunduğu interaktif iletişimden ziyade geleneksel tek yönlü iletişim türünü sürdürmeyi tercih etmektedir.[8]

Son dönemde dini gruplar da interneti etkin bir biçimde kullanmaya başlamıştır. Dini gruplar; kendilerini tanıtmak, gruplarına katılımı arttırmak ve mensuplarının da kendi iç dinamiklerini pekiştirmek çerçevesinde bütün kitle iletişim araçlarını kullanmaktadırlar. Bu sayede dini grupların ideoloji ve eylemleri hem kamuoyu ile paylaşılmakta hem de dini grubun kendini konsolide etmesi sağlanmaktadır.[9]

YouTube, merkezi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Kaliforniya şehrinde olan bir video barındırma web sitesidir. Site, kullanıcılarına

---

6 "Haber Bülteni", https://data.tuik.gov.tr/Bulten/OpenPdf?p=LKurzr7WkeNJi8U6w1ukI-Uvz60LocIks7sIDzLjf7cmgfWzx7T6a1OU88eMOS0LxrD7xLOI6bIYxChAphJV0MxPG7W-Lajwjb1ASeZ7rxJfs= (Erişim 2 Şubat 2021).

7 Halil İbrahim Bahar, *Sosyoloji,* (Ankara: USAK Yayınları, 2005), 88-90.

8 Gizem Yakışır, *İletişim ve Propaganda Teknikleri Açısından Dini Gruplar,* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 136.

9 Mahir Kaya, *Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 58.

video yükleme, izleme ve paylaşma imkânı vermektedir. Üyelik ve üyelik dışı herkesin kullanabildiği, her türlü konuda verilerin paylaşıldığı global bir iletişim ağıdır.[10] Bu küresel iletişim ağı, dini grupların en fazla faydalandığı dijital mecra olma özelliğine sahiptir. "Broadcast Yourself" (kendini yayınla) mottosuyla hem bireysel girişimciler hem de alt kültürler için bir ortam sunan YouTube; dini gruplara sohbet, vaaz ve konferans gibi etkinliklerini grup üyeleri ile paylaşma olanağı sağlamakta, geleneksel mekân anlayışındaki sınırları ortadan kaldırmaktadır.[11]

Günümüzde Selefi gruplar, medyayı etkin bir şekilde kullanmaktadır. Selefi örgütlerin medya stratejisinde öne çıkan parametreler şunlardır:

• Dijital dünyanın aygıtları, terör ve şiddetin stratejik silahı pozisyonuna yükselmiştir.

• İnternet, sahadaki askeri üstünlük kadar medyada söylem üstünlüğü kurmaya olanak vermektedir.

• Selefi grupların üretmiş olduğu videoların kalitesi oldukça yüksek ve hatta bu videolar uluslararası standartlardadır.

• Selefi örgütler, küresel medya kuruluşlarının gündemlerine etki edebilmekte ve kendi mesajlarını gündemin en üst sıralarına taşıyabilmektedir.

• Selefi örgütler, asimetrik savaş stratejisine uygun olarak ulus devletin bürokratik yapısına karşın medya stratejisini aktif bir biçimde uygulamaktadır.[12]

Gündelik hayatın her noktasında bilginin paylaşılması önündeki engelleri kaldırma özelliği bakımından bir çeşit iletişim devrimi gerçekleştirmiş olan internet, özellikle 1980'li yıllardan sonra hız ve erişim açısından iletişimin kendisini hissettirmesi ile kitle iletişim araçları arasında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Erişilebilirlik özelliği dolayısıyla dini grupların da tercih ettiği kitle iletişim aracı haline gelmiştir. Bu

---

10 Nihat Oyman, "Sosyal Medya Dindarlığı", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 28 (2016),* 137.

11 Gizem Yakışır, Vejdi Bilgin, "Dini Gruplar, Medya ve Propaganda: Türkiye'deki Dört Dini Grup Üzerine Göstergebilimsel Bir Çözümleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2019), 361.

12 Emin Salihi-Yenal Göksun, *Rapor: Deaş'ın Medya Stratejisi,* (İstanbul: SETA, 2018), 10.

sayede dini gruplar, kolay ve etkili bir biçimde taraftar toplamaya başlamıştır.[13] Bununla beraber dini gruplar da faaliyetlerini ve örgütlenme stratejilerini hem sosyal medya atmosferinde gerçekleştirmeye hem de nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmaktadır.[14]

1. Teorik Çerçeve

1.1. Modern Selefilik'in Boyutları

"Önce gelmek", "geçmek" veya "geçmişte kalmak" gibi farklı içeriklere sahip olan Selef kavramı, *"Hz. Peygamber'in (s.a.v.) arkadaşları olan sahabe nesli ve onlardan sonra gelen nesil (tabiûn)"* anlamına gelir. Selefi, sahabe ve tabiûnun görüşlerine bağlı olan kişiyi; selefilik ise sahabe ve tabiûnun görüşlerine bağlı kalınması gerektiğini savunan zihniyeti ifade eder. Ancak bu kavramsal çerçeve yanıltıcı veya eksik olabilir. Çünkü günümüzde bazı insan ve grupların kendini selefi olarak tanımlaması gerçeği, yeni bir durumdur. İslâm tarihinde 18. yüzyıla kadar kendisini selefi olarak tanımlayan ne bir mezhebe ve dini gruba ne de bu mezhep ve gruba bağlı olduğunu iddia eden insanlara rastlanmıştır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Selefi din yorumu gündeme sıklıkla gelmeye başlamıştır. Artık terminolojik olarak Selefi, Selefiyye akidesinin uygulayıcısı olup selefin yolundan giden ve öğretilerine bağlı olan kimseleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır.[15]

Bu modern selefi düşüncenin temel parametresini; dinin anlaşılmasında aklın kullanılmasına karşı mesafeli tutum ile sünnete ve selefe önem verme oluşturmaktadır. Menhecin merkezinde ise bidat ve hurafe gibi dine sonradan giren unsurlarla mücadele söylemi bulunmaktadır.[16] Bir çeşit modern Selefilik olarak tanımladığımız bu akım ne homojen bir akım ne de homojen yorumlayıcı bir bakış açısına sahiptir.[17] Siyasi

---

13 İbrahim Yener, "Medya ve Din", ed. Niyazi Akyüz-İhsan Çapçıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 432.

14 Muhammed Yamaç, "Sosyal Medyada Dini Topluluklar", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 112.

15 Mohamed Bin Ali, *The Roots of Religious Extremism: Understanding the Salafi Doctrine of Al-Wala' wal Bara*, (London: Imperial College Press, 2016), 43.

16 International Crisis Group, Indonesia Backgrounder: Why Salafism and Terrorism Mostly Don't Mix?, https://www.crisisgroup.org/asia/south-east-asia/indonesia/indonesia-backgrounder-why-salafism-and-terrorism-mostly-dont-mix (Erişim 3 Şubat 2021).

17 M. Suat Mertoğlu, "Kaynaklara Dönüş Hareketi: Selefi Bir Talep Mi, Modern Bir Yöneliş Mi?", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, haz. İsmail Kara, Asım Öz

olmaktan öte teolojik bir kategori[18] olarak da tanımlanan bu anlayış, aktivizmden cihada kadar çeşitli yönelimleri de içinde barındırmaktadır.[19]

Selefilik, ortak özellikleri olmakla beraber çelişkileri belli bir çerçeveye oturtmaya çalışan şemsiye bir kavram olarak gözükmektedir. Koca'ya göre, Selefi düşüncenin temel özellikleri; Allah'ın sıfatları ve müteşabihler konusunda tevili reddetmeleri, iman ve amel birlikteliğine inanmaları, Kur'an'ın mahluk olmadığını savunmaları, naklin akıldan üstün olduğunu kabul etmeleri, Kur'an ve sünneti eşit saymaları, dini bir kaynak ve otorite olarak Selefi benimsemeleri ve Hilafetin Kureyş kabilesinin hakkı olduğunu savunmalarıdır.[20]

Ali ise Selefi düşüncenin temel parametrelerini şöyle sıralamaktadır:

• Selefiler, İslam teolojisine ve hukukuna literal yaklaşmaktadır. Bu öğretinin temelinde Kuran'ın literal olarak anlaşılması ve peygamber dönemi geleneğinin kutsanması bulunmaktadır.

• Selefi akım; dini, sosyal veya politik alanlarda meşruiyetini erken dönem İslami uygulamalarından almaktadır.

• Selefiler, Müslümanların her konuda Kuran'ın orijinal metin kaynaklarına, Peygamber'in sünnetine ve sahih selefin geleneklerine dönmeleri gerektiğini savunmaktadır.

• Selefiler, Kuran ve hadis gibi dini metinlerin Müslümanların hayatının her yönünü düzenlemeye yönelik olduğuna inanmaktadır.

• Selefilere göre dini metinler, insan hayatının çoğu yönünü düzenlemekle kalmaz, aynı zamanda anlamları da Tanrı tarafından belirlenmiştir.

• Selefiler, Hanbeli mezhebinden İbn Teymiye ve İbn Kayyım El-Cevziyye gibi belirli âlimleri tercih eder. Değişmezliğin ve sorgulamanın

(İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2013), 153.

18 Thomas Hegghammer, "Jihadi-Salafis or Revolutionaries? on Religion and Politics in the Study of Militant Islamism," ed. Roel Meijer, *Global Salafism*: *Islam's New Religious Movement*, (New York: Oxford University Press, 2014), 246.

19 Ali, The Roots of Religious Extremism: Understanding the Salafi Doctrine of Al-Wala' wal Bara, 53.

20 Ferhat Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefîlik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* I/1-2 (2005), 15.

ötesinde onların görüşlerini ele almakla beraber onların görüşlerine karşı toptancı yaklaşmaz, seçici davranır.[21]

İslam dünyasında ve Müslümanların azınlık olarak yaşadığı Batı dünyasında çeşitli modern Selefi gruplar vardır. Selefilerin çoğu, akidevî konularda hemfikirdir. Tevhid ve tanrının otoritesi konusunda ortak bir anlayışa sahip olan Selefiler, İslam'ın veya yaratıcının otoritesinin modern dünyaya nasıl uyarlanması gerektiğini anlama konusunda insan aklının rolünü reddetmekle beraber içtihat, siyaset veya güncel konularda birbirlerinden ayrışmaktadır. Bundan dolayı farklı Selefi düşünce biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Tarık Abdelhaleem, modern Selefiliği sekiz gruba ayırmaktadır;[22]

Medhali Selefiler: Yemenli Şeyh Rabi al-Medhali (d. 1931) ve Etiyopyalı Şeyh Muhammed Aman İbn Ali Cami'nin (d. 1930) öğretilerine bağlı olanlardır. Her iki kurucu da eğitimlerini Suudi Arabistan'da almıştır. Mısırlı Muhammed el-Benna ve Ürdünlü Ali al-Halabi de bu anlayışın temsilcileridir. Bir hükümetin laik kanunlarla yönetilmesine izin veren bu akım, Müslüman topraklarındaki mevcut sistemlerin meşru olduğunu ve onlara uyulması gerektiğini savunmaktadır. İktidar olmayı başlı başına bir meşruiyet kaynağı olarak değerlendiren Medhali Selefilere göre, seküler hükümetlere muhalefet edenler modern haricilerdir.

Nâsırüddin el-Elbânî'ye Bağlı Olan Selefiler: Bu grubun sembol ismi, Muhaddis Nâsırüddin el-Elbânî'dir. Yemenli Şeyh Muqbil el-Wadi de bu grupta yer alan önemli alimlerden birisidir. İslam dünyasındaki yönetimleri meşru gören bu akım, ayaklanma vb. şiddet içerikli eylemlerden öte barışçıl yöntemlerle değişimi savunmaktır. Onlara göre kişi küfrünü açıkça itiraf etmediği müddetçe kafir olmaz ve öyle nitelendirilemez. Demokratik sürecin işlediği ve oylamanın olduğu sistemler meşrudur. Cihat da pratikten çok teorik bir eylemdir.

Akademik Selefilik: Bu grubun temsilcileri arasında Şeyh Abdurrahman Abdulhalik, Abdurrazik Al-Şayci ve Kuveytli Hamed el-Ali bulunmaktadır. Mısır'da faaliyet gösteren ve Selefiliği Mısır'a yayan *Ensar el Sünnet Hareketi* de bu akıma mensuptur. Daha organize olarak faaliyet gösteren bu grup, siyasi durum hakkında daha net bir vizyona sahiptir.

---

21 Ali, The Roots of Religious Extremism: Understanding the Salafi Doctrine of Al-Wala' wal Bara, 61-62.

22 Tariq Abdelhaleem, *The Counterfeit Salafis: Deviation of the Counterfeit Salafis from the Methodology of Ahlul Sunnah Wal-Jama'ah*, (Canada: Al-Attique Publishers, 2004), 16-40.

Yöneticileri, Müslüman günahkârlar olarak algılayan bu gruba göre, Şeriat dışındaki hükümetler büyük bir küfür içindedir.

Abdülaziz bin Baz ve Muhammed bin Salih el-Useymin'e Bağlı olan Selefiler: Adından da anlaşılacağı üzere Abdülaziz bin Baz ve Muhammed bin Salih el-Useymin bu akımın oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Suudi Arabistan hükümeti tarafından resmi ulema, müftü ve dini rehber olarak görev yapmak üzere atanan resmi alimlere bağlı olan kimselerden oluşur. Şeriat dışındaki yönetim modellerini küfür olarak görürler. Suudi hükümetinin Kuran ve Sünnet'in samimi bir takipçisi olmakla beraber bazı konularda günahkâr olduğunu iddia ederler.

İhvan Selefiliği: Bu grubun liderleri Sudanlı İsam al-Beşir, Ürdünlü Ömer el-Aşkar ve Şeyh Abdülmecit el-Zindani gibi İhvanı Müslimin hareketinin içinde yer alan kimselerdir. Demokratik sürece daha açık olan bu grup, demokratik sürece katılımın samimi savunucusudur. Bu grup, Müslüman Kardeşler örgütünün öğretilerinden büyük ölçüde etkilenmiştir.

Muhammed Surur'a Bağlı Olan Selefiler: Bu grubun temsilcileri arasında Suriyeli Muhammed Surur, Mısırlı Salah el-Savi, Suudi Arabistanlı Sefer el-Havali ve Salman el-Udah bulunmaktadır. Bu akım, Seyyid Kutup'un siyasi fikirleri ile Vahhabilerin dini görüşlerinin melezleşmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır.[23] Ehli Sünnet akidesi ile Selefi anlayışın ortak özelliklerine odaklanmaktadır. Tevhit anlayışına vurgu yapan ve görüşlerini kapsamlı bir biçimde teorikleştirmeye çalışan bu grup, Selefiler arasında en aktif olanlardan birisidir. Cihadı İslam'ın bir parçası olarak gören bu akım, şartların şu an cihat için mümkün olmadığını düşünmekle beraber, dünyanın farklı coğrafyalarında cihat eylemine katılanları da harici olarak nitelemekten uzak durmaktadır.

Muhammed Kutup'a Bağlı Olan Selefiler: Selefin metodolojisini ve anlayışını takip eden bu grubun temsilcileri, Muhammed Kutup, Mısırlı Abdul Mecid el-Şazli ve Kuveytli Şeyh Gazi el-Tewbeh'tir. Bu grup Selefi düşünce ve metodolojiye bağlı olmakla birlikte daha çok Mısır'ın İhvan'ının görüşlerine bağlıdır.

Cihadi Selefiler: Günümüzde bilinen birçok temsilcisi olan bu Selefi grup, cihadın gerekli ve günümüzde uygulanabilir olduğunu

---

23 Ali, The Roots of Religious Extremism: Understanding the Salafi Doctrine of Al-Wala' wal Bara, 55.

savunmaktadır. Düşmana karşı cihadı savunan bu grubun örneği el-Kaide örgütü olup cihadı küresel bir aktiviteye dönüştürmüştür.

Terör üzerine yapmış olduğu çalışmalarla tanınan Wiktorowicz ise Selefileri püristler, politikacılar ve cihatçılar olmak üzere üç gruba ayırır. Püristler, eğitim ve propaganda yoluyla inancın saflaştırılmasına, pekiştirilmesine odaklanır. Siyasetin sapkınlığa neden olduğunu savunan püristler, şiddetsiz yayılmayı savunmaktadır. Politikacılar ise inancın siyasi alanda uygulanması gerektiğini savunmaktadır. Sosyal adalet ve tanrının yasama hakkı politik alanda ortaya konulabilir. Militan bir yaklaşımı benimseyen Cihatçı grup ise mevcut durumun şiddeti ve devrimi gerektirdiğini savunmaktadır. Ortak bir inanca sahip olan bu üç grup, çağdaş dünya ve beraberinde gelen sorunlar hakkında farklı açıklamalar yapmaktadır. Bundan dolayı Selefi düşüncedeki ayrılık inanç ile ilgili değil, bağlam veya olaylara verilen cevap ile ilgilidir.[24]

1.2. Religion Online/Dini Çevrimiçi Teorisinin Boyutları

Son yirmi yılda telekomünikasyon ve bilgisayar teknolojilerinin buluşmasıyla, dünya ölçeğinde bir bilgisayar ağları sistemi ortaya çıkmıştır. Bu ağlar, birbiriyle iletişim kurmak isteyen insanlar tarafından heyecanla benimsenmiştir. Özellikle internet, iş dünyasının, entelektüel, siyasal ve sosyal yaşamın önemli bir aracı haline gelmiştir. İnternet, bireylere ve dini gruplara kendilerini geniş ve farklı bir izleyici topluluğuna sunabilme imkânı vermektedir. Bunun yanı sıra dini içerikli vaazlar banttan veya canlı yayımlanabilmektedir. Tartışma odaları, e-posta veya web üzerinden sanal dünyanın atmosferinde dolaşıma girmektedir.[25] Bu durum beraberinde dini anlayış alanında büyük bir değişimi meydana getirmektedir.

İnternet ortamında ortaya çıkan farklı din anlayış biçimlerini ayırt etme çabasıyla Christopher Helland tarafından "Dini çevrimiçi/Religion online" ile "Çevrimiçi din/Online religion" ayrımı yapılmıştır. Dini çevrimiçi; internetin bilgilendirme, iletişim, propaganda ve benzeri niyetlerle kaynaktan alıcıya doğru tek yönlü bir iletişim aracı olarak kullanılması anlamına gelir. Dini çevrimiçi, din adamlarının web siteleri ya da bloglar aracılığıyla kendilerini ve düşüncelerini doğrudan aktarmaları şeklinde

---

24 Quintan Wiktorowicz, "Anatomy of the Salafi Movement", *Studies in Conflict & Terrorism* 29/3 (2006), 208.

25 Gary R. Bunt, *Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*, (London: Pluto Press, 2003), 13.

gerçekleşir. Geleneksel iletişim anlayışı çerçevesinde, tek yönlü olarak internet aracılığıyla dinlerin sunumunu veya herhangi bir dini düşüncenin aktarımını ifade etmektedir. Bu tür sunumda iletişim süreci yukarıdan aşağıya ve birden bir çoğa doğrudur. Bunun yanında dini çevrimiçi, çeşitli dini gruplar ve geleneklerle ilgili bilgilerin ve hizmetlerin sağlanması olarak da tanımlamaktadır.[26] Dijital alanın resmi dini yapılar, kurumlar ve kişiler tarafından dini bir amaç için kullanılması anlamına gelen dini çevrimiçi, büyük ölçüde medyanın din için araçsallaşması, din için kullanılması veya dine hizmet etmesi anlamına gelmektedir.[27]

Üyelerini dini ritüelleri yeniden oluşturma ve geleneksel meşruiyet sistemlerini atlatma konusunda güçlendiren dini çevrimiçi, dinin coğrafyanın ve zamanın sınırlarını aşmasına fırsat sağlamaktadır. Çeşitli dini gruplar ve geleneklerle ilgili bilgi ve hizmetlerin sağlanmasına kaynaklık eden dini çevrimiçinde; camiler, sinagoglar veya dini gruplar hakkındaki web siteleri bu yaklaşımın göstergelerindendir.[28]

"Online din/çevrimiçi din" söylemi ise dijital alanın dini olmanın ve din yapmanın bütünüyle yeni yolları için bir temel olabileceği fikrini içermektedir. Burada belirleyici olan din değil; dijital mecranın veya alanın bizatihi kendisidir.[29] Çevrimiçi dinde etkin olan internetin bizatihi kendisidir. İnternet üzerinde yaşamın dinsel yönünü öne çıkararak katılımcıları ayin, dua, ritüel, meditasyon ve vaaz için bir araya toplar. İnternet'in kendisi bir kilise, cami, sinagog mevkiindedir.[30] Din dilini değiştiren ve yirminci yüzyıla ait olan bu gelişme, Brasher'e göre, dinin geleceğine katkı sunan en önemli gelişmeler arasındadır.[31]

1980'li yılların başlarından itibaren internet, manevi ritüellerin gerçekleştirildiği ve geleneksel dini inançların tartışıldığı bir alan

---

26 Christopher Helland, "Online- Religion/Religion Online and Virtual Communitas", *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*, ed. Jeffrey K. Hadden and Douglas E. Cowan, (New York: JAI Press, 2000), 207.

27 Stewart M. Hoover, "Din ve Medya", çev. Necmettin Pehlivan-Ahmet Yıldız, *Din Sosyolojisi: Çağdaş Gelişmeler,* der. Peter B. Clarke, (Ankara: İmge Yayınları, 2012), 162.

28 Lorne L. Dawson and Douglas E. Cowan, "Introduction", *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, ed: Lorne L. Dawson, Douglas E. Cowan, (London: Routledge, 2004), 7.

29 Hoover, *"Din ve Medya",* 162.

30 Jeffrey K. Hadden and Dougles E. Cowan, "The Promised Land or Electronic Chaos? Toward Understanding Religion on The Internet", *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises,* ed. Jeffrey K. Hadden-Dougles E. Cowan, (New York: JAI Press, 2000), 9.

31 Brenda E. Brasher, *Give me That Online Religion*, (San Francisco: Jossey-Bass Inc., 2001), 17.

olmuştur. Bu teknolojik gelişimin dinî alanı da etkilemesi kaçınılmazdır. Dini çevrimiçi teorisine göre, online alanda dini çeşitlilik artmaya devam edecektir. Çünkü yeni gelişmeler, programlar ve ağlar ortaya çıktıkça, yeni dini uygulamaların ve alternatiflerinin de ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu bağlamda internet, bireyler ve topluluklar için manevi deneyimi kolaylaştıran sanal bir ortamdır. Bu ortamda manevi bir ağ ile manevi karşılaşmalar ve faaliyetler gerçekleşmektedir.[32] Dini içerikli siteler bu ve benzeri işlevleri yerine getirmektedir.

Oliver Krueger'e göre, dini çevrimiçi sitelerin temel fonksiyonları şunlardır:

• Sunum: Dini grupların doktrin ve misyonunu içeren haftalık bültenlerin sunumunu yapmak ve kamuoyu ile düzenli paylaşımlarda bulunmaktır. Dini kurumların, grupların ve doktrinlerin sunumunu içerir.

• İnteraktif iletişim: Dini meselelerin sorulup paylaşıldığı sohbet odaları, misafir defteri, sıkça sorulan sorular ve tartışma panoları gibi interaktif ortamlar oluşturmaktır. Böylece dini temalar üzerine interaktif iletişim gerçekleşir.

• Dini hizmetlerin ücretsiz veya bedelsiz olarak verilmesi: nasihatler, rüya tabirleri ve sanal ritüellere imkân verme gibi dini hizmetler üretmektir.

• Ticari faaliyet: Dini kitap, CD-Rom veya ritüel eşyalarının satışı gibi ticari faaliyetlerde bulunmaktır. Krueger'e göre bu fonksiyonların tamamını içeren siteler olabileceği gibi, tek bir işlevin baskın olduğu siteler de mevcuttur.[33]

Kısacası 'Religion online', dinler ve dini gruplar hakkındaki bilgilerin resmî kanallar tarafından sunulduğu ve sağlandığı sanal ortamları ifade etmektedir.[34] Yeryüzündeki çeşitli dinlere ait siteler oldukça fazladır ve her geçen gün yenileri kurulmaktadır. İnternet kullanımının yaygınlaşması, sanal ortamda paylaşılan dini bilgi ve hizmetlerin kaliteli hale gelmesi ve farklı insan gruplarına ulaşım demektir. Herhangi bir dini tanıtmak, dini bilgi ve uygulamaları farklı kitlelere ulaştırmak

---

32 Heidi A. Campbell, *When Religion Meets New Media*, (London: Routledge, 2010), 25-30.

33 Oliver Krueger, "The Internet as Distributor and Mirror of Religious and Ritual Knowledge", *Asian Journal of Social Science 32/2 (2004),185;* Mehmet Haberli, *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*, (İstanbul: Açılım Kitap, 2015), 48-49.

34 Mehmet Akgül, "Dijitalleşme ve Din", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 216.

için internetin imkânlarından yararlanılmaktadır. İnternetle birlikte din; sesli, sözel, görsel ve sanal iletişim imkanlarını bir arada kullanmaya başlamıştır. Böylece internet; hakikatin açıklandığı yeni bir forum haline gelmiştir.[35]

2. Religion Online/Çevrimiçi Din: Ebu Hanzala Grubu Örneği

2.1. Selefi Bir Dini Grup Olarak Tevhid ve Sünnet Cemaati

Tevhid ve Sünnet Cemaati'nin kurucusu Halis Bayancuk'tur. 1984 yılında Diyarbakır'da dünyaya gelen Bayancuk, aslen Bingöllü'dür. Babası Hacı Bayancuk, Hizbullah'tan hüküm giymiş olup 2016 yılında tahliye olmuştur. Lise eğitimini Diyarbakır İmam Hatip Lisesi'nde tamamlayan Bayancuk, Doğu'nun farklı medreselerinden ders almıştır. Daha sonra din eğitimini tamamlamak için Mısır'a giderek Ezher Üniversitesi'ne kaydolmuş, 4 yıl 8 ay gibi bir süre Mısır'da kalmış ve fakat eğitimini tamamlayamadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Mısır'da faaliyet gösteren İhvan-ı Müslimin'e, Selefilere ve geleneğe mensup insanlarla tanışan Bayuncuk, çeşitli hocalardan ders alarak eğitimini tamamlamayı tercih etmiştir. Kendi ifadesi ile hayatının her alanına Kur'an ve Sünnet ile yaklaşan insanlara yakın olmaya başlamıştır. Onların derslerine katılmış ve onlardan istifade etmiştir.[36]

Ezher Üniversitesi'nde eğitim görmek amacıyla Mısır'a giden Bayancuk, "Tağutların kontrolünde, onların onay verdiği Bel'amların gözetiminde bir eğitim" olduğu için Ezher'de eğitim görmeyi reddetmiş; bunun yerine mescitlerde ve özel kurumlarda yapılan ilmî çalışmalara katılmıştır.[37] Muhtemelen Mısır'da selefi gruplara yakın olduğu için sıkıntılarla karşılaşmıştır.

2006 yılında Türkiye'ye dönmek zorunda kalan Bayancuk, 2007 yılından itibaren İstanbul'un Fatih ve Bayrampaşa ilçelerinde sohbetlere başlamıştır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde Tevhit mescitleri açmaya başlayan Bayancuk, Selefi din yorumunu yaymaya ve kendi cemaatini oluşturmaya başlamıştır. *Tevhid ve Sünnet Cemaati,* genel olarak Selefi anlayışa sahip olduğu görülmektedir.

---

35 Recep Vardı, "İnternet Kullanıcılarının Dini İçerikli Kullanım Alışkanlıkları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/28, (2012), 137.

36 "Ebu Hanzala Kimdir? https://ebuhanzala.kim/biyografi (Erişim 10 Mart 2021).

37 Biyografi, https://ebuhanzala.kim/biyografi (Erişim 10 Mart 2021).

Halis Bayancuk, Ebu Hanzala müstear ismini kullanmaktadır. Ebu Hanzala'nın Türkiye'de duyulması, "El-Kaide Türkiye lideri" olmakla suçlanarak tutuklanmasından sonra olmuştur. 2008'de, 2011'de ve 2014'te olmak üzere üç kez tutuklanarak cezaevine gönderilen Ebu Hanzala, ilkinde 13 ay, ikincisinde 2 yıl, üçüncüsünde ise 10 ay olmak üzere 4 yıl hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Ancak bu aşamadan sonra Ebu Hanzala'nın Irak ve Şam İslam Devleti'nin (IŞİD) Türkiye lideri olduğu iddiası gündeme gelmeye başlamıştır.[38] Bundan dolayı 23 Temmuz 2015 tarihinde dördüncü kez, IŞİD operasyonu kapsamında yeniden gözaltına alınmış, tutuklanmış; ancak 24 Mart 2016 tarihinde tahliye edilmiştir.

Beşinci kez 26 Ağustos 2016 tarihinde gözaltına alınmış ve ardından serbest bırakılmıştır. 8 Mart 2017 tarihinde Ankara'da konuşmacı olarak katılacağı panelin valilik tarafından iptal edilmesinden ötürü valilik çalışanlarının "Müşrik" olduğunu söyleyerek "Biz de boş durmayacağız" diyerek tehditkâr bir dil kullanmış; çalışanları tehdit ettiği gerekçesiyle altıncı kez gözaltına alınmıştır. Beş gün sonra serbest bırakılan Ebu Hanzala, 30 Mayıs 2017 tarihinde IŞİD'in üst düzey yöneticisi olduğu iddiasıyla yedinci kez göz altına alınmış ve 7 Haziran 2017 tarihinde tutuklanmıştır.[39] Sık sık müebbet hapis istemiyle yargılanan Ebu Hanzala hakkında, 9 Nisan 2020 tarihinde görülen ilk duruşmasında tahliye kararı verilmiş; ancak cezaevinden çıkmadan hakkında yakalama kararı çıkarılmış ve yeniden tutuklanmıştır.[40] Şu an tutukluluğu devam etmekte olan Ebu Hanzala, cezaevinden cemaatini yönetmeye devam etmektedir.

2.2. Bir Religion Online Olarak Tevhid ve Sünnet Cemaati

Tevhid ve Sünnet Cemaati, *'sadece'* Türkiye'nin farklı yerlerinde açmış oldukları tevhid mescitleri ile Selefi anlayışı yaymamaktadır. Bunlarla beraber, Cemaatin ve Ebu Hanzala'nın görüş ve düşüncelerini paylaştığı online siteler mevcuttur. Bunlar;

---

38 Evrensel, "IŞİD hücrelerinin liderliğini Halis Bayancuk'un yaptığı iddiası doğru mu?" https://www.evrensel.net/haber/86867/isid-hucrelerinin-liderligini-halis-bayancukun-yaptigi-iddiasi-dogru-mu (Erişim 12 Mart 2021).

39 Aydınlık, "IŞİD zanlısı Bayancuk'a 7 gözaltı 5 tutuklama 4 tahliye 2 salıverme," https://www.aydinlik.com.tr/isid-zanlisi-bayancuk-a-7-gozalti-5-tutuklama-4-tahliye-2-saliverme-turkiye-eylul-2017 (Erişim 15 Mart 2021).

40 T24, "IŞİD yöneticiliğinden yargılanan Bayancuk'un tahliye kararına itiraz edildi; cezaevinden çıkmadan yeniden tutuklandı", https://t24.com.tr/haber/isid-yoneticiligi-nden-yargilanan-bayancuk-un-tahliye-kararina-itiraz-edildi-cezaevinden-cikmadan-yeniden-tutuklandi,871809 (Erişim 18 Mart 2021).

www.tevhiddersleri.org,
https://tevhiddergisi.org,
https://ebuhanzala.kim,
https://tevhidmeali.com dur.

Farklı online mecralara sahip olan cemaat, internetin vasıtası ile geniş kitlelere ulaşmaktadır. Bu internet sayfalarının yanı sıra grubun "Ebu Hanzala Hoca" isimli bir de Youtube kanalı bulunmaktadır.

Cemaate göre, internet en önemli davet araçlarından biridir. Günümüz insanı için mesafeyi ve uzaklığı kaldıran internetin birçok faydası olduğunu belirten Ebu Hanzala'ya göre davetçiler tüm dünyaya görüş ve düşüncelerini duyurmaya ve az bir çabayla milyonlara ulaşmaya başlamıştır. İnternet, ilim öğrenmeyi kolaylaştırmıştır. İlim öğrenmek isteyenler, dünyanın öbür ucundaki bir âlimin derslerine canlı katılma imkânına kavuşmuştur. Yine canlı ve ucuz iletişim ve haberleşme imkânı sağlamaktadır. Resmî ve bürokratik işlemler kolaylaşmış ve insanlar 'e-dünya' ile işlemlerini evlerinden kolayca yapma imkânı elde etmiştir.

İnternet, dine hizmet eden bir araç olarak oldukça faydalı olabilmektedir. Ebu Hanzala'nın ifadesiyle *"Allah'ın hayra muvaffak kıldıkları bu nimetten hakkıyla istifade etmiş, interneti kendiyle Rablerine yaklaştıkları bir vesile, dinlerine hizmet ettikleri bir araç olarak kullanmışlardır."*

Ebu Hanzala'ya göre dinin her yeni durum için bir cevabı, usulü veya adabı vardır. İnternet de yeni bir gerçekliktir. Kullanım amacı veya biçimine göre faydalı veya zararlı olabilir. İnternet kullanmanın da bir usulü vardır ve olmalıdır. İnternetin kullanımı konusunda birkaç hususa dikkat edilmelidir. İlk olarak *"Vakıada yapılması yasak olan şeyler, sanal dünyada da yasaktır*." Ebu Hanzala'ya göre *"Şeytanın internet kullananlara kurduğu tuzaklardan biri, kullanım esnasında şeriat kurallarından azade gibi davranmalarını sağlamaktır. Allah'ın hükümleri sadece gerçek hayatta geçerli değil, aynı zamanda internet ortamında da geçerlidir."* Gerçek hayatta haram olan gıybet, sanal ortamda da haramdır. Buna uygun davranılmalıdır.

İnternet konusunda dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da internet ortamında gözleri harama karşı korumanın zorunluluğudur. Ebu Hanzala'ya göre, internetin kötülüklerinden sakınmak oldukça zordur. Bundan dolayı yalnız olunan ortamlarda internete girmemeye gayret edilmeli, koruyucu tedbirler alınmalı, internet kullanımı yapılan ortamlara hatırlatıcı ve uyarıcı ayet ve hadisler asılmalı, internetin vakti öldürmesine müsaade etmemeli ve internetin kullanım amacı netleştirilmelidir.

İnternet öğretim aracı olabilir; ancak eğitim aracı olamaz. Bu bağlamda Ebu Hanzala, 1983'ten itibaren hayatımıza giren internetin nasıl kullanılması gerektiğine dair bir fıkıh üretmeye çalışmıştır.[41]

2.3. Tevhid ve Sünnet Cemaati'ne Ait Dijital Mecralar

Cemaatin ve Ebu Hanzala'nın kendi görüş ve düşüncelerini paylaştığı www.tevhiddersleri.org, http://tevhiddergisi.org, https://ebuhanzala.kim, https://tevhidmeali.com gibi dijital mecralar bulunmaktadır.

Resim 1 [42]

Ebuhanzala.kim isimli online site, bu dini grubun lideri olan Ebu Hanzala'nın biyografisinin, makalelerinin, kitaplarının, şiirlerinin ve yapmış olduğu röportajların yer aldığı online mecradır.

Ebu Hanzala'nın; Laileheillallah, Akaid Dersleri, Kalp Katılığının Zararları, Tüm Resullerin Ortak Müjdesi, Müslümanların Allah'a Karşı Sorumlukları, Müslümanların Emirlerine Karşı Sorumlulukları, Müslümanların Birbirlerine Karşı Sorumlulukları, 4 Asıl, Güncel İtikad Meseleleri, İhtilaf Fıkhı, Ramazan Mektubu, Tevhid Meali, el-Esmau'l Husna, Vahyin Rehberliğinde En'âm Suresi Tefsiri, Gençlerle Hasbihal ve Tasavvuf

41 Ebu Hanzala Kim, "*İnternet Kullanma Adabı*" https://ebuhanzala.kim/yazi/internet-kullanma-adabi (Erişim 20 Mart 2021).

42 Ebuhanzala.kim, (Erişim 20 Mart 2021).

isimli kitapları bulunmaktadır. Bu online mecrada Ebu Hanzala'nın kitapları hem online olarak okunabilmekte hem de ücretsiz indirilebilmektedir.

Bunun yanı sıra biyografisi, şiirleri ve farklı kitle iletişim araçlarında yayınlanan röportajları bulunmaktadır.

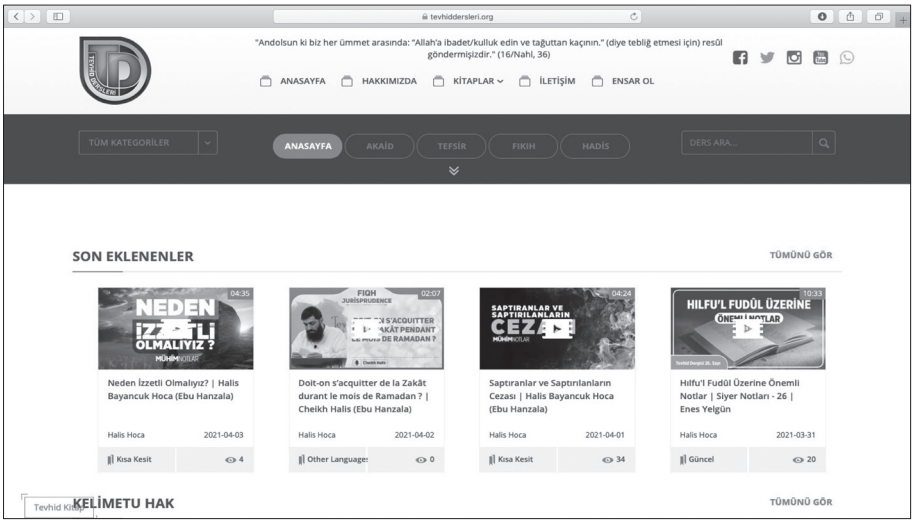

Resim 2[43]

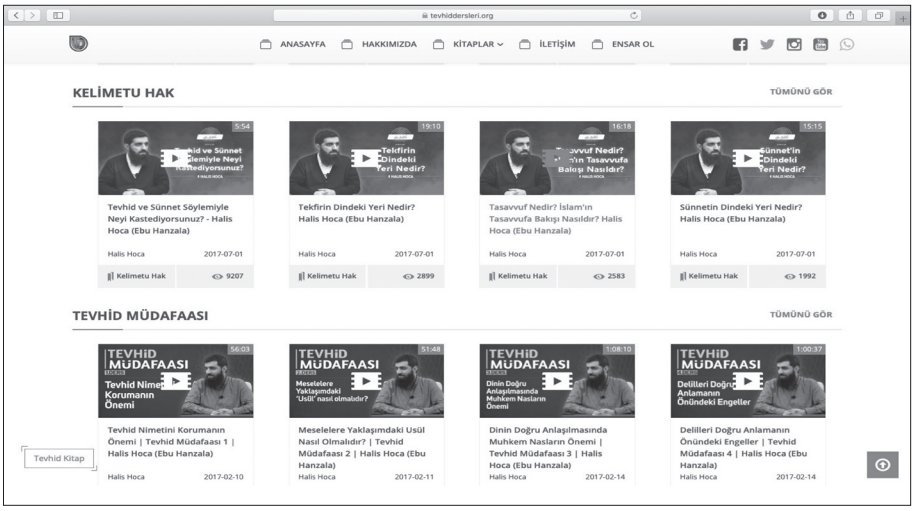

Resim 3[44]

43 https://tevhiddersleri.org, (Erişim 23 Mart 2021).

44 https://tevhiddersleri.org, (Erişim 23 Mart 2021).

Cemaatin en önemli dijital mecrası, *tevhit dersleri* isimli internet sitesidir. Selefi düşüncenin söyleminin ana omurgasını oluşturan tevhit, sitenin ismi olmuştur. Bu site, cemaatin ve liderinin dini veya güncel görüş ve düşüncelerinin paylaşıldığı, selefi düşüncenin ana parametrelerinin ortaya konulduğu bir mecradır. Ana sayfada Hakkımızda, Kitaplar, İletişim ve Ensar Ol kısımlarının yanı sıra Akaid, Tefsir, Fıkıh ve Hadis ile ilgili videoların yer aldığı butonlar bulunmaktadır. Cemaatin tüm görüş ve düşüncelerine ana sayfadan kolaylıkla ulaşılabilmektedir.

Özellikle Ana sayfa kısmında; "Biz kimiz ve Ne İstiyoruz", "Tevhid ve Sünnet Cemaatinin Misyonu Nedir" ve "Tevhid ve Sünnet Cemaatinin Eğitim Faaliyetlerinin Amacı Nedir?" başlıkları altında cemaatin dini kimliği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Cemaat temel hedefini şöyle açıklamaktadır:

- Her şeyiyle İslam'a adanıp, hizmet ehli olacak Müslimlerin tespiti, ilmî/ahlaki eğitimi ve irşat edilmesi, Türkiye Müslimlerinin tevhidi duyarlılıkları nedeniyle sıkıntı yaşadıkları eğitim meselesinin çözümüne katkı sağlamak,
- Tevhid ve Sünnet hakikatlerini Türkiye'nin en ücra köşesine ulaştırıncaya dek programlı ve belli bir plan dahilinde ilerlemek,
- Davetin yayılması için meşru olan teknolojik ve iletişim araçlarının tümünü profesyonel ve müstakil kullanacak hâle gelmek,
- Farklı dillere yaptığımız çeviri kitap ve tercüme derslerle başta Avrupa olmak üzere İslam davetinin tüm dünya halklarına ulaşmasına katkı sağlamak,
- Aynı akideyi paylaştıkları Müslimlerle ortak çalışma zeminleri oluşturup 'Tek Ümmet' olma, yardımlaşma ve çekişmeme buyruklarını pratize etmek, inanç anlamında yakın olduğu kesimlerle bir araya gelmektir.[45]

Bu sayfadaki en önemli bölümlerden birisi, *Kelimetu Hak Röportajları* başlıklı bölüm olup bu bölümde "Demokrasi Nedir? İslam'ı Hâkim Kılmak İçin Araç Olarak Kullanılabilir Mi?", "Tevhid ve Sünnet Söylemiyle Neyi Kastediyorsunuz?", "Tekfirin Dindeki Yeri Nedir?", "Sizi Cihatçı veya Cihad Düşmanı Olarak İsimlendirenlere Neler Söylemek İstersiniz?", "Hakimiyet Allah'ındır Ayetini Açıklar Mısınız?", veya "Bir topluma İslam ya da küfür toplumu denilmesi hangi kriterlere göre yapılır?" gibi on dört veya on beşer dakikalık kısa ve çarpıcı videolar bulunmaktadır. Bu röportajların ortak özelliği, dini grubun ideolojik yapısını veya selefi din yorumunu ortaya koymasıdır. Bu röportajlarda; tevhide, selefe, demokrasiye,

45 Tevhiddersleri.org, *"Hakkımızda",* https://tevhiddersleri.org/hakkimizda (22 Mart 2021)

laikliğe, tasavvufa, cihada, tekfire veya sünnete bakış; ayet, sünnet ve Selefi Salih'inden verilen örneklerle meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır.

Resim 4[46]

Tefekkürün kalesi olan dergiler; özenle seçilmiş materyali, spesifik hedef kitleye ulaştırmaya yarayan en önemli iletişim araçlarından birisidir. İyi bir mesaj stratejisi ile etkin bir kitle iletişim aracıdır.[47]

Tevhid ve Sünnet Cemaati'nin resmi dergisi, Tevhid'dir. Aylık İslamî eğitim dergisidir. Tevhid Dergisi'nde Ebu Hanzala tarafından yazılan başyazılar, cemaatin bülteni olup akidevî, siyasi, menheci, ahlaki konularda cemaatin düşüncesini yansıtmaktadır. 2012 yılında ilk sayısını yayınlayan dergi, yüz beşinci sayısına ulaşmış durumdadır. Başyazılarını Ebu Hanzala'nın yazdığı dergide Enes Yelgün, Özcan Yıldırım, Yiğit İnan, Ferhat Cura, Ekrem Bulca ve Kerem Çağlar gibi yazarlar bulunmaktadır. Dergide yayınlanan yazılar, cemaatin ideolojik yapısına uygun olarak hakimiyet, cihat, tevhit, selefilik veya tasavvuf hakkındadır. Bununla beraber derginin farklı sayılarında İslam dünyasından farklı yazarlara ait metinler tercüme edilerek selefi okuyucu ile paylaşılmaktadır. Dergi, bir

46 http://www.tevhiddergisi.org, (24 Mart 2021).

47 Fadime Dilber, "Seçmenlerin Kitle İletişim Araçlarından Aldığı Siyasal İçerikli Bilgilerden Etkilenme Düzeyi; Karaman İli Seçmenleri Üzerine Bir Alan Araştırması", *e-gifder: Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 1/4 (2012), 86.

nevi bu dini grup için bir eğitim müfredatı hizmeti görmektedir. Zaten kuruluş gayelerinden birisi de müfredat açığını gidermektir.

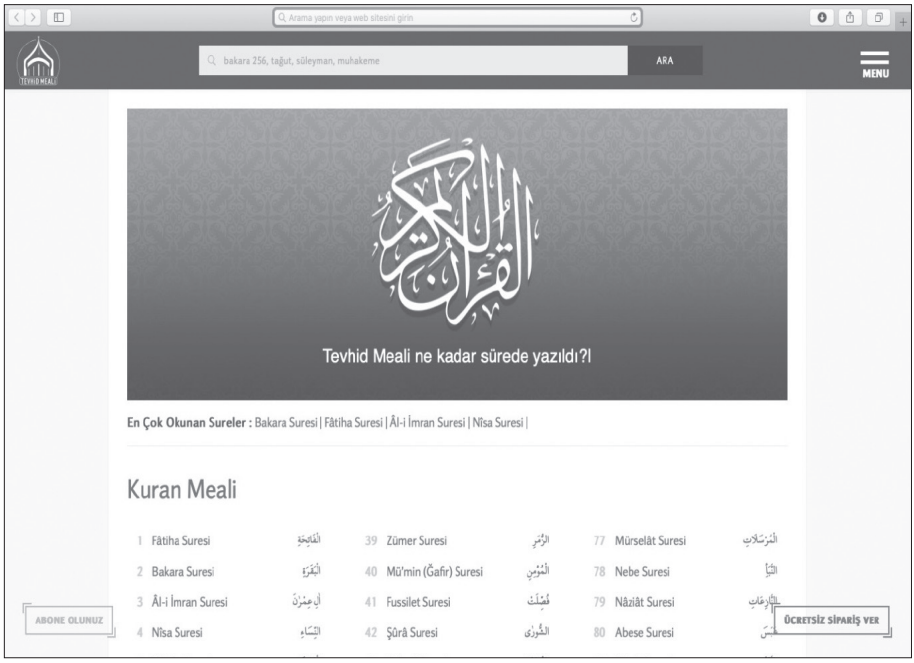

Resim 5[48]

Cemaat tarafından yapılan bir online çalışma da meal çalışmasıdır. Bayancuk tarafından 2006 ile 2018 yılları arasında yapılan çalışmanın ürünü olan mealin ismi, *Tevhid* Meali'dir. Meali hazırlamanın temel gerekçesi şöyle sıralanmaktadır:

- Mevcut meallerde tevhidî vurgunun yetersizliği.
- Mevcut meallerin birçoğunda tahrifat yapılmış olması.
- Gönül rahatlığıyla herkese tavsiye etme ihtiyacı.

Tevhid Mealinde, İbnu'l Cevzi'nin "Zadu'l Mesir Tefsiri" ile İbni Kesir'in "Tefsiru'l Kur'âni'l Azim"inin temel kaynak olarak kullanıldığı belirtilmektedir.[49]

48 https://tevhidmeali.com, (20 Mart 2021).

49 https://tevhidmeali.com/mukaddime, (20 Mart 2021).

Cemaatin ideolojik durumuna uygun olarak ayetler tercüme edilmekte ve selefi din yorumuna uygun bir biçimde açıklamalar yapılmaktadır. Böylece ayetler üzerinden selefi din yorumu meşrulaştırılmaktadır.

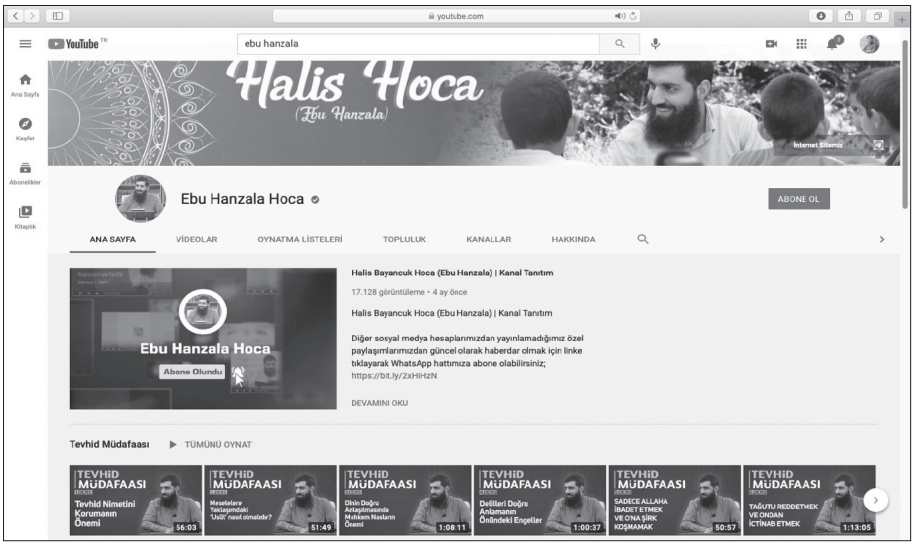

Resim 6[50]

Tevhid ve Sünnet Cemaatinin en önemli dijital mecralarından birisi YouTube'dir. Ebu Hanzala'nın YouTube'da 1.709 videosu bulunmaktadır. Oldukça profesyonel bir biçimde hazırlanan ve HD kalitesinde sunulan videolar, oldukça ilgi görmekte ve izlenmektedir. Videolar, 10.000 izlenmeden 750.000'e kadar çıkmaktadır. 8 Aralık 2016 tarihinde YouTube mecrasına Ebu Hanzala Hoca ismiyle katılan Cemaatin videolarının izlenme sayısı 23.597.399'a ulaşmış durumdadır.

YouTube, birçok dini grup gibi Ebu Hanzala grubu için de oldukça etkili bir sosyal mecradır. Profesyonel sunuma sahip olan videoların temel özelliği, ideolojinin etkili ve çarpıcı bir sunuma sahip olmasıdır. Grubun itikadî, siyasi veya toplumsal konulardaki açıklamaları videolar üzerinden oldukça etkili bir biçimde verilmektedir.

50 "Ebu Hanzala Hoca", https://www.youtube.com/channel/UCJKdCugWOjsw1vgaWr-M1yQ/featured, (Erişim 22 Mart 2021).

Sonuç ve Değerlendirme

Ebu Hanzala müstear isimli Halis Bayancuk tarafından 2011 yılında inşa edilmeye başlayan Tevhid ve Sünnet Cemaati, İstanbul başta olmak üzere Ankara, Bursa, Diyarbakır, İzmir gibi Türkiye'nin farklı şehirlerinde varlık göstermektedir. 2006 yılında Mısır'dan Türkiye'ye dönen Ebu Hanzala, 2006 ile 2011 yılları arasında 'cemaatsiz davet' kapsamında çalışmalar yapmış, 2011 yılından itibaren de cemaatleşme sürecine girmiştir. Tevhid ve Sünnet Cemaati, Selefi niteliklere sahip bir dini gruptur. Bu dinî grup; tevhid, sünnet, davet, cemaat, tekfir vb. söylemlerini ön planda tutmakta ve son dönemde İslam dünyasında kendisinden sıkça bahsedilen Selefi akımının davetçi çizgisine daha yakın durmaktadır. Tevhid ve Sünnet Cemaati'ni Selefi düşüncenin internet fıkhı ve dijital dünya ile ilişkisi bağlamında inceleyen bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır;

- Selefi nitelikli dinî grupların oluşumunda grubun kurucu karizmatik bir lidere sahip olması önem arz etmektedir. Bu selefi dinî grubun kurucusu Ebu Hanzala, karizmatik lider tipolojisine uygundur. Hem dinî grup tarafından yönetilen sitelerde Ebu Hanzala hakkında yazılanlar hem de YouTube da yapılan yorumlar bu sonucu ortaya çıkarmaktadır.

- Ebu Hanzala'nın düşünce yapısının oluşmasında, Onun Mısır tecrübesi öne çıkmaktadır. Dinî eğitimini tamamlamak için gittiği Mısır'da yaşamış olduğu tecrübe onu Selefi çizgiye yaklaştırmıştır. Ancak Mısır'da yaşadığı süre içinde kimlerle temas ettiği veya kimlerden dersler aldığı tam net değildir; hala gizemini korumaktadır. Yapılan açıklamalardan onların Selefi karakterli insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Mısır'ın, Selefi düşüncenin önemli kaynaklarından birisi olduğu belirtilmelidir.

- Ebu Hanzala, inanç ve akide konusunda Selefi akım ile ortak özelliklere sahip olmakla beraber ayrıştığı konular da bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'ye uygun bir Selefilik anlayışı ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Aslında bu da güncel meselelere yaklaşım konusunda sürekli ayrışan Selefiliğin yapısına da uygundur. Selefilik, ayrışarak büyüyen bir akımdır.

- Ebu Hanzala grubuna ait olan resmî online siteler ve dijital mecralar incelendiği zaman bu sitelerin Religion online/Dinî çevrimiçi türü siteler olduğu görülmektedir.

- Bu sitelerin temel amacı; bilgilendirme, propaganda ve iletişimdir. Selefi düşüncenin ve grubun ideolojik hüviyetini ortaya koyan bu siteler, yüksek kaliteye ve profesyonelliğe sahiptir.

- Bu dini grup tarafından yönetilen online mecralarda kaynaktan alıcıya doğru tek yönlü bir iletişim hakimdir. Bu iletişim stratejisinin arka planında hem cemaat mensuplarını dogrudan bilgilendirmek ve eğitmek hem de yeni sempatizanlar kazanmak vardır.

- Bu online mecralarda dini grubun inanç esaslarının, misyonunun ve amaçlarının profesyonel bir biçimde ifade edildiği ve paylaşıldığı görülmektedir. Bu sanal ortamda hâkim olan düşünce, religion online teorisine uygun olarak, bu dini grubun etkinliğidir. Online mecralarda, henüz internet bu din anlayışının dili üzerinde etkin değildir.

- Bu çalışmanın bir diğer sonucu da bu sitelerin dini grup dinamiğini pekiştirmeye hizmet ettiğidir. Bu pekiştirme dini meseleleri tartışmak, dini konuların paylaşıldığı sanal ortamlar oluşturmak ve sıkça sorulan sorulara cevap vermek yoluyla sağlanmaktadır.

- Özellikle YouTube videolarının izlenme ve tıklanma oranı ile online hesapların takipçi sayısı oldukça yüksektir. Bununla beraber videoların altına yapılan yorumlar, ciddi anlamda etkileşimin de olduğunu göstermektedir.

- Tevhid ve Sünnet Cemaati tarafından yönetilen sitelerin temel işlevi propaganda yapmak ve bilgi vermektir. Bu tür online mecralarda hâkim olan din dilinin belirleyicisi dini grubun bizatihi kendisidir. Ancak ileriki zamanlarda internetin veya dijital dünyanın kendisinin din dili üzerinde etkili olacağı veya din yorumunun sunumu ile internet kültürü arasında karşılıklı etkileşimin olacağı tahmin edilebilir.

- Tevhid ve Sünnet Cemaati tarafından yönetilen siteler, hem dini bilgiyi insanlara ulaştıran bir araç hem de dini ideolojiyi yansıtan bir aynadır. İnternet sayesinde dini bilgi, geniş kitlelere ulaşmakta ve böylece dini grubun etki ağı genişlemektedir.

Kaynakça

Abdelhaleem, Tariq. *The Counterfeit Salafis: Deviation of the Counterfeit Salafis from the Methodology of Ahlul Sunnah Wal-Jama'ah*. Canada: Al-Attique Publishers, 2004.

Ali, Mohamed Bin. *The Roots of Religious Extremism: Understanding the Salafi Doctrine of Al-Wala' wal Bara*. London: Imperial College Press, 2016.

Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 191-207

Aydınlık, "IŞİD zanlısı Bayancuk'a 7 gözaltı 5 tutuklama 4 tahliye 2 salıverme," https://www.aydinlik.com.tr/isid-zanlisi-bayancuk-a-7-gozalti-5-tutuklama-4-tahliye-2-saliverme-turkiye-eylul-2017 (Erişim 15 Mart 2021).

Bahar, Halil İbrahim. *Sosyoloji.* Ankara: USAK Yayınları, 2005.

Bunt, Gary R. *Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*. London: Pluto Press, 2003.

Brasher, Brenda E. *Give me That Online Religion*. San Francisco: Jossey-Bass Inc., 2001.

Biyografi. https://ebuhanzala.kim/biyografi (Erişim 10 Mart 2021).

Campbell, Heidi A. *When Religion Meets New Media*. London: Routledge, 2010.

Castells, Manuel. *The Rise of the Network Society: The Information Age Economy, Society, and Culture,* United Kingdom: Blackwell Publishing, 2010.

Dawson Lorne L.- Cowan, Douglas E. "Introduction". *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. ed. Lorne L. Dawson-Douglas E. Cowan. 1-17. London: Routledge, 2004.

Dilber, Fadime. "Seçmenlerin Kitle İletişim Araçlarından Aldığı Siyasal İçerikli Bilgilerden Etkilenme Düzeyi; Karaman İli Seçmenleri Üzerine Bir Alan Araştırması". *e-gifder: Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 1/4 (2012), 33-105.

Ebu Hanzala Kim, "*İnternet Kullanma Adabı"* https://ebuhanzala.kim/yazi/internet-kullanma-adabi (Erişim 20 Mart 2021).

Ebu Hanzala Kimdir?. https://ebuhanzala.kim/biyografi (Erişim 10 Mart 2021).

Ebuhanzala.kim, (Erişim 20 Mart 2021).

Ebu Hanzala Hoca, https://www.youtube.com/channel/UCJKdCugWOjsw1v-gaWr-M1yQ/featured (Erişim 22 Mart 2021).

Evrensel, "IŞİD hücrelerinin liderliğini Halis Bayancuk'un yaptığı iddiası doğru mu?"

https://www.evrensel.net/haber/86867/isid-hucrelerinin-liderligini-halis-bayancukun-yaptigi-iddiasi-dogru-mu (Erişim 12 Mart 2021).

Haber Bülteni", https://data.tuik.gov.tr/Bulten/OpenPdf?p=LKurzr7WkeNJi-8U6w1ukIUvz60LocIks7sIDzLjf7cmgfWzx7T6a1OU88eMOS0Lxr-

D7xLOI6bIYxChAphJV0MxPG7WLajwjb1ASeZ7rxJfs= (Erişim 2 Şubat 2021).

Hadden, Jeffrey K.-Cowan, Dougles E. "The Promised Land or Electronic Chaos? Toward Understanding Religion on The Internet". *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises.* ed. Jeffrey K. Hadden-Dougles E. Cowan.New York: JAI Press, 2000.

Haberli, Mehmet. *Sanal Din; Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*. İstanbul: Açılım Kitap, 2015.

Hegghammer, Thomas. "Jihadi-Salafis or Revolutionaries? on Religion and Politics in the Study of Militant Islamism," ed. Roel Meijer. *Global Salafism*: *Islam's New Religious Movement*. New York: Oxford University Press, 2014.

Helland, Christopher. "Online- Religion/Religion Online and Virtual Communitas". *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. Ed. Jeffrey K. Hadden-Douglas E. Cowan. 205-224. New York: JAI Press, 2000.

Hoover, Stewart M. "Din ve Medya". çev. Necmettin Pehlivan-Ahmet Yıldız. *Din Sosyolojisi: Çağdaş Gelişmeler.* der. Peter B. Clarke. 149-173. Ankara: İmge Yayınları.

https://tevhiddersleri.org, (Erişim 23 Mart 2021).

https://tevhiddersleri.org, (Erişim 23 Mart 2021).

http://www.tevhiddergisi.org (24 Mart 2021).

https://tevhidmeali.com, (20 Mart 2021).

https://tevhidmeali.com/mukaddime, (20 Mart 2021).

International Crisis Group, Indonesia Backgrounder: Why Salafism and Terrorism Mostly Don't Mix?, https://www.crisisgroup.org/asia/south-east-asia/indonesia/indonesia-backgrounder-why-salafism-and-terrorism-mostly-dont-mix. (Erişim 3 Şubat 2021).

Kaya, Mahir. *Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Koca, Ferhat. "İslâm Düşünce Tarihinde Selefîlik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* I/1-2 (2005), 15-70.

Krueger, Oliver. "The Internet as Distributor and Mirror of Religious and Ritual Knowledge". *Asian Journal of Social Science* 32/2 (2004),183-197.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat, 1999.

Mertoğlu, M. Suat. "Kaynaklara Dönüş Hareketi: Selefi Bir Talep Mi, Modern Bir Yöneliş Mi?". *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum*

Tebliğleri. haz. İsmail Kara-Asım Öz. 145-161. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2013.

Oyman, Nihat. "Sosyal Medya Dindarlığı". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 28 (2016),* 125-167.

Solmaz, Başak vd. ''İnternet ve Sosyal Medya Kullanımı Üzerine Bir Uygulama''. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi,* 7/4 (2013), 23-32.

Salihi, Emin-Göksun, Yenal. *Rapor: Deaş'ın Medya Stratejisi.* İstanbul: SETA, 2018.

Tevhiddersleri.org, *"Hakkımızda",* https://tevhiddersleri.org/hakkimizda (22 Mart 2021)

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü**,** *İnternet Kullanımı ve Aile.* Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

T24, "IŞİD yöneticiliğinden yargılanan Bayancuk'un tahliye kararına itiraz edildi; cezaevinden çıkmadan yeniden tutuklandı", https://t24.com.tr/haber/isid-yoneticiligi-nden-yargilanan-bayancuk-un-tahliye-kararina-itiraz-edildi-cezaevinden-cikmadan-yeniden-tutuklandi,871809 (Erişim 18 Mart 2021).

Wiktorowicz, Quintan. "Anatomy of the Salafi Movement". *Studies in Conflict & Terrorism* 29/3 (2006), 207-239.

We Are Social, https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media. (Erişim 1 Şubat 2021).

Vardı, Recep. "İnternet Kullanıcılarının Dini İçerikli Kullanım Alışkanlıkları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/28 (2012), 101-138.

Yakışır, Gizem. *İletişim ve Propaganda Teknikleri Açısından Dini Gruplar.* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yakışır, Gizem-Bilgin, Vejdi. "Dini Gruplar, Medya ve Propaganda: Türkiye'deki Dört Dini Grup Üzerine Göstergebilimsel Bir Çözümleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2019), 337-369.

Yamaç, Muhammed. "Sosyal Medyada Dini Topluluklar". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 101-122.

Yener, İbrahim "Medya ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz-İhsan Çapçıoğlu, 379-392. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

DİJİTAL ORTAMLARDA OLUMSUZ DİNDAR ALGISI: EKŞİ SÖZLÜK ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit BUDAK
Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/abdulhamit.budak@amasya.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4253-2315

Giriş

Türkiye'de olumsuz dindar algısı oluşturma girişiminin geçmişi dijital dünyanın ortaya çıkmasından daha ötelere gitmektedir. Cumhuriyetin kurulması ile beraber yeni bir toplum oluşturma gayreti içerisinde olan yönetim geçmiş dönemde var olan pek çok uygulama ve düşünce tarzına karşı tavır almış ve onların toplum ve siyasi alandaki etkisini kaldırmak için girişimlerde bulunmuştur. Özellikle Osmanlı toplumunda önemli bir işleve sahip olan dine karşı olumsuz bir tavır alınarak ülkenin geri kalmasının sebebi sayılmış, onunla ilgili kurum ve kişilerin etkinliği aşırı derecede kısıtlanmıştır. Bununla beraber ülkede toplumsal yapının yeniden şekillendirilmesi için projeler üretilmiş, farklı alanlarda köklü değişimlere gidilmiştir. İnkılaplar olarak bilinen bu uygulamalara toplumun bazı kesimlerinden oluşabilecek muhalefetin ve direnişin önünü kesmek için de tedbirler alınmış ve bazı toplum mühendisliği projeleri uygulanmıştır. Kendine karşı dindar kesimi muhtemelen muhalefet olarak gören yönetim bu kesimin itibarsızlaştırılması için değişik çalışmalar yapmış, eğitim, edebiyat ve sanat gibi alanlara bu anlamda görevler yükleyerek bazı isimleri de devreye sokmuştur.[1]

---

1 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 533.

Dindarların ötekileştirilmesi ve dindarlığın olumsuz bir kimlik olarak gösterilmesiyle toplumun dine karşı yöneliminin azalacağı ve geri kalmanı sebebi olan dinden uzaklaşacağı düşünülmüştür. İlk dönemlerde buna matuf girişimlerde bulunulmuş özellikle edebiyat bu projenin uygulama alanı olarak görülmüştür. Ayrıca basın ve yayın kuruluşları olumsuz kişilik özelliklerini dindar kimliğiyle bir araya getirerek bu girişimleri desteklemiş, toplumda böyle bir algı oluşmasına yardımcı olmuşlardır.[2]

Teknolojik imkanların artmasıyla değişik sanat alanları ve iletişim imkanları ortaya çıkmıştır. Sinema sanatının gelişme göstermesi sonucu çeşitli filmler çekilmiş, bu filimler halkın önemli eğlence araçlarından olmuştur. Fakat sinema aynı zamanda toplumu ideolojik olarak şekillendirecek bir araç olarak da görülmüş ve kullanılmıştır. Çekilen bazı filmlerde ve televizyon dizilerinde sanat ve halkı eğlendirme amacının ötesinde toplumsal yönlendirme yapma ve algı oluşturma çabası ön plana çıkmış bu konuda da din ve dindarlar olumsuz anlamda en fazla merkeze alınan olgular olmuştur.

Karikatür sanatının mizah üretip halkı güldürme, eğlendirme gibi işlevinin yanında toplumda olumsuz giden konuları gündeme getirip hicveden ve eleştiren bir görevi de vardır. Ülkede karikatür dergilerinin artmasıyla beraber siyasi, sosyal, ekonomik pek çok konu hiciv konusu olmuş, farklı bir tarz ile toplumsal muhalefet örnekleri sergilenmiştir. Fakat çeşitli toplumsal sorunları çizimlerine konu yapan karikatüristler din ve dindarlarla ile ilgili konuları genelde olumsuz bir bakış açısıyla ele almışlar ve çizdikleri dindar karakterlere olumsuz kişilik özellikleri yüklemişlerdir.

Günümüzde internet teknolojisinin ortaya çıkıp halk nazarında popüler hale gelmesiyle beraber dijital ortamlar yaygın iletişim ve etkileşim alanları oldu. Özellikle sosyal medya pek çok düşüncenin paylaşıldığı, her insanın kolayca ulaşabildiği ve etkileşim içinde olduğu platformlar olarak ön plana çıktı. Pek çok konunun paylaşıldığı, görüş alışverişi içinde bulunulduğu bu mecrada tabii ki din ve dindarlarla ilgili konularda paylaşılmakta ve tartışılmaktadır. Farklı gruplar ve kişiler oluşturdukları dijital ortamlarda din ile ilgili eğitici bilgiler verirken bunun aksine olumsuz düşünceleri paylaşan grup ve kişilerde görüşlerini kendi alanlarında paylaşmaktadırlar. Laik bir ülkede din ile ilgili olumlu görüşlerin yanında olumsuz görüşlerin de olması gayet normal bir hadisedir fakat

2 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 145.

belli mahfillerin siyasi muhalifliklerinin sebebi olarak din ve dindarlar üzerinde olumsuz bir algı oluşturma çalışmaları toplumsal gerginlik ve çatışmalara neden olmakta, toplumun önemli birleştirici unsuru olan din ile ilgili olumsuz algılar ortaya çıkarmaktadır.[3]

Bunun yanında yapılan her eleştiri ve olumsuz değerlendirmeyi yine politik kaygılardan hareketle ön yargıya mahkum etmek ve değersizleştirmek dindarların kendisini muhasebe etmesine ve hatalarını düzeltmesine engel olacaktır. Bu nedenle objektif olunduğunda bir nevi düşüncelerin tartışıldığı arena haline dönüşen internetteki değişik dijital ortamlarda dindarlarla ilgili değerlendirmeleri ele almak ve incelemek ötekinin nasıl baktığını anlamaya yardımcı olacak ve ortak yaşama kültürüne katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın konusu dijital ortamda olumsuz dindar algısının ne şekillerde değerlendirildiğini "ekşi sözlük" bağlamında ele almak ve incelemektir. Böylelikle değişik dijital ortamlarda farklı toplumsal kesimlerin dindarları nasıl değerlendirdiği açıklanmış olunacak, çıkan sonuçlardan ön yargılar tespit edilecek ve dindarlar adına öz eleştiri değeri taşıyanlar ortaya konulacaktır. Çalışmada "Ekşi sözlük" teki "Dindar insanlardan uzak durmak" başlığındaki entryler içerik analizi yöntemiyle ele alınıp tahlil edilecektir.

1. Dindar Kavramı ve Olumsuz Dindar Algısı

Dindar; dinin emirlerine hakkıyla uyan ve içtenlikle yerine getiren kişi, mütedeyyin, dini bütün kişi anlamına gelmektedir.[4] Dindar kavramı kişinin din ile olan ilişkisini belirlemek için kullanılır. Başka anlamda da onun dini hassasiyetini ortaya koymak için kullanılır. Birey, din ve dini olanla yakınlık ve uzaklık anlamında belli bir sınıflandırma dahilinde nitelenebilir. Dinin bireyin anlam dünyasındaki yerini ve pratikteki uygulamasını az veya çok dindar gibi kavramlar gösterir. Bu nitelemeler tam bir kesinlik ortaya koymasa da dinin bireyin hayatındaki yerini ve önemini bir ölçüde anlatır. Dindarlık dini yaşantının şiddetini anlatır ve pek çok sosyal ve psikolojik nedenlerden etkilenir. Dindarlığın birey ve

---

3 Selim Eren, "Din, Devlet ve Siyaset", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 618.

4 Dini Terimler Sözlüğü, "Dindar" (Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2009), 60.

toplum açısından ortaya çıkan bu değişken yönünü toplumsal değişme bağlamında değerlendirmek gerekir.[5]

Dindarlık kavramını din sosyolojisi açısından daha derli toplu tanımını şöyle vermek mümkündür; *"kutsal olanın yahut onun özel bir formu olmak itibariyle belli bir dinin muayyen zaman ve şartlarda belli bir kişi veya grup tarafından yaşanmasıdır."* [6] Yukarıda verilen bilgiler dindarlığın belli bir dinin yaşanmasının yoğunluğunu veya kutsal ile olan ilişkinin samimiyetini ifade etmek için kullanıldığını göstermektedir ve bunun bireyden bireye değişen bir yoğunluğu söz konusudur fakat halk dilinde dindar denilince dinine bağlı, inançlı, ibadetlerini hakkıyla yerine getiren ve dinin ortaya koyduğu ahlaki değerlere dikkat eden kişi anlaşılmaktadır. Onun dindar olmayan insanlardan daha farklı ve özel niteliklere sahip olduğu düşünülür veya böyle olması beklenilir. Bu bağlamda aslında dindar kavramına olumlu anlamlar yüklenildiği görülmekte, bir kişinin dindar olduğunun ifade edilmesi onun toplum nazarında olumlu davranış özelliklerine sahip biri olduğunu anlatmaktadır.

Dindar kişiyle ilgili olumlu bir algı varken acaba neden "olumsuz dindar algısı" oluşmakta ve böyle bir algı yaygınlık gösterme eğilimindedir? "Olumsuz dindar algısı" kavramı dindara yüklenilen olumlu davranış özelliklerinin tersini anlatmakta, dindarı olumsuzlamakta, ilahi varlık ile olan bağının olumlu davranışları ortaya çıkarmadığı anlatılmaktadır. Böyle bir durum aslında dini veya ilahi olanı, aşkın olanı da olumsuzlamaktadır. Dinin değer koyan, ahlaki normlar belirleyen yönü işlevsiz hale gelmekte, ilahi varlığın müeyyide gücü sorgulanmakta, mutlak kadir sıfatı zedelenmektedir. Neticede de din kurumuna ve onunla ilgili olan değerlere ilgi azalmakta, sorgulanmakta ve itibarsız hale getirilmeye çalışılmaktadır fakat realite olarak böyle bir durum mevcut olup son zamanlarda da değişik mahfillerce çokça kullanılmakta tabiri caizse köpürtülmekte böyle bir algının oluşması için pek çok yöntem denenmekte, ele geçen fırsatlarda mümkün olduğu ölçüde değerlendirilmektedir. [7]

Bu durumu "algı" kavramının içerdiği anlam ile açıklamak mümkün olabilir. Algılama; duyu organlarını uyaran nesne, olay ve tepkilerin

---

5 Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Dem yayınları, 2014), 311,312.

6 Ünver Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo - Psikolojisi*, ed. Ünver Günay vd. (Adana: Karahan Kitapevi, 2006), 22.

7 Asım Yapıcı, "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık", *Dindarlığı Sosyo Psikolojisi*, ed. Ünver Günay vd. (Adana: Karahan Kitapevi, 2006), 251-253.

alınması, duyumlanması, hissedilmesi anlamına gelmektedir.[8] Bireyler çevrelerinde meydana gelen olayları ve nesneleri duyu organları veya hisleri ile algılarlar ve belli bir süreçten sonra onlara anlamlar yüklerler, olumlu ve olumsuz şekilde değerlendirirler. Bu durum bireyin biyolojik, ruhsal ve zihinsel özellikleri ve içinde bulunduğu sosyal ortam ile şekillenir ve anlam kazanır. Algı toplumsal hayatla ilgili bir durumu içeriyorsa bu "sosyal algı" olarak adlandırılır. İnsanların toplumsal hayatta sosyal durumları algılaması sonucu davranışları şekillenir. İnsanların diğer insanları, olguları, olayları ve toplumsal değişiklikleri algılayıp anlamlandırması toplumsal hayata daha sağlıklı şekilde uyum sağlamasına yardım eder. Sosyal algı insanın çevresini tanımasıyla ilgili bir durum olup bu algıyı etkileyen bazı değişik faktörler vardır. Özellikle bireyin tutumları, değer yargıları, güdüler, yetişme şartları, toplumsal çevre özellikleri, inançlar gibi durumlar insanın algısını etkiler ve sosyal olaylara karşı vereceğimiz tepkinin türünü belirler.[9] Genel olarak dindar algısının özelde de "olumsuz dindar" algısının oluşumu bir sosyal algılama şeklidir. Bireyler toplumsal hayatta din ve dindar gibi olguları içlerinde bulundukları sosyo-psikolojik şartlar ile algılayıp değerlendirmeye tabi tutarlar. Bu şartlar din ve dindarlık ile olumlu bir ilişki içindeyse algılamalarda olumlu olur aksi durumda olumsuz algı oluşur. Bireylerin algılaması her ne kadar öznel bazı özellikler ile ilgili olsa da algılanan şeyin nitelikleri yani dışsal durumlar da algının oluşmasında etkili bir diğer unsurdur. Bu nedenle algılamanın olumlu ve olumsuz oluşunda algılama nesnesinin özellikleri de önemli rol oynar. Dindar ile ilgili algı oluşturan kişinin din ve dindar olgularına yaklaşımı, tutumu önemli olmakla beraber dindarın da algının oluşumunda önemli bir etkisi vardır. Olumsuz dindar algısının oluşumu da dindarın sergilediği davranış ile alakalı bir durumdur.

2. Olumsuz Dindar Algısının Tarihsel Süreci

Türkiye'de olumsuz dindar algısı oluşturma çabaları yeni bir olay değildir. Cumhuriyetle birlikte dine olan bakış açısı değişmiş din ve dindarlık ile ilgili algılar farklılaşmıştır. Dindarlar modernleşmenin önünde engel olarak değerlendirildiği için onlardan gelecek itirazların önü kesilmeye çalışılmıştır.[10] Böylece siyasi iktidar dinin toplumsal hayattan görünürlüğünü ve etkisini azaltmaya yönelik tedbirler almış, dinin

8 Ömer Demir, Mustafa Acar, "Algılama", *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yay., 1997), 17.

9 Salih Güney, Sosyal Psikoloji, (Ankara: Nobel Yayınları, 2009), 118.

10 Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi* (İstanbul: Bilge Yayınları, 1999),113.

görünür yüzü olan dindarları itibarsızlaştırma çabaları içine girmiştir. Laikliğin uygulanmasında tercih edilen metodun din ve dindarlık karşıtı olma gibi algılanması basın ve yayını elinde tutan kişilerin kendilerine vazife çıkarmasına neden olmuştur.[11]

Bazı roman yazarları ele aldıkları sosyal konularda oluşturdukları tiplemelerde dindarları olumsuz bir kişilik olarak karakterize etmişler, çağdaş, ilerici kahramanın karşısına muhalif bir unsur olarak çıkarmışlardır. Halide Edip Adıvar'ın "Vurun Kahpeye" adlı romanı ile Kadir Karaosmanoğlu'nun "Yaban" adlı romanları bunlara örnek olarak verilebilir. Halide Edip'in, romanında dindar Hacı Fettah Bey gerici, yobaz ve işbirlikçi, milli mücadele karşıtı bir hain olarak betimlenir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "Yaban" adlı romanında Şeyh Yusuf; pasaklı, insanların dini duygularını sömüren, istismarcı bir dindar tipidir. Aydın tipi Ahmet Celal'in karşısına konan bu olumsuz kişinin karakteri ile anlatılmak istenen o dönemde yaşanılan sıkıntılarının sebebinin dindarlar olduğudur.[12] Halide Edip Adıvar ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu romanlarında yaptıkları bu olumsuz dindar tiplemeleriyle Türk edebiyatında "aydın-din adamı/öğretmen-imam" karşıtlığını başlatan yazarlardır.

Türk sinemasında da din ve dindarlıkla alakalı karakterlerin olumsuz bir şekilde beyaz perdeye aktarıldığı, pek çok örnek bulunabilmektedir. Çekilen filmlerde dindar tipolojisi olumsuz kişilik özelliği taşıyan karakterlerle özleştirilmiştir. "Yılanların Öcü" filmindeki Beytullah Hoca, "Umut" filmindeki Hüseyin Hoca, "Gelin" filmindeki Hacı İlyas, " Kibar Feyzo" filmindeki Topal Hoca, "Züğürt Ağa" filmindeki Şıh Efendi, " Yer Demir Gök Bakır" filmindeki Taşbaş, "Kiracı" filmindeki Hacı Bey çizilen olumsuz dindar tipleridir.[13] Tiplemelerin ahlaksız davranışları sergileyen kişiler olarak yansıtılması toplumda olumsuz bir dindar imajı oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir. Dindar olmayanların olumlu yani ahlaklı tipler olduğu vurgusu ile de din ile ahlakın farklı şeyler olduğuna dair bir algının oluşturulduğu söylenebilir. Türk sinemasındaki bu yaklaşımın toplum nezdinde var olan din ve dindar algısının olumsuzlaştırılmasına yönelik bir çaba olduğu anlaşılmaktadır.

---

11 Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994), 329.

12 Ahmet Faruk Güler, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Batılılaşma (1923–1940)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 76,79.

13 Ahmet Aksoy, *Türk Sinemasında Dindar İnsan Tipolojisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 43-94.

Televizyonlarda yayınlanan dizilerde de din ve din adamı ile ilgili yaklaşımların olumsuz bir perspektiften ele alındığı görülmektedir. Örnek olarak "Hayat Bilgisi" dizisindeki Afet Öğretmen tiplemesinin kendisine hocam diye hitap eden öğrencileri "Hoca camide" cevabıyla terslemesi böyle bir algının göstergesi sayılabilir. Türk toplumunun yaşantısını anlatmaya çalıştıklarını iddia eden televizyon dizisi yapımcıları senaryolarında toplumun en önemli kültür üreten unsuru olan din ve dini temalı sahnelere yer vermemektedir. Hatta dini konuların dizilerde verilmemesini değerli gören yapımcıların varlığı da söz konusudur.[14]

Olumsuz dindar algısının çokça vurgulandığı yerlerden birisi de karikatür dergileridir. Bazı karikatür dergileri, çizimlerinde dindar kimliğine olumsuz bir imaj yüklemekte toplumda bu algısının gelişmesine yardım etmektedirler. Dindarların olumsuz olarak nitelendirildiği pek çok karikatüre rastlamak mümkündür. Bu alanda yapılan bir çalışma ile çizimlerin belli kategoriler altında sıralanması yapılmıştır.[15] Bu kategorilere göre dindarlara şu anlamlar yüklenmiştir; saldırgan, çirkin, alay edilen. Bu çalışmanın bulguların yorumlanması bölümünde mizah dergilerinde bir yıl boyunca yayımlanan yaklaşık 25.600 karikatürün içerisinde yalnızca 447 karikatürde (%1,7) İslami simge bulunduğu söylenerek sayının azlığı vurgulanmaktadır fakat bunların da büyük bir çoğunluğunun (%92,4); İslam dininin kötü, Müslümanların saldırgan veya terörist ya da çirkin ve sevimsiz olduğu, ibadetlerin alaya alındığı, İslami cemaatlerin veya hükümetin icraatlarının İslam dini üzerinden eleştirildiği karikatürler olduğu tespiti yapılmaktadır.[16]

"Gırgır" dergisinde yayınlanan karikatürler üzerine yapılan bir çalışmada dinin kutsalları ile ilgili olumsuz bir yaklaşımın bulunmadığı tespiti yapılmaktadır. Bunun yanında dindar tipolojisinin olumsuz/ahlaksız şekilde çizildiği söylenmektedir. Değerlendirmede karikatürlerde dini olanın değil dindarlığın eleştirildiği ve aşağılandığı söylenirken dindarların korkunç, çirkin, şekilde karikatürize edilerek küçük düşürüldüğü ve

---

14 Ferhat Zengin, "Televizyon Dizlerinde Dinin Temsili", *Medya ve Din*, ed. Mete Çamdereli (İstanbul: Köprü Kitapları, 2014), 82.

15 Nurdan Akıner, Mustafa Sami Mencet, "Türkiye'de İslamofobi: Mizah Dergilerinde İslam'ın Temsili", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries*) 11/2 (Ekim 2016), 179-182.

16 Nurdan Akıner, Mustafa Sami Mencet, "Türkiye'de İslamofobi: Mizah Dergilerinde İslam'ın Temsili", 183.

tiplemelerin benzer şekilde çizilmiş olmasının alışıldık (ahlaksız) dindar imgesinin ortaya çıkmasına yardım ettiği tespiti yapılmıştır.[17]

3. Katılımcı Sözlükler ve Ekşi Sözlük

Katılımcı sözlükler sürekli yenilenebilme, interaktif olma gibi özelliklere sahip internet siteleri olup pek çok konunun tartışılabilir olması ve eleştirilebilirliği gibi yönleriyle diğer sosyal medya sitelerinden farklılaşmışlar ve popülerlikleri artmıştır. Özellikle gündemdeki toplumsal ve siyasal olaylar bu sözlüklerde güncel olarak tartışılmaya açılmakta böylelikle sürekli kendilerini yenileyebilmekte, okur yazar üzerinde etkin olmaktadırlar. İnternetin önemli bir bilgi paylaşım alanı olduğu günümüzde insanlar bu alanda verilen bilgilerden etkilenmekte ve resmi bir değeri olamasa da kanaatlerinin oluşumunda önemli bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Bu yönüyle de kamuoyu oluşturmada önemli bir aktör olarak ön plana çıkmaktadırlar. Katılımcı sözlük sitelerinde yazarlar görüşlerini herkese duyurabilme imkânına sahiptir. Bu sözlüklerde ansiklopedik bilgi veren Vikipedi gibi sitelerden farklı olarak yazarlar kendi görüşlerini ortaya koymakta, maddeye katkı sağlamakta böylece değişik görüşlerin tartışıldığı bir platforma dönüşmektedir. [18]

Türkiye'deki ilk dijital katılımcı sözlük Sedat Kaplanoğlu'nun 15 Şubat 1999 tarihinde kurduğu ve diğer katılımcı sözlüklere de örnek olan Ekşi Sözlük'tür. Ekşi Sözlük'ün sloganı "Kutsal Bilgi Kaynağı"dır. "İnci Sözlük" Dijital katılımcı sözlük olarak 2009 yılında Serkan İnci ve İsmail Alpen tarafından kurulmuştur. Üniversite sözlükleri dijital etkileşimli sözlüklerin önemli örneklerindendir. Bu alandan İTÜ Sözlük ve Uludağ Sözlük en çok bilinen sözlüklerdendir. Nisan 2009'da kurulmuş olan İHL Sözlük de önemli katılımcı sözlük örneklerinden birisidir. Yayın hayatına 2012 yılında ara vermiş, 2015 yılında tekrar geri dönmüşse de 2016 yılında Dünya Sözlük ile birleşmiştir.[19]

---

17 Tuğçe Ertem, "Karikatürlerde Dinin Temsil Biçimi", *Medya ve Din*, ed. Mete Çamdereli (İstanbul: Köprü Kitapları, 2014),157.

18 Engin Üngüren, "Yeni Medya İletişim Kanalı Olarak Katılımcı Sözlük Sitelerine Yönelik Bir Değerlendirme" DOI: 10.26466/opus.567125 *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi 11/18* (Haziran 2019), 2878.-2907 2886

19 Rıdvan Yücel, M. Bilal Arık, "Bir Dijital Kültür Örneği Olarak Katılımcı Sözlükler ve Türkiye'deki Görünümleri", *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi MEDIAJ*, 3/2 (Aralık 2020), 156-169.164-165

Katılımcı sözlüklerin en popüleri "Ekşi sözlük" tür. 15 Şubat 1999 tarihinde kurulan Web sitesi pek çok kelime ve kavram hakkında kayıtlı yazarların yorumlarını içermekte bu yönüyle katılımcı sözlük özelliği taşımaktadır. Çıkışı itibariyle kişisel paylaşım yapılan amatör bir blog özelliği taşıyan site kısa sürede büyük ilgi görerek ülkenin en çok takip edilen sitelerinden biri olmuştur. Herhangi bir konu sınırlaması olmadan yazarlar tarafından açılan "entry" ler ile başlıklar girilmekte, "bakınız" linkleriyle daha farklı sayfalara ulaşma imkanı sunulmaktadır. Bu çok yönlü aktif haliyle sürekli yenilenmekte, bir organizma gibi değişmektedir. Ekşi Sözlük; 'bir arama ve araştırma motoru', 'bir tartışma platformu', 'bir alt kültür formu', 'bir sosyalizasyon aracı', 'bir mizah aracı' ve 'tarihi bir belge' olarak ele alınabilmektedir. Yazarlar 'moderatör', 'gammaz', 'praetor' 'yazar', 'çaylak', 'sürekli yazar' gibi yetki alanlarına göre farklı şekilde isimlendirilmektedir.[20] Bunun yanında sözlük kendine özel kavramlarda geliştirmiştir. Entry, ukte, Spoiler, Şükela/Şuku, Öeehh, Modlog, Sub-etha, Bottom, Klon gibi kavramlar bunlardan dikkati çekenlerden bazılarıdır.[21]

Son zamanlarda Ekşi sözlük üzerine değişik çalışmalar yapılmakta ve yeni nesil okur yazar kesiminin değişik konulara bakış açıları bu çalışmalarla ele alınmaktadır. Ekşi Sözlük yazarlarının daha çok sanal alemde etkin olan genç nesil olduğu var sayılarak okur yazar gençliğin eğilimlerinin, zaaflarının ve kültürel pozisyonlarının bu platform üzerinde yapılacak çalışmalarla ortaya konulabileceği ifade edilmektedir. [22]

4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız nitel bir araştırma olup veri toplama türü olarak doküman tarama yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen verilerin analizi içerik analizi tekniği ile değerlendirilmiştir. Çalışma dijital ortamda bulunan katılımcı sözlüklerin en bilinenin olan "Ekşi Sözlük" sayfası ile sınırlıdır. Dijital ortamlarda olumsuz dindar algısının değerlendirmek için "Ekşi sözlük"

---

20 Emet Gürel- Mehmet Yakın, "Ekşi Sözlük, Postmodern Elektronik Kültür", *Selçuk İletişim*, 4/4, (Nisan 2007), 204-219.

21 Wikipedia, "katılımcı sözlük", (erişim 18 03 2021).

22 Alev Alatlı, Fesuphanallah, (İstanbul: Turkuaz Medya, 2019) 79-99
"Ekşi sözlük okur yazar gençliğin nabzını tutar, öyle diyorlarsa öyledir."
"Aranızda sosyoloji doktorası yapmaya niyetlenenleriniz varsa tez konusu olarak Ekşi Sözlük'ü düşünün derim, yavrum, Türkiye'nin asimilasyon sürecine ayna tutarken, kültürel zaaflarımızı da mükemmelen yansıtan antoloji niteliğindedir. "

teki "Dindar insanlardan uzak durmak"[23] entrysinde (başlığında) bulunan yorumlar içerik analizi tekniği ile ele alınıp incelenecektir.

İçerik analizi çeşitli kaynaklardan alınan mesajların sistematik ve objektif olarak tanımlanması adına yapılan her türlü teknik olarak tanımlanmaktadır.[24] Bu tekniğin amacı kamusal alana yönelik üretilen tüm metinleri çözümlemek ve sonuçlara ulaşmaktır.[25] İçerik analizi uygulanmasında belli aşamalar söz konusudur. İlk aşamada araştırmanın hedeflerini belirlemek gerekir. İkinci aşama örneklemin oluşturulmasıdır. Üçüncü aşamada örneklem kategorilere ayrılır ve türleri belirlenir.[26] Son aşamada ise değerlendirme yani yorumlama yapılır. Bu çalışma dijital ortamlarda ki olumsuz din algısını ölçmeyi hedeflemektedir. Örneklem olarak dijital katılımcı bir sözlük olan Ekşi Sözlük' teki yorumlar seçilmiştir. Yorumlar kategorik olarak olumlu, nötr ve olumsuz şeklinde sınıflandırılacak, olumsuz yorumlar kendi içinde ayrıyeten bir ayrıma tabi tutulacak, son olarak da veriler yorumlanacaktır.

5. Veriler

"Dindar insanlardan uzak durmak" başlığı altında 355 yorum bulunmaktadır. Bu yorumlardan 342 sinin değerlendirme açısından uygun özellikleri taşıdığı tespit edilmiştir. Bu paylaşımlar, incelenmiş, ifadeler analiz edilmiş ve dindarlara karşı "olumlu algı sahibi olanlar", "nötr olanlar" ve "olumsuz algı sahibi olanlar"ın tespiti yapılmıştır. Buna göre olumlu algı sahibi olan 32 paylaşım bulunmakta olup bunlar genel paylaşımların içinde %9,36 ya tekabül etmektedir. Nötr olan 29 paylaşımın yüzdelik oranı ise %8,48 dir. Olumsuz algı sahibi olarak 281 paylaşım tespit edilmiş olup bunların genel içindeki yüzdelik oranı ise %82,16 dır.

---

23 Ekşi Sözlük, "Dindar İnsanlardan uzak durmak" (20 03 2021).

24 Süleyman Demirci, Mutlu Köseli, "İkincil Veri ve İçerik Analizi", *Sosyal Bilimlerde araştırma Yöntemleri*, ed. Kaan Böke (İstanbul: Alfa Yay. 2014), 345.

25 Orhan Türkdoğan, Orhan Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*, (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2015), 351.

26 Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014), 11.

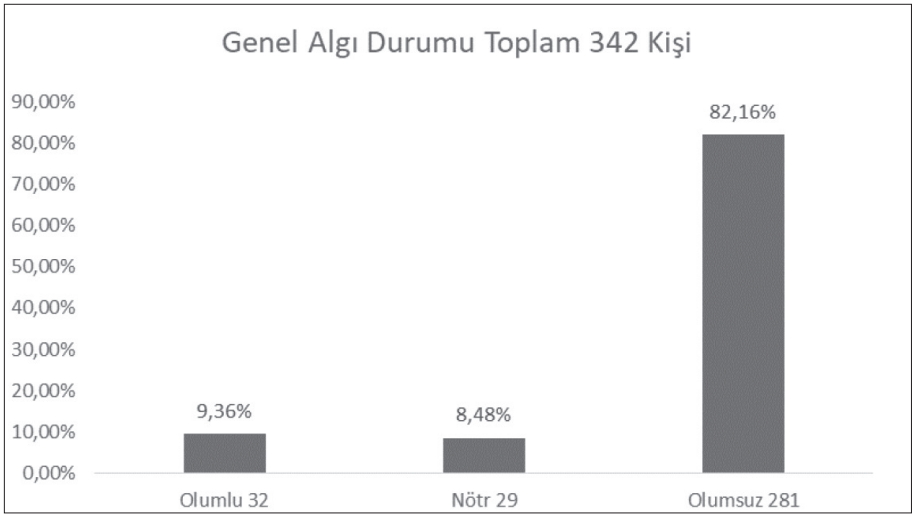

***Tablo 1**: Genel algı durumu verileri*

Olumsuz algıya sahip 281 yorum kendi içinde belli bir sınıflandırmaya tabi tutularak olumsuzluk nedeninin hangi unsurlara dayandırıldığı tespit edilmiş ve bununla ilgili on kategori belirlenmiştir. Bu kategoriler şunlardır; "Ahlaki zaaf", "Bağnaz", "Siyasi Nedenler", "Dinden çıkar sağlayan(dinci)", "Güven Duyulmayan", "Gösterişçi", "Baskıcı", "Bilim dışı", "Şiddet", "Cahil".

Bu kategorilerle ilgili yorum sayıları ve oranlar şu şekildedir;

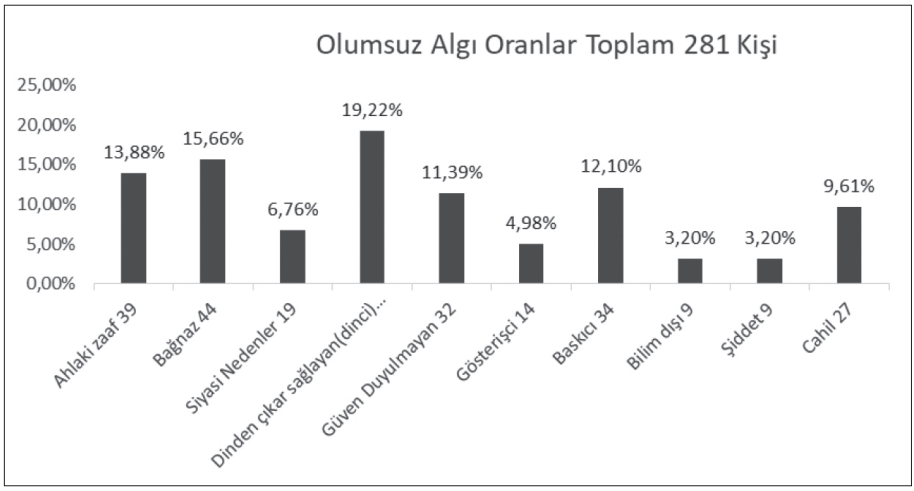

***Tablo 2**: Olumsuz algı verileri*

6. Verilerin Yorumlanması

6.1. Olumlu Algı İçeren Yorumlar

"Dindar insanlardan uzak durmak" başlığında yapılan yorumlarda buluna olumlu dindar algısının sayısı 32 dir. Genel yorumlar içindeki yeri ise %9,36 dır. Bu yorumlar daha çok olumsuz yorumlara karşı geliştirilen argümanları içermektedir. Dindarlarla ilgili yapılan yorumlarda vurgulanan olumsuzlukların aslında toplumun her alanında da olduğu bunu sadece dindar diye bir gruba mal edilemeyeceği vurgulanmaktadır. Bazı örnek yorumlar şunlardır.

"atayislerden uzak durmaya çalışan ve "atayisler ahlaksız, namıssız oluyor yeaa" diyen dingilin farklı bir versiyonunun yapacağı davranış. (bkz: stereotype)"

27.01.2016 09:00 alebahad

"bir çay kaşığı faşizm içeren evrensel ahlak yasalarına aykırı davranış. bir insan başka bir insanın ideolojilerinden, inançlarından veyahut da düşüncelerinden dolayı ondan uzaklaşıyorsa bu o hareketi sergileyen kişinin kendi çapını ortaya koyar. bireysel farklılıklara saygı duymayan, bunu kabullenemeyen bir kişinin kendisine de toplumuna da kazandırabileceği hiçbir şey yoktur. nerede boşluk varsa, yanlış türde politikalar sürünerek oraya girer. faşizm, derin bilinçdışı gereksinimlere hizmet eden sanal bir psikopatiydi. yıllarca etkili olan burjuva yaşam koşulları, işte, ticarette boğulan bir avrupa ve konformizm çıkarmıştı ortaya. insanların bağımsız kalmaya, kendilerini özgürleştirecek nefretler icat etmeye gereksinimi vardı."

27.01.2016 00:51 ~ 01:40 balkanlar uzerinden gelen alcak basinc

"yani şimdi dindarlar da size çok meraklıydı:/"

27.01.2016 01:46 imran zakhaev

"ilk başta dindar ya dinci değil olarak başlayan serinin, dindar değil müslüman ile devam etmesi olayı. bir sonraki adımı tahmin etmek zor değil. Si....rin gidin. görsen en özgürlükçü en çok tartışan karşı tarafı dinleyen bunlardır."

27.01.2016 02:26 ~ 02:27 absefe

6.2. Nötr Olanlar Yorumlar

Bu gruba uygun paylaşım sayısı 26 olup oran ise %8,48 dir. Dindarlarla ilgili olumlu veya olumsuz yargı beyan etmeyen gruptur. Daha çok tüm genellemelerin hatalı olduğu üzerinde durulmakta, çevrelerinde olumsuz davranışlara sahip dindarların olduğu gibi olumlu ve iyi karaktere sahip kişilerinde bulunduğunu söylemektedirler. Bazı nötr yorum örnekleri ise şunlardır;

"dindar biri bana göre gerçek olmayan bir hikayeye inanıyor diye hepten kötü ve uzak durulası bir insan değildir. dindar akraba/arkadaşlarımın bir çoğunu çok seviyorum, din tartışmıyorum. evet, inandıkları şey hala gerçek değil ve zaman zaman nasıl inanıyorlar hala bu kadar kanıtsızlık içinde ulan diyorum ama bana ne. o da öyle. bu konularda sakin olmak lazım. o da bana içinden yazık bu çocuk cehenneme gidecek diyordur belki ama ikimiz de bu konuları si...r edebiliyorsak dert değil."

27.01.2016 02:45 ciddiyete davet

"eksik bir tanımdır, öyle ki; din, inanç size, iyi dogruyu yap, yalan soyleme, hırsızlık etme, cevrene yardımcı ol, iradene sahip ol vs, özetle iyi bir insan olmayı emreder, sonuçtan nedene varacak olursak iyi insanların dine ihtiyacı yoktur, gene inanır ama eksikliğini hissettiği bir kavrammış gibi hayatının ortasına koymaz. bu sebeple başlık (bkz: kötü niyetli insanlardan uzak durmak) olmalıdır"

27.01.2016 08:10

"hepsini bir tutmak ne kadar doğru? dedirten davranış"

27.01.2016 09:49 nesandiniz

"birbirimizden uzak durarak uçurumu derinleştirelim ki kutuplaşma ile %50 cepte diyenleri memnun edelim unutmayın aynı geminin yolcularıyız ama birileri gemiyi ikiye bölüyor ve geminin dengeleri bozuluyor batarken kime sarıldığına dikkat et dindar bir insan olabilir"

27.01.2016 11:35 gberksoy

6.3. Olumsuz Algı İçeren Yorumlar

Bu kategori 281 paylaşım ile en çok paylaşımın yapıldığı alandır. Toplam paylaşımların %82,16 sına karşılık gelmektedir. Dindarlarla ilgili olumsuz yargı içeren yorumlar on alt kategoride sınıflandırılmıştır.

6.3.1. Ahlaki Zaaf

Yorum sayısı 39, oran %13,89 dur. Yapılan yorumlarda dindarların belli ahlaki özelliklerden yoksun oldukları söylenmekte, bu yüzden onlardan uzak durulması gerektiği iddia edilmektedir. Ahlaki zafiyetler olarak şunlar sayılmaktadır; pedofili, sahtekar, hırsızlık, hak yeme, tecavüz, dedikodu, cinayet, tehlikeli, riyakar , sapık. Örnekler;

"on bikaç yıldır yaptığım şey. tabi bahsettiğim müslümanlar değil, ağzından dini terimleri düşürmeyen, kendini muhafazakar olarak gören kitle. çünkü bu insanların bakışlarından, düşüncelerinden ve her an zarar verebileceklerinden çekiniyorum. yanılmadığımı gördükçe daha da uzaklaşıyorum. mesela çocuk sahibi olsam dindar bir erkeğe emanet edip markete gidemem, hele hacı hocaysa hiç ama

hiç edemem. hepsi aynı değil tabiki ama bu psikolojik bişey. belkide bir tane iyi örnek olmadığı içindir."

27.01.2016 00:32 guzellige inancimi sarsan simgeler var

"yalnız kalmak tehlikelidir. zira cinsel sapkınlıkları bastırılmış cinsellikleri ortaya şahlanıp çıkabilir. duyduğum algılayıp hissettiğim şeyler var. manyaklar ya"

01.06.2017 22:12 mada

"dindarlık, bulunduğu ülkedeki kötülük ile doğru orantılı gidiyor maalesef, en dindar ülkeler en çok kötülüğün olduğu ülkeler oluyor."

01.06.2017 21:28 tadelissi

"hayatının merkezine dini oturtan insanda vicdan, acıma ve merhamet olmaz. kati ve babaerkil bir hayat sürerler. ticaret konusunda sıkıntı yaşayabilirsiniz."

01.06.2017 18:25 tekrar geldim

"kendinizi olmasa da, cocugunuzu uzak tutun."

30.05.2016 16:00 acsr777

"sizin dindarlık anlayışınız ufacık bir çocuğun babasıyla olan münasebetini tartışmak, hırsızlık yapmak yahut yapanlara destek çıkmak, kadınlara el kaldırmak, onları köleleştirmek olduğundan, dindar olmayan insanlarla yakın olmak daha iyidir."

30.05.2016 10:48 yol verilince kosan yaya

"yerinde bir girişimdir. zira gerçek bir dindardan akıllara sığmayacak sapıklıklar gelebilir. uzak durulması gereken insanlar dinle herhangi bir ilişkisi olan herhangi kimselerdir."

28.05.2016 18:41 hasar

6.3.2. Bağnaz

Yorum sayısı 44, oran %15,66. Bu kategorideki yorumlar dindarları bağnaz, yobaz, kendi bildiklerini tek doğru sayan başkalarının görüşlerine saygı duymayan kişiler olarak tanımlamaktadır.

Örnekler;

her türlü dinci bağnaz ve yobazdan uzak durmak gerekiyor. gerektiğinde bir dinazor kadar acımasız olabiliyor.

02.06.2017 08:49 soffiii

beni maalesef şu hayatta gerçek manada yalnızlığa iten bir tutum. aileden başka gerçek yoksunlukta yanında kim olsun ister ki insan? ama benim ailem

tanıdığım en bağnaz dindarlardan, üstelik de en tiksindiğim siyasi oluşumun kör destekçisi. böyle olmaları onlardan uzaklaştırdı ve nihayetinde tamamen yalnız bıraktı beni. inanmayan biri hatta dinden tiksinti duyan biri olarak uzun yıllarımı dini eğitim ile harcamış olmalarına ayrı, mevcut hallerine ise ayrı kızgınım ve maalesef de bu noktadan sonra yalnızım. "ama onlar ailen" deme küstahlığını kendinde görenler de durumun gerçekliğinin ayırımına varamayacak sığlıkta insanlar. zor.

27.01.2016 14:51 ~ 15:01 dadananadam

yaptığım eylem. hayatımda müslümana değil sofuya, yobaza, dinciye, evladı osmanlı'ya yer yok. müslüman, hristiyan, musevi, ateist ne olursan ol gel ama yobazsan, bağnazsan gelme. ya bu yobazlık öyle bir illet ki okumakla da geçmiyor. üniversite mezunu annem belki de hayatımda gördüğüm en büyük bağnaz, hani düşünceleri öyle hastalıklı ki insan anlam veremiyor üniversite okumuş bir insanın vizyonu nasıl bu kadar dar olabilir diye. bu kafa yapısına sahip olduğu halde hayatımdan çıkarmadığım tek insan zaten, naparsa yapsın, nasıl olursa olsun annedir diye o da. hani anne, baba, kardeş vs değilse böyle insanları hayatınızda tutmayın benden size öneri resmen tükeniyorsunuz yoksa.

27.01.2016 19:33 basakura

"dindarlıktan zarar gelmez önemli olan yobaz ve bağnaz olmamak.her türlü fikre saygı çerçevesinde yaklaşmak lazım.insanlara hocalık taslamak, onları küçük görmek gibi eylemlere girersen insanlar tabi ki uzak durur.sonuçta herkesin inancı kendine kalmış."

11.02.2016 22:06 nofear20

6.3.3. Siyasi Nedenler

Yorum sayısı 19, oran %6,76 dır. bazı yorumlar olumsuz dindar algılarını siyasi sebeplere dayandırmakta ve dindarların oy verdiği siyasi hareketleri ön plana çıkarmaktadır. Örnekler;

"dindar demeyelim de yobaz olanlar var.yani her şeyi dine bağlayan ve yukarda yazıldığı gibi koyu bir akpli olan.bu türlerden kesinlikle uzak durun yoksa sizi o kadar sıkar ki böyle salaklarla aynı dini paylaştığınız için dinden soğursunuz nerdeyse."

02.05.2016 21:34 berthel

uzak durmak iyi değil ama bir zihin zehirlenmesi var türkiye'de. dindarlık belli bir kesimin himayesine girmiş ve ahlak bu adamlara göre belirleniyor şu an türkiye'de dindarım diyen ve kendini önce diniyle tanımlayan hemen herkes akpyi destekliyor. (bakın genelleme yapıyorum istisna olabilir, gördüklerimi yazıyorum) dindar arkadaşlar var facebooktan mesela bakıyorum, fransız polisi göstericiyi

dövmüş onu paylaşmış türk polisi yapınca saldıranlar bunu görsün. medeniyet neymiş anlasın felan yamışlar. işte bu tam olarak dindar ve zehirlenmiş bir zihin. nesnelliği, tarafsız olmayı unutmuş, aynı tepkiyi türk polisi mislini yaparken vermez, haksızlık var insanlar ölüyor desen kafasını çevirip bakmaz. bu basit bir örnek. başka bir örnek tanıdığım birebir nurcu olduğunu bildiğim eski mahalleden adamlar bakıyorum hepsi tayyipçi olmuş paralel peşinde. ve bunun ilacı yok, türkiyedeki akp kitle dindarlığı zehirlenmiştir. genetiği bozulmuştur. mesela yarın akp gidince aynı kitle ağzı iyi laf yapan başka bir adamın peşine takılıp bu sefer nurcularla birlikte akpli avlayacaktır mesela. kısacası dindar kesim sırtını güçlü olana yaslayan oportünist bir kitledir artık. ahlak sınırları toplumda kabul görmekten ve topluğun bir parçası olmaktan ibarettir. dolayısıyla artık çok güvenilir insanlar değillerdir. bu eskiden böyle değildi.

29.05.2016 17:00 ~ 17:01 hz joseph

"dindar diyince benim aklıma hala cocuklugumdaki gercekten "dindar" olan dedemin arkadasları geliyor, hayat felsefelerini sadece samimi dini kurallar ustune kurmus "masum" insanlar geliyor. akp zihniyetiyle ortaya cıkan, sahtekar, hırsız, katil olanlara "muhafazakar" tabiri daha trend. dipnot: ateistim

30.05.2016 15:10 succubus83

"akp iktidar olmadan önce insanlar ekseriyetle dindar insanlara bir sempati duymasada en azından onlardan zarar gelmeyeceğini düşünür,seküler yaşama karşı bir tavırları olduğunu hissetselerde bu kadar kinci düşman ayrımcı olacaklarını kimse tahmin etmezdi,iktidarı ele geçirmenin ve elde tutmanın şımarıklığı ve kibri içerisinde insan olmaktan çıkıp kendilerinden başka kimse yaşama nefes alma ekmek parası kazanıp hayatlarını idame etme şansı bile tanımayan gözleri dönmüş kanunsuz liyakata dayalı olmayan hizipçi masetçi tavırları istisnasız herkesi bıktırmış yaşamaktan soğutmuştur herkesin şu ülkeden s.....tir olup gitmekten bahsetmesindeki kast budur (dindar değil dinciler eleştirdiklerim)"

22.12.2016 11:20 vectna

6.3.4. Dinden Çıkar Sağlayan (Dinci)

Yorum sayısı 54, oran %19,22. Olumsuz yorumlar içinde en fazla orana sahip olan sınıflandırma budur. Dini kendi çıkarları için kullanan, ondan menfaat elde etmeye çalışan kişiler olarak değerlendirilmektedirler. Bazı yorum örnekleri;

dindar değil de dinci yani siyasal islamcilar ise kesinlikle uzak durmak gerek. saf ve samimi müslüman kendini belli eder.

27.01.2016 02:12 monti piton

gerçek dindar insanlardan zarar gelmez, onlar hak ile kul arasındaki çizgiyi çok iyi bilir. esas uzak durulması gerekenler dindar görünümlü olup dini suistimal edenlerdir. bunlar ibadetlerini göstere göstere yaparken kendileri gibi olmayanları gavur ve dinsiz ilan ederler, ticarette de aynı ahlaksızlığı gösterip bir liralık malı beş liraya satarken yemin üzerine yemin ederler zarar ettiklerine. her şeyleri gösteriş üzerine olan bu yalancı dincilerin dini imanı paradır.

02.05.2016 19:54 apartopar

dindar insandan değil de dinci ve din tüccarlığı yapan insan müsveddesinden uzak durmak olarak değiştirilmesi gereken eylemdir.

02.05.2016 22:57 ~ 22:58 delidr

dindar insanlar ile bir sorunum yok. insan olsun yeter. burada insan olmak kavramını anlamak gerekir, basit bir cümle değil. benim derdim dincilerle, din simsarlığı yapan insanlarla. benden uzak olsun diyemiyorum ki 15 yıldır başımıza musallat oldu, parsel parsel sattılar dini.

22.12.2016 15:03 coolisababaniz

asıl ayırımı cahil ve cahil olmayan insan şeklinde yapmak lazım. fakat üzülerek söylüyorum ki dindar / dinci / yobaz şeklinde bir ayrım yapıyorum. genelleme yapmak zorundayım benim ve sevdiklerimin güvenliği için. yaşadığı dinin gerekçelerini şova dökmeyen, allah korkusu olmasa bütün sülalesine tecavüz etmeyecek, kul hakkı yemeyecek olan adamların sayısı o kadar az ki görünmüyorlar. hayatım boyunca böyle düzgün 2 tane insan tanıdım. ne kadar üzücü değil mi? dinci tayfadan bir tanesi sohbet esnasında açık sözlü konuştu bu konuda, takdir ettim. "madem allah yok, din yalan ben hepinizin anasına bacısına tecavüz ederim kim engelleyecek beni?" körü körüne anlamadan dine inanan arkadaşlar bu sözüm size; sakın ola ki kitabı okuyup, anlamaya çalışıp dinden çıkmayın çünkü sizler potansiyel dinamitsiniz bu dünyada.

01.06.2017 21:02 xmate088

"ticari hayatımda, sürekli "cuma mesajı" atanlardan yediğim kazıkları toplasan satürn gezegenine yeni bi halka olur. hatta şöyle söylim, sürekli "hayırlı cumalar" mesajı atan herkesten istisnasız şekilde kazık yedim. atmayanlarla sorunlar daha az. maddi kazık atmayanı bile mutlaka iş sırasında yüzüstü bırakmıştır. bu tip insanlarla ticaret yapmıyorum. uzak duruyorum. ticari hayatım düzene girdi ve huzurluyum. bence temel kriter o mesajlar. onun dışında kimseyle derdim yok."

01.06.2017 18:09 ~ 18:12 beeyore

"demek ki tesadüf değilmiş. bana da süslü püslü cuma mesajı atanlar ya ödemeyi geciktirir, ya çingene pazarlığı yapar. ticaret yapmak zulümdür onlarla. gerçekten,

hatırlamıyorum dini kimliğini ön plana çıkartıp da sorunsuz alış veriş yaptığım birini. karşısındaki insana saygısı olmayan tuhaf bir güruh……..”

01.06.2017 18:30 ooooonur

6.3.5. Güven Duyulmayan

Yorum sayısı 32, oran %11,39. Dindarların güven telkin etmeyen, sahtekar kişiler olduğunu söyleyen yorumlar daha ziyade yaşadıkları bazı olumsuz hayat tecrübeleri örnek göstermektedirler. Örnekler;

“…..ayrıca açıkça yaşayıp gördüğüm, pekte genelleme olmadığına inandığım, dindarların günahlarıyla olan ilişkilerinde daha zayıf olduklarıdır. dolayısıyla vicdani ahlaka sahip (yani ahlak anlayışı bir din etrafında şekillenmemiş olan) bir çok kişiden daha ahlak dışı hareket etme olasılığı barındırdıklarını hayatım boyunca gözlerimle şahit oldum. bu noktada, bir insanla yakınlık kurma kriterlerini ele aldığımızda güven veren insan

tanımlarının çoğunda sınıfta kaldıkları açıktır….”

01.06.2017 19:32 ~ 19:34 asimovunmutfakrobotu

dindar insanlardan değilde dinini sözde yaşadığına emin olduğun ve bu tip insanların hassas oldukları noktalardan çıkar sağlamaya çalışan insanlara bir adım mesafeli olunabilir. yaşadığımız ülkede bazı insanlar seçim yapamadan bile ölmekteyken kesin yaklaşımlar ve düşünceler doğru sonuçlar doğurmayabilir.

27.01.2016 02:21 by geveze

benim de yaptığım eylem. neden mi? çünkü yemek yapıp götürsem çöpe atarlar. ne gereği var ki?

27.01.2016 17:45 zvonimir

“cevremde iki dindar arkadas var, birisi hak gecmesin diye iki kisi arasinda secim yapacaksa yazi tura atar. digeri menfaati icin babasini satar. cok keskin farkli tipleri barindiran guruh, hepsine mesafe koymak sacma bi secim olur. ıyisi de kotusu de var.”

27.01.2016 23:07 isimbulamadim

“genelde her şeyi kendi menfaatleri doğrultusunda yorumladıkları için her an size ters düşebilecekleri için dikkatli olmak şart. bir de hep haklı olma gibi takıntıları yok mu ? adama “kardeşim 15 yıldır yaptığım iş hakkında bırak ben haklı olayım” dersin ama dinlemez. o ne derse o olacak.”

27.01.2016 23:23 gorimali

kurumda çalışan dindar geçinen hukuk adamı, zorla ayfon getirtmiştir çin’den... yemediği türlü herze kalmamıştır... özellikle dindarlık ve hukuk adamlığının birlikte gittiğini hiç görmedim...

02.05.2016 20:22 35470

ticari hayatım boyunca (6 yıl) 2 kere görece büyük miktarda zarara uğratıldım. birincisinde adam şirkete girer girmez mescit sormuştu. diğeri de benzer şekilde sürekli inançlı olduğunu belirtmek ihtiyacı duyuyordu. bunu bütün inananlara mal etmek yanlış olur zira ben de inançlı biriyim. fakat ne yazık ki insanların kolayca kandırılabildiği ve sömürülebildiği bir duygu inanç. bu yüzden dincilerden genelde uzak dururum. şirkete personel alırken de alkol kullananları falan daha çok tercih ediyoruz tabii onların da iyisi kötüsü var ama maalesef böyle daha az zarar görüyoruz…."

02.06.2017 00:48 alexdemesouza

3.3.6. Gösterişçi

Yorum sayısı 14, oran %4,98. Bu yorumlarda dini ibadetleri gösteriş için yapan, yanında çalıştığı amirine yaranmak adına ibadet edenler olumsuz dindar olarak nitelendirilmektedir. Bunların dindarlığının samimi olmadığı konjonktürel olduğu vurgulanmakta şartların değişmesiyle kendini değiştirdikleri iddia edilmektedir. Örnekler;

"besmeleyi bile içimden sessizce çekerim.kimseye müslümanlık taslamam.bu sebeptendir ki gösteriş yapar gibi allah ın adını ağzından düşürmeyen insanlardan sözde dindarlardan uzak dururum….."

01.10.2016 22:22 metrobusebinenvatandas

"…..benim uyuz olduğum konu, ürperdiğim, çıldırdığım konu dinin bir nevi gösteriş ve şov malzemesi yapılması. işte cuma namazına gidip, kamuda kul hakkı yemekten geri kalmayan bu domuzlardan uzak duruyorum. bunların dindar bile olduklarına inanmıyorum. beş vakit namaz kılmıyorum ama asıl dindar olan benim kardeşim……."

05.05.2017 20:22 ~ 20:23 sahincimudur

"kısmen uyguladığım bir davranış. açıkcası dindar insanları severim aslında. gösteriş yapmadan dinini içinde yaşayan.namaz,oruç gibi ibadetlerini sessiz ve sedasız yapan,sosyal medyaya atmayan insanları gerçekten seviyorum.zaten ibadet allah için yapılmalı,diğer insanlara gösteriş yapmak için değil.ondan etrafımda pek çok ibadetlerini eksiksiz yerine getiren düzgün ve güzel insan var. ama hangi dine mensup olursa olsun bir insan yaptığı ibadetleri senin gözüne sokuyorsa. sürekli camii'de resim çekik facebook'a atıyorsa ya da oruç tutmayan yahut namaz kılmayan insanlara psikolojik baskı uyguluyorsa bu insanlardan uzak duracaksın aga.en doğrusu budur."

27.01.2016 02:33 skartish

"dindarlardan değil ama dincilerden uzak duruyorum. birileri inancını değil, ibadetini, hele de nafile olanlarını gözüme sokmaya çalışırken riya kokusu gelir hep. inanç da turnusolla ölçülecek bir şey değil zaten. herkesin kalbi kendine."

22.03.2016 20:44 kedigozu

"gerçek dindarlardan uzak durmaz da yönetim değişince yeni gelen müdürün yakınında cumaya gidecem diye cami cami gezenlerden uzak durabilir."

02.05.2016 20:54 anny

"gerçek dindar insanlardan zarar gelmez, onlar hak ile kul arasındaki çizgiyi çok iyi bilir.esas uzak durulması gerekenler dindar görünümlü olup dini suistimal edenlerdir. bunlar ibadetlerini göstere göstere yaparken kendileri gibi olmayanları gavur ve dinsiz ilan ederler, ticarette de aynı ahlaksızlığı gösterip bir liralık malı beş liraya satarken yemin üzerine yemin ederler zarar ettiklerine. her şeyleri gösteriş üzerine olan bu yalancı dincilerin dini imanı paradır."

02.05.2016 19:54 apartopar

6.3.7. Baskıcı

Yorum sayısı 34, oran %12,10. Dindarların çevrelerinde bulunan insanların davranış ve düşüncelerini değiştirmeleri için baskı yaptıklarını ve bu yüzden onlardan uzak durulması gerektiğini söyleyen yorumlardır. Örnek yorumlar;

"ben de uzak durmaya çalışıyorum. bu daha çok kendini koruma içgüdüsü. çünkü kendi değerlerini bana empoze etmeye çalışıyorlar ve benim dünya görüşüme saygı göstermiyorlar. üstelik böyle bir baskıcı yaklaşım onlara normal görüyor. başkalarına karışma hakkını kendilerinde buluyorlar nedense."

01.06.2017 23:10 bir zamanlar cok mutluyduk

"bir ayrımcılık olarak gözükse de dindar olarak nitelendirilen insanların oluşturduğu algıdan dolayı suçlayamayacağım fiil. bu bazı"dindar" insanların genel özelliklerinden biri toplumun dindar olmayan kesimlerine din ve inanış duygularını aşılamak ve doğru yolun sadece dinden geçtiğini vurgulamaktır.onların yanlış yolda olduğunu ve bir şekilde onların yaşayışlarını hayat görüşlerini değiştirmeye çalışmak,çabalamaktır .ışid çok keskin bir örnek olur ama en basitinden "sen neden cumaya gelmiyorsun mübarek?" diye bir soru cümlesi bile bu çıkarım için yeterli bir sebep. en büyük sorunumuz kendi yaşayışımızı,hayatımızı başkasınında yaşamasını istemek."ben böyle yaşıyorsam sende böyle yaşamalısın" mantığını savunanlar ve baskısını yapanlar genelde din duygularıyla hareket eden dindar geçinen insanlar."

27.01.2016 02:42 ~ 08.07.2016 02:18 helikopterbocee

"dini bir yapının tarikatın içinde ve bizzat uygulayıcılarının küfür ve tehdit edenlere göz yumarak yapılmasından adeta zevk alarak yaşlı anasına babasına bakan bir şahsın haksızca üstüne giderek adeta çöreklenerek madden bilerek kurgulayarak yıllardır paralarını gasp etmelerini gördüğüm bildiğim ve de manevi dünyasına da saldırarak baskı kurduklarını bildiğim kendine müslüman diyen insanlar. bakın bunlar bağımsız bireysel müslümanlar değiller. aksine bir oluşumun içinde olan titri olan ünvanı olan insanlar... iğrenmemek mümkün değil. yüce rabbim sana sığınıyoruz elbet mazlumu görürsün."

20.03.2017 21:53 mada

"ben de uzak durmaya çalışıyorum. bu daha çok kendini koruma içgüdüsü. çünkü kendi değerlerini bana empoze etmeye çalışıyorlar ve benim dünya görüşüme saygı göstermiyorlar. üstelik böyle bir baskıcı yaklaşım onlara normal görüyor. başkalarına karışma hakkını kendilerinde buluyorlar nedense."

01.06.2017 23:10 bir zamanlar cok mutluyduk

6.3.8. Bilim Dışı

Yorum sayısı 9, oran %3,20. Bu tür yorumlar daha çok dindarların savundukları düşüncelerin bilim dışı olduğunu vurgulamakta ve bilimsel verilerden habersiz veya kayıtsız olduklarını vurgulamaktadır. Dindarlar ispatlanmış bilimsel gerçekleri inançları adına ret etmekte bilim dışı verilere inanmaktadırlar.

"stephan hawking cennet cehennem yok demiş, bilimsel olarak açı...
-ne demek yok kuranda yazıyor-
--the end---"

27.01.2016 13:22 6alti

".....yine tüm bunlar bir yana, bilimsel bir şey konuşmak istediğinde 'aa öyle deme dinden çıkarsın; aman onu allah yarattı ne evrimi; bak bunu sorguladığında sakatlanmış oldun vs.' diyip, tartıştığı ve alıntı yaptığı tek dayanağı tek bir kitap olan bir insanla da uzun süre vakit geçirebileceğimi düşünmüyorum."

30.05.2016 13:24 cheersdarlin

".....dindar denilen güruh, kendine yabancı olan her yaşam biçimini acımasızca eleştiren, cehaletiyle yaşamaktan gocunmayan, ağzı, beyni ve yaşam biçimi birbiriyle örtüşmeyen, tek doğrunun kendi dini ve mezhebi olduğuna inanan, bilime sırt çeviren primatlarsa (ki ben bunlara dinci diyorum), 5 metre bile yakınlarına yaklaşmamaya çalışarak uyguladığım eylemdir."

22.12.2016 16:17 ~ 17:11 devastor

6.3.9. Şiddet

Yorum sayısı 9, oran %3,20 dir. Bu yorumlarda dindarların kendileri gibi inanmayanlara şiddet uygulamaya meyilli oldukları iddia edilmekte bazı gruplar bu tür davranışlara örnek olarak gösterilmektedir.

"doğru bir tespit. dindar adam dincinin değnekçisidir. dindar, dinci adamın varolma koşuludur; dindar olmasaydı dinci kimse de olamazdı. dinci tecavüz eder dindar "ama o saatte dışarı çıkmasaydı" şeklinde mazur gösterir; dinci sivas'ta adam yakar, suriye'de kafa keser, paris'te karikatürcülere saldırır dindar "ama onlar da dinimize uysalardı" şeklinde adamını savunur. dindar ile dinci aynı bokun laciverdidir gençler. bi öğrenemediniz gitti. ben binlerce yıllık din tarihinde dindar ile dincinin çatıştığı tek bir vaka görmedim duymadım.

27.01.2016 16:41 ~ 16:45 le fougueux"

"bazı"dindar" insanların genel özelliklerinden biri toplumun dindar olmayan kesimlerine din ve inanış duygularını aşılamak ve doğru yolun sadece dinden geçtiğini vurgulamaktır.onların yanlış yolda olduğunu ve bir şekilde onların yaşayışlarını hayat görüşlerini değiştirmeye çalışmak,çabalamaktır .ışid çok keskin bir örnek olur ama en basitinden "sen neden cumaya gelmiyorsun mübarek?" diye bir soru cümlesi bile bu çıkarım için yeterli bir sebep. en büyük sorunumuz kendi yaşayışımızı,hayatımızı başkasınında yaşamasını istemek."ben böyle yaşıyorsam sende böyle yaşamalısın" mantığını savunanlar ve baskısını yapanlar genelde din duygularıyla hareket eden dindar geçinen insanlar."

27.01.2016 02:42 ~ 08.07.2016 02:18

"bunlarin en buyuk savunmasi da, "nasil yeaa bunca din alimi yalan mi soyluyoo, inanmiyorsan baska dinsiz kafir" den oteye gitmez. esed esed diye zirlayip kucuk cocuklarin eline silah veren terorist gruplarina ve kafa kesen isid'e ses cikarmazlar ama. sorsan "onnar emperyalizlerin oyuncagiii" diye kestirip atarlar. ama mesele laiklik savunucularina geldi mi "oluk oluk kan akitacagizz" derler. bir de "bu dunya bir sinav, asil hayat obur tarafta" klasigi. boyle diye diye dunyayi cehenneme cevirdiniz. insanlara bomba giydirdiniz. adamlar cennete gidecegim diye yuzlerce, binlerce insanlari oldurduler."

27.01.2016 08:32 ~ 16:45 ben bir eksi sozluk yazariyim galiba

"gerekli olandır. sadece düşünün, her akşam evinize giderken selam verdiğiniz esnaf malum kişinin tek lafıyla eline palayı alıp üzerinize koşabilir, olmaz demeyin. oldu, oluyor."

22.12.2016 17:30 son entry

6.3.10. Cahil

Yorum sayısı 27, oran %9,61 dir. Bu gruptaki yorumlar dindarları cahil olarak değerlendirmekte, düşünce dünyalarının sadece dini konuları içerdiğini iddia etmektedir.

"diindar insan kuranın gereklerine göre yaşayıp uyguluyorsa ve kuran inanmayanlara kin kusmaktan başka bir şey yapmıyorsa siz de inanmıyorsanız doğal olarak dindar insan da sizden uzak durur, dursun da zaten kim ne derse desin dinine düşkün insanlar zarardan başka bir şey vermezler. kadınlara bakış açısı desen ayrı cahillik desen diz boyu oturup iki kelam sohbet etsen ne konuşacaksın o herifle."

31.05.2016 01:58 oflaz

"daha çok dini eleştirileri kaldıramayanlardan uzak durmak desek daha iyi olur. hemen saldırıya geçer bu tipler,herşeyi dine yorarlar, cennet cehennem ne bulursa dalar.o yüzden cahil ile muhabbet etmeyeceksin"

01.06.2017 23:49 babesa

geneli cahil olduğu için katıldığım gruptur. siz hiç dindar bir adamın bilim adamı olduğunu gördünüz mü ?

02.06.2017 04:00 gentoure

müslüman bir birey olarak itinayla yaptığım şey. bütün dindarlar için geçerlidir. en sevmediğim şey bir dindarla din hakkında konuşmak. birçoğunu okumaya çalıştım ve doğru tarihi bilgilere ulaşmaya çalışan araştırma yazıları dışında kendisinden islam hakkında yararlı ya da ufkumu açıcı bir şeyler öğrendiğim, bana bir şeyler kattı diyebileceğim ilahiyatçı sayısı da üçü geçmez. (dünyada)

19.06.2016 03:56 neyasarneyasamaz

sinirlerinizin bozulmaması için yapabilirsiniz. ama aşırıya da kaçmayın. dindar insanlar çok enteresan bir şekilde haklı çıkma yetisine sahip kişilerdir. bir ortamda konuşurken, bir konu hakkında tartışırken kur'an da böyle yazıyor diye lafa girerler ve aynı zamanda kendi düşündükleri değil, başkasının söylediği düşüncelerin savunucusu olurlar. her şey kitapta yazdığı için düşünmelerine gerek yoktur. savundukları çoğu şeyin nedenini bilmezler çünkü kur'an'da öyle yazıyordur. tabi ki de dini yoğun yaşayan insanlara saygım var ve hepsinin terörist olmadığını biliyorum.

22.12.2016 17:55 corenta

7. Değerlendirme

Bu çalışma toplumun tüm kesimlerinin algısını tespit etmek ve değerlendirmek için yapılmış bir çalışma değildir Bunun yanında belli

bir kesimin özellikle de internet kullanımı yaygın yeni neslin algılarını belli oranda yansıtmaktadır. Ekşi Sözlük yazarlarının "dindar insanlardan uzak durmak" başlığıyla açılan entrye yaptıkları yorumlar ile dindarlar hakkındaki düşünceleri belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilere dindarlarla ilgili olumlu, nötr ve olumsuz yaklaşımların olduğu görülmüştür. Olumlu algı %9,36, nötr %8,48, olumsuz ise %82,16 dır.

Olumlu algılar daha çok kategorize etmenin yanlışlığı, genellemenin hataları üzerinde durmakta, ön yargılara vurgu yapmaktadır. Bunun yanında toplumun her kesiminde görülmesi mümkün olan hataların sadece dindarlara has bir durum olarak yansıtılmasının yanlış olduğu iddia edilmektedir. Bu veriden elde edilecek sonuçlardan birisi de dindarların işinize gelirse böyle gelmezse siz bilirsiniz tarzında tepkisel bir tavır içinde olduklarıdır. Ayrıca dijital ortamlarda dindarların görünürlük oranının düşük olduğuna dair bir sonuca varmak da mümkün görülmektedir.

Konuya nötr kalan kesimden gelen yorumlar dindarlardan uzak kalma, onlarla ilgili olumsuz algı besleme ve oluşturma tarzındaki yaklaşımların toplumsal ayrışmayı daha çok artıracağı konusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Önemli olanın iyi insan, kötü insan ayrımı yapmak olduğu vurgulanmakta, inanan veya inanmayan ayrımının sağlıklı bir sonuç vermeyeceğine işaret edilmektedir. Çevrelerindeki dindar insanlardan iyileri olduğu gibi inanmayanlardan da kötü davranışlar sergileyenler olduğuna dair örnekler verilmekte, ön yargının hatalı sonuçlar doğuracağı ifade edilmektedir.

Olumsuz algının yüksekliği dikkat çekici bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Yorumlar analiz edildikten sonra dindarlarla ilgili eleştirileri "Ahlaki zaaf", "Bağnaz", "Siyasi Nedenler", "Dinden çıkar sağlayan (dinci)", "Güven Duyulmayan", "Gösterişçi", "Baskıcı", "Bilim dışı", "Şiddet", "Cahil" gibi başlıklar altında kategorize etmek mümkün olmuştur.

Bu kategoriler içinde en çok oran "dinden çıkar sağlayan" yazarların ifadesi ile "dinciler" olarak görülmektedir. Yorumlarda samimi Müslümanlarla bir problemlerinin olmadığı (çoğu samimi Müslümandan kimi kast ettiğini açıklamamış) dini kendi çıkarı için kullanan fakat dindar görünenleri kast ettikleri söylenmekte, bununla ilgili çevrelerinde meydana gelen bazı olaylar örnek olarak gösterilmektedir.

Dindarların bağnaz olduğuna dair yorumlarda önemli bir yer tutmaktadır. Dindarlar tartışılamayan, laf anlatılamayan, yobaz kişiler oldukları vurgulanmakta, çevrelerindeki bazı kişiler örnek olarak gösterilmektedir.

Siyasi nedenlerde dindarlar iktidarın nimetlerinden yararlanan, iktidar ile menfaat ilişkisi içinde olan kişiler olarak algılanmaktadır. Burada belli bir siyasi lidere karşı olan olumsuz tavrın genellendiği, onu destekleyen kesimlerin hepsinin dindar ve olumsuz olarak nitelendiği görülmektedir. Siyasi konular siyaset kurumunun kendi değerlendirme ölçüleri ile değil de dindarlar üzerinden eleştirilerek ele alınmakta ve yorumlanmaktadır.

Ahlaki zaaflarla ilgili yorumlarda dindarlar tecavüz ve pedofili gibi olumsuz davranışlarla anılmakta, değişik kurumlarda bu konuyla ilgili ortaya çıkan durumlar örnek olarak gösterilmektedir. Kadınların cinsel bir obje gibi görüldüğü, kişisel çıkarlar söz konusu olduğunda dini ve ahlaki değerlerin unutulduğu, dinin yaptırım gücünün olmadığı gibi değerlendirmeler bu kategori içinde yer almaktadır.

Dindarların yanında kendini güvende hissetmediğini yazan yorumcular dindarları güvensiz olarak nitelemektedir. Aynı zamanda ticari konularda da sözünde durmayan dindar insanlarla karşılaştıkları vurgulanmakta, ağzından dini terminolojiyi düşürmeyen kişilere karşı dikkatli olunması gerektiğine dair yorumlar yapılmaktadır.

Dini ibadetleri samimi, kendi inancının gereği olarak değil de başkalarına göstermek ve bundan bir çıkar sağlamak için yapanlar gösterişçi dindarlar olarak olumsuz şekilde nitelendirilmektedirler. Bunlar ibadetleri yaparken başkalarının gözüne gözüne sokmakta, sosyal medyada ibadetleri ile ilgili paylaşımlarda bulunmakta, kandil bayram gibi günlerde sırf dindar görünmek için mesajlar atmaktadırlar.

Baskıcı dindar tipi başkalarının da kendisi gibi yaşamasını isteyen hatta bunu dayatan olumsuz tip olarak tarif edilmektedir. Bazen fiziki bazen de duygusal baskı metotlarına baş vuran bu grup kendi gibi düşünmeyen ve yaşamayanları sürekli bir markaj altında tutmakta, bıktırıcı derecede ısrarlarda bulunmaktadır. Özellikle aile içinde ebeveynler bu tür davranışı çocukları dindar olsun diye yapmaktadır. Fakat bu durum genellikle nefreti doğurmaktadır.

Dindarlar bilimsel verilere inanmamakta, kendi bilgi kaynaklarından elde ettikleri bilgileri doğru olarak kabul etmektedirler. Eleştiri ve yorumlamadan yoksun olan dindarlar efsanelere inanmakta, zaten dindarlardan da hiç bilim adamı çıkmamaktadır.

Dindarların şiddet yanlısı oldukları İŞİD gibi bazı dini grupların davranışları örnek olarak gösterilerek doğrulanmaya çalışılmaktadır. Dindarların potansiyel şiddet taraftarları oldukları iddia edilmekte, şeyhinden, hocasından aldığı bir emirle insanların kellesini uçuracak kadar gözü dönmüş olabilecekleri söylenmektedir.

Dindarların cahil olarak olumsuz şekilde nitelendirildiği kategoride ise bilgilerinin dini bilgiden öteye gitmediği, herhangi bir entelektüel birikime sahip olmadıkları, iki lafı bir araya getirip de konuşamadıkları söylenmektedir. Bir konuyu savunmakta yeterli bilgiye sahip değillerdir. Referans olarak sadece dini kaynakları göstermekte ve tek doğru olarak onu görmektedirler.

Sonuç

Dindarlarla ilgili olumsuz algının ele alındığı bu çalışma göstermektedir ki geçmişte farklı alanlarda kendini gösteren olumsuz yaklaşım tarzı günümüzde dijital ortamda yani internet ortamında devam etmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından seksenli yıllara kadar edebi eserlerde ve basında dindarlar baskı altına alınması gereken bir grup olarak görüldüğü için olumsuz niteliklerle karakterize edilmiş ve ötekileştirilmiştir. Bu dönemde oluşturulmak istenen olumsuz algı sebebiyle toplumun büyük kısmını oluşturan dindarlar kamusal alanda kendine yer edinememiş, başka bir değişle merkezde yer alamamış, ötelenmiş ve çevreye itilmiştir. Bu durum rejim ile toplumun gerginleşmesine, ötekileştirmeye karşı direnmesine ve kabul etmeyişine yani muhalif bir pozisyon almasına neden olmuştur. Dindarların ellili yıllarda başlayan kamusal alanda yer alma mücadelesi siyasi gelişmelere bağlı olarak farklı şekillerde inkıtaa uğramıştır. Seksenlerin ikinci yarısından sonra ülkede meydana gelen gelişmelerin sonucu kimliklerini daha çok ifade edebilme imkanı bulan dindarlar kamusal alanda inançlarına uygun var olma çabalarını artırmışlardır. Farklı siyasi oluşumlar içinde yöntemler geliştirerek düşüncelerini ülke yönetiminde ve mahalli yönetimlerde etkin kılmaya çalışmışlardır. Yirmi sekiz Şubat süreci ile bu çaba tekrar kesintiye uğramış, daha önce tecrübe etmediği bir uygulamayla karşılaşmış, rejimin baskısına maruz kalmıştır. Basın ve yayın bu dönemde dindarlarla ilgili olumsuz algıyı yaymak ve toplumsal bir boyut kazanması için büyük gayret göstermiştir.

İki bin iki seçimlerinden sonra oluşan siyasi şekillenme dindarların lehine bir durum ortaya çıkarmış, daha önce olmayacak ölçüde kamusal alanda var olma imkanı elde etmişlerdir. Mevcut siyasi iktidarın girişimleri

ile yirmi sekiz Şubat ve öncesinden kalan sınırlamalar peyderpey kaldırılmıştır. Dindarlar bu dönemde hem özel sektörde hem de kamuda yer edinmiş, özel sektörde ticari alanlarda faaliyet yürütürken kamuda da yönetici olarak görev almışlardır. Dindarların daha önceki dönemlerde olmadığı kadar toplumsal alandaki bu görünümü, etkisi ve yönlendirici durumu tüm bakışların onlara yönelmesine neden olmuş, her hareketleri, aldıkları her karar dikkatle gözlemlenmiştir.

Toplumsal alanın pek çok yerini doldurma ve oralarda var olma istediği daha önce bu pozisyonlarda bulunan kesimleri rahatsız etmiş, merkezden kenara, çevreye itilme kaygısı ortaya çıkmış sonuçta ellerindeki imkanların kaybolmasından dolayı değişik tepkiler üretmişlerdir. Bu tepkiler daha çok liyakat, birikim, adalet kavramları üzerinden kendini göstermiş, bu konularda ki eksiklikler vurgulanmıştır. Kendilerine rakip olarak gördükleri bu kişileri kimlik yönünden dindar olarak algıladıkları için muhalefet ve eleştiri yönelimlerini bu kavram üzerinde kurmaya gayret etmişlerdir. Bunun ötesinde planlı bir toplum mühendisliği çerçevesinde sistematik olarak olumsuz dindar algısı oluşturmak için ellerindeki tüm imkanları kullanmışlardır. Özellikle etkin oldukları dijital ortamlarda, sosyal medyada sanki belli bir merkezden yönetiliyormuş kanaati oluşturan, çok belirgin olarak belli bir düzen ve organizasyonla hareket edilmekte ve toplu tepki üretmek için gayret içinde oldukları gözlemlenmektedir. Siyasi vasatın keskin bölünmüşlüğü bu duruma yardımcı olmakta bu faaliyetler bir tür siyasi rövanş alma çabası olarak görülmektedir.

Ekşi Sözlük üzerinden dindar algısı bağlamında yapılan bu çalışma geçmişte yapılan olumsuz dindar algısı oluşturma çabalarının toplumun belli bir kısmında derin etki bıraktığını göstermektedir. Elde edilen verilerin tamamını dijital alemde yapılan olumsuz dindar algısı çabalarıyla örtüştürmek mümkün değildir fakat internet ortamında özelliklede sosyal medyada yapılan çalışmalar geçmiş dönemlerdekine kıyasla daha bilinçli ve etki olarak daha geniş alanları kapsamaktadır. İnsanların toplumsal olaylar ile ilgili algılarının çok büyük bir kısmını bu mecralarda elde ettikleri bilgiler ile edindikleri düşünüldüğünde bunun etkisi daha iyi anlaşılır olacaktır. Özellikle genç neslin büyük iştigal alanı olan dijital ortam onların algısında, yönelimlerinde, tutumlarında ve davranışlarında temel etken olarak görülmektedir.

Gerek geçmişte ve gerekse bugünkü dijital ortamlarda dindarla ilgili oluşan olumsuz algıların sebebini tek başına yapay olarak oluşturulan algıya, önyargıya veya siyasi meselelere dayandırmak bilimsel ve objektif

bir tutum olmaz. Özellikle son yirmi senede bu olumsuz algının oluşmasıyla ilgili belli kişi ve kurumların önemli katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Kamuoyunda dindar kimlikleriyle tanınan bu kişi ve kuruluşlar yaptıkları davranışlarla, aldıkları kararlarla, ortaya çıkan olaylarla belli ölçüde bu algının oluşmasında sorumludurlar. Özel sektörde ve kamu alanında sağlanan eşit ortamlar sayesinde dindarlar görünürlüklerini daha çok artırmışlardır. İş dünyasında sermayenin renginin tartışılır olmaktan çıkmasıyla pek çok dindar ticari ve sanayi faaliyetlere teşebbüs etmiş ve bu alanda da desteklenmişlerdir. Fakat ticaretin kendine has gereklerine riayet edilmediği için iflaslar olmuş, güvenler yıkılmış ve insanlar mağdur edilmiştir.

Kamu alanında yönetici alımlarında siyasetin kendine yakın gördüğü dindar insan kaynağından istifade etme isteği makamlar için yarışma hatta rekabet etme sonucunu doğurmuştur. Liyakat en önemli özellik olması gerekirken senden ve benden tartışmaları ortaya çıkmış yeterli davranış ve zihinsel özelliğe sahip olmayanlar yönetici olarak atanmıştır. Bu durum bir süre sonra kontrolsüz ve izah edilemeyen davranışları ortaya çıkarmış, dindarları zan altında bırakmıştır.

Dini düşünce temelli sivil toplum kuruluşları ortaya çıkan olumlu atmosferden yararlanmışlar, çalışmalarını herhangi bir baskıya maruz kalmadan yürütmeye başlamışlardır. Fakat bu durum kendi iç kontrol mekanizmalarının gevşemesine neden olmuş bazı zafiyetleri olanlar bu durumları olumsuz olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Fetö gibi örgütler bu algını oluşmasına yardımcı olmuştur.

Sonuç olarak olumsuz dindar algısının oluşması için belli mahfiller toplum mühendisliği boyutunda çalışmalarını sürdürmektedirler. Bunun yeni bir durum olmadığı örnekleriyle ortaya kondu. Bugün dijital ortamda da benzeri faaliyetler daha yoğun şekilde ve modern yöntemler kullanılarak yürütülmektedir. Yaşadığımız çağda dijital ortamın terk edilecek, kayıtsız kalınacak, hor görülecek bir mecra olmadığını artık herkes bilmektedir. Bu yüzden dijital ortamlarda dindarlarla ilgili oluşturulmaya çalışılan olumsuz algılara karşı stratejiler geliştirilmeli, sosyal medyada çokça dolaşan asılsız haberlere karşı doğruları ortaya konmalıdır.

Dindarlar bu alanla ilgili çalışmalar yaparken kendilerini de eleştirmeli ve bir muhasebeye tabi tutmalıdırlar. Olumsuz algının oluşmasına yardımcı olacak davranış sergileyen kişiler kim olursa olsun uyarılmalı, eleştirilmeli, gerekirse dışlanmalı, kanuni bir durum varsa gerekli

cezanın alınması için destek verilmelidir. Bunun yanında dini sivil toplum kuruluşlarının kendilerini, camialarını ve en önemlisi dindarları olumsuz algılara mahkum etmemek ve zan altında bırakmamak adına idarelerinde şeffaf, görülebilir, denetlenebilir yönetim tarzları geliştirmeleri gerekir. Denetimin güvene mani olmadığı prensibinden hareketle ilgili kamu kuruluşları gerekli kontrol ve denetimleri mevzuata uygun yerine getirmelidir. Öz olarak dindarlar dışarıdan oluşturulmaya çalışılan yapay olumsuz dindar algısına karşı modern teknolojinin imkanlarını da kullanarak tedbirler alırken içerden de kendi öz eleştirilerini ihmal etmemeleri gerekmektedir.

Kaynakça

Akıner, Nurdan. Mencet, Mustafa Sami. "Türkiye'de İslamofobi: Mizah Dergilerinde İslam'ın Temsili", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 11/2 (Ekim 2016), 169-196.

Aksoy, Ahmet, *Türk Sinemasında Dindar İnsan Tipolojisi.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Alatlı, Alev. *Fesuphanallah*. İstanbul: Turkuaz Medya, 2019.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Bilgin, Nuri. *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014.

Demir, Ömer, Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü.* Ankara: Vadi Yay., 1997.

Demirci, Süleyman, Köseli, Mutlu. "İkincil Veri ve İçerik Analizi". *Sosyal Bilimlerde araştırma Yöntemleri*. 321-364. ed. Kaan Böke. İstanbul: Alfa Yay. 2014.

Dini Terimler Sözlüğü. "Dindar" Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2009.

Ertem, Tuğçe. "Karikatürlerde Dinin Temsil Biçimi". *Medya ve Din*. ed. Mete Çamdereli. 127-164. İstanbul: Köprü Kitapları, 2014.

Ekşi Sözlük. Erişim 20 03 2021. https://eksisozluk.com/dindar-insanlardan-uzak-durmak—5026469

Eren, Selim. "Din, Devlet ve Siyaset". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. 615-630. ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Güler, Ahmet Faruk. *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Batılılaşma (1923–1940)*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Günay, Ünver. "Dindarlığın Sosyolojisi". *Dindarlığın Sosyo – Psikolojisi*. ed. Ünver Günay vd. 1-60. Adana: Karahan Kitapevi, 2006.

Güney, Salih. *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Nobel Yayınları, 2009.

Güngör, Erol. *Sosyal Meseleler ve Aydınlar.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994.

Gürel, Emet – Yakın, Mehmet. "Ekşi Sözlük, Postmodern Elektronik Kültür". *Selçuk İletişim*, 4/4, (Nisan 2007),203-219.

Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Subaşı, Necdet. *Din Sosyolojisi.* İstanbul: Dem yayınları, 2014.

Türkdoğan, Orhan, Gökçe, Orhan. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi.* İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2015.

Üngüren, Engin. "Yeni Medya İletişim Kanalı Olarak Katılımcı Sözlük Sitelerine Yönelik Bir Değerlendirme". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi.* 11/18 (Haziran 2019), 2886-2907-, DOI: 10.26466/opus.567125.

Wikipedia. Erişim 18 03 2021. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kaılılmcısözlük

Yapıcı, Asım. "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık". *Dindarlığın Sosyo Psikolojisi.* 207-258. ed. Ünver Günay vd. Adana: Karahan Kitapevi, 2006.

Yıldırım, Ergün. *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*. İstanbul: Bilge Yayınları, 1999.

Yücel, Rıdvan, Arık, M. Bilal. "Bir Dijital Kültür Örneği Olarak Katılımcı Sözlükler ve Türkiye'deki Görünümleri". *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi MEDIAJ*. 3/2 (Aralık 2020), 156-169.

Zengin, Ferhat. "Televizyon Dizlerinde Dinin Temsili". *Medya ve Din*. 73-92. ed. Mete Çamdereli. İstanbul: Köprü Kitapları, 2014.

PANDEMİ SÜRECİNDE DİJİTAL ORTAMLARDA GERÇEKLEŞTİRİLEN DİN ÖĞRETİMİ VE İRŞAT FAALİYETLERİNİN BİREY VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN SOSYOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Halime KORKMAZ
Diyanet İşleri Başkanlığı
ORCID: 0000-0002-2427-0262

Giriş

İlkçağlardan günümüze kadar veba salgınları üç evrede incelenir. İlk veba, milâdî 541 yılında başlayıp VIII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve Jünstinyen vebası olarak bilinen hastalıktır. İkincisi, 1330'larda Orta Asya steplerinde başlayıp 1347'de İpek Yolu boyunca ticaretle tüm dünyayı etkisi altına alan "kara ölüm" diye adlandırılan vebadır. Bu veba, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş ve ağır kayıplara sebep olmuştur. Üçüncü evre ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güneydoğu Asya'da ortaya çıkıp bütün dünyaya yayılan ve XX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Bombay Vebası'dır.[1]

Tarihte çok sayıda pandemi görülmüş olup bu pandemilerde çok sayıda insan, hayatını kaybetmiştir. Bu pandemilerden en çok kayıp verdirenler; veba, çiçek, kolera, tifüs, grip, ebola, aids, sars, merstir. 2019 yılında ise COVİD-19 pandemisi ortaya çıkmıştır.[2]

COVİD-19; ilk olarak aralık ayının sonlarında Çin'in Vuhan Eyaleti'nde solunum yolu belirtileri ateş, öksürük, nefes darlığı şeklinde ortaya çıkan ve 13 Ocak 2020 tarihinde tanımlanan virüstür. Salgın, ilk önce deniz

---

1 Nükhet Varlık, "Tâun", *DİA*, XXXX, İstanbul 2011, s.176.

2 Zafer Öztek, "Pandemi Mücadelesi ve Yan Kazanımlar", *Sağlık ve Toplum Covid-19 Özel Sayısı*, Ankara 2020, s.6.

ürünleri ve hayvan pazarında bulunan kişilerde görülmüş olup insandan insana bulaşarak önce Çin'in diğer eyaletlerine ve daha sonra da tüm dünyaya yayılmıştır.[3]

Salgın hastalıklar, insanlık tarihinde dönem dönem varlığını hissettirmiş olmasına rağmen modern ulaşım tekniklerinin gelişmesiyle birlikte hızlı yayılması sonucu artık belirli bir bölgeyi değil tüm dünyayı etkilemektedir. Salgın hastalık; hastalığı meydana getiren bir enfeksiyon etkeninin duyarlı bir canlıya doğrudan veya dolaylı yolla geçmesi ile oluşan bulaşıcı hastalıkların yayılmasıyla çok sayıda canlıyı hasta etmesine denir. Pandemi terimi; eski yunanca da pan=tüm, demos= insanlar anlamına gelir. Bir kıtayı başka bir ifade ile tüm dünyayı etkisi altına alarak yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara pandemi denir.[4] COVİD-19 da ülkemizde ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir.[5]

Mart ayından itibaren tüm Türkiye'de salgınının önüne geçmek maksadıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu itibarla Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş, 13 Mart 2020'de yayınladığı genelge ile küresel bir sorun haline gelen koronavirüse karşı alınan tedbirleri kamuoyu ile paylaştı ve bu kapsamda Kur'an Kurslarının 16-29 Mart 2020 tarihleri arasında iki hafta süreyle tatil edildiğini ilan etti.[6] Bu tarihten sonra salgının seyrine göre yüz yüze eğitime geçildi ise de vakaların artış hızına göre eğitimler çevrimiçi olarak devam etmeye başladı.

Diyanet İşleri Başkanlığı, koronavirüsün yayılmasını önlemek amacıyla 16 Mart 2020 tarihinde cemaatle kılınan namazlara camileri kapattı.[7]

İrşat hizmetleri, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren cami merkezli olarak yapılmıştır. Camilerin ibadet yanında pek çok fonksiyonu vardır. Asr-ı saadette hem eğitim-öğretim hem de devlet yönetiminin merkezi, sosyal ve manevi danışmanlık merkezi, evi olmayan kimselerin

---

3 https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html, Erişim Tarihi: 29.01.2020.

4 Hülya Parıldar, "Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30 (Ek sayı), 2020, s.19.

5 https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66493/p.html, Erişim Tarihi: 29.01.2021.

6 https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29392/diyanet-isleri-baskani-erbas-koronavirusle-ilgili-tedbirleri-acikladi. Erişim Tarihi: 29.01.2021.

7 https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi. Erişim Tarihi: 29.01.2021.

barınma yeri, hastaların tedavi edildiği şifahane, askeri konuların görüşüldüğü, yabancı heyetlerin kabul edildiği, her türlü sosyal ve spor faaliyetlerinin yapıldığı alanlardı. Camilerin etrafında gelişen medrese, aşevi, kütüphane de camilerin fonksiyonunu artıran mekânlardı. Bu anlamda camiler etrafındaki mekânlar ile topluma ışık saçan müesseseler haline gelmiştir.[8]

Camiler, sadece namaz kılınan mekânlar değildi. Aynı zamanda kubbesi, minaresi, minberi, mihrabı ile İslam kültürüne hizmet ederken insanları Müslümanlığa davet ediyordu. Camiler, Müslümanların milli ve manevi konularda aydınlatılmasına katkı sağlamaktaydı. Özellikle yetişkinlere yönelik gerçekleştirilen ahlak, ibadet, itikad ve inanç esasları gibi konular camilerde gerçekleştirilen hutbe ve vaazlarda verilir. Cuma ve bayram günleri başta olmak üzere muhtelif zaman dilimlerinde gerçekleştirilen bu dini eğitimler aynı anda tüm ülke sathında gerçekleştirilir ve nesilden nesile milli ve manevi konuların aktarımı yine camilerde sağlanırdı.[9]

Haftada bir ve bayram günlerinde dolup taşan camilerde ibadetlerini yerine getiren Müslümanların sakin bir şekilde o kalabalık ortamlardan kavga gürültü meydana getirmeden dağılmaları da camilerin toplumsal barışa olan katkıları konusunda en güzel örneklerden biridir.[10]

Ayrıca bütün dinlerin mabedi vardır ve İslam'ın mabedi de camilerdir. Bu mekânlarda bireyler, dini hayatlarını besler, geliştirir ve olgunlaştırarak bir seviyeye ulaştırırlar. Müslümanlar, gündelik hayatlarındaki sıkıntı ve bunalımlardan kurtulmak istediklerinde camilere gelmek suretiyle rahat bir nefes alırlar. Orada gerçekleştirilen din eğitimi ve irşat hizmetlerine katılarak manevî ve ahlakî açılardan bilgilerini zenginleştirirler.[11]

---

8 H. Kamil Yılmaz, "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", *Cami ve Hayat*, Editör: Ramazan Özalpdemir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2019, s.22-24.

9 Ahmet Turan Arslan, "Türkiye'de Din Eğitimi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989-1992, İstanbul 1995, Sayı: 7-8-9-10, s.162.

10 Hüseyin Yılmaz, Yaygın Din Eğitimi Kurumlarım ve Toplumsal Barış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas: 2001, V, Sayı: 2, s. 340

11 Abdullah Kahraman, "Cami İklimini Solumak ve Cemaate Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yasağın Gerekçesi", *Cami Merkezli Hayat: YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri (13 Mayıs 2012-İstanbul)*, İstanbul: 2013, s.49-50.

Pandemi sürecinde ise Müslümanlar, başta ibadet etmek gayesiyle geldikleri bu mekânlara gelememekten kaynaklı olarak camiyle ve cemaatle buluşma konularından mahrum kaldı. Bu ise manevi açıdan bir mahrumiyet meydana getirdi.[12]

Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulunmuş olan Ahmet Hamdi Akseki irşat hizmetleriyle alakalı olarak şunları ifade etmektedir: "*Yapılacak vaazlarda, zaman ve mekânın icapları ve bulunduğu memleketin ahlaki durumu daima göz önünde tutulmalıdır.*"[13] Görüldüğü gibi din hizmetlerinde bulunurken zamanın icaplarının kullanılması geçmişten günümüze din eğitimi ve irşat hizmetleri açısından önem arz etmektedir.

"Hayat eve sığar" sloganıyla hastalığın yayılmasının önüne geçilmesi amacıyla günün önemli kısmı evlerde geçmeye başladı ve Diyanet İşleri Başkanlığı da din öğretimi ve irşat hizmetlerini dijital ortamlara taşıdı. Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş irşat hizmetleriyle ilgili olarak şunları söylemişti:

"*Özellikle çocuklar, gençler, aileler başta olmak üzere toplumun tüm kesimlerinin bizlere her açıdan ihtiyacı olduğu bu salgın hastalık günlerinde sosyal medyayı ve dijital ortamları da düzenli kullanarak bıkmadan, usanmadan vaaz, irşat ve eğitim faaliyetlerimize devam edelim.*"[14]

Diyanet İşleri Başkanlığı, toplumun manevi duygularını güçlü tutmak ve din konusunda toplumu aydınlatmak maksadıyla sosyal medyanın düzenli ve etkin bir şekilde kullanılması için 81 il müftülüğüne gönderdiği genelge ile vaaz, irşat, manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin sosyal medyanın imkânları çerçevesinde yürütülmesi yönünde talimat vermişti.[15]

Dijitalleşme, günümüzde bireylerin en önemli varlık sebebi olarak kabul edilmektedir. Bir kişinin varlığı, sosyal medyadaki varlığıyla eş

---

12 Mehmet Bekir Gültekin, "Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği)", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kocaeli: 2020, IV, Sayı: 2, s. 143.

13 Fahri Kayadibi, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitiminde Yeri ve Fonksiyonu", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2001, Sayı: 8, s.47.

14 https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/30085/kuran-ve-sunnet-rehberliginde-iyiligi-emrederek-ve-kotulukten-menederek-hayra-cagiralim. Erişim Tarihi: 28.01.2021.

15 https://www.dinihaberler.com.tr/haber/diyanetten-sosyal-medya-talimati-58760. Erişim Tarihi: 03/04/2021.

değer görülmekte ve dijital medya kullanımı ise toplumsallaşmanın en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir.[16] 2002 yılında Pew Internet Şirketi internetin dini hayata etkisini araştırmak amacıyla bir araştırma yapmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre; "CyberFaith" isimli anket sonuçlarına göre 28 milyon Amerikalı internet kullanıcısının %38'nin dua içerikli e-mail alıp gönderdiği; %25'nin vaaz dosyaları indirdiği; %4'nün ise sanal alemde bir ritüele katıldığı tespit edilmiştir.[17] Türkiye'de yapılan bir araştırmada ise "*Sosyal medyadaki (Facebook, Twitter, Instagram, Whatsapp) dini içerikli paylaşımları takip etmek dini bilgimi artırmamı sağlar.*" ifadesine katılımcıların %36,5'i katıldıklarını ifade etmişlerdir.[18] Dolayısıyla gerek dünyada gerekse Türkiye'de dijital ortamlarda gerçekleştirilin dini faaliyetlere katılım ve takip etme göz ardı edilmeyecek bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dini iletişimin bu kadar yaygın olması, hiç şüphesiz mobil uygulamaların geniş bir kitleye ulaşmasıyla doğru orantılıdır. Mobil araçlar; dinin inanç, ibadet, bilgi ve ahlak konularında bilgiye ulaşmadan en pratik yöntem olmuştur. Mobil aygıtlar sayesinde dua, dini metin okuma gibi dini organizasyonlara zaman ve mekâna bağlı kalmadan katılmak mümkün hale gelmektedir. Günümüzde bütün inanç sistemleri mobil uygulamalarda yerini almıştır.[19]

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada model, araştırmanın konusunun tespit edilmesinden sonuçlandırılmasına kadar olan faaliyetleri kapsayan sürece denir. Bu süreçte, öncelikle araştırmanın konusunun tespiti yapılır; konu ile ilgili varsayımlar ileri sürülür; konuya uygun olan araştırma teknik ve

---

16 Mehmet Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 2019, s.309.

17 Mehmet Haberli, "Dini Tecrübe Aracı Olarak Sanal Ritüeller", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2013, Sayı: 57, s.18.

18 Halime Korkmaz, *Kastamonu'da Dini Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s.148.

19 Ömer Menekşe, "Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar", *Dijitalleşme ve Din (Medya ve Din 2)*, 2015, s.158-159

yöntemleri seçilir; veriler toplanır, sınıflandırılır, yorumlanır ve değerlendirilerek sonuca ulaşılır. Araştırma, bu süreç sonunda gerçekleşir.[20]

Bilimsel araştırmalarda yukarıda zikredilen aşamalara uyulması ve bu aşamaların uygulanması, araştırmanın yönlendirilmesi açısından zorunluluk arz eder. Bu süreçler, aynı zamanda bilimin gücünü de ortaya çıkarır. Araştırma modelinin sağlıklı bir şekilde seçilmesi ve güvenilir yöntemlerin kullanılması, sosyal araştırmaların kalitesini ve etkinliğini ortaya koyar. Bu sayede bilimsel bir araştırmanın ilk basamağı olarak kabul edilen model kurma aşaması, herhangi bir sosyal olayın incelenmesi esnasında tarafsız kalınmasını sağlar.[21]

Araştırmanın konusunun tespit edilmesinden itibaren uygulanılan yöntemler; teorik kısmında dokümantasyon tekniği, uygulama aşamasında mülakat tekniğidir. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak veriler araştırmanın amacına uygun olarak analiz edilmiştir.

1.2. Örneklem

Araştırma verilerinin nasıl toplanacağının tespit edilmesinden sonraki aşama, bu verilerin nasıl uygulanacağı sorusudur. Yani araştırmanın yöneldiği hedefi, evreni ifade eder.[22] Evren, herhangi bir gözlem alanına giren obje veya bireylerin tümüdür. Toplumsal bilimlerde araştırma yapılan konunun evreni büyüktür. Evreni bütün ayrıntılarıyla incelemek ve araştırmak, gerek zaman ve gerekse de maddi imkanlar noktasında imkan dahilinde değildir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda genel olarak, zaman, maliyet ve emek faktörleri sınırlayıcı faktörlerdir.[23]

Bu nedenle evrenin tümünü almak yerine onu temsil eden belli bir parçası alınarak genelin özelliklerine göre çıkarımda bulunulur. Yani evrenden belli kurallara göre seçilen ve her açıdan evreni temsil eden küçük kümeye örneklem denir. Örneklemin temsil edici olması önemlidir. Yani örneklem, araştırma evreninin bir parçasını çalışma esasına göre

---

20 Orhan Türkdoğan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000, s.190; Zeki Arslantürk, S*osyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001, s.39.

21 Orhan Türkdoğan-Orhan Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2012, s.178-179.

22 Orhan Türkdoğan-Orhan Gökçe, *a.g.e.*, s.332.

23 Birsen Gökçe, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, Savaş Yayınları, Ankara 2012, s.112.

alarak elde edilen sonuçların araştırmanın bütününe genelleme yapılmasıdır.[24] Örneklem için iki ön şartın olması zaruridir: Birincisi temsil kapasitesine veya yeteneğine sahip olması; ikincisi hacim olarak yeterli büyüklükte olmasıdır.[25]

Bu çalışmanın örneklemi; Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak dijital ortamlarda din öğretimi ve irşat hizmetleri yürüten Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde görev yapan İl Müftü Yardımcıları, Vaizler, ADRB Vaizleri, Kuran Kursu Öğreticileri, Manevi Danışmanlar ve yurt dışı teşkilatında görev alan Din Görevlilerinden meydana gelmektedir.

Görev	**Sayı**
İl Müftü Yardımcısı	3
Vaiz	14
ADRB Vaizi	2
Kuran Kursu Öğreticisi	18
Hafız Kuran Kursu Öğreticisi	4
Din Görevlisi (Yurtdışı)	19
Manevi Danışman	2
Toplam	62

***Tablo-1**: Mülakata Katılanların Görevleri ve Sayısı*

1.3. Hipotezlerimiz

Bu araştırmanın temel hipotezi; pandemi süreciyle din öğretimi ve irşat hizmetleri cami, sınıf gibi mekânlardan dijital ortamlara geçerek farklı bir şekle bürünmüştür.

Alt hipotezlerimiz ise;

• Virüsün bulaşma tehlikesinden dolayı pandemi sürecinde insanlar camilerden uzaklaşmıştır.

• Camilerden uzaklaşan insanlar, dini hayatlarını devam ettirmek için dijital ortamlara yönelmişlerdir.

---

24 Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma, Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara 2015, s.95-96.

25 Orhan Türkdoğan-Orhan Gökçe, *a.g.e.*, s.332.

• Camilerden uzaklaşan bireyler, dijital ortamlardaki derslere katılmak amacıyla daha önce hiç kullanmadıkları platformlar hakkında bilgi sahibi olmuşlardır.

• Dijital ortamlarda zaman-mekân unsuru ortadan kalkmış ve farklı şehirlerden kişiler istedikleri kişilerim derslerine katılım olanağı bulmuştur.

• Dijital ortamlardaki derslere katılım, bireylerin istekleri doğrultusunda olup istedikleri zaman dersleri bırakmaktadırlar.

• Vakti kısıtlı olan, ulaşımda zorluk çeken, bebeğini veya çocuğunu bir yerlere bırakamayan kimseler için dijital ortamlarda ders almak bir kolaylık olmuştur.

• Dijital ortamlarda yapılan dersler sebebiyle bireyler daha fazla radyasyona sebep olmaktadırlar.

• Dijital ortamlardaki dersler, bireylerin "dijital tiryakilik" denilen bir duruma düşmesine sebep olmuştur.

• Dijital ortamlarda ders yaparken iletişimden kaynaklı sorunlarla –elektrik kesintisi, internet bağlantısının kopması gibi- dersin ahengi bozulabilir veya ders bitmektedir.

• Dijital ortamlarda gerçekleştirilen derslerde, muhatabın görüntü ve sesi açık değilse konuşan kişinin boşluğa konuşması söz konusu olabilmekte ve kendi kendine konuşuyormuş gibi bir duyguya kapılabilmektedir.

• Zaman açısından sınırlamalar ortadan kalkmaktadır.

• Dijital ortamlardaki dersler, cemaat şuurunu ortadan kaldırmaya sebep olmakta ve camilerdeki birlik ve beraberlik ruhu ortadan kalkmadır.

• Kayıtlı sosyal medya dersleri, kişileri bulundukları yerlerden derslere katılımını sağladığı için ulaşım ve mekan gibi konularda tasarruf sağlamaktadır.

• Dijital ortamlarda yapılan derslerde süre kısa olmaktadır.

• Çalışma saatlerine uymadığı için daha önce cami derslerine katılamayan kişiler, dijital ortamlardaki derslere katılım sağlamaktadırlar.

• Cami derslerine ve Kuran Kurslarındaki dini öğretime katılan kişilerin yaş ortalaması daha yüksek iken, dijital ortamlara genç ve orta

yaştakiler katılmaktadır. Bu süreçte yaşlılar, din öğretimi ve irşat hizmetlerinden uzak kalmışlardır.

1.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmanın verileri sahada gerçekleştirilen mülakat esasına dayalı ses kayıtları ve alınan notlardır. Diğer kaynaklar ise literatür taramasıdır.

Bu çalışma hem Türkiye hem de yurt dışını kapsamaktadır. Virüsün dünya çapında gerçekleşmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yurt dışında görev yapan personeli de bulunduğu için yurt dışı ayağı iptal edilmemiştir. Yurt dışında Almanya, ABD, İngiltere, Fransa'da görev yapan kadın ve erkek din görevlileri ile mülakat yapılırken; Türkiye'de muhtelif şehirlerde görev yapan kişilerle gerçekleştirilmiştir. Katılımcıları tanımlamak için "K1, K2, K3,..." şeklinde kodlar kullanılmıştır.

Toplamda 62 katılımcı ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Bunların 19'u yurt dışında görev yaparken geri kalan 43'ü ise Türkiye'de görev yapmaktadır. Görüşmeler yaklaşık olarak 30-35 dakika sürmüştür. Katılımcılara toplamda 14 soru yöneltilmiş, bu sorular hakkındaki görüşleri ve uygulamaları esas alınmıştır.

Türkiye ve yurt dışındaki din öğretimi ve irşat hizmetlerini değerlendirmeye çalıştığımız çalışmamızda aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmıştır.

Şehir	**Sayı**	**Şehir**	**Sayı**
Adana	1	Kırıkkale	1
Adıyaman	1	Malatya	1
Ankara	2	Nevşehir	1
Bingöl	4	Tokat	1
Bolu	3	Sivas	2
Bursa	1	Samsun	1
Diyarbakır	1	Van	1
Erzurum	1	ABD	3
Giresun	1	Almanya	13
İstanbul	4	Fransa	2
Kastamonu	15	İngiltere	1
Kayseri	1	Toplam	62

***Tablo-2**: Mülakata Katılanların Bulunduğu Şehirler ve Sayıları*

2. Bulgular ve Yorumlar

Mülakata katılan bireylere toplamda 14 soru yöneltildi. Bu sorular doğrultusunda çalışma oluşturulmaya çalışıldı. Bu sorularda dijital ortamlarda din öğretimi ve irşat faaliyetlerini yürüten katılımcıların yapmış oldukları çalışmalar hakkındaki bilgi, duygu ve düşünceleri hakkında bilgi sahibi olunmaya çalışıldı.

2.1. Kullanılan Dijital Ortamlar

Katılımcılara dijital ortamlarda ders yaparken hangi programları kullanmayı tercih ettikleri ile ilgili soru; "*Hangi dijital ortamlarda ders veriyorsunuz?*" şeklinde yöneltildi. Bu soruya katılımcıların büyük çoğunluğu *Teamlink, WhatsApp, Zoom, Google Meet, Instagram, Skype, Bip, Jitsi Meet, Duo, Messenger ve telefon görüşmeleri* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca önceden programlar hazırlayıp YouTube'da ve kurumların sosyal medya hesapları olan Facebook, Instagram'dan yayın yaptıklarını ifade edenler de olmuştur. En fazla tercih edilen programın ise Zoom ve WhatsApp olduğu tespit edilmiştir. Bu programların sayıda kısıtlama olması, süresinin belirli olanları da programların dezavantajı olarak ifade edilmiştir. Mesela Zoom programında 40 dakika sonunda bağlantı kendiliğinden bitmektedir.

K2, katılımcıların bazı programları kullanmasının ve kurmasının zorluğu sebebiyle WhatsApp'ı tercih ettiğini ifade ediyor:

"*Zoom ve diğer programlar hanımlar açısından zor oluyor. O açıdan WhatsApp'ı kullanıyorum.*"

Bazı dijital programların yabancı dilde olması ve teknik açıdan kurulumunun bazı katılımcılara zor gelmesi sebebiyle WhatsAppa'a yönelme olmuştur. Bunun yanında okul çağında veya genç yaşta çocuğu olan bireylerin bütün programları bildiği ve onlar açısından herhangi bir ayrımın olmadığı da dikkat çekmektedir.

Önceden çekim yapıp kullanan K50 ise canlı yayından ziyade video yüklenen ortamları kullandığını şöyle ifade etmektedir:

"*Hazırladığım videoları YouTube ve Instagram'da paylaşıyorum.*"

Burada ise derslerin canlı olmadığı önceden çekilen video veya ses kayıtları ile derslerin yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında kurumların sosyal medya ortamlarında da bu videoların paylaşıldığı görülmektedir.

Din görevlileriyle yapılan bir araştırmada pandemi sürecinde din hizmeti ve eğitimiyle ilgili olarak telefon ve WhatsApp üzerinden cemaat ve öğrencilerle görüşüldüğü ortaya konulmuştur. Telefon görüşmelerinde hal hatır sorma, WhatsApp'tan ise durum ve bilgi paylaşımı yapıldığı tespit edilmiştir. Amaç; moral ve motivasyonu canlı tutmaya yöneliktir. Eğitim maksadı ile Skype ve Zoom üzerinden programlar yapılması daha faydalı olacağı kanaatine varılmıştır.[26]

2.2. Dijital Ortamlardaki Ders Saatleri

Yaygın din öğretimi ve irşat hizmetlerinin yürütüldüğü cami ve Kuran Kurslarında genel olarak sabah saatleri ve vakit namazlarından önce veya sonra ders yapılmaktadır. Dijital ortamlarda yapılan din öğretimi saatlerinde değişiklik olup olmadığını öğrenmek amacıyla "*Hangi saatlerde ders yapıyorsunuz? Neden*" diye bir soru yönelttik.

Bu soruya özellikle sabah saatleri ve akşam yemeğinden sonraki zaman dilimleri şeklinde cevap verilmiştir. Akşam saatlerinin tercih edilmesinin sebepleri arasında herkesin işini bitirip müsait olması gerekçe olarak gösterilmektedir. Ayrıca gündüz çocukların canlı derslerinin olması da yetişkin eğitiminin akşam saatlerinde olmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum, aynı zamanda aile bireylerinin beraber vakit geçirdikleri saat olması sebebiyle gece yapılan derslerin bireyleri sosyal medyaya bağladığından aile bağlarının zayıflamasına da sebep olabilir. Bir kısım katılımcılar ise öğrencilerinin 11:00-13:00 saatlerini tercih ettiklerini o saatte müsait olduklarını beyan etmişlerdir.

K1 işlerin bittiği saati dikkate alarak şöyle söylüyor:

"*Hem kendim hem de katılımcıların müsait olduğu saat olan 20:00'den sonraki zaman dilimini tercih ediyorum. Çünkü akşam yemeğinden sonra işler bitiyor.*"

Bu durum, aile bireyleri normal şartlarda akşam saatlerinde bir araya gelip birbirleriyle konuşma olanağı bulurken bu şartlarda aile bireylerinin birbirlerinden uzaklaşmasına da sebep olabilir.

4-6 yaş grubu öğrencileriyle ders yapan K21 ise çocuklar açısından verimli olan zaman dilimine dikkat etmektedir:

---

26 Amine Nuriye Çıtırık-Zeki Salih Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlilerinin Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van: 2020, Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, ss. 617-618.

"*Çocuklar açısından daha verimli olması sebebiyle 11:00-14:30 saatleri arasında ders yapıyorum.*"

Hafızlık kursunda öğretici olan K24; "*okul dersleri bittiği zaman*" şeklinde beyanda bulunurken yine aynı görevi yapan K22 ise "*sabah 08:00'den itibaren öğrenciler ne zaman ders vermek isterse*" şeklinde söylemiştir. Dolayısıyla hafızlık kurslarında ders saati mefhumunun ortadan kalktığı söylenebilir. Başka bir hafızlık öğreticisi olan K23 ise "*en verimli saat olan sabahtan öğlene kadar"* olan süreyi tercih ettiğini söylemektedir.

K33 ise bu konuda başka bir noktaya dikkat çekerek öğrencilerin dikkatlerinin fazla olduğu zaman dilimini tercih ettiğini şöyle açıklamaktadır:

"*Yüz yüze eğitim devam etmediği için öğrencilerin gece geç saatlere kadar uyumadıkları, bu sebeple sabahları kalkmadıklarından dolayı ders yapmak zorlaşmaktadır. Bu sebeple öğleden sonraları ders yapıyorum.*"

K35 ise çalışama saati mefhumunun ortadan kalktığını şöyle diyerek gözler önüne sermektedir:

"*Genellikle birerli ikişerli ders yaptığım için öğrencilerin ders istekleri doğrultusunda gün boyu esnek olarak ders yapıyorum.*"

Bu ise öğrencinin zaman mefhumunu yok saymasına, öğreticinin ise gün boyu başka bir işle uğraşmaya vakit ayıramayacağı özel vaktin ortadan kalkmasına sebep olmaktadır.

Dijital ortamlarda yapılan derslerin saatleri görüldüğü gibi birbirinden farklılık arz etmektedir. Çünkü bu, iletişimin dijitalleşmesi olarak görülür. İş günü, mesai saati, mesai dışı saat gibi kavramlar hükümsüzleşmektedir. Akıllı telefonlar, kişiyi ofis dışında da her an çalışır hale getirmektedir. Eldeki telefon her şeyi yeniden kurgulayabilme gücüne sahiptir.[27]

2.3. Dijital Ortamlardaki Ders Saatlerini Belirleme Şekli

Yaygın din öğretimi ve irşat hizmetlerinde ders saatleri resmi bir prosedür çerçevesinde devam etmektedir. Dijital ortamlarda durumun nasıl olduğunu tespit etmek amacıyla "*Dijital ortamlarda ders saatlerini nasıl belirlediniz?"* şeklinde bir soru sorulmuştur.

K32 öğrencilerin uygun olduğu saatleri tercih ettiğini şöyle ifade etmektedir:

---

27 İbrahim Sığın, *Dijital Yeni Dünya*, Motto Yayınları, İstanbul 2020, s.75.

"*Öğrencilerin durumuna göre ayarlıyorum.*"

K50 kendisinin yaptığı özel derslere ve kurumsal görevler şeklinde bir ayrıma dikkat çekmektedir:

"*Katılımcılarla belirliyoruz. Kurumsal görevlerde durum değişiyor.*"

Kurumsal görev denilen nokta; bu süreçte normal görev haricinde kurumun personelinden ayrıca istediği görevlerdir. Bu görevler, genellikle kurumun sosyal medya hesaplarında her zaman aynı saatte yayınlanan ve bir süreç dahilinde gerçekleştirilen görevlerdir.

K51 ise istişare yöntemine dikkat çekmiştir:

"*Kalabalık grupların saatini katılımcılardan ve dışarıdan birkaç kişi ile özelden istişare sonucu belirliyorum. Daha az ve özel gruplara alternatif teklifler sunuyorum. Çoğunluğun onayladığı saat vaaz-ders saatimiz oluyor.*"

Görüldüğü gibi dijital ortamlarda resmi prosedür ortadan kalmakta ve çoğunlukla derse katılanların görüşü doğrultusunda bir zaman diliminde ders yapılmaktadır. Bunun yanında kurumsal anlamdaki dijital ortamların dersleri katılımcıların müsait olduğu zamanlarda önceden çekim yapılarak genellikle akşam saatlerinde yayınlanan video şeklinde oluşturulmaktadır.

2.4. Dijital Ortamlarda Ders Yapmak İçin İlk Bağlantının Kurulması

Yaygın eğitimin yapıldığı Kuran Kursları ve camiler, mekânın belli olduğu yerlerdir. Kişi isteğine göre bu mekânlara gitmek suretiyle görevli ile iletişimi sağlayarak derse veya vaaza katılabilir. Dijital ortamlarda ise mekân; dijital platformlardır. Bu ortamlarda yapılan derslere katılımcılarla ilk etapta nasıl iletişim kurulduğunu tespit etmek gayesiyle "*Dijital ortamlarda ders yapmaya karar verdiğinizde öğrencilerle (cemaatle) irtibatı nasıl kurdunuz?*" diye bir soru soruldu.

Katılımcıların hemen hemen hepsi *WhatsApp*'tan bir grup kurmak suretiyle ilk etapta bağlantı kurduklarını söylediler. Görüldüğü gibi ilk etapta kurulan bağlantılar da yine bir dijital ortam olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında kurumsal sosyal medya ortamlarından da duyuru yapıldığı ifade edilmiştir.

K57;

"*WhatsApp aracılığıyla durum yaptım. Ayrıca WhatsApp gruplarım vardı oradan mesaj gönderdim. Bir de bağlı bulunduğum görev yerinin sosyal medya hesabı olan Facebook aracılığıyla faaliyetleri ilan ettim.*"

K58 ise duyuru konusunda kurumun desteğinden bahsediyor:

"*Benim yaptığım programlar için kurumum afiş hazırlıyor. Onları kurumumun sosyal medya ortamları Facebook, Instagram hesabından ayrıca kurumda görevli kişilere söylenerek WhatsApp'ta durum yaptırmak suretiyle programın duyurusu yapılmaktadır.*"

K1 grup mesajlarına dikkat çekiyor:

"*Daha önce camide sohbet yaptığımız cemaatimizle virüs çıkmadan önce de bir WhatsApp grubumuz vardı. Oradan irtibata geçtik. Ve Kuran Kursu Öğreticisi arkadaşlarımız ve onların öğrencileri ile telefon (WhatsApp, mesaj) üzerinden irtibatı sağlayıp duyurularımızı yaptık.*"

K33 ise öğrenci velileriyle irtibata geçmek suretiyle katılım sağlamıştır:

"*WhatsApp üzerinden bir grup kurarak velilerle iletişime geçtim. Gerekli duyuruları buradan yaptım. Aynı zamanda birebir mesaj atarak onlara ulaştım.*"

Hem üniversite öğrencileri hem de hanımlarla ders yapan K42 ise şöyle bir yol izlediğini söylüyor:

"*Hanımlar için ve üniversite öğrencileri için iki ayrı afiş hazırlayıp dijital olarak ilgili çevrelerde yayılmasını sağladım. Halka ve üniversite gençlerine ulaşmada söz konusu alanlarda hizmet veren Kuran Kursu öğreticilerimiz de aracılık ettiler.*

Hanımlar için daha önce farklı camilerde ve müftülüğümüzün gençlik merkezlerindeki sohbetlerime devam eden hanımlardan bu dersi talep edenlerden oluşan bir WhatsApp grubu kurdum. Bu hanımların çevrelerinden katılmak isteyenler de gruba eklendi. Grup, ücretsiz Zoom'un kaldıramayacağı bir sayıya ulaşınca bu grubu "hanımlar" ve "Kuran Kursu Öğreticileri" olarak ikiye böldük ve başta bir ders planlamışken iki farklı ders yapmaya başladım. Dersin biri Kuran Kursu Öğreticilerine yönelik olmuş oldu.

Üniversite öğrencilerinin taleplerini de e-mail yoluyla aldım ve onlardan bir e-mail grubu kurdum."

Görüldüğü gibi iletişimi sağlama konusunda başkalarının sosyal medya ortamlarında paylaşımlarından yardım alınmıştır. Bir diğer konu bazı dijital ortamların belirli sayının üstüne çıkılmasına izin vermediğidir. Diğer bir önemli husus ise; dijital ortamların ücretsiz olarak kullanılanlarının tercih edilmesidir. Ayrıca iletişim halinde olan bireylerin vasıtasıyla da derslere katılımın sağlanması gerçekleşmiştir.

2.5. Dijital Ortamlarda Yapılan Dersler

Yaygın din öğretiminde müfredata bağlı olarak Kur'an-ı Kerim öğretimi, dini bilgiler ve vaaz-sohbet şeklinde dersler yapılmaktadır. Bunun yanında tefsir, hadis, fıkıh gibi takrir dersleri de yapılmaktadır. Bu anlamda "*Dijital ortamlarda hangi konularda ders yapıyorsunuz?*" diye bir soru soruldu. Genel olarak katılımcılar Kur'an-ı Kerim öğretimi, hafızlık için ezber ders, tefsir, hadis, ilmihal, tecvid, siyer, sahabe hayatları, şemaili şerif ve DHBT sınavına hazırlananlar için dersler yaptıklarını söylemişlerdir.

K2;

"*Kur'an-ı Kerim, sure ve dua ezberi, değerler eğitimi*"

K6 ise;

"*DHPT hazırlık, ilmihal ve Kuranı Kerim dersleri*"

K16 ise;

"*Tefsir, Hadis, değerler eğitimi, kelime mealli mesnevi okumaları*"

K29 ise;

"*Perşembe akşamları her hafta bir sahabe hayatı; Cuma akşamları her hafta farklı bir konu; Kuran derslerinde ezberleri dinleyip Kuran okumalarını tecvid esasına göre okumaları için kısa kurallar anlatıyorum.*"

Dolayısıyla dijital ortamlarda uzun süreli ders programlarından ziyade kısa süreli konular tercih edilmektedir.

K50 ise;

"*Özellikle pandemi döneminde Zoom üzerinden gündeme uygun makaleler seçip okuduğumuz bir grup var. Tefsir dersi yapıyoruz. DHPT sınavına hazırlanan arkadaşlarla ise siyer ve İslam Tarihi konularını paylaşıyoruz.*"

4-6 yaş öğreticisi olan K53;

"*Kur'an-ı Kerim, Değerler Eğitimi ezber talimi, bilmeceler, deneyler ve oyunlarla dersi eğlenceli hale getirmeye çalışıyorum. Böylece etkinlik saati eğlence saatine dönüşüyor. Oyun içine dersler serpiştiriyorum.*"

Yurt dışında görev yapan K57 ise şöyle bir ders programı izlemektedir:

"*Sabah namazından sonra koruyucu ayetler, Yasin, hadislerle dualar şeklinde cereyan eden Sabah Virdi; Mukabele, Riyazü's Salihin Okumaları, Tefsir sohbeti, Kur'an-ı Kerim Öğretimi, el-Edebü'l Müfred Okumaları, Hadislerle İslam Okumaları.*"

Katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesinde vaaz ve sohbet şeklindeki programların çok fazla talep edilmediği tespit edilmiştir. Başka bir ifade ile herhangi bir tartışmaya veya anlaşılmamaya karşılık daha somut konuların ele alındığı dersler yapıldığı görülmektedir.

Salgın zamanlarında huzur bulmak ve Allah'ın yardımıyla hastalığı uzaklaştırmak amacıyla öteden beri dua etmek Müslümanlarda uygulanan bir sünnettir. Hz. Peygamber bir salgını sona erdirmek amacıyla Allah'a dua eden ilk kişidir. Nitekim Müslümanlar, Medine'ye hicret ettikten sonra başta Ebu Bekir olmak üzere pek çok sahabe salgından etkilenmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "*Ey Allah'ım! Mekke'yi sevdirdiğin gibi Medine'yi de sevdir. Ey Allah'ım! Salgını Cuhfe'ye def et.*"[28] diye dua etmiştir. Müslümanlar salgın zamanlarında Kur'an-ı Kerim okumuşlardır. Mesela 790 yılında Mısır'da ortaya çıkan bir salgında Müslümanlar bir araya gelerek Kuran okumuşlar ve dua etmişlerdir. Hicrî 1280 yılında meydana gelen başka bir salgında da Mülk ve Ahkâf sureleri okunmuştur. Yine Şam'da 748 yılında meydana gelen bir salgında ise Müslümanlar Büyük Emevî Camii'nde bir araya gelerek Buhâri okumuşlardır.[29] Bundan dolayı dijital ortamlarda da özellikle Kur'an-ı Kerim okuma, dua etme ve hadis okumaları oldukça fazla yapılan dersler arasındadır.

Yapılan bir araştırmada yetişkinlerin Kuran öğrenmek amacıyla Kuran Kurslarına devam etme gerekçeleri araştırılmış ve %15,3'ü Kur'an-ı Kerim'in yalnızca okumasını öğrenme; %12,9'u Kur'an-ı Kerim'in bazı sure ve ayetlerini ezberleme; %3,1'i Kur'an-ı Kerim'in anlamını öğrenme; %68,6'sı ise Kur'an-ı Kerim'i anlayarak hayata geçirme maksadıyla kurslara devam ettikleri tespit edilmiştir.[30] Başka bir çalışmada ise "Kur'an öğrenmek her Müslümanın görevidir." şeklindeki bir soruya katılımcıların %98,2'lik bir oranda bu görüşe katıldığı görülmüştür.[31] Görüldüğü gibi bizim yaptığımız çalışmada da bu konular aynı doğrultuda seyretmektedir.

---

28 Nesâî, Tıb, 27.

29 Hüseyin el-Mhemit, "İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 2020, Sayı: 8, s.133-134.

30 M. Akif Kılavuz, "Kuran Kursları ve Yetişkin Din Eğitimi", *Etkili Din Öğretimi,* İstanbul 2010, s.145.

31 Bayramali Nazıroğlu-Vahap Vahapoğlu, "Halkın Kuran Kurslarına Yönelik Tutumları Üzerine Betimsel Bir Araştırma: Of Bölgesi Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Rize 2015, Sayı: 7, s.113.

2.6. Dijital Ortamlardaki Derslere Katılım Yaş Aralığı

Yaygın din öğretimine ve irşat faaliyetlerine katılanların yaş ortalaması genel olarak 4-6 yaş ve hafızlık kursları hariç orta yaş ve üzerinden oluşur. Dijital ortamlarda hangi yaş grubu derslere katılıyor konusu da dikkat çeken bir başka nokta idi. Bu sebeple "*Dijital ortamlardaki derslerinize hangi yaş grubu katılıyor?*" sorusunu sorduk.

K2; "*4-6 yaş grubu*", K9; "*15-40 yaş arasındaki yetişkinlerin daha fazla faydalandığını düşünüyorum.*", K12; "*orta yaş grubu*", K23; "*15-25 arası*", K30; "7-16 yaş arası", K47; "*yaş sınırı yok*" demiştir.

K51, dersin muhteviyatına göre yaş aralığı oluştuğunu ifade ediyor:

"*Vaaz ve derslerin muhteviyatına göre değişiyor. Bilgi içerikli akademik tarzda bir vaaz ise 25-45 arası; orta düzey bir vaaz ise 35-65 yaş arası; hatim duası gibi etkinliklere ise 65 yaş üstü katılımcılar iştirak ediyor.*"

Dijital toplumun en değerli ve önemli görülen yaş aralığını gençler oluşturmaktadır. Çünkü onlar, her yeni teknolojiyi ve yeniliği takip etmektedir.[32] Dolayısıyla bu çalışmada da derslere katılanlarının yaş ortalaması orta yaş ve altından müteşekkil olduğu tespit edilmiştir. Bu açıklamalara bakıldığında dijital ortamlardaki derslere katılım daha ziyade internet kullanan ve akıllı telefona sahip bireylerden meydana gelmektedir. Bunun yanında camilere ve kurslara gelenlerle kıyaslandığında dijital ortamlarda derslere katılanların daha gençlerden meydana geldiği görülmektedir.

2.7. Dijital Ortamlarda Ders Vermeye Başlama Zamanı

Mart 2020'de ülkemizde görülmeye başlayan virüsle birlikte camiler ve kuran kursları kapandı ve bu durum ders ortamını dijital ortama taşıdı. Bununla alakalı olarak "*Dijital ortamlarda ne zaman ders vermeye başladınız?*" diye bir soru sorduk. Genel olarak Kuran Kurslarının kapatılması ile derslere başlandığı beyan edilmiştir.

K29;
"*Geçtiğimiz Ramazan ayından beri*"

K38 aşama aşama bir süreç takip ettiğini şu şekilde açıklamaktadır:

"*Pandemi başladıktan ortalama dört-beş ay sonra başladım. İlk olarak sesli hutbe paylaşımı, sonra gençlik sohbetleri ve en son olarak da Kur'an-ı Kerim ve temel din eğitimlerine başladım.*"

---

32 Ayten Övür, "Dijital Topluma Geçiş ve Yansımaları Üzerine Eleştirel Bir Bakış", *Korona Günlerinde Dijital Toplum*, Editör: Ayten Övür, Der Yayınları, İstanbul 2020, s.17.

K41 bu süreci şöyle tanımlıyor:

"*Pandemiyle birlikte WhatsApp gruplarına ses kaydı göndererek başlanıp Aralık 2020 itibari ile de Zoom'la devam edildi.*"

K42 yaşadığı tereddüt sebebiyle bu sürece biraz sonra başlamıştır:

"*Pandeminin ilerleyen süreçlerinde, 2020 sonları diyebilirim. Pandeminin başlangıcında yaşadığımız kararsızlık bizi daha kısa ses kayıtları ve yazılı şekilde WhatsApp vb. kanallardan halka ulaşmaya yöneltti.*"

2.8. Dijital Ortamlardaki Ders Süreleri

Yaygın din öğretimi alanları olan kurslarda yaklaşık olarak 4 saat; camilerde ise 40 dakika ile 1 saat arasında vaaz sohbet yapılırken dijital ortamlarda yapılan derslerin süresi de dikkat çeken bir başka konu idi. Bu vesile ile "*Dijital ortamlarda ne kadar süre ders yapıyorsunuz?*" diye bir soru sorduk.

K7; "*Haftada 18 saat*" derken; K11 ise "*20 dakika ile bir buçuk saat arasında değişiyor.*" demiştir.

Hafızlık kursunda görev yapan K24 belirli bir vaktin olmadığına dikkat çekiyor:

"*Verdiğimiz ödevlere ve ezberlere bağlı olarak değişiyor.*"

Yurt dışında görev yapan K36 ise;

"*Haftada 10-15 saat arası ders veriyorum.*"

Yine yurt dışında görev yapan K39 ise özel ders usulüyle yaptığı derse dikkat çekmektedir:

"*Her öğrenciye 10-15 dakika ayırmak suretiyle haftada üç gün ve her gün 3,5 saat.*"

K42 ise tercih edilen dijital ortamın verdiği süreye dikkat çekerek bazı ortamlardaki süreyi programın belirlediği üzerinde duruyor:

"*Zoom üzerinde yaptığımız dersler 40 dakika. Google meet üzerinden ise bir saat civarında.*"

2.9. Dijital Ortamlar ile Yaygın Din Öğretimi Ortamları Arasında Yapılan Derslerin Farkı

Pandemiyle birlikte yaygın din öğretim kurumları ve irşat hizmetlerinin yapıldığı ortamlar tamamen farklılaştı. Bu yeni uygulama dersi verenler açısından nasıl bir duyguya sebep oldu? Bunu tespit etmek

gayesiyle "*Dijital ortamlar ile yaygın din öğretimi ortamları (cami, Kuran Kursu) arasında yapılan ders arasındaki fark nedir?*" diye bir soru sorduk.

K51, kaygı, mahremiyet, gizlilik, endişe şeklinde cevaplar verdi.

"*Cami veya Kuran Kurslarında gizlilik ve mahremiyet bakımından kendimi daha rahat hissedebiliyorum. Dijital ortamda ise katılımcı bilinçli bir dinleyici midir? Özellikle kalabalık gruplarda bu konuda şüpheler doğabiliyor. Vaazı dinlediği ortamda başkaları var mıdır? Görüntü alınıyor mudur? Fotoğraf çekiliyor mudur? Ses kaydı yapılıyor mudur? Gibi kaygılarım olabiliyor.*"

4-6 yaş çocuklarıyla ders yapan K53 ise çocuklara din öğretimi verirken yaşadığı zorluğu şöyle ifade ediyor:

"*Yüz yüze eğitimde oynadığımız oyunlar, ders materyallerimiz kurs ortamına göre yapılıyordu ama dijital ortamda çocukların dikkatini toplamak için farklı etkinlikler yapmak zorundayız.*"

Dijital ortamlarda çocukların dikkatinin daha kısa sürede dağıldığı ve müfredattan önce dikkati canlı tutmanın önemine dikkat çekmektedir.

K54 ise dijital ortamların manevi atmosferden mahrum olduğu yönüne dikkat çekiyor:

"*Dijital ortamlarda fiziksel olarak bir araya gelmenin manevi atmosferi yakalanmıyor.*"

K2 ise dijital ortamlarda teknik sorunlardan kaynaklı problemler olabiliyor ve öğrencilerin sosyalleşmesinin ortadan kalktığını, internete bağlı olma durumuna göre ders yapılabildiğini veya ertelendiğini şu şekilde ifade ediyor:

"*Kurs ortamında süre sıkıntısı olmuyor, dijital ortamlarda ise hanımların evde internet bağlantısı olmadığı için süreli ders yapmak zorunda kalıyorum. Kurslar hanımlara ders yapmanın yanında evden dışarı çıkma imkanı sunduğu için bir anlamda terapi özelliği sağlıyor. Bir anlamda sosyalleşme sağlanıyor ama dijital ortamda bu olmuyor. Ayrıca kurs ortamında Kuranı kerim okurken okuyan öğrenciyi diğer öğrenci takip ediyor ve dersi toplu olarak herkese aynı anda anlatabiliyorum. Ama dijital ortamlarda grup halinde almak zorunda kaldığım için bir konuyu tekrar tekrar anlatmam gerekiyor.*"

Kuran Kurslarının toplumsal huzura ve öğrencilerin sosyalleşmesine katkı sağlandığı unutulmamalıdır.[33] Bu itibarla dijital ortamlar bireyleri bu sosyalleşmeden mahrum bırakmaktadır.

---

33 Ayşegül Müftüoğlu Kurt, "Kuran Kursları ve Muhatap Kitlesi", *V. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009*, Ankara 2009, II, s.714.

Yapılan bir araştırmada Kuran Kurslarına gelen bireyler, öğreticilerden sadece kendilerine dini konularda rehberlik etmelerini değil ayrıca ailevi, psikolojik, sosyal problemlerini de paylaşarak onlardan destek almak istemektedirler. Bir anlamda yetişkin kadın öğrenciler, kuran kurslarını dini problemlerini paylaşıp çözüm aradıkları dini danışmanlık kurumu, psikolojik sorunlarını paylaşıp çözüm aradıkları psikolojik danışma merkezi ve gündelik hayatlarında yaşadıkları huzursuzluktan uzaklaşmak istedikleri psikoterapi merkezi olarak görmektedirler. Bu durum, eğitim-öğretim sürecinde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Kuran kursları hem kadın buluşma yeri, hem stres atma mekânı hem de sosyal mekânlar olarak kabul edilmektedir. Kuran kursu hocaları bir anlamda sırdaş olarak görülür.[34]

Yapılan bir araştırmaya göre "*Kuran Kursu sosyalleşmeme katkı sağladı.*" görüşüne katılanlar, %81,1 oranındadır.[35] Dolayısıyla Kuran Kursları, kursa gelenleri sosyalleştirme etkisine sahipken dijital ortamlar bu anlamda eksik kalmaktadır.

K6 ise dijital ortamların samimiyet sağlama konusunda eksiklik meydana getirdiğini ve eğitim açısından olumsuzluğuna dikkat çekiyor.

"*Dijital ortamlarda yapılan dersler öğrencilerimizle samimi, içten diyalog kurma fırsatı vermiyor. Sınıf ortamında yüz yüze, göz göze yapılan eğitim, öğrenci üzerinde daha olumlu etki bırakıyor. Hem öğrenci hem öğretici açısından disipline koyar, öğrenme ve öğretme motivasyonunu artırır.*"

K11 olayın haz boyutuna değiniyor.

"*Karşında kimse olmadan ekrana anlatmak muhatabın olumlu ve olumsuz tepkisini fark ettirmediği için yüz yüze anlatılanda alınan haz alınmıyor. Muhatabın enerjisini hissetmek ayrı bir duygu ve maneviyat yaşatıyor.*"

K13 ise bu ortamlarda eğitimin yavaş ilerlediğine dikkat çekmektedir:

"*Öğretmek istediğimiz şeyleri örgüne göre yavaş veriyoruz. Çünkü bu ortamlarda anlatma ve anlama güçlüğü oluyor.*"

---

34 Abdullah İnce, "Kur'an Kurslarının Danışmanlık ve Rehberlik Fonksiyonu: Öğretici Görüşlerine Dayalı Sosyo-Psikolojik Bir Analiz (Sakarya İli Örneği)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2017, XIX, Sayı: 35, s.129-130.

35 Davut Işıkdoğan-Müberra Aktürk, "Kuran Kurslarının Kadınların Din Eğitimine Katkısı (Diyarbakır Örneği), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2012, XIV, Sayı: 1, s.89

Kuran Kursu öğreticiliğinin psikolojik yönü üzerinde duran K17;

"*Ders içeriği değişmemekle birlikte yüz yüze eğitimin verdiği olanaklar yok. Yüz yüze eğitimde öğrenciyle daha fazla iletişim halinde olunurken online de bu sınırlı. Ayrıca salt ders bazında konuşmamak da gerekli. Nitekim Kuran Hocalığı aynı zamanda öğrenci ile psikolojik yönden bir iletişim de gerektiren bir meslek. Bunu online ortamda öğrenci ile yakalamak biraz zor. Kaldı ki öğrenci portföyü genelde ileri yaş ve ev hanımlığından pek de fazla ileri gidemediği için online derslerini de ev işlerinden kalan zamana sığdırmaya çalışan bir kesim için imkanlar oldukça sınırlı.*"

Hafız yetiştiren K23 ise hafızlık eğitiminde dikkat çeken "*femi muhsinden ders almanın gerektiğini*" savunarak dijital ortamlarda bunun sağlanamadığını beyan ediyor.

K48 yaygın eğitim kurumları ile dijital ortamları kıyas kabul edilmeyeceğini ve bu ortamlarda derse katılanların din hakkında yanlış bilgiye sahip olabileceklerine dikkat çekiyor:

"*Kıyas kabul etmez. Yüz yüze aynı mekânda yapılan derslerin daha etkili olduğunu düşünüyorum. Dijital ortamda göz teması kuramadığımız insanlar var. Onların konuyu ne ölçüde anlayıp anlamadıklarını bilemiyoruz. Hatta Instagram'da derse sürekli girenler ve çıkanlar değişiyor. Konunun tamamını değil bir kısmının dinleyerek doğru bir anlamaya sahip olunması beklenemez zannederim.*"

K57 ise zaman, mekân ve ulaşım noktasındaki kolaylığa dikkat çekiyor:

"*Çeşitli sebeplerle derse katılamayan veya cami ve kursa gidemeyen insanların derse katıldığını, yurt dışında her bölgede caminin olmadığını bu sebeple online derslerde mekan sorunu olmadığı için ister yurt içi ister yurt dışı katılmak isteyen herkes katılıyor. Ayrıca küçük çocuğu olan veya çalışan bayanlara ulaşma imkanı da sunuyor.*"

2.10. Dijital Ortamların Kuran Kursları ve Camilerden Eksik Yönü

Yaygın eğitim kurumları ile dijital ortamları kıyaslamak maksadıyla "*Kuran Kursları ve camilerle kıyaslandığından dijital ortamların kurslardan eksik tarafı/yanı nedir?*" diye bir soru sorduk.

Dijital ortamda gerçekleştirilen derslere katılabilmek için gerekli olan imkânın sağlanması üzerinde duran K2;

"*Dijital ortamlarda ders yapabilmek için hem öğreticinin hem de öğrencinin imkânlarının olması gerekir. Bizlerde öğrencilerin (hanımların) elinde telefon, tablet yok. Olsa da evde çocuğu kullanmak zorunda. Evinde internet bağlantısı yok.*

Eşinin telefonundan derse katılıyor ya da hiç katılamıyor. Katılabilen hanımlar hemen dersini okuyup çıkmak istiyorlar. Çünkü yarın da derse katılabilmeleri için interneti tedarikli kullanması gerekir. Kursa gelse dersini alır, sohbetini yapar, bir sıkıntısı varsa paylaşır, rahatlar."

K6 ise öğrencileriyle muhatap olurken onların dertleriyle sıkıntılarını da paylaşamamanın üzerinde duruyor:

"*Dijital ortamlar, öğrencilerimizin kalbine, yüreğine dokunma konusunda yetersiz. Onları görüp dertleriyle dertlenmenin verdiği huzuru dijital ortamlar sağlayamıyor. Kendini disipline edemeyen, odaklanma sorunu yaşayan öğrencilere büyük bir dezavantajdır. Teknik aksaklıklar da olumsuz sonuçlara yol açabiliyor.*"

K17 uygulamalı derslerdeki eksiklik konusuna değiniyor:

"*Ders materyallerini etkili kullanamamak. Örneğin onların yakınına oturup kendi ders kitapları üzerinden tecvid anlatamıyorsunuz, koro çalışması yapamıyorsunuz, okuyuş hatalarını etkili şekilde gösteremiyorsunuz, onların sorularına yeterince vakit ayıramıyorsunuz, uygulamalı göstermeniz gereken hac, umre, namaz gibi konularda sığ kalıyorsunuz.*"

K28 dersin dinlenilip dinlenmediği konusunda tereddüt ediyor:

"*Karşı tarafın dersi dinleyip dinlemediğinden emin olunmuyor. Çok zaman harcanıyor ama verim az oluyor.*"

K29, camilerin toplumsal yönüne temas ederek çocukların, cami ile bağ kurmasına ve aidiyet konusuna değiniyor:

"*Çocuklar camide arkadaş ediniyor, sosyalleşiyor, oyunlar oynuyor ve cami ile bir bağ kurup kendini İslam toplumuna ait hissediyor. Dijital ortamda sadece dinleyici olunuyor.*"

İletişim, mahremiyet ve dijital ortamların kullanımı konusunda zorluk yaşayan bireylere dikkat çeken K41 ise şöyle cevap veriyor:

"*Katılımcıların birbirini görmüyor ve tanımıyor oluşu, cami ve kurslardaki gibi aktif bir iletişimin olmayışı, hanımların sorumu yabancı bir erkek duyabilir şeklinde düşünüp rahatça soru sormamaları, orta yaş ve üzeri grubun dijital mecrayı kullanmakta zorlanmaları.*"

K50 ise derslerin devamını teknolojiye mahkumiyetle alakalandırıyor:

"*Aynı mekanı paylaşamıyoruz. Göz ve beden teması yok. Muhabbetin devamı elektriğe ve internete bağlı. Teknolojiye mahkumsunuz.*"

2.11. Dijital Ortamlarda Ders Yapmanın Olumlu Tarafı

Din öğretimi ve irşat hizmetlerinde dijital ortamların olumlu taraflarının neler olduğunu tespit etmek maksadıyla "*Dijital ortamlarda ders yapmanın olumlu tarafı nedir?*" diye bir soru sorduk.

Konuya farklı açılardan yaklaşan K8 şunları söylüyor.

"*Evden çıkma mecburiyeti olmadığı için zaman kaybı olmaması, farklı şehirlerde bile olsa insanların bir araya gelmesine vesile olması, farklı sebeplerle evden çıkma imkânı bulamayanlar için güzel bir alternatif olması.*"

Olaya tasarruf noktasından ve hem öğretici hem öğrenciler açısından çocuk sahibi olan hanımlara kolaylık sağlama noktasından yaklaşan K17 şunları ifade etmektedir:

"*En başta zamandan tasarruf. Gün içindeki koşturmaca, bir yerlere yetişme stresi ve trafik gerginliği azaldı benim açımdan. Çocuğu olan öğrenci ve öğretici için bakıcı sıkıntısının neden olduğu gerginlik hali. Çünkü özellikle küçük çocuğu olan hanımlar eğitimlerini hep ileri yaşa erteledikleri için bu şartlarda olan genç hanımlar öğrencileri eğitim gruplarımızda daha fazla görebilir olduk.*"

Eğitim noktasından konuya yaklaşan K29 derslerin verimli olmasını şöyle açıklıyor:

"*Gerçekten öğrenmek isteyenler katılıyor. Vakit geçirme veya arkadaş edinme gibi nedenlerle camiye gelenler olmadığı için daha verimli oluyor.*"

K41 ise irşat hizmetleri ve din öğretimi alanlarının kısıtlı şekilde ulaştığı köy ve ilçeleri dikkate alıyor:

"*İlçelerde ve köylerde olup da ulaşım konusundaki zorluklardan dolayı katılamayanlar için iyi bir imkân oldu. Kırsal kesim ile il merkezi arasındaki kişiler arasında bilgiye ulaşma anlamındaki farkı kapatabilme imkanı da verdi. Çalışırken ya da işiyle meşgul olurken bir taraftan dijital ortamda bu katılımı sağlayanlar da oldu. ayrıyeten vakit ayırmalarına gerek kalmadı.*"

4-6 yaş kursunda görev yapan K53, ders esnasında annelerin çocuklara desteğine dikkat çekiyor:

"*Zaman bakımından gidip gelme saati bize kalmış oluyor. Bu seneki öğrencilerim sakin çocuklar ama çok hareketli çocukların bulunduğu sınıflarda çocukların hepsini kontrol etme açısından zor olabiliyor. Bu bakımdan dijital ortamlarda anneler çocuklarına destek oluyorlar.*"

2.12. Dijital Ortamlarda Yapılan Derslerin Verdiği Duygu

Din öğretimi ve irşat faaliyetinde bulunan kişilerin bu yeni uygulama ile nasıl bir duygu ve düşünceye sahip olduklarını da tespit etmeye çalıştık. Bu amaçla "*Dijital ortamlarda ders yapmak size ne hissettiriyor? Nasıl bir duygu?*" şeklinde bir soru sorduk.

K11; "*Dijital ortamlarda ders yapmak insanı robotlaştırıyor. Karşıdaki insanın enerjisi ile ancak bir duygu yaşanabilir ama dijital ortamda o yok. Duygusuz bir ortam.*"

K13; "*Çocuklarla aynı ortamı paylaşamamak ve gerçek duyguları yansıtamamak boş ders yapıyormuş hissi veriyor.*"

K26; "*Normale döneceği günü bekliyorum.*"

K30; "*Çok haz aldığım bir durum değil, kontrol bende değilmiş gibi hissediyorum.*"

K32; "*Tebliğ ve mesleki görevi yapmanın huzurunu hissediyorum.*"

K37; "*Heyecan verici ve tedirginlik hissi veriyor.*"

K49; "*Ben çok mutluyum. Daha çok kişiye ulaşabildiğim için farklı gruplarla ders yapma imkânı bulduğum içi mutluyum.*"

K50; "*Kendimi ekran mahrumu gibi hissediyorum.*"

2.13. Pandemi Sonrası Tercih Edilecek Ortamlar

Pandemi süreci beraberinde alışkanlıklarımızı değiştirdi. Din öğretimi ve irşat hizmetleri de bu değişimden etkilendi. Bu süreç bittikten sonra katılımcıların hangi ortamlarda görev almak istediklerini de araştırmak istedik. Bu sebeple "*Pandemi süreci bittiğinde camileri, kursları mı yoksa dijital ortamları mı tercih edersiniz? Neden?*" diye bir soru sorduk.

K2 her ikisini de tercih edeceğini söylüyor:

"*Her ikisini de tercih ederim. Çünkü bu süreçte fark ettim ki evinden çıkıp kursa gelemeyen insanların içinde okuyamam mahcup olurum diyen kişi tek olarak derse bağlandığında çaba sarf ediyor ve kendine güveni geliyor.*"

K10 ise derslere göre hem dijital ortamı hem camileri ve kursları tercih edeceğini belirtiyor:

"*İkisinin de yeri ayrı. Kur'an-ı Kerim derslerinde kursu; diğer derslerde dijital ortamı tercih ederim.*"

Görme engelli bireylere ders veren K15 ise ihtiyaç olarak kabul ettiği kursları ve camileri tercih etmek istediğini şöyle ifade ediyor:

"*Tabi ki öncelikle kurs ve cami ortamını tercih ederim. Çünkü benim öğrencilerim görme engelli oldukları için bizim fiziki ortama ihtiyacımız var.*"

K32 ise fayda noktasından konuya yaklaşıyor:

"*İkisini de tercih ederim. Çünkü kimi öğrenciye yüz yüze eğitim daha faydalı iken, kimi öğrenciye ise online daha iyi oluyor.*"

K36 ise her ikisini de birbirinin tamamlayıcı olarak kabul ediyor:

"*Her ikisini de tercih ederim. Çünkü her iki sisteminde pozitif ve negatif yönleri bulunmaktadır. Birbirinin eksik ve kusurlarını telafi edebilme imkânı sağlamaktadırlar.*"

Dijital ortamı tercih edeceğini beyan eden K49 ise öğrenci sayısıyla bağlantı kurmak suretiyle yaklaşıyor konuya.

"*Ben dijital ortamı tercih ederim. Çünkü benim kursumda öğrencim yok denecek kadar az ve yıllardır hep aynı öğrenciler (hanımlar). Ama şu anda farklı yerlerden farklı seviyelerde grup grup öğrencilerim var. Bu yüzden dijital ortama devam etmek isterim.*"

Dijital ortamı tercih sebebi olarak K51 ise şöyle söylüyor:

"*Çoğunlukla dijital ortamı tercih ederim. Zira bu sayede hizmet verdiğim şehrin hemen her yerine ulaşabiliyor ve reel ortamlara çeşitli sebeplerle gelemeyen hanımlarla buluşma imkanı bulabiliyorum. Projemin niteliğine göre grup oluşturabiliyorum.*

Ayrıca dijital ortam sayesinde hanımlar, vaaz mekanına ulaşım, hava şartları, eşlerinden-kayınvalidelerinden izin alma, çocuklarını birine emanet etme gibi meseleleri düşünmek zorunda kalmıyor. Onlar için dijital ortamın en cazip kısımlarından biri de zamanlarını yalnızca vaaz dinleme vaktine münhasır kılarak zamandan tasarruf edebilmeleri.

Konuşmacı olarak benzer avantajlı durumlar benim için de geçerli olabiliyor. Bu sayede vaazlarıma daha fazla makale-kitap okuyarak girme fırsatı buluyorum. Bunun yanında akademik çalışmalarıma daha fazla zaman ayırabiliyorum."

2.14. Dijital Ortamlardaki Derslerin Bireye ve Topluma Faydası

Dijital ortamlarda ders yapan bireylere yaptıkları derslerin fayda boyutunu sormak maksadıyla "*Dijital ortamlarda yapılan derslerin hem bireye hem de topluma faydası/fonksiyonu nedir?*" diye bir soru soruldu.

K15 hem bilgiye ulaşmada hem de bireyler arasında iletişimi sağlama konusunda kolaylık olduğunu söylemiştir:

"*Bireyin bilgiye daha çabuk ulaşmasını sağlıyor. Toplum açısından ise haberleşme daha çabuk ve hızlı yayılabiliyor.*"

K18 evrensel anlamda kolaylığı üzerine durmaktadır:

"*Bir tıklama ile dünyanın neresinde olursa olsun herhangi bir toplantıya katılınabiliyor.*"

K28 bu süreçte camiden ve Kuran ikliminden uzaklaşılmaması üzerinde durmaktadır:

"*Cami ve Kuran ikliminden tamamen uzaklaşmamış olundu. Ve özellikle istekli olanların eğitimlerinden geri kalmadılar.*"

K33 herhangi bir sebeple camiye ve kursa gelemeyen bireylerin dini bilgiye ulaşma konusuna dikkat çekiyor:

"*Camiye gelemeyen kişilere ulaşma imkanı oluştu. Bu sayede birey ve toplum dini bilgiye daha rahat bir şekilde ulaştı.*"

Yurt dışında görev yapan K57 süreci şöyle değerlendiriyor:

"*Biz direkt başladık. Bu bir rehberlik oldu. Biz Türkiye'den aylar önce başladık. "Hocam şu süreçte siz bunu yapmasaydınız biz ne yapardık? Besmele girmeyen eve Kuran girdi. Evlerde kafayı yerdik. Manevi anlamda, psikolojik anlamda bize çok iyi geldi. Allah razı olsun." diye dua edenlerimiz gerçekten çok fazla. Toplumsal anlamda manevi destekleme açısından o pandemi sürecinin depresyona iten ruh halinden insanları koruduğuna inanıyorum. Derse katılanlarla katılmayanlar arasındaki farkı görüyorum. Kesinlikle rehabilite etti.*"

Camiler ve Kuran Kurslarının toplumsal anlamda fonksiyonlarından biri de toplumsal barışa olan katkısıdır. Nitekim bu yerlere gelen bireyler arasında meydana gelen sevgi, saygı, hoşgörü ve hutbe ve vaazlarda anlatılan iyilik, yardımlaşma, birlik, beraberlik, doğruluk gibi konularla da toplumda huzur ve güvenlik sağlanmaktadır. Başka bir ifade ile toplumun huzurunu bozacak ve kargaşaya götürecek tutum ve davranışlar anlatılarak Müslümanlar bu duygu ve düşüncelerden uzak tutulmaktadır.[36]

---

36 Hüseyin Yılmaz, "Yaygın Din Eğitimi Kurumlarım ve Toplumsal Barış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2001, V, Sayı: 2, s.339

Sonuç

2020 Mart ayından itibaren din öğretimi ve irşat hizmetleri dijital ortamlara taşınmıştır. Bu süreçte din öğretimi ile ilgili pek çok şeyde değişim yaşanmıştır. Dersler, cami ve kurs gibi mekândan uzaklaşıp Zoom, Teamlink, Google Meet, YouTube, Instagram gibi dijital platformlara kaymıştır. Bu ortamların oluşmasında daha önceden ve pandemi çıktıktan sonra kurulan WhatsApp grupları ve mesajları etkili olmuştur. Canlı dersler ağırlık olmakla birlikte kurumsal anlamda önceden çekilen videolar da sosyal medya hesaplarında yayınlanarak din öğretimi ve irşat faaliyetleri gerçekleşmektedir.

Dijital ortamlarda yapılan dersler, sabah saatlerinde olmakla birlikte en çok akşam saatlerinin tercih edildiği tespit edilmiştir. Bunun en önemli sebebi; derse katılan kişilerin gün içerisinde başka işlerle meşgul olmaları ve çocuklarının canlı derslerinin olmasıdır. Bireyler, akşam saatlerinde daha fazla kendilerine zaman ayırması bu saatlerin tercih edilmesindeki başka bir faktördür. Fakat akşam saatlerinde yapılan dersler, aynı zamanda aile bireylerinin bir arada bulunma saatlerine tekabül ettiğinden bu uygulama, aile fertlerinin yalnızlaşmasına ve dijital bağımlılığına da sebep olabilir. Ayrıca bireyleri gerçek ortamdan sanal ortama da sürükleyebilir.

Ders saatleri katılımcıların istekleri doğrultusunda gerçekleştiği için günün her saatinde ders yapılması ders verenlerin kendilerine ait özel vaktin kaybolmasına sebep olmaktadır. Hafızlık çalışan öğrenciler, sabah saatlerini seçerken hanımlar ise çocuklarının çevrimiçi dersi olmadıkları zamanları veya akşam her iş bittikten sonraki zamanı tercih etmektedirler. Ders saatleri çoğunlukla katılımcılarla yapılan istişareler neticesinde kararlaştırılmaktadır. Yani örgün eğitimdeki gibi belli bir zaman dilimi yoktur. Bu durum, görevi kontrol noktasında bir soruna yola açabilir.

Dijital ortamlarda ders yapmaya karar verildiğinde ilk iletişim, yine dijital ortamlar vasıtasıyla sağlanmıştır. Özellikle virüs çıkmadan önce iletişim sağlanan WhatsApp grupları bağlantı kurmada kolaylık sağlamıştır. Ayrıca din görevlilerinin birbirlerinin programlarını WhatsApp başta olmak üzere sosyal medya ortamlarında paylaşmak suretiyle de programların duyurusu yapılmıştır. Ayrıca kurumların Facebook, Instagram gibi sosyal medya hesaplarından da afişler ve duyurular yapılarak bağlantı kurulmuştur.

Dijital ortamlarda yapılan dersler, Kur'an-ı Kerim öğretimi, Hadis, Siyer, Tefsir dersleri, İlmihal, Riyazü's Salihin okumaları ve DHPT dersleri üzerine yoğunlaşmıştır. Cami sohbeti ve vaazlar biraz arka planda kalmış olup daha ziyade ilmihal konuları ağırlık kazanmıştır.

Dijital ortamlardaki derslere katılan kişilerin yaşı da dikkat çekmektedir. 4-6 yaş grubu öğrencileri başta olmak üzere genel olarak gençler ve orta yaş diyebileceğimiz grup bu dersleri takip etmektedir. Buradaki en önemli etken; yaşlı diyebileceğimiz kişilerin teknolojik aletlere uzak olmasıdır. Bunun yanında bu aletlere uzun vadede bakmak sağlık açısından tehlikeli olabilir. Akıllı telefonlar ve tabletleri olan kişiler, dijital ortamlardaki dersleri takip ederken bu aletlerden uzak olan kişiler ise din öğretimi ve irşat hizmetlerinden mahrum kalmaktadır.

Pandemi, Türkiye'de ilk defa Mart 2020'de görülmeye başladı. Bir kısım katılımcılar pandemiyle bu ortamlarda ders vermeye başlarken bir kısmı Ramazan ayında bir kısmı ise mahremiyet ve belirsizlik gibi sebeplerle 2020'nin son günlerinde ders vermeye başlamıştır. Başka bir ifade ile 2021 yılına gelindiğinde hemen hemen bütün personel dijital ortamlarda din öğretimi ve irşat hizmetlerini yürütmeye başlamıştır. Hatta kurs ve camide görev yapma neredeyse bitme noktasındadır. Bunda hiç şüphesiz kursların kapalı olması yanında virüsün yayılma hızı karşısında sağladığı kolaylıklar da bu ortamların tercih edilmesinde önemli bir etken olarak görülebilir.

Ders süreleri 10-15 dakikalık zaman aralığında bireysel olarak yapılan dersler olabileceği gibi 40 dakika ile 1 saat arasında da değişen dersler yapılmaktadır. Bazı dijital programlar süreyi kendileri tespit ettiğinden dolayı bazı programlar katılımcılardan bağımsız olarak kendiliğinde de bitebilmektedir.

Dijital ortamlarda yapılan derslerde cami ve kuran kurslarındaki gibi uzun süreli bir iletişimin söz konusu olmadığı tespit edilmiştir. Camilerde öğrencilerle yapılan ders öncesi ve ders arası sohbetler gerçekleştirilmemektedir. Öğrenci, camide veya kurslarda derdini sıkıntısını anlatırken bu ortamlarda sadece ders yapma imkanı olmakta ve öğrenci hoca arasındaki bağ kurulmamaktadır.

Camilerle kıyaslandığında dijital ortamlarda yapılan derslerde karşıdaki muhatabın durumundan dolayı mahremiyet sınırları korunup korunmaması konusunda endişe yer almaktadır. Sesin kaydedilip kaydedilmemesi, ortamda kimlerin dersi dinlediğinin bilinmemesi gibi nedenler bu endişeyi meydana getirmektedir. Ayrıca camilerde ve kurslarda süre

sıkıntısı yokken dijital ortamlarda öğrencilerle geçirilen sürede kısıtlama olabilmektedir. Gerek öğrencinin internet kotasının düşük olması veya olmaması öğrenci hoca veya öğrenciler arasındaki iletişimi engellemektedir. Buna ilaveten özellikle ayrı ayrı dersler yapıldığından dersi veren kişi aynı konuyu her seferinde tekrar tekrar anlatmak zorunda kalmaktadır. Sosyal medya ortamlarında yapılan derslere sürekli giriş çıkışlar olması, anlatılan konunun eksik veya yanlış anlaşılmasına sebep olmaktadır. Bunların yanında özellikle yurt dışında ve çocuklu bireylerin veya herhangi bir sebeple kursa veya camiye gidemeyen kişiler ev ortamlarında din eğitimleri almaktadır.

Dijital ortamlarda ders yapmanın olumlu tarafı; zahmetsiz ve masrafsız bir şekilde dünyanın öbür ucundaki derslere katılım sağlanmasıdır. Özellikle küçük çocuğu olanlar, dışarıya çıkmaya bir manisi olanlar dahi derslere katılabilmektedir. Hem dersi veren hem de dersi alan açısından tasarrufun en olumlu yönü olduğu tespit edilmiştir. Kişinin işi, görev yaptığı şehirle veya ülkeyle sınırlı kalmadığı için görev mahalli diye bir kavram ortadan kalkmış olmaktadır.

Bu süreçte dijital ortamlarda ders yapmaktan şikayetçi olanlar olduğu gibi, pandemi bittikten sonra dahi dijital ortamlarda derse devam etmek isteyenlerin sayısı oldukça fazla olduğu tespit edilmiştir. Hafızlık kursları özellikle bu durumdan istisna tutulmakta. Çünkü öğrencinin okuyuşunu takip edememekten dolayı bir şikayet söz konusudur.

Dijital ortamlarda derslerin yapılmasıyla birlikte bireyler dini öğretimden ve irşattan uzak kalmadılar. Ayrıca daha önce hiçbir surette camiye veya kursa gidemeyen kişiler bu zaman zarfında din öğretiminden istifade ettiler. Bu dersler sayesinde din öğretimi ve irşat hizmetleriyle bir nebze de olsa pandeminin vermiş olduğu olumsuz ruh hali ortadan kalkmış oldu. Köy, ilçe, şehir demeden her yerleşim yerindeki bireyler, dijital ortamları kullanma olanağına sahip olduğu takdirde dünyanın herhangi bir yerindeki din öğretimi ve irşat faaliyetlerinden istifade etme olanağı buldu.

Kaynakça

Arslan, Ahmet Turan, "Türkiye'de Din Eğitimi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989-1992, Sayı: 7-8-9-10, ss. 115-176, İstanbul 1995.

Arslantürk, Zeki, S*osyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001.

Balcı, Ali, *Sosyal Bilimlerde Araştırma, Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara 2015.

Çıtırık, Amine Nuriye-Zeki Salih Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlilerinin Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, ss. 599-624, Van 2020.

el-Mhemit, Hüseyin, "İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, ss. 123-137, 2020.

Gökçe, Birsen, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, Savaş Yayınları, Ankara 2012.

Gültekin, Mehmet Bekir, "Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği)", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Sayı: 2, ss. 131-164, Kocaeli 2020.

Haberli, Mehmet, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, ss. 307-315, 2019.

Haberli, Mehmet, "Dini Tecrübe Aracı Olarak Sanal Ritüeller", Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 57, ss. 17-36, 2013.

Işıkdoğan, Davut-Müberra Aktürk, "Kuran Kurslarının Kadınların Din Eğitimine Katkısı (Diyarbakır Örneği), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV, Sayı: 1, ss. 75-106, Diyarbakır 2012.

İnce, Abdullah, "Kur'an Kurslarının Danışmanlık ve Rehberlik Fonksiyonu: Öğretici Görüşlerine Dayalı Sosyo-Psikolojik Bir Analiz (Sakarya İli Örneği)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX, Sayı: 35, ss. 121-149, Sakarya 2017.

Kahraman, Abdullah, "Cami İklimini Solumak ve Cemaate Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yasağın Gerekçesi", *Cami Merkezli Hayat: YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri (13 Mayıs 2012-İstanbul)*, ss. 31-52, İstanbul 2013.

Kayadibi, Fahri, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitiminde Yeri ve Fonksiyonu", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8, ss. 37-54, 2001.

Kılavuz, M. Akif, "Kuran Kursları ve Yetişkin Din Eğitimi", *Etkili Din Öğretimi,* ss. 121-166, İstanbul 2010.

Korkmaz, Halime, *Kastamonu'da Dini Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.

Kurt, Ayşegül Müftüoğlu, "Kuran Kursları ve Muhatap Kitlesi", *V. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009 Ankara* 2009, II, ss. 695-716, Ankara 2009.

Menekşe, Ömer, "Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar", *Dijitalleşme ve Din (Medya ve Din 2)*, ss. 151-173, 2015.

Nazıroğlu, Bayramali-Vahap Vahapoğlu, "Halkın Kuran Kurslarına Yönelik Tutumları Üzerine Betimsel Bir Araştırma: Of Bölgesi Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, ss. 103-140, Rize 2015.

Övür, Ayten, "Dijital Topluma Geçiş ve Yansımaları Üzerine Eleştirel Bir Bakış", *Korona Günlerinde Dijital Toplum*, Editör: Ayten Övür, Der Yayınları, ss. 8-32, İstanbul 2020.

Öztek, Zafer, "Pandemi Mücadelesi ve Yan Kazanımlar", *Sağlık ve Toplum Covid-19 Özel Sayı*sı, ss. 6-14, Ankara: 2020.

Parıldar, Hülya, "Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30(Ek sayı), ss. 19-26, 2020.

Sığın, İbrahim, *Dijital Yeni Dünya*, Motto Yayınları, İstanbul 2020.

Türkdoğan, Orhan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.

Türkdoğan, Orhan-Orhan Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2012.

Varlık, Nükhet, "Tâun", *DİA*, XXXX, ss. 175-177, İstanbul 2011.

Yılmaz, H. Kamil, "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", *Cami ve Hayat*, Editör: Ramazan Özalpdemir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ss. 22-24, Ankara 2019.

Yılmaz, Hüseyin, "Yaygın Din Eğitimi Kurumlarım ve Toplumsal Barış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, Sayı: 2, ss. 329-356, Sivas 2001.

https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html, Erişim Tarihi: 29.01.2020.

https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66493/p.html, Erişim Tarihi: 29.01.2021.

https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi. Erişim Tarihi: 29.01.2021.

https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29392/diyanet-isleri-baskani-erbas-koronavirusle-ilgili-tedbirleri-acikladi. Erişim Tarihi: 29.01.2021.

https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/30085/kuran-ve-sunnet-rehberliginde-iyiligi-emrederek-ve-kotulukten-menederek-hayra-cagiralim. Erişim Tarihi: 28.01.2021.

https://www.dinihaberler.com.tr/haber/diyanetten-sosyal-medya-talimati-58760. Erişim Tarihi: 03/04/2021.

TERÖR VE ŞİDDETİ MOTİVE EDEN SANAL EVREN VE GERÇEKLİK İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Musa GELİCİ
Diyanet İşleri Başkanlığı/gelicimusa@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3658-1658

Giriş

22 Temmuz 2011 tarihinde Norveç'in başkenti Oslo'da Hükümet binası ve Ütoya adasında meydana gelen, 100'e yakın kişinin hunharca katledildiği terör olayı dünya gündeminde şok etkisi yarattı. Zira terör eyleminin çokkültürlülük karşıtı beyaz ve Norveç'li Anders Behring Breivik tarafından anti-İslamist bir motivasyonla yapılmış olması, ayrıca terör eyleminin öldürücü vuruşunun hedefinde Norveç'li beyaz elitlerin yer alması kafaları çok karıştırmıştır.[1] Breivik'in kafa karıştırıcı bu eyleminin arkasındaki bulmaca gibi motivasyonu anlama gayretkeşliği ya da diğer ifadeyle onun dahice sayılabilecek bir kurgu ile yaptığı katliamın çok uzun sürede medya gündeminde her yönüyle tırtıklanması, Breivik'in manifesto olarak yayınladığı eserin ters propaganda biçiminde yermek değil katile hayranlık duyurtacak şekilde ele alınması, sansasyonel eylemin "Breivik neden bu eylemi yaptı?" sorusuna cevaben ikircikli bir yaklaşımla eylemi yapma mefkuresinin zımnen övülmesi beyaz ırkçı kitle için Breivik'i karizmatik, vatansever ulusüstü bir figür haline getirmiştir. Artık Batı'nın İslam'la yaptığı son maçın taktik ve ilham veren teknik adamı pozisyonunda görülen Breivik bundan sonra girilecek kritik virajlardaki

1 Henkel, Heiko, "The Political Anthropology of Scandinavia after July 22, 2011". *American Anthropologist,* 114/2,(2012); Bayoumi, Moustafa, " Breivik's Monstrous Dream". *The Nation*, 5/21, (2012).

her eşiğin geçişinde izinden yürüyenlerce sürdürülen yeni eylemlerin kendisine ithaf edildiği ve adandığı bir efsane karakter olacaktır. Artık Breivik ünü tüm beyaz Avrupa'lı üstün ırkçı kitle için İslam karşıtlığının, çokkültürlülük karşıtlığının efsane sembol ismi haline gelmiştir.

Dolayısıyla 22 Temmuz 2011 tarihi artık panduranın kapağının kapanmamak üzere açıldığı ve ürettiği enerji boyutuyla Breivik sonrası yeni katliamların heveslendiricisi olarak Tarrant ve Manhaus gibi yeni jenerasyonun mahkemede nazi işaretiyle selamladıkları, komutanımız diye hitab ettikleri bir geleneğin "Breivik doktrini" inşa ettiği önemli bir miladı temsil etmektedir.

Siber Evren: Anti-İslamist Sosyal Ağlar

Breivik'in idolleştirildiği bir alan olarak siber evren terör propagandası ve örgütlenmeye alternatif ve çok kullanışlı bir katkı sunmuştur. Zira son 10 yılda gittikçe artan İnternet kullanımı İslam karşıtı terörün mesajlarını kitlelere yayması noktasında sanal bir toplanma alanını mümkün kıldı. Çünkü Avrupa ülkelerinde ırkçılık suçlarının artışına mukabil, ırkçıların da ırkçılık suçlarından bir kaçış alanı olarak, kimliksizliğin, anonimliğin gölgesinde suç işlemenin konforunu sanal evrende keşfetmelerine, en marjinal ve terörize fikirlerinin bu alanlarda yeşermesine, eyleme dönüşmesine, daha ileri düzeyde ise birer "Breivik kardeşliğine adanmış" katliama dönüşmesini sağladı.

Aşırı Sağ'ın Avrupa'da reel siyasal alanda ifade etmekten çekindiği netameli ve hukuki sorumluluğu doğuracak tehlikeli görüşlerini sanal evrende ileri boyuta götürerek temsil eden Stop İslamisering(Sian) ve Pegida gibi fiziki alanlarda eylem yapan legal görünümlü illegal örgütler siyasi temsille de çevrimiçi dünyada artık kollektif bir sanal ortaklık içerisindedir. Görüşlerini yansıtma yöntemlerini, sahadaki eylem ve yürüyüşlerini sanal evrenin araçları olan facebook, twitter, telegram, watsapp, youtube gibi mecralardan çok büyük kitlelere duyuran ve birer propaganda aygıtı olarak kullanan Pegida ve Sian özellikle Almanya başta olmak üzere İskandinavya'da ve Norveç'te 2016'dan günümüze birkaç az katılımlı Kur'an-ı Kerim yakma eyleminin dışında bir toplanma ve eylem gerçekleştirmemiştir.[2] Burada temel nokta onları destekleyen yığınların

2 Gelici, Musa, İslamofobik Tutum ve Reflekslerin Türk Toplumunun Uyum Süreçlerine Etkisi: Norveç Örneği, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Blimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (2020), s.148.

desteğini kesmesi değil değişen ve dönüşen dünyada sanal evrenin reel saha eylemlerinden daha konforlu ve sınırsız ifadeyi mümkün kılması noktasında alternatif alan olarak belirmesidir.

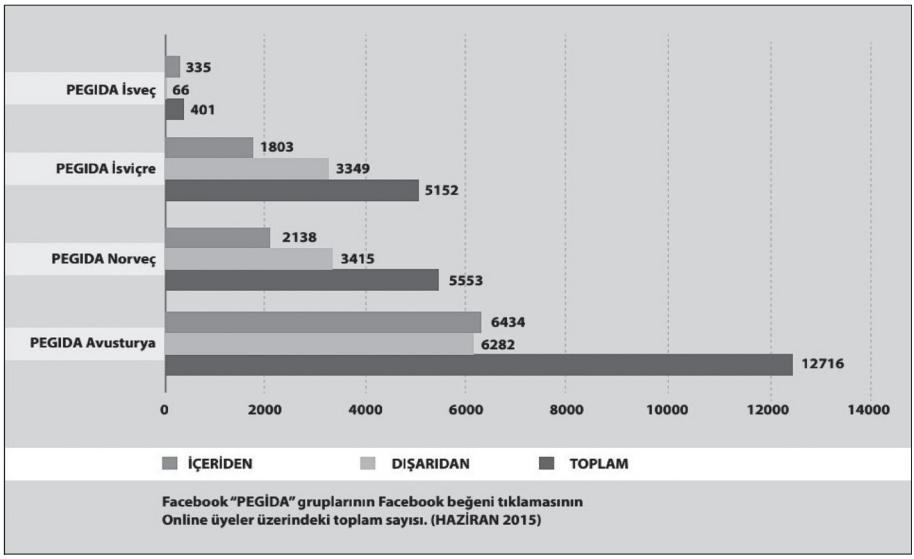

***Şekil 1**. Facebook Pegida gruplarının beğeni tıklaması (2015)*[3]

Pegida ve Sian gibi anti islamist örgütler sokak eylemlerinin en güçlü katılımını 2015 yılında gerçekleştirmiş ve bu tarihten itibaren sokak eylemlerini seyrelterek çevrimiçi dünyaya yoğunlaşmıştır. Burada etkili unsurlardan birisi eylemlerinin polis tarafından yasaklanması ve tutuklamaları engelleyecek bir atlatma yönteminin çevrimiçi alanda mümkün olmasıdır. Dolayısıyla siber evrenin denetlenemezliğinde alternatif medya olarak sosyal medyada çeşitli gruplarla propaganda havuzu giderek büyütülmüştür. Ayrıca internetin sınırları aşan ağları, fikirlerin ve propaganda konularının yerel değil global düzeyde bir çok farklı ülkeden insanın katılımını ve desteğini mümkün kılmıştır. Dolayısıyla Almanyada evindeki odasından propagandasını yapan bir kişi ile Norveç'te yaşayan bir kişi için kollektif bir dayanışma oluşturma ve kitleleri daha da büyütme motivasyonuyla ulusüstü bir adanmışlık duygusunu inşa etmiştir.

Yöntem olarak özellikle mikroblog sitelerde aşırı sağ muhafazakar kitleyi provake eden kısa cümleler, tekli resimler ve ya video linkleri her

3 Holt, Kristoffer & Haller, "What Does 'Lügenpresse' Mean? Expressions of Media Distrust on PEGIDA's Facebook Pages". *Politik*, 4/20, (2017).

katılımcının dozajı artırarak katkı sağladığı ve büyüttüğü bir nefret dağı haline getiriliyor. Özellikle genç kuşaklar için "kimlik arayışında oldukları" bir dönemde çevrimiçi bir migroblog topluluğu ziyaret etmek, makul olsun yada olmasın her türlü paylaştıkları içeriğin kısa sürede onaylanmış, kabul edilmiş olmasının hazzını onlara hissettiriyor ve böylece radikal olan içerikler kolayca yayılabiliyor.

***Şekil 1**. Sanaldan Gerçek Dünyaya Taşınan Beyaz Aşırı Irkçılığın Online Dünyası*[4]

Turner'in "Breivik my Hero"[5]başlığıyla kaleme aldığı makalesinde bahsettiği örnekte olduğu gibi bu migroblog sitelerden birinde bir genç, komutan olarak tanımladığı ve katliam esnasındaki dalış kıyafeti ve silahıyla resmettiği Breivik'e ithafen şu yazıyı paylaşmış:

"22 Temmuz 2011. Sadece hatırla"

Turner'ın belirttiği bu tekil örnek dışında çevrimiçi denetimsiz evrende sayısız yığınlar birer blogger kılığında teröre hizmet etmekteler ve bu sanal havzadan beslenmekteler, kendilerini İslam'la giriştikleri savaşta Breivik'in sanal evrendeki ordusuna önderlik ettiği duygusuyla yaşamakta ve derin minnet duymaktalar.

---

4 White Supremacy Extremism: "The Transnational Rise of the Violent White Supremacist Movement", The Soufan Center Report September (2019) s:16

5 Turner, Emily Graham, "Breivik is my Hero": the Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet". *Australian Journal of Politics and History,* 60/ 3, (2014).

Dijital Oyun ve Gerçek ilişkisi

15 Mart 2019 tarihinde Yeni Zelanda'nın Christ Church kentinde cuma namazı sırasında iki camiye birden terörist saldırı düzenlenmesi sonucu 49 kişi yaşamını yitirdi. Terörist Tarrant saldırı anlarını, vücuduna yerleştirdiği go-pro kameraları sayesinde Facebook üzerinden canlı yayın yaparak paylaştı. Fakat bu katliam, çevrimiçi olarak oynanan Müslüman katliamı içerikli oyunların tıpkısı gibiydi. Uzmanlar içerik ve kamera açılarının tıpkı oyunlardaki gibi konumlandırıldığını dolayısıyla her katliamın her detayında sanal oyunların izdüşümünün şaşırtıcı şekilde mevcudiyetini dile getirdiler. Özellikle Yeni Zelanda saldırısı sonrası İslamofobik nefreti ve katliamı motive eden bu tip oyunlar mercek altına alındı.

Bu tip çalışmalardan birisi de Türkiye'de Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından yapıldı. Kamuoyunu İslamofobik nefret taşıyan oyunlara karşı dikkatli olunması mesajını da veren bu çalışmada tehlikeli olarak görülen oyun isimleri, Ayo Dance, Bomb Gazze, Command Conquer Generals Zero Hour, Call Of Duty 2, Call Of Duty Black Ops 2, Call Of Duty Modern Warfare 2, Clive Barkers Undying, Counter Strike, Devil May Cry 3, Dante's Awakening, Guitar Hero 3, Little Big Planet 3: , Minarett Attack, Muslim Massacre, Resident Evil 4, Resident Evil 5, Serious Sam, Tekken Tag TournamentZack & Wiki olarak deklare edildi.[6]

Bu oyunlardan en dikkat çekeni Muslim Massacre (Müslüman Katliamı)isimli 2008 yılında Eric Vaughn tarafından geliştirilen bir oyundur. Bu oyunda çarşaflı kadınların ve sakallı adamların öldürülmesinin istendiği, oyun sonunda ise Hz. Muhammed'in öldürülmesinin amaçlandığı bir oyundur.

Özellikle Breivik'in Norveç'in Ütoya adasındaki kampta soğukkanlı şekilde tek tek vurduğu insanlara yaklaşım biçimi ile Brenton Tarrant'ın katliamı arasında çok az fark bulunmakta. Breivik'in de bu oyunları oynadığı çeşitli Norveç gazetelerinde dile getirildiği düşünülürse onun da bu tarz oyunların etkisinde kaldığını söylemek çok yanlış olmayacak.[7] Tarrant'ın anneannesi de Tarrant için "Zamanının çoğunu bilgisayarlarda oyun oynayarak, bilgisayarların giriş çıkışlarını öğrenerek ve

---

6 Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları (gsb.gov.tr) Erişim Tarihi: 04.04.2021

7 Kırık, Ali Murat, "Şiddet içerikli oyunlar İslamofobiyi tetikleyebiliyor", Yeni Asya Gazetesi Röportajı, (19 Mart 2019),Erişim 18.12.2019 https://www.yeniasya.com.tr/egitim/siddet-icerikli-oyunlar-islamofobiyi-tetikleyebiliyor_488853

bilgisayarlarda oyun oynayarak geçirdi" internet oyun bağımlısı olmasına dikkat çekmiştir.[8] Ayrıca manifestosundaki replik ya da jargonlar çevrimiçi oynanan belli oyunlara atıfta bulunuyordu. Örneğin Spyro kelimesi, diş ipi kelimesi bunlardan bazıları. Özellikle "Fortnite" kelimesinin oyun karakterleri tarafından gerçekleştirilen bir dans hareketi olduğu belirtililyor.[9]

İnternetin sanal evreninde iz bırakmadan yeşertilen bir diğer katil Norveçli Philip Manshaus'dur. Breivik'i idolleştiren ve onun izinden yürüyen bu aşırı sağcı terörist Norveç'in başkenti Oslo yakınlarındaki Baerum kentinde Al-Noor isimli bir camiye 10 Ağustos 2019 günü Kurban Bayramı arefesinde silahlı saldırı düzenledi. Saldırıya uğrayan bir kişi yaralandı. 22 yaşındaki Manshaus, camiye girdiğinde cami cemaati namazdan yeni çıkmıştı ve camide 2-3 kişi vardı. Elinde silahıyla ateş eden ve yaralayan Manshaus Yeni Zelandadaki katil kadar başarılı değildi. Cami cemaatinden bir kişi Manshaus'a müdahale etti ve katliam yapmasına fırsat vermeden Manshaus'u darp ettiler. Saldırıdan hemen önce çevrimiçi mesaj panosu EndChan'da nefret dolu mesajlar yayınladığı ve Mart ayında Yeni Zelanda Christchurch'teki olayların faili katil teröriste camide 50 kişiyi öldürdüğü için övgüde bulunduğu ortaya çıktı.

Manshaus da aynı Breivik gibi Oslo Bölge Mahkemesine girerken Nazi selamı verdi. Ayrıca cami saldırganı terörist Philip Manshaus'un 2018 tarihinde Norveç Polis Teşkilatı tarafından sosyal medyada aşırı ırkçı görüşlerini paylaşması sebebiyle kayıtlara geçmiş olduğu ifade edilmiştir.[10]

Sonuç

Avrupa'da legal ortamda İslam ve Müslüman karşıtlığı fikirlerini siyasi arenada temsil etmekle yetinmeyen marjinal kesimlerce Breivik ve onun yeşerttiği düşünceler kapalı devre sanal internet ortamında manişeist bir düşünce biçiminde "İslam saf kötülüktür ve neye mal olursa olsun onunla

---

8 https://www.nzherald.co.nz/nz/christchurch-mosque-shootings-in-brenton-harrison-tarrants-australian-hometown-his-relatives-remember-violent-video-games-trouble-with-women/5U5DYFPQQEZIMZYHBSSQKKIJLI/

9 Graham Macklin, The Christchurch Attacks: Livestream Terror in the Viral Video Age, CTC SENTINEL, JULY 2019, P:19

10 AftenPosten 19. aug. 2019, "Politiet til Aftenposten: - Philip Manshaus Ønsket å Skremme Muslimer i Norge", Erişim 18.12.2019 https://www.aftenposten.no/norge/i/kJy0o9/politiet-til-aftenposten-philip-manshaus-oensket-aa-skremme- uslimer-i-norge

savaşılmalıdır" argümanıyla motive edilir olmuştur. Özellikle Tarrant ve Manshaus gibi sayılarını bilmediğimiz Breivik'i idol olarak gören genç ve yetenekli sosyal ağ kullanıcıları internetin bu kontrol edilemez ve denetlenemez özelliğinden sonuna kadar faydalanmış ve şiddet içeren düşünce ve eylemlerine destekçi bulmuşlardır. Artık görülmektedir ki masum olarak görülen şiddet içerikli oyun ve toplanma alanları fikirlerin ve düşüncelerin rahatça ifade edildiği mecralar olmaktan, katliam planlarının ve niyetlerinin açık edildiği ve heveslendirildiği motivasyon alanları haline gelmiştir.

Özellikle mikroblog sitelerde bir doktrin koyucu olarak gördükleri Breivik karizması üzerinden, internet oyunları ile dizginleyemedikleri nefretlerini gerçek birer temsile dönüştürme motivasyonu ile yeni birer yeni Zelanda türü katliama hazırlanmalarının önüne geçmek için bu sanal kirli evrenin deşifre edilmesi ve gerekli önleyici kısıtlama ve tedbirlerin kanuni olarak alınması gerekmektedir. Yapılan katliamları canlı yayınlayan sosyal mecraların sınırsız özgürlük ilkesini ahlaki değer gözetmeden "insan hayatı" nın önünde tutması, katliamın tüm detaylarıyla tedhiş edilmesine fırsat vermesi sanal evrenin marjinal kesimlere nasıl dolaylı hizmet ettiğinin bir göstergesidir.

Özellikle son zamanlarda "Z Kuşağı" olarak tanımlanan yeni kuşağın, denetlenemeyen internet evreninde internet oyunları altında masum olarak takdim edilen içeriklerle aşırı sağ kesimlerce istismar edilmesi, nefret zehrinin çocukların beynine sanal-gerçek ayırdına varamayacakları biçimde enjekte edilmesi tehlikesine karşı korunması ve uyarılması gerekmektedir.

Kaynakça

Bayoumi, Moustafa, " Breivik's Monstrous Dream". *The Nation*, 5/21, (2012).

Berntzen, Lars Erik & Weisskircher, Manes, Anti-İslamic Pegida beyond Germany: Explaning differences in Mobilisation". *Journal of İntercultural Studies*, 37/6, (2016).

Gelici, Musa, "İslamofobik Tutum ve Reflekslerin Türk Toplumunun Uyum Süreçlerine Etkisi: Norveç Örneği", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Blimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (2020)

Holt, Kristoffer & Haller, "What Does 'Lügenpresse' Mean? Expressions of Media Distrust on PEGIDA's Facebook Pages". *Politik*, 4/20, (2017).

Henkel, Heiko, "The Political Anthropology of Scandinavia after July 22, 2011". *American Anthropologist,* 114/2,(2012).

Kırık, Ali Murat, "Şiddet içerikli oyunlar İslamofobiyi tetikleyebiliyor", Yeni Asya Gazetesi Röportajı, (19 Mart 2019), Erişim 18.12.2019 https://www.yeniasya.com.tr/egitim/siddet-icerikli-oyunlar-islamofobiyi-tetikleyebiliyor_488853

Kirchick, James, "Mocking Justice in Norway. The Breivik Trial Targets Contrarian Intellectuals". *World Affairs*, (September/October 2012).

Macklin, Graham, The Christchurch Attacks: Livestream Terror in the Viral Video Age, CTC SENTINEL, July 2019

Turner, Emily Graham, "Breivik is my Hero": the Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet". *Australian Journal of Politics and History,* 60/ 3, (2014).

Gençlik ve Spor Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları (gsb.gov.tr) Erişim Tarihi: 04.04.2021 https://www.nzherald.co.nz/nz/christchurch-mosque-shootings-in-brenton-harrison-tarrants-australian-hometown-his-relatives-remember-violent-video-games-trouble-with women/5U5DYFPQQEZIMZYHBSSQKKIJLI/

White Supremacy Extremism: "The Transnational Rise of the Violent White Supremacist Movement", The Soufan Center Report September (2019)

The Great Replacement Manifesto by Brenton Tarrant, Erişim 18.12.2019 https://www.coursehero.com/file/40551107/The-Great-Replacement-Manifesto-by-Brenton-Tarrantpdf/

Anders Behring Breivik's Complete Manifesto, "2083 – A European Declaration of Independence" Erişim 18.12.2019 https://publicintelligence.net/anders-behring-breiviks-complete-manifesto-2083-a-european-declaration-of-independence/

Breivik, "Manifesto Details Chilling Attack Preparation" Erişim 26.12.2019 https://www.bbc.com/news/world-europe-14267007

AftenPosten 19. aug. 2019,"Politiet til Aftenposten: - Philip Manshaus ønsket å skremme muslimer i Norge", Erişim 18.12.2019 https://www.aftenposten.no/norge/i/kJy0o9/politiet-til-aftenposten-philip-manshaus-oensket-aa-skremme-muslimer-i-norge,

DİJİTAL MECRALARLA DEĞİŞEN TOPLUMSALLIK VE DİNDARLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

Fatma EKİNCİ
ORCID: 0000-0002-2963

Giriş

Dijital teknoloji hayatın hemen her alanını kuşatmaya başladı. Evlerimiz başta olmak üzere sahip olduğumuz eşyaların büyük bir kısmı "akıllı". Telefonlarımıza yüklediğimiz çeşitli uygulamalarla birçok elektronik aleti uzaktan yönetebiliyor, e-ticaret sitelerinden alış-veriş yapabiliyor, sağlıktan adalete, bankacılıktan eğitim hizmetlerine kadar birçok işimizi dijital platformlardan halledebiliyoruz. Okullar, devlet daireleri, adliyeler, bankalar, belediyeler artık bir "tık" mesafede. Üstelik birçoğu tek platform üzerinden ortak bir ağa bağlı. Hizmet almak için ne giyinip kuşanıp oralara gitmeye ne de yüz yüze iletişime ihtiyacımız var. Evimizden, iş yerimizden ya da bir parktan bağlanarak kimseyle muhatap olmadan işimizi birkaç dakikada halledebiliyoruz. Zaman tasarrufu başta olmak üzere, ulaşım dahil birçok maliyetten kurtulmanın yanısıra çeşitli avantajlar elde etmiş oluyoruz. Peki ya kaybettiklerimiz? Kamusal alan kullanımına dair alışkanlıklarımızı, sürpriz karşılaşmaları, sorun çözme becerisini, yardımlaşmayı, insan ilişkilerine dair adabı ve daha birçok şeyi kaybediyoruz. Ancak yeni beceriler edinmek zorunda kalıyoruz. Teknolojik araçları daha efektif ve aktik kullanma becerisi ve dijital okur-yazarlık, bugünün en temel ihtiyaçları arasında.

Dijital teknolojilerin hayatımıza girmesi ile edindiğimiz yeni deneyimler, birey-toplum ilişkisini de farklı bir boyuta taşıdı. Bilhassa yakın zamanda yaşadığımız "pandemi" sonrası, "yerli"si için tanıdık ve güvenli;

"göçmen"i için yabancı, tekinsiz ve belirsizliklerle dolu dijital dünya, gündelik hayat alışkanlıklarımızı değiştirerek toplumsallığın fiziksel mekanlardan sanal ortama taşınmasını hızlandırdı ve tüm sosyal pratiklerin taşındığı yeni bir "kamusallık" yarattı.

İnternetin yeni bir kamusal alana dönüşmesi, beraberinde dinsel olanın ve dindarlığın da dönüşmesi sonucunu doğurdu. Dini pratiklerle ilgili üretilen dijital uygulamalar, bu pratiklerin sanal ortamlara taşınmasına yol açtı. Geleneksel dindarlık formları, yerini yeni "dijital dindarlık" formlarına bıraktı. Bu çalışmada, gündelik hayat alışkanlıklarından dini pratiklere kadar yaşanan bu değişimi, dijital platformların din algısı ve dindarlık pratiklerini nasıl dönüştürdüğünü ve bu yeni durumun bireyselleşme-sekülerleşme sürecine etkisini ele almaya çalışacağız.

Dijitalleşme ile Değişen Gündelik Hayat

Sözlü kültürle yazılı kültür arasındaki ilişkiyi ve zihniyet bağlamındaki dönüştürücü etkilerini ele aldığı eserinde Walter J. Ong, yazının "insan bilincini en çok değiştiren tekil buluş"[1] olduğu iddiasındadır. Yazı, matbaa ve bilgisayarın her birini sözün teknolojiye bürünmüş hali olarak değerlendiren Ong'a göre sesten görsel mekana geçişi temsil eden matbaa, görsel mekan kullanımını etkilemiş ve "yazının tek başına yapamadığı görsel üstünlüğü" sağlamıştı.[2] Yazı ayrıca, modern toplumun 'özel hayat' anlayışının gelişmesinde de etkili olmuş, kitabın daha kolay temin edilebilir ve taşınır olmasına imkan vermekle okuru, kendi köşesine çekilip sessiz okuma alışkanlığı edinmesine, kitapla baş başa kalabileceği genişlikte bir mekan düzenleme gereğine yöneltmişti.[3]

İnsanlar arasındaki iletişimin yeni bir formu olarak alfabe ile yazıya geçişin, insanın düşünme biçimini değiştirdiği ve kültürel içeriğin yapısal dönüşümüne yol açtığını savunan bir diğer isim olan Postman da her teknolojinin kendine göre bir toplumsal değişim programıyla donanmış

---

1 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür-Sözün Teknolojikleşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis, 2007, 97.

2 Ong, a.g.e , 140-141. Ong'a göre "Baskı, yazının hiçbir zaman yapamayacağı kadar amansızca yerleştirir kelimeleri mekana. Yazı kelimeleri ses dünyasından görsel mekana taşır, matbaaysa bu mekandaki yerlerine hapseder onları." (144-145)

3 Ong, a.g.e., 155-157.

olduğu kanaatindedir.[4] Televizyonun dönüştürücü etkisi üzerinde durduğu ünlü eserinde görüntünün öne çıkmasıyla "Yorumlama çağı"nın yerini "Gösteri çağı"na bıraktığını savunan Postman'a göre, "yeni bir araç (medium) söylem yapısını da değiştirir."[5] Barry Sanders, gelişen elektronik iletişim teknolojilerinin etkisiyle, bugün yaşanan değişimin "en az ortaçağda gerçekleşen sözellikten okuryazarlığa geçiş kadar büyük çaplı bir değişim" olduğu ve bilgisayarın, yüzyıllar içinde içselleştirilmiş alfabe okuryazarlığının yerini aldığı görüşünde.[6]

Dijitalleşme ile gündelik hayatın her alanına sirayet eden iletişim teknolojilerinin gerek bireysel gerek toplumsal düzeyde radikal dönüşümlere yol açtığına ilişkin değerlendirmeler giderek artmakta. Özellikle internet ve sosyal medyanın iletişim kanallarını genişletmesiyle toplumsal ilişkilerin, "yatay, dikey, çok yönlü bir çeşitlilik" içinde cereyan ettiği ve toplumsalı bu "yeni uzam" içinde deneyimlediğimize[7] dair yaklaşım, bu çalışmada dile getirmek istediğimiz dijitalleşmenin yeni bir toplumsallaşmaya yol açtığına[8] yönelik izahları da desteklemektedir.[9]

Bauman'a göre, hayatımızı "çevrimiçi" ve "çevrimdışı" olarak ikiye ayıran internet teknolojisi, birinde edindiğimiz deneyimin diğerini de etkilediği bir iç içe geçişe yol açıyor. Çevrimdışı "yakınlık" yerini daha

---

4 Neil Postman, *Televizyon: Öldüren Eğlence-Gösteri Çağında Kamusal Söylem*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Basım, 2014, 175. "Bir kültüre alfabeyi sokarsanız o kültürün bilme alışkanlıklarını, toplumsal ilişkilerini, topluluk, tarih ve dinle ilgili nosyonlarını değiştirirsiniz. Bir kültüre taşınabilir türde matbaayı sokarsanız gene aynı sonucu elde edersiniz. Görüntülerin ışık hızıyla iletilmesini sağlarsanız bir kültür devrimi yaparsınız."

5 Postman, a.g.e. , 37.

6 Barry Sanders, *Öküzün A'sı - Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*, Çev.Şehnaz Tahir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2013, 134.

7 Nilüfer Timisi, "Teknoloji ve Toplum, Ağlar ve Aktörler". *Dijital: Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler*. Haz. Nilüfer Timisi. 17-40. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2016, 7.

8 Sinem Onar Çambay, "Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Yeni Medya: Kuramsal Bir Değerlendirme". Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5/2 (2015), 237.

9 Ancak burada Timisi'nin teknolojik determinizm riskine dikkat çektiğini belirtmek gerekir. Timisi, Latour'a atıfla, sanal ortamda yürütülen ilişkilerin mekanı olan siber-uzamla toplumsal ilişkiler arasındaki karşılıklı ilişkiselliği tanımlamak üzere "tekno sosyal uzam" kavramını kullanır. Buna göre, "Dijital ağ, içinde insan etkileşiminin mümkün olduğu ve bunlar aracılığıyla toplumsalın yeniden düzenlendiği bir alandır...Siber uzam toplumsal ilişkilerin niteliğini değiştirirken, toplumsal ilişkiler de siber uzamın biçimlenmesini, tasarımını, işlevini, kullanımını değiştirmektedir." (Timisi, a.g.e., 34)

az çabayla elde edilen "kitlesel çevrimiçi çeşitlilik"e bırakırken "cemaat"in yerini de "ağ"lar alıyor.[10] Ancak Dönmez'e göre, sosyalleşme ağının genişlemesine rağmen, bu ağların seçicilik ve filtrelemeye imkan veren yapısı, farklılıklarla temasın zayıflamasına, "tek biçimli" ve "tek boyutlu" bir iletişim formunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.[11] Nitekim D. Lyon, Bauman'la yazışmalarından birinde -Roger Silverstone'a atıfla- teknolojinin "ahlaki bir kategori" olarak gördüğü "uzaklık" meselesinin coğrafi bir anlayışa indirgenmesinden yakınıyor ve "mekansal ve sosyal olan"ın dikkate alınması gerektiğini vurguluyor.[12] Bu bağlamda Dönmez de, yakınlık hissi uyandıran yeni iletişim teknolojilerinin gerçek hayattaki sosyal ilişkilerin yerini alamayacağı, aksine geleneksel sosyalleşme becerilerini gündelik hayatın dışına iteceği konusundaki eleştirilerden yola çıkarak, "dijital sosyalleşmenin ortaya çıkardığı bilinç(in), ahlaki ve toplumsal sorumluluğun en aza indiği biçime" dönüşebileceği tehlikesinden söz eder. Bu durumda[13] "mesafe, uzaklaşma ve otomasyon" teknolojisindeki ilerleme, Bauman'ın ifadesiyle "eylemlerimizin ahlaki kısıtlamalardan gittikçe ve belki de durdurulamaz bir biçimde bağımsızlaşması"[14] ihtimalini artıracaktır.

Görülüyor ki, bireyin içine doğduğu toplumun değerlerini içselleştirmesi ve topluma entegre olmasını sağlayan toplumsallaşma sürecinde teknolojinin, toplumsal yapının inşası ve şekillenmesinde önemli bir etkisi olduğu inkar edilemez. İnternetin merkezi bir konumda olduğu modern toplumda "dijital ortamda toplumsalın dönüşümü" olarak tavsif edebileceğimiz bu yeni durum, zihniyet, tutum ve tasavvurlarımızda da değişimlere yol açmakta, yeni bir "dijital kültür"ün zeminini oluşturmaktadır. Nitekim bu yeni mekanın kendine has kullanım özellikleri, mahremiyeti, davranış kalıpları ve adabının oluştuğuna ilişkin varsayım, bu kültürün şekillenmeye başladığını gösteriyor bize. Bu kültür içinde yeni bir diskur geliştirme, yeni bir iletişim diline olan ihtiyacımız ise her zamankinden daha fazla.

---

10 Zygmunt Bauman-David Lyon, *Akışkan Gözetim*. Çev. Elçin Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1.Basım, 2013, 44-46.

11 İbrahim Dönmez, "Hilmi Ziya Ülken'in "Aşk Ahlakı" Görüşü Bağlamında Dijital Sosyalliğe Eleştirel Bir Bakış", TRT Akademi Dergisi 06 / 12 (2021) Dijital Hayat ve Etik, s. 226. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1646568, 239-240.

12 Bauman, a.g.e., 97.

13 Dönmez, a.g.m., 237.

14 Bauman, a.g.e., 89.

Yeni Bir Toplumsallaşma Mekanı Olarak Dijital Dünya

İnsan sosyal bir varlık. Sosyalleşme süreci içinde kendisini, öteki üzerinden tanımlar, inşa eder. Dinamik olan bu süreç, bir taraftan bireyin topluma entegrasyonunu sağlarken, diğer yandan tutum, davranış ve değerlerin inşasını mümkün kılar. Toplumsal dayanışma ve birlikteliği temin ederek bireyi yalnızlıktan kurtarır. Toplumsallaşma olarak nitelendirilen bu süreçte birey-toplum etkileşiminden söz etmek mümkün. Bir başka ifadeyle birey, içinde yer aldığı toplumsal bağlamdan etkilenir, onu da etkiler.

Ailede başlayan, okul ve sosyal çevre ile genişleyen bir halkada devam eden toplumsallaşma olgusu, kimlik oluşumu ve kültürel devamlılık açısından da önemli. Bu süreçte aile, arkadaş grupları, sosyal çevre ve din gibi "toplumsallaşma araçları" arasında sayılan medya teknolojilerinin, özellikle günümüzdeki yeni formlarının yönlendirici etkisiyle belirgin bir şekilde öne çıktığı kabul ediliyor. Gündelik hayatın tüm alanlarına nüfuz ederek sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı şekillendiren ve çoklu ortam teknolojisiyle kesintisiz ve herkesle iletişime imkan sağlayan yeni iletişim teknolojileri, toplumsal ilişki biçimleri ve işleyişinde farklılaşma ve yeni bir kamusal alan yaratmada etkili oluyor. Kesintisiz bir enformasyon akışıyla sanal ve hareketsiz bir toplumsallaşmanın gerçekleştiği bu yeni iletişim ortamında (dijital ortamda), "alternatif bir kamusal alan"ın ortaya çıktığı ve "toplumsallaşmanın ortamsızlaştığı" ileri sürülüyor.[15]

İnternetin aktif kullanımının bireyi yalnızlaştırarak toplumsal ilişkilerden uzaklaşmasını kolaylaştırdığı bir dönemde ortaya çıkan pandemi, zaten sınırlı hale gelmiş bulunan "gerçek sosyalleşme" imkanını bertaraf ederek hepimizi evlerimize "kapattı". Bununla beraber yeni yeni alışmaya çalıştığımız dijital mecralar yeni türde bir kamusallık yaratırken evler de "yarı-kamusal" mekanlara dönüştü. Uzun bir süredir "fiziksel olarak evde, dijital olarak her yerde"yiz.[16] Herkesin evinde oturduğu, ancak görüntülerinin dolaşıma girdiği bambaşka bir toplumsal pratiği tecrübe ediyoruz. Bu bağlamda toplumsallaşma ihtiyacını gidermek amacıyla yöneldiğimiz dijital mecralar, yeni aidiyetlere kapı aralarken yeni referans gruplarına yönelimi de teşvik ediyor.

---

15 Çambay, a.g.m., 239-243.

16 Fatma Barbarosoğlu-Nazife Şişman, *Karantina Günlerinde Evin e-hali*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Baskı, 2020, 35-37.

Ülkemizin ve dünyanın yüzyüze iletişimi sınırladığı, sosyal teması en alt düzeye indirdiği bir dönemde dijital paylaşım platformları üzerinden etkileşime geçilerek farklı formlarda biraraya gelinmesinin çok sayıda örneğini yaşadık. Farklı şehirlerde, hatta dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan insanları belirli bir konu ve amaç etrafında ortak bir platformda buluşturan, birbirlerini tanımaları ve fikirlerini, düşüncelerini paylaşmalarını kolaylaştıran uygulamalar sayesinde yüzyüze iletişimin sağlayamadığı bir tanışıklık ve haberdarlık imkanına kavuştuk. Bu durum yeni karşılaşmalar, yeni fırsatlar ve networkümüzü genişletmenin yanısıra, önyargılarımızı aşma, farklı dünya görüşlerine daha açık hale gelme, bilgiye erişim ve kendini geliştirme konusunda da önemli avantajlar sağlıyor.

Dijital teknolojinin sağladığı imkanların genişliği, bu teknolojiler vasıtasıyla üretilmiş dijital uygulamaların sayısını her geçen gün çoğaltmakta. Bunların her biri bir taraftan hayatımızı kolaylaştırırken diğer taraftan mevcut alışkanlık ve değerleri işlevsiz kılan yeni alışkanlık ve tutumları devreye sokuyor. Yüzyüze iletişimdeki asgari nezaket kurallarının geride kaldığı, duyarlılıkların kaybolduğu (ya da değiştiği) yeni bir iletişim türüyle tanışmış olduk. Muhatabına seçme/reddetme şansı vermeyen, günün her saatine yayılabilen bir iletişim türüyle karşı karşıyayız. Mesai saatlerinin değişmesi, gün içinde yapılan birçok etkinliğin akşam saatlerine taşınması, farklı şehirlerde, hatta farklı ülkelerde meskun insanların ortak platformlarda biraraya gelebilmeleri gündelik hayat alışkanlıklarını da değiştiriyor. Ekran üzerinden gerçekleşen buluşmalarda kullanıcıların arka planı, kıyafeti, duruşu, konuşma üslübu, bulunduğu ortam, kamera ve mikrofonu açık tutup tutmadığı vb birçok husus yeni kamusal alanın kullanım pratiklerini de şekillendiriyor.

Dijital dünyada zaman ve mekan bağlamından kopan toplumsal ilişkiler, "yeni network kültürü"nün dinamikleri içinde biçimlenerek değişime uğruyor. Sanal ortama taşınan gündelik yaşam pratikleri, bu kültüre göre yeniden düzenlenirken, sanal ortamdaki paylaşımlar da gündelik pratiklerimizi etkiliyor.

Reel zeminin ortadan kalktığı bu yeni toplumsal mekan tecrübesi, Şentürk'ün belirttiği gibi "özel ile kamusal; gizli ile açık; gerçek ile sahte arasındaki sınırı ortadan kaldıran bir yapay gerçeklik"[17] inşa ediyor. Böylece, Nazife Şişman'ın ifadesiyle "görmenin, görünmenin,

---

17 Ünal Şentürk, "Yeni Toplumsal Bir Metin Olarak internet", Sosyoloji Divanı Dergisi 5/9 (Ocak-Haziran 2017), 42-43.

gözetlemenin ve dolayısıyla teşhir ve mahremiyetin yeni halleri ile karşı karşıya"[18] kalıyoruz.

Dijitalleşme ile Değişen Din Algısı ve Dindarlık

Dinin internetle tanışması 1970'li yıllara tekabül ederken, kitlelere internet aracılığıyla ulaşması 90'lı yıllardan sonraya denk gelir. Bu süre zarfında dinin ve dinsel olanın internet ortamında hem temsili, hem de dindarların bu mecradan yararlanma biçimi ve düzeyi değişime uğradı. Dini pratiklerin yeniden üretildiği, mahremiyetin "tekno-dönüşüm"e uğrayarak medyatik bir mahremiyet anlayışına evrildiği bir din algısından[19] söz ediliyor artık. Teknolojinin dini pratikleri kolaylaştırıcı araçlar üretmede kullanılması ile ortaya çıkan ve "tekno-gündelik hayat" olarak kavramsallaştırılan bu yeni durumun, "ibadet-insan-huşu" ilişkisini zedeleyerek bütünle ilişkiyi kopardığı, dini kavramları referans çerçevesi olmaktan çıkardığı ileri sürülüyor. Bu anlayış çerçevesinde insan, eylemden uzaklaşarak, "ibadet yapan konumundan seyreden konumuna" inmekte, Meriç'in ifadesiyle ibadet, "araca tahvil edilmektedir".[20]

Dijital mecraların interaktif özelliği, dini pratiklerin ve bir takım ibadetlerin sanal ortama taşınmasını da kolaylaştırmış ve "sanal ritüeller"in ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak her ne kadar "dini yaşamı daha ulaşılabilir ve yaygın" hale getirseler de Haberli, bu ritüellerin, daha yüzeysel, derinlikten yoksun ve "dini olma hissini azalttığı", dolayısıyla "fiziksel ortamdaki ritüellerin yerine ikame edilebilecek nitelikte olmadıklarını" ifade eder. Ona göre dijitalleşme, dini cemaat olgusunu ve geleneksel dindarlık anlayışını değiştirerek her ikisine de sanal bir boyut kazandırmaktadır.[21] Nitekim Çamdereli'ye göre dini pratiklerin dijital platformlarda varlık bulması, "ibadetin bireysel ya da toplumsal mahremiyeti"ni ortadan kaldırırken, dini pratiklerle ilgili dijital uygulamalar ise (ezan okuyan, kıbleyi gösteren uygulamalar, amel defteri, dijital Kur'an

---

18 Nazife Şişman, *Dijital Çağda Müslüman Kalmak*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı, 2017, 97.

19 Mete Çamdereli, *Din Ekranda Nasıl Durur?- Medyada Dinin Popüler Temsilleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018, 121.

20 Nevin Meriç, "Tekno Gündelik Hayatta Din ve İbadetler ve Fetva Soruları Örnekliği", *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri.* Yayına haz: Mete Çamdereli, Nihal Kocabay Şener, Betül Önay Doğan. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015, 306-309.

21 M. Haberli, *Sanal Din-Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*. İstanbul: Açılım Kitap, 2014, 162-163.

vb) bu pratiklerle ilgili geleneksel davranış kalıplarımızı değiştiriyor.[22] Söz gelimi, kulaklığımızı takıp dijital Kur'an'ı yürürken, yemek yerken ya da trafikte araba kullanırken dinleyebiliyor olmak, mushafı okuma ve dinleme adabının ister istemez değişmesi sonucunu doğuruyor. Gerçek hayatta bazı dini pratikleri gerçekleştirme imkanı bulamayan bireylerin, bu pratikleri sanal ortamda tecrübe etmelerini sağlayan uygulamalar ise üzerinde ayrıca durulmaya değer bir başka husus. (Mukaddes mekanların 3D ile ziyaret edilmesi, Kabe'nin tavaf edilmesi vb)

Benzer şekilde dini bilgi edinmede internetin önemli bir araç haline gelmesi, geleneksel öğrenme yöntemlerinin değişmesine, "medyatik içeriklerin doğal öğrenme biçimlerini" dönüştürmesine yol açıyor. Sahih geleneğin yitirilmesi ve "gerçek din"in yeniden inşa edilmesine yol açan bu durum, dindarlığın, mecra tarafından şekillenmesi olarak yorumlanıyor.[23]

Çamdereli, dinin popüler kültür aracı olarak medyada temsilinin onu araçsallaştırması ve sıradanlaştırmasını medyanın kendine özgü işleyişi ve dönüştürücü işlevinin bir sonucu olarak değerlendirir. Bu durumu medyanın sadık izleyicilerini "medyatik kul"a[24] dönüştürmesi şeklinde kavramsallaştıran Çamdereli'ye göre, siberuzamda dinin "sanal din"e dönüşmesiyle ortaya çıkan "sanal cemaat" ve "sanal dindarlık" tarzları, dua, taat ve ibadet biçimlerini, sanal ortamın gereklerine uygun bir şekilde dönüştürmüş ve içeriğini de önemli ölçüde etkilemiştir.[25]

Bu tesbitler, sosyal ağların sunduğu özgür ortam ve beğeniye dayalı paylaşım kültürünün, dini pratikleri de şekillendirdiği ve bir "sosyal medya dindarlığı"[26] inşa ettiği varsayımını güçlendirmektedir.

Sosyal Medya Dindarlığı

İletişim kurma, kişisel bilgi ve haber paylaşım amaçlı kullanılan çok sayıda sosyal medya aracı, gündelik hayatın bir parçası haline geldi. Bireye kendini dilediği gibi ifade edebilme ve gösterme imkanı sunan

---

22 Çamdereli, a.g.e., 108.

23 Çamdereli, a.g.e, 74-75.

24 Çamdereli, a.g.e., 54.

25 Çamdereli, a.g.e., 45-46.

26 Bkz. Nihat Oyman, Sosyal Medya Dindarlığı, KSİÜ- İF Dergisi, 28 (Aralık-2016). 125-167. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksuifd/issue/26379/277936

bu uygulamalar, izleyici ve beğenen sayısı üzerinden ölçülebilir olma özelliği nedeniyle ve kişiyi bağımlı kılma eğilimi[27] yüksek yapısıyla, bir taraftan beğenilme arzusunu, diğer taraftan da tüketimi teşvik ediyor. Üstelik tüketimi kışkırtmakla kalmıyor, "öznesi olan bireyin kendisini"[28] de tüketim nesnesine dönüştürüyor. Her ne kadar çift yönlü ve eş zamanlı bir iletişim sağlayan sosyal medyanın, kullanıcısını hem tüketici, hem de içerik üreticisi kılarak bireyi ve toplumu demokratikleştirdiği ileri sürülse de bu durumun bir tahakküm aracına dönüştüğü ve bireyi manipülasyona açık hale getirerek tüketim kültürünün nesnesi kıldığını öne sürrerek[29] giderek daha fazla ağırlık kazanıyor.

Geleneksel yüzyüze ilişkiler, yerini sanal ortamda birlikteliklere bırakırken adeta gündelik hayat pratiklerinin içinde cereyan ettiği sosyal medya, kimliklerin değişmesine ve yeni aidiyet alanları geliştirerek kurumlaşmış ilişkilerin dönüşmesine yol açıyor. Bu durum sanallaşan kimliklerin bireyselleşmesi ve reel dünyada var olan kolektivitelerden uzaklaşarak sanal ortamda aidiyetler arayan bireyin kendi özüne yabancılaşması olarak değerlendiriliyor. [30] Sosyal medyanın bu yönüne ilişkin bir diğer eleştiri, "benzerleri" bir araya getirmeye izin veren yapısı nedeniyle gerçek hayattaki toplumsallığın zorunlu kıldığı farklılık ve çeşitliliği ortadan kaldırması ve netice itibariyle eleştirel düşünceyi zayıflatarak "sorumluluğa dayalı sosyal bilinç" ve "kişilik bilinci"nin oluşumunu zorlaştırma riskidir.[31]

Türkiye, yaygın sosyal ağların kullanımında ilk sıralarda. Paylaşılmamış olanın yok hükmünde sayıldığı bir anlayışın giderek yaygınlaştığı bir zaman diliminde yaşıyoruz. Etkileşim düzeyi ve beğeni sayısına endeksli bir paylaşım kültürünü dayatan bu mecralar sadece gündelik hayat pratiklerimizi değil, zihniyet dünyamızı ve dinle kurduğumuz

---

27 Nitekim "fear of missing out - gündemi kaçırma korkusu" adıyla yeni bir rahatsızlıktan söz ediliyor artık.

28 Tolga Kara, *Sosyal Medya Endüstrisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2013, 94.
https://www.researchgate.net/profile/Tolga-Kara 5/publication/330675997_SOSYAL_MEDYA_ENDUSTRISI_Insan_Toplum_Ekonomi/links/5c4ee80892851c22a39632ca/SOSYAL-MEDYA-ENDUeSTRISI-Insan-Toplum-Ekonomi.pdf

29 Selvanur Yazıcı Sezgin, *Changes in the conservative lifestyle: The case of women instagrammers,* İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, 3, 26. ; Tolga Kara, a.g.e., 20-22.

30 Önür-Kalaman, a.g.m., 271-282.

31 İbrahim Dönmez, a.g.m., 226.

ilişkiyi de dönüştürüyor. Gündelik hayatın her alanına sirayet eden dijital teknolojinin, dinsel alanı da içine alarak yeniden inşa ettiğine dair iddia ve tesbitler, bilhassa sosyal medya paylaşımlarını örnek göstererek tezlerini temellendirmeye çalışıyor. Dijital ortamlarda okunan mukabeleler, canlı yayınlarda verilen vaazlar ve yapılan sohbetler, WhatsApp ya da Telegram'da oluşturulan teheccüt ve dua grupları, ayet ve hadis paylaşımları, en yaygın örnekler.

Kamusal alan-mahrem alan ayırımının ortadan kalktığı bu mecrada, dini pratiklerde mahremiyet anlamında da "gerçek"ten "sanal"a doğru bir dönüşüm söz konusu. Bu durumu "mahremiyeti imha" olarak tanımlayan Mete Çamdereli, dua ve yakarışın sosyal medya üzerinden ifşa edilmesinin "samimiyeti değilse bile duyarlılığı yok ettiği" ve "dijital bir dindarlık" anlayışına yol açtığı kanaatinde.[32] Nitekim muhafazakar kadınların İnstagram kültürüne katılımlarını ve bu mecraı "yaşam tarzı" üzerinden nasıl yansıttıklarını araştıran bir çalışma, hayat tarzı temsilleriyle ünlenen muhafazakar influencer kadınların kullanım pratikleri açısından muhafazakar olmayanlardan çok farklı olmadığını, aksine onları taklit ettiklerini ortaya koyuyor. Bu kişilerin İnstagram paylaşımlarının -muhafazakar unsurlar içermekle birlikte- görsel ve içerik itibariyle muhafazakar yaşam tarzının temel söylemleriyle çeliştiği; tevazu, mahremiyet, helal, haram gibi kavramların bu paylaşımlarda anlamını kaybettiği vurgulanıyor.[33] Din işleri yüksek kurulu fetva hattına gelen sorulardan hareketle yapılan bir başka çalışmada ise, Allah korkusunun ve takva bilincinin kaybolması, dindarlık ve kulluğun yüzeyselleşmesi, iffet, haya, edep, dürüstlük gibi değerlerin aşınması vb. hususlar, mahremiyet bağlamında ortaya çıkan sorun alanları arasında sıralanıyor.[34]

---

32 Çamdereli, a.g.e., 83-97. Çamdereli'ye göre "Dijital dünya ile halvet olan mümin" dijital dünyadan önceki yaşamına yabancılaşmış, dijitale mahkum olmakla bir "istikamet sorunu" yaşamaya başlamıştır. "Araç herkese ve her kesime mahremiyetsizliği" dayatmış, mahremiyet olgusu, dindar veya dini hassasiyeti olan insanların hayatından "yeterince uzaklaşmış"tır.

33 Sezgin,a.g.e, 115-118.

34 Ülfet Görgülü, "Fetva Soruları Bağlamında Değişen Mahremiyet Kodları". *Mahremiyet Bağlamında Sosyal Medya ve Aile.* Ankara: DİB Yayınları, 2.Baskı, 2018, 74.

Dindarlığın Bireyselleşmesi ve Sekülerleşme Bağlamında Bir Değerlendirme

Modern dünyada dinin konumuna dair tartışmalarda, başlangıçta artan uzmanlaşma ve rasyonelleşmenin yol açtığı "büyü bozumu"nun dinin bireysel ve toplumsal düzlemde belirleyici gücünü zayıflatarak sekülerleşmeye yol açtığı iddia edilmiş; ancak yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde dinin hala güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü, hatta bireylerin dini yönelim ve taleplerinin artmasıyla "kutsala dönüş" yönünde bir eğilimin bulunduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.

Sosyolojide dinle ilişkiyi fayda ve ödül sistemiyle açıklama eğiliminde olan "rasyonel seçim" teorisine göre, modern kültürün ortaya çıkardığı "bireyselleşme" ve "çoğulculuk" olgusu, geleneksel dinlerin gücünü kırarak dini çeşitliliğin yanısıra dinin de bir "seçim" unsuru haline gelmesine ve popülerleşerek bir rekabet aracına dönüşmesine yol açmıştır.[35] Kitle iletişim araçlarının devreye girmesi ile de medya, değerlerin şekillenmesi ve dinin popüler kültürün bir parçası haline gelmesinde etkili olmuştur. Aslan'a göre, medyanın seküler karakteri, seküler ve dini formlar arasındaki karşılaşmaları ve "içiçe geçişleri" kolaylaştırarak dini-seküler ayırımını zorlaştırmış, "kutsal"ın yeniden üretilmesini ve "yeni kutsallık tarzları"nı ortaya çıkarmıştır.[36]

Bireyin hayatında dinin etkisinin azalması anlamında sekülerleşmenin küreselleşme ile yakından ilişkili olduğu ve tüketim kültürünün geleneksel yaşama pratiklerini dönüştürmesinin bir sonucu olarak dinsel olanı da aşındırdığı varsayımı ise postmodern kültürde dinle ilişkiyi açıklama biçimlerinden biri olarak gündeme gelmiştir. Bir tarafta dini çoğulculuğun yol açtığı psikolojik arayışlar, diğer tarafta modern hayatın örgütlenmesi içinde dini pratiklerin yer bulma çabası sekülerleşme ile ilişkilendirilmektedir. Aktay, Bryan S. Turner'a atıfla küreselleşmenin dini inanç ve pratiklerin imtiyazını kaybetmesine ve müntesipleri nezdinde bir dünya tasavvuru sunmasına engel olduğu, en iyi ihtimalle "gevşek kimlik referansları" oluşturmaya izin verecek kadar dine alan açıldığı tesbitine katılmakla beraber, bu durumu, dinin içinin boşaltılması ve yaşanan

---

35 İnger Furseth, - Pal Repstad, *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar.* Çev. İhsan Çapcıoğlu-Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2. Baskı, 2013, 213-216.

36 Mustafa Arslan, "Medya ve Yeni Dinsel Kimlikler", *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri.* Yayına haz.: Mete Çamdereli, Nihal Kocabay Şener, Betül Önay Doğan. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015, 197-201.

dönüşümün sekülerleşmeyi artırdığı yönünde yorumlamasına itiraz eder. Ona göre modernizmin dinleri baskılayan bu "tekçi doğası" dini nasıl yok edemediyse, postmodernizmi betimleyen kültürel çoğulculuk da temelini dinden alan kolektif bilinçaltı öğelerini yok edememektedir.[37]

Aktay, kitle iletişimin sunduğu yeni imkanlarla dini bilginin mahiyetindeki dönüşüm ve bireyselleşme sürecini, dini bilginin yaygınlaşarak kitleselleşmesi ve dinsel görünürlüğün artması ile ilişkilendirir. Bilhassa sanal iletişim ağlarının, geleneksel olandan farklı dinamikleri olsa da yeni dindarlık biçimlerinin ortaya çıkmasına uygun bir zemin oluşturduğunu dile getiren Aktay, popüler kültürün eşitlikçi doğasının "yüksek kültür ürünlerinin" en alt düzeye inmesine imkan sağlayan yönü ile "dinin daha da güçlenmesine yol açan bir ortam sağladığı" kanaatindedir. [38]

Rasyonelleşme, bireyselleşme ve sekülerleşme bileşenleri modern bireyin, din ve metafiziğin denetiminden kurtulma çabası ile bir arada değerlendirildiğinde, yaşanan dini değişimin "sekülerleşme" olarak tanımlanmasını Necdet Subaşı da bir yanılsama olarak niteler. Ona göre, her ne kadar dinin etkisini özel alanla sınırlı kılmak isteyen modern kültürde din, belirleyici olma vasfını kaybetmiş olsa da, dinde bireyselleşme ve geleneksel dini formlarla günümüz formları arasında ortaya çıkan mesafeyi, "dinselliğin yeniden şekillenmesi" olarak yorumlamak daha uygundur[39] Dünyanın farklı bölgelerinde yapılan ve "müslümanların dini bağlılıklarının modernleşmeyle birlikte arttığını" gösteren araştırmaların varlığını da bunun işareti olarak görmek gerekir. Bununla beraber bugün için asıl mesele, dinselliğin varlığı ya da yokluğundan çok, modern kültürün hakim paradigması karşısında kendisini nasıl şekillendirdiğidir.[40]

Son dönemlerde bizde de daha çok dindar gençlik üzerinden gündeme gelen sekülerleşme tartışmaları, dindarlık özelinde yapılan çalışmaları da etkilemiş, dindarlığın dönüşümü, teknoloji ile de ilişkilendirilerek ele alınmaya başlanmıştır. Bu bağlamda yapılan araştırmaların bir kısmında dijitalleşme ile beraber sanal kimlik tasarımlarının bireyselleştirici[41]

---

37 Yasin Aktay, *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum*, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015, 131-134.

38 Yasin Aktay, a.g.e., 130-139.

39 Subaşı, s. 62.

40 Necdet Subaşı, *Gündelik Hayatta Dinsellik.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2018, 73-75.

41 Önür-Kalaman, a.g.m., 282.

fonksiyonunun bu platformlarda bireysel tercihe dayalı ve çoğulcu bir din algısına ve seküler bir eğilime yol açtığı ileri sürülmektedir.

Dijitalleşmenin sanal kimlikler oluşturma ve yeni aidiyet alanları geliştirmeye imkan veren yapısı, gündelik hayatın önemli bir kısmının sanal ortama taşınmasına yol açarken bireyin sosyal ortamlardan izole olarak sanal kimlikler evreninde bireysel olarak varolmasını da teşvik etmektedir. Söz konusu bireyselleşme, yukarıda bahsedilen "sosyal medya dindarlığı" bağlamında değerlendirildiğinde, bireyselleşmenin derinleştiği, sosyal bağların zayıfladığı bir mecrada, dindarlığın da daha bireysel bir görünüm kazandığı ve seküler bir dindarlığa doğru evrilme ihtimalinden söz edilebilir.

Sonuç

Dindarlar hem bireysel hem de cemaatler olarak, seküler karakteri nedeniyle uzun zaman mesafeli kaldıkları medyadan ve iletişim teknolojilerinden bir süredir etkin bir şekilde yararlanıyor.

Dini kurum ve cemaatler, kanaat önderleri, vaizler, medyanın çeşitlenmesini, sosyal medya kullanım alışkanlıklarının yaygınlaşmasını da fırsat bilerek, müntesipleriyle ilişki kurmak, kendi görüş ve düşüncelerini yaymak, "dini tebliğ" ve anlatmak için kullanıyorlar. Pandemi sonrası hutbe, vaaz, ayin ve zikirlerin sanal ortam ve dijital mekanlarda giderek artacağını ifade eden Talip Küçükcan, yine de çevrimiçi ve dijital mekanların müminler için yeterince "doyurucu, tatminkar ve gerçek ve iletişimsel mekanı ikame" edemeyeceği kanaatinde. "Dini hayatın bazı yönlerinin sanallaşması ve dijitalleşmesi"nin mümkün olmadığını, ancak yaşadığımız bu tecrübenin dini kurumların işleyişini, dinin özellikle bilgi boyutu ile ilişkilerimizi etkileyeceğini belirtiyor. Bununla birlikte bu sürecin "insanın kendi içine dönmesi, tabiat, çevre ve ailesi, din ve Yaradan ile ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesine vesile olacağı" konusunda oldukça iyimser.[42] Nazife Şişman'a göre ise, bugün geldiğimiz noktada "müslümanların, görmenin ve görünmenin hiyerarşisini değiştiren yeni teknolojileri sorgulamaksızın ve hiçbir filtre ya da kasis koyma gereği duymaksızın hayatlarına dahil ediyor oluşu, zamanımızın en çelişkili ve en eklektik"[43] tutumu.

---

42 Talip Küçükcan, İslam ve medya : https://www.islamvemedya.com/medya-koronavirus-ve-dini-hayat/813/

43 Nazife Şişman, a.g.e, 63

Dijital dönüşümün beraberinde bir takım imkan ve fırsatlar getirdiği çok açık. Ancak her imkan ve yenilik gibi mevcut alışkanlık ve düzenlemelerde bir takım değişimlere yol açma ihtimalini de hesaba katmak gerekiyor. Yeni dijital teknolojiler gündelik hayatın her alanında olduğu kadar dini hayat pratiklerinde de etkili olmakta, geleneksel davranış kalıpları ve alışkanlıklarda dönüşüme yol açmaktadır. Belirli bir düzlem içinde cereyan etmekte olan bu değişim ve dönüşümün, -son bir yılda yaşadığımız pandeminin de etkisiyle dijital teknolojilerin kullanımında yaşanan beklenmedik artışla- büyük bir ivme kazandığına şahit oluyoruz.

Toplumsal hayata katılımın zayıflamasıyla sosyal medya kullanım oranlarında ve bu mecralarda geçirilen sürelerdeki artış, bir taraftan yeni toplumsallıklar üretirken diğer taraftan yeni aidiyet alanları ve yeni ilişki biçimleri geliştirilmesine neden oluyor. Bu süreçte kamusal mekan kullanımına getirilen sınırlamaların ibadet mekanlarını da içine alması, cemaatle kılınan namazların (belirli bir süreyle sınırlı olsa da) ifa edilememesi buradaki toplumsallığı da ortadan kaldırmış durumda. Uzun vadede bunun ibadet hayatı ve dini pratikler açısından nasıl sonuçlar doğuracağını kestirmek henüz mümkün olmasa da daha bireysel ve cemaatten kopuk bir dini yaşantıya evrilme ihtimalini göz ardı etmemek gerekiyor. Mevcut durumun sürekliliği halinde bu ortamın içinde doğup büyüyecek olan nesil açısından "yeni normal"in, dijital dini pratiklerin meşrulaştığı, daha bireysel bir dini hayat şeklinde tezahür etmesi muhtemel. Öte yandan dijital ortama taşınan dini pratiklerin, geleneksel formlardan uzaklaşma ve yeni dindarlık formlarının ortaya çıkmasının önünü açması imkan dahilinde.

Dijitalleşmenin gerçeklik algısında yarattığı kırılmanın ve mecranın kendine özgü dil ve ahlakının, sanal ortamlarda dindarlığı ifade biçimlerine nasıl ve ne ölçüde yansıyacağı henüz bilinmemekle beraber, din algısı ve dindarlık formlarında ciddi bir değişimin arefesinde olduğumuz söylenebilir. Bu değişimin yönü, bu mecraları kullanan dindarların kullanım biçimleri ve mecranın dayatmalarına karşı nasıl bir tutum takınacağına bağlı olacak gibi görünüyor. Sunduğu imkan ve fırsatlara mukabil sınırlılıkları da göz önünde bulundurularak dijitalleşme karşısında alınacak tavır, bu nedenle son derece önemli.

Kaynakça

Aktaş, Cihan. *Mahremiyetin Tükenişi.* İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.

Aktay, Yasin. *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum*, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015.

Arslan, Mustafa. "Medya ve Yeni Dinsel Kimlikler". *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri.* Yayına haz: Mete Çamdereli, Nihal Kocabay Şener, Betül Önay Doğan. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015. 195-204.

Barbarosoğlu, Fatma-Şişman, Nazife. *Karantina Günlerinde Evin e-hali*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Baskı, 2020.

Bauman, Zygmunt. - Lyon, David*. Akışkan Gözetim*. Çev. Elçin Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2013.

Çambay, Sinem Onar. "Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Yeni Medya: Kuramsal Bir Değerlendirme". Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5/2 (2015). 237-247.

Çamdereli, Mete. *Din Ekranda Nasıl Durur?- Medyada Dinin Popüler Temsilleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.

Dönmez, İbrahim. "Hilmi Ziya Ülken'in "Aşk Ahlakı" Görüşü Bağlamında Dijital Sosyalliğe Eleştirel Bir Bakış", TRT Akademi Dergisi 06 / 12 (2021) Dijital Hayat ve Etik, s. 226.

https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1646568

Furseth, İnger-Repstad, Pal. *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar.* Çev. İhsan Çapcıoğlu-Halil Aydınalp. Ankar: Birleşik Yayınevi, 2. Baskı, 2013.

Görgülü, Ülfet. "Fetva Soruları Bağlamında Değişen Mahremiyet Kodları". *Mahremiyet Bağlamında Sosyal Medya ve Aile.* Ankara: DİB Yayınları, 2.Baskı, 2018. 71-80.

Haberli, Mehmet. *Sanal Din-Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*. İstanbul: Açılım Kitap, 2014.

Kara, Tolga. *Sosyal Medya Endüstrisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2013.

https://www.researchgate.net/profile/Tolga-Kara 5/publication/330675997_SOSYAL_MEDYA_ENDUSTRISI_Insan_Toplum_Ekonomi/links/5c4ee80892851c22a39632ca/SOSYAL-MEDYA-ENDUeSTRISI-Insan-Toplum-Ekonomi.pdf

Köse, Ali. *Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği.* İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı. 2014.

Meriç, Nevin. "Tekno Gündelik Hayatta Din ve İbadetler ve Fetva Soruları Örnekliği". *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri.* Yayına haz: Mete Çamdereli, Nihal Kocabay Şener, Betül Önay Doğan. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015. 298-311.

Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür-Sözün Teknolojikleşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis, 2007.

Oyman, Nihat. "Sosyal Medya Dindarlığı". KSİÜ- İF Dergisi / 28 (Aralık-2016). 125-167.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksuifd/issue/26379/277936

Önür, Nimet - Kalaman, Sefer. "Dijital Gündelik Yaşam: Yeni Toplumsallıklar ve Dijital Yabancılaşma". The Journal of Academic Social Science 4/35 (Aralık 2016) s. 269-289

Postman, Neil*. Televizyon: Öldüren Eğlence-Gösteri Çağında Kamusal Söylem*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Basım, 2014.

Sanders, Barry. *Öküzün A'sı - Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*, Çev.Şehnaz Tahir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2013.

Sezgin, Selvanur Yazıcı. *Changes in the conservative lifestyle: The case of women instagrammers,* İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Subaşı, Necdet. *Gündelik Hayatta Dinsellik.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2018.

Şentürk, Ünal. "Yeni Toplumsal Bir Metin Olarak internet", Sosyoloji Divanı Dergisi 5/9 (Ocak-Haziran 2017), 21-44.

Şişman, Nazife*. Dijital Çağda Müslüman Kalmak*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Timisi, Nilüfer. "Teknoloji ve Toplum, Ağlar ve Aktörler". *Dijital: Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler*. Haz. Nilüfer Timisi. 17-40. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2016.

DİJİTAL KÜLTÜR VE DİNİ GRUPLAR

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/mustafa.arslan@ionu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1274-7908

1. Enformasyon Toplumunda Sanal/Online Gruplar

Ünlü yaşayan siyaset felsefecisi G. Vattimo Şeffaf Toplum'unda, günümüzdeki canlı iki olgunun modernliğin sonunu getirdiğini ve yeni bir toplumsal düzene geçtiğimizi söyler. Bu iki olgu *i.* ilerlemeci tarih anlayışının kırılması ve *ii*. enformasyon toplumudur. Yeni bir çağda yaşıyoruz ve bu durum ona göre içinde yaşadığımız toplumun iletişimin yaygınlaştığı bir toplum olması ile alakalıdır. Yaşadığımız toplum kitle iletişim araçları toplumu yani enformasyon toplumudur. Enformasyon toplumuna gideceğimizi daha yetmişli yıllarda D. Bell "Endüstri sonrası toplum" kavramı ile açıklamış ve bu yeni toplumun enformasyon, iletişim temelli bir ekonomiye dayanan toplum olacağını ifade etmişti. Gelinen noktada bu öngörünün gerçekleştiğini görüyoruz. Anthony Giddens günümüzde modernliği aşan durumlarla karşı karşıya kaldığımızı ifade etmektedir. Bunu sizler de çevrenizde çok yakından görebilirsiniz. Enformasyon toplumunda ekonomide mal üretiminden hizmetlere dönüş olmuş, bilgi ve enformasyon toplumun temel ekseni ve stratejik kaynağı haline gelmiştir. Enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler (tv, bilgisayar, internet, akıllı telefonlar, sosyal medya vb.) enformasyon toplumunun hızlı evriminde önemli rol oynamaktadır.

Enformasyon toplumu görüldüğü gibi teknolojik gelişmelerle alakalıdır. Enformasyon toplumunun niteliklerine geçmeden "teknolojinin insan davranışlarına ve gruplara etkisine" ve "dini grupların

teknolojik yeniliklere neden açık olduklarına" değinmek istiyoruz. Öncelikle belirtmek gerekir ki teknoloji daima özel teşkilatları, değerleri ve sosyal normları olan sosyal ortamlarda etkileşimde bulunan bireyler üzerinde etkide bulunur. Dolayısıyla teknoloji tek bir bireyi etkilemez. Birey etkileşim içinde olduğu daha büyük bu sosyal ortamların, organizasyonların üyesidir. Bireyin teknolojik bir ürüne tepkisi aslında kendi grup üyeliğinden kaynaklanan tutumlarından ve düzeni muhafaza etmek ya da bireyin tepkilerini etkilemek isteyen grupların faal baskılarından önemli ölçüde etkilenir. Toplumdaki teknolojik koşulların etkisiyle grupların karakteristik tutum ve davranışlarının değiştiği yönünde bulgular vardır. M. ve C. Şerif, Sosyal Psikolojiye Giriş'te bunları göstermiştir. Dolayısıyla teknolojik etkilenmede gruplar daha ön planda olmaktadır. Bireyin etkilenmesi de grubun etkilenmesine paralel olarak oluşmaktadır.

Grup teknolojiyi mevcut sosyal düzenin değer ve kültürüne bağlı olarak kullanır. Ancak M. ve C. Şeriflere göre, sosyal düzen sadece idealler, tutumlar ve ideolojilerle belirlenmez. Bunların sosyal düzen üzerindeki etkileri büyük ölçüde onları gerçekleştirmek üzere kültürün sunduğu yollara bağlıdır. Temel ihtiyaçların dışındaki sosyal taleplerin ve fikirlerin ortaya çıkması büyük ölçüde teknolojinin durumuna bağlıdır. Fikirleri gerçekleştirme yolları ufukta görünmüyorsa fikirler yayılmaz. Fikirlerin gerçekleşebilmesi, yaygınlaşabilmesi ve grubun diğerleri üzerindeki etki gücünü artırması teknolojik gelişmelere sahip olmakla olur. Grup bu amaçla fikir ve ideallerine ters düşmeyecek şekilde veya teknoloji kullanımını grup idealleri lehine yorumlamak suretiyle teknolojileri edinir. Geleneksel dini grupların enformasyon teknolojilerini etkin biçimde kullanmaları bu ve benzeri nedenlerle olmaktadır.

Enformasyon toplumunda teknolojik gelişmelerde bilişim teknolojileri baş döndürücü hızla ilerlemektedir. İletişim teknolojileri sadece karşı ile kurulan bir aracı işleve değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel gerçekliği oluşturan, onu düzenleyen ve yeniden üreten bir işlevselliğe de sahiptir. Şayet içinde yaşadığımız dünyayı yani sosyal gerçekliği oluşturma iletişime bağlı ise, "iletişimin şekli değiştikçe toplumun kültürü ve dolayısıyla sosyal gerçekliği de değişime uğramaz mı?" bu soruya cevap şüphesiz "evet" olacaktır.

İnsanoğlunun tarihsel sürecinde iletişim teknolojisi farklılaştıkça kültürler de farklılaşmıştır. Örneğin yazı öncesi ilk dönemler sözlü kültür olarak anılmaktadır çünkü yazı daha kullanılamamaktadır ve kültür sözlü iletişim üzerine bina edildiği için de bu isimle anılmıştır. Daha sonra

yazının icadı ile yazılı iletişime geçilmiş ve yazılı kültür ortaya çıkmıştır. Yazılı iletişimin icadı ile ortaya çıkan dönem tarım ve sanayi toplumu olarak adlandırılan uzun bir dönemi içerisine alır. Bir iletişim aracı olarak yazı, eskisinden farklı ve yeni bir kültür ve sosyal gerçeklik oluşturmuştur. İletişim bilimciler ve sosyologlar günümüzde yeni ve farklı bir iletişim evresine geçildiğini ifade etmektedirler ki bu aynı zamanda yeni bir toplumsal evreye de geçiş anlamına gelmektedir. Bu yeni evre enformasyon toplumu, medya çağı, ağ (internet) toplumu gibi kavramsallaştırmalarla anılmaktadır.

Anlatılmak istenen şey aynı olsa da aralarında en yaygın ve genel kavram "enformasyon çağı"dır. Günümüz enformasyon çağı Ong'un belirttiği gibi aynı zamanda "ikinci sözlü kültür çağı" ve "mitin keşif çağı"dır. W. J. Ong Sözlü ve Yazılı Kültür'ünde, iletişim araçlarını birer "sözlü kültür" formu biçiminde düşünebileceğimizi, enformasyon teknolojilerindeki yaygınlaşmanın bizi "ikincil sözlü kültür çağı"na sokmuş bulunduğunu vurgulamaktadır. İnsanlık yazının bulunması ile yazılı kültüre geçmişti. Bu çağ uzun bir süre devam ettikten sonra matbaanın keşfi ile etkin bir sürece girmişti. İletişim araçları ve medyalaşma ile insanlık tekrar söze dayalı, işaret diline yönelen bir çağa girmiş oldu. Ancak bu köklü teknolojik dönüşümler sadece enformasyon alanında değil toplumun diğer alanında da dönüşümlere neden olmaktadır. Bu dönüşüm ekonomiden eğitime, sağlıktan gündelik yaşama her alanda kendisini göstermektedir. Bu değişim dindarlık alanında da söz konusu olup buna ileride değinilecektir.

Enformasyon toplumunda toplumsal yapılar üzerindeki bu yeni etkilenme, konumuz olan gruplar, topluluklar üzerinde de söz konusu olmaktadır. Bu dönüşümü anlatmak için sosyolojide "sanal cemaatler", "internet, ağ toplulukları" tarzında kavramlar kullanılmaktadır. Bu topluluklar "yeni tür gruplar" kategorisinde olup çok yeni ve hala oluşum ve başkalaşım sürecindedir. Daniel Bell'in öncü çalışmasından hareketle Manuel Castells ve Howard Rheingold'un çalışmaları enformasyon toplumunda oluşan yeni sanal cemaat örüntülerinin sosyolojik analizini yapmışlardır. Onlara göre, "sanal cemaatler" veya "ağ toplulukları" insan ve teknolojinin bir araya gelmesiyle oluşurlar. Yeterli sayıda insanın internet vasıtası ile oluşturduğu sosyal grupları ifade ederler. Sanal dini cemaatler ise aynı dini inanç ve pratikler bağlamında veya çeşitli dini konu ve problemler etrafında ağ temelli interaktif bireylerin oluşturduğu kolektif yapılardır.

2. Enformasyon Toplumunda Grupsal Farklılıklar

Sosyolojide grup yaşamında ortak mekân kullanımı önemlidir. Bir gruptan söz edebilmek için coğrafi mekân, belli sayıda nüfus, farklı tarzda faaliyetler, özel topluluk kültürü gibi temel özeliklerin olması gerekir. İnsanlar toplumsal hayatlarını internete taşımadan önce bu özellikleri taşıyan ama küçük çevrelerde yaşıyorlardı. Aile, arkadaş çevresi, akrabalar, eğitim kurumları gibi topluluklar içinde bir sosyal güvenlik ağı içerisinde hayatlarını devam ettiriyorlardı. İnternetin yaygınlaşması ile bu sosyal yapıyı online sosyal ağ grupları devam ettirme imkânı doğmuş oldu.

Sanal cemaatler "bedensiz", "mekânsız" ağ tabanlı kolektif oluşumlardır. Sanal cemaatlerde insanlar bedenlerini geride bırakarak faaliyette bulunurlar. Sanal dünyanın çeşitliliği ve kültürel zenginliği başlı başına çekicidir. Bu zenginliklerden bazıları şunları içerir: fırsat, eğitim, kültür, demokrasi, insani hizmetler, ekonomi içinde eşitlik, bilgi, sürdürülebilirlik ve iletişim. Bilginin her türüne kolayca ulaşım, uzak kesimlere propaganda imkânı, eğlence, farklı mekândaki dağınık haldeki paydaşlarla farklı amaçlar için toplantı düzenleyebilme vb. birçok imkân sanal ortamda grupların işini kolaylaştırmaktadır. Bu durum bağlılar için de söz konusudur. Katılma imkânı olmayan kişiler sohbet vb. faaliyetlere evlerinden kolaylıkla katılabilmektedirler. Sosyal ağlar sayesinde ortak amaçları olan bireyler daha fazla bir araya gelme veya önceden yapılamayan şeyleri birlikte yapma, seyrek yapılan şeyleri sıkça yapma imkânına kavuştular. Küçük büyük tüm gruplar internet sayesinde aynı hizmet imkânına sahiptirler. Enformasyon çağı öncesi toplumda sadece büyük gruplar etkin iken günümüzde küçük gruplar da iletişim araçları sayesinde eşit oranda aynı etkiye yani kitlelere ulaşma imkânına sahip olmuşlardır. Sanal ortam bireyler için yeni örgütlenme alanları ortaya çıkarmış; küçük veya büyük sosyal organizasyonlara yeni örgütlenme imkânları, fırsatları sağlamıştır.

Grupları, "enformasyon çağı öncesi klasik gruplar" ile sonrası "sanal gruplar" olarak ikiye ayırmak, bu şekilde tasnif etmek gittikçe yaygınlık kazanmaktadır. Bu şekilde bir sınıflandırma yapabilmemiz her geçen gün daha bir mümkün olmaktadır. Ayrıca enformasyon çağı öncesi gruplar sanal ortamda özelliklerini değiştirerek farklı biçim ve tarzlarda varlık göstermektedirler.

Bu bağlamda sanal grupların kendi içinde de bir ayrıma, sınıflandırmaya gidilmektedir. Ağa bağlı sanal kolektiviteyi anlamak için "sanal

dünyadaki grupların ikiye ayrıldığını" bilmek gerekir: Bunu dini gruplardan örnek vererek açıklayabiliriz.

İlki "geleneksel grup uzantılı sanal cemaatlerdir" ki eski dini grupların sanal platformlarda faaliyet göstermeleridir.

İkincisi geleneksel gruplarla ilişkisi olmayan "sırf sanal dünyada ortaya çıkan gruplar"dır. Ortak ilgi alanlarına bağlı olarak sanal ortamda sanal gruplar oluştururlar. Bu grupların çok fazla çeşitlilik göstermeleri ortak özellikleridir.

Sanal gruplarla enformasyon toplumu öncesi eski grupların arasında sosyologlar bazı ayrımlar yapmışlardır.

i. İlk olarak, bu ayrımlarda en fazla dikkat çeken şey sanal topluluklarda "bedensizlik" ve "mekansızlık" durumudur. Bu durum sanal grupların herhangi bir ülke ve kültürden kopuk soyut ve sanal bir inananlar topluluğu oluşturmalarına sebebiyet verir. Daha küreseldir, aile, akraba, mahalle gibi eski kolektiviteler önemini kaybeder. Oliver Roy, Küreselleşen İslam'ında (2002) bu tip İslami grupların varlığını gözlemlemiş ve "sanal ümmet" kavramını ortaya atmıştır. Ayrıca bu dini sanal gruplar bireylere farklı bir sanal grubun üyesi olma hissi verdiği için eski tarz gruplara katılma durumunu veya aile, aşiret, etnik kimlik, eski dini grup gibi eski tarz kolektivitelere katılma durumunu düşürür.

ii. İkinci olarak, sanal gruplarda bireyin aidiyet hissi eski tarz grup üyeliklerine göre daha azdır hatta yok denecek kadar zayıftır. Kimlik baskısı da aynı derecede mevcut değildir. Bunun sebebi sanal gruplarda bireyin mekansal ve bedensel ilişkilere girememesinden kaynaklanmaktadır.

iii. Üçüncü olarak, sanal gruplar, çevrenin birey üzerindeki sosyal kontrolünü azaltırken; grubun da bireye karşı olan sorumluluğunu azaltır. Bu durum bireyin sanal ortamda daha güçlenmesini ve bireyi merkeze alan kolektivitelerin (!) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Modernleşme ve sanayileşme ile birlikte bireyselleşme geleneksel topluma oranla artış göstermişti. Enformasyon toplumunda (diğer tabirle postmodern toplumda) ise modern topluma göre bireyselleşme daha bir artış göstermiştir. Gittikçe bireyselleşmenin güçlendiği görülmektedir. İletişim araçları bu eğilimi beslemektedir. Bu bağlamda sanal ağlarda bireysellik de gittikçe güçlenmektedir. Sosyologlar bu durumu "sanal, ağa bağlı bireysellik" olarak adlandırmaktadırlar.

3. Enformasyon Toplumu ve Ağa Bağlı Bireycilik (Networked Individualism)

Başta internet olmak üzere iletişim araçları, kolektivitenin karakteristiği üzerinde değişiklik yaratmıştır. İletişim devrimi insanlara ilişkilerinde daha gevşek bağlar ve çeşitlilik sunduğundan hem olumsuzluklar hem de fırsatlar yaratmaktadır. Buna son dönem sosyolojide "ağa bağlı (sanal) bireycilik (networked individualism)" adı verilmektedir. Manuel Castells ve Barry Wellman iki binlerin başında terimi kullanmışlardır. Onlara göre sanal ağlar yeni bir "toplumsal" yani yeni bir kolektivite tarzı yaratmaktadırlar. Bu tarz internetin yaygınlaşması temas noktasını bir evden ya da benzeri mekanlardan bireye döndürmüştür. Sonuç olarak, bahsedilen devrimler yeni bir sosyal işletim sistemi yaratmıştır: "ağa bağlı yani sanal bireycilik (networked individualism)" (Bkz. Wellman, 2012).

Ağa bağlı başka bir deyişle sanal bireyler, farklı ilgi alanlarına sahip olabilirler ve farklı grupların üyeleridir; örneğin, aynı kişiler duygusal destek arayan bir grupta olabilirken, başka bir grup bir şehirde iyi adresler almak için kullanılabilir. Bu gruplar dünyanın her yerinde olabilirler ve farklı ve çeşitli ağlarla bir araya gelebilirler. Ağa bağlı bireyler, birden fazla, gevşek şekilde örülmüş bir sosyal çevrenin üyeleridir. Sanal topluluğa ait ama aynı zamanda bireyci olan insanlar, daha gevşek, daha parçalı ağlar etrafında şekillenmektedirler. Tamamen grup içi kolektif yaşam yerine, bireyler olarak çok sayıda fazla ağa bağlanarak sanal kolektiviteyi oluşturdular. Ağa bağlı bireylerin dünyasında, odak noktası kişidir; aileden, iş biriminden, mahalleden ve sosyal gruptan daha fazla ve başka bir durum vardır. Dolayısıyla sanal gerçeklik dünyasında grupların karakteristiğinde köklü değişiklikler olmaktadır. Burada sanal ağ içinde gevşek birliktelikler olmakta ancak diğer taraftan da bireycilik kendisini göstermektedir. Bu anlamda sosyolojik açıdan "sanal ortamlarda melez durumların var olduğu" söylenebilir. Bu da sanal grupların sosyolojik açıdan ne derece grup anlamına geleceği sorusunu akla getirmektedir. Bu bağlamda Dijital teknolojilerin toplumu öldürdüğüne dair bazı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Jean Baudrillard (1991) gelişmiş ileri toplumlarda "toplumsalın sonunun geldiğini", toplumdan değil, "sessiz kitleler"den bahsedilebileceğini, kitleyi, sanal ortamların dışında bir yerde aramanın beyhude olduğunu ifade eden "simülasyon kuramı"nı geliştirmiştir. Ancak son zamanlarda Barry Wellman ve arkadaşları tarafından yapılan bir dizi araştırmada (2015, 2020) iletişim teknolojilerinin korkulduğu gibi izole edici sistemler olmadığını, iletişim araçlarının da önceki beşerî ürünler gibi,

insanların sosyal yaşamlarına dâhil edilmeye başlandığını, sanal bireyciliğin düşüşte olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Enformasyon Çağında Oluşan Yeni Bir Kültür Olarak "Sanal Kültür"

Enformasyon teknolojilerin gelişimini ve yarattığı değişimi grup bazında değerlendirdikten sonra kültür perspektifinden de kısaca ele almak gerekir. Böylelikle yeni çağın hayatımıza getirdiği değişimleri hem toplumsal (grup) hem de kültürel açılardan değerlendirmiş oluruz.

İletişim araçlarının teknolojik gelişiminin geldiği noktada kültür, iletişim araçları vasıtası ile olabildiğince "kitleselleşmekte" ve yaygın çapta bir "endüstri" halini almaktadır. Artık ileri teknolojinin etkisinde gelişen yeni iletişim tarzları, önceki yazılı kültürden farklı bir "kültür" ortaya çıkarmaktadır. Bu kültür "sosyal bir gerçeklik" olarak yazıdan ziyade "sözel" ve "görsel" bir kültürdür. Bu kültürde yazı gittikçe önemini kaybetmekte, söz ve görsellik önem kazanacak ve ön plana geçmektedir.

"Medya kültürü" adı da verilen ve yeni iletişim teknolojilerine dayalı oluşan bu kültür, internet ve üçüncü boyut teknolojilerin gelişmesi ile günümüzde "Sanal kültür" adını almaktadır. "Yeni sosyal gerçeklik" olarak sanal kültür, kültürün bir "endüstri" hâlini almasını ve "her zaman ve her yerde bulunmasını" ifade etmektedir. Kültürün endüstrileşmesi, kapitalizmin teknolojik gelişimini sürdürmesi ile son elli yıldır gittikçe etkisini artırarak sonuçta moderniteyi dönüştürüp yeni bir toplumsal evreye dönüşümüne neden olmuştur. Marx'ın "anlamın buharlaşması" analizinden yola birçok düşünür (Castells, Vattimo, Baudrillard, Bauman, Hepp vb.) günümüzde artık kültürün aldığı yeni şekli kendi jargonlarınca analiz etmektedir.

Gelinen noktada modernitenin klasik zaman ve mekân algıları geçerliliğini yitirmekte ve daha farklı bir zaman ve uzam algısı etrafında şekillenen yeni bir sosyal gerçeklik oluşmaktadır. Burada üç kavramlaştırım öne çıkmaktadır:

i. "Medya kültürü ve medyatikleşme";

ii. "bu yeni kültürün her zaman ve her yerde bulunması" ve son olarak

iii. "Sanal kültür veya sanallaş(tır)ma".

Kanaatimizce bu üç husus önemlidir. Çünkü bunlar bireysel ve toplumsal hayatımızda köklü dönüşüm ve değişimler getiren bu yeni kültürün üç boyutunu ifade etmektedir.

Burada konuyu birinci ve ikinci kavramları bir başlıkta olmak üzere "iki kısımda" değerlendirmeye çalışacağız.

4.1. Medyatikleşme

"Medyatikleşme", "kültürün medyatikleşmesi" anlamına geliyor. Bu kültürün eski döneme göre oldukça değiştiğini ve "kültürün dolayımlanması"nı yani küresel ölçekte sürekli ve yaygın biçimde dolaşmasını ifade etmektedir. Bu dünyada inançlar, tutumlar değer üzerine değil sembolik biçimlere ve bunların dünyadaki üretimi ve dolaşımına odaklanmaktadır. Özellikle milenyumla birlikte daha yaygın bir "dolayımlanma"dan bahsedilebilir. Hepp'in (2015) analizlerine göre, "dolayımlanma" anlamın bir metinden bir başkasına, bir söylemden bir diğerine, bir etkinlikten bir başkasına hareket etmesidir. "Medyatikleşme" ya da "dolayımlanma" sadece eğlence ve haberleşmede değil "inanç, kültür ve geleneklerde" de kendisini göstermektedir. Herhangi bir inanç ve kültür çıktığı yerden medya ile başka yerlere kolayca iletilebilmekte, daha önce sadece belli bir mekân ve toplulukta gerçeklik ve anlam ifade eden inanç ve gelenekler artık birçok farklı hatta küresel ilginin muhatabı olabilmektedir. Bu medya iletişimi sayesinde mümkün olmaktadır.

Medyatikleşme bu bağlamda "medyatikleşen kültürler ve kolektiviteler" ortaya çıkarmaktadır. Yeni iletişim teknolojileri ve medya, sanal gruplar ve medyatikleşen kültürler oluşturmaktadır. Bu kavram, "teknolojik gelişmeler sayesinde medyatikleşmiş dünyaların çok geniş bir alana ulaşabilmesi ve komplike bir hâl alması nedeniyle bu şekilde adlandırılmaktadır. 'Medyatikleşen dünyalar' kavramı, küçük yaşam dünyası olarak medyatikleşen sosyal dünyaları kapsamaktadır. Tek tek medya kültürlerinin bakış açısından medyatikleşen dünyaların çeşitliliklerinin özellikleri anlaşılır hale gelir. Burada medyatikleşme biçimleri, bir medyatikleşen dünyadan diğerine değişkenlik gösterir. Bazı ailelerin medyatikleşen dünyalarını tipik olarak televizyon, cep telefonu, e-posta, sanal sohbet odaları, sosyal ağlar ve bilgisayar oyunları oluştururken, başka aileler için bu dünyalar, televizyon, radyo, gazete ve sinema şeklinde tanımlanabilir.

Medya kültürlerinin çok farklı medyatikleşen dünyalar içinde somutlaştığını, yukarıda değinildiği gibi, bireylerin birbirinden çok farklı sanal gruplar içine katılabildiğini göz önüne alırsak, o zaman medyatikleşen kültürlere dair genel eğilimleri tanımlamanın da ne kadar zor olduğu kolayca anlaşılacaktır. Ancak bu tarz zorluklar bir yana, medyalaşan yani medyanın etkisini üzerlerinde taşıyan ve kültür ve değerleri, tutumları dolayımlamada yardımcı olan bu dünyaların mevcudiyeti ve yeni ve farklı

işlevsellikleri sosyal bilimsel açıdan çok ilgi çekicidir ve ileride araştırmayı hak etmektedir. Çünkü medyatikleşmiş sanal dünyaların yaygınlaşmasıyla birlikte, medyanın nüfuz ettiği alan ve kişi sayısı da artmaktadır. Bu alanlarda etkin olan iletişimsel ağlar ve bu ağların nüfus ettiği sosyal ağlar hayatımızın her metrekaresini kaplamaktadır.

4.2. Sanallaştırma

"Sanallaştırma", üzerinde durulması gereken bir diğer yeni olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanallaştırma, bir fiziksel kaynağı birden fazla mantıksal işleme "bölerek" fiziksel kaynağı daha verimli hâle getirme anlamına geliyor. Örneğin bilgisayar bir yazılım ile bölünerek birden fazla kullanıcıya aynı anda hizmet eder hâle getiriliyor. Ya da bir imaj bölünerek veya iki boyutluluktan çıkarılarak olduğundan farklı bir yerde veya durumda gösterilebiliyor.

Sanallaştırma haberleşmeden eğitime, siyasetten eğlenceye hatta son zamanlarda sosyal hayatın birçok alanında nüfuz etmeye ve bireysel ve toplumsal hayatımızda köklü değişiklikler yapmaya başlamış durumdadır. Günümüzde özellikle "sosyal grupların ve kurumların sanallaşması" ile karşı karşıya gelmekteyiz ki bunun en önemli nedeni şüphesiz medyatikleşmenin yaygın etkisidir. Burada bir diyalektik ilişki olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Örneğin medyatikleşme birçok yerel kültürel değerin küresel ölçekte dolayımlanmasına neden olarak sanallaştırma ile birlikte tersine genel ve hatta kamusal kurumların domestikasyonuna da sebep olabilmektedir. Başka bir deyişle sosyal kurumların sanallaşması, bu kurumların domestikasyonu ile yan yana gitmektedir. Örneğin, ev ve aile diğer kurumların etrafında cirit attığı bir odağa dönüşebilmektedir. Birçok sosyal kurum sanallaştırma sürecinde ev merkezli bir nitelik kazanmaktadır. Gazete, radyo ve TV siyaseti veya başka bir kültürel ifadeyi-anlamı evin içine kadar getirebilmektedir. Ev ofisler işi ailenin ayağına getirmektedir. Bu sayede sanayi toplumunda arası açılan ev ve iş-fabrika, yeni süreçte tekrar yakınlaşmaktadır. Buna göre özellikle bazı dezavantajlı grupların (örneğin, kadınlar, engelliler vb.) açısından çalışmak daha kolay bir hâl almış olacaktır. İnternet ise "kamusal" ve "özel" alanları ev rahatlığında bir araya getirmeyi mümkün kılmaktadır. Bütün bunlar ev ve ailenin zenginliği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bunlar ev ve aileyi de değiştirmektedir. Birey fiziksel olarak evde olsa da zihinsel olarak bütün kurumlara ayak uydurabilecek konumda olmaktadır.

Diğer taraftan "sanallaştırma", ailenin bazı kabiliyetlerini yitirme anlamında olumsuz bazı işlevlere de sahiptir. Kurumların sanallaşması

ailenin bazı işlevlerini kaybetmesini getirebilir. İş ya da eğitimin sanal ortamda evde icra edilmesi aile bireylerinin atomizasyonuna neden olabilecektir. Başka bir deyişle aile, fertlerini bir araya getirme işlevini tam yerine getiremeyecektir. Bu diyalektik, medyatikleşme olgusunda da söz konusudur. Medyatikleşme veya kültürlerin dolayımlanması bir taraftan inanç ve geleneklerin farklı toplumlara ulaştırılmasına imkân sağlarken; diğer taraftan bireylerin çok sayıda farklı inanç ve kültürlerle sürekli muhatap olmasını sağlayacaktır. Çünkü eski geleneksel kültürel yapıda birey sadece kendi değerleri çerçevesinde ve kendi inancını merkeze koyan bir dünyada yaşamakta idi. Bu da birey için, kendi yerel kimliğinin veya inancının sağladığı dünyada güvenli ve huzurlu bir yaşam anlamına geliyordu. Ancak medya kültürünün hâkim olduğu postmodern yeni toplumsal durumda ise bireyler, kendi inanç ve değerlerinden farklı inanç ve kültürle karşılaşmakta ve zaman zaman bunun gerilimi de haliyle yaşamaktadır. Günümüzde çok kültürlülük, çok inançlılık, çok kültürlü din eğitimi vb. kavramların sık kullanılması medyanın postmodern çoğulcu anlayışa yakın olması ile alakalıdır. Küreselleşme olgusu da bu durumu beslemektedir. Postmodernitenin modernliğin akılcılık, üniter ulusal birlik, tek kültürel yapı, tek din vb. gibi belirleyici kavramlarına karşı mitik düşünce, çoğulculuk, çok kültürlülük-inançlılık, etnisitelere önem verme, küreselleşme gibi kavramları ön plana çıkarırken medyanın mantalitesinden ve yarattığı sanal durumdan yararlandığını akıldan çıkarmamak gerekir.

Sonuç olarak, medya toplumsal hayatımızın farklı alanlarında olumlu ve olumsuz yönleri ile belirleyici olmaya devam etmektedir. Toplumsal yapı (gruplar) yanında kültürün farklı alanlarında da değişim ve dönüşümlere neden olmaktadır. Ulaşılan yeni teknolojik gelişmeler ve iletişim araçları ile gelecekte bu belirleyicilik devam edecek ve hayatımızda daha başka değişimlere de neden olacaktır.

5. Medya, Sanal Ağlar ve Yeni Dinsel Kimlikler

Medyatikleşme ve sanal kültürdeki büyük dönüşümlerin toplumsal yapı ve kültürdeki etkilerine "kimlik" bağlamında da yaklaşılabilir. "Toplumsal grup" ve "kimlik" kavramları birbiriyle yakından ilişkilidir. Örneğin yeni bir grup aslında yeni bir sosyal kimliğin tezahürüdür demek yanlış olmaz. Yine bir sosyal kimlik oluşumun yeni bir grupta somutlaşması da mümkündür. Bunlar birbirine yakın, birbirini açıklayan ve farklı yönlerden konuyu ele almamızı sağlayan kavramlardır.

Medyatikleşme yeni toplumsal kolektiviteler, yeni kültürel tarzlar ortaya çıkardığı gibi genelde yeni kimlikler özelde de yeni dinsel kimliklerin, grupların ortaya çıkmasına da sebep olmaktadır. Örneğin ünlü filozof J. Derrida, "Din" adlı kitapta yer alan "İnanç ve Bilim" adlı denemesinde "modern dünyada dinin yok olup olmadığı"nı medyadan yola çıkarak sorgular ve küreselleştirici öğe olarak medyayı dinin günümüzde yeniden dirilişi olarak değerlendirir. Ona göre din, medyanın içerisinde bir şekilde yeniden güçlenmektedir. Ancak, medya içinde gelişen ve dönüşen dinsel kimlikler nasıl bir mahiyettedir? Eskisinden farklı yönleri var mıdır? Yukarıda belirtildiği gibi medya geleneksel dini gruplara yeni imkânlar sağladığı gibi sanal dini grupların oluşmasına da imkân vermektedir. Çünkü medya bir aktör olarak dini hem taşımakta hem de kendi mantalitesi çerçevesinde onu dönüştürmektedir. Son zamanlarda din sosyologlarının sıklıkla belirttiği "kutsala dönüş" olgusu "medya içerisinde şekillenerek" gelişmektedir. Peki, bu nasıl olmaktadır?

Günümüzün postmodern dünyasında modern dünyadan farklı olarak "yeni kimlikler" ön plana çıkmaktadır. Enformasyon teknolojilerinin boy gösterdiği ortamda oluşan bu yeni kimlikler ise en yoğun biçimde medyada temsil edilmektedir. Enformasyon toplumunun koşulları içinde postmodern yeni kimlikler oluşmaktadır. Postmodern dönemde yeni kimliklerin oluşumunu anlamak için Weber'den ilhamla "dünyanın yeniden büyülendirilmesi" ve "mitin keşfi" kavramlarına dikkat etmek gerekir. Modern insan, modernizmin aşırı rasyonel ve seküler dünya görüşünden sıkılıp, dünyanın üzerinden kaldırılan manevi kalkanın âdeta yeniden yerine konmasını talep etmektedir. Bu yeni kimlik, toplumun ve insanların anlam dünyalarını akılcılıktan uzak yeni tarzlarla yeniden anlamlandırmaya yani büyülendirmeye ve hayatın içine miti yeniden sokmaya çalışmaktadır. Medya bu yeni kimliğin dünyasının yeniden büyülendirilmesi işlevini yerine getirmektedir. Bu süreçte medya "yeni kutsallıkların oluşumu ve aktarımına aracılık etmektedir".

Medyanın yeni süreçteki bu rolüne geçmeden geç modern ya da postmodern dönemde dinin durumuna kısaca değinmek gerekir. Gelişmiş ülkelerde dine ve ruhsallığa dönüşte âdeta bir patlamanın yaşandığı bütün din sosyologlarınca paylaşılan bir gerçektir. Günümüzde din alanında ortaya çıkan bu (post)modern yeni durum, hem genel anlamda dinî ve kutsal olana ilgide bir artış olarak, hem de mistik, ezoterik kültlere, Yeni Çağ akımı gibi yeni dinselliklere ve paranormal eğilimlere yönelişte ortaya çıkmaktadır. Bu yönelişin, *i.* İslam, Hristiyanlık, Budizm gibi geleneksel kurumsal dinlere ve *ii*. kurumsal olmayan, mistik ve ezoterik dinsel

eğilimlere olmak üzere iki koldan vuku bulduğunu görmekteyiz. Örneğin bugün Amerika'da binlerce yeni ruhsal ve dinsel eğilimler mevcuttur ve bu nedenle Amerika'ya "yeni dinler süpermarketi" ismi verilmektedir. Hatta bu yönelişlerin başta marjinal gibi görünse de küreselleşme faktörü ve hızla gelişen ve yaygınlaşan iletişim araçları vasıtası ile yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Gelinen noktada eskisinden daha fazla mistik ve ezoterik eğilimlerle karşılaşacağımız anlaşılıyor. Mistik ve mesiyanik eğilimler, modernliğin akılcı paradigmasının aldığı yaradan, geleneksel dinlerin de modernliğin yıkıcı eleştirileri nedeniyle henüz eski güçlerine kavuşamadıklarından ötürü ortada rahatça cirit atabilmekte, küresel kitle iletişim araçları ile de yaygınlıklarını artırmaktalar. Küresel bu yönelişin ülkemizde de mistik grup ve tarikatlarda artış olarak görüldüğüne dikkat edilmelidir.

Bu tarz dinî-manevi eğilimlerin yaygınlaşmasının modern toplumların geçirdiği "dinî bireyselleşme ve dinî çoğulculuk" gibi süreçlerle de yakından alakalı olduğunu belirtmek gerekir. Modern kültürle gelen bireycilik modern kapitalist toplumlarda "dinî çoğulculuk" denilen bir olguyu karşımıza çıkarmaktadır. Bu süreçte din, eskisi gibi (geleneksel dini kurumların etkinliği vb.) tekelci konumda değildir ve bireyin önünde dinsel çeşitlilik arzı endam etmekte ve birey, oldukça farklı dinsel görüşlerle karşı karşıya kalabilmektedir. Modern birey için artık din, bir zamanlar "geleneksel dini kurumlar" tarafından kendisine sunulduğu gibi şüphe götürmez nesnel bir gerçeklik değil, barındırdığı çeşitlilik içerisinden seçim yapılabilen bir olgu hâline dönüşmüştür. Farklı dini organizasyonlar, taraftar toplamak için rekabet etmek zorundadırlar ve bu rekabet, üyelerin eskisi gibi bir sadakat tarzına sahip olmadığı anlamına da gelmektedir. Bu süreçte, dinsel görüşlerin piyasaya sunulması ve potansiyel alıcılara iletilmesi önemlidir. Dinî bireyselleşme ve çoğulculuk "medya ile daha ileri noktalara" taşınmaktadır. Ancak din, modern toplumun geçirdiği toplumsal süreçler vasıtasıyla oluştuğu yeni ve farklı durum yanında (post)modern durumun en etkin mekânı olan medyadaki görünümleri açısından da değerlendirilmelidir. Çünkü günümüzde iletişim-medya alanında "kutsal"ın "yeniden üretilir" ve de "tüketilir" hâle geldiğini görüyoruz.

İnsan hayatında önemli olan toplumsallaşma sürecinin en önemli iki gücü olan "din ve kitle iletişim araçları" topluma şekil vermek, değer yaratmak ve benimsetmek, düzen kurmak ve kontrol etmek gibi işlevlere sahiptir. Sanayi toplumu öncesi iletişim araç ve tekniklerinin gelişmediği dönemlerde dinin toplumsallaştırıcı gücü çok başat idi. Ancak önce

matbaa daha sonra kitle iletişim araçlarındaki gelişmeler dinî kurumların elindeki toplumsallaştırma işlevini almış ve/ya paylaşmış görünmektedir. Dinî bilgi ve düşünce kanallarındaki akışta değişim olmuştur. Yeni dönemde bilginin akışı, eskiden olduğu gibi dinî kurumlar aracılığı ile değil, medya aracılığı ile ve yeni sembolik, kültürel merkez ve şebekelerden sağlanmaya başlamıştır. Televizyondaki çeşitli tartışma programları, belgeseller, filmler, diziler ve hatta reklamlarda dinsel sembollere göndermeler yapılmakta, yeni semboller geliştirilmekte, doğaüstü varlıklar ve güçleri ile ilgili betimlemeler yapılmakta, duygulara hitap eden dramatik bir ortam yaratılmakta ve din her seferinde yeni bir içerik ile malzeme yapılmaktadır. Burada asıl tehlike medyanın uhrevi âlemi kutsallık adına okuyup kitlenin hizmetine sunmasıyla başlamaktadır. Dinin artık "popülerleştirildiği" ve "piyasa konusu" hâline geldiği düşünülmektedir. Bütün bunlar aslında medyanın seküler karakterde olması ile bağlantılıdır. Ancak sözlü kültür ve simgesellik özelliği, mistik dile sahip oluşu medyanın yeni kutsallıklar üretmesine ve bunu (post)modern bir bağlamda yapmasına imkân vermektedir. Medya bu anlamda yeni seküler kutsallıkların merkezi olmaktadır. Dünyada etkin bir film endüstrisi olarak Hollywood dizi ve film sektöründe mistik ve dinsel imgeler çokça yer almaktadır.

Medyanın seküler kutsal üretimine örnek olarak günümüzde çok etkin olan "New Age (Yeni Çağ)" akımını verebiliriz. Yeni Çağ'ı C. Bochinger (1994), bir illüzyon bir medya icadı olarak görmektedir. Toplumsal tabanı ve gerçekliği pek olmasa da medyada üretilen ve gerçekliği oluşturulan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Çağ, kurumsal dinlerde zayıflık, dinsel pazar, çoğulculuk gibi modern dinsel yönelimlerin sonucu ortaya çıkıyor. Daha bireysel zevk ve tercihlere dayalı bir anlam paketi var. Bireyin arzu ve talepleri ön planda olan bir ruhsallık tarzı özelliği gösteriyor. S. Bruce (2012), "Modern çağın dinî durumuna bakmak için Yeni Çağ'a bakmak gerekir. Sosyal gerçekliğe tekabül etmeyen, bireysel temelli ve medyada gelişen bir ruhsallık" demektedir.

Medyada kutsal üretimine diğer bir örnek, paranormal inanç ve uygulamalardır. Günümüzde popüler kültürde paranormal, mistik inanış ve uygulamalara, ruhçu eğilimlere, fal ve astrolojiye, hayaletlere bir ilgi söz konusudur (Arslan, 2011). Araştırma sonuçları bu eğilimlerin daha çok medya tarafından belirlendiği şeklindedir. Eğlence ve turizm sektöründe de ayrıca görülmektedir. Paranormal olgular, kurgusal olsa da sırf eğlence olarak nitelenemez.

İnsanların ilgi ve eğilimleri de söz konusu edilmelidir. İnsanların ilgi ve eğilimleri ile medyanın etkisi birleşerek seküler kutsal ürünler ortaya çıkmaktadır. Bir taraftan kurgusal ve bireysel ilgi ve hazlara dönük, diğer taraftan ise seküler akli olanla mücadele, dinî ve varoluşsal temalara ilgi çerçevesinde ortaya çıkmaktalar. Burada medyatik dil ile dinsel temalar kurgusal olarak iç içedirler. "The Exorcist, The Exorcist of Emily Rose, Omen, Matrix, Harry Potter, Signs, Alien, Ghost, The Sixth Sense, Dragonfly, X Files" buna örnek olarak verilebilir. Batı'da işlenen bu tarz film ve dizilere son dönemlerde ülkemizde de rastlanılmaktadır.

6. Enformasyon Araçlarının Dini Gruplara Etkisi

Bütün bunlardan hareketle medya ve diğer enformasyon araçlarının dini gruplar üzerindeki etkilerini şu şekilde özetlemek istiyoruz.

1. Öncelikle belirtmek gerekir ki, "enformasyon araçlarının modernliği törpüleyici etkisi ile küresel çapta kutsala dönüş olgusunun çakışması" durumuna dikkat etmek gereklidir. Kutsala dönüşün diğer toplumsallaşma araçları içindeki serüveni bir tarafa bırakılacak olursa, bu dönüşümün medya içerisinde güçlenip yeni biçimler altında görünmesi dikkat çekici ve incelenmesi gereken bir husustur. Medya içerisinde din yeni biçimler almakta, yeni kutsallıklar oluşmakta, yeni sanal dini kimlikler üretilmektedir.

2. Enformasyon toplumunda dini grup ve kurumların hiyerarşik düzeni ve otoriter yapısı köklü değişimlere uğramaktadır. B. S. Turner'e göre Enformasyon toplumu öncesi dini grupların yapısı hiyerarşik, üniter ve otoriter özellikte idi (dikey yapılanma). Enformasyon toplumunda ise iletişimsel eylemler sistemi yatay, çeşitli ve parçalanmıştır. Otorite merkezi değil devredilmiştir. Mesajın otoritesi tartışılabilir olmuştur ve müzakere edilebilir. Çok çeşitli yorum merkezleri ortaya çıkar ve kitle üzerinde etkili olabilir.

3. Enformasyon çağında dini bilgi kanalları çoğalmıştır. Bu anlamda hem yukarıda zikredilen dini alandaki otorite zayıflaması hem de dini bilgi kanallarının çoğalması dinde demokratikleşmeyi getirmiştir. Daha önce sadece dini kurumlardan (kilise, şeyhülislamlık, diyanet) ve meşruiyeti tanınmış, kamuya hitabına izin verilen imtiyazlı gruplardan dini bilgiyi öğrenebilen kitleler enformasyon toplumunda önceden yüz yüze gelemedikleri irili ufaklı dini gruplarla medyada yüz yüze gelebilmektedir. Dini öğrenmek için ulema, müftü, din görevlisi, şeyh gibi imtiyazlı otoriteleri es geçip medyadan dinlerini öğrenebilmektedir.

Bilginin geleneksel imtiyazlı gruplar ve kurumlar tarafından garanti edildiği kesin kriterler yok olduğu için yeni nesil kendi standartlarını koymaya başlar. Hayali sanal cemaatler kurma imkânı doğmuştur çünkü. Ancak kimi bilimsel araştırmalar göstermiştir ki sanal cemaatlerin oturmuş toplumlarda değil daha çok göçmenler arasında veya seküler toplumlarda yaşayan azınlık Müslüman bireyler arasında daha etkin olabilmektedir. Geleneksel sosyalleşme ağlarının güçlü olduğu (aile, yakın çevre, aktran grupları, dini kurumlar vb.) bireyler üzerinde etki sınırlı kalmaktadır.

4. Enformasyon araçlarındaki dini iletişimsel eylemlerin varlığı bireyci eğilimleri güçlendirmektedir. Modern sanayi toplumunda gelişmeye başlayan dini bireysellik ve dini çoğulculuk enformasyon toplumunda medya ile ileri noktalara taşınmıştır. B. Turner buna "Kendi kendine yap dindarlığı" adını vermektedir. Dini bilgisini kendi bireysel istek ve arzuları çerçevesinde medyadan öğrenen ve buna göre bireyci nitelikte bir dinsellik ortaya çıkmaya başlamıştır. Medyada gelişen bu bireycilikle tüketici eğilimler birleşmektedir.

5. Medya paranormal inançlara ve mistik ruhçu eğilimlere fazla yer vermektedir. Modernliğin akılcı rasyonalist teolojilere verdiği öneme zıt olarak enformasyon toplumunda akılcılığı dışlayan mistik, ruhçu ve paranormal eğilimler medyada sıkça boy göstermektedir. Yeni ruhsal ve dinsel eğilimler çıkmaktadır. Bunlara yukarıda değinildi. Bu küresel popüler yeni dinsellikler medya, sinema, rock müziği, popüler TV şovları ile ve basit kurgularla yayılmaktadır. Bu dinsellik kutsal duygusu, ruhçuluk ile tüketimden gelen eğlenceyi birleştirmektedir. Tam bir küresel popüler yeni dinsellik örneğidir. Yukarıda film adları verilmişti. Bu dinselliğin, yaratıcı bir tek tanrı inancı ve ibadet alışkanlığı olmayan bir anlayış olduğunu da eklemek gerekir.

6. Son olarak medyadaki bu dinselliğin hibrit ve senkretik karakterde olduğuna dikkat edilmelidir. Farklı gelenek ve dinlerden alınan çeşitli öğeler belli bir sistematiğe göre birleştirilerek yeni dini hareketler adı verilen hibrit /melez dini gruplar yaygınlaşmaktadır ki bunlara aşağıda değinilecektir.

Kaynakça

Arslan, M. 2011. *Paranormalizm ve Din*, Bilsam Yayınları Malatya

Arslan, M. 2006. Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: 'Yeni Çağ' İnanışları Örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4 (11), 9-25.

Arslan, M. 2010. Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi", *İnönü üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1): 195-210.

Baudrillard Jean. 1991. *Sessiz Yığınların Gölgesinde*, Çev. O. Adanır, Doğu Batı Yayınları. İstanbul.

Bauman, Zygmunt 2003. *Modernlik ve Müphemlik*, (Çev. İ. Türkmen), Ayrıntı Yayınları. İstanbul.

Beck, U. 1992. *Risk Society Towards a New Modernity*. Sage Publications. London.

Bell, D. 2006. "Kutsalın dönüşü". *Laik ama Kutsal*. (Çev. A. Köse). Etkileşim Yayınları. İstanbul.

Bochinger, C. 1994. *NA und Moderne Religion*.

Bruce, Steve. 2002. *God is Dead: Secularization in the West*, Blackwell.

Castells, Manuel, 2008. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür /Ağ Toplumunun Yükselişi*, 1.cilt, çev. E. Kılınç, (İstanbul: Bilgi Üniv. Yay.,).

Haberli Mehmet, 2004. *Sanal Din*, Açılım kitap, İstanbul

Hanegraaff, W. J. 2000. "New Age Religion and Secularization" *Numen*, Vol. 47: 288-312.

Hepp, A. 2015. *Medyatikleşen Kültürler* (Çev. Ç. Bozdağ). İstanbul: Dipnot Yayınları.

Ong, W. 1995. *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul.

Rainie, Lee and Wellman, Barry. 2012. *Networked: the new social operating system*. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London.

Roy, Oliver. 2002. *Küreselleşen İslam*, Metis Yayınları, İstanbul.

Şerif, Muzaffer, Şerif, Carolyn W. 1996. *Sosyal Psikolojiye Giriş*. II Cilt, Sosyal Yayınları İstanbul.

Vattimo, G., Derrida, J., 2011. *Din*, (çev. D. Kundakçı ve M. E. Özcan), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Wellman, Barry, Anabel Quan-Haase, Molly-Gloria Harper, 2020 "The Networked Question in the Digital Era." *Network Science,* 8,3.

تمظهر الدين الرقمي للجيل Z

Z KUŞAĞINDA DİJİTAL DİNİN TEZAHÜRLERİ

Doç. Dr. Bellil ABDELKARIM / عبد الكريم بليل
جامعة الشاذلي بن جديد، كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية، الطارف/الجزائر
Şazilî bin Cedid Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi-Cezair
bellil-abdelkarim@univ-eltarf.dz
ORCID: 0000-0002-9864-1812

Geniş Özet[1]

İçinde bulunduğumuz on yılda, tüm bilgi, bilişsel, kültürel ve dini sistemler dijitalleşmiştir. Dijital içerikler ve medya araçları, psikolojik, pratik ve teorik olarak yaşamın tüm yönlerini ele geçirmiş; Bundan da en çok Z kuşağı, ardından da Alfa kuşağı etkilenmiştir.

Bu nesiller dijital yerli olarak bilinir. Z Kuşağı, iş hayatına yeni atılan ve kültürel, bilişsel, dini ve ahlaki olarak toplumsal kesimlerde daha fazla etkileşime girmeye hazırlanan gençleri temsil etmektedir. Bu değişime en çok maruz kalan ve aynı zamanda da en hızlı şekilde ayak uyduranlar da onlar olacaktır.

Dijitalleşme dinin yapısını, Z ve Alfa kuşaklarının eğilimlerine ve onun elektronik meşgalelerine yanıt verecek şekilde yeniden üretmekte ve bu şekilde de dini geleneksel yollardan öğrenen Y kuşağını da dijital kültürleşmeye ve içerikler üretmeye uygun olacak şekilde kendine çekmektedir.

İnternet üzerinden yapılan araştırmalar, Z kuşağının yüzde 60'nın dini kavramları kendi eğilimlerine uygun olacak şekilde herhangi bir uzmana

1 Tercüme edip derleyen: Öğr. Gör. İshak DURMUŞ

danışmadan yeniden oluşturduğunu göstermektedir. Bu bağlamda medya da gençlerin ilgisini çekecek, onların isteklerine uygun dini ve kültürel iletişim modelleri hazırlamıştır.

Böylelikle dijital dindarlık internet üzerinden hocaların derslerini takip etme ya da sadece yazlarını okuma ve dini sorulara arama motorlarındaki hazır cevaplarla yetinme derecesine ulaşmış. Gerçek hayattaki hocalarla bir arada olmanın getirdiği ruhani feyzden uzak kalmıştır.

Problemler:

• Dijital din Z ve Alfa kuşakları için bir tehlike arz etmekte midir?

• Dini bilgilere sanal ortamlardan ulaşmak, geleneksel yöntemler ile aynı maneviyatı ve ilmi birikimi vermekte midir?

Sonuçlar:

• Dini bir merkezi yapının bulunmayışı nedeniyle dini bağlılığın zayıflaması.

• Z kuşağında dini temsil eden kişilerin kalitesinin internetteki izlenme ve beğeni sayısına bağlı olması.

• Sosyal paylaşım sitelerindeki yanlış bilgiler sebebiyle dinsizliğin ve ateistliğin artması.

• Dijital dünyadaki dindarlık nedeniyle yaşanılan toplumum dini kimliğinden uzaklaşma.

• Dijital dinin toplumun örf, adet ve inançlarını yok etmesi.

Öneriler:

• Z kuşağını topluma ve ailesine tekrar kazandırmak.

• Eğitimcilerin becerilerini Z kuşağının düşüncelerini daha iyi anlayacak şekilde geliştirmek.

• Z kuşağına uygun ve özgün dini içerikler üretmek.

• Bu bağlamda teknolojiden olabildiğince istifade etmek.

• Ebeveynleri ve çocukları bu konuda bilinçlendiren zorunlu kurslar açmak.

مقدمة.

يعد العقد الحالي رقميا في كل النظم المعلوماتية، والمعرفية، والثقافية، والدينية. فالمحتوى الرقمي والوسائل والوسائط الرقمية تغزو كل مناحي الحياة المعيشية والنفسية والعملية والعلمية، وأكثر الأجيال تفاعلا مع العالم الرقمي هي: جيل Z، ويتبعه جيل ALPHA.

تعرف هذه الأجيال بالمواطن الرقمي (native digital). ويمثل الجيل Z عنصر الشباب، وهم من سيقبلون على الانخراط في مجتمع العمل والتفاعل أكثر مع الشرائح المجتمعية ثقافيا ومعرفيا، وظيفيا دينيا، وأخلاقيا.

يتسم الجيل الرقمي Z بمواكبته لتسارع عالم الوسائط الرقمية، وتعرضه لآثار العولمة الرقمية؛ مع القابلية للتأقلم السريع مع أنماط التعايش ضمن محيط اجتماعي افتراضي رقمي، وقابلية أسرع للمواكبة والتعلم والاكتساب لكل معطيات الرقمنة التواصلية.

والتي تعيد -بعض جوانبها - إنتاج بنية الثقافة الدينية بشكل يستجيب لميولات الجيل Z وALPHA، ولانشغالاته الإلكترونية، ويجذب إليه الجيل Y، لتنقلها من مسارات التدين التقليدية؛ بالنحو إلى المراجع الدينية التقليدية؛ من مشايخ ودعاة وكتب وبحوث؛ إلى الدين الرقمي الخاضع لتكوين تدين يساير العولمة الثقافية المدعومة بالعولمة الرقمية، عبر تقديم دين السوق (إسلام السوق)، أي تسليع المحتوى الديني بحسب الطلب، وإخضاع الدين - تعليم الدين- لنظرية السوق والتسويق الدعائي وشركات الدعاية والإشهار والتوجيه لشريحة مجتمعية معينة، وتكوين دعاة يخاطبون فئات عمرية أو جنسية معينة، وتطوير خطاباتهم من حيث الأسلوب واللغة، المواضيع، الإخراج الدعائي، الهيئة، التصوير والبرمجة، بالاعتماد على شركات مختصة في برامج خطابات الجماهير، مثلها مثل برامج التوك شو، والبرامج الحوارية، وبرامج مشاهير اليوتوبير.

وزاد تراكم مظاهر الدين الرقمي؛ الكمية الهائل لتدفق المعلومات عبر المنصات، بأشكال وأنماط جد فعالة وجذابة من صور وأفلام وبرامج، مما يكسب المتصفح (المواطن الرقمي) ثقة زائدة بنفسه لإمكانية الوصول إلى جواب أي استفسار دون الرجوع لأهل الاختصاص. فخلق جو من التعالم والتحاقق بين شباب الجيل Z، دون أي تأصيل علمي ديني، ولا رصيد من علوم الشريعة، غير أنه خريج مواقع تواصل اجتماعي لا أكثر، يمتلك القدرة على التعلم الذاتي.

حيث تفيد دراسات الويب والمعلوماتية أن أزيد من 60% من الشباب غارقون في الفضاء الرقمي الافتراضي. وذا مؤشر قوي لتغيير المرجعية العلمية والمعرفية للمفاهيم التقليدية لاكتساب المعلومة الدينية.

وهنا ينساق المواطن الرقمي من الجيل Z لبناء مفاهيمه الدينية وتمظهرها الواقعي وفق ميولاته الافتراضية، دون إخضاعها للمراجعة من أهل الاختصاص، فهو يفتي نفسه رقميا، دون تفاعل مع المفتي أصلا.

إذ؛ أصبح العالم الرقمي بخدماته؛ يحاصرنا كليا في جميع مناحي الحياة المعيشية والفكرية، مع تأثيره على الوعي الذاتي والمحيط، مما يوجه سلوك الفرد والجماعة. في الوقت الذي لا زالت المؤسسة الدينية الرسمية تعتمد الخطاب الشفهي المباشر بنسبة عالية.

لكن الإعلام الجديد بعث نماذج تواصلية لنشر الخطابات الثقافية والدينية والإصلاحية والتوعية وفق التقنيات الرقمية، بما يناسب الجيل الرقمي، وأعاد إنتاج بنية الثقافة الدينية بإخراج يستجيب لذوق الجيل الرقمي ويناسب عناصر الجذب له.

فالمعلومة الدينية أو غيرها؛ أصبحت في عالم الرقمنة سيلا متدفقا؛ سهل المنال، بل يسهل أن تتقصدك المعلومة نفسها، عبر إعادة برمجة عقلك رقميا بواسطة منصات التواصل؛ بخلق عناصر الجذب الرقمية، والملاحقة الخوارزمية لفهم ميولاتك وتوجهاتك ونفسيتك ومستواك الفكري. وبذلك تشكل لدينا نمط مستحدثة من العلاقات الانتمائية الافتراضية لجماعة افتراضية، أو لأديان افتراضية لا وجود لها على الواقع.

هذا التدين الرقمي؛ يتماثل في مستويات من الوعي، انطلاقا من المتابعة للعلماء والدعاة مباشرة، للمتابع عبر المواقع، للقراءة وفقط، لنصل لمستوى الاستغناء عن أهل الاختصاص، والاكتفاء بطرح السؤال على محرك البحث لتخرج الإجابة الجاهزة، دون الانتباه لأصل الفتوى أو الجواب، ولا فهم أن الجواب يحتاج من السائل فهما مسبقا لسؤاله وللغة العلم الباحث فيه، وأن الجواب يجب أن يكون من أهل الاختصاص للمستفتي المعني؛ من المفتي الذي سيستفسر المستفتي عما يعينه على تصوير الحكم قبل إنزاله على مسألته.

تبين مؤشرات عدد مستخدمي الويب والزمن المستغرق فيها؛ أن الاستهلاك الرقمي في تصاعد متسارع على جميع الأصعدة والمجالات دون استثناء، وأن فيه تغيرا هائلا للمفاهيم التقليدية الأبستمولوجيا عن اكتساب المعلومة الدينية، وأهلية مصادرها.

مما يفرز تخوفا من تنامي الارتباط بين الجيل الرقمي (Z. Alpha) والمصادر الرقمية للمعلومة الدينية، حد الإدمان على التدين الرقمي، الذي يضعف القيمة الجمالية الروحية. ليتشكل الوعي وفق صورة نمطية رقمية افتراضية يصعب تركيبها واقعيا، لانتفاء المؤثرات المرئية والسمعية، وفقدان العمق الروحي الأخلاقي الميداني الواقعي المكتسب من مخالطة الناس ومعاشرتهم والصبر عليهم. نظرا لمعايشة تدين مثالي افتراضي خالي من المباشرة والاحتكاك الواقعي، يسهل فيه تكوين العلاقات وإنهاؤها، ثم استبدالها على نطاق عالمي، ويسهل التفاعل الأدائي غير الواقعي ولا الحقيقي.

مع التنويه أن الشبكات المعلوماتية شكلت اختراقا ثقافيا وسياسيا للدعاة على المستوى العالمي، وتمكنت المعلومات من بلوغ شرائح وأمم؛ صعب التواصل معها حضوريا، وأتاحت للدين الانتشار والدفاع بقوة عن الأطاريح الروحية ضد الإلحاد والعلمنة الصلبة، متجاوزا العراقيل القديمة، بنقل المعلومة المقروءة والمسموعة والمرئية.

تبرز لدينا؛ إشكالية تأثير التفاعل الذاتي للجيل الرقمي (Z. Alpha) مع معطيات العولمة الرقمية الدينية، ومدى تأثيرها على مكتسباتهم الدينية.

- فهل يشكل الدين الرقمي خطرا على الجيل الرقمي (Z. Alpha)، أم يزيد من ثقافته الدينية العالمية؟

- هل تحصيل المعلومة الدينية من العالم الافتراضي يماثل تحصيلها من مراجعها الأصلية علميا وروحيا؟

نسعى في هذه الورقات لطرح دراسة عن عينات عبر الويب، لفهم تأثير الدين الرقمي على الثقافة الدينية للجيل الرقمي (Z. Alpha)، واستشراف الهوية الدينية المتمظهرة لدى للجيل الرقمي (Z. Alpha). وبيان أن وسائل التواصل الاجتماعي أفادت من جهة الدين، وأتاحت انتشاره، وعرَّفت بقضاياه وثقافة معتنقيه، وسهلت التواصل فيما بينهم.

النتائج الأولية:

- يتسبب الدين الرقمي الغير مراقب في إضعاف الولاء الديني والمجتمعي والوطني.
- انتشار فلسفة مركزية الإنسان ومذاهب الواحدية الكمونية.
- اضطراب في الولاء الديني للجيل الرقمي (Z. Alpha)، نظرا لتعرضهم لمعلومات عن 4000 دين، وعشرات الآلاف من الفرق الدينية والفكرية والفلسفية.
- تغير نموذج القدوة لدى الجيل الرقمي (Z. Alpha).
- انتشار الفكر اللاديني والإلحادي، نتيجة الضخ المستمر لأفكار خاطئة عبر وسائط اجتماعية بصورة أكثر تنميقا.
- الانعزال عن هوية المجتمع الأصلي، والاغتراب أو الاستلاب الديني.
- انتشار الدعوة الإسلامية عبر نشر الدين رقميا على مساحات جغرافية واسعة، والتمكن من الرد على الكثير من الشبه والإشاعات المتداولة بين أتباع الأديان الأخرى عن الإسلام والمسلمين.

1. مفهوم الدين الرقمي:

بالنسبة لمؤرخي الأديان، لابد أن هنالك تعجب واحد على الأقل. بما أن لحظة ظهور المطبعة واكبها تحوّل هائل في الخريطة الدينية؛ فكيف هو الدين الآن في هذا العصر الرقمي؟ إذا كانت مطبعة جوتنبرج أمدتنا بآلية الإصلاح الديني؛ فما الذي تمكننا منه الثورة الرقمية؟[2]

"يميز علماء اجتماع الدين بين الدين في الرقمي (religion online)؛ وبين الدين الرقمي (online religion). تحيل العبارة الأولى على مجمل المعلومات الحاضرة في الرقمي عن الدين، بينما تحيل الثانية على التجارب والممارسات الدينية التي تتم بطريقة رقمية."[3]

فالعلم الرقمي مثل لكل النماذج المعرفية والعلوم وسيلة للنشر والإبلاغ والدعاية، فكان العالم الرقمي أحد سبل النشر التي استفادت منها الأديان انطلاقا من الورق إلى الراديو، ثم التلفزة، ثم الأنترنت إلى العالم الرقمي بكل وسائله، ووسائطه الاتصالية والتواصلية.

أما الدين الرقمي فهو ظاهرة تركبت بعد انتشار الأنترنت واستحواذ عالم الويب والتكنولوجيا الرقمي على جوانب الحياة والمعرفة والثقافة، ثم نشوء جيل كامل في ظل مجتمع المعلومات الرقمي عرف بالمواطن الرقمي، بعد توسع الدائرة الجغرافية للعولمة الرقمية، وهنا تحيزت جملة من المتغيرات وتركبت مؤشرات اجتماعية عن عينة مجتمعية لها صفات وخصائص تمايزها كجماعة في إطار التوسع، من حيث أفكارها وثقافتها ومظاهرها الدينية والأخلاقية والسلوكية.

" ظهرت الأبحاث حول الدين والإنترنت في منتصف التسعينيات عندما بدأ العلماء في توثيق الطرق المختلفة التي يتفاعل بها المستخدمون والجماعات الدينية مع الإنترنت، والآثار المحتملة التي قد تترتب عن هذا الاستخدام على المعتقدات والممارسات الدينية.

وكانت العديد من الكتب المبكرة حول هذا الموضوع عبارة عن حسابات صحفية أو رصدية؛ تركز على:

- كيفية استيراد الأديان المختلفة أو التفاوض بشأنها عبر الإنترنت.
- التحديات الأخلاقية والمعنوية التي تطرحها التقنيات الرقمية.
- الطرق التي يمكن للإنترنت من خلالها إعادة ربط الناس بالروحانية في مجتمع ما بعد الحداثة.

---

2 كاثرين لوفتون،»الدين والثقافة الرقمية: الديجيتال كمكان للاختباء«، Qira2atProject ، ترجمة عمرو خيري، 2015).*The Immanent Frame*) .

3 عبد الصمد الديالمي، «الإسلام الرقمي، مصدر تيه أخلاقي»، مؤسسة للدراسات والأبحاث، *مؤمنون بلا حدود للدراسات والأبحاث*. (2019).

- استكشاف التكيف عبر الإنترنت للأشكال التقليدية للتدين، وظهور الدين الإلكتروني الجديد.

بمرور الوقت، توسعت دراسات الدين عبر الإنترنت للتحقيق في صراعات السلطة في المنظمات الدينية بسبب استخدام الويب، وإعادة تفسير الطقوس القديمة عبر الإنترنت.

في السنوات الخمس عشرة الماضية، ظهرت موجات مختلفة من البحث، مما أدى إلى تحول المجال من مجرد تحديد الظواهر الجديدة والاتجاهات داخل الممارسة الدينية عبر الإنترنت؛ لتقديم تفكير نقدي حول الحياة الاجتماعية والروحانية على الإنترنت." [4]

يعرف الدين الرقمي بمصطلحات أخرى: الدين السيبراني، الدين الافتراضي، الدين الشبكي، الدين الإلكتروني؛ هي مصطلحات مترادفة لظاهرة واحدة، وهي التدين الرقمي. وهو مصطلح معاصر يعبر عن ممارسة نشر الدين وطرح المعلومات الدينية وممارسة الطقوس الدينية من خلال البرامج والتطبيقات الرقمية عبر الأنترنت.

" فالدين السيبراني؛ مصطلح يستخدم للتعبير عن كيفية إعادة ربط الدين من خلال تفاعله مع ثقافة الإنترنت.

كما استخدم للإشارة إلى احتمال ظهور فئة جديدة من التدين؛ مبتكر وديناميكي روحياً، ومتكامل بدرجة عالية مع التكنولوجيا، ويعتمد عليها، نتيجة الممارسات الدينية عبر الإنترنت.

حيث تسهل منصات الإنترنت التجريب مع الجديد والراسخ من الطقوس الدينية، والاحتفالات بالأعياد المقدسة.

لذا من المحتمل أن تعيد التقنية تشكيل حساسيات المستخدمين الدينية عبر الإنترنت." [5]

الدين السيبراني (Cyber Religion) هو التسويق للمعتقدات الدينية عبر الشبكات الرقمية، التي تمثل وسيط في تقديم المعلومات الدينية، في الوقت الذي أصبحت فيه الحاجات الإنسانية الروحية أكثر وضوحا. وهو ما يطلق ثورة تنافسية بين المؤسسات والمنظمات الدينية للوصول لأرواح المهاجرين إلى الأنترنت. [6]

---

4 Heidi A. Campbell, "Religion and the Internet: A Microcosm for Studying Internet Trends and Implication, *New Media & Society* 15/5 (21 November 2012) ,680–681.

5 Heidi A. Campbell, "Religious Communication and Technology", *Annals of the International Communication Association*, (10 November 2017), 1.

6 مريم نريمان نومار، «التدين الرقمي وبناء المرأة الجزائرية لهويتها الافتراضية دراسة تحليلية لرموز الالتزام الديني الافتراضي في فيسبوك»، *مجلة العلوم الاجتماعية والإنسانية* 2/20 (2019)،370.

أي أن الدين السيبراني ليس مجرد عرض تعريفي، بل دعوة ونشر للأفكار والمعتقدات لغرض جذب المزيد من الأتباع، لكن تكون فيه عناصر الممارسة الفعلية السيبرانية، لأن المتابع الجديد أو التابع لا يمكنه الانتقال للحيز المكاني، فيقدم له اختيار التفاعل والتعبد والمشاركة الإفتراضية.

فالدين الرقمي عملية اتصالية تتبلور في ممارسة نشر الدين والدّعوة من خلال الشاشات الإلكترونية، ما بين مُرسل ومُستقبل ورسالة (مضمون) لإحداث تأثير مُتوقع، وعادة ما تكون عبر مقاطع سمع بصريّة، أو مقالات مكتوبة، أو منشورات قصيرة، أو اقتباسات مجتزئة. الخ.[7]

وقد نحى هذا التوجه بالدعاة من علماء وأشباه علماء، وعاظ تربويين مفكرين، شباب يوتوبير، ومؤسسات دينيّة وشركات تجاريّة؛ وحتى كأفراد عاديّين إلى تكريس استخدام التقنيّة في نشر الدعوة والثقافة الدينية؛ لكسب أكبر مساحة جماهيرية، وتحقيق نسبة مشاهدات عالية لأسباب وأهداف ربما تكون سياسيّة، أو اجتماعيّة، أو اقتصاديّة، أو دعوية، أو دينية، أو شخصيّة. فكل فرد أصبح مُنْتِجَاً للمعلومة الدينية ومُصَدِّراً.[8]

وبذلك تشكل لدينا دعاة جدد بأسلوب دعوي جديد، وخطاب دعوي مغاير للميراث الدعوي، بل وبمفاهيم مغايرة للمفاهيم الأصلية المتداولة، وهو ما عرف (بإسلام السوق).

إسلام السوق:

تعرف نظرية السوق الدينية بأنها تفسير السلوك الديني بين الأفراد والجماعات والثقافات من منظور اقتصادي، بالبحث في الممارسات والخطابات الدينية، ومستوى نشاط وتأثير المؤسسات الدينية الرسمية، وعلاقة الدولة بضبط عمل السوق الدينية. لأن المجتمعات الحداثية المعاصرة تتميز بإمكانية اختيار الدين محل الاعتقاد. الأمر الذي جعل الدين سلعة معروضة في سوقٍ للأفكار والإيديولوجيات والمعتقدات.. لكن مفهوم السوق الديني اقتصر تطبيقه على المسيحية في الولايات المتحدة وأوروبا الشرقية وأمريكا الجنوبية، على الرغم من طموح منظريه الأساسيين لتطبيقه عالميًا.[9]

وهو ما تحقق عبر نقل نماذج تدريبي عبر برامج التنمية البشرية والدورات التدريبية لجملة من الدعاة والمصلحين في أديان مختلفة، وتسهيل بروزهم الإعلامي عبر القنوات التلفزيون بإخراج تصويري معاصر ومتفوق عما سبق من حيث التقنيات والجودة والتأثيث واللبس، واستخدام فرق لإعداد الحلقات وكتابة نصوصها بما يناسب الفئة المستهدفة،

7 رانية نصر، «التدين الرقمي ومشيخة التقنية!»، مدونات، *الجزيرة نت* (2019) ..

8 رانية نصر، «التدين الرقمي ومشيخة التقنية!»، مدونات، *الجزيرة نت* (2019) ..

9 علي غانم، «السوق الديني والصراع على استملاك خيرات الخلاص رؤى نظرية»، مؤسسة للدراسات والأبحاث، *مؤمنون بلا حدود للدراسات والأبحاث* (2020)..

وكل هذا تحت رعاية شركات دعاية مختصة في التسويق القائمة على نظريات علم النفس الاجتماعي لغرض التسويق، وبذلك يتحول الدعاية لمجرد ممثل يؤدي دوره في القراءة والتفاعل الصوتي والسيميائي لحركات الوجه واليدين تحت إرشادات المخرج وفريق التصوير والتأليف.

وهو ما تبين في بعض الدعاة من ضعف مستواهم التعليمي في العلم الشرعية خلال المناظرات أو الجلسات الحوارية، وكشف عن ثقافة شعبوية مخلطة بأفكار عولمة في قالب التنمية البشرية لتسويق نظريات حداثية في قالب متأسلم تحت شعارات الإنسانية والأخلاق العالمية، وحقوق الإنسان، دون أي تأصيل شرعي، مع كثرة اعتمادهم على القصص والتجارب والحكم بأسلوب برامج التمية البشرية والبرمجة العصبية اللغوية، مقابل إهمال للأحاديث النبوية وكلام الصحابة إلا لماما، مع عرضهم لمفاهيم شاذة وأفكار ترويجية مناقضة للنصوص الصريحة المتواترة تحت تيار التجديد في الخطاب الديني، بإخضاع النص الديني الإسلامي للمفاهيم الغربية المعاصرة لأنها تمثل واقعية ميدانية، فيؤتى بأي نظرية رائجة لتكسى بجملة من الترقيعات والتبريرات الخطابية المشبعة بمفردات إسلامية ثم تلوى النصوص لتوجه نحو قابلية تلك النظرية.

اليوم، أصبحت رقمنة الدين ضرورة، حيث يشعر المنتمون لأي دين؛ أن غياب دينهم في الإنترنت يفقده الحضور والمصداقية. وتصدق هذه المقولة بالخصوص على الأقليات الدينية، والحركات الدينية المتطرفة، والمتحولين الدينيين. لتعاظم الشعور بألا وجود ولا هوية للدين خارج الإنترنت.[10]

"لكن لا تخلو رقمنة الدين من التأثير على الدين نفسه، لأن استعمالات النص الديني توظف أكثر فأكثر من قبل أصحابه وأعدائه على حد السواء من أجل أهداف غير دينية، وبالتالي ينعكس ذلك على الممارسات الدينية نفسها وعلى صورة الدين بوجه عام.

بتعبير آخر، غيرت رقمنة الدين علاقة الإنسان بالدين، إذ أصبح الأنترنيت ضربا جديدا من العلاقة بالدين؛ بمعنى أنه تحول إلى نمط خاص لمعرفة الدين، وإلى نمط خاص في ممارسة الدين."[11]

فيما يلاحظ مختصو علم الاجتماع الديني ظهور نمط جديد من التدين في الوسط الإسلامي هو: (إسلام السوق الليبرالي)، مواكبة لأنماط جديدة متباينة في الحركة الإسلامية، بمنزلة التيار الأشهر والأكثر انتشارًا والأوفر حظًّا.. ورغم تباين خطابات الدعاة الجدد لتيار الإسلام الليبرالي؛ إلا أنه يتصدر الخطابات الجديدة، ومساحات جماهيرية تخصه، تحاول

10 الديالمي، «الإسلام الرقمي، مصدرتيه أخلاقي»(2019)..

11 الديالمي، «الإسلام الرقمي، مصدرتيه أخلاقي» (2019)..

ابتلاع الخطابات المنافسة له والسابقة والممهدة له. من خلال تقديم (إسلام منزوع الدسم) كحالة مميزة من أنماط التدين المعاصر الناتج عن مرحلة (ما بعد الإسلام السياسي) و (ما بعد الإسلاموية).[12]

هذا الخطاب الليبرالي يحظى بدعم إعلامي وسياسي كبير، لذا يمتلك أدوات عصرية في تنميق خطابه وجذب صانعي المحتوى، وتوفير التمويل، لكنه يعيش افتراضيا على عدد حسابات المستخدمين المشتركين، التي تزيد من شعبيته الافتراضي ومن مداخيله، مما شكل سوقا تمويلية لدعاة لا علاقة لهم بعلوم الشريعة والدعوة الإسلامية، لكنهم يمتلكون آلات الخطابة والتأثير في المتلقي ، مما روج لبرامجهم، لدرجة جذب منافسين للخوض في الدين من تخصصات عدة؛ كعلم النفس والاجتماع والتاريخ والفلسفة والحقوق، بحكم أن المحتوى الرائج الأكثر جذبا للمتابعين هو مناقشة القضايا الدينية الإسلامية بأطاريح ليبرالية، فكان التنافس على حصة السوق من المشاهدة والمتابعة أكثر من التنافس على النقاش العلمي التخصصي أو الدعوي. فلن يخالجك عجب أن تجد الكثير ممن يتصدر ذو مؤهل طبيب أو صيدلي أو مهندس أو غيره ولم يسبق له دراسة العلوم الشرعية، ولن تصدم أن بعضهم اشترى شهادات الماجستير من جامعات متهمة ببيعها، ويمس الريب بعد كل انقلاب لهم على تنظيراتهم وقت الأزمات، وتولهم لمعالجين نفسانيين روحانيين على نموذج (لا تحزن).

فمرحلة (ما بعد الإسلاموية) بحسب (آصف بيات) ليست معادية للإسلام؛ ولا هي علمانية، بل دمج للتدين والحقوق، الإيمان والحريات، الإسلام والحرية، لتحويل المبادئ الأساسية للإسلام إلى:

- تحصيل الحقوق بدلًا من القيام بالواجبات.
- التعددية؛ في الخطاب بدلا من الوحدة.
- التاريخية؛ بدلًا من الكتاب المقدس الثابت.
- المستقبل؛ بدلًا من الماضي.
- دعم حركات شبابية رخوة؛ بمطالب عن الذات والكرامة والحقوق والديمقراطية، بدلا من الحركات الجماهيرية ذات الإطار الأيديولوجي الثابت والتعبئة ولأهداف طويلة الأجل.[13]

وقد بلغ من الجرأة هذه الخطابات للدعوة للمثلية والجنسانية والتحول الجنسي والحرية الجنسية تحت شعار الإسلام؛ أي تحليل الكبائر، وتحريم وصف الأديان الأخرى بالكفر، والدعوة للمشارك في الطقوس الدينية المختلفة، والتأسيس للدين الإنساني تحت

12 إبراهيم هلال، «الإسلاميون الجدد.. إسلام السوق، النشأة والتجليات»، إخباري، *شبكة الجزيرة الإعلامية* (2017)..

13 هلال، «الإسلاميون الجدد.. إسلام السوق، النشأة والتجليات» (2017) ..

شعار الإسلام، وسعت لاستيراد كل النظريات الاجتماعية والنفسية والسلوكية والأخلاقية والاقتصادية وربطها بالإسلام.

ملامح إسلام السوق الرقمي:

ثلاث تغيرات تحدث على أرض الواقع، هي:

1.1.1. نزع القداسة عن الإطار التنظيمي:

تفكك الأطر التنظيمية الكلية للحركات الإسلامية، مع الانفتاح على الهياكل والأطر المرجعية الأخرى خارج الهياكل التنظيمية الإسلامية.14 وتشكيل تجمعات رقمية افتراضية بأطر وهياكل جديدة.

2.1.1. الوسيط الثقافي:

الجيل الرقمي هو وسيط ثقافي يستورد القيم الغربية؛ ويزاوجها مع نمط الثقافة الإسلامية، لينتج نظامًا معرفيًّا متسقًا مع قناعاته ونفسياته ومنهج تفكيره، فيهتم بالبحث في المفاهيم الثقافية في إطار اندماجه في سوق عالمي ثقافي يحدد نوعًا جديدًا لالتزامه، غير التزام المشروع الحضاري الكلي في نسخته الإسلامية الكبرى كما هي عند الجيل السابق.[15]

فالجيل الرقمي يؤمن ابتداء بفكرة عالمية أو غربية ثم يبحث لها عن مسوغ في دينه، لذا تجده يفتي لنفسه بنفسه، فما أعجب به وتقبله لابد أنه مشروع دينيا، ومن هنا اتخذ معيار القبول: هواه، فهو المرجعية. لذا تجد حملات دعاة السوق وأتباعهم شرسة على ما يسمونه بالتراث، ومتعاظم على العلماء والفقهاء وطلبة العلوم الشرعية تحت شعار التجديد ونبذ سلفية المرجعية ومحاربة احتكار الحقيقة لأهل التخصص، ليكون لديهم إسلام مائع زئبقي يمكن صبه في أي قالب.

3.1.1. تغير محتوى مفاهيم الخطابات النضالية والدعوية:

يمثل النشيد الإسلامي أحد الأساليب في نشر الرسائل الدعوية والنضالية والوعظية. لكن موسيقيون إسلاميون انطلقوا في مرحلة تجديد التراث الإنشادي نحو غنائي ديني بمحتوى ترفيهي أكثر، وكلمات ومفاهيم وإيقاع مقارب لما في موسيقى التوعية عن البيئة والحرية والمساواة.. الخ.[16]

---

14 باتريك هايني، إسلام *السوق*، ترج. عومرية سلطاني (القاهرة: مدارات للأبحاث والنشر، 2015)، 47–48.

15 هايني، *إسلام السوق*، 53–55.

16 هايني، *إسلام السوق*، 61–63.

وبلغوا مرحلة تصنيفهم كمغني ديني لا منشد، وتجاوزوا مرحلة سرقة الألحان الغنائية بتغيير الكلمات، إلى ابتكار ألحان غنائية منافسة بكلمات ترفيهية أكثر منها وعظية دعوية أو جهادية حماسية، أو تعليمية تربوية، في سياق تطوري مستنسخ عن الوعظ الكنسي لدى السود في أمريكا حينما انتقل من الأناشيد الدينية بإيقاع خاص إلى أغاني منافسة يصاحبها رقص وابتهاج المهرجانات الغنائية.

والمثال الصارخ في هذا المغني سامي يوسف، أبو خاطر، حمزة نمر..إلخ وهو ما خلق منافسة حادة أدت لتقديم بعض أهل الغناء لأغاني عن رمضان والحج والقرآن والنبي بألحان غنائية. لأن شركاتهم - التي توجه مشاريعهم الغنائية - رأت شريحة سوقية ذات أسهم مالية كبيرة؛ فسعت لاكتسابها في المواسم الدينية. فالمنطلق مالي، والمحرك هو السوق، ومثلها الأناشيد بعد أن تضخم سوقها وعوائدها المالية، وأصبحت لها شركات متخصصة، فقد غيرت المحتوى الدعوي والفكري الرسالي لمحتوى ترفيهي لتوسع من سوقها الاستهلاكية وتصل لشرائح أكبر من المستمعين.

4.1.1. استهلاكية الحشمة الإسلامية:

يتعرض نمط اللباس الإسلامي للتغير أيضا، وسيدخل نمط الحجاب واللباس في صراع مع رفض موضة الأزياء. في تكريس الموضة الإسلامية ترافقا مع ظهور برجوازية إسلامية تؤسس لفضاء إعلامي، يؤدي إلى إحداث تغيرات في التفضيلات الشخصية. في هذا السياق بين العولمة وإعادة الأسلمة، يؤدي الحجاب إلى ظهور روح توفيقية بين مسألة التأكيد على الهوية، وديناميات الرغبة في الانفتاح الثقافي.[17]

وهو ما يشاهد من انتشار ما يعرف بغطاء الرأس على أنه حجاب، وهو مفهوم قاده عمرو خالد بمنطق الخطوة الأولى في الاستقامة؛ ثم نسي باقي الخطوات، مما أدى لإقصاء المفهوم الأصلي الشرعي، فظهر عجاب تغطية الرأس مع ملامس فاضحة مجسدة مجسمة، مع مكياج كامل، بل أحيانا؛ مع أخلاق وسلوكيات مجاهرة بالفجور العلني، وانتشر بشكل واسع جدا في العالم الإسلامي، لأنه ناسب الجمع بين النقيضين، التحجب من الرأس والتبرج لما بعده، وهو يكفي الأنثى مؤنة مصاريف ووقت تصفيف الشعر.

ثم حدث تطور للحجاب في تصاميمه وألوانه بما يناسب الحجاب الشرعي فقهيا بشكل جذب إليه شريحة كبيرة من الجيل الرقمي الذي ينجذب بشدة للتنوع الثقافي والتغيير، لكن هنا تصارع فئة بين التغيير والمحافظ على الأصل الشرعي، والبحث عما لا يخالف الشريعة، وبذلك ظهرت أزياء معاصرة مطورة للشباب والبنات، وساق التنافسية الشركات التركية

17 هايني، *إسلام السوق*، 69–72.

والسورية بالمحافظة على شروط الحجاب الشرعي في تفاصيله مع إدخال تعديلات على تصاميمه، ومثلها الشباب ظهرت موضة اللباس الباكستاني والمغربي والتونسي مع تعديلات معاصرة تصاميم جذابة له.

5.1.1. زمن الدعوة العصرية:

ظهر دعاة إسلاميون جدد يجمعون زخمًا اجتماعيًا حول إسلام مرح وتنافسي، يؤكد حالة الرفاهية التي دخلت نمط الحياة الإسلامية. تدين جديد متنصل من السياسة، ارتبط بشخصين هما: عبد الله جمنستيار في جنوب آسيا، وعمرو خالد في العالم العربي. بخطاب ناعم، مستخدمين أساليب المبشرين الإنجليين الأميركيين، وتقنيات الحوار المتلفز (التوك شو)، في مقاربة تسويقية للدعوة، بالتركيز على العاطفة والتأمل والسعي لتحقيق السعادة الفردية، في تحويل الإسلام إلى دين تعاقدي. يفك الارتباط بين قضايا الهوية والسياسة والمجتمع، ويؤسس لنمط جديد من الفرد. إلغاء للوعي الجمعي لحساب تحول ذاتي للفرد.[18]

وقد جهز عمرو خالد لإطلاق خط إنتاج سريع لدعاة على نمطه بالتعاون مع شباب من الإخوان، ثم بالتعاون مع شركات دعاية وتسويق، لكن سرعان ما انهارت إمبراطورية عمرو خالد مع إعلانات الدجاج ، وتهجمه على الإخوان المسلمين الذين ربوه وكتبوا وألفوا له كل محاضراته، ومثله تلامذته معز مسعود ومصطفى الحسيني الذين سوقوا لإسلام ليبرالي متصالح مع كل الديانات يصنع فردا اقتصاديا غايته تحسين وضعه الاستهلاكي، فرد مسلم بعقلية غربية علمانية المنكر عنده هو الاجتماعي لا الديني، وفق برامج التنمية البشرية، فقد كان مصيرهم الموت المبكر لكل مشاريعهم في العالم الإسلامي، وإن كان لديهم طائفة لازالت تتحلق عليهم؛ غير أن بهرجتهم اختفت. اشتركوا كلهم في عدم التخصص، والتمكن من الأفكار الخطابية الجماهيرية.

الإسلام الرقمي:

"التواجد الرقمي للإسلام أو ما يطلق عليه (Digital Islam) يتنوع بين محاولة تصحيح النظرة الخاطئة للإسلام عبر الإنترنيت، على اعتبار أنها فرصة مهمة للتعريف به بشكل صحيح؛ وبين محاولة رسم صورة عن الذات المسلمة ضمن السياق الافتراضي المتنقل من الواقعي.

وبالتالي: تقديم الهوية المسلمة من خلال إنشاء الهوية الافتراضية، وتحديد معالمها بناء على البيا نات المطلوبة.

18 هايني، *إسلام السوق*، 75–78.

وبالتالي؛ أصبحت وجهات النظر حتى لمفهوم الدين المتنقل من الواقع إلى الافتراض مختلفة، والنظرة إلى رموز الالتزام متعددة. فساهمت في رسم تصورات جديدة عن الطريقة التي يجب أن تتمثل بها الذات المسلمة لذاتها عبر مواقع التواصل الاجتماعي."[19]

فقد أصبح محرك البحث على الويب عالِما إسلاميا ومفتيا عالميا جديدا، ينتج - بالجملة - علماء جددا. فلم يعد العلم الديني يؤخذ فقط من الجامعات ومن المدارس والمساجد والمشايخ، بل تراجع دور هم باكتساح التقنية الرقمية لمجال الفتوى والتعليم، وأصبح محرك البحث غوغل مصدر المعلومة السريعة.

فالعلاقة بين المسلم من الجيل الرقمي والويب؛ علاقة مباشرة بثقة جد عالية، تجعله يطرح ستة أسئلة لم يسبق أن طرح في تاريخ البشرية على أي كائن عاقل. فقد فجر العلاقة التقليدية بين المتعلم والمعلم، وبين المؤسسة الدينية والمنخرطين. وأنهى الرقابة والمتابعة وضمان الجودة والأهلية، ليخلق دين الفوضى عبر تسلق من لا تكوين لديه لكراسي الفتوى، بنفس منطق أحلاس المقاهي في التسامر حول مسألة دينية بلا مكنة ولا آلة علم.

فعولمة فهم علوم الإسلام؛ بتقديم العلوم الشرعية بشكل مبسط سهلة المنال، وأن هذا الدين مباح الخوض فيه لأي كان؛ كما يصرح الكثير من الحداثيين والعلمانيين والتنويريين الجدد ومتسلقو مشروع تجديد الخطاب الديني ، بالسعي لإقصاء علوم القرآن وعلوم السنة والفقه وأصوله، والحط من جهود كل العلماء لقرون سالفة؛ تحت ذريعة التراث البشري، وأن لكل زمان أهله وعقولهم ونوازلهم وتقديراتهم وإنزالاتهم، فلا حاجة لكل هذا التراث المستنبط من القرآن، والاكتفاء بالقرآن كمصدر باستنباطات معاصرة، مع بعض الأحاديث التي تخصص المعاملات أكثر فيما لم يخالف دعاويهم التحديثية لعقلنة علوم الشريعة، وهو ما يحول الكثير من عامة المسلمين لأهل الاختصاص كفقهاء جدد ؛ كل يفهم دينه بقدر مستواه التعليمي والعقلي وله حق الفتوى. وهو طرح يمكن فكرهم المبسط للدين وفق نظرية التسويق الدعائية من الانتشار بسرعة، والتغلغل في صفوف الأكثرية، الذين يمتازون بفقدان الحصانة العلمية والفكرية، ويفوتهم معنى الدين التعبدي والدين العلمي، والدين المجمل والدين المفصل، أي الفرق بين التدين الإسلامي والعلوم الإسلامية.

حيث تدفعهم الثقافة الرقمية نحن استهلاك منتوجات السوق الدينية الرقمية دون احتياطات علمية، ولا تكوين في الغالب الأعم، لأنها سريعة الاستهلاك وتناسب الرغبات والأمزجة، والأذواق والمستويات الثقافية والتعليمية.

---

19 مريم نريمان نومار، «التدين الرقمي وبناء المرأة الجزائرية لهويتها الافتراضية دراسة تحليلية لرموز الالتزام الديني الافتراضي في فيسبوك»، *مجلة العلوم الاجتماعية والإنسانية* 2/20 (2019)، 365.

فالمرغوب فيه من قبل **المواطن الرقمي** - باعتباره الشخص الذي تتحدد هويته بفعل قدراته التلقائية والبراعة في التعامل مع التقنيات الرقمية – هو تحصيل المعلومة بسرعة واختصار، دون عناء بحث وقراءة وتحليل ومقارنة واستنباط، أي بثقافة الأطعمة والألبسة الجاهزة، وفق المقاييس ،والرغبات والأذواق.

وهو غير مرغوب فيه من **المهاجرين الرقميين** بنسب أكبر، لامتلاكهم خلفية بحثية وتفاعلية ميدانية، واستيعابهم الأصيل لفارق التخصص والتحصيل العلمي والتكوين المعرفي، وتقديرهم للعلوم وأهلها.

وهذه الفجوة بين الأجيال تصنع تغيرات جذرية في طريقة الحياة الدينية والفكرية والثقافية، فالجيل الرقمي يفرغ أحلامه ويصنعها في عالم افتراضي (**الحيوات الافتراضية**) يسمح له بإنجازها، فتزداد علاقته التواصلية به، وثقته الأبستمولوجيا فيه، وترتفع استهلاكيته للمنتجات الرقمية المعرفية والثقافية والدينية.

"في تقرير صادر في عام 2011، بتكليف من الهيئة البريطانية للأطفال (كيدسكايب) تقييم أنشطة الأنترنت لأكثر من ألف طفل بين الحادية عشرة والثامنة عشرة. ذكر التقرير أن أكثر من نصف الأطفال الذين سئلوا يتصرفون على الأنترنت بشكل مختلف عما يفعلون في حياتهم العادية.

في حين زعم كثيرون أن ذلك يجعلهم يشعرون بكونهم أكثر قوة وثقة، وقال أحدهم: من السهل أن تكون ما تود أن تكونه، لأنه لا يعرفك أحد، وإذا لم يعجبك الموقف، يمكنك الانسحاب بسهولة."[20]

فاستقبال المحتوى لدى المواطن الرقمي من الجيل (Z. Alpha) حال توغله في الإدمان أو الاقتراب منه؛ يكون خاضعا لسيطرة عامل الجذب، الذي تم تطويره من مختصين في البرمجات العقلية الرقمية داخل مخابر الشركات العملاقة كغوغل وفايسبوك مثلا، لإعادة تكوين الخريطة العقلية، والانتقال من مرحلة تتبع الرغبات والميولات والمستوى الفكري، لمرحلة الجذب التواصلي، ثم مرحلة التوجيه التواصلي الرقمي.

ليتكون سلوك لدى المستخدمين حال تعاملهم مع شخصيات جماهيرية أو مواضيع هي الأكثر تفاعلا وبحثا بما يمثل اتجاه البحث داخل محركات البحث ومنصات التواصل بما اصطلح عليه (Trend)، فمعنى كلمة (تريند) هو اتجاه الناس في البحث على محركات البحث. وهذا الجذب أصبح يتصدر شاشة أي محرك بحث أو منصة تواصل، كعامل توجيه نحو محتوى جماهيري معين.

20 ياسين حكان، «كيف تؤثر تقنيات التكنولوجيا الحديثة على عقولنا؟»، مدونات، *الجزيرة نت* (2019).

ومهما تدنت قيمة المحتوى، أو مهما كانت بعيدة عن اهتماماتهم، تكفيهم فكرة أن المجتمع المحيط بهم يتفاعل مع الموضوع، حتى يولد لديهم شعور بأنهم جزء من ذلك المحتوى ولا بد لهم من المشاركة فيه، ويتجلى ذلك واضحا عبر (**التريند**) أو (**الوسم**) الأكثر تفاعلا على وسائل التواصل الاجتماعي.[21]

وقد بلغت درجة الهوس بصناعة الوسم الأكثر تداولا، نظرا لما يشكله من تفاعل قد يهدد كيانات دولة كاملة، وقد يسبب اضطرابات اقتصادية أو ثقافية ودينية، ويوجه الرأي العام والإعلامي، أن تبتكر برمجيات خبيثة لتزوير كم التفاعل أو شراء التفاعل لتصدر الوسم المراتب الأولى، وهو ما شكل سوق ووظائف جديد لمستخدمين افتراضيين، وظيفتهم التفاعل مقابل الحصول على المال. كما حصل مع دولة اشترت مليون شريحة هاتف لتتجاوز وسم على تويتر تصدر المنصات العربية.

لأن الوسم المرتفع من حيث التفاعل والتعليقات والمشاهدات سيتصدر تلقائيا بسبب الخوارزميات كل المنصات ومحركات البحث، وسيشكل عامل جذب لكل مستخدم رقمي، وهو عامل تأثير جد فعال على عقلية ونفسية المواطن الرقمي من الجيل (Y. Z. Alpha).

وفي الإسلام الرقمي نجد نموذجا من الدعاة الجدد (عمرو خالد) استفاد كثير من المواطن الرقمي في زيادة مساحة سوقه الجماهيرية على تويتر لتصل إلى 25 مليون مشترك ثم تنخفض إلى 11 مليونا و 46 ألف متابع عام 2010، وعلى فايسبوك لتصل ل30 مليونا و 158 ألف متابع عام 2020، مما يمثل قاعدة بيانات إشهارية تجارية كبيرة، وتعد تمثيلًا حيًا لظاهرة إسلام السوق، ليتحول من الدعوة الإسلامية إلى الدعوة الإنسانية، وتسويق النموذج المسيحي الأمريكي، بنفس التقنيات والمحتوى والأسلوب، بل والشركات الدعائية والإنتاجية، لصناعة المسلم الإنساني الليبرالي العالمي، عبر دروس التنمية البشرية والتسويق والأخلاق الحضارية الغربية، لكن بلبوس ومفردات إسلامية بها حمولة مفاهيم علمانية غربية صرفة. ثم انساق لنفس المنطق التجاري الدعائي، للترويج لمنتوجات الدجاج والزيت..إلخ

هذه البيئة الجديدة أطلق عليها "**حرائق الغابات الرقمية**". لا يوجد فيها تسلسل خطي واضح، حيث يمكن الوصول للحقائق بشكل عشوائي وكل شيء قابل للعكس، وحيث تبلغ الفجوة بين المحفز والاستجابة حدها الأدنى، بالإضافة للمشتتات الحسية؟

وهذا يمكن أن نلمسه في نمط الدعوة الرقمية كالأدعية المصورة المتداولة التي لا تترك أثرا أعمق بالنفس، رغم سهولة وسرعة انتشارها. ونمط أسلوب عمرو خالد؛ وقد صنف نفسه كداعية سوشيال ميديا. وتصدّر قائمة أعلى الدعاة دخلاً بتحقيقه صافي دخل 2.5

21 نائل عبد اللطيف، «سلوكنا على منصات التواصل انعكاس لواقع علاقاتنا الاجتماعية»، مدونات، *الجزيرة نت* (2019).

مليون دولار في 2007. ثم تهاوت شعبيته بين جماهير الجيل (Y.Z)، لأن وسائل التواصل الاجتماعي تمكن من الذاكرة والتخزين والاسترجاع بسرعة فائقة، وأي زلة تنتشر بسرعة أكبر، وهو ما حطم صورة الداعية الروحاني ، وكشف صورة الداعية الليبرالي بمنطق سوق الدين، فهو يتعامل مع الدعوة كمنتج ديني معروض للبيع، وفق النموذج الرأسمالي الليبرالي ، الخاضع للسوق من حيث العرض والطلب والمنافسة، وابتكار المحتوى الأكثر جذبا وتنافسية وإبهارا، بغض النظر عن قيمته الدينية ولا مصداقيته الشرعية، فالنجاح الدعوي لديه يقاس بارتفاع عدد المتابعين، وأي معارضة فهي صرخات مناوئة لحسدة لا أكثر. وهو ما يتلفظ بها صحافيو جرائد الحدث بعنوان تهكمية على العلماء والفقهاء والمشايخ: أن الدعاة الجدد أسقطوا العمائم البيضاء، وكسروا قيد احتكار علوم الدين عبر مسلسلات دعوية بإخراج سينمائي تمثيلي، وبرامج توك شو حوارية، وومضات دعائية دعوية، قصص وروايات وطرائف الأحداث، مع تجنب الخوض في المسائل الفقهية والعقدية والتأصيلات الشرعية، وتجنب مسائل الحدود أو القضايا التي تحدث إزعاجا للعلمانيين واليبراليين. فكل أحاديثهم عن المعاملات العامة بين الناس من صداقة وصدق وتعاون ونظافة وصبر وأمل والتخطيط للمستقبل المعيشي، والمشاريع الناجحة.

وهو ما حطم الصورة الذهنية المركبة لدى متابعي عمرو خالد من المراهقين وخاصة الفتيات، عبر التلفزيون والمسجلات الصوتية، التي تقدم عرضا غير مباشر.

يمكن أن نلمس تفسيرًا لذلك في أعمال **والتر بنامين** عن تأثير الكاميرا على نزع الهالة عن العمل الفني، فامتلاك القدرة على إعادة إنتاج الفن وتكراره واستنساخه ينزع منه فرادته وأصالته التي تميز نسخته الطبيعية، فثمة فرق بين الرسم الأول والنسخ المصورة المكررة منه. ونجد أن هذا يتشابه إلى حد كبير مع حضور الكاميرا في الشعائر الدينية، رغم أنه يساعد في انتشار الشعائر إلا أنه يفقدها الهالة القدسية كذلك. لأن حضور الكاميرا في **مجتمع الاستعراض** يجعل الفرد يتوقع دائما أن هناك متفرجين، ربما لا ينتظر تصفيقهم، ولكنه لا يريد مخالفة توقعاتهم في الوقت نفسه، ويخشى تعليقاتهم السلبية عليه، ويخشى غرابته إذا انفلتت أمامهم، فتصبح **مع الوقت مجرد تمثيل**، لا حقيقة. **فقد تحول** المتابعون إلى عدد أو رقم محدد ومعروف، أتاحته التقنية الرقمية بدقة شديدة. فأوجدت وسائل التواصل الاجتماعي أنماطًا جديدة من الأتباع أو المريدين الافتراضيين، وأعادت تعريف الملهم وطريقة الإلهام وفضاءه الافتراضي المنقطع السردية. فالملهم لا يعرف المتابعين له على وجه الدقة، ويقدم لهم خطابه على شكل مقولات مقتطعة، أو فيديوهات قصيرة المدة، لتترك تأثيرا يمتد

إلى قرارات حياتية للبعض منهم، وترديد أقواله، وبناء تصورات متخيلة عنه. وهي مؤشر على تغير المفاهيم التقليدية للدعاة والأتباع.[22]

2. الجيل الرقمي Z.

1. 2. مفهوم الجيل Z

مصطلح الجيل زي؛ يشمل 2 مليار شاب ولدوا بعد 1995 حتى 2010، بينما تشير هيئة الإحصاء الكندية (Statistics Canada) إلى مواليد بعد 1993، ويقرر مركز بيو للأبحاث (Pew Research Centre) أنهم مواليد 1997 وما بعده.[23]

يتميز المواطن الرقمي من الجيل Z بنشأته في ظل عالم رقمي لم يمر بما قبل الطفرة الرقمية، التي عاشها الجيل Y، الذي يصنف كمهاجر رقمي. لذا يعد الجيل زي Z الأكثر رقمنة لحد الآن؛ حيث نشأ ضمن نمو رقمي سريع، لدرجة فقدانه حالة الانبهار من الأجهزة والبرامج التي يتم تطويرها أو اختراعها كل يوم، بعد تشكل مخياله الرقمي، لتعدد المنتجات والأفكار الرقمية، والتفاعل مع كم هائل من المنتجات الرقمية، واندماج حياتهم المادية في الرقمنة، فهو يتعامل بالنقود الإلكترونية والتسوق الإلكتروني والهوية الإلكترونية.

أصدر (مركز علم حركة الأجيال) و (شركة ووردبرس إنجين) دراسة عن خصائص الجيل Z :

1– عامل المشاعر: يصنف المعلومات المفيدة؛ التي بها مشاعر.

2– صادق بشكل صريح: 79% يثقون في الشركة التي لا تعدل صور علامتها، في حين يثق 84% بالشركة أكثر؛ إذا استخدمت عملاءها الحقيقيين في إعلاناتها.

3– النفوذ الاجتماعي: يعتقد الجيل Z أن تحديد نجاح علاقاتهم الإنسانية سيعتمد على مدى اعتقاد الناس بأن الشخص يصلح للمواعدة، ويعتقد 47% أن سمعتهم على الإنترنت ستحدد خياراتهم في المواعدة.

4 – اقتصاديات الإنترنت: 46% من الجيلZ يعتقدون أن الأشخاص الذين يديرون ويستخدمون الإنترنت هم أكثر أهمية من القادة السياسيين.

---

22 زينب البقري،» التدين الرقمي: لماذا ثار رواد الفيسبوك على «عمرو خالد؟»، موقع فكري إخباري، *إضاءات*، (2017).

23 صابرينا بار، «إلى أي جيل تنتمي؟ الألفية أم الجيل X أو Z؟»، موقع إخباري، *independentarabia*، (2019).

5 – شهادات في التواصل: يفضل 62% من الجيل Z النفاذ إلى شبكة الإنترنت - بشكل غير محدود -على الحصول على شهادة جامعية.

6– جيل يعتمد على نفسه: 63% سيبعثون مشاريعهم التجارية الخاصة.[24]

وفي دراسة أخرى:

1. مواليد هذا الجيل يبحثون عن الواقع بمصداقية وشفافية، ولا يستجيبون للعالم المثالي الكامل.
2. هذا الجيل يحب الاستقلالية والخصوصية، والتوجيه الذاتي.
3. يعتبر الجيل الأعلى استخداما للتقنية واستهلاكا لمنتجاتها كأجهزة أو برامج.
4. يفضل هذا الجيل الجوال ضعفي؛ جيل الألفية الذي يفضل الحاسوب.
5. يفضل هذا الجيل الإنترنت على مشاهدة التلفاز.
6. تقدر مدة انتباه هذا الجيل بـ 8 ثواني فقط مقارنة بـ 12 ثانية لدى جيل الألفية.
7. يفضل هذ الجيل الرقمي برامج المحادثة التواصلية؛ على برامج البريد الإلكتروني.
8. يفضلون مشاهدة الإعلانات التي تحتوي على نجوم برامج التواصل الاجتماعي أكثر من النجوم التقليديين.[25]

2.2. إحصائيات عن الاستهلاك الرقمي على النت:

- في يناير 2021، بلغ عدد مستخدمي الإنترنت 660,196،4,803 مستخدم.

- عدد مستخدمي مواقع التواصل الاجتماعي أكثر من 4.5 مليار.

- الوقت الذي يقضيه المستخدمون على مواقع التواصل ارتفع بنحو 60 % في المتوسط على مدى السنوات الخمس الأخيرة.

- أكثر من 1.83 مليار موقع إلكتروني حول العالم في عام 2021.[26]

- 750 موقع، و1500 تطبيق تواصل اجتماعي فعال.

- ما بين 50 و60 موقعًا وتطبيقًا للتواصل الاجتماعي، الأكثر تأثيرًا وانتشارا. [27]

يتوزع عدد مستخدمي مواقع التواصل الاجتماعي المقدر نحو أكثر من 5.5 مليار مستخدم 2021؛ على النحو التالي في الجدول:

---

24 غيتي، «من هو الجيل زد؟ كيف ينظر للتقنية وكيف نتعامل معه؟»، موقع إخباري، *شبكة الجزيرة الإعلامية* (2019).

25 مالك الذيابي، «الجيل الرقمي.. من هم؟ وكيف يفكرون؟»، موقع إخباري، *صحيفة مال الاقتصادية* (2018).

26 VpnMentor، «توجهات الإنترنت في 2021. إحصائيات ونتائج في الولايات المتحدة والعالم»، موقع إحصائيات وبرامج رقمية 2021) *vpnMentor.*).

27 إسلام النجار، «مواقع التواصل الاجتماعي الأكثر تأثيرًا في 2020»، *موقع رواد الأعمال*، (2020).

(جدول رقم1: إحصائيات مواقع التواصل الاجتماعي حول العالم - مارس 2021)	
الفيسبوك Facebook	٪72.04
بينتي ريست Pinterest	٪9.66
تويتر Twitter	٪8.79
يوتيوب YouTube	٪5.27
إنستغرام Instagram	٪2.92
رديت reddit	٪0.5

(رسم بياني رقم 1: إحصائيات مواقع التواصل الاجتماعي حول العالم – مارس-2020 أبريل 2021)

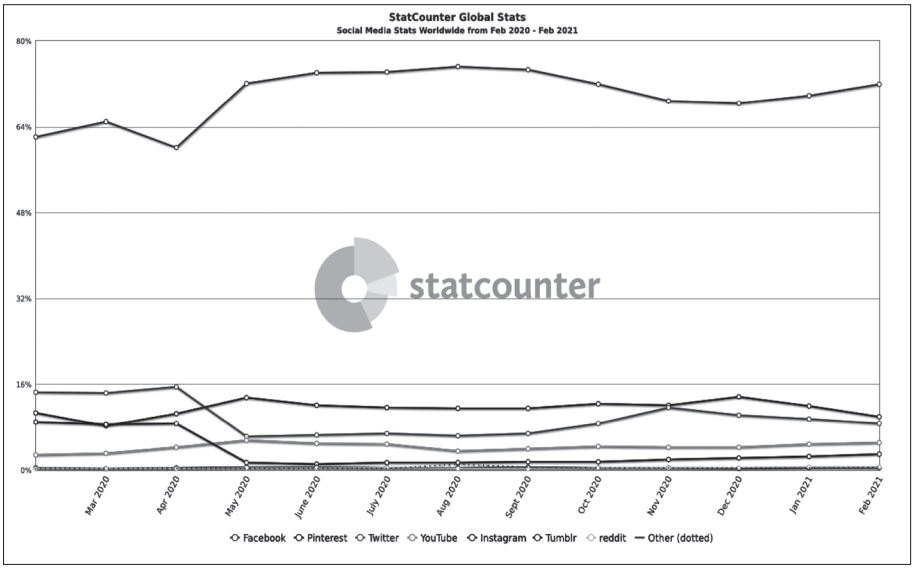

يقضي المستخدم في تايلاند وقتاً أكبر عبر الإنترنت يوميًا بمتوسط 9 ساعات و38 دقيقة، في حين أن المستخدم الأمريكي يمكث أكثر من 6 ساعات و30 دقيقة. وفي كينيا والمغرب أقل من 4 ساعات و3 ساعات.

.. ويتناقص استخدام منصات التواصل الاجتماعي مع التقدم في السن. لكن يزيد استخدام LinkedIn وWhatsApp في نطاق أعمار 30-49 سنة بنحو 5 ٪. وتحصد مواقع الويب للبالغين (الإباحية) نسبة (٪13) من مستخدمي الويب، والألعاب (٪10)، لكن تشهد زيادة كبيرة ومتسارعة بعد الحجر الصحي بسبب جائحة كوفيد 19.[28]

28 ويليامز جراي، «23 إحصائية مذهلة عن الإنترنت ووسائل التواصل الاجتماعي 2021»، موقع برمجيات، *Wiz-Case*، (2021).

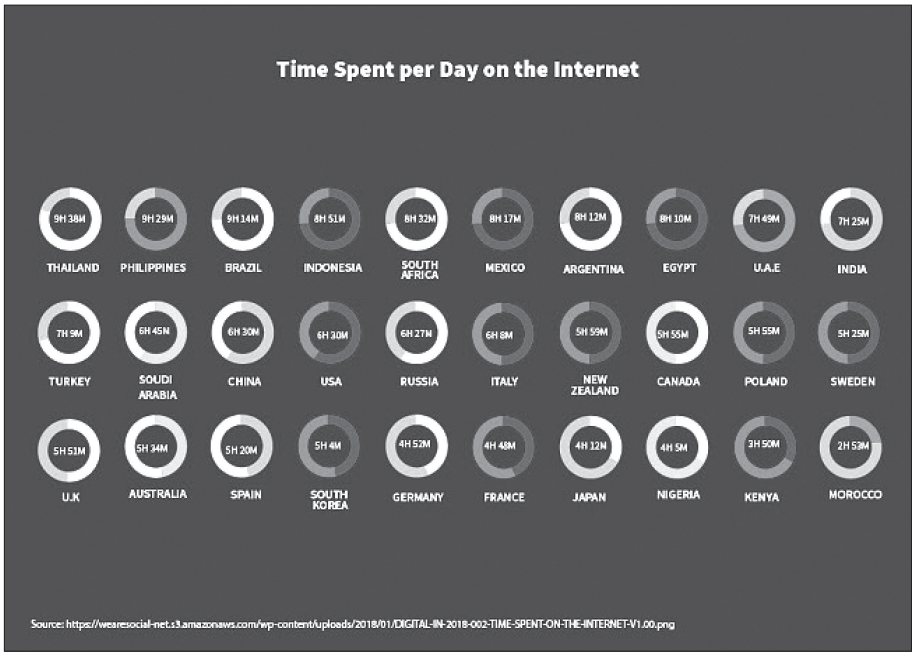

(الشكل رقم 1: مدة استخدام الأنترنت يوميا).

3. مستوى ارتباط المواطن الرقمي من الجيل Z العربي بالعالم الرقمي.

تمثل المنطقة العربية البيئة الأكثر تفاعلا مع العالم الرقمي لكن بمستويات متفاوتة تخضع لمعايير اقتصادية وسياسية، تتحكم في نسبة تدفق التكنولوجيا الرقمية واستعمالاتها العمومية واعتمادها، والولوج لها، وتتصدر الدول الخليجية قائمة الدول العربية الأكثر تمكينا من التكنولوجيا الرقمية والاستخدام الرسمي والعمومي له، وتطوير البنية التحتية، وكفاءة الهياكل والمؤسسات وموظفيها في الاستخدام الإداري، والتعليمي والصناعي والأمني. وتبين الإحصاءات الحديثة أن:

- 40% من سكان شمال أفريقيا لديهم حسابات على مواقع التواصل الاجتماعي.
- 52% من سكان شبه الجزيرة العربية لديهم حسابات على مواقع التواصل الاجتماعي.
- التطبيق الأكثر استخداماً في شمال إفريقيا للمراسلات هو: فايسبوك، ماسنجر.
- التطبيق الأكثر استخداماً في دول الخليج للمراسلات هو: واتساب.

o القاعدة الجماهيرية الأكبر لعدد المستخدمين من ناحية العمر هي ما بين سن 25 إلى 34 عاماً.

o الغالبية للفئة العمرية السابقة لمستخدمي مواقع التواصل الاجتماعي من الذكور.[29]

(الجدول 3: إحصائيات مستخدمي مواقع التواصل الاجتماعي في بعض الدول العربية).

	50% من المصريين1	47 % من المغاربة2	54%من الجزائريين3	68% من السعوديين4
الفيسبوك	39 مليون64% الذكور.	17 مليون64% الذكور.	22 مليون62% الذكور.	18 مليون 78% الذكور.
سناب شات	3.03 مليون73% الإناث.	2.95 مليون66% الإناث.	2.35 مليون59% الإناث.	13.65 مليون51% الإناث.
إنستغرام	11 مليون 42% الإناث.	4.4 مليون 44% الإناث.	4.4 مليون 41% الإناث.	13 مليون37% الإناث.
لينكد إن	3.05 مليون 71% الذكور.	2.3 مليون 65% الذكور	1.8 مليون 70% الذكور.	

4. المظاهر الجديدة للدين الرقمي.

1.4. آثار الدين الرقمي مجتمعيا.

"ظهور الارتباطية الفائقة؛ حيث يتمكن الناس – الآن – أن يكونوا متصلين باستمرار عبر الأنترنت، وانتشار وسائل الإعلام الاجتماعية، وزيادة المعلومات الشخصية عبر الإنترنت هي من العوامل الرئيسة التي ستتفاعل بحيث تؤثر في الهويات."[30]

حطمت العولمة الرقمية الحدود الثقافية لدول العالم، ببديل عالمي، هو امتزاج ثقافات المجتمع العالمي عبر التواصل السريع. لتفرز عولمة ثقافية تتيح التفاعل والتواصل ومشاركة أساليب الحياة والقصص اليومية والواقع المعيشي والاجتماعي والسياسي والإعلامي، بحيث يمكن تحويل أي حدث في منطقة نائية لخبر تفاعلي عالمي، يؤثر على الرأي العام، ومؤسسات الدولة، ويفرض تغييرات على النخبة والمجتمع نفسه. لكن العولمة تلاحق الهوية القطرية وتُجْهز عليها، وعلى الخصوصية والتمايز والتباين.

"إذ العولمة فعْلٌ يقلص امتداد الكون في هوية واحدة متجانسة ثقافيا واقتصاديا واجتماعيا، فهي ثقافة الشركات العابرة للجنسيات والقوميات والثقافات. وقد عملت شبكة الإنترنت على إزالة الحدود الثقافية عبر مختلف دول العالم. "[31]

---

29 Stat Counter، "Social Media Stats world. Feb 2020 - Feb 2021" ،Global Stats،*Stat Counter 1999-2020 (February 2021)*.

30 سوزان غرينفيلد، *تغير العقل كيف تترك التقنيات الرقمية بصماتها على أدمغتنا*، ترج. إيهاب عبد الرحيم علي (الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب)،131.

31 عبد القادر عبد الله عرابي، *العولمة والهوية الثقافية* (دمشق: دار الفكر،2014)،10.

تعد العولمة الثقافية أخطر ما أفرزت صور الاحتلال الغربي، فهي غزو ثقافي يهدد الهوية القومية والدينية والاجتماعية، ويفكك نسيج العقائد والتقاليد والأعراف.

" تتجاوز الحدود التي أقامتها الشعوب لتحمي كيان وجودها، وماله من خصائص تاريخية وقومية وسياسية ودينية، ولتحمي ثرواتها الطبيعية والبشرية، وتراثها الفكري الثقافي، حتى تضمن لنفسها البقاء والاستمرار والقدرة على التنمية، ومن ثمة الحصول على دور مؤثر في المجتمع الدولي. فالعولمة الثقافية تقوم على تسييد الثقافة الرأسمالية لتصبح الثقافة العليا." [32]

من أمثلة انهيار المنظومة الدينية تحت وطأة العولمة الرقمية الثقافية على مواقع دعوية إسلامية، انتشار ثقافة البحث عن الزوجة عبر منصات وتطبيقات الزواج، في اصطدام مع الهوية الدينية والأعراف الإسلامية، في حين أصبحت العواطف بضاعة معروضة للبيع، عبر إعلانات جذابة. [33]

وهو ما ينتشر بين دعاة ما بعد الإسلاموية بالتهوين من ثقافة الخليلة والتعارف لغرض الزواج، والتحجج بمبررات يحسبها متابعوهم أنها دينية. لكن الخطر المحدق في أن العالم الافتراضي يفتح كما هائلا من العلاقات دون تبعات نفسية أو سلوكية أو اجتماعية. فتفقدك حتى هوية الاختيار، بعد اكتشاف العدد الهائل لمستخدمي مواقع المواعدة والزواج، بعد تطوير برمجيات تفهم الشخصية عبر البصمة الإلكترونية وجدولة الدماغ ونمط التفاعلات، لدرجة أن ثلث المتزوجين في أمريكا كان عبر الأنترنت، وتفوقت الإنترنت على دور العبادة والمدارس والمكاتب في روابط المواعدة، لنسبة 70% من الجيل Z كانت مقابلتهم عبر الإنترنت. مما يفتح تنافسية أكبر للشركات الرقمية على 700 مليون عزب في العالم عام 2020. [34]

2.4. آثار الدين الرقمي دينيا.

أدى انفراط عقد الفتوى للدخول في فوضى الفتاوي على الويب، وانتشار صفحات ومواقع وقنوات لباحثين لا يملكون تأصيلا في العلوم الشرعية ولا علوم الآلة ولا العلوم الخادمة، ينافحون عن رؤاهم الدينية التجديدية بزعمهم، ويحقرون من علماء المؤسسات الرسمية وغيرهم من أهل الاختصاص، فانطلق من درس علم النفس أو علم الاجتماع أو الحقوق أو الإعلام أو الهندسة لانتقاد الخطاب الديني، ثم التاريخ الإسلامي ثم علوم الحديث ثم الفقه، وقدم نفسه كمنظر إسلامي حداثي تنويري.

32 عبد المالك بلالي، «العولمة الثقافية وأثرها على الهوية الثقافية للشباب»، *المعيار* 15/15 (2016)، 117.

33 يمينة حمدي، «أسواق رقمية رائجة تبيع الحب كالمعلبات الجاهزة تطبيقات إلكترونية تمد أواصر الصلة بين الباحثين عن شريك الحياة»، إخباري، *صحيفة العرب*، (2020).

34 أحمد محمد الغندور، «الحب على النت»، قناة يوتيوب، *الدحيح*، (2019).

بل بلغ الحد ببعضهم للمناداة ببروتسنتية إسلامية، بأن يفهم كل مسلم القرآن بالقدر الذي يناسبه، ولا حاجة لأهل الاختصاص من مؤسسات دينية ولا علماء، فمحرك البحث يمكنه إجابتك عن أي سؤال.

"عالم الشبكة المفتوحة اليوم أتاح القدرة لجميع الأفراد للوصول إلى المعلومة والتحقق منها، فلم يعُد ثمة ضرورة لوجود رجل الدين وعالم الدين، كما في السابق، باعتبار أنّ لديهم معلومات غير متوافرة للعامة، كل ذلك تغيّر.

وهو ما يستدعي بالضرورة تطوير أشكال جديدة للممارسة الدينية، بحيث لا يكون للمؤسسة الدينية في صورتها التقليدية حضورا ودورا مؤثرا، إنّما يتمركز التدين حول الفرد، مؤكداً انتفاء الحاجة اليوم لوجود وزارة أوقاف ومؤسسات مخصصة لتنظيم المجال الديني وإدارته".[35]

هذا الطرح الساذج، فاته أن الموقع أو الصفحة أو المحتوى له محرر وخطيب ومفكر ومؤسسة، فإن سقطوا فكيف ينزل الجواب؟

وإن كان مجرد الوصول للجواب ينفي الحاجة لأهل الاختصاص، فالكتب كانت قبل ذلك، لكن الإشكال من يضبط الجواب، ومن يرجح بين الأقوال، ومن يثبت أهلية محرر الجواب، وإلا فالمواقع تعج بمنتوجات دينية علمية ومعرفية وثقافية وتجارية وترفيهية مصادرها مجاهيل؛ عدالة وثقة.

وإسقاط المرجعية الدينية للعلماء سبق أن مارسها التيار اليساري والعلماني، تحت ذريعة حرية منهج القراءة، فأفرز في المقابل انتشار فتاوي شباب يخوض في مسائل دقيقة، وينشر أفكارا تكفيرية، ويسارع للتبديع والحرب الكلامية مع الفرق والطوائف الإسلامية تحت ذريعة الدعوة والردود.

« أدركت الدراسات الدينية الرقمية حقيقة أن الإنترنت يوفر إمكانيات لإنشاء أماكن تفاعل غير مدمجة من الحدود المحلية والجغرافية.

فالتقنيات الرقمية تمكنت من تشكيل مجتمعات، بما في ذلك المجتمعات الدينية. من أعضاء يعرّفون أنفسهم كجزء من المجتمع عندما يجدون الأماكن التي يمكنهم فيها التواصل بشكل هادف مع الأشخاص ذوي التفكير المماثل.

هناك أنواع مختلفة من المجتمعات الدينية عبر الإنترنت – بينما يتم إنشاء مواقع ويب معينة بواسطة مجتمعات مادية موجودة.

35 خالد بشير، «خطاب التجديد الديني: فرقاء الأذهان والأزمان»، *تجديد الخطاب الديني»: هل فقد رجل الدين دوره في العصر الرقمي؟* (2018).

والبعض الآخر موجودة حصريًا على الإنترنت، وقد لا يلتقي الأعضاء أبدًا بكل منهم وجها لوجه. فالإنترنت يعدل مفاهيم الصداقة والعلاقة، وكيف تصبح المجتمعات مرتبطة ارتباطًا جوهريًا بالممارسات المترابطة عبر الويب.»[36]

وقد أدى التكوين الذاتي الديني عبر الأنترنت لانتشار التعالم والتحاقق بين الجيل الرقمي، والتجرؤ على الفتوى والمسارعة لإقصاء المخالف في بأسلوب **التنمر الإلكتروني التنمر الديني والعقدي**، والسخرية من التوجهات العقدية والدينية، وربط المظاهر الدينية بما يحط من قيمة المتدين، وهو ما يدفع الجيل Z غير المتكون دينيا لحالات التضايق والقلق ثم الاكتئاب ثم الاغتراب الديني الذي يصحبه فراغ روحي؛ قد يشده نحو الانتحار أو الإلحاد.

إن لم يتجه الشاب من **جيل Z** للانتحار بمبدأ **الترك**، يلجأ إلى **الاستئصال** بالكفر بالجميع ؛ مقابل فكرة عالمية مهيمنة تنهي العقيدة، نحو الذوبان في مجتمع عالمي ، وتبني الفلسفات العبثية والبوهيمي والمادية. فرغم وجود الإلحاد من القدم، إلا أن إلحاد الجيل الرقمي Z مرتبط بالمعلوماتية، ولم يعد يربطه بالأطاريح الفلسفية التجريدية، بل بالعلم التجريبي والتقني والكوني والطبيعي والرقمي، ولم يعد ينشر عبر كتب الفلسفة والأدب ومقالات المجلات بل عبر الإنترنت، بنطاق أضخم مما سبق، ولنا مثال في مواقع الإلحاد باللغة العربية المتصاعدة الانتشار:

36 Heidi A. Campbell - Evolvi Giulia،Wiley Periodicals،"Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies"،Hum Behav & Emerg Tech 2 (2020)،9.

الفيسبوك	مواقع ويب:	اليوتيوب:
– الحوار المتمدن (معظمهم لادينيين) – likes 500,000 – ملحد وأفتخر – likes 1143 – سخرية الفكر الديني – likes 2,953 – الملحدون السودانيون – likes 711 – الملحدون التونسيون – 2,606 likes – نظرية التطور – likes 10,188 – القردة العليا – likes 2,100 – مدونة مجرد إنسان – 10,635 likes – السعوديون – likes 882 – فيسبوك العلمانية (معظمهم ملحدون) likes 58,609	– الحوار المتمدن – 70 ألف زائر يوميا .. عدد الكُتاب للمقالات 18 ألف كاتب. – إلحاد – 10 ألاف زائر يوميا.. 14 ألف عضو – شبكة اللادينيين العرب – 4 ألاف زائر يوميا.. 7000 عضو	– المنطقة الحرة – 1,410,000 مشاهدة – 1290 – تليفزيون الإلحاد – 350 ألف مشاهدة .. 1240 – أنتى جوبلز – 400 ألف مشاهدة.. 1460 مشترك – شاكوش – 720 ألف مشاهدة – 1000 مشترك – أنا أفكر – 150 ألف مشاهدة .. 1000 مشترك – التنوير – 88 ألف مشاهدة .. 1000 مشترك – المصري الملحد – 160 ألف مشاهدة.. 845 مشترك – بهاء – 56 ألف مشاهدة – 315 مشترك – على – 23 ألف مشاهدة – 245 مشترك – مردوخ – 10 ألاف مشاهدة.. 350 مشترك – نزار النهرى 1,200,000 مشاهدة.. 200 مشترك – مترجمات العلم والفلسفة – 1,485,000 مشاهدة – 3800 مشترك

(الجدول 03: إحصائيات عن الملحدين العرب).[37]

من أسباب انتشار الإلحاد وانهيار الهوية الدينية بنسبة متزايدة في الجيل Z، منهجية التكوين الذاتي والثقة الزائدة في الذات المعرفية، فيختلط على الشاب:

- مفهوم الوصول للمعلومة.
- بمفهوم إدراك المعلومة.
- بمفهوم القدرة العلمية على التحليل والمقارنة.

37 مجدوب، "إحصائيات عن الملحدين العرب"، مدونة، *موقع مجدوب*، (2011).

وهذا ما يحتاج لتعليم وتدرج وتكوين عبر مراحل متصاعدة من معلم ومربي وأستاذ. فالشاب المدمن على التصفح يحسب نفسه عالي المستوى التعليمي بقدر استحواذه على كم كبير من المعلومات بمنهج ثقافي، وقد يجادل في أي شيء، ويخوض في النظر في كلام الملحدين دون قاعدة علمية تعليمية. فيجتمع فيه قابلية التأثر والمؤثر الخارجي.

أما القابلية فهي قديمة، كضعف مستوى الإيمان أي ضعف الحساسية العقدية بقلة تعظيم شعائر الله أو التفاعل مع المنهات الإيمانية، مع قلة الوعي الثقافي والتعليمي، والجهل بالعلوم الشرعية التي تنمي ملكة النقد، فلا يفرق بين الإيمان المجمل والتفصيلي، كما لا ينتبه أن لك علم أهل صنعته يرجع إليهم.

ومع تزايد قوة المؤثر الخارجي مؤخرا عبر وسائط التواصل الاجتماعي؛ تحول الإلحاد لظاهرة، فأصبح الشاب المبتدئ منفتحا على كل الأفكار الشاذة، دون أن يكون مستعدا للفهم والنقد، ودون وعي بتجنب الخوض فيما لا يعرف، والتريث بطلب العلم أو الرجوع لأهل العلم لاستبيان المشكل، بل يتجرأ على المواجهة أو المطالعة، ليجد نفسه أمام طرح فلسفي عميق الشبه، كثير الاضطراب.

لأن الموجة المعاصرة للإلحاد تختلف عن إلحاد الستينيات؛ في أنها تهدم ولا تبني، حيث تجنح إلى التشكيك في المسلّمات وهدم العقيدة والمنظومة الأخلاقية دون بناء منظومة بديلة، وتترك الشاب أسيرا للعدمية المطلقة، بينما كانت الشيوعية في السابق تقدم فكرا بديلا. فكان من السهل في الماضي إعادة الملحد إلى الدين بعد نقض الفكر الماركسي، أما الآن فيصعب إقناع الملحد بعدما فقد الثقة في مصادر المعرفة الدينية نفسها، وصار متشككا في قدرة العقل على بلوغ اليقين الديني. بعد شيوع فلسفة ما بعد الحداثة التي تنادي بسقوط العقل. والعولمة الثقافية الرقمية تدفع الجيل الرقمي Z نحو فكر عدمي يفقده الثقة في قدرات العقل على بلوغ اليقين الديني، مما يركب لديه فلسفة سفسطائية، تدفعه نحو اللاأدرية أو العندية أو العدمية، ليجد نفسه بلا هوية دينية مطلقا، بعد تخلصه من جميع الروابط التربوية والمجتمعية والسياسية. وقد يتبنى الفلسفة الوضعية، معتقدا أن العلوم التجريبية هي مصدر الحقيقة الوحيد، لدرجة تبني النظريات العلمية الاحتمالية كعقيدة. وهو ما تبين لبعض الراصدين للظاهرة بعد حوارات متسلسلة مع مجموعة من الشاب الملحد؛ انتقل إلى إلحاد صدامي هجومي يبالغ في السخرية واحتقار الدين والمتدين، بل ويسعى لفرض نفسه ثوريا بالصدام المسلح كما في مؤلفات من يسمَّوْن الفرسان الأربعة، .. وعلى رأسهم دوكنز الذي يعتبر أن الصدام بات حتميا. فخطر الإلحاد لا يقتصر على الجانب

الفكري والعقدي لدى الفرد نفسه، بل يتعداه إلى المجتمع كله، لأن الإلحاد يفكك معنى الإنسان ويحوله إلى شيء مادي بلا قيمة ولا غاية، وقد يبرر الإبادة الشمولية.[38]

« ولعل من أبرز مظاهر تأزم الهوية الثقافية للشباب في هذه المواقع؛ ما يلي:

- وضع منصات وصفحات لحركات فكرية وعقائدية مناوئة للإسلام تستقطب الشباب.

- نشر الأفكار المتطرفة، والخرافات.

- نشر الصور والفيديوهات غير الأخلاقية.

- تبني بعض الحملات التي تستهدف العلماء وتسيء للدين.

- تراجع اللغة العربية، بسبب ظهور لغة خاصة بين الشباب برموز مختلفة، وكتابتها بحروف أجنبية...

- التسطيح الفكري والثقافي من خلال الترويج لقيم ومظاهر جديدة مستوردة، تخدم النظام العالمي.» [39]

5. خاتمة.

تجلى من خلال الدراسات الإحصائية لآثار الدين الرقمي على الجيل Z عبر هاته الورقة ما يلي:

- إضعاف الولاء الديني لفقدان المرجعية الدينية التربوية المباشرة.

- غلبة فلسفة مركزية الإنسان، المتجهة نحو التبعية الفكرية والاستهلاكية الليبرالية.

- انهيار منظومة الأسرة لدى نسبة متزايدة من شباب الجيل Z، وانتقالهم لفكر المسلم المنتج في الحياة الاقتصادية المادية وفقط.

- اضطراب الولاء الديني، نظرا لتعرضهم لمعلومات عن 4000 دين، وعشرات الآلاف من الفرق الدينية والفكرية والفلسفية.

- تغير النموذج القدوة لدى الجيل الرقمي Z، فالمشاهير والأعلام عنده هم الأقوى عبر منصات التواصل الاجتماعي من حيث جمع المشتركين وحصد الإعجاب، دون التركيز على المحتوى.

---

38 أحمد دعدوش، «موجة الإلحاد.. من يدق ناقوس الخطر؟»، موقع إخباري، شبكة الجزيرة الإعلامية، (2018).

39 سلمى حميدان، «تأثير مواقع التواصل الاجتماعي على الهوية الثقافية للشباب الجزائري»، *المعيار* 49 (2020)، 529.

- انتشار الفكر اللاديني والإلحادي نتيجة الضخ المستمر لأفكار خاطئة عبر وسائط اجتماعية بصورة أكثر تنميقا من حيث الإخراج والتصوير والعرض، ونظرا لأن الجيل Z يقل فيه تتبع المحتوى والتحقيق في المسائل المعروضة، ولديه فرط تأثر بالصورة الرقمية.

- الانعزال عن هوية الدينية للمجتمع الأصلي، لأن الجيل Z يعيش في مجتمع بكوكب رقمي، يتواصل ويتابع ويتفاعل مع أفراد مجتمع عالمي، لا يتبع داخل النت لحدود وطنية ولا مراسيم اجتماعية.

- تكشف نتائج الدراسة أن الدين الرقمي سيذيب الأعراف ويميع العقائد، مما يبعث نذير خطر على المجتمعات الضعيفة أصلا من حيث التعليم، والتربية والتوعية الاجتماعية والدينية.

ولمعالجة آثار التدين الرقمي السلبية نقدم توصيات:

- إعادة الجيل Z لأحضان الأسرة والمجتمع والوطن.

- التعلم التدرجي على يد الأسرة والمجتمع قبل الخوض في استقبال الأفكار المخالفة، لتكوين مناعة وحصانة معرفية تؤهل للنقاش، والتحليل والفرز والردود. وفق نموذج وعرض يواكب عقليته ونفسية الرقمية.

- تنمية قدرات المعلم والأستاذ والمربي والشيخ والداعية لتكييف أفكاره ومعارف مع نماذج عرض رقمية تساهم في جذب شباب الجيل الرقمي Z .

- الإبداع في إخراج المحتوى الديني، والاستفادة من الشخصيات ذات القبول في الإلقاء. كما نافس دعاة ومربون وأساتذة بولوج المنصات الرقمية وحققوا نجاحات باهرة بتطوير مناهج وتلقينهم للمعارف بما يناسب الجيل المعاصر.

- الاستفادة من الرقمنة وفق خطط وطنية للرصد والتطوير التقني والرقمي، كما صنعت الصين وغيرها، ببناء منظومة معلوماتية ومنصات رقمية وطنية.

- عقد دورات تأهيلية إجبارية لأولياء الأمور لتوعيتهم بنظم مراقبة أطفالهم وترشيد الاستهلاك الرقمي.

- تفعيل جمعيات توعية أسرية لمزيد نشر ثقافة ترشيد استعمال الإنترنت.

- تدريب الأطفال والشباب على تقنيات التكون العلمي والمعرفي الصحيح.

- تفعيل دورات التوعية الدينية للأطفال والأسر عبر المساجد والمراكز والمدارس.

وفي الختام نأمل بلوغ ومضة معرفية عبر هذه الورقة المختصرة.

6. قائمة المراجع:

الديالمي، عبد الصمد. "الإسلام الرقمي، مصدر تيه أخلاقي". *مؤسسة للدراسات والأبحاث. مؤمنون بلا حدود للدراسات والأبحاث*. 2019. https://www.mominoun.com

الذيابي، مالك. «الجيل الرقمي.. من هم؟ وكيف يفكرون؟». *موقع إخباري. صحيفة مال الاقتصادية*. 2018. https://www.maaal.com/archives/20180808/110965

الغندور، أحمد محمد. "الحب على النت". *قناة يوتيوب. الدحيح*. 2019. https://www.youtube.com/watch?v=ltUQ3zTv2k8

بار، صابرينا. "إلى أي جيل تنتمي؟ الألفية أم الجيل X أو Z؟". موقع إخباري. independentarabia. https://www.independentarabia.com 2019 .

بشير، خالد. "خطاب التجديد الديني: فرقاء الأذهان والأزمان". تجديد الخطاب الديني»: *هل فقد رجل الدين دوره في العصر الرقمي؟*. 2018. https://hafryat.com

بلالي، عبد المالك. "العولمة الثقافية وأثرها على الهوية الثقافية للشباب". *المعيار* 15/15 (2016)، 115–135.

جراي، ويليامز. "23 إحصائية مذهلة عن الإنترنت ووسائل التواصل الاجتماعي 2021". موقع برمجيات. WizCase. 2021. https://ar.wizcase.com/blog

حكان، ياسين. "كيف تؤثر تقنيات التكنولوجيا الحديثة على عقولنا؟". *مدونات. الجزيرة نت*. 2019. https://www.aljazeera.net/blogs/2019

حمدي، يمينة. "أسواق رقمية رائجة تبيع الحب كالمعلبات الجاهزة تطبيقات إلكترونية تمد أواصر الصلة بين الباحثين عن شريك الحياة". *إخباري. صحيفة العرب*. 2020

حميدان، سلمى. "تأثير مواقع التواصل الاجتماعي على الهوية الثقافية للشباب الجزائري". *المعيار* 49 (2020).

دعدوش، أحمد. "موجة الإلحاد.. من يدق ناقوس الخطر؟". موقع إخباري. *شبكة الجزيرة الإعلامية*. 2018. https://www.aljazeera.net/news/reportsandinterv/2018/10/13/iews

عبد اللطيف، نائل. "سلوكنا على منصات التواصل انعكاس لواقع علاقاتنا الاجتماعية". *مدونات. الجزيرة نت*. 2019. https://www.aljazeera.net

عرابي، عبد القادر عبد الله. *العولمة والهوية الثقافية*. *دمشق*: دار الفكر، 2014.

غانم، علي. "السوق الديني والصراع على استملاك خيرات الخلاص: "رؤى نظرية"". مؤسسة للدراسات والأبحاث. *مؤمنون بلا حدود للدراسات والأبحاث*. 2020. https://www.mominoun.com

غرينفليد، *سوزان. تغير العقل كيف تترك التقنيات الرقمية بصماتها على أدمغتنا.ترج.* إيهاب عبد الرحيم علي. الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب.

غيتي. "من هو الجيل زد؟ كيف ينظر للتقنية وكيف نتعامل معه؟". *موقع إخباري. شبكة الجزيرة الإعلامية.* 2019. https://www.aljazeera.net/news/8/2/scienceandtechnology/2019

لوفتون، كاثرين. "الدين والثقافة الرقمية: الديجيتال كمكان للاختباء". Qira2atProject.ترج. عمرو خيري. *The Immanent Frame.* 2015. https://qira2at.com/2015

مجدوب. "إحصائيات عن الملحدين العرب". *مدونة. موقع مجدوب.* 2011. https://magdoub.wordpress.com

نصر، رانية. "التدين الرقمي ومشيخة التقنية!" *مدونات. الجزيرة نت.* 2019. https://www.aljazeera.net/blogs/2019

نومار، مريم نريمان. "التدين الرقمي وبناء المرأة الجزائرية لهويتها الافتراضية دراسة تحليلية لرموز الالتزام الديني الافتراضي في فيسبوك". *مجلة العلوم الاجتماعية والإنسانية* 2/20 (2019)، 363–382.

هايني، باتريك. *إسلام السوق. ترج.* عومرية سلطاني. القاهرة: مدارات للأبحاث والنشر، 2015.

هلال، إبراهيم. "الإسلاميون الجدد.. إسلام السوق، النشأة والتجليات". *إخباري. شبكة الجزيرة الإعلامية.* 2017. https://www.aljazeera.net/midan/intellect/sociology/2017/8/3/الإسلاميون-الجدد-إسلام-السوق،-النشأة Accessed 28 March 2021.

Campbell، Heidi A. "Religion and the Internet: A Microcosm for Studying Internet Trends and Implications". *New Media & Society* 1521) 5/ November 2012) ، 680–694. http://nms.sagepub.com/content/15680/5/

Campbell، Heidi A. "Religious Communication and Technology". *Annals of the International Communication Association*، 1–9. http://dx.doi.org/10.108023808985.2017.1374200/

Campbell، Heidi A. - Giulia، Evolvi. *Wiley Periodicals*. "Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies". *Hum Behav & Emerg Tech* 2 (2020)، 5–17. https://doi.org/doi.org/10.1002/hbe2.149

Stat Counter. "Social Media Stats Algeria. Feb 2020 - Feb 2021". Global Stats. *Stat Counter 19992020-*. February 2021. https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/Algeria.

Stat Counter. "Social Media Stats Egypt. Feb 2020 - Feb 2021". Global Stats. *Stat Counter 19992020-*. February 2021. https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/egypt.

Stat Counter. “Social Media Stats Morocco. Feb 2020 - Feb 2021”. Global Stats. *Stat Counter 19992020-*. February 2021. https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/morocco%20.

Stat Counter. “Social Media Stats Saudi Arabia Feb 2020 - Feb 2021”. Global Stats. *Stat Counter 19992020-*. February 2021. https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/saudi-arabia

Footnotes

1 Stat Counter، “Social Media Stats Egypt. Feb 2020 - Feb 2021” ،Global Stats،*Stat Counter 19992020-* (February 2021).

2 Stat Counter ،”Social Media Stats Morocco. Feb 2020 - Feb 2021”،Global Stats،*Stat Counter 1999*2021 فبراير) *2020-*).

3 Stat Counter، “Social Media Stats Algeria. Feb 2020 - Feb 2021” ،Global Stats،*Stat Counter 19992020-* (February 2021).

4 Stat Counter، “Social Media Stats Saudi Arabia Feb 2020 - Feb 2021” ،Global Stats،*Stat Counter 19992020-* (February 2021).

5 مجدوب، «إحصائيات عن الملحدين العرب»، مدونة، موقع مجدوب، (2011).

الوضع الإنساني بين الإفتراضي والواقعي

SANAL İLE GERÇEK ARASINDA İNSANIN DURUMU

Dr. Ahmet KAZA/ كازى أحمد
جامعة شعيب الدكالي- المغرب
Fas Şuayb Dukkalî Üniversitesi

Geniş Özet[1]

Çağdaş toplum; insanın durumunu sosyal, politik, kültürel ve ekonomik düzeylerde etkileyen muazzam dönüşümler geçirmiştir. Ancak en önemli dönüşüm, sosyal medya başta olmak üzere çeşitli türlerdeki iletişim teknolojilerinin empoze ettiği yeni yaşam kalıpları hakkında olmuştur. Bu durum ise insanı sanal ile gerçeklik arasında dalgalanan bir hale sokmuştur. Öyleyse sanal dünyaların deneyimine göre yaşamak, bireyi kendisiyle uyum içinde mi kılar, yoksa insan hayal düzeyinde olsa bile başka birine mi ihtiyaç duyar? Sanal, somut gerçeklikten daha gerçekçi bir hale mi geldi?

Günümüzün dijital uygulamalarının etkisi; ticaret, eğitim ve din gibi bütün alanlara uzanmaktadır. Bununla birlikte içinden çıkılamayan soru, bu dijital dünyanın insan ve sosyal bağlar için ne kadar önemli olduğudur. Bu dünyada arkadaşlık ilişkileri mi bulunur yoksa bu dünya yapaylık ve geçicilikten mi ibarettir?

İletişim sağlayıcılarının ulaşmak istediği şey bilgi tekelidir. Bu nedenle günümüz toplumu, çeşitli iletişim araçlarıyla bilginin yeniden üretilmesini sağlayarak bilgi toplumunu yeniden canlandırmaktadır. Bu durum ise

1 Tercüme edip derleyen: Arş. Gör. Furkan TAYŞAN

bilgi iletişiminde belirleyici bir faktör haline gelen hız gücünden kaynaklanmaktadır. Görelilik keşfedilmeden önce eşyaya yaklaşımda zaman ve mekân kavramları esas alınıyordu. Günümüzde ise bunun yerini hız ve sınır kavramları almıştır. Bu teorik ve bilimsel tespitler, eşyanın gerçekliğin varsayımla olan ilişkisi vasıtasıyla anlaşılmasına mı yol açmıştır? Bu teknik dönüşümler içerisinde sosyal medya deneyiminin durumu ve insan ilişkilerinde önemi ne olmuştur?

Teknolojiyle ilgili bu dönüşümler, hayal gücüne geri dönerek zihinsel moderniteyi aşan postmodern çağı somutlaştırmıştır. Bu da zihnin mutlaklıklarının ve otoritesinin kesinliğinin ortadan kaldırılmasına yol açmıştır. Bu dönüşümlerin ortasında din, sivil toplumun bir parçası haline gelmiştir. Bu durum ise modern insanın ilişkilerini düzene sokmak için manevi ve estetik bir ufka ihtiyaç duymasından kaynaklanmaktadır. Sosyal medya deneyimi, temeli itibariyle en geniş iletişim alanı olarak kullanıcısını her zaman hareket halinde tutmaktadır.

Bilgi gelişimi, MS 1450'den MS 1789'a kadar çok sayıda dönüşüm geçirmiştir. Postmodern çağ yeni bir başlangıç teşkil etmiştir. Sanat, bu noktada en önemli alan kabul edilmiş ve bu postmodern aşkınlık sayesinde parçalanmış gerçekler üzerine düşünmek mümkün hale gelmiştir.

Dijital iletişim en güçlü şekilde sibernetik kullanımında vücut bulmaktadır. Onun en önemli özelliklerinden biri, ne duyusal ne de zihinsel olarak kendi dünyasının yaratıcısı olmasıdır. Hatta o, ne var olan ne de var olmayan bir dünyadır. Ancak varlığı mümkündür ve genel olarak düşünce tarihi boyunca bilişsel bir kalıba bağlı bir hayal dünyası olarak karşımıza çıkmaktadır. O, duyu dışında değerler ikiliği üzerine kurulu düşünceden uzak bir dünyadır. Bu yüzden doğru ve yanlış ihtimallerinin dışındadır.

Sanal dünyadaki seçkinleri hareket ettirmenin temelinde iç evrenimize veya duygular dünyasına geri dönüş vardır. Bu, Arap Baharı'na eşlik eden siyasi protestolardaki gibi duygusal etki ve heyecan verici görüntülerle olmaktadır. Buradaki amaç grupta hâkim olan genel atmosferi oluşturmak ve yönetmektir. Buna seçkin gruplar arasındaki etkileşim, birlik ve anlayışın yaratıcısı olan "takım ruhu" denir.

"Politik İmgelem" kitabının yazarı, "beyin fırtınası" olarak adlandırılan bu sanal dünyanın bilişsel ve teorik temelinin, grup üyeleri arasında çözüm bulmak için diyalog yoluyla gerçekleşen kolektif bir iletişim olduğuna inanmaktadır. Beyin fırtınası tedavi yöntemi üretken bir yapıya sahiptir. Bu yaklaşımı diğerlerinden ayıran şey ise ifade özgürlüğüdür.

Yani grup üyeleri arasında önceden bir geçmişe sahip olmayan bir iletişim vardır. Beyin fırtınası pratik ve analitik bir uygulamadır. Çünkü seçkin gruplar tek bir düşüncenin egemenliğinden uzak bir şekilde ya da her şeyi harekete geçirebilen bir yönetici unsurla gerçek sorunlara varsayımsal çözümler aramaktadır. Bu noktada sanal seçkinin sorunlarını beyin fırtınası yoluyla ele almak, bu sanal dünyayı somut ve fiziksel olandan daha gerçek mi kılıyor?

Sanal gerçekliğin insan meseleleriyle bağlantısı, onu canlı bir olguya dönüştürüyor. Bu da yönetimde sanal gerçekliğe yön veren heyecanı yansıtan bir dönüşümdür. Çünkü hayal edilenin gücü, görüntülerin ve sahnelerin dönüşümünü sağlamaktadır. Sosyal medya ya da kısa mesajlar yoluyla iletişim kuranlar, görüntüleme modelinden yoksundurlar. Olayların televizyon veya internet üzerinden iletişim yoluyla görsel olarak izlenmesinin iletişim amaçlarını ortadan kaldırdığını hissettiklerinde iletişim araçlarını değiştirdiler. Bunun sonucunda dışarı çıktılar, toplandılar, çeşitli protestolarda bulundular ve bedenleriyle daha etkili bir ifade ve iletişim aracı oluşturdular.

Bilgi devriminin önemi en güçlü şekilde, sanaldan gerçeğe, içten dışa, duygular dünyasından nesneler dünyasına geçişte somutlaşmaktadır. Manevi bağlar, grubun üyeleri arasındaki uyumun en güçlü garantörüdür. Gerçekçi protesto biçimlerinin sürekliliğini sağlayan şey, bireysel değil kolektif bir liderlik tarafından yayınlanan görüntüler ve sanal söylemlerdir. Bu manevi etkileşim, dinin kutsallığına aykırı olarak yeni bir kutsallığa mı yol açar yoksa geleneksel dinin ötesine geçen bir etkileşim mi sağlar? Bilgi devrimi yoluyla yaygın olan dindarlık biçimleri tamamen manevi midir, yoksa bunlar fanatik zihinler içerisinde mi yer almaktadır?

Dindarlığın sembolik alanla ilişkisini yeniden düşünmek demek, onu estetik ufukların taşıyıcısı yapmaya doğru mümkün olan en iyi yönleri yeniden düzeltmek ve insanlığın özlemlerini gerçekleştirmektir. Geleneksel kapalı dindarlar, fanatizmi yaymak ve alıcıyı bir dizi dünyevi sanrılar içine hapsetmek için hayal dünyalarını kullanırlar. Açık dindarlık ise alıcıyı pozisyonlarını seçme konusunda özgür bırakmaktadır. Bu yüzden gençleri eleştirel düşünce konusunda yetiştirerek hayal güçlerini geliştirmemiz gerekmektedir.

İslami hareketler, düşmanlık ve çatışma söylemlerini insanlara iletmek için sosyal medyayı kullanmaktadırlar. Bu, dijital alanların ideolojik hale getirilmesinin en önemli sebebidir. El-Kaide ve IŞİD gibi İslami

hareketlerin mensuplarının bahsettiği "yeni medya" cemaat şeyhleriyle bir araya gelip bir platform oluşturulmasını sağlamakta ve din adına şiddet kültürüne teşvik etmektedir.

Yeni medya tehlikesi, zihinleri kontrol etmek ve onları dar mezhepsel çıkarlara yönlendirmek için bazı kanalların veya web sitelerinin arkasına saklanarak çalışmaktadır. Bireyler ve gruplar arasında daha açık bir iletişim mi kurmamız gerekiyor? Bu, bireyler arasında değişen değerlere inanmayı ve kolektif ilişkiler kurmayı gerektirmez mi?

Bugün insanlar, mesleki etik tarafından yönlendirilmektedir. Bu, yaşamla bağlantılı olarak insan varlığının yeniden inşasını zorunlu kılmaz mı? Bu, Nietzsche'nin bahsettiği estetik açıdan hoş bir bilginin yeniden ortaya çıkarılmasını gerektirmez mi? İnsanın durumunun daha güzel ve daha iyi karşılaşmalara, çatışma ve korkudan ziyade dostluğa dayalı bir devama ihtiyacı yok mudur?

Platon, mutluluk konusunu ele alırken mümkün şehir projesinden bahsederek en yüksek mutluluğun şehrin üyeleri arasındaki dostluğa dayandığını ve bunun şartının üyeleri arasında cehalete karşı bilgi olduğunu ifade etmiştir. Bugün bilgiye ulaşmak için daha hızlı bir yapıya sahibiz ve bilgi toplumu adı verilen bir toplumla karşı karşıyayız. Bu, sosyal medya topluluğuna sembolik bir güç vermiştir. Çünkü bu daimi piyasanın tüketicileri asgari düzeyde bilgi sahibidir.

مقدمة

شكل التواصل هما أساسيا لدى كل المجتمعات البشرية، وكانت البلاغة كفن في التعبير أول طرقه. أما المجتمع المعاصر، فتميز بانتشار ثورة في الاتصالات والمعلومات، والوسائط: إنه عصر التكنولوجيا المختلف بمعرفته، ومعلوماته. وأدى هذا إلى تبدل في الوضع الإنساني، وتغير في سلوكه، وأسلوبه في الحياة والعيش. مما ساهم في تبدل كبير في العلاقة بين الأفراد والجماعات، وبالتالي المجتمعات. فما الشروط المؤسسة لهذه التحولات؟ هل الأمر يتعلق بالنفوذ العارم للصورة في مقابل المفهوم؟ ألا يتعلق هذا الوضع بقصور العقل ومحدوديته، أمام الخيال واللاعقل؟.

إن ما يسعى إليه، وسيط الاتصال هو إحتكار المعرفة، ولهذا ينعث مجتمع اليوم، بمجتمع المعرفة، نظرا لتناسل المعارف، عبر وسائل الإتصال المختلفة. ويرجع هذا، إلى قوة السرعة التي أصبحت عاملا حاسما، في إيصال المعلومة. فقبل إكتشاف النسبية، كان السائد في مقاربة الأشياء، هما مفهومي الزمن والمكان.أما اليوم، فحل محلهما مفهومي السرعة والحد

(البين إثنين): فهل هذه التحديدات النظرية – العلمية، هي ما أدى إلى وضع الأشياء وفهمها من خلال علاقة الواقعي بالإفتراضي، وبالتالي المادي بالروحي؟ فما مكانة تجربة التواصل الإجتماعي، ضمن هذه التحولات التقنية؟ وما أهميتها في العلاقات الإنسانية؟

عملت هذه التحولات المرتبطة بالتقنية، على تجسيد عصر «ما بعد الحداثة» المتخطي للحداثة العقلية، من خلال العودة للخيال والصورة. وأدى هذا إلى تفكيك مطلقات العقل، ونهائية سلطته، ومعارفه.

في خضم هذه التحولات ثم استحضار الدين وإعطائه مكانة ضمن الروابط الإجتماعية، بل أصبح مكونا من مكونات المجتمع المدني. ويرجع هذا، إلى أن الإنسان المعاصر في حاجة إلى أفق روحي-جمالي، لضمان إستقراره وعلاقاته.وتشكل تجربة التواصل الاجتماعي، بأساسها التقني، أوسع فضاءات التواصل، والاتصال، والأكثر استعمالا. والوضعيات الموجهة لهذا التواصل، تجعل من صاحبه دائم الترحال والتنقل إفتراضيا.

I. الفضاء الرمزي[2]

خضع تطور المعارف لتحولات مختلفة، ومتعددة، بدءا من سنة 1450م إلى 1789م. وقد شكلت لحظة ما بعد الحداثة بداية متجددة في فعل التفكير، بإعادة سبك خطاب النهايات، ودمجه في فضائها، من أجل الخروج من عنف الثبات، واستبداله بالتحول والترحال. ويعتبر حقل الفن أهم محرك لهذا الأفق، فمن خلال هذا التخطي»الما بعد حداثي»، أصبح بالإمكان التفكير في الحقائق المتشظية، والقابلة للتفكيك. وأهم إشكال يواجهه فعل التفكير النقدي، وهو البحث عن كيفيات غزو «اللامرئي» والإطلالة عليه كوجود»خفي»محجوب بالمرئي. لأن الوعي أصبح مرتبطا بالأشياء لا بالعالم كما كان الأمر مع خطاب الحداثة، وأكثر التصاقا بالأعراض، لا بالجواهر. وأفق التجاوز-التخطي، هو رغبة في توسيع مرآة الذات الفردية، بالعودة إلى عالم ما فوق واقعي، أفرزته قوة الصورة والتصوير، أو النفوذ الرقمي، لفعل التواصل. ويعتبر هذا النفوذ اليوم، مقياسا أو معيارا للتنمية والمعرفة، وهو ما أصطلح عليه ب «الفجوة الرقمية»[3]، والتى تبلورت فى الولايات المتحدة سنة 1995م كمعيار لقياس

2 ظهر مصطلح الفضاء الفائق cyber space 1984 وقد سكه «وليم جيسون» في روايته التي تنتمي إلى نوع الخيال العلمي المسماة neuromancer ومن خلال روايته هذه توثقت العلاقة أكثر بين الفن والتكنولوجيا بحيث أصبح من الصعب التفكير في الفصل بينهما»

- شاكر عبد الحميد، الخيال من الكهف إلى الواقع الإفتراضي عالم المعرفة، عدد 360، فبراير 2009، ص 31.

3 نبيل علي، نادية حجازي، الفجوة الرقمية، رؤية عربية لمجتمع المعرفة، عالم المعرفة، العدد 318 ، السنة 2005

المفارقة بين المجتمعات، ومدى استخدامها للكمبيوتر والإنترنيت: فما تجليات هذه الثورة العولمية، على مستوى التواصل، بأشكاله المتعددة والمختلفة؟

يتجسد التواصل الرقمي بشكل أقوى في الاستخدام السبرنتيكي ومن أهم مميزاته، هو أنه خالق لعالمه الخاص، والذي ليس حسيا ولا عقليا، بل هو عالم إفتراضي» غير موجود وغير معدوم» بلغة أهل العرفان –ابن عربي-، لكنه «ممكن الوجود» وهو عالم ملتصق بنمط معرفي كان موضوع تنقيص عبر تاريخ الفكر عامة، وهو الخيال، إنه عالم ذا حقيقة خارج إثباتية العقل، ومباشرية الحس، وبعيدا عن الفكر المؤسس على ثنائية القيم، ولهذا فهو خارج إحداثيات الخطأ والصواب. وما يميز هذا العالم هو كونه عبارة عن مجموعة من المواقع المتجددة والمتحولة بأصحابها، وأن مفاتيحه سرية. وأصحاب هذه الفضاءات الإفتراضية يحولون تجربتهم إلى تواصل يومي، أو ما يسميه «ميشال مافيزيولي» ب «التواصل القربي» يقول:»فالتطور العلمي والتقني لا يستمر في الوجود، وإنما أيضا ينى بتطور، ومع ذلك فدلالته ليست هي المعلوميات والفيديو نص لا يمكن أن ننكر طابعها المستقبلي، والتي تعتبر رأس حربة ذلك التطور ليس فقط ركيزة مجتمع تكنولوجي بشكل كامل، ولكنهما ينحوان نحو تعزيز التواصل القربي proximique إنهما يندرجان في سياق لا يغيب فيه اللهو والحلم. بهذا المعنى فهما يشجعان أسلوب حياة رمزي، أسلوب تبادل وتواصل حيث اللامادي والتصوف يلعبان دورا لا يستهان به»[4].

يبدو الوضع الحياتي اليوم، ممتلئا بارتجاجات التقنية، وتحولاتها. وما عمق هذا الوضع هو ذلك الربط الصميمي بين الحياة الإجتماعية، والمتخيل، مما أدى إلى إعادة بناء الوجود الإنساني، لا كذات فاعلة، بل منفعلة: فإذا كانت الذات الفردية-الحداثية، موجهة بفاعلية الذات-العقل، فإنها اليوم موجهة بأفعال خفية، وبها تحول التواصل إلى تبادل، والمادي إلى لامادي. وما يبرر هذا التحول هو وضعيات المعيش التي تتداخل فيها مكونات مركبة، الوحدة والاختلاف العلمي والديني، مع التأكيد على أهمية التسويق، وترحيل البضاعة وما ينعت بالبضاعة المرحلة offshoring:إنه تسريع للخدمات، وتقديمها في أسرع وقت. فما حدود هذه

- ما ينبغي الإشارة إليه هو أن الأنترنيت شبكة مكونة من كم هائل من أجهزة الكمبيوتر، ودورها هو تسريع الاتصال الإلكتروني. وهذا الإستعمال أحدث ثورة بدءا من التسعينات .
تتوفر شبكة الانترنيت على أعمال ودراسات وأبحاث هائلة، وهي في متناول الباحثين، وهذا ما عمل على تقريب المعلومة في أسرع وقت سواء تعلق الأمر بالأمور التجارية، أو المعرفية - العلمية

4 مافيزيولي ميشال، تأمل العالم الصورة والأسلوب في الحياة الإجتماعية، ترجمة فريد الزاهي، ص29

التشكيلات الجديدة والمتجددة؟ هل من خلالها يتم خدمة الإنسان والمجتمع، أم أنها تتجه نحو هدم فاعليته وقوته على تدبير وجوده؟

II. النخب المعلوماتية

يتميز حقل التواصل اليوم بنفوذ الرمزية، وأهميتها في التواصل، وذلك نتيجة التحولات التي حققتها تكنولوجيا المعلومات، والمجسدة في الرقمنة. والرمزية هي ممارسات ملازمة لحقول متعددة أهمها: الفن و الدين والتصوف...نظرا لأهمية الصور الملتصقة بهذه المجالات، سواء أكانت حسية، أو عقلية، أو متخيلة. وحقل الرقمنة اليوم، هو إعادة بناء لمتخيل متعدد الأطراف، وممتليء بالعلامات المتميزة بالتحول السريع، الخالق لجماعات مرتبطة بمكان "سبرنتيكي"[5]، وهو فضاء يشتغل وفق لغة أو نظام إلكتروني، وبهذا النظام يتشكل العالم الإفتراضي كبديل للعالم الواقعي، وخاصيته أنه متحرر من قوانين العقل والحس، ومن الزمن الكرنولوجي، والمكان الهندسي: إنه فضاء لامحدود: فهل الولوج إلى هذا العالم الرمزي-الإفتراضي، يتطلب من الإنسان بأن يتحول إلى كائن رمزي، أي إلى كائن حامل لمفتاح سري، به يتم الدخول والتعارف أو الإنخراط ضمن ما يسمى "بالجماعة المعلوماتية"[6]: فما الذي يحرك، ويخلق هذه الجماعات أو النخب المعلوماتية؟ فهل هذه النخب الإفتراضية هي بديل للنخب الواقعية، أم أنها إنعكاس للواقعية؟.

إن تحريك النخب الإفتراضية، أساسه العودة للكوسموس الداخلي أو عالم المشاعر. وذلك بالتأثير العاطفي عبر الخطاب، والصور المثيرة كما هو الأمر في زمن الإحتجاجات السياسية التي رافقت الربيع العربي[7]. والغرض من هذا هو بناء، وتوجيه المناخ العام المسيطر

5 الوضع الإنساني في علاقة بثقافة الانترنيت يتخذ مناحي متعددة، لأن استخدام الأشخاص للشبكة الاجتماعية متعدد ومختلف فهناك:
- فايبر viber
- واتساب whatsapp
- انستغرام instegram
- فيسبوك facebook
- تويتر twitter
- ماي سبيس my space
- غرف الدردشة chat room
- البريد الإلكتروني email

6 شاكر عبد الحميد، مرجع سابق

7 نفسه

أو السائد لدى الجماعة. وهذا ما يسمى ب"روح الفريق"، الخالق للتفاعل والوحدة، والتفاهم بين عناصر النخبة.

يرى صاحب كتاب"الخيال السياسي"، بأن الأساس المعرفي والنظري لهذا العالم الإفتراضي، وهو ما يسمى ب"العصف الذهني" « Brainstormique »، وهو في العمق تواصل جماعي يتم بين أفراد الجماعة عبر الحوار، من أجل إيجاد حلول لمشاكل عويصة. وطريقة «العصف الذهني» في المعالجة، هي توليدية (على الطريقة السقراطية). ما يميز هذا المنهج، هو الحرية في التعبير، أي أن هناك تواصل بين أفراد المجموعة بدون خلفيات مسبقة. والعصف الذهني هو ممارسة تخيلية عملية، لأن عناصر النخبة المعلوماتية يبحثون عن حلول إفتراضية لمشاكل واقعية، وبشكل جماعي بعيدا عن هيمنة الرأي الواحد، أو القائد الموجه والمدبر للكل: فلماذا التفكير عبر الممكن، واللاواقعي، والإفتراضي؟ هل معالجة مشاكل النخبة الإفتراضية عبر «العصف الذهني»، تجعل من هذا العالم الإفتراضي أكثر واقعية من المحسوس والمادي؟

فضاء العالم الإفتراضي موجه بفعل التخيل، و»بالعصف الذهني» كمسلك للتفكير الجماعي، وبه يتم معالجة المشاكل المثارة إجتماعيا وثقافيا وسياسيا ودينيا. ويتحدد منهجه كالتالي:»يمر العصف الذهني بعدة مراحل، هي تحديد المشكلة، وتحليل عناصرها الأساسية، ثم توفير المناخ المناسب للنقاش ووضع تصور للحلول بواسطة المشاركين، وتجميعها وإمعان النظر فيها لإختيار أفضلها. وذلك عبر آليات معينة، منها أن يناقش الجميع الموضوع في وقت واحد سواء كانوا مجموعة واحدة صغيرة أو عدة مجموعات إن زاد عددهم»[8].

إستراتيجية»العصف الذهني» هي العمل على حل المشكلات عبر الفعل ورد الفعل، من أجل الإتفاق على حل أفضل وأقوى. والأساس في هذا، هو ديناميكية الجماعة، وتعاونها على تفكيك الموضوع المطروح، لأن الإبداع، هو أصلا جماعيا، وليس فرديا. وفي هذا الأفق تتحول»النخبة المعلوماتية» إلى سلطة رمزية-إفتراضية، بقدرتها على تقديم حلول لمشاكل الواقع المعيش.فكلما كان التماسك قويا بين النخبة الإفتراضية، كلما كانت هناك إمكانية لتقديم حلول، وتحقيق تواصل أكثر إبداعا وإختراعا، يقول»بيزفارب»و «زهير الكرمي» عن إبداعية هذا العالم الإفتراضي، ونخبته المعلوماتية:»أما في المجتمع الحديث فقد حدث تغير في خصائص المعرفة المطلوبة. إذ أنها اليوم نظرية أكثر منها عملية ومعرفة مجردة أكثر منها مادية محسوسة، وقد أنقضت إلى غير رجعة، تلك الفترة من التاريخ الإنساني التي كان

8 المرجع السابق، ص79

المخترعون فيها فرادي مستقلين عن أقرانهم، يعملون على إنشاء أو تطوير تكنولوجيا جديدة، فاليوم يجب على المخترع لا أن يكون على قدر كبير من المعرفة والمهارة والقدرة على الإبتكار فحسب، بل ويجب عليه أيضا أن يكون قادرا على التعاون مع فريق من المخترعين الآخرين، والعلماء والمخططين»[9].

إن أهم تحول عرفه الوضع الإنساني. هو القدرة على الإبحار نظريا عبر عوالم الخيال، في وجودها الممكن-الإفتراضي: إنه تحول من الوضع الفرداني للإنسان إلى الجمعاني. وهذا راجع إلى وظيفة العالم الإفتراضي ودوره في خلق تواصل بين الأفراد، بحثا عن المجتمع التعاوني، والصداقات الممكنة.فإيداع حلول للمشاكل. المطروحة مشروط بإيجاد مجتمع الصداقات الإفتراضية، المؤسس»للنخبة المعلوماتية» وهذه الأخيرة ذات سلطة رمزية فاعلة، وخارجة عن كل السلط السائدة، وهي في العمق فاعلة للعمل الجماعي: فهل الوضع الإنساني في تخطيه للفردانية الحداثية هو مديح للجمعانية»المابعد حداثية»؟ ألا يعتبر» العصف الذهني»، منهجا وأسلوبا لخلق الروابط الجمعانية المؤسسة للنخبة المعلوماتية؟.

III. العالم الإفتراضي والروابط الجمعانية

أصبح الفعل الإنساني ضمن التحولات العارمة للمجتمع المعاصر محكوما بوضعيات متعددة تتداخل فيها معارف مختلفة وهو وضع أكثر استئناسا وألفة بالعالم الإفتراضي. وقد شكل الخيال السياسي منفذا لإنفتاحات متعددة بين الأفراد. وتجلى هذا بشكل قوي في الممارسات الإحتجاجية، التي ابتدأت افتراضية، وتحولت إلى واقعية، فالربيع العربي، في بعض مكوناته، هو نتيجة "العصف الذهني" يقول صاحب كتاب "الخيال السياسي":"ولا نبالغ هناك من زواية سياسية إن قلنا إن حالة الحشد والتعبئة التي سبقت إنطلاق إنتفاضات، وثورات عربية عدة تخللها نوعا من "العصف الذهني" الإلكتروني العفوي والجامح عبر توظيف مواقع التواصل الإجتماعي، والتي كونت شبكة إجتماعية مفترضة بسرعة قصوى، وراكمت المعلومات والرؤى، والأفكار حول الهدف المقصود، لتعوض مرحليا ما عجز الناس عن تكوينه، وتشكيله في الواقع المعيش من شبكات إجتماعية حقيقية، وتزودهم بقدرة على الخروج من "التفكير الدائري" الذي كان يضم اجتماعات القوى السياسية الراغبة في التغيير، وتمنح خيالهم السياسي طاقة متجددة[10].

9 بيتر فارب، زهير الكرمي، بنو الإنسان، عالم المعرفة، الكويت، ع67، السنة 1983، ص ص 192-193

10 عمار علي حسن، الخيال السياسي عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والفنون، العدد 453، أكتوبر 2017، ص.ص،79-80

تعمل المشاكل الحياتية على تحويل بعض القضايا الإفتراضية إلى واقعية، إذا ثم تأسيسها على قوة خيالية مبدعة: فإذا كانت ماهية العمل الجماعي، تعويضا إفتراضيا لأمال الناس، فإن تحولها إلى واقع حي وراءه معاناة إجتماعية، كما هو الأمر، مع أحداث الربيع العربي. وقد لعب التواصل الإجتماعي، دورا مركزيا في تحريك"العصف الذهني" –العمل الجماعي- وتحويل الحوارات والتفاعلات إلى واقع محسوس، والفاعل الأساسي في هذا، هو "الخيال السياسي". إلا أن نتائج هذا الربيع كانت متفاوتة وهشة وغير مؤدية، نظرا لغياب خيال سياسي أكثر إبداعية، وأكثر انفتاحا، مما جعله تحت سلطة مواقف وتصورات أو تدين منغلق. وهذا ما أدى إلى السقوط في أسوأ الإيديولوجيات المواقف الضيقة.

إن ارتباط الواقع الإفتراضي بقضايا الإنسان، يحوله إلى واقع حي. وهو تحول يعكس الرابطة التناوبية في التدبير، فتارة يوجه الإفتراضي الواقعي، وثارة يوجه الواقعي الإفتراضي، لأن قوة المتخيل، هي في ضمانه لتحولات الصور والمشاهد:"فمتلقو الرسائل الإعلامية على إختلافها أو المتخاطبون عبر وسائل التواصل الإجتماعي أو متبادلوا الرسائل النصية، تخلو عن نمط المشاهدة السلبية حيثما استشعروا أن المشاهدة المرئية للحوادث عبر أجهزة التلفزة أو من خلال التخاطب عبر الشبكة العنكبوتية استنفذت أغراضها التواصلية لذا غيروا أشكال تواصلهم الجسدي هذه المرة، فخرجوا واحتشدوا وتظاهروا، وحضروا في الميدان، وشكلوا بأجسادهم، أي عبر حشودهم البشرية، وسيلة أخرى من وسائل التعبير والتواصل الجماهيري، كانت أفعل وأقدر وأشد تأثيرا"[11] .

تتجسد دلالة الثورة المعلوماتية، بشكل أقوى في ذلك الإنتقال الممكن من الإفتراضي إلى واقعي من الداخل إلى الخارج، من عالم المشاعر إلى عالم الأشياء. والروابط الروحية، هي الضامن الأقوى للتماسك بين أفراد الجماعة، أو بين مكونات"النخبة المعلوماتية" فما يضمن إستمرارية أشكال الإحتجاج الواقعية، هو المشاهد –الصور- والخطابات الإفتراضية الصادرة عن قيادة جماعية لا فردية: فهل هذا التفاعل الروحي يؤدي إلى قداسة جديدة مخالفة لقداسة الدين أم أنه تفاعل متجاوز للدين التقليدي؟ وهل أشكال التدين السائدة عبر الثورة المعلوماتية روحية كلية، أم أنها مهددة بخلفيات أهل التعصب والإنغلاق؟

IV. الرقمنة والتدين

عملت الحداثة على الفصل بين التقنية والقداسة-الدين، بإبعاد ما ليس عقليا، والتركيز على عقلنة العالم. والغرض من هذا هو نشر تصور آلي للواقع والطبيعة. أدى هذا إلى

11 المرجع السابق،ص81.

حصر الدين في مجالات محددة ذات طبيعة مؤسسة، بإختزال الحقيقة في التوحيد المجرد. إلا أن لحظة "ما بعد الحداثة"، عملت على تخطي وتجاوز، هذا التجريد، بالعودة إلى الصورة والمتخيل، وأصبح الحديث عن الدين حاضرا في الأشكال المتعددة للتواصل الإجتماعي. ويؤكد Carlos Edwardo Souzo » « بأن هناك نوعا من القداسة الرقمية، والممثلة في التصاق التصوف بالتقنية من خلال المتخيل المرافق لها[12].

في تجربة التواصل الإجتماعي، تعمل التقنية بأدواتها الرقمية على الميل لما هو روحي-صوفي. إلا أن التصور التقليدي للأديان يختزل الشبكة العنكبوتية ويوجهها نحوممارسات أميل للتعصب: فهل هذا الإستخدام الرقمي يضعنا أمام نزاع قوي بين نمطين من التدين التقليدي –الظاهري والروحي، الصوفي الباطني؟ وهل ما يجمع بين الممارسة الصوفية والرقمنة هو الوساطة التنويرية؟.

يقول Carlos Edwardo Souzo » « عن مكانة التدين في علاقة بالرقمنة:»إذا كانت الأديان موظفة في شبكات التواصل كأداة لتفكيك التعصب، فهناك تجليات كالتقنية الوثنية، يكون فيها الوسيط شيئا تنويريا. بهذا المعنى فالتقنيات الرقمية هي في ذاتها ممتلئة بالتصوف، مما يدفعنا إلى تغير فهمنا الأداتي للتقنية»[13].

إن إعادة التفكير في رابطة التدين بالفضاء الرمزي، هي إعادة تصويب لأفضل التوجهات الممكنة نحو أنسنة التدين، بجعله حاملا لأفاق جمالية، لا إختزال له في التعصب، والعداء، بل الدفع به نحو تحقيق أمال الإنسانية، عبر الحوار لا النزاع. يستغل أصحاب التدين التقليدي، المنغلق عوالم الخيال (الفضاء الرمزي) من أجل نشر التعصب، وحصر المتلقي داخل مجموعة من الأوهام الدنيوية والأخروية. أما التدين المنفتح فيترك المتلقي متحررا في اختيار مواقفه. لهذا فنحن في حاجة إلى تنمية خيال الناشئة، بتربيتهم على الإنفتاح والنقد. لأن هذا الخيال في إبداعيته هو» العقل العابر للحدود»[14].

تعمل الحركات الإسلامية على إستغلال التواصل الإجتماعي، من أجل تمرير وإيصال خطابات العداء والنزاع. وهذا أعوص جانب سلبي في أدلجة الفضاءات الرقمية. وتشكل

12 Carlos Edwardo Souza, la sacralité numérique et la mystique de la technologie in societe. 2018 N°139.P97.

13 المرجع السابق 79.

14 عمار علي حسن، الخيال السياسي، ص52

«الميديا الجديدة»[15] كما يسميها أصحاب الحركات الإسلامية: القاعدة، داعش... منبرا للتجنيد، ولإصدار الفتاوي، واللقاء بشيوخ التنظيم من أجل الإقناع، والإستقطاب، وما هذا إلا ترويجا لثقافة العنف الديني باسم الدين.

إن خطورة «الميديا الجديدة»، هو شتغالها الغير الخاضع للرقابة وذلك بالتستر وراء بعض القنوات، أو المواقع الإلكترونية، للسيطرة على الأذهان، وتوجيهها نحو مصالح ضيقة طائفية:فهل نحن في حاجة إلى بناء روابط أكثر إنفتاحا، وإلى علاقات وجودية أكثر قربا، وتواصلا بين الأفراد والجماعات؟ ألا يتطلب هذا إعتقادا بقيم تناوبية، وتفاعلية بين الأفراد، خارج قيم النزاع والخلاف؟ فهل هذه القيم التناوبية تستدعي علاقات جمعانية لا فردانية؟.

إن مصدر القيم التناوبية، هو المتخيل لا العقل، ومجالها هو التواصل اليومي. وما فرض هذا الوضع، هو كون الحياة اليومية، خضعت لتحولات تمثلت فيما يسميه «ميشال مافيزيولي» سيادة «السوق الدائم» الذي حول العالم إلى موضوع متعة ولهو. يقول «ميشال مافيزيولي»:»الوجود الجماعي لم يعد يتجه نحو الأبعد،أي نحو تحقيق مجتمع كامل، وإنما يسعى إلى تهيئة الحاضر من خلال محاولة جعله أكثر قابلية للمتعة»[16].

تستدعي ممارسة القيم التناوبية المضادة لقيم النزاع والعنف انفتاحا على الفن والحقول الجمالية. لأن ثقافة المظهرية السائدة اليوم في عصر ما بعد الحداثة، والمضادة «لبراديغم الجوهرية» أكثر انفتاحا على قيم اللهو، والقرب، وإبعاد لكل تدين منغلق، ومؤدلج: فالوضع الإنساني المتأرجح بين «براديغم العرضية» المنفتح، و «براديغم الجوهرية»- المنغلق، يستدعي اليوم افقا جماليا، للخروج من أزمات الوجود، ومن عوائقه؟ ألا يتطلب هذا الأفق الجمالي عودة إلى قوة الصداقة والمحبة في تجربة التواصل الإجتماعي؟

V. تجربة التواصل الإجتماعي والأفق الجمالي

وصل تجربة التواصل الإجتماعي، بالأفق الجمالي، هو من أجل إعادة تقاسم القيم التناوبية، والتي يحتل فيها الدين مركزا أساسيا. إلا أن التوجهات المناهضة للحوار والتسامح تعمل على تسويق قيم دينية مضادة لجوهره. لهذا فالأفق الجمالي هو الأرض الممكنة لبناء

15 مركز المسبار، الدين ومنابر التواصل الإجتماعي، العدد 98 السنة 2015، كما أن هناك توجهات إسلاموية تستغل الدين من أجل العلاج، وهم أشخاص لا يملكون ثقافة طيبة، وغرضهم هو تسويق ثقافة دينية.

16 مافيزيولي (ميشال) تأمل العالم الصورة والأسلوب في الحياة الإجتماعية، ترجمة فريد الزاهي، المشروع القومي للترجمة، ط1،2015، ص29.

روابط تفاعلية أو أنسنة جديدة يتحقق فيها التواصل كشعور وإحساس، وكصداقة فعلية جوهرها المحبة والإعتراف.

إن الوضع الإنساني اليوم موجه بحقائق قطاعية، أو ما يسمى ب"أخلاقيات مهنية"، فهو وضع أصبح محكوم بالعرضي والنسبي، وبالمتعدد لا الواحد: فهل هذا يستدعي إعادة بناء للوجود الإنساني في ارتباط بالحياة؟ ألا يتطلب هذا استعادة لمعرفة سعيدة جمالية، ومنشرحة بلغة نيتشه؟ أليس الوضع الإنساني في حاجة إلى لقاءات أجمل، وأفضل، وإلى تواصل أساسه الصداقة لا الصراع والخوف؟

في تناوله لمسألة السعادة –عالج أفلاطون مشروع المدينة الممكنة أو المفترضة، مؤكدا على أن أعلى سعادة وهي المبنية على الصداقة المنقسمة بين أفراد المدينة، وشرط هذا هو المعرفة المضادة للجهل،بين أفراد المدينة. أما اليوم فنحن أمام فضاء أكثر سرعة لتحقق المعرفة، بل أصبحنا أمام مجتمع ينعت بمجتمع المعرفة. وهذا ما أعطى لرابطة التواصل الإجتماعي سلطة رمزية. لأن المستهلكين لبضاعة هذا"السوق الدائم" -مجتمع المعرفة- يتوفرون على حد أدنى من المعرفة، وأن لهم ماض تعليمي،منغلق وعبارة عن"حقيبة سوداء": إنه نظام بعيد عن المعيش واليومي والحياة عامة.

ولهذا فتجربة التواصل الإجتماعي هي أصلا رد فعل غير مباشر على إنغلاقية المدرسة: إنها ثورة ضد المدرسة، وإنفتاح على إطار غير مدرسي وهي في الوقت نفسه إعادة بناء لعالم ذي وجود ذهني مضاد للعالم المعطى والسائد. فإذا كانت البدايات الأولى لهذه التجربة قد تشكلت من داخل المدرسة أو جماعة القسم، فإنها اليوم ذات نفوذ ممتد إلى ماهو إجتماعي وسياسي. ووراء هذا شروط موضوعية، أساسها البحث عن الرغبة المفترضة أو المتخيلة. يقول "لوسيان بوا" في معالجته لحقل المتخيل:"ليس هدف المتخيل نفي الواقع ليحل محله، فإستراتجيته تراقب العالم المتعين عبر تكييف المناويل المثالية لجاذبية المادة وللظروف المتغيرة للتاريخ، ففي عالم واقعي يبدو مغيبا للأمال، يلعب المتخيل دورا تعويضيا، فهو يؤثر في كل مجال وفي كل زمن. وهو شديد التأثير في فترات الأزمات. فهذه الفترات هي التي تضخم تجلياته لتعويض الخيبات. ولتكون سدا منيعا أمام المخاوف ولتبتدع حلولا جديدة ..."[17]

إن المتخيل في هذه العلاقة التواصلية، هو نظرة نقدية للواقع الملموس، محركها ما هو مشترك بين الذهنيات وأنماط التفكير الموجهة بنماذج أصلية. ولهذا فالعودة للمتخيل هي في عمقها إستعادة لتجربة الآمل، أو لصندوق الأمل، كما جاء في أسطورة"بريميتبوس" أو

17 بوا لوسيان، من اجل تاريخ للمتخيل، ترجمة باسم المكي، مجلة العرب والفكر العالمي، العدد29، السنة 2010،ص6.

سارق النار. وهي في الوقت ذاته إبعاد لثقافة الخوف بعنفها الرمزي والمادي،واستبدال ذلك بالهيجان والإثارة والرغبة، واللهو، كمطالب فردية وجماعية.

وتشكل لغة هذا التواصل أداة إيحائية في إيقاظ رغبة الجسد، كمتعة قابلة للتحقق عبر الكلمة والصورة، من أجل توسيع ثقافة"الشعور والملامسة" كبديل لإكراهات المعيش، وتحويل لها إلى موضوع قيمي ونمط حياتي قابل للتقاسم.وتشكل اللغة باستعمالها الإستعاري خروجا عن إحداثيات الحصر المقولاتي، عبر الإبحار من أجل بناء رؤية مغايرة للواقعي، بل احتوائه بمنظور لا نمطي، يلعب فيه الخيال ثابتا ومحركا للوعي والوجود، وبالتالي الحقيقة، وذلك بقوته على ملء المسافة المفترضة ما بين المتحاورين عبر الصورة الناطقة-الصامتة، والمقدمة بشكل جمالي محرك للشعور والفهم. والموجه لهذا، هو كون عالم التواصل الإجتماعي ممتلئ بتداخل الرغبات بل صراعها أحيانا. وهي رغبات يلتقي فيها ماهو جسدي بما هو روحي: فهل التواصل القربي-الإفتراضي، هو روحي خالص أم جسدي؟ هل هو تواصل مؤسس على روحنة الأجساد وجسدنة الأرواح؟

إننا اليوم نواجه عالما متجددا بفضل الإشتراك في سرعة الضوء والتواصل عبرآلياته، مما منح إمكانية متعددة للوجود الإنساني وذلك بظهور قيم متعددة ومتحولة بإستمرار، تأكيدا لمطلب الرغبة في الحياة المضادة للقتل. وهذا مشروط بتقديم الصورة بوجهها الجمالي المثير والجذاب، فهي أصلا رديف للفن والحياة والجمال، والعلمانية، لكنها استمرت في المجتمعات الكليانية بوجه مضاد، وهو القتل والعنف: إنه قتل للرغبة والجسد بأشكال رمزية ومادية. وهذا الوضع الموجه اليوم بواسطة "الكمبيوتر" و"الانترنيت"، وقوة "الصبيب"... خلق وسطا للتبادل بدءا من المعلومة إلى "البضاعة المرحلة"، لأن السرعة الضوئية أصبحت ملتصقة "بالسوق الدائم"، بل هي خالقته. نتج عن هذا هيمنة لعلاقات التبادل، كروابط منظمة موجهة للعلاقات الإنسانية. وهذه الأخيرة أصبحت خاضعة لذلك التحول الذي أصاب المفهوم الفيزيائي للجاذبية، بظهور "سرعة الضوء" ونتج عن هذا تحول في مفهومي الزمن والمكان: فالأول استبدل بمفهوم السرعة، والثاني بمفهوم الحد. وأصبح الوجود الإنساني مقيما لا في المكان، بل في الحد، وفي علاقة بالسرعة، لا بالزمن كتتالي كرونولوجي: إنها لحظة انفجار المركز أو العقل الحسابي بلغة"هيدجر"، والذي حل محله المتخيل، كفسحة ما بين الزمن والسرعة، وما بين المكان والحد: فالسرعة تقذف بالإنسان خارج المكان، والحد يقذف به إلى الداخل لا الخارج. وهذا ما يثبت ذلك الحضور العارم لقوة الشعور في فعل التواصل الاجتماعي كتداخل ما بين الروحي والجسدي،وتلامسهما فكيف يثم إلتقاط أو تجميع لهذا الشعور؟ وهل الإقامة في الحد تتطلب اشتراكا وانخراطا في علاقات التبادل الاجتماعي؟

إن هذا التحول القيمي، هو في عمقه تكسير للعلامة الواحدة أو لإمبراطوريتها وذلك بتقاسمها بين اصحاب الحد، والذين ليسو سوى أصدقاء المكان السبرنتيكي، أو من يعيشون

تجربة التواصل الضوئي. فتشتيت العلامة أو تقاسمها، هو في عمقه إعادة نظر في الذات، بل تحويلها إلى مرآة لإنعكاس صورة الأخر، وتمثلها ذهنيا، وكأننا أمام علاقات شبحية.وبما أن العلاقة المرآوية في هذه التجربة التواصلية أميل إلى العلاقة مع الأشياء، فإن الميل إلى المحايثة يتجه نحو تحقيق نسيج "التواصل القربي" و الممثل في الصداقة إلا أن هذه الأخيرة متعددة، وغير خاضعة لإحداثيات نهائية وتابثة، فهي كما يرى أفلاطون متلوتة بين ثلاث تشكيلات،"التشابه"، و"التضاد"، و"الإختلاف".

إن تلون الصداقة، هو بحدود نسجها القابل بأن يكون تماثلا وتضادا، وإختلافا: فكيف يتحول التواصل إلى نسيج لعلاقات الصداقة والمحبة والإجتماع؟ وهل التواصل الإجتماعي، في بنائه للصداقة المفترضة، يعمل على توسيع حقلها، بإبداع صور أكثر إتارة، وأقوى جذبا؟ وهل أصدقاء المكان السبرنتكي، هم متماثلون ومتضادون، ومختلفون؟

لا تفترض الصداقة أن يكون الإنسان صديقا للجميع كما يرى أرسطو، لأنها خاضعة لشروط، ومحددات مرتبطة بأصحابها، وبأنماط سلوكهم، وحياتهم. فإذا كانت الصداقة الواقعية تفترض القرب واللقاء، فإن هذا من أعوص الأمور في نذرتها الافتراضية. إلا أن هذا الوضع، لا ينبغي أن يخفي أهمية الشبكات الإجتماعية في التقريب بين الأفراد والمجموعات، فما يلعبه اليوم "الفايس بوك" و"غوغل"، و"تويتر" و"انستغرم"... على مستوى العلاقات والروابط، هو أكثر مما يحدث واقعيا. لكن هل هذا الوضع منتج لصداقات فعلية، أم أنها ليست سوى علاقات مصطنعة كما ترى Anna dalsnet ؟ وما دلالة هذا المعنى الجديد للصداقة الرقمية Freinding؟ تؤكد Anna dalsnetفي كتابها «أنت في الفيس بوك؟ ماذا تغيره الشبكة الإجتماعية في الصداقة»[18] بأن الصداقة الإفتراضية ليست مخالفة للواقعية، بل مدعمة لها، ومطورة لمعانيها. فالافتراضي في نظرها مكمل للواقعي، لأن القرب الجسدي، لم يبق عاملا أساسيا للتواصل، وأن هذا الفضاء الرقمي تحول إلى مكانا للإجتماع، واللقاء بمرجعيته المتخيلة كممكن، غير محسوس وغير مادي. وبهذا الممكن ثم محو التضاد الموجود بين الإفتراضي والواقعي.

تقاسم نفس الحائط في التواصل الإجتماعي، هو بديل للصداقة الإعتيادية وهو بناء للصداقة البديل، لأننا اليوم أمام فضاء الصداقة كبديل لنذرتها الواقعية، أو لمعناها الجسداني المتلصق بالمعيش واليومي. وفضاؤها المفترض بإعادة ترتيب لعلاقة الحضور

18 Anna Dalsnet,t'es sur face book ? Qu'est ce que les réseaux sociaux changement à l'autre ? flammarion2013

بالغياب وذلك بالعمل على استحضار المغيب والآخر: فإذا كانت تجربة الحضور، هي مديح للماثلة، والتطابق، وتغييب للمخالف والمختلف، فإن تجربة التواصل الإجتماعي، تعمل على الجمع بينهما: فالصديق في هذه العلاقة ذو «وجود اعتباري»، أو مضاف (ممكن)، فهو من جهة مطابق أو مماثل، ومن جهة ثانية مخالف. إنه مماثل في حضوره ومخالف في غيابه، لكنه حاضر في خلافه كصورة أو اسم، أو أخر مضاد ومغاير. وبهذا المعنى المتنوع للوجود المضاف، تتحول العلاقة بالأخر إلى الإنفتاح على روابط متعددة، لكنها محكومة بأفق واحد، وهو الوعد: إنه وعد باللقاء، وهو ضامن الميل والإحساس، عبر التواصل اليومي،وشعور وإحساس بوجود الأخر، ككائن ممتلئ بعمق خفي ولا مرئي، وسمو بالوجود البشري، بوصله بعوالم المتعة والحلم. وهذا في عمقه تحويل للممتخيل إلى واقعي، والواقعي إلى متخيل إنها لعبة المرآة، أو العلاقة المرآوية الناتجة عن حضارة الصورة،وعقلها المرآوي.

خاتمة

إن الوضع الإنساني اليوم أمام سلطة قهرية للتحولات الرقمية، وعالمها الإفتراضي؛ إنه وضع لم يبق ثابتا، أو محددا بسمة معينة. وما يهدد هذا الوضع القلق وجوديا، هو ذلك الإفتتان بقوة الصورة وأهميتها في التواصل. وهذا في عمقه ابتعاد عن معنى الحياة «ككينونة»، وإختزالها فيما يسميه»إريك فروم» « Eric Fromm » «بالتملك». وسلطة الممارسة الرقمية بفضائها الإفتراضي لا ينبغي أن تنسينا البعد الكينوني أو كياننا القابل للبناء وإعادة البناء نحو الأفضل والأجمل، لأن «التملك»، أنتج ما يسميه «إريك فروم»، ب»الديانة السبزنيطيقية» كديانة وثنية.

إن الأمكنة السبرنيطبقية حولت الوضع الإنساني إلى وجود متأرجح بين الإفتراضي والواقعي، أي أنه اصبح محددا ضمن لعبة التبدل والإصطناع.فكل الأشياء والوضعيات أضحت اليوم مصطنعة حسب تعبير «جان بودريار jean Baudrillard»: إنه إعلان عن موت الواقع والعيش تحت سقف الأوهام الخالقة لذلك الخلط والإرتجاج ما بين النسخ والأصل، مابين الإفتراضي والواقعي. وهذا ما يتطلب العودة إلى قيم الصداقة، والاعتراف، حفاظا على البعد الكينوني للإنسان، بل إنسانيته.وبهده القيم يثم الإنتصار للروابط الجمعانية بعيدا عن ثقافة النزاع والصراع والخوف، بل تأسيس ذلك على قيم روحية-صوفية، لوصل الإفتراضي بهيمنته الرقمية بالعوالم الداخلية (الكينونة).

ينبهنا مولانا «جلال الدين الرومي» لإمكانية تحقيق هذه الكينونة عبر الصداقة كقيمة، غير مجردة، بل محسوسة وحية.يقول:» كن صديقا للجميع، وكصانع الأصنام، إنحث من

الحجر صديقا، ذلك لأن إحتشاد القافلة وتجميعها يقصم ظهر قاطع الطريق ويحطم سنانه»[19]

إن الصداقة الممكنة، هي وصل بين الفرداني والجمعاني، بين الواقعي والخيالي. ولا تتحقق إلا بروابط محكومة بالوعد: فإذا لم يكن لك صديق كما يرى «جلال الدين الرومي»، فعليك بصناعته، أي بأن تضع له صورة، وفي التواصل الإجتماعي يثم العمل على صناعة صداقات عديدة، تتداخل فيها مجموعة من الوضعيات الإجتماعية، والسياسية، والثقافية، وما على المستخدم سوى تحقيق فن الإستخدام وفن تدبير كينونته في علاقته بالمصطنع.

الهوامش:

-بوا لوسيان، من اجل تاريخ للمتخيل، ترجمة باسم المكي، مجلة العرب والفكر العالمي، العدد29، السنة 2010.

-بيتز فارب، زهير الكرمي، بنو الإنسان، عالم المعرفة، الكويت، ع67، السنة 1983.

-جلال الدين الرومي، المثنوي، ج1، ابراهيم دسوقي شتا، المركز القومي للترجمة، الجزء 1، بيت 2150.

-شاكر عبد الحميد، الخيال من الكهف إلى الواقع الإفتراضي عالم المعرفة، عدد 360،فبراير 2009.

-عمار علي حسن، الخيال السياسي عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والفنون، العدد 453، أكتوبر 2017.

-عمار علي حسن، الخيال السياسي.

-فروم اريك، الانسان بين الجوهر و المظهر، ترجمة سعد زهران، مراجعة و تقديم لطفي فطيم، عالم المعرفة ع 140،1989.

-مافيزيولي (ميشال) تأمل العالم الصورة والأسلوب في الحياة الإجتماعية، ترجمة فريد الزاهي، المشروع القومي للترجمة، ط1 سنة2015

-مافيزيولي ميشال، تأمل العالم الصورة والأسلوب في الحياة الإجتماعية، ترجمة فريد الزاهي.

- Anna Dalsnet,t'es sur face book ? Qu'est ce que les réseaux sociaux changement à l'autre ? flammarion2013

- Carlos Edwardo Souza , la soralité numérique et la mystique de la tecnologie in societe 2018

---

19 جلال الدين الرومي، المثنوي، ج1، ابراهيم دسوقي شتا، المركز القومي للترجمة، الجزء 1، بيت 2150.

- يقول اريك فروم : « والفارق بين الكينونة والتملك ليس بالضرورة هو الفارق بين الشرق والغرب، ولكنه بالأحرى الفارق بين مجتمع محوره الأساسي الناس، وآخر محوره الأساسي الأشياء. وما يميز المجتمع الصناعي الغربي هو التوجه التملكي حيث أصبحت شهوة تملك المال ، الشهرة والسلطة : أصبحت هي الموضوع المسيطر على الحياة...

فروم اريك، الانسان بين الجوهر و المظهر، ترجمة سعد زهران، مراجعة وتقديم لطفي فطيم، عالم المعرفة ع 140،1989. ص25